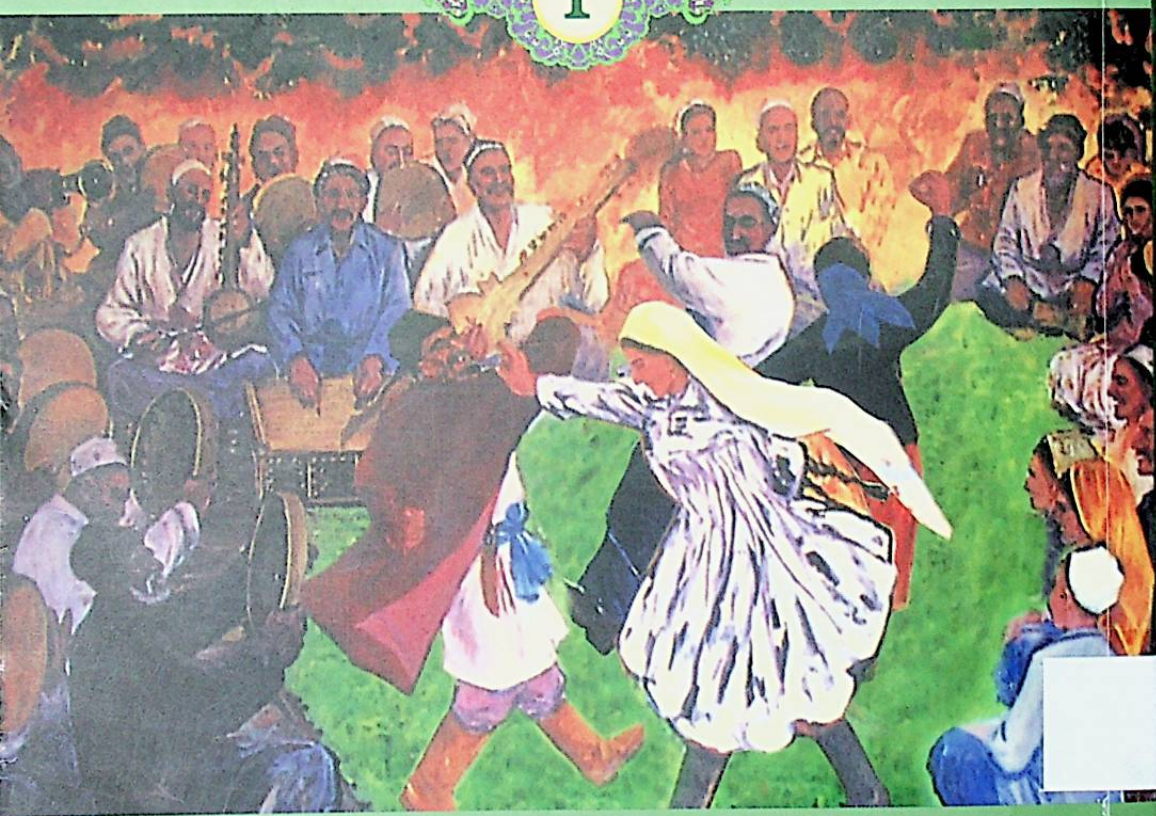
ئادىل مۇھەممەت تۇران

مەكتەپ تارىخى - مەدەنىيىتى

1

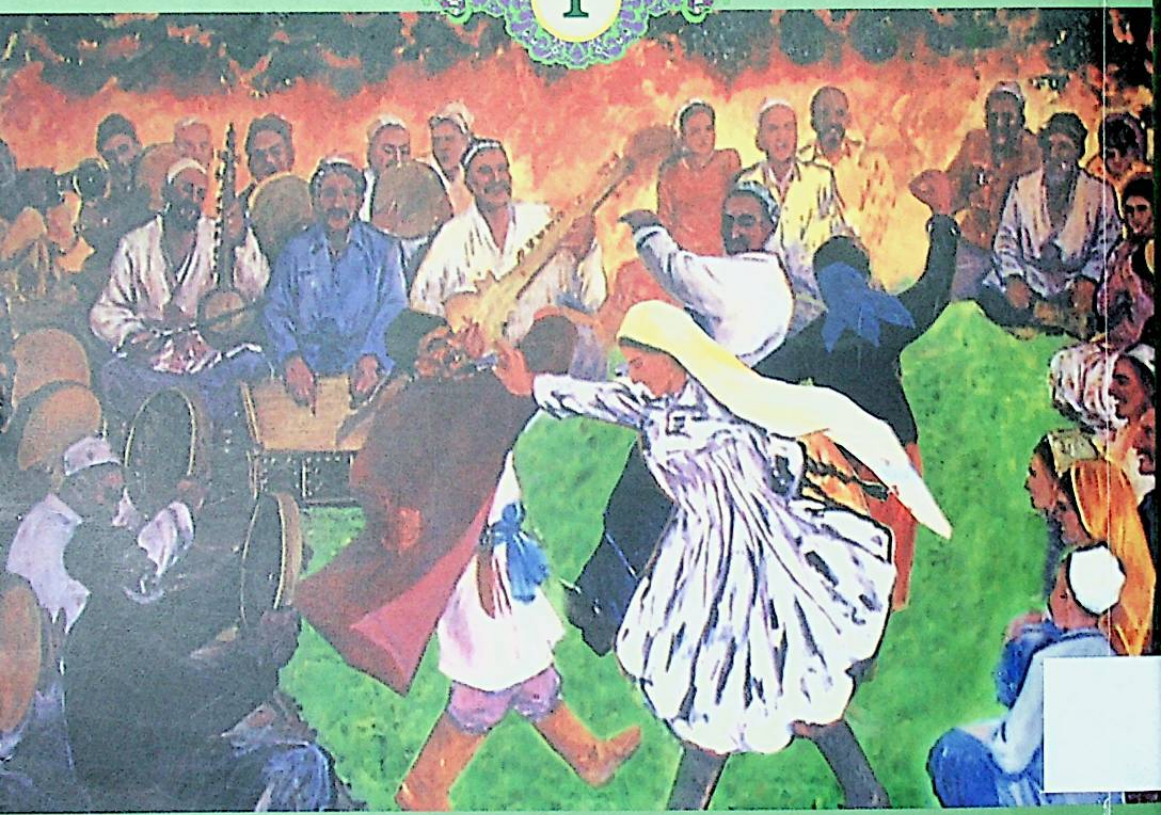

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئادىل مۇھەممەت تۇران

مەكتەپ تارىخى - مەدەنىيىتى

1

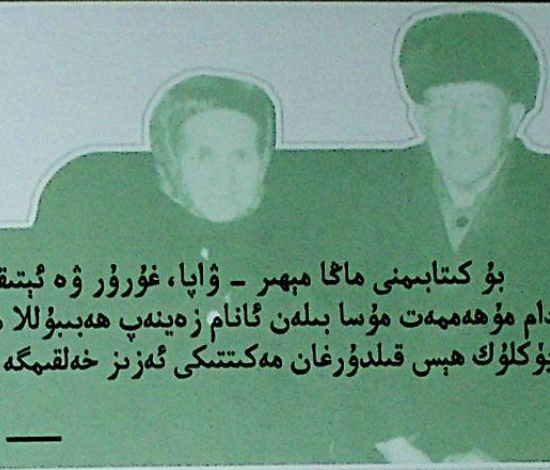
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

《麦盖提历史文化》

本书对麦盖提的历史、地理、古代文明；维吾尔刀郎人及其渊源、维吾尔刀郎人民俗、维吾尔刀郎麦西来甫、木卡姆、刀郎（麦盖提）方言；麦盖提民间文学、麦盖提地名文化、麦盖提旅游、麦盖提历史人物以及麦盖提近代政治、经济、社会发展等一系列问题进行了深入、细致地探讨，并系统介绍上述内容。

History and Culture of Maket

The issues on history, geography, ancient civilization, Dolan people of Uygur(Uighur) and its origin, folklore of Dolan, Dolan Mashirap, Mukam, Dolan (in Maket) dialect, folk culture of Maket, Maket names, Maket tourism, historical figures in Maket, as well as contemporary politics, economy and social development are carefully discussed and explained in the work.

بۇ كىتابىمنى ماڭا مېھىر - ۋاپا، غۇرۇر ۋە ئېتىقاد بەرگەن مەرھۇم دادام مۇھەممەت مۇسا بىلەن ئانام زەينەپ ھەببۇللا ھەمدە مەندە شەرەپ، بۇيۇكلۇك ھېس قىلدۇرغان مەكتتىكى ئەزىز خەلقىمگە تەقدىم قىلىمەن.

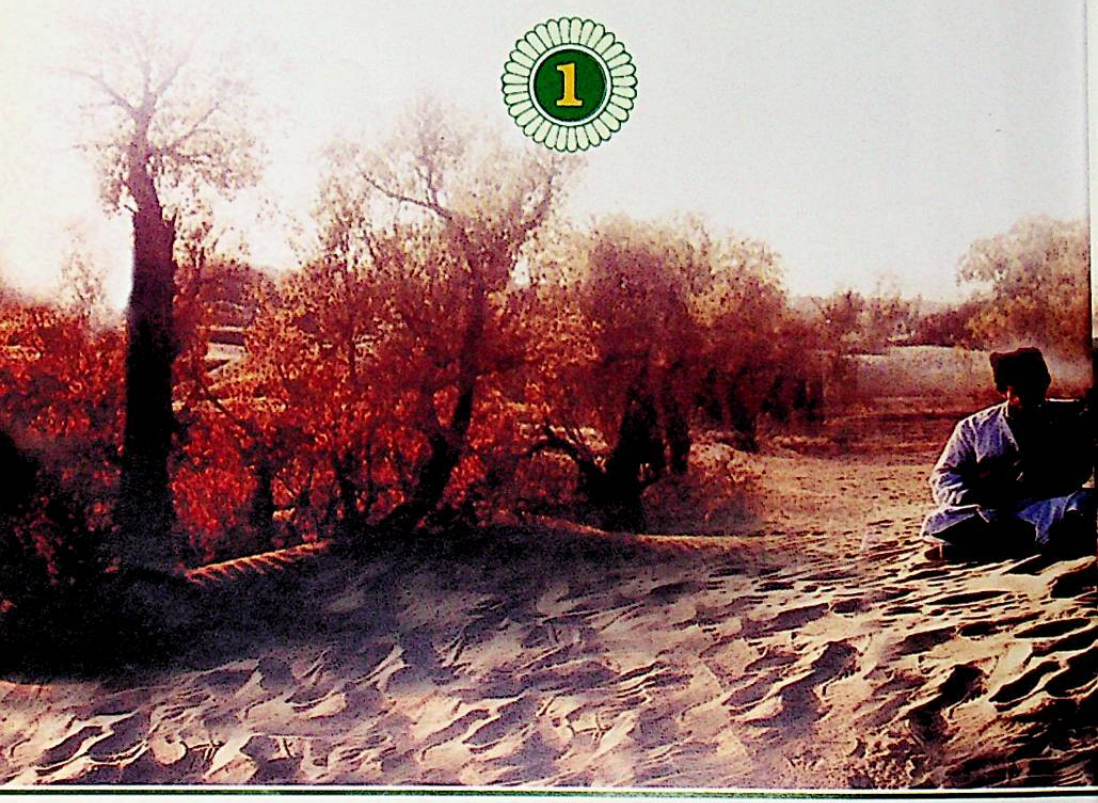
—— ئاپتور

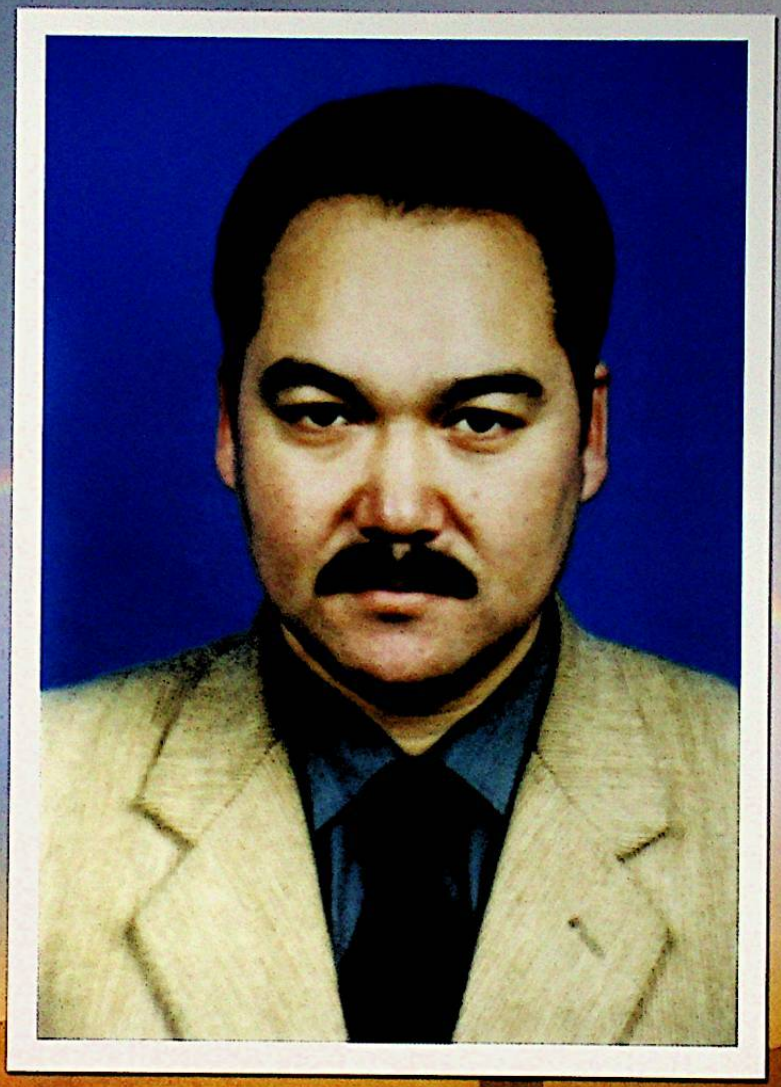
ئادىل مۇھەممەت تۇران

مەكتەپ تارىخى - مەدەنىيىتى

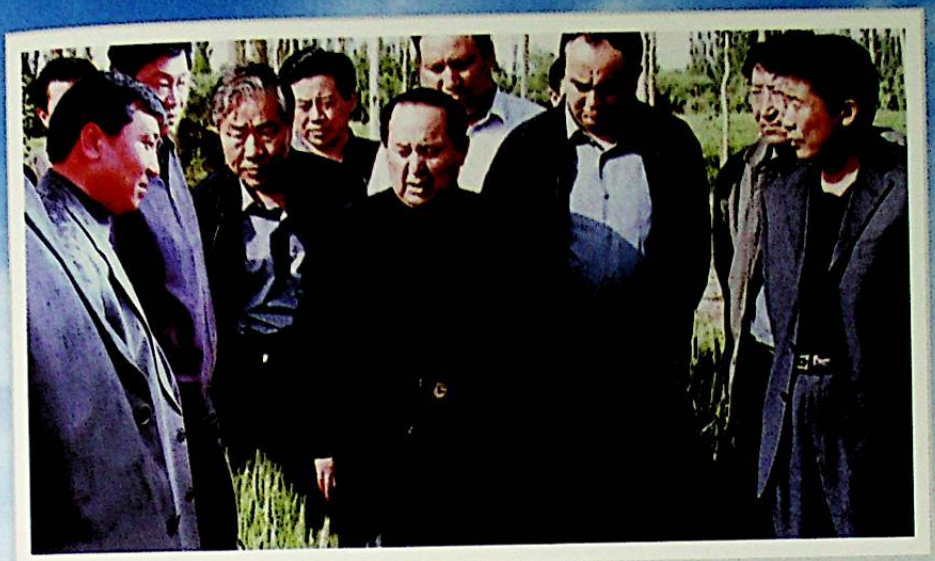
1

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

محمد صلی اللہ علیہ وسلم تمہارے ہیں

ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ئىسمائىل تىلىۋالدى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجى-سى يەن جيەن ۋە ھاكىم ئابدۇكبرىم ئابدۇۋاھىتلارنىڭ ھەمراھلىقىدا مەكىتە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرمەكتە

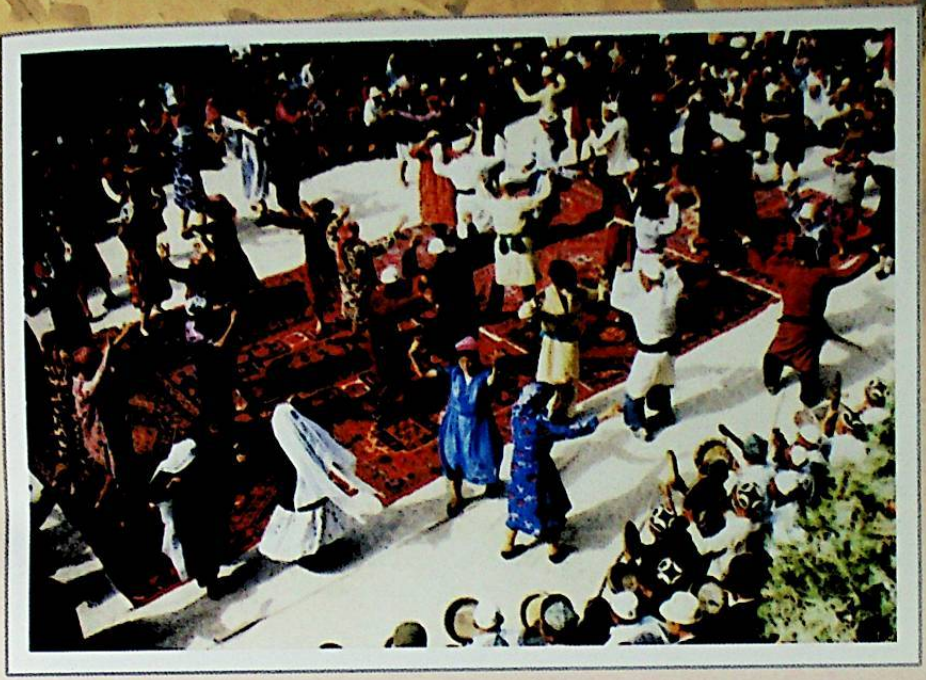

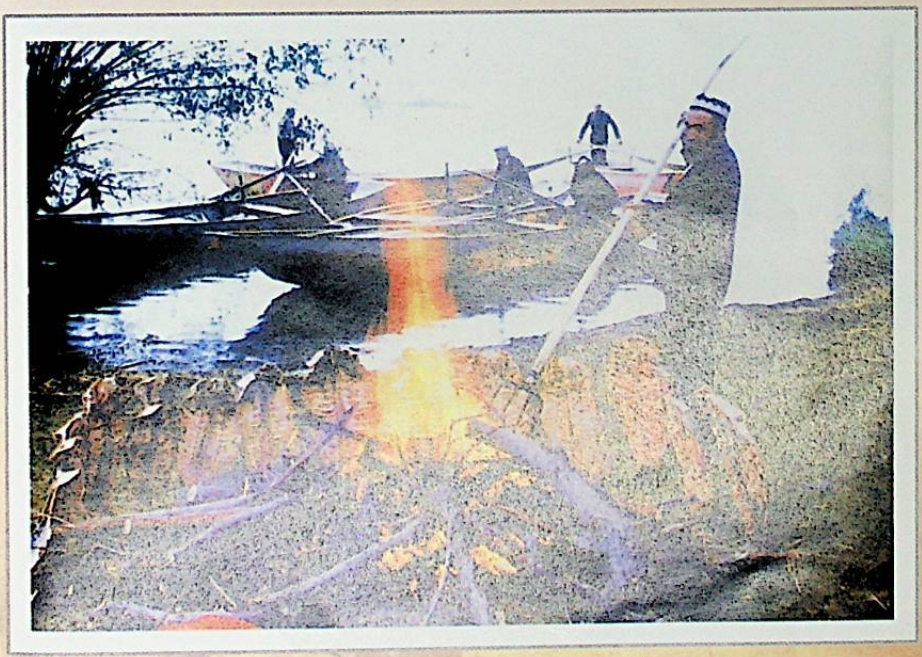
ۋىلايەت رەھبەرلىرى ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ ھەمرالقىدا خىزمەتلەرنى كۆز - دىن كەچۈرمەكتە

مەكىت دولان مەدەنىيەت مەيدانى

دولان مەشرىپى

مەكتەپكە ئۆزگىچە تەملىك بېلىق كاۋىپى

كىرىش سۆز

ئابدۇكېرىم ئابدۇۋاھىت①

مەكىت ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبى ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقى ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەرب تەرىپىگە ، دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا ، تىزناپ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 77°28′—79°05′ بىلەن ، شىمالىي-پارالللېل 38°25′—39°22 قا توغرا كېلىدۇ . دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1105 ـ 1155 مېتىر بولۇپ ، شەرق تەرىپى چوڭ قۇملۇق ئارقىلىق خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسى بىلەن ، شەرقىي شىمال تەرىپى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىسى بىلەن ، شىمال تەرىپى دولان دەرياسىنى چېگرا قىلىپ مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن ، غەرب تەرىپى پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى ئارقىلىق يوپۇرغا ناھىيىسى بىلەن ، غەربىي جەنۇب تەرىپى يەكەن ناھىيىسى بىلەن ، جەنۇب تەرىپى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن يېرى 160 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ يېرى 136 كىلومېتىر بولۇپ ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 15200 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق رايونىنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 1152.89 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ . ناھىيە زېمىنىنىڭ قالغان 14047.11 كۋادرات كىلومېتىر قىسمى تەكلىماكان قۇملىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . پۈتۈن ناھىيە توققۇز يېزا ، بىر

① مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى .

ىرىپ ، تاكى مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىـ
قىنىڭ زەربىسى بىلەن تارىم ۋادىسىدىن ۋاز كەچكەنگە قەدەر ، مەكىت
قاتارلىق تارىم بوستانلىقىدىكى يۇرتلار تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دا-
ئىرىسىدە بولغان . كېيىن ، مەكىت ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن . مىلادىيە 840 ـ يىلى ، ئورخۇن ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ يىمىرلىشى بىلەن ، غەربىي يۇرتقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار
تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى ، ئىلى ـ مىڭبۇلاق
(مىڭلاق) ۋادىسى ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ، چۇ دەريا ۋادىسى ،
ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە شۇنىڭدەك ماۋرائۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى كەڭ
رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خاقانىيە دۆلىتى» يەنى قاراخانىيلار
خانلىقى (مىلادىيە 850 — 1212 ـ يىللار) نى قۇرغاندىن كېيىن ،
مەكىت قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى — قەشقەرگە
تەۋە بولغان . مىلادىيە 1042 ـ يىلى ، قاراخانىيلار خانلىقى شەرقىي
ۋە غەربىي دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىن كېيىن ، مەكىت شەرقىي
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . مىلادىيە 1131 ـ
يىلى قۇرۇلغان قىتان خانلىقىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ تارىم ۋادىسىغا
سىڭىپ كىرىشى بىلەن مىلادىيە 1212 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار
خانلىقى يىمىرىلىپ ، مەكىت قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قولىدىن قىتان
خانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ھەمدە چىڭگىزخان مىلادىيە 1225 ـ يىلى
موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى ئوغۇللىرىغا سۇ-
يۇرغال قىلىپ بەرگەندە ، مەكىت چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى
چاغاتايغا سۇيۇرغال قىلىنىپ ، تاكى مىلادىيە 1514 ـ يىلى يەكەن
سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا چاغاتاي خانلىقى (مىلا-
دىيە 1225 — 1513 ـ يىللار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . يەكەن
سەئىدىيە خانلىقى (مىلادىيە 1514 ـ 1682 ـ يىللار) قۇرۇلغاـ
ندىن كېيىن ، مەكىت مىلادىيە 1682 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقى (مىلا-
دىيە 1640 — 1757 ـ يىللار) يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاخىرلاش-

بازارلىق ھۆكۈمەت ، ئۇچ ئورمانچىلىق ـ باغۋەنچىلىك مەيدانى ، 137 كەنتكە بۆلۈنگەن بولۇپ ، ناھىيە تەۋەسىدە يەنە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ تۆەن ـ مەيدانلىرى ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ مەكتىتە تۇرۇشلۇق دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتىنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بار . 2000 ـ يىللىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشچە ، مەكتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 201 مىڭ 810 بولغان .

تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، مەكىت (ھازىر «مەكىت» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان جايلار) خەن سۇلالىسى (غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى) دەۋرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلدىن مىلادىيە 220 ـ يىللار) دە ئالدى بىلەن ساكارا-ئۇل (يەكەن) بەگلىكىگە ، كېيىن غەربىي يۇرتىتىكى كۇچلۇك بەگلىكلەردىن بىرى بولغان سۇلې بەگلىكى (مەركىزى ھازىرقى قەشقەر شەھرى ئېتراپىغا توغرا كېلىدۇ) گە قارىغان . مىلادىيە V ئەسىرنىڭ 20 — 30 ـ يىللىرى ئېفتالىت-لارنىڭ تەسىر كۈچى تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەندىن كېيىن ، مەكىت ئېفتالىتلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان . مىلادىيە 563 — 568 ـ يىللىرى ، ئېفتالىتلار تۈركلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ، بەگلىكى مۇز-قەرز بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تەسىرى تارىم ۋادىسىدىن كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن ، مەكىت تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان . مىلادىيە 583 ـ يىلى ، تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندە ، مەكىت غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان . مىلادىيە 659 ـ يىلى ، تاڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 618 — 907 ـ يىللار) غەربىي تۈرك خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ ، سۇلې تۈتۈق مەھكىمىسىنى قۇرغاندا ، مەكىت سۇلې تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگەن . مىلادىيە 670 — 765 ـ يىللاردا ، تۇبۇتلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى تارىم ۋادىسىغا كە-

يىللىق ئېقىن مىقدارى 800 مىليون كۇب مېتىر ، تۇزلەڭلىك رايون-لىرىنىڭ يەر ئاستى زاپاس سۇ مىقدارى 649 مىليون كۇب مېتىر . ياۋايى ھايۋان بايلىقىدىن تارىم بۇسۇغىسى ، ئاق بوغۇز بۆكەن ، قىرغا-ۋۇل قاتارلىقلار بار . ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىدىن چۆچۈكبۇيا ، لوپنۇر كەندىرى ، توشقانزەدىكى قاتارلىقلار بار . بايقالغان قېزىلما بايلىقلىرى-دىن نېفىت ، تۇز ، گەچ ، ھېقىق قاتارلىقلار بار .

مەكىت ناھىيىسى مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق ئىقلىم رايونىغا كىرى-دۇ . يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃ ، ئەڭ يۇقىرى تېمپې-راتۇرىسى 42.1℃ ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى -22.4℃ . قۇياش-نىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2805.9 سائەت . ≤10℃ جۇغلانما تېمپېراتۇرىسى 4285.2℃ . قىروسىز مەزگىلى 215 كۈن . يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 39.4 مىللىمېتىر . سۇنۇقلۇق يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2349.3 مىللىمېتىر .

بۇ ناھىيىدە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ . 650 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ، 370 مىڭ مو تەبىئىي ئورمان ، 2 مىليون 250 مىڭ مو ئوتلاق ، 570 مىڭ مو دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان بوز يەر بار . دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغداي ، كۆممىقوناق ، كېۋەز ، قوغۇن - تاۋۇز ، مېۋە - چېۋە ، كۆكتات قاتارلىقلار بار . بولۇپمۇ پاختا ئىشلەپچىقىرىش ئۇستۇنلۇككە ئىگە . 1986 - يىلى بۇ ناھىيە مەملىكەت بويىچە ئەلا سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلىپ بېكىتىلدى . چارۋىچىلىقتا كالا ، قوي ئاساس قىلىنىدۇ . يېزا ئىگە-لىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش ، قۇرۇلۇش ماتېرىيال-لىرى ، ئاشلىق ، پاختا ، ماي ۋە يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش قاتار-لىقلار بار .

مەكىت ناھىيىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ ، ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتقا ئېرىشتى .

تۇرغانغا قەدەر ، ئاۋۋال يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ، كېيىن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان . مىلادىيە 1759 ـ يىلى ، چىڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 1644 — 1911 ـ يىللار) جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ تەسىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن ، يەكەندە ئىش بېجىرگۈچى ئامبال مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندا ، مەكىت بارچۇقتىن ئايرىلىپ چىققان 6 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىك باشقۇرۇشىدا بولغان . مىلادىيە 1867 ـ يىلى ، قوقەنلىك ياقۇپبەگ قەشقەردە ئاتالمىش «يەتتىشەھەر خانلىقى» (بەدۆلەت ھاكىمىيىتى) نى قۇرغاندىن كېيىن ، مەكىت ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . مىلادىيە 1878 ـ يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ، چىڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە ئۆتۈپ ، مىلادىيە 1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ تەسىس قىلىنغاندا ، يەكەن ، مارالبېشى قاتارلىق جايلارغا قاراشلىق بەگلىك سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . مىلادىيە 1902 ـ يىلى بارچۇق ئوبلاستى تەسىس قىلىنغاندا ، مەكىت سۇلۇ مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان . مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 1928 ـ يىلى) مەكىت ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان ھەمدە قەشقەر ۋىلايىتىگە قارىغان . 1943 ـ يىلى يەكەن 10 ـ مەمۇرىي مەھكىمىسى (1944 ـ يىلى يەكەن مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن) قۇرۇلۇپ ، مەكىت ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا ، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ، مەكىت قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن .

بۇ ناھىيە دولان دەرياسى ۋە تىزناپ دەرياسىنىڭ تىندۇرمىسىدىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان بوستانلىق ، يەر تۈزۈلۈشى تۆز . بوستانلىق 19.7% نى ، قۇملۇق ۋە چۆللۈك 80.3% نى ئىگىلەيدۇ . تەۋەسىدىن زەرەپشان دەرياسى ۋە تىزناپ دەرياسى كېسىپ ئۆتىدۇ .

ناھىيە بويىچە يېزا تاشيول قۇرۇلۇشىدىن 250 نەچچە كىلومېتىر ئۇرۇنلىنىپ ، جەمئىي 80 مىليون 267 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش سالمىقى زورايتىلىپ ، ئالتە تۈرلۈك نۇقتىلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 100 مىليون يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغ سېلىندى . يېزىلاردا كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى داۋاملىق يولغا قويۇلۇپ ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ سۇپەتسىز سۇ ئىچىشتەك تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى . يەر تەۋرەشكە چىداملىق ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشى ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىلىپ ، 6872 ئائىلە يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىردى . مەكتەپ ناھىيىسى شەھەر قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ ، شەھەر قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەرلەر ئارا «تەڭرىتاغ لوڭقىسى» تالىشىش مۇسابىقە پائالىيىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ ، ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەرلەر «تەڭرىتاغ لوڭقىسى» دىن ئىبارەت شەرەپنى قولغا كەلتۈردى . ناھىيە بويىچە سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش ، ئىچكى قىسىمغا ئىلھام بېرىش ، پائال تۈردە مەبلەغ جەلپ قىلىش خىزمىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ ، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ 2 - قېتىملىق تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش خىزمىتىنى تامامىلاش بىلەن بىرگە ، ئومۇم مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدە بولمىغان ئىگىلىكنى دادىل راۋاجلاندۇردى . ناھىيە بويىچە يەككە سودا - سانائەتچىلەر 3113 گە ، خۇسۇسىي كارخانا 86 گە يەتتى . بىر يىل ئىچىدە سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن ھەمكارلىشىش تۈرى 15 كە ، توختام ۋە كېلىشىم مەبلىغى 159 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە ، ئەمەلىيلەشكەن مەبلەغ 86 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىلدى . «پەن مائارىپ ئارقىلىق مەكتىنى گۈللەندۇرۇش» ئىستراتېگىيىسىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈپ ، مائارىپ ، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىغا كۆپلەپ مەبلەغ سېلىنىپ ،

2005 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن شىئارىمىز نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيە-سىنى يېتەكچىلىك قىلىشتا چېگرا تۇرۇپ ، پارتىيە 16 ـ قۇرۇلتىيى ۋە 16 ـ نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 ـ ، 4 ـ ، 5 ـ ئومۇمىي يىغىنلىرىنىڭ روھىنى ئۇزلۇكسىز ئىزچىللاشتۇرۇپ ، تەرەققىياتتىن ئىبارەت بىرىنچى مۇھىم ۋەزىپىنى ئىگىلەپ ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، جاسارەت بىلەن ئىشلەپ ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىشلاردا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ ، ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش يولىدا مۇھىم قەدەملەرنى باستى . بۇ بىر يىلدا ناھىيە ئىقتىسا-دىدا تېز ئېشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كېلىپ ، يىللىق ئومۇمىي ئىشلەپ-چىقىرىش قىممىتى 747 مىليون 110 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ئالدىنقى يىلىدىكىدىن 14.37% ئاشتى . يەرلىك مالىيە كىرىمى 30 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 20.04% ئاشتى . ئىجتىمائىي مۇقىم مۇلۇك ئومۇمىي سىلىنمىسى 349 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 59.06% ئاشتى . يېزا ئىقتىسادى مۇقىم تەرەققىي قىلدى . يىللىق ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 111 مىڭ 485 تونناغا يەتتى . پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى 830 مىڭ دەنگە يېتىپ ، 130 مىڭ دەن ئاشتى . چارۋىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قوتان قالدۇقى 590 مىڭ 200 تۇياققا ، قوتاندىن چىقىرىلغان ئومۇمىي چارۋا 442 مىڭ 500 تۇياققا يېتىپ ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 29 مىڭ 200 تۇياق ۋە 37 مىڭ 500 تۇياق ئاشتى . خاسلىققا ئىگە باغ ـ ئورمانچىلىق كۆلىمى 153 مىڭ 400 موغا يېتىپ ، كىشى بېشىغا 30 تۈپ مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇش نىشانى ئورۇنلاندى . دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ساپ كىرىمى 2360 يۈەنگە يېتىپ ، ئالدىنقى يىلىدىكىدىن 220 يۈەن ئاشتى . دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى . يۇقىرىنىڭ مەبلىغى پائال قولغا كەلتۈرۈلۈپ ،

لىقا كەلتۈردى ، شۇنداقلا ھازىر مەكىت خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ئىككى خىل ئامىل يەنى ئەنئەنىۋى (ئىپتىدائىي) مەدەنىيەت ئاساسلى بىلەن زامانىۋى مەدەنىيەت ئاساسلى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا . يېقىنقى يىللاردىكى قاتناشنىڭ راۋاجلىنىشى سىرتقى جايلار بىلەن بولغان ئالاقىنى قويۇقلاشتۇردى . بۇنداق ئەۋزەللىك ئاستىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزەلدىن ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشقا ماھىر بولۇشتەك پىسخىك ئالاھىدىلىكى بويىچە ، مەكىت خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتى تېزلا بېيىشقا قاراپ يۈزلەندى .

مەكىت ئۇيغۇر دولانلىرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان «دولان رايونى» — دولانلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات قاتارلىق جايلارنىڭ مەركىزى قىسىملىرىدىن بىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ، ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ئەڭ قەدىمىي ، ئىپتىدائىي ، مەھەللىۋى ، يەرلىك پۇراققا تۇيۇنغان ھالدا ساقلىنىپ قالغان جاي . بۇ يەردە ياشىغان دولان ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرى ياشىغان تەبىئىي ئەۋزەللىككە ئىگە مۇنبەت تۇپراق ، باي ۋە گۈزەل زېمىندا تارىختىن بۇيان ئۆۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ، كېيىنچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق بەھەسىاپ ماددىي بايلىق يارىتىپ ، تەكلىماكان ئېتىكىدىكى بۇ قەدىمكى ماكاننى گۈللەندۇرگەن . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ، ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتقان . ئۇ بولسىمۇ ، ئاشۇ مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ دۇردانە نىسى ھېسابلانغان ھېكمىتى مەنىدار ، سەنئىتى مەپتۇنكار ، ئەڭ ئامىلىۋى ، ئەڭ باي مەزمۇنلۇق ئىلمىي سەنئەت شەكلى دولان مۇقاملىدۇر .

دولان مۇقامى — ئۇيغۇر دولانلىرى قەلبىنىڭ زىلزىلىسى ، شادلىق ـ نالىسى ، مۇھەببەت ـ نەپرىتى ، ئۇمىد ـ ئارزۇلىرى تويۇنۇپ يارىتىلغان مىلودىك فونتان بولۇپ ، ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكا ۋە

ئومۇمىي سېلىنغان مەبلەغ 26 مىليونغا يەتتى . ناھىيە ، يېزا تېببىي داۋالاش ئاساسىي ئەسلىھەلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، بۇلارنىڭ تە- رەققىياتى ئۈچۈن 11 مىليون 935 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . يېڭى تىپتىكى يېزا ھەمكارلىشىپ داۋالاش سىناق نۇقتا خىزمىتى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، ناھىيە بويىچە يېزا ھەمكارلىشىپ داۋالاشنىڭ قاپلاش نىسبىتى 95% گە يەتتى .

مەكىت ناھىيىسى جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈچ تەرىپى دەريا ئېقىنى (غەربىي جەنۇب ، جەنۇب ، شەرق يۆنىلىشىدىكى تىزناپ دەريا- سى ۋە غەربىي جەنۇب ، شىمال ، شەرق يۆنىلىشىدىكى يەكەن دەريا سى) بىلەن ئورىلىپ ، بىر تەرىپى ئىپتىدائىي توغراقلىق ئارقىلىق تەكلىما- كان قۇملۇقىغا تۇتىشىپ تۇرغاچقا ، قەدىمدىن تارتىپ سىرتقى جايلار بىلەن بولغان ئالاقە زور چەكلىمىگە ئۇچرىغانىدى . يەنى بىر يىلنىڭ كەلكۇن پەسلى (6 ـ ، 7 ـ ، 8 ـ ، 9 ـ ئايلار)دە دەريا ئېقىنلىرى- نىڭ سۇغا تولۇپ كېتىشى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان قاتناش قولاي- سىزلىقى بىلەن قوشنا جايلار كەمدىنكەم باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇرغان بولسا ، كەلكۇن سۇيى تارتىلغان مەزگىل (10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن تاكى كېلەر يىلى 6 ـ ئايغىچە)دە بىرقەدەر كۆپرەك ئالاقە قىلىپ تۇرغان . دېمەك ، مانا شۇنداق تەبىئىي شارائىت چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن ، بۇ يەردە ياشىغان خەلقنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى قوشنا جايلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىمايدۇ ، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى (ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئامىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مەدەنىيە- تىنى ساقلاپ قالغان . ئەمما ، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ، دولان دەريا- سى مەكىت چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ سېلىنىشى بىلەن قاتناشنىڭ لايلىق بولۇشى مەكىتنىڭ سىرتقى جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەي- تىپ ، مەكىتنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ، ھازىرقى زامانۋى مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنى بار-

بېرىپ ، «خاتىجۇ ژۇشەن بۇتخانا سەيلە - ساياھىتى بويىچە 1992 - يىللىق سەنئەت بايرىمى» غا قاتنىشىپ ، دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەر-دىن كەلگەن سايا‌ھەتچى - تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى . 1993 - يىلى سېنتەبىردە مەكتەپ دولان ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى دۆلەت مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى بىلەن لياۋنىڭ ئۆلكىسى شېنياڭ شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىشىپ ئۆتكۈزگەن «جۇڭگو شېنياڭ خەلقئارا مىللىي خەلق ئۇسسۇللىرى 1993 - يىل-لىق تەكلىپ مۇسابىقىسى» گە قاتنىشىپ ، شەرەپ بىلەن «كۈمۈش ئەتىرگۈل» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى . مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن شېنياڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى مەكتەپ دولان ناخشا - ئۇس-سۇل ئۆمىكىنىڭ مۇسابىقە مەيدانىدىكى ئەھۋالىنى ئاممىغا كۆرسەت-تى ؛ 2003 - يىلى دېكابىردا جۇڭگو سەنئەت تەتقىقات ئاكادېمىيىسە-نىڭ تەكلىپى بىلەن مەكتەپ دولان خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى ئەترىتى بېيجىڭدا «جۇڭگو مىللەتلەر ئەل ئىچى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغ-داش ۋە ھازىرقى زامان سەنئىتى تەتقىقاتى» تېمىسىدىكى خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئويۇن كۆرسىتىپ زور ئالقىشقا ئېرىشتى . ئۆلار 2004 - يىلى يانۋاردا ، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن بېيجىڭدا « غەربىي رايون خەلق ناخشىلىرى » تېمە-سىدىكى تېلېۋىزىيە مۇكاپاتلىق مۇسابىقىسى» غا قاتنىشىپ ، «ئالتۇن لوڭقا» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى . 2004 - يىلى مارتتا ئۆلار يەنە مەركە-زىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن «خەلق ناخشىلىرى . جۇڭگو» تېمىسىدىكى تېلېۋىزىيە قانىلىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا ئويۇن كۆرسەتتى . 2005 - يىلى مارتتا ، مەكتەپ دولان مەشرەپ - مۇقامى خەلق ئەل ئىچى سەنئەتچىلىرى ئويۇن قويۇش ئەترىتى فرانسە-يە خەلقئارا مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ تەكلىپى بىلەن فرانسىيەنىڭ پايتەختى پارىژ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «پارىژ 9 - نۆۋەتلىك خەلقئا-رالىق خەلق ئەلنەغمە سەنئەت بايرىمى» غا قاتناشتى ۋە زور شان -

ھەرخىل قىزىقارلىق ئويۇنلار بىلەن بىرىككەن ئۇنىۋېرسال سەنئەت شەكلى . مۇقام ـ نەغمىلىرىنىڭ قەدىمىيلىكى ، بىرقەدەر ئىپتىدائىلىقى ، يېزا ـ يايلاق تۇرمۇش پۈرىتىنىڭ قويۇقلۇقى ، ئۇسسۇللىرىنىڭ نەپىس ، مەردانە ، سالماقلىقى ، كۆچلۈك مىللىيلىكى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مۇقام ـ مەشرەپلىرىنىڭ ھازىرقى زامانىكى غەزىنە بۆشۈكلىرىدىن بىرىدۇر .

مەكىت ناھىيىسى «دولان» دىن ئىبارەت داڭلىق مارکا ئارقىلىق ، بىر تەرەپتىن مەكىتنىڭ دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى تەسىرىنى چوڭايتسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى يۇقىرى كۆتۈردى .

مەكىت ناھىيىسىنىڭ دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى 1964 ـ يىلى تۇنجى قېتىم پايتەخت بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلىپ ، «مەملىكەت بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر سەنئەت كۆرىكى» دە ئورۇندالغاندا ، پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقىغا ئېرىشتى ، دىققەت ـ ئېتىبارىغا نائىل بولدى ھەمدە مەكىت دولان مەشرەپ ـ مۇقامچىلىرىدىن سۇنايچى مەنسۇر شەيخىم ، قالۇنچى ئىسمائىل ئەھمەت ، مۇقامچى ـ ئۇسسۇلچىلاردىن تۇرەك ئاۋۇت ، ئۆمەر ئوسمان قاتارلىقلار شۇ قېتىمقى كۆرەكتە ياخشى نەتىجە قازىنىپ ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋ زېدۇڭ ، دۆلەت رەئىسى لىيۇشاۋچى ، جۇ ئېنلەي زۇڭلى ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى جۇدېلارنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى . 1986 ـ يىلى سېنتەبىردە ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن «مەملىكەت بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر تەربىيە مۇسابىقىسى» دە مەكىت دولان ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى ماھارەت كۆرسىتىپ ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ۋەن لىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى . 1992 ـ يىلى سېنتەبىردە مەكىت دولان ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى جېجىياڭ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى خاڭجۇ شەھىرىگە

يىسىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك (غەربىي قىسىم بويىچە) تەتقىقات تۈرى «شىنجاڭ مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرى-نى تەكشۈرۈش توغرىسىدا تەتقىقات» (2005 — 2006 يىللار) ناملىق تەتقىقات تېمىسى يولغا قويۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مەكتەپ دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى 2004 - يىل نويابىردا سىچۈەن تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ 4 - قانىلىدا «دولانغا سەپەر» ناملىق مەخسۇس فىلىم بىلەن 2005 - يىلى ئىيۇلدا مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ 3 - قانىلىدا «سېھىرلىك دولان» ناملىق مەخسۇس فىلىمى ئارقىلىق كۆرسىتىلدى. 2005 - يىل 4 - ئايدا، دۆلەت مەكتەپ ناھىيىسىگە «جۇڭگو دولان مەشرىپى ماكانى»، «جۇڭگو دولان مۇقامى ماكانى» دېگەن شەرەپ نامىنى بەردى.

مەكتەپ دولان دېھقان رەسسامچىلىقى مەكتەپ ناھىيىسى قۇمقىسار يېزىسىنى ئاساس قىلىپ 1974 - يىلىدىن باشلانغان بولۇپ، 1974 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە جەمئىي 92 پارچە ئەسەر مەملىكەت خاراكتېرلىك كۆرگەزمىگە قاتناشتۇرۇلغان، 127 پارچە رەسىم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلغان، 159 پارچە رەسىم قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلغان. «خەلق گېزىتى»، «جۇڭگو گۈزەل سەنئەت ژۇرنىلى»، «جۇڭگو دېھقان رەسسامىلار ژۇرنىلى»، «مىللەتلەر رەسىملىك ژۇرنىلى» قاتارلىق گېزىت، ژۇرناللاردا 160 پارچە رەسىم ئېلان قىلىنغان. 1978 - يىلى مەمەت قايمىنىڭ «نەزەرىيە ئۆگىنىش»، راخمان ھاپىزنىڭ «مول ھوسۇل ناخشىسى» ۋە بېلىقىزنىڭ «گۈڭشەدە بايرام» قاتارلىق 3 پارچە رەسىمى شۇ يىلى پارىژدا چاقىرىلغان خەلقئارا دېھقان رەسسامىلار كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلغان. 1995 - يىلى 200 پارچىدىن ئارتۇق دېھقانلار رەسىمى ئاپتونوم رايون، بېيجىڭ، شىياڭگاڭ ۋە پارىژدا كۆرگەزمىگە قويۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدىن 16 پارچىسى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئوخشاش بولمىغان

شەرەپكە ئېرىشتى . 2005 ـ يىل نويابىردا مەكتەپ دولان ئەلنەغمە سەنئەت ئەترىتى ياپونىيەگە بېرىپ ، «ياپونىيە 2005 ـ يىللىق خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى بايرىمى» غا قاتناشتى . بۇ ، ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ دۇنيا سەھنىسىدە تۇنجى رەت كۆرسىتىلىشى ھەم ئېتىراپ قىلىنىشى ئىدى .

1989 ـ يىلى ئىيۇلدا مەكتەپ ناھىيىسىدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە سەنئەت تەتقىقات مۇھاكىمە يىغىنى» ئېچىلىپ ، يىغىندا نۇقتىلىق ھالدا «دولان ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملەرى» مۇھاكىمە قىلىندى . مەكتەپ ناھىيىسى شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن بىرلىشىپ ، تۇنجى بولۇپ 1994 ـ يىلى «دولان مەشرىپى» ناملىق تېلېۋىزىيە بەدىئىي سەنئەت فىلىمىنى ئىشلەپ دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنى سىستېمىلىق يۇقىرى بەدىئىي سەنئەت ھالىتىدە دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەرگە تونۇشتۇردى . 1994 ـ يىلى ئۆكتەبىردە مەكتەپ ناھىيىسىدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە تۇنجى قېتىملىق دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئېچىلدى . 1996 ـ يىلى مەكتەپ ناھىيىلىك دولان مۇقامى تەتقىقات جەمئىيىتى بىلەن مەكتەپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى تۇزگەن «ئۇيغۇر دولان مۇقامى» ناملىق كىتاب شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى . 2004 ـ يىلى ئۆكتەبىردە دۆلەتلىك سەنئەت ئىلمى 9 ـ بەش يىللىق پىلانىدىكى تەتقىقات تۈرى «دولان مۇقاملىرى ئۇستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ئاخىرلاشتى . 2005 ـ يىلى مەكتەپ ناھىيىسى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھەمكارلاشقان تەتقىقات تۈرى «مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا تەتقىقات» (2005 — 2006 يىللار) ناملىق تەتقىقات تېمىسى باشلاندى . 2005 ـ يىلى ئاۋغۇستتا شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر ئاكادېمىـ

تەتقىقات ۋە تېخنىكىلىق ئېچىش بويىچە «9 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى ئۆتكەلگە مۇجۇم قىلىش پەن - تەتقىقات تېمىسىگە كىرگۈزۈلگەن. 1999 - يىلى «دولان قويى» دۆلەتلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن مەكىت «دولان قويى» دېگەن ماركا بىلەن رەسمى ئەنگە ئالدۇرۇلدى. 2005 - يىلى 4 - ئايدا دۆلەت تەرىپىدىن «جۇڭگو دولان قويى ماكانى» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

ئىلىمىز كۆپ مىللەتلىك دۆلەت، بىر قانچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى جاپا - مۇشەققەتلىك ئىزدىنىش جەريانىدا شانلىق، مول ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇش بىلەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر. مەكىت ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى — دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى بولسا ئاشۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى يىلتىزلارنىڭ بىرىدۇر.

ئىلىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى، چوڭقۇرلىشىشى، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل، مىللەتلىرى بىلەن بولغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ مەدەنىيىتى — دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى دۇنيانىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى ھەم خېلى قىزىق بىر نۇقتىغا ئايلاندى. ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى — دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنى قوغداش، ۋارىسلىق قىلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، دۆلەت ئىچى سىرتىدىكى كۆپلىگەن دوستلارنىڭ مەكىتنى، مەكىتنىڭ دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنى چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، مەكىت ناھىيىسى 2005 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن «مەكىت ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا

مۇكاپاتلارغا ئېرىشىپ ، دۆلەتلىك مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن «مەملىكەت بويىچە دېھقان رەسساملار يۇرتى» دېگەن شەرەپكە ئېرىشكەن . پۈتۈن مەملىكەتكە «مەكىت ـ چاپچال دېھقانلار رەسسامىلىرى تاللانمىسى» تارقىتىلغان . 2005 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ، دۆلەت مەكىت ناھىيىسىگە «جۇڭگو دېھقان رەسساملار يۇرتى» دېگەن شەرەپ نامىنى بەردى .

مەكىت «دولان قويى» مەكىت ناھىيىسىدىكى ئالاھىدە چارۋا بولۇپ ، مەكىت دېھقانلىرىنىڭ 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان نەسىل تاللاش ، شالغۇتلاشتۇرۇپ نەسىلنى ياخشىلاش ئارقىلىق يېتىلىپ چىققان ئەلا نەسىللىك كىچىك چارۋا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەكىت دولانلىرى ئۆزىنىڭ بىر ئەسىردىن ئارتۇق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمى يۇقىرى بولغان داڭلىق ماركا «مەكىت دولان قويى» ۋە «مەكىت دولان قويى مەدەنىيىتى» نى بارلىققا كەلتۈردى . مەزكۇر قوينىڭ ئۇستىخىنى چوڭ ، ئۆسۈپ يېتىلىشى تېز ، جىنسىي جەھەتتە پىشىپ يېتىلىشى بالدۇر ، گۆشى كۆپ ، گۆشىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ ، ئىسسىق جايدا بېقىشقا ، يىرىك يەم ـ خەشەك بىلەن بېقىشقا ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بېقىشقا باب كېلىدۇ . ئۇنىڭ گۆشى ، يۇڭى ۋە تېرىسىنى تەڭ ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن بىر قەدەر يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىپ ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە سازاۋەر بولماقتا . مەكىت «دولان قويى» دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقىنىڭ نۇقتىلىق كېڭەيتىدىغان ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرىدىغان يەرلىك ئەلا نەسىللىك كىچىك چارۋا تۈرى بولۇپ ، 1986 ـ يىلى مەكىت «دولان قويى» نى يېتىشتۇرۇش تۈرى ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا نازارىتى تەرىپىدىن «ئۇچقۇن» پىلان تۈرىگە ، 1998 ـ يىلى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن پەن ـ

ئاپتوردىن

مەكتەپ تەكلىماكان قۇملۇقتىكى غەربىي چېتىگە جايلاشقان تارىم بوستانلىقىدىكى قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى . بۇ يەردە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر دولانلىرىغا خاس ئىپتىدائىي (مەھەللىۋى) مەدەنىيەت ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ مىللىي ئەنئەنە ، مىللىي خاسلىق ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە .

مەن ئۇيغۇر دولانلىرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان ، «قارا دولان» دەپ ئاتىلىدىغان مەكتەنىڭ يانتاق دېگەن يېرىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولـدۇم . يانتاق يېزىسى ئۆز ئىچىگە ئالغـان «قـارا ئـۆي» ، «ئويبۇغـداي» ، «ئارالاڭقا» ، «بۇلۇڭلاڭقا» دېگەن يۇرتلار قەدىمكى ئۇيغۇر دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنىڭ بۆشۈكى بولۇپ ، ھەرقايسى پەسىل ، ھېيت ـ ئايەم ، توي ـ تۆكۈنلەردە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان مەشرەپلەر ، مەشرەپلەردىكى قىزىقچىلىقلار ھەمدە بۇ يەردىكى ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇش ئادەتلىرى مەنده چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان بولسا ، مەرھۇم دادام مۇھەممەت مۇسا ئېيتىپ بەرگەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تاكى ئازادلىقنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە بولغان ئارىلىقتا مەكتىتە يۈز بەرگەن ئاجايىپ ـ غارايىپ ئۆتمۈش ۋەقەلىرى زور قىزىقىشىمنى قوزغاپ ، بۇ يۇرتقا بولغان مېھرىمنى تېخىمۇ كۈچەيتكەنىدى .

مەن 1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنىپ ، مەكتىنىڭ تۇرلۇك قىسمەتلەرگە باي تارىخى ،

تەتقىقات» ناملىق تەتقىقات تېمىسىنى ئىشلەشكە باشلىدى . شۇ تەتقىقات تېما گۇرۇپپىسىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى ، مەكتىتە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ، تارىخ ـ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بويىچە ياش تەتقىقاتچى ئادىل مۇھەممەت تۇران ئۆزىنىڭ ئون نەچچە يىللىق ئىزدىنىش ، تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسى بولغان «مەكىت تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ناملىق چوڭ ھەجىمدىكى ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى .

«مەكىت تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ناملىق بۇ ئەسەر مەكىتنىڭ تارىخى ، تەبىئىي جۇغراپىيىسى ، قەدىمكى مەدەنىيىتى ، ئۇيغۇر دولانلىرى ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ، دولان ئۇيغۇر فولكلورى ، مەكىتنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى ، مەكىت يەر ناملىرى ، مەكىتنىڭ يېقىنقى ، ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ، مەكىت سىياھەتچىلىكى ، تارىخىي شەخسلەر قاتارلىق ئون نەچچە بابتىن تەركىب تاپقان ئۇنىۋېرسال خاراكتېردىكى كىتاب بولۇپ ، بۇ كىتابتا مەكىتنىڭ تارىخى تەرەققىياتى ، يېقىنقى ۋە بۈگۈنكى ئىقتىساد ، جەمئىيەت ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ئەھۋالى ، ئۇيغۇر دولانلىرى ۋە ئۇيغۇر دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ، بولۇپمۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندىن بۇيانقى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجەلەر ۋە مەكىتنىڭ يېڭى قىياپىتى ، تەرەققىيات ئەھۋالى ئومۇمىيۈزلۈك نامايان قىلىنغان . ئۇ كىشىلەرنىڭ مەكىتنى بىلىشى ، مەكىتنى چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ؛ مەكىت خەلقىنىڭ ئۆز يۇرتىنى قىزغىن سۆيۈشى ، ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇشىغا يارەم بېرىدۇ ؛ دۇنيانىڭ مەكىت — مەكىت دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنى يەنمۇ چۈشىنىشىگە ، مەكىتنىڭ دۇنياغا تېخىمۇ يۈزلىنىشىگە ، مەكىتنى ئېچىش ۋە قۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىشىگە تۈرتكە بولىدۇ .

2006 ـ يىلى 18 ـ مارت

تەلەپلىرىدىن تولىمۇ يىراقتا تۇردى . شۇڭا بۇ ئىۋۇەت ، مەكىت تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق ۋە ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلىپ بايان قىلىشنى بۇ يۇرت تۇپرىقىدا ئوغۇز سۇتى ئەمگەن ئۇزۇمگە ئۇلاد بۇرچى ھېسابلاپ ، «مەكىت تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك بۇ كىتابىمنى يېزىپ چىقتىم .

«ئانا يۇرتنى سۆيۈش ۋىجدانىنىڭ جۇملىسىدىن» دېگەن ئاتا سۆزىنى ئاڭلىغانىدىم . ئىنسان ئۇچۇن ئانا يۇرت — ئوغۇز سۇتى بەرگەن ئانا تۇپراق — مېھىر ـ مۇھەببەت ، ۋىجدان ، غۇرۇر ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاتا قىلىدىغان تەۋرۈك تۇپراق ھېسابلىنىدۇ . سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ، ئىنسانىيلىقمۇ مۇشۇ تۇپراقتىن باشلىنىدۇ . بۇ تۇپراقنى سۆيەلمىگەن كىشى بۇ ۋەتەن ، بۇ خەلقنىمۇ سۆيەلمەيدۇ . دېمەكچىمەنكى ، مېنىڭ مەكىتتىن ئىبارەت بۇ ئانا تۇپراققا بولغان سۆيگۈم ، مۇھەببىتىم ۋە بۇنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسى بولغان ئىلمىي ئەمگەكلىرىم قانداق تۇر تار يۇرتچىلىق نۇقتىسىدىن ئەمەس ، بەلكى بۇ ۋەتەن ، بۇ خەلقنىڭ چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن سۆيگەنلىكىمدۇر . سەمىمىي تەۋسىيەرىم شۇكى ، ھەممە كىشى ئانا تۇپراق — ئۆز يۇرتىنى سۆيسە ، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئوت بولۇپ كۆيسە ، ئىزدەنسە ، بۇ ۋەتەن ، بۇ خەلقنى سۆيىدىغان ، ئۇنىڭ ئىشقىدا كۆيىدىغان كىشىلەر بارغانسېرى كۆپەيگەن ، توم ـ تولاپ ئەسەرلەر ۋۇجۇدقا كەلگەن بولاتتى !

مېنىڭ بۇ ئەسىرىم 20 يىلغا يېقىن ئىزدىنىش ئارقىلىق ، مانا ئەمدى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ . مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ، بۇ ئەسىرىمنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ئىلھام ۋە مەدەت بەرگەن مەكىت ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتىگە ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن . ئەسەرنى ئىشلەش جەريانىدا كۆپ ياردەمدە بولغان دوستلاردىن ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن ، ئەلى غوپۇر ،

مەدەنىيەت ـ سەنئىتى ۋە ماددىي يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش جەھەتتىن ئاجايىپ ياخشى پۇرسەتكە ئىگە بولدۇم . مۇشۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ، مەكتەپ ھەققىدە ئىزدىنىشكە ، مەكتەپكە ئالاقىدار ماتېرىيال-لارنى توپلاشقا باشلىدىم . ھالبۇكى ، 20 يىلغا يېقىن ئىزدىنىش جەريانىدىن «مەكتەپ» دېگەن بۇ يۇرت ھەققىدە پەقەت خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ، مەكتەپكە يۇرت بولۇش تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم رىۋايەتلەر ، يېقىنقى زامان-دىكى پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلىمىسى ۋە ئازغىنە مەدەنىيەت يادىكارلىقلە-رىدىن باشقا ، بىرەر مۇنتىزم يازما تارىخىي مەنبەنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولدى . شۇنىڭ بىلەن ، مۇشۇ كەم يازما تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ، جۈملىگو ئومۇمىي تارىخى ، شىنجاڭ تارى-خى ، ئۇيغۇر تارىخى ، مەكتەپكە قوشنا جايلارنىڭ يەرلىك تارىخى ، خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان تارىخ ـ مەدەنىيەتكە ئائىت رىۋايەت ـ ئەسلىمىلەر ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى . . . قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماتېرىياللارنى ئۆگەندىم ، كۆپلەپ توپلىدىم ۋە چوڭقۇر ئىزدەندىم . مۇشۇ جەريانىدا مەكتەپنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانغا ئائىت تارىخ ـ مەدەنىيەت مەسىلىلىرى ، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە بىر قىسىم ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم ھەمدە مەكتە-تە ساقلىنىۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ، مەكتە-نىڭ قەدىمكى زامان تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىش-چانلىق كۆرسەتتىم . ئېلان قىلغان ماقالىلىرىمنى «مەكتەپ تارىخىدىن تېزىسلار» نامىلىق كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇردۇم . نەھايەت ، مېنىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرىم ، ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىم مەكتەپ تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق ھەم تولۇق كۆرسىتىپ بېرەلمەي ، كەمچى-لەرنىڭ يۇرت ـ يەرلىك تارىخىنى بىلىشكە بولغان ئېھتىياجى ۋە

نەشرىياتتىن

تارىخ ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى جەھەتتىكى نەتىجەلىرى بىلەن كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان ياش تەتقىقاتچى ئادىل مۇھەممەت تۇران 1967 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ يانتاق يېزىسىدا زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . 1986 ـ يىلىدىن 1991 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان . ئوقۇش پۈتۈرگەندىن تارتىپ 1995 ـ يىلىغىچە مەكتەپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئىشلىگەن . 1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش — باشقۇرۇش ئورنىغا يۆتكىلىپ كېلىپ ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ، بۇ ئورۇننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن . 2000 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 2003 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك ساياھەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن . 2003 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات ـ نەشرىيات ئىدارىسىغا يۆتكىلىپ كېلىپ ، ئوقۇش ـ تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، مۇدىرى ۋە نەشر بۈيۇملىرىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ .

ئادىل مۇھەممەت تۇران تارىخ ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى 1990 ـ يىلىدىن تارتىپ باشلىغان بولۇپ ، ھازىرغىچە ئىزچىل تۇرده بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىپ ،

تەلئەت ئوبۇلقاسىم تۇمەن ، روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ ، داۋۇتجان ئوبۇلقاسىم ۋە رىزۋانگۇل راخمان ، مارىگۇل ئەخمەتلەرگە ؛ ئەسەرنىڭ مۇقاۋىسىنى رەسىم بىلەن تەمىنلىگەن ئۇستاز رەسسام تۇرسۇن ئەزىز - گە مىننەتدارلىق بىلدۇرىمەن .

2006 - يىل 1 - ماي . ئۇرۇمچى

«مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ باھالىنىپ مۇ-
كاپاتلانغان .

ئادىل مۇھەممەت تۇراننىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنىڭ مەھسۇلى بولغان
«قەشقەردىكى قەدىمكى ئىزلار» ، «مەكتەپ تارىخىدىن تىزىسلار» ،
«قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ — جۇغراپىيىسى» (1) ، «بايازاندىكى
مەڭگۈلۈك ناخشا — دولان» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
جەۋھەرلىرى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى . «شىن-
جاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ئىككى قىسىم) ، «قەدىمكى قەش-
قەر» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرى ۋە باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ
ئىشلىگەن «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى» (ئالتە قىسىم) ، «شىنجاڭ
يىپەك يولى مەدەنىيەت مەجمۇئەسى» («قەدىمكى قۇمۇل» ، «قەدىمكى
تۇرپان» ، «قەدىمكى خوتەن» ، «قەدىمكى قەشقەر» ، «قەدىمكى
كۇسەن» ، «قەدىمكى كروران» ، «قەدىمكى ئىلى») ، «ئوتتۇرا ئا-
سىيا مەدەنىيىتى» (ئىككى قىسىم) ، «جۇڭگو ۋە چەت ئەل سەييا‌ھىلە-
رىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدىكى خاتىرىلىرى» ، «مەدەنىيىتىمىزگە
تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر شەخسلەر» ، «شىنجاڭ ئاخبارات ـ نەشرە-
ياتچىلىقى» ، «قەشقەر» (بۇ 12 قىسىملىق ئۇنىۋېرسال مەجمۇئە بو-
لۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى توققۇز قىسمىنى مۇستەقىل ئىشلىگەن) قاتار-
لىق تارىخ ـ جۇغراپىيە ، ئارخېئولوگىيە ، مەدەنىيەت ۋە ساياھەتچە-
لىككە ئائىت ئەسەرلىرى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا . «شىنجاڭ-
نىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەجمۇئەسى» (بۇ مەجمۇئە جەمئىي 41
قىسىم بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 10 قىسمىنى مۇستەقىل ، قالغانلە-

تارىخ ، ئارخېئولوگىيە ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، مەدەنىيەت ـ سەنئەت ، سايامەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەر بويىچە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ ، 100 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ ، جەمئىيەتتە بەلگىلىك تەسىر قوزغىغان .

ئادىل مۇھەممەت تۇران شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك نۆۋەتلىك تەتقىقات تۈرى بولغان «ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ساقلىنىشى ، ۋارىسلىق قىلىنىشى ، تەرەققىي قىلىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى» (2001 ـ ، 2003 ـ يىللىرى) ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن مەكىت ناھىيىسى ھەمكارلاشقان تەتقىقات تېمىسى «شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا تەتقىقات» (2005 ـ ، 2006 ـ يىللىرى) ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك (غەربىي قىسىم) نۆۋەتلىك تەتقىقات تۈرى «شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەكىلسىز مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش توغرىسىدا تەتقىقات» (2005 ـ ، 2006 ـ يىللىرى) قاتارلىق تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلەشكە قاتناشقان . «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى — قەدىمكى ئىزلار ئۇمۇمىي مەجمۇئەسى» ناملىق ئىلمىي ئەسەرنى ئىشلەش ئىلمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەزكىرىسى تۈزۈش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، «ئاپاق خوجا مازىرى» ناملىق تارىخىي ، سۈرەتلىك مەخسۇس ئەسەرنىڭ باش مۇھەررىرى قاتارلىق ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن . ئۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مۇزېي ساھەسىدىكى بىر قاتار خىزمەت نەتىجىلىرى بىلەن 2000 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى باب مەكىت ھەققىدە ئومۇمىي بايان..... 1
ئىككىنچى باب مەكىتنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى..... 22
1 . گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى 22
2 . يەر شەكلى 24
3 . ھاۋا كىلىماتى 27
4 . مەكىتنىڭ گېدوگرافىيىسى 33
5 . يەر - تۇپراق 43
6 . ھايۋانات - ئۆسۈملۈكلىرى 44
7 . مەكىت ناھىيىسىدە يۇز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر ... 45
ئۇچىنچى باب تارىخ 53
1 . «مەكىت» نامى ھەققىدە مۇھاكىمە 53
2 . تارىخى دەۋرلەردىكى مەكىت..... 72
1) تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرلەردىكى مەكىت 75
(1) بېگى تاش قورال دەۋرى 75
(2) مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى..... 78
2) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكىت 83
(1) غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ۋە مەكىت 83
(2) ھونلار دەۋرىدىكى مەكىت 85
(3) غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ۋە مەكىت 87
3) ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مەكىت 93
غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەر ۋە مەكىت 95

رىنى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە ئىشلىگەن) يېقىندا نەشرگە تاپشۇرۇش ئالدىدا .

ئادىل مۇھەممەت تۇران هازىر جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ ـ مەدەنىيىتى تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ، جۇڭگو مۇزىيشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ، جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي هەيئەت ئەزاسى .

ياڭ زېكشىننىڭ مەكتەپ ناھىيىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا يۇقىرىغا سۇنغان مەلۇماتى 197
4 . مەكتەپنىڭ مەمۇرى رايونلار قۇرۇلۇشى 199
[قوشۇمچە 3]
مەكتەپ ناھىيىسىدىكى يېزىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ... 205
تۆتىنچى باب ئۇيغۇر دولانلىرى 221
1 . «دولان» نامى ھەققىدە 224
2 . دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى 233
بەشىنچى باب ئۇيغۇر دولان فولكلورى 327
1 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى 332
2 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ سودا ، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى 365
3 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى 372
4 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى 378
5 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى ... 388
6 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى 395
7 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى ... 429
8 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئادەتلىرى 467
9 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى 489
10 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ توي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئادەتلىرى 497
11 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ھېيت ـ بايرام ئادەتلىرى 516
12 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى 521
13 . ئۇيغۇر دولانلىرىدا ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ۋە خەلق ئويۇنلىرى 538
14 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تىل ئادەتلىرى 573
15 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى ... 575

4) سۇيى، تاكى سۇلاللىرى دەۋرىدىكى مەكتەپ 101
(1) تۇبۇتلەر ۋە مەكتەپ 104
(2) ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ۋە مەكتەپ 105
5) سۇكى، يۇەن، مىڭ سۇلاللىرى دەۋرىدىكى مەكتەپ..... 113
(1) قاراخانىيلار خانلىقى ۋە مەكتەپ 113
(2) موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكتەپ 120
(3) چاغاتاي خانلىقى ۋە مەكتەپ 122
(4) يەكەن خانلىقى ۋە مەكتەپ 123
(5) غوجىلار ۋە مەكتەپ 128
6) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكتەپ 147
7) جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى مەكتەپ..... 152
(1) 30 ـ يىللار چوڭ داۋالغۇش مەزگىلىدىكى مەكتەپ..... 156
(2) «11 بېتىم» مەزگىلىدىكى مەكتەپ 160
(3) مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت..... 167
(4) جۇڭگو گومىنداڭىنىڭ مەكتەپ ناھىيىلىك پىرقىسى..... 169
(5) مەكتەپ ناھىيىلىك سەنيىخۇي 171
(6) مىنگو دەۋرىدىكى ئاممۇى تەشكىلاتلار 172
8) يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەكتەپ 174
(1) جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەكتەپ ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى 174
(2) جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەكتەپ ناھىيىلىك كومىتېتى..... 178
(3) مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى..... 179
(4) مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى..... 183
(5) مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى..... 185
[قوشۇمچە 1]
مەكتەپ تارىخىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇنتۇزۇش... 186
3 . مەكتەپنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى 191
[قوشۇمچە 2]

2 . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 845
1) مەكىت ناھىيىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى ... 845
2) مەكىت قازانكۆل جاڭگلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 863
3) مەكىت يانتاق بېزىسىدىكى ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەر 866
3 . قەدىمكى دىنلارنىڭ مەكىت رايونىدىكى قالدۇق تەسىرلىرى 872
4 . مائارىپ 887
1) مەكتەبنىڭ قەدىمكى (ئېپتىدائىي) دەۋرىدىكى مائارىپى... 887
2) مەكتەبنىڭ يېقىنقى زامان دەۋرىدىكى مائارىپى 899
[قوشۇمچە 4] مەكىت ناھىيىسىنىڭ 1942 - يىلىدىكى مائارىپ ئەھۋالىدىن مەلۇمات جەدۋىلى 906
3) مەكتەبنىڭ ھازىرقى زامان دەۋرىدىكى مائارىپى 907
سەككىزىنچى باب دولان (مەكىت) شېۋىسى ھەققىدە 921
1 . دولان (مەكىت) شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورنى..... 922
2 . دولان (مەكىت) شېۋىسىنىڭ تەڭقى قىلىنىش ئەھۋالى... 924
3 . دولان (مەكىت) شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشى 928
4 . دولان (مەكىت) شېۋىسىنىڭ تۈپ لېكسىكىسى ... 931
5 . دولان (مەكىت) شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى 940
6 . دولان (مەكىت) شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى..... 947
توققۇزىنچى باب مەكىت يەر ناملىرى مەدەنىيىتى 951
1 . مەكىت يەر ناملىرى مەدەنىيىتى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى 952
2 . مەكىت يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى..... 954
3 . مەكىت يەر ناملىرىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى 961
4 . مەكىت يەر ناملىرىغا ئائىت ئەپسانە - رىۋايەتلەر... 969
5 . مەكىتتىكى بىر قىسىم يەر ناملىرى توغرىسىدا..... 975

16 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ پەرھىز ئادەتلىرى 608
17 . ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدىكى خۇراپاتلىق ئادەت-
لىرى 619
ئالتىنچى باب دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى 635
1 . دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي ۋە مەدەنىيەت
قاتلىمى 635
2 . دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ جۇڭگو ۋە چەت ئەل-
لەردىكى تەسىرى 654
3 . دولان مۇقامى بىلەن دولان مەشرىپىنىڭ مۇناسىۋىتى ... 660
4 . دولان مۇقاملىرى 662
1) دولان مۇقام ناملىرىنىڭ تارىخىي قاتلىمى 662
2) دولان مۇقام تېكستلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ... 675
3) دولان مۇقامى ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرى 686
(1) دولان مۇقامى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ
مۇناسىۋىتى 686
(2) دولان مۇقامى بىلەن قۇمۇل مۇقامنىڭ يىلتىزداشلىقى ۋە
پەرقى 691
(3) مەكىت دولان مۇقاملىرى بىلەن ئاۋات دولان مۇقاملىرى-
نىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى 700
5 . دولان مەشرەپلىرى 706
1) دولان مەشرەپلىرىنىڭ نامى ۋە تۈرلىرى 706
2) دولان مەشرەپ ئويۇنلىرى 720
3) دولان مەشرەپلىرىدە جازا 729
4) دولان مەشرەپلىرىدىكى تەقلىد ۋە تىياتىر 743
6 . دولان مەشرەپ قوشاقلىرى 758
7 . دولان مەشرەپلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولى 793
8 . دولان چالغۇلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ... 794
9 . مەكىت دولان مۇقام ئەلنەغمىچىلەر 805
يەتتىنچى باب مەكىتنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپى 830
1 . مەكىتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى 830

2 . ئىجتىمائىي تەرەققىيات..... 1272
1) مىللەت ۋە دىن..... 1272
2) نوپۇس 1277
[قوشۇمچە 6]
مەكىت ناھىيىسىنىڭ 1949 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلغىچە
بولغان نوپۇس ستاتىستىكا جەدۋىلى..... 1278
3) مەكتەپلەر مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تەرەققىيات تارىخى ... 1285
(1) مەكىت ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە
تەرەققىياتى..... 1286
(2) مەكىت ناھىيىلىك كۈتۈپخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە
تەرەققىياتى..... 1294
(3) مەكىت ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى
ۋە تەرەققىياتى 1296
(4) مەكىت ناھىيىلىك دولان ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ
قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى..... 1298
(5) مەكىت ناھىيىسىنىڭ كىنوچىلىق ئىشلىرى 1302
4) ئەدەبىيات ـ سەنئەت 1308
5) تەنتەربىيە..... 1367
6) رادىئو ـ تېلېۋىزىيە 1370
7) سەھىيە ـ تېبابەتچىلىك..... 1371
[قوشۇمچە 7]
مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي
كۆرسەتكۈچى 1378
ئون ئىككىنچى باب مەكىت ساياھەتچىلىكى..... 1380
1 . مەكىت ساياھەتچىلىكىنىڭ تارىخىدىن قىسقىچە بايان... 1381
2 . مەكىت ناھىيىسى ساياھەتچىلىكىنىڭ ھازىرقى
ئەھۋالى 1395
3 . مەكىت ساياھەتچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى
ئاۋازەل شارائىتلار 1397
4 . ساياھەتچىلىكىنىڭ مەكىتنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي

[قوشۇمچە 5 ـ 1]
مەكتەپ ناھىيىسىدىكى يېزا ـ بازار ، كەنت ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى سېلىشتۇرۇش جەدۋىلى 985
[قوشۇمچە 5 ـ 2]
مەكتەپ يېر ناملىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە سېلىشتۇرمىسى 992
ئوننىنچى باب مەكتەپ كلاسسىك ئەدەبىياتى 999
1 . مەكتەپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى 1001
1) مەكتەپ خەلق ئېپسانە ـ رىۋايەتلىرىدىن ئۆرنەكلەر..... 1002
2) مەكتەپ خەلق چۆچەكلىرىدىن ئۆرنەكلەر 1029
3) مەكتەپ خەلق قوشاقلىرىدىن ئۆرنەكلەر..... 1084
4) مەكتەپ خەلق تارىخىي قوشاقلىرى 1122
5) مەكتەپ خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىن ئۆرنەكلەر 1124
2 . مەكتەتە ئوقۇتكەن كلاسسىكلار 1142
1) ئامانىنساخان 1142
2) ئەھمىدى 1146
ئون بىرىنچى باب مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتى 1190
1 . ئىقتىسادىي ئىگىلىك تەرەققىياتى 1190
1) يېزا ئىگىلىك 1190
2) چارۋىچىلىق 1197
3) ئورمانچىلىق 1201
4) سوۋچىلىق ئىشلىرى 1207
5) سودا ـ سانائەت 1218
6) باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش 1237
7) قاتناش ـ تىرانسپورت 1242
8) پوچتا ـ تېلېگراف 1251
9) پۇل ـ مۇئامىلە 1253
10) شەھەر قۇرۇلۇشى 1261
11) بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش 1262

目录

前言 …… 1
第一章： 麦盖提概况 …… 1
第二章： 麦盖提自然地理 …… 22
第一节： 地质构造 …… 22
第二节： 地形 …… 24
第三节： 气候 …… 27
第四节： 水文 …… 33
第五节： 土地资源 …… 43
第六节： 动植物 …… 44
第七节： 自然灾害 …… 45
第三章： 历史 …… 53
第一节:《麦盖提》名称考 …… 53
第二节:历代麦盖提 …… 72
一、史前时代的麦盖提 …… 75
1、新石器时代的麦盖提 …… 75
2、麦盖提的古代居民 …… 78
二、汉代时期的麦盖提 …… 83
1、西域诸国与麦盖提 …… 83
2、匈奴与麦盖提 …… 85
3、西域督护府与麦盖提 …… 87
三、魏晋南北朝时期的麦盖提 …… 93
1、西域古代民族与麦盖提 …… 95
四、隋唐时期的麦盖提 …… 101

تەرەققىياتىدىكى رولى 1403
5 . مەكتەپ سايامەتچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى ھەل قىلىشتىكى چارە ـ تەدبىرلەر 1409
[قوشۇمچە 8 ـ 1]
مەكتەپ ناھىيىسىدىكى سايامەت ئورۇنلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 1433
[قوشۇمچە 8 ـ 2]
مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ سايامەت بايلىقى مۇندەرىجىسى 1447
ئون ئۈچىنچى باب تارىخىي شەخسلەر 1449
1 . مۇقامشۇناس ، شائىرە ئاماننىساخانىمنىڭ بالىلىق چاغلىرىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا..... 1449
2 . تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زات قادىر ئاخۇن خەلپىتىم...1461
3 . مەرىپەتپەرۋەر دىنىي زات ئاۋۇلىراخۇن خەلپىتىم.....1464
4 . خەلقپەرۋەر شۇلياڭ 1466
ئون تۆتىنچى باب تارىخ ـ مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات..... 1470
1 . تارىخىي ئاتالغۇلار 1470
2 . مۇھىم سىياسىي ۋەقەلەر 1486
[قوشۇمچە 9]
مەكتەپ تارىخ ـ مەدەنىيىتىگە ئائىت ئېلان قىلىنغان ئەسەر ۋە ماقالىلەر كاتولوگى..... 1511
[قوشۇمچە 10]
مەكتەپ تارىخىدىكى چوڭ ئىشلار خاتىرىسى 1520

第四章:维吾尔刀郎人 …… 221
第一节:"刀郎"名称考 …… 224
第二节:维吾尔刀郎人的渊源 …… 233

第五章:维吾尔刀郎人民俗 …… 327
第一节:维吾尔刀郎人的物质生产 …… 332
第二节:维吾尔刀郎人商品交易 …… 365
第三节:维吾尔刀郎人交通运输 …… 372
第四节:维吾尔刀郎人服饰习俗 …… 378
第五节:维吾尔刀郎人居住习俗 …… 388
第六节:维吾尔刀郎人饮食习俗 …… 395
第七节:维吾尔刀郎人手工艺术 …… 429
第八节:维吾尔刀郎人社交习俗 …… 467
第九节:维吾尔刀郎人美观习俗 …… 489
第十节:维吾尔刀郎人婚丧习俗 …… 497
第十一节:维吾尔刀郎人节日习俗 …… 516
第十二节:维吾尔刀郎人娱乐活动 …… 521
第十三节:维吾尔刀郎人民间体育活动及游戏 …… 538
第十四节:维吾尔刀郎人语言习俗 …… 573
第十五节:维吾尔刀郎人宗教习俗 …… 575
第十六节:维吾尔刀郎人斋戒习俗 …… 608
第十七节:维吾尔刀郎人迷信习俗 …… 619

第六章:刀郎麦西来甫、木卡姆 …… 635
第一节:刀郎麦西来甫、木卡姆的历史文化渊源 …… 635
第二节:刀郎麦西来甫、木卡姆在国内外的影响 …… 654
第三节:刀郎麦西来甫和刀郎木卡姆的关系 …… 660
第四节:刀郎木卡姆 …… 662

1、吐蕃与麦盖提 …… 104
2、鄂尔浑回鹘汗国与麦盖提 …… 105
五、宋元明朝时期的麦盖提 …… 113
1、喀喇 汗王朝与麦盖提 …… 113
2、蒙古帝国和元朝时期的麦盖提 …… 120
3、察合台汗国与麦盖提 …… 122
4、叶尔羌汗国与麦盖提 …… 123
5、和卓时代的麦盖提 …… 128
六、清朝时期的麦盖提 …… 147
七、中华民国时期的麦盖提 …… 152
1、30 年代大拨动时期的麦盖提 …… 156
2、《11 项和平条款》时期的麦盖提 …… 160
3、民国时期的县政府 …… 167
4、中国国民党麦盖提县党部 …… 169
5、麦盖提县《参议会》 …… 171
6、中国国民党麦盖提县群众组织 …… 172
八、新中国成立后的麦盖提 …… 174
1、中国共产党在麦盖提县的地方组织 …… 174
2、中共麦盖提县委 …… 178
3、麦盖提县人民政府 …… 179
4、麦盖提县人民代表委员会 …… 183
5、麦盖提县政治协商会议 …… 185
附 1:麦盖提历史上的社会经济救济情况 … 186
第三节:麦盖提县的成立 …… 191
附 2:杨增新上书呈请设麦盖提县治文 …… 197
第四节:麦盖提行政区建设 …… 199
附 3:麦盖提县乡镇概况 …… 205

三、麦盖提的现代教育 …… 907

第八章:刀郎(麦盖提)地方方言 …… 921

第一节:刀郎(麦盖提)地方方言在现代维吾尔语中的地位 …… 922

第二节:刀郎(麦盖提)地方方言的研究现状 …… 924

第三节:刀郎(麦盖提)地方方言的形成 …… 928

第四节:刀郎(麦盖提)地方方言的语言词汇 …… 931

第五节:刀郎(麦盖提)地方方言的特征 …… 940

第六节:刀郎(麦盖提)地方方言的研究现实意义 … 947

第九章:麦盖提地名文化 …… 951

第一节:麦盖提地名文化及其研究的现实意义 …… 952

第二节:麦盖提地名形成特点 …… 954

第三节:麦盖提地名文化层次 …… 961

第四节:关于麦盖提地名的神话传说 …… 969

第五节:关于麦盖提部分地名考 …… 975

附5-1:麦盖提乡镇地名的演变情况及对照 … 985

附5-2:麦盖提地名汉维对照 …… 992

第十章:麦盖提古典文学 …… 999

第一节:麦盖提刀郎民间文学 …… 1001

一、麦盖提民间神话传说选 …… 1002

二、麦盖提刀郎民间故事选 …… 1029

三、麦盖提刀郎民谣选 …… 1084

四、麦盖提刀郎历史民谣 …… 1122

五、麦盖提刀郎民间谚语选 …… 1124

第二节:麦盖提古典文学代表人 …… 1142

一、阿曼民沙汗 …… 1142

一、刀郎木卡姆名称的历史渊源 …… 662
二、刀郎木卡姆歌谱的内容特征 …… 675
三、刀郎麦卡姆与维吾尔木卡姆 …… 686
1、刀郎木卡姆与维吾尔十二木卡姆的关系 …… 686
2、刀郎木卡姆与哈密木卡姆的同根性和区别 … 619
3、麦盖提刀郎木卡姆与阿瓦提刀郎木卡姆的相似之处和区别 …… 700
第五节:刀郎麦西来甫 …… 706
一、刀郎麦西来甫的名称、种类 …… 706
二、刀郎麦西来甫表演形式 …… 720
三、刀郎麦西来甫的惩罚游戏 …… 729
四、刀郎麦西来甫中的模仿及歌剧 …… 743
第六节:刀郎麦西来甫民谣 …… 758
第七节:刀郎麦西来甫的社会作用 …… 793
第八节:刀郎乐器及其简史 …… 794
第九节:麦盖提刀郎木卡姆民间艺人 …… 805
第七章:麦盖提文化与教育 …… 830
第一节:麦盖提提古代文明 …… 830
第二节:麦盖提文物 …… 845
一、麦盖提重点保护文物古迹 …… 845
二、麦盖提卡赞库勒戈壁滩出土文物 …… 863
三、麦盖提央塔克乡木板坟墓 …… 866
第三节:古代宗教在麦盖提的痕迹 …… 872
第四节:麦盖提教育 …… 887
一、麦盖提古代(原始)教育 …… 887
二、麦盖提的近代教育 …… 899
附 4:麦盖提 1942 年教育情况统计表 …… 906

七、卫生与民族医学 …… 1371
附 7:麦盖提县主要社会经济指标 …… 1378

第十二章:麦盖提旅游 …… 1380
第一节:麦盖提旅游业的历史简述 …… 1381
第二节:麦盖提旅游业的现状 …… 1395
第三节:发展麦盖提旅游业的有利条件 …… 1397
第四节:旅游业在麦盖提社会经济发展中的作用 … 1403
第五节:麦盖提旅游业发展中存在的问题及其解决的对策措施 …… 1409
附 8－1:麦盖提旅游景点概述 …… 1433
附 8－2:麦盖提旅游资普查表 …… 1447

第十三章:历史人物 …… 1449
第一节:木卡姆演奏家、诗人阿曼尼沙汗关于童年时期的几点问题 …… 1449
第二节:卡德尔阿訇哈里发提事略 …… 1461
第三节:阿瓦里拉阿訇哈里发提事略 …… 1464
第四节:许亮事略 …… 1466

第十四章:麦盖提历史文化名称注释 …… 1470
第一节:历史名称 …… 1470
第二节:重大政治事件 …… 1486
附 9:有关麦盖提历史文化的著作、论文、文章目录 …… 1511
附 10:麦盖提历史大事记 …… 1520

二、艾和米迪 …… 1146
第十一章:麦盖提经济和社会发展概述 …… 1190
第一节:经济发展 …… 1190
一、农业 …… 1190
二、畜牧业 …… 1197
三、林业 …… 1201
四、水利 …… 1207
五、工商 …… 1218
六、税务管理 …… 1237
七、交通运输 …… 1242
八、邮电 …… 1251
九、金融 …… 1253
十、城市建设 …… 1261
十一、农垦 …… 1262
第二节:社会发展 …… 1272
一、民族与宗教 …… 1272
二、人口 …… 1277
附6:麦盖提县1949年至1990年人口统计表…1278
三、麦盖提文化建设发展史 …… 1285
1、麦盖提县文化馆的建设及其发展 …… 1286
2、麦盖提县图书馆的建设及其发展 …… 1294
3、麦盖提县新华书店建设及其发展 …… 1296
4、麦盖提县刀朗歌剧团建设及其发展 …… 1298
5、麦盖提县电影事业的发展 …… 1302
四、文学艺术 …… 1308
五、体育 …… 1367
六、广播电视 …… 1370

بىرىنچى باب
مەكىت ھەققىدە ئومۇمىي بايان

مەكىت ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىگە ، يەكەن (دولان)① دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا تۆۋەنكى ئېقىنىغا ، تىز-ناپ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان ، يەكەن (دولان) دەريا-سىنىڭ لاتقىسىدىن پەيدا بولغان تۈزلەڭلىك . بۇ ناھىيە غەربتە يەكەن ناھىيىسى بىلەن ، شىمالدا يەكەن (دولان) دەرياسىنى چېگرا قىلىپ مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن چېگرالىنىدۇ . جەنۇب تەرىپى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن ، شەرق تەرىپى خوتەن ۋىلايىتى گۇما ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 160km ، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ چوڭ كەڭلىكى 136km ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 15200km² ، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق كۆلىمى 1152. 89km² بولۇپ ، ناھىيە زېمىنى ئىچىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كۆلىمى 14047. 11km² كېلىدۇ .

پۈتكۈل تېررىتورىيىسى شەرقىي مېرىدىئىان 77°28′ بىلەن 79°05′ ، شىمالىي كەڭلىك 38°22′ بىلەن 39°22′ ئارىلىقىغا جايلاش-قان . دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1155 ～ 1195 مېتىر ، يېرى تەكشى . ئادەتتىكى يانتۇلۇقى 2000/1دىن 3500/1چىلىك . ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1410 كىلو-مېتىر ، قەشقەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 175 كىلومېتىر بولۇپ ، دولان دەرياسى مەكىت چوڭ كۆۋرۈكى سېلىنىشتىن ئىلگىرى ، كەلكۈن مەزگىلىدە يەكەن ناھىيىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغان

① بۇ دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى «زەرەپشان دەرياسى» (تاجىكچە «ئالتۇن ئاقىدىغان دەريا» دېگەن مەنىدە) ، يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىسمى «يەكەن دەرياسى» دەپ ، مەكىت ، مارالبېشى تەۋەسىدىن ئاكى تارىم دەريا سىغىچە بولغان قىسمى «دولان دەرياسى» دەپ ئاتىلىدۇ .

مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن .

مەكىت مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 8 - ئايدىن باشلاپ مارالبېشى ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان . مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) نوپۇسى 44 مىڭ 161 گە يەتكەن . 1949 - يىلى 50 مىڭ 242 گە يەتكەن . 17 يىلدا 6 مىڭ 81 ئادەم كۆپەيگەن . 1990 - يىلى مەملىكەتلىك 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئومۇمىي نوپۇس 37 مىڭ 469 تۇتۇن ، 168 مىڭ 231 ئادەم ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى (چاسا قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى ، پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە 36129 - قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى نوپۇسنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) . بۇنىڭ ئىچىدە ئاياللار 82 مىڭ 328 ئادەم . مەكىتنىڭ 2000 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەملىكەت بويىچە 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان نوپۇس 201810 ئادەم . ھازىر مەكىتتە ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، خۇيزۇ ، ئۆزبېك ، جۇاڭزۇ ، مانجۇ ، دۇڭشياڭ ، تۇجيازۇ ، قازاق ، موڭغۇل ، زاڭزۇ ، ياۋزۇ ، شىبە ، يۇگو (سېرىقئۇيغۇر) ، مياۋزۇ ، چاۋشيەنزۇ ، قىرغىز ، تۇزۇ ، دۇلۇڭ ، تاتار ، ئېلۇنچۇن ، يىزۇ قاتارلىق 22 مىللەت بار . پۇتۇن ناھىيىدە توققۇز يېزا ، بىر بازار ، 134 كەنت كومىتېتى ، 209 تەبىئىي كەنت ، 520 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى ، ئىككى ئورمانچىلىق مەيدانى ، بىر باغۋەنچىلىك مەيدانى ، تۆت ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بېكىتۈەنى ، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتىگە قاراشلىق پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بار .

پۇتۇن ناھىيىنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت ، تېرىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمى 73 مىڭ 600 مو بولۇپ ، ساپ تېرىلغۇ كۆلىمى 60 مىڭ 900 مو . 1990 - يىلىدىكى ئەمەلىي تېرىلغۇ كۆلىمى 530 مىڭ مو بولۇپ ، ھەربىر دېھقان نوپۇسقا 5 .4 مو يەر توغرا كېلىدۇ . يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچى 37 مىڭ 585 ئادەم بولۇپ ، ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 .14 مو تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ . مەكىتنىڭ تۇپراق قەۋىتى قېلىن ، كۆپىنچە تۇپراق قۇمسىاڭغۇ ، شورلىشىش ئېغىرراق ، تۇپراق قەۋىتىدە ئۇچ ئاز بىر كۆپ . يەنى ، ئورگانىك ماددىلار ، ئازوت ، فوسفور ئاز ، كالىي كۆپ .

بولغاچقا ، بۇ ۋاقىتتا قەشقەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 315 كىلومېتىر ئىدى ـــ ناھىيىنىڭ تۆت پەسلى ئېنىق بولۇپ ، تېپىك قۇرۇقلۇق كىلىما ـــ تىغا تەۋە . 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئەتىياز پەسلى ھېسابلىنىدۇ . بۇ مەزگىلدە كۆپرەك قۇم ئارىلاش شامال چىقىدۇ . 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياز پەسلى ھېسابلىنىدۇ . ياز پەسلى ئەڭ ئىسسىق بولۇپ ، تارىختىن بۇيان 7 ـ ئايلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 25.5℃ بولۇپ كەلگەن . 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كۈز پەسلى بولۇپ ، ھاۋا سالقىن بولىدۇ . 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قىش پەسلى بولۇپ ، ھاۋا سوغۇق بولىدۇ . تارىختىن بۇيان 1 ـ ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5.9℃— ، مەكىتنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.5℃ . قۇياشنىڭ پۈتۈن يىللىق ئۇنۇملۇك يورۇتۇش ۋاقتى 2865.4 سائەت بولۇپ ، بۇ پۈتكۈل يورۇتۇش ۋاقتىنىڭ 65% نى ئىگىلەيدۇ . يامغۇر ـ يېغىن ئاز ، پارلىنىش ئىنتايىن كۈچلۈك ، يىللىق يېغىن مىقدارى 42.3 مىللىمېتىر ، يىللىق پارلىنىش 2250.7 مىللىمېتىر ، ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ 1900 مىللىمېتىر ، پارلىنىش ھۆل ـ يېغىن مىقدارىنىڭ 52.2 ھەسسىسىگە تەڭ . كۆپ يىللار مابەينىدىكى ئوتتۇرىچە قىرو-سىز مەزگىل 214 كۈن . بۇ پۈتۈن يىلنىڭ 365 كۈنىنىڭ 58.6% نى ئىگىلەيدۇ .

مەكىت ناھىيىسى تارىم بوستانلىقىدىكى ئۇيغۇر دولانلىرى مەر-كەزلىك ئولتۇراقلاشقان ، ئۇيغۇر دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ئۆز-ىنىڭ قەدىمكى ئەسلىي ھالەت ، پۇرىقىنى ساقلاپ قالغان قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى .

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشچە ، مەكىت رايونىدا يېڭى تاش قوراللار دەۋرى (بۇنىڭدىن 5 — 6 مىڭ يىللار ئىلگىرى) دە قەدىمكى ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ ، شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەر مەكتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرگەن ۋە مەكتىتە ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىك ، قويۇق مىللىي پۇراقنا ئىگە

تراكتورلاردىن 338 ى بار بولدى . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى 677 گە يەتتى . چوڭ تىپتىكى سۆرۈلمىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن 545 ى بار بولدى . ئەينى ۋاقىتتا دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئارقىلىق دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەر مەيدانى 2 مىليون 263 ئۆلچەملىك مو ئىدى . 1990 ـ يىلى چوڭ تىپتىكى تراكتورلاردىن 411 ى بار بولدى . ئۇنىڭ قۇۋۋىتى 11371.19kw كېلەتتى . پۈتۈن ناھىيىدە ھەر ئون مىڭ مو يەرنىڭ تېرىلغۇسىغا كېتىدىغان تراكتورلار 21.4 بولۇپ ، ماشىنا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش نىسبىتى سۆزىمسى 96.5% گە ، ماشىنا بىلەن تېرىش 88.1% گە ، ماشىنا بىلەن سۈلياۋ يوپۇق يېپىش 96.5% گە ، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق ئايرىش 92.3% گە ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش 100% گە يەتتى . ماشىنا سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق قوراللىرى 935گە ، جۈملىدىن كىچىكرەك دېھقانچىلىق سايمانلىرى 452گە يەتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە يېزا ئىگىلىك تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى ئارقىلىق پۈتۈن ناھىيىنىڭ مىللىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ ، مەكتەپ ئاپتونوم رايوندىكى ئىلغار ناھىيە قاتارىغا كىردى . كوللېكتىپ ئىقتىسادنىڭ جۇغلىنىشى يىلدىن ـ يىلغا ئېشىپ ، كەڭ دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلاندى . 1956 ـ يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئاشلىق تېرىلىش كۆلىمى 159 مىڭ 300 مو ، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 1 مىليون 301 مىڭ كىلوگرام بولۇپ ، 1949 ـ يىلىدىكى 825 مىڭ كىلوگرامدىن 20.9 ھەسسە ئاشتى . پاختىنىڭ تېرىلىش كۆلىمى 100 مىڭ 700 مودىن ئېشىپ ، ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 2 مىليون 744 مىڭ كىلوگرام بولدى . بۇ 1949 ـ يىلىدىكى 474 مىڭ كىلوگرامنىڭ 5.8 ھەسسىسى ئىدى . 1958 ـ يىلىدىن باشلاپ ، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ، «پولات تاۋلاش» ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» قاتارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ تەسىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىزچىللىقى يوقالدى . ئىشلەپچىقىرىش بار ـ يوقىنىڭ ئورنىدا ناھايىتى مۇقىمسىز بولدى .

مەكتىنىڭ «قۇملۇقتىكى بوستانلىق» دېگەن نامى بولۇپ ، ئۇ كەن ئەسرىنىڭ 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تەبىئىي توغراقلىق 620 مىڭ مو ئىدى . كېيىن قالايمىقان كېسىلىپ كېتىش سەۋەبلىك 1990 - يىلى بۇنىڭ 371 مىڭ موسى ساقلىنىپ قالغان . سۇنئىي بەرپا قىلىنغان ئىقتىسادىي ئورمانلىق 11 مىڭ 700 مو بولۇپ ، ئاساسلىق مېۋىلەردىن ئالما ، نەشپۈت ، شاپتۇل ، ئۈرۈك ، ئۈزۈم قاتارلىقلار بار . يىللىق مېۋە ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 6 مىليون 4 مىڭ كىلوگرام ، بۇنى كىشى بېشىغا تەقسىملىسەك ، ھەر - بىر ئادەمگە 40 كىلوگرامدىن توغرا كېلىدۇ . پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 2.2 % ، يېزا ئىگىلىك رايونلارنىڭ قاپلىنىش نىسبىتى 23% كېلىدۇ .

سۇ بايلىقى جەھەتتىن ئېيتقاندا ، نورمال يىللاردا يەكەن (دولان) دەريا‌سى ۋە تىزناپ دەريا‌سىنىڭ سۈيى 800 مىليون كۇب مېتر بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن (دولان) دەريا‌سىنىڭ سۈيى 52.8 % نى ، تىزناپ دەيا‌سىنىڭ سۈيى 47.2 % نى ئىگىلەيدۇ . پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە سۇ يەتكۈزۈش ئۆستەڭلىرىدىن 21ى بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى 504.23 km كېلىدۇ . ئۇنىڭدىكى ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 202 m^3/s ، سۇغىرىش كۆلىمى 777 مىڭ 900 مو . جىرىڭلىما ، خانكۆل قاتارلىق سۇ ئامبارلىرىنىڭ سۇ ساقلاش مىقدارى 76 مىليون كۇپ مېتر بولۇپ ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئېلېكترلىك قۇدۇق 414 . يەنە 18 جايدا سۇ بىلەن تەمىنلەش پونكىتى بار بولۇپ ، ئەتىيازدا بۇغدايلارنىڭ دان سۈيىنى بېرىش مەزگىلىدىكى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ .

مىنگو دەۋرىدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئادەتتىكىچە ۋە قوپال بولغان كەتمەن ، جوتۇ ۋە ياغاچ ئارا ، تىرنا ، زەمبىل ۋە ياريار ھارۋا قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر ئىشلىتىلەتتى . 1954 - يىلىدىن باشلاپ ، ئات بىلەن تارتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى كىرگۈزۈلدى . 1959 - يىلى خەلق گۇڭشېسىنىڭ كۇچ - قۇدرىتى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ چوڭ تىپتىكى سەككىز تراكتور سېتىۋېلىنغان . 1980 - يىلى چوڭ - كىچىك تىپتىكى

1949 - يىلىدىن بۇرۇن مەكتەتتە پەقەت يېرىم قول ھۈنەرۋەن ، يېرىم دېھقان قول ھۈنەرۋەنچىلەر بار ئىدى . 1950 - يىلىدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى زامان سانائىتىگە تەرەققىي قىلدى . 1990- يىلى ئېلېكتر ئىستانسىسى ، كۆمۈر كان ، باسمىخانا ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ، ماشىنا رېمونت قىلىش ، قۇرۇلۇش بۇيۇملىرى ، ئۇششاق بەش خىل مېتال بۇيۇملىرى ياساش ، يالتىراقنى يىغىۋېلىپ پىششىقلاپ ئىشلەش ، ماي ئىشلەپچىقىرىش ، يېزا ئىگىلىك ماتېرىياللىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ، يېمەكلىك ئىشلەش ، كىيىم - كېچەك ئىشلەش ، ياغاچچىلىق قاتارلىق 25 كارخانا قۇرۇلدى . بۇنىڭ ئىچىدىكى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانا 17 ، ئومۇمىي خەلق ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانا 8 ، سانائەت ئومۇمىي قىممىتى 97 مىليون 889 مىڭ يۈەن بولدى .

پۈتۈن ناھىيە تارىختىن بۇيان پاختا تېرىشنى ئاساس قىلىپ ، دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمىنى ياخشىلىدى ، سېتىۋېلىش كۈچى كۈچەيدى . سودا نىسپىي ھالدا تەرەققىي قىلدى . 1958 - يىلى تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسى 6 مىليون 10 مىڭ يۈەن ئىدى . 1980 - يىلى 19 مىليون 60 مىڭ يۈەن بولدى . 1990 - يىلى 66 مىليون 150 مىڭ يۈەن بولدى . 1990 - يىلى بازاردىكى سودا- سىنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 137 مىليون 530 مىڭ يۈەن بولۇپ ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى .

مەدەنىيەت ، مائارىپ ، پەن - تېخنىكىدا زور ئىلگىرىلەش بولدى . پۈتۈن ناھىيىدە ئاساسىي مائارىپ ئومۇملاشتى . ھەربىر يېزىدا ئوتتۇرا مەكتەپ ، سەھىيە ئورۇنلىرى ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرى بار بولدى . 1959 - يىلىدىن باشلاپ ئىزچىل ھالدا ئومۇمىي خەلق ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈپ كەلدى .

مەكتەپ خەلقى مول ماددىي بايلىقنى يارىتىش بىلەن بىللە ، يەنە ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھىرىگە ۋارىسلىق قىلدى . ئاۋام خەلق ئامراق بولغان دولان مۇقامى ۋە دولان مەشرەپلىرى كەڭ تارقىلىپ ، خەلق ئارىسىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلاندى . ئىشتىن سىرتقى گۈزەل سەنئەت پائالىيىتى

پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، تەتۈر شامالالرنىڭ توسۇلۇشى بىلەن سولچىل خاتالىق تۈزىتىلىپ ، قەتئىي ھالدا بىر مەرکەز ، ئىككى ئاساسىي نۇقتا چىڭ تۇتۇلدى . يېزا ئىگىلىكتە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈپ ، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پارتىيىنىڭ خەلقنى بېيىتىش سىياسىتىنى توغرا ئىزچىل-لاشتۇردى . ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈپ ، قەتئىي ھالدا ئاشلىق بىلەن پاختىنى تەڭ تۇتۇپ ، پاختىنى كۈچەپرەك تەكىتلەشتەك دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكتورىنىدا مېڭىپ ، «بەشتە ياخشى يېزا قۇرۇلۇ-شى» نى چىڭ تۇتتى . مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە كۆتىرە بېرىش تۈزۈمىنى ئاساس قىلىپ ، «بەشنى بىر تۇتاش» قىلىشتەك ئىككى قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىدا قەتئىي چىڭ تۇردى . شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ، ئاشلىق ۋە پاختىدا ئۇدا 13 يىل مول - ھوسۇل قولغا كەلتۈرۈلدى . 1990 - يىلى پاختا ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىن كۆپ ھو-سۇل بەردى . 1950 - يىلىدىكىدىن 37.23 ھەسسە ئېشىپ ، يېزىلار-دا ئادەم بېشىغا توغرا كېلىدىغان پاختا 172.6 كىلوگرام بولدى . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 290 مىليون 657 مىڭ يۈەن قىممىتىگە يېتىپ 1980 - يىلىدىكى 30 مىليون 310 مىڭ يۈەندىن 7.9 ھەسسە ئاشتى . دېھقانلارنىڭ كىرىمى 1112.38 يۈەن بولۇپ ، 7.7 ھەسسە ئاشتى .

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى 1950 - يىلىدىن 1980 - يىلىغىچە ئىزچىل ھالدا 200 مىڭ تۇياق ئەتراپىدا بولۇپ ، بەزىدە كۆپەيمەي ، بەزىدە تۆۋەنلەپ تۇرغان . 1987 - يىلى 300 مىڭ تۇياقلىق ئۆتكەلنى بېسىپ ئۆتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، تەدرىجي كۆپەيىپ 1990 - يىلى 495 مىڭ 400 تۇياقنا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي 110 مىڭ تۇياق بولدى . چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي مەكتىنىڭ ئۆزگىچە چارۋا مەھسۇلاتى بولۇپ ، 1986 - يىلى دولان قويىنى كۆپەيتىش ئاپتونوم رايونىنىڭ مەشئەل پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ، 1985 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە 59 مىڭ 700 تۇياق سىرتقا يۆتكەلدى .

رايونلىرىنىڭ تۆت ئەترابى قۇم بىلەن قورشالغان بولۇپ ، قۇرغاقچىلىق ۋە قۇم - بوراننىڭ تەسىرىدە قۇم ناھايىتى ئاسانلا دېھقانچىلىق رايونىغا بېسىپ كىرىپ ، ئادەملەر چېكىنىپ چىقىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ . قۇمنىڭ بېسىپ كىرىشى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئېغىر تەھدىت بولىدۇ .

1950 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 19 مىڭ 400 مو ئىدى . 1990 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 671 مىڭ موغا يەتتى . يېڭىدىن ئېچىلغان يەرلەر 1950 - يىللاردىكى يەر كۆلىمىنىڭ 3 .2 ھەسىسىگە توغرا كەلدى . تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى سەۋەبلىك ئورمان كۆلىمى ماس ھالدا كىچىكىلەپ ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ ، قۇم - بوراننىڭ پەسلىتىشىنىڭ تەبىئىي توساقلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى . كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىدا دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئويلىشىلىپ ، ئۇنۇملۇق پىلان تۈزۈلۈپ ، ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى . ئورمانغا قارىتا كېسىش نۇقتىسىنى بېكىتىش ، تىكىش ۋە قوغداشتىن ئىبارەت ئۈچ ئورمانچىلىق سىياسىتى بەلگىلىنىپ ، دېھقانچىلىق رايونىنىڭ كىلىماتى ياخشىلىنىپ ، قۇم - بوراننىڭ پەسەيتىپ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق ساقلاندى[1] .

ئېلىمىزدە ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدا ئىنتايىن زور ئىتىجىلەر قولغا كەلدى .

2005 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن شىئارنى ئاساسىي ۋە «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ ، پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيى ۋە 16 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ، 4 - ، 5 - ئومۇمىي يىغىنلىرىنىڭ روھىنى ئۇزلۇكسىز ئىزچىللاشتۇرۇپ ، تەرەققىياتتىن ئىبارەت بىرىنچى مۇھىم ۋەزىپىنى چىڭ تۇتۇپ ، پۈتۈن ناھىيىدىكى

① «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 - يىل 7 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 2 — 4 - بەتلەر .

گۇللىنىپ ، كۆرۈنەرلىك دېھقانلار رەسىملىرى ئىجاد قىلىندى .

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن مىللەتلەر ئىتتە-پاقىنى كۆچەيتىش بىلەن بىللە ، زور بىر تۈركۈمدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى تەربىيىلەندى . 1950 ـ يىلى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى پەقەت 213 ئادەم ئىدى . 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە 2522 گە يەتتى . ئۇ 1950 ـ يىلدىكىدىن 10.84 ھەسسە ئارتۇق بولۇپ ، پۈتۈن ناھىيە كادىرلىرىنىڭ (3236 ئادەمنىڭ) 77.9% نى ئىگىلەيدۇ . ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى پارتىيىنىڭ تەربىيىلىشى ئاستىدا دېموكراتىك ئىسلاھات ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ھەر قايسى خىزمەت ئەمەلىيەتلىرىدە ئىدىيە - سىياسەت ، ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتلەردە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى زىممىسىگە ئېلىپ ، تىرىشىپ خىزمەت قىلىپ ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىغا ئايلاندى .

مەكىت ناھىيىسى چېگرا سىزىقىدىن ئىچىدە يەنە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ 3 ـ دۆنزىيىسى 43 ـ ، 45 ـ ، 46 ـ تۈەنى (چىغلىق دېھقانچىلىق مەيدانى) ، قالما سۇ ئامبىرى باشقارمىسى ، پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بار . ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى دېھقانچىلىق مەيدانى ئالاھىدە فۇنكسىيىگە ئىگە كولېكتىپ بولۇپ ، ئىشلەپچىقىرىش ، خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان . ئۇلار ئەننۇەن روھىنى جارى قىلدۇرۇپ ، ئەمەلىيەت بىلەن ھەربىي ئىشلارنى بىرلەشتۈرۈپ ، چېگرانى قوغداپ ، ھۆكۈمەتنى ۋە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىپ ، يەرلىكنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىپ ، پۈتۈن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا قارىتا تۈرتكىلىك رول ئويناپ ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئىتتىپاقلىقى ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا مۇھىم رولغا ئىگە .

مەكىت گەرچە ئۆزىگە خاس يوشۇرۇن ئەۋزەللىككە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن بەزى پايدىسىز ئامىللار بار . ناھىيىنىڭ كىلىماتى پۈتۈن يىل قۇرغاق بولۇپ ، يېغىن مىقدارى ئاز ، پارلىنىش ناھايىتى كۈچلۈك ، جانلىقلارنىڭ جانىنى ساقلاش مۇھىتى ناچار . پەقەت ئازراقلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرمەك تەس . دېھقانچىلىق

ئىككىنچىدىن ، ئاساسىي مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىپ ، شەھەر - يېزىلارنىڭ قىياپىتىدە يېڭى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى . يېزىلارنى تۇتاشتۇرىدىغان تاشيولدىن 21 كىلومېتىر ، ناھىيە ، يېزا تاشيولىدىن 55.9 كىلومېتىر ياسالدى . يېڭىدىن 735 كىلومېتىر سۇغىرىش ئۆستىكى ياسالدى . تۆۋەن ھوسۇللۇق 21 مىڭ 251 مو ئېتىز ئۆزگەرتىلدى . 75.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۆستەڭ دامبىلىرى رېمونت قىلىپ مۇستەھكەملەندى . پۈتۈن ناھىيە بويىچە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلىنغان مەبلەغ 9 مىليون 343 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى . ناھىيە بازىرىدا ھەرخىل تىپتىكى سودا ، ئولتۇراق بىناسى ۋە ئۇنىۋېرسال بىنادىن 45 كورپۇس ، جەمئىي 120 مىڭ كۋادرات مېتىر قۇرۇلۇش يېڭىدىن ياسىلىپ ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئولتۇراق ئۆيى كۆلىمى 15 كۋادرات مېتىرغا يەتتى . 3.9 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا شەھەر ئاساسىي تاشيولى ياسىلىپ ، ئىجتىمائىي رايون يوللىرىدىن 21 كىلومېتىر ياسالدى . 122 مو كېلىدىغان دولان باغچىسى يېڭىدىن ياسالدى .

ئۇچىنچىدىن ، سانائەتلىشىش قەدىمى تېزلىتىلىپ ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈلمىسىدە بولمىغان ئىگىلىك ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىدى . دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى پائال ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، ناھىيە بويىچە تۈزۈلمىسى ئۆزگەرتىلگەن دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ نىسبىتى 95% گە يەتتى . يىلىغا 15 مىڭ تونىنا چىگىتنى بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىككى ياغ زاۋۇتىدا ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى . 5709 مو كۆلەمدە سانائەت رايون باغچىسى پىلانلاندى . سودىگەر چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈش ئارقىلىق ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جۈملىەن پاختا توقۇمىچىلىق شىركىتى قاتارلىق 13 سانائەت كارخانىسى ئورۇنلاشتى . بۇنىڭ ئىچىدە نورۇز ھاراقچىلىق زاۋۇتى ، سۇلياۋ - پولات ماتېرىياللىرى زاۋۇتى ۋە سۇلياۋ يوپۇققا ئىش قوشۇش زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ ، دەسلەپكى قەدەمدە ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتتى . يىل ئاخىرىغا قەدەر پۈتۈن ناھىيە سانائەت ئومۇمىي

ھەر مىللەت خەلقىنى زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، جاسارەت بىلەن ئىش-لەپ ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىشلاردا كۆرۈ-نەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ ، ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئى-يەت بەرپا قىلىش يولىدا مۇھىم قەدەملەرنى باستى .

2005 ـ يىلى «10 ـ بەش يىللىق پىلان» نىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر يىلى بولدى . شۇنداقلا مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىج-تىمائىي تەرەققىياتى تېز يۈكسەلگەن مۇھىم بىر يىل بولدى . بۇ بىر يىلدا پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممە-تى 747 مىليون 110 مىڭ يۈەن ئورۇندىلىپ ، ئالدىنقى يىلىدىن 14.37% ئاشتى . يەرلىك مالىيە كىرىمى 30 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 29.04% ئاشتى . مۇقىم مۇلۇك سېلىنمىسى 349 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 59.06% ئاشتى . ئىجتىمائىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 155 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 18.2% ئاشتى .

بىرىنچىدىن ، يېزا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش چوڭقۇر-لاشتۇرۇلۇپ ، يېزا ئىقتىسادىنى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋەزىيىتى ساقلاپ قېلىندى . ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 111 مىڭ 485 تونىنغا يېتىپ ، 16 مىڭ 269 تونىنا كۆپەيتىلىپ ، ئاشلىقتا ئۆزىنى تەمىنلەپ ، ئازراق ئېشىنچا بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ، ئاش-لىق بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى . پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى 830 مىڭ دەنگە يېتىپ ، 130 مىڭ دەن ئاشتى . چارۋىلارنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قوتان قالدۇق سانى 590 مىڭ 200 تۇياقتا ، قوتاندىن چىقىرىلغان چارۋا 442 مىڭ 500 تۇياقتا يېتىپ ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 29 مىڭ 200 تۇياق ۋە 37 مىڭ 500 تۇياق ئاشتى . گۆش ، تۇخۇم ، سۈت ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 13.54% ، 30.49% ، 18.66% ئاشتى . كەسىپلەشكەن باغ ـ ئور-مانچىلىق كۆلىمى 153 مىڭ 400 موغا يېتىپ ، ۋىلايەت ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بېشىغا 30 تۇپ مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇش نىشانى ئورۇندالدى . دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ساپ كىرىمى 2360 يۈەنگە يېتىپ ، 220 يۈەن كۆپەيتىلدى .

ۋە ئامما 140 مىڭ ئادەم قېتىمغا يەتتى . «ئىككى ئاساسەن» ماۋارىپ ئۇتكىلىگە ھۆجۇم قىلىش ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، «قوش تىل» ئوقۇتۇش خىزمىتى كۆچەيتىلدى . ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنى بىرلەشتۈرۈش ، يانتاق يېزىسى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن يانتاق يېزىسى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپىنى بىرلەشتۈرۈش قاتارلىق 8 مىللىي ، خەنزۇ مەكتەپنى بىرلەشتۈرۈش خىزمىتى تاماملاندى . «قوش تىللىق» تەجرىبە سىنىپىدىن ئالتىسى يېڭىدىن قوبۇل قىلىنىپ ، ئومۇمىي سانى 10 غا ، ئوقۇغۇچىلار سانى 462 گە يەتتى . ناھىيىلىك مەركىزىي بالىلار باغچىسىنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى پۈتۈپ ، قوبۇل قىلىنغان بالىلار 730 غا يېتىپ ، 46% كۆپەيدى . 6821 كۋادرات مېتىر ئوقۇتۇش بىناسى ، 10 مىڭ كۋادرات مېتىر ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئولتۇراق ئۆيى يېڭىدىن ياسالدى . يۇقىرىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن مەكتەپ قۇرۇلۇش تۈرى 8 گە ، مەبلەغ 4 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ھەرخىل تەربىيىلەشكە قاتناشتۇرۇلغان ئوقۇتقۇچىلار 1300 ئادەمگە يەتتى . ناھىيە بويىچە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار سانى 379 نەپەرگە ، ئىچكىرىدىكى شىنجاڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرىغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار سانى 51 نەپەرگە يەتتى . شىنجاڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپىغا 107 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ، ۋىلايەت بويىچە ئۇچىنچىلىك قولغا كەلتۈرۈلدى . سەنئەت ماۋارىپىدا مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى . 40 نەپەر ئوقۇغۇچى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مەملىكەتلىك 5 ـ نۆۋەتلىك ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سەنئەت ئەسەرلىرى مۇسابىقىسىدا كۆمۈش مۇكاپات ، مىس مۇكاپات ۋە مۇنەۋۋەر مۇكاپاتقا ئېرىشتى . ئۇچ نەپەر ئوقۇتقۇچى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «مەملىكەتلىك يېزا سەنئەت ماۋارىپىنى سىناق قىلغان ناھىيە ، (شەھەر) لەردىكى ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۈرئەتلىك مۇنەۋۋەر دەرسلىرىنى باھالاش» پائالىيىتىدە دۆلەت دەرىجىلىك 2 ـ ، 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى . ئاساسىي قاتلام مەدەنىيەت ئەسلىھە ۋە مەدەنىيەت قوشۇنى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلدى . مەدەنىيەت پونكىتلىرى قۇرۇلۇشىغا 1 مىل-

ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 79 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 42.3% ئاشۇرۇلدى . يېڭىدىن كۆپەيگەن سانائەت ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 53 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈلمىسىدە بولمىغان ئىگىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا قارىتا ، سىياسىي جەھەتتىن ئىلھام بېرىش ، يېتەكلەش ۋە قوللاش يولغا قويۇلدى . 2005 ـ يىلىغا قەدەر ، خۇسۇسىي كارخانىلار 86 گە يېتىپ ، مەبلەغ سالغۇچىلار 177 ئادەمگە يەتتى . يەكىكە سودا ـ سانائەتچىلەر 3113 ئائىلىگە ، كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 4121 ئادەمگە يەتتى .

تۆتىنچىدىن ، سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش ئۇزلۇكسىز زورايتىلىپ ، سودىگەر چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈش نەتىجىلىرى كۆرۈنەرلىك بولدى . ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ ، سودىگەر چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت «بىرىنچى نومۇرلۇق قۇرۇلۇش» پائال ئىلگىرى سۈرۈلدى . بىر يىلدا سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن ھەمكارلىشىش تۈرى 15 گە ، توختام ۋە كېلىشىم مەبلىغى 159 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە ، ئەمەلىيلەشكەن مەبلەغ 86 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، بېيجىڭ داخىي چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى بىلەن 10 مىڭ تونىنا چۇچۇكبۇيىغا ئىش قوشۇش ، 500 تونىنا چۇچۇكبۇيا كىسلاتاسى تالقىنى ئىشلەپچىقىرىش توختامى ئىمزالاندى . ئومۇمىي سېلىنغان مەبلەغ 12 مىليون يۈەنگە يېتىدۇ . بوبەيلۇك گۈرۇھى بىلەن 50 مىڭ ئۇرچۇقلۇق ئىنچىكە يىپ ئېگىرىش تۈرى ۋە چەككىلەنگەن ماي ئىشلەپچىقىرىش تۈر توختىمى ئىمزالاندى . ئومۇمىي سېلىنغان مەبلەغ 97 مىليون شياڭگاڭ پۇلىغا يېتىدۇ .

بەشىنچىدىن ، تۈرلۈك خىزمەتلەر ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلار ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتىلدى . «پەن ـ ماۋارىپ ئارقىلىق مەكتىنى گۈللەندۈرۈش» ئىستراتېگىيىسى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى . پەن ـ تېخنىكا بويىچە ئۇچ تۈرگە سېلىنغان مالىيە مەبلىغى 1 مىليون 410 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 20 مىليون يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغنىڭ سېلىنىشىغا تۈرتكە بولدى . ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان پەن ـ تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەنگەن كادىرلار

نىلىرىنى كىرگۈزۈش خىزمىتى پائال ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، ئېـ
تىز - ئېرىق ، تېرىقچىلىق سۇپىتى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ
مەشغۇلات سەۋىيىسى يەنمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . «مۇھىتنى قوغداش
نىشانلىق مەسئۇلىيەتنامىسى» ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ ، ئاق
رەڭلىك بۇلغىنىشنى تۆۋەش ۋە مۇھىتنى قوغداش بويىچە تەشۋىقات
پائالىيىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ ، كېرەكسىز بۇيۇملارنى چىقىرىش
بويىچە نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ ، ئاممىنىڭ مۇھىتنى
قوغداش ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . ھاۋارايىدىن ئالدىن مەلۇمات
بېرىش كۈچەيتىلىپ ، ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئاپەتنى ئازايتىش
ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى . ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى نورمىدىن ئا-
شۇرۇپ ئورۇندىلىپ ، بىۋاسىتە تولۇقلىما مەبلەغدىن 2 مىليون 820
مىڭ يۈەن نەقلەشتۈرۈلدى . يولۇچى توشۇش بازىرى زور كۈچ بىلەن
تەرتىپكە سېلىنىپ ، تاشيول تىرانسپورت بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك
قىلىندى . يەر ئىشلىتىشكە بولغان باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ ، يەرنى
ھەقلىق ئىشلىتىش تۆزۈمى چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى . ناھىيە بويىچە يولۇ-
چىلار توشۇش جەھەتتە 600 مىڭ ئادەم بىخەتەر توشۇلدى . يەرلىك
باج كىرىمىدىن 25 مىليون 20 مىڭ يۈەن ئورۇندالدى . پۇل مۇئامىلە
ئىشلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ ، يىل ئاخىرىدىكى پۈتۈن ناھە-
يىدىكى ھەر قايسى پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ تۇرلۇك ئامانەت پۇل
قالدۇقى 1 مىليارد 190 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، تۇرلۇك
قەرز پۇل قالدۇقى 392 مىليون 60 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئالتىنچىدىن ، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ ،
ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى . باج ھەققى
ئىسلاھاتى سىياسىتى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ ، 7 مىليون
يۈەندىن كۆپرەك دېھقانچىلىق بېجى ئومۇمىيۈزلۈك كەچۈرۈم قىلىندى .
ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي كاپالەتلەندۈرۈش خىزمىتى كۈچەيتىلىپ ،
ئىجتىمائىي رايون ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەمەلىي گەۋدىسىدىن ئىسـ
كىسى قۇرۇلدى . ئىختىساسلىقلار بازىرى يېڭىدىن قۇرۇلۇپ ، 2297
ئادەمنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە قايتا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشقا
ئاشۇرۇلدى . 3566 ئائىلە ، 9452 نوپۇس تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتىـ

يون 230 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىدى . يېزىلاردا 1386 مەيدان كىنو ، 203 مەيدان سەنئەت نومۇرلىرى قويۇلدى ، 60 مەيدان مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ ، تاماشىبىن 250 مىڭ ئادەمدىن كۆپرەككە يەتتى . دولان سەنئەت ئۆمىكى يېڭىدىن 28 نومۇر تەييارلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 11 نومۇر ۋىلايەت بويىچە ئەدەبىيات ـ سەنئەت كۆرىكىدە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى . دولان مەدەنىيەتنىڭ داڭقى ئۇزلۇكسىز كۆتۈرۈلدى . جۇڭگو ئالاھىدە مەسۇلاتلار ماكانىنى كۆرسىتىش كومىتېتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ناھىيەمىزگە «جۇڭگو دولان مەشرەپ ـ مۇقام ماكانى» ، «جۇڭگو دولان قويى ماكانى» ، «جۇڭگو مەكتەپ دېھقان رەسساملار ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نامنى بەردى . ئومۇمىي خەلق ساغلاملىق ھەرىكىتى پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى . رادىئو ـ تېلېۋىزىيە بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى . ناھىيە بويىچە چوڭ رادىئو كانايلىرى 484 ئورۇنغا1246 دانە ئورنىتىلىپ ، ئۇلىنىش نىسبىتى 98% دىن كۆپرەككە يەتتى . رادىئو ـ تېلېۋىزىيە بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 97.3% ۋە 98.3% گە يەتتى . بازار ، يېزىلارنىڭ مۇھىت تازىلىقى يەنمۇ ياخشىلىنىپ ، يۇقۇملۇق كېسەل ۋە يەرلىك كېسەللىكلەر ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى ئون مىڭدا 67.57% نىسبەتتە تىزگىنلەنىپ ، پىلانلىق ئىممۇنىتېت ئەمەلىيلەشىش نىسبىتى 95% دىن كۆپرەككە يەتتى . يېڭى تېپىتكى يېزا ھەمكارلىق داۋالىنىش خىزمىتى داۋاملىق ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، قاتناشقان دېھقانلار 95% دىن كۆپرەككە يەتتى . بازار ئىچىدىكى ئاھالىلەرنىڭ داۋالىنىش ياردىمى خىزمىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلاندى . مۇھىتنى قوغداش ۋە قۇرۇلۇش خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك كۈچەيتىلدى . پىلانلىق پەرزەنت كۆرۈشتىن ئىبارەت ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشىپ ، «ئۇچنى ئاساس قىلىش» خىزمىتىدىكى لاياقەتلىك ناھىيە ۋە ئىلغار ناھىيە بەرپا قىلىش خىزمىتى يەنمۇ مۇستەھكەملەندى . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىشلىرى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇپ ، كونا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ئۆزگەرتىش ۋە يېڭى تېپىتكى دېھقانچىلىق ماشى-

رۇش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى . جەمئىيەتتىكى تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچەيتىلىپ ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىيىتى ئومۇمىي جەھەتتىن مۇقىم بولدى .

يەتتىنچىدىن ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىلىپ ، ئىجتىمائىي ، سىياسىي ۋەزىيەت تېخىمۇ مۇقىم بولدى . مەركەزۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشقا ئائىت تۈرلۈك سىياسەت ۋە تەدبىرلىرى ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش تەربىيىسى ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى پائالىيىتى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇپ ، قاتتىق زەربە بېرىش ۋە مەخسۇس تۈزەش كۈرىشى چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ ، دىننى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرۇلۇپ ، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلار قۇرۇلۇشى ۋە سىياسىي قانۇن قوشۇن قۇرۇلۇشى ھەققىي كۈچەيتىلىپ ، خەلق ئارىسىدىكى زىددىيەت ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئەستايىدىل ھەل قىلىندى ، ھەر مىللەت ئاممىسى ئىناق ، ئىجىل بولۇپ ، تەرەققىيات ئۈچۈن تەڭ كۈچ چىقاردى . 2005 - يىلى مۇقىملىقنى قوغداش مەبلىغىدىن 16 مىليون 930 مىڭ يۈەن ئەمەلىيلىشىپ ، ئالدىنقى يىلىدىن 2 مىليون 660 مىڭ يۈەن كۆپەيدى .

سەككىزىنچىدىن ، مەنىۋى مەدەنىيىلىك ۋە دېموكراتىيە ، قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى يەنمۇ كۈچەيتىلدى . ناھىيە بويىچە ئىلىپ بېرىلغان كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىلغارلىقىنى ساقلاش تەربىيە پائالىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ، 16 - قۇرۇلتاي روھى ، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى مۇھىم نۇقتا قىلىنغان ئۆگىنىش ، تەشۋىق قىلىش ، تەربىيە پائالىيىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ ، ھەر مىللەت پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلارنىڭ تۈپ مەقسەت ئېڭى ئاشۇرۇلۇپ ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ساپاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلار قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلىپ ، تۇرلۇك خىزمەتلەر ئىلگىرى سۈرۈلدى . ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ ، «پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى» ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈ-

دىن بەھرىمەن بولدى ، نامراتلارغا يار ـ يۆلەك بولۇش ، قىينىچىلىقى بارلارغا ياردەم بېرىش خىزمىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ ، نامراتلىقتىن قۇتۇلغان 834 ئائىلە ، 3798 نوپۇسقا مەدەت بېرىلدى ۋە مۇستەھكەملەندى ، 1354 ئائىلە ، 7211 نامرات نوپۇس نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇردى . يېزىلاردىكى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ، ئىچىملىك سۇنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى پائال ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، سۇ ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىدىن 10ى تاماملىنىپ ، يېزىلاردىكى 2504 نوپۇس ، 4696 تۈياق چارۋىنىڭ سۇ ئىچىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى . ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە ئاشلىقى ئۆكسۈپ قالغان ۋە ئاپەتكە ئۇچرىغان 9787 نامرات ئائىلىگە قۇتقۇزۇش بېرىلىپ ، 1 مىليون يۈەن قىممەتلىدىكى ئاشلىق ، ماي قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى تارقىتىپ بېرىلدى . يەر تەۋرەشكە چىدامليق ئولتۇراق ئۆيدىن 4760 يۇرۇش يېڭىدىن ياسىلىپ ، 1 مىليون 400 مىڭ يۈەن مالىيە تولۇقلىما مەبلىغى تارقىتىپ بېرىلدى . بىناكارلىق قۇرۇلۇش ساھەسىدىكى نېسى قالغان دېھقان ئىشلەمچىلەرنىڭ مائاشىدىن 7 مىليون يۈەندىن كۆپرەك ھەل قىلىپ بېرىلدى . كارخانىلاردىكى 120 نامرات ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆيلىرى رېمونت قىلىپ بېرىلدى ، 35 مىڭ 664 نەپەر نامرات ئوقۇغۇچىنىڭ كىتاب ۋە پارچە راسخوتىدىن 1 مىليون 380 مىڭ يۈەن كەچۈرۈم قىلىندى . ئىجتىمائىي سۇغۇرتا خىزمىتى چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى . ناھىيە بويىچە ياشانغاندا بەقىلىش سۇغۇرتىسىغا قاتناشقانلار 2756 ئادەمگە ، داۋالىنىش سۇغۇرتىسىغا قاتناشقانلار 8405 ئادەمگە ، ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسىغا قاتناشقانلار 5280 ئادەمگە يەتتى . ئىش ئۇستىدە زەخمىلىنىش سۇغۇرتىسى ، تۇغۇت سۇغۇرتىسىغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ئالدىنقى يىلىدىن زور ھەجىمدە كۆپەيدى . پېنسىيەگە ، دەم ئېلىشقا چىققانلارنىڭ بەقىلىش پۇلى ۋە ئىشسىزلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش خىراجىتى ۋاقتىدا تولۇق تارقىتىپ بېرىلدى . مالىيەدىن 2 مىليون 150 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىلىپ ، دېھقانچىلىق سۇغۇرتىسى مەخسۇس فوندى تەسىس قىلىنىپ ، 288 مىڭ مو كېۋەز سۇغۇرتىغا قاتناشتۇرۇلۇپ ، يېزىلارنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ ، ئۆزىنى قۇتۇلدۇ-

مىسى يىلىغا 9% دىن ئاشتى ، مۇقىم مۇلۈك سېلىنمىسى يىلىغا 74% ئاشتى ، مالىيە كىرىمى يىلىغا 9.67% ئاشتى . دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ساپ كىرىمى 2000 ـ يىلدىكىدىن 979 يۈەن كۆپەيدى . ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى يىلىغا 3.07% كۆپەيدى ، پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى يىلىغا 5.01% كۆپەيدى ، چارۋىلارنىڭ قوتان قالدۇقى ۋە قوتاندىن چىقىش نىسبىتى ئايرىم ـ ئايرىم هالدا يىلىغا 2.56% ۋە 7.72% كۆپەيدى . باغ ـ ئورمانچىلىقنىڭ كۆلەملىك تەرەققىياتى دەسلەپكى قەدەمدە قولغا ئېلىنىپ ، ۋىلايەت ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بېشىغا 30 تۈپتىن مېۋىلىك كۆچەت بولۇش نىشانى ئورۇندالدى ، بەش يىل ئىچىدە 360 كىلومېتىر تاشيول ياسىلىپ ، ناهىيە بازىرى مەركەز قىلىنغان ، هەرقايسى يېزا (بازار) ، تۈەن ـ مەيدانلار نۇقتا قىلىنغان تۆت ئەتراپقا تۈتاش كەتكەن تاشيول تورى شەكىللەندى . بەش يىل ئىچىدە 110 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتا توك يەتكۈزۈش سىم يوللىرى تارتىلىپ ، يېزا ئېلېكتر تورىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن 70 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، تەمىنلىگەن ئومۇمىي توك مىقدارى 38 مىليون كىلوۋات سائەتكە يەتتى . تېلېفوننىڭ ئومۇملاشىش نىسبىتى 5.3% گە يەتتى ، كۆچمە خەۋەرلىشىش ، بىرلەشمە خەۋەرلىشىش ، تۆمۈر يول خەۋەرلىشىش ، خەلقئارا ئىنتېرنېت تورى قاتارلىق ئالاقىلىشىش كەسىپلىرى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى . بەش يىل ئىچىدە سودىگەر چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈش ، سىرت بىلەن هەمكارلىشىش تۈرىدىن 69ى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ، توختام ئىمزالانغان مەبلەغ 453 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە ، ئەمەلىيلەشكەن مەبلەغ 227 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى . سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى يىلىغا 11% ئاشتى ، يەككە ، خۇسۇسىي ئىگىلىك كارخانىلىرى ئۈزلۈكسىز زورايدى ، بەش يىلدا جەمئىي ئورۇندالغان مۇقىم مۇلۈك سېلىنمىسى 820 مىليون يۈەنگە يەتتى . مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، شەهەر ، يېزىلارنىڭ قىياپىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى . بولۇپمۇ شەهەر قۇرۇلۇشىدا كۈنسايىن يېڭىلىقلار يارىتىلىپ ، تۈرمۇش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى . بەش يىلدىن بۇيان ، شەهەر

لۇپ ، مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائال ئىلگىرى سۈرۈلدى مەمۇرىي قانۇن ئىجرا قىلىش مۇھىتى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى . «مەمۇرىي ئىجازەت قانۇنى» داۋاملىق ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ ، مەمۇرىي قانۇن ئىجرا قىلىش ئاشكارىلىق دەرىجىسى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، قانۇن ئىجرا قىلىش سۇپىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى . پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلاردا ئۆزىنى ئىدارە قىلىش ئېڭى ، قانۇن ـ تۈزۈم ئېڭى ۋە ئەخلاق ، ئىدىيە سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . ھەرقايسى تارماقلارنىڭ قانۇن بويىچە ئىش بېجىرىش ، قانۇن بويىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش خىزمىتى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلدى .

2005 ـ يىللىق ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى نەتىجىلەر «10 ـ بەش يىللىق» پىلانىنىڭ تۈرلۈك نىشان ، ۋەزىپىلەرنىڭ تولۇق ئورۇندالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . بەش يىلدىن بۇيان ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچى كۆرۈنەرلىك ئاشتى . سىرتقا قارىتا كەڭ ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى . سودىگەر چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈش خىزمىتىنىڭ نەتىجىلىرى كۆرۈنەرلىك بولدى . تۈرلۈك ئىسلاھاتلار ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىپ ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىچكى ھاياتىي كۈچى يەنمۇ ئاشۇرۇلۇپ ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، ئىجتىمائىي چوڭ ۋەزىيەت مۇقىم ساقلىنىپ ، كەڭ كادىر ـ ئاممىسىنىڭ ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشەنچىسى ھەسسىلەپ ئېشىپ ، ئىتتىپاقلىشىپ ، كۈچىنىپ ئىشلەپ ، جاسارەت بىلەن تەرەققىي قىلىشتەك كەيپىيات كۈنسايىن قويۇقلاشتى . ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلاردا يېڭى ۋە زور بۆسۈشلەر بارلىققا كەلدى . «10 ـ بەش يىللىق» پىلان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى «9 ـ بەش يىللىق» پىلان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدىكىدىن 331 مىليون 810 مىڭ يۈەن كۆپەيىپ ، يىلىغا 12% دىن ئاشتى ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى يىلىغا 10% دىن ئاشتى ، ئىجتىمائىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوم-

رى مۇسابىقىسىدە ئالتۇن مۇكاپاتقا ، خەلق ناخشىلىرىنى قوغداش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى . دۆلەتلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ماكانىنى كۆر-سىتىش كومىتېتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، «جۇڭگو دولان مەش-رەپ - مۇقام ماكانى» ، «جۇڭگو دولان قويى ماكانى» ، «جۇڭگو دولان دېھقان رەسسامىلار ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نامىلارنى بەردى . ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى ئىنسانلارنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدە-نىيەت مىراسلىرى بويىچە دۇنيا دەرىجىلىك قوغداش تۇرىگە كىرگۇ-زۇلدى . سەھىيە داۋالاش مۇھىتى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ ، يېزىلا-رىنىڭ يېڭى تېپتىكى ھەمكارلىشىپ داۋالاش ئىشلىرى پائال ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، شەھەر ئاھالىلىرىغا قارىتا ، داۋالىنىشتا قۇتقۇزۇش خىز-مىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى . «نوپۇس ۋە پىلانلىق پەرزەنت كۆ-رۈش نىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەتنامىسى» ئۇدا ئۇچ يىل ئورۇن-لاندى . رادىئونى ھەرقايسى كەنتلەرگە تۇتاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ، شىن-جاڭ - شىزاڭنى رادىئو سىگنالى بىلەن قاپلاش قۇرۇلۇشى يەنمۇ مۇستەھكەم-لەندى① .

① ئابدۇكېرىم ئابدۇۋايىت (مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى) : «ئىنتېرنېتقا قىلىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەيلى» ، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ ، يېڭىلىق يارىتىپ ، مەكتەپ ناھىيىسىنى تېرىشىپ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تېز يولغا سالايلى» (ج ك پ مەكتەپ ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 12 - قېتىملىق ئومۇمىي ھەيئەتلەر كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆز ، 2006 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى) دىن ئېلىنىدى .

ئاساسي غول يولىدىن 69 .20 كىلومېتىر ، شەھەر ئايلانما يولىدىن 2 .7 كىلومېتىر ، ئىجتىمائىي رايون يولىدىن 21 كىلومېتىر ، شۇنداقلا بىر تۈركۈم بازارنى مەركەزلىك ھالدا ئىسىتقلىق بىلەن تەمىنلەش ، ئىچىملىك سۇ ، كېرەكسىز سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئاممىۋى ئەسلىھەلەر يېڭىدىن ياسالدى ۋە ئۆزگەرتىپ ياسالدى . بازار يوللىرىنى يۇرۇشلەشتۈرۈش ئەسلىھەلىرى ئاساسي جەھەتتىن سەپلىنىپ ، بازارنىڭ مۇلازىمەت ئىقتىدارى تەدرىجي ياخشىلىنىپ ، بازار مۇھىتىدا «تۆتلەشتۈرۈش» يەنى : گۈزەللەشتۈرۈش ، يورۇقلاشتۇرۇش ، پاكىزلاشتۇرۇش ، ئەلالاشتۇرۇش ئاساسي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى . بازار رايونىغا پىلانلانغان كۆلەم 1 .5 كۋادرات كىلومېتىرغا ، بازار نوپۇسى 47 مىڭ ئادەمگە يەتتى . مەكىت ناھىيىسى بازار قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ ، بازار قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەچكە ، ئاپتونوم رايونىنىڭ بازارلار ئارا «تەڭرىتاغ لوڭقىسى» تالىشىش مۇسابىقە پائالىيىتىدە ، «تەڭرىتاغ لوڭقىسى» دىن ئىبارەت شەرەپنى قولغا كەلتۈرۈپ ، ناھىيىنىڭ تارىخىدا تۇنجى قېتىم «بازار بولۇش» تەك ئورنىنى نامايان قىلىشتا چوڭ سەكرەشنى ئىشقا ئاشۇردى .

«10 ـ بەش يىللىق» پىلان مەزگىلىدە «ئىككى ئاساسەن» ماۋارىپى ۋىلايەت بويىچە تۇنجى بولۇپ ئاپتونوم رايونىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ۋە قايتا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتتى . ساپا ماۋارىپى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ ، سەنئەت ماۋارىپى ۋىلايەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردىن ئورۇن ئالدى . ھازىرغا قەدەر پۈتۈن ناھىيە بويىچە مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئىككىسى ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئونى ، مەركىزي باشلانغۇچ مەكتەپتىن 13 ى بولۇپ ، بەش يىل ئىچىدە مەملىكەت بويىچە ھەر قايسى ئالىي ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار سانى 14 مىڭ 637 نەپەرگە يەتتى . دولان مەدەنىيەت ـ سەنئىتى تەدرىجي ھالدا مەملىكەتكە ۋە خەلقئاراغا يۈزلىنىپ ، دولان خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ، مەركىزي خەلق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا ئۇچ قېتىم نومۇر كۆرسىتىپ ، جۇڭگو غەربىي رايون خەلق ناخشىلە-

ىردە كۆلرەڭگە مايىل بېغىر رەڭلىك تۆۋەن ۋالېنتلىق قۇم قاتلىمى بولۇپ ، قېلىنلىقى 120 — 180 مېتىر . قۇملۇق رايونىنىڭ ئۈستۈدە-كى قەۋىتىنىڭ ھەممىسى شامال ئۈچۈرۈپ كەلگەن قەۋىتى يەنى بىر توپا رەڭلىك يۈمشاق قۇم بولۇپ ، ئادەتتە قېلىنلىقى 20 مېتىر ئەتراپىدا ، ئەڭ قېلىن جايلىرى 70 مېتىردىن ئارتۇق . شامالدا دۆۋە-لىنىپ قالغان نەرسىلەر لانتا تۈزلەڭلىك رايونىدا پارچە - پۈرات ھالەتتە تارقالغان بولۇپ ، ئاساسلىقى قۇم دۆۋىسىدىن تەشكىل تاپقان ، قېلىنلىقى 5 — 6 مېتىر . ئاساسلىق كان مەھسۇلات تەركىبلىرىدىن گەرچە كۆزارتس ، دالا شپاتى ، چىرىمتال قاتارلىقلار بولسىمۇ ، ئەمما كان مەھسۇلات بايلىقى بولۇپ شەكىللىنەلمىگەن . شامالدا يىغىلىپ قالغان قۇم قاتلىمىنىڭ ئاستىنقى بۆلىكى ئاساسلىقى دەريا - ئېقىنلار-نىڭ قوشۇلۇشىدىن يىغىلىپ قالغان قۇم قاتلىمى بولۇپ ، كۆك كۆل رەڭ يۈمشاق قۇم ، ئۇششاق يۈمشاق قۇم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . بەزى دەريا ئارىسىدىكى پەس جايلار ئارىسىدا تۆزلۈق ، سازلىق جايلار گىرەلىشىپ كەتكەن . يۇقىرىقى سازلىقلارنىڭ توپىسى يەنىلا تۆۋەن ۋالېنتلىق قۇم توپا ۋە يۈمشاق قۇم توپىدىن تۈزۈلگەن . يۈز قەۋىتى مول ئۆسۈملۈك يىلتىزلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ ، بۇ قەۋەتنىڭ قېلىنلىقى 0.5 — 3 مېتىرغىچە كېلىدۇ . كۆچلۈك دەرىجىدىكى پارغا ئايلىنىش ۋە تارىيىش ئاستىدا ، سازلىق جايلارنىڭ ئەتراپىدىكى لانتا تۈزلەڭلىكنىڭ چەت رايونلىرىدا شور توزانلىرى ، شور توپىلار بىخلىنىپ ، بەزى جايلاردىكى شور پوستىنىڭ قېلىنلىقى نەچچە سانتى-مېتىرغا يەتكەن . 200 مېتىردىن تۆۋىنى بولسا ، ئۇچىنچى بۆلەكتە-كى ھاك - تۈز بىرىكمىسى ، يەنى قۇم تاش ، يىرىك قۇم تاش ۋە قۇم شېغىل . ھاك تۈزلىشىش ئەھۋالى بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ، تاش قاتلىمىدا زور مىقداردىكى ھاك كرىستاللىرى بولۇپ ، ئومۇمىي قې-لىنلىقى 1000 مېتىردىن ئاشىدۇ .

پۈتۈن ناھىيە ئاساسلىقى غەرب تەرىپى چۆكۈندى تۈزلەڭلىك ۋە شەرق تەرىپى قۇملۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل يەر شەكلى بىرلىكىنى ھاسىل قىلغان . بۇ ئىككىسى ئاساسىي جەھەتتىن 45 - تۆەن ، مەكىت بازىرى ، قالما سۇ ئامبىرى ، قىزىل ئاۋات يېزىسى سىزىقىنى پاسىل قىلىدۇ . بۇندىن باشقا ئازراق تاغلىق رايونى ۋە چۆللۈكى بار .

ئىككىنچى باب
مەكتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى

1 . گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى

يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ، مەكىت ناھىيىسى تارىم تەكشىلىكىنىڭ كەلپىن بۆلىكى ۋە غەربىي جەنۇب تاغ جىلغىسى ئىككىنچى دەرىجىلىك جىلغا ھاسىل قىلىش بۆلىكىنىڭ ئۆتكۈنچى بەلۋېغىغا توغرا كېلىدۇ . ئۇچىنچى ئېرادىن بۇيانقى قۇرۇلمىلىق ھەرىكەتنىڭ تەسىرىدە تەڭرىتاغ ۋە كۈئېنلۈن تاغلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن شەكىللەنىپ ، ئېگىز تاغ سىستېمىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن . تارىم يەر تەكشىلىكىدىمۇ پەرقلىق كۆتۈرۈلۈش ۋە پەسىيىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ ، تىزناپ دەريا‌سى ، يەكەن دەريالىرىنىڭ تىندۇرمىلىرىنىڭ ئاساسىي قاتلام بۆلىكىدە كۆتۈرۈلۈش بولۇپ ، مەكىت ئېگىزلىكىنى شەكىللەندۈرگەن . شۇڭا ئۇنىڭ تۆتىنچى قەۋەت يېپىلما قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى بىر قەدەر نېپىز ، بۇرغىلاپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا قېلىنلىقى 200 مېتىردىن ئاشمايدۇ . ئىككى دەريانىڭ لاتقا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ يۇز قەۋىتىنىڭ رەڭگى كۈلرەڭگە مايىل بېغىر‌رەڭ ، سارغۇچ بېغىررەڭ ۋە سېرىق توپا رەڭدىكى تۆۋەن ۋالېنتىلىق قۇم ـ توپا ، تۆۋەن ۋالېنتىلىق يېپىشقاق توپا ، قۇم سېغىز توپا ھەمدە سۇغىرىشقا باب كېلىدىغان سۇپەتلىك توپىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئادەتتە قېلىنلىقى 3 تىن 20 مېتىرغىچە ، دەۋرى يېڭى ھاياتلىق ئېرا‌سىغا توغرا كېلىدۇ . ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىن رايونلىرى پۈتۈنلەي يېڭى ئېقىنلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن لاتقا قەۋەتلىرى بولۇپ ، كۇل رەڭ ـ كۆك ، كۇل رەڭ ـ يېشىل رەڭدىكى ئۇششاق قۇم ، ئۇۋاق قۇم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئايرىم بۆلەكلەر

قىسمەن جايلىرى تۆۋەن دەرىجىدە زەيلىشىپ ، ئۇزۇن مۇددەت سازلىق هالەتتە تۇرغان . بۇ رايونلارنىڭ ئۇستىدىكى جايلار ئومۇميۈزلۈك سازلىق هېسابلىنىدۇ . بۇ جايلاردا قومۇش قاتارلىقلار ناهايىتى كۆپ ئۆسىدۇ . دولان دەريا‌سى ، تىزناپ دەريا‌سى 1 ـ دەرىجىلىك ئاستا ئېقىندا ئاقىدۇ . ئېقىننىڭ تۆۋەنلەش ئېگىزلىكى 1 ~ 3 مېتىرغىچە بولۇپ ، سۇ يېيىلىپ ئاقىدىغان جاينىڭ كەڭلىكى 200 ~ 500 مېتىرغىچە كېلىدۇ . ئەڭ كەڭ جايلىرىدا 1000 مېتىرغا يېتىدۇ . دولان دەريا‌سىنىڭ دەريا يۈزى كەڭ ، سۈيى تېيىز بولۇپ ، يىل بويى سۇ ئۇزۇلمەيدۇ . دەريا قىسمىنىڭ كەڭلىكى ئادەتتە 800 مېتىر كېلىدۇ . ئەڭ كەڭ جايىنىڭ كەڭلىكى 3000 مېتىرغا يېتىدۇ ، ئېقىننىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ بولىدۇ . ئېقىنلار كىچىك كۆلچەكلەرنى پەيدا قىلىدىغان بولۇپ ، بۇ كۆلچەكنىڭ بەزىلىرى سۇ ئامبىرى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ، ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش هالىتىگە كەلتۈرۈلگەن . تۇزلاڭلىق قۇملۇق بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن جايلاردا كۆچلۈك پارلاندۇرۇش تەسىرى ۋە سۇنىڭ چىقىپ كېتىشى تازا راۋان بولمىغاچقا ، بۇ جايلاردىكى يەرنىڭ زەيلىشىشى بىر قەدەر ئېغىر .

3 . تاغلىق رايون

چوققا تاغ غەربىي جەنۇب ، شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدە سوزۇلغان بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 25km ، كەڭلىكى 10km كېلىدۇ . كۆلىمى ناهىيە يەر كۆلىمىنىڭ 1% نى ئىگىلەيدۇ . دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1739.6 مېتىر بولۇپ ، ناهىيىنىڭ شەرقىي شىمالىغا ، زەرەپشان دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان . ئۇنىڭ غەربىي ناهىيە ئورمانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ . تاغدا هاك ، تۇز ، گەچ قاتارلىق بايلىقلار بولۇپ ، ئۆسۈملۈك ئاز ئۆسىدۇ . ئاندا ـ ساندا دەل ـ دەرەخمۇ ئۇچرايدۇ . تاغ باغرىدا شورلۇق بار ، ئۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن 15km كېلىدىغان جايدا بىر تۇز كېنى بار .

4 . چۆللۈك

ئوقۇرلۇق سازلىق بۇ جاي قىزىل ئاۋات يېزىسى يېزىلىق هۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ غەربىي جەنۇبىغا 4km كېلىدىغان جايدا بو ـ

2 . يەر شەكلى

1 . شەرق قىسمىدىكى قۇملۇق

ناھىيىنىڭ شەرقىي قىسمى قۇملۇق بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلەمى پۈتۈن ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ % 90 نى ئىگىلەيدۇ . يەر شەكلى بىر قەدەر ئېگىز بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 1155 ~ 1195 مېتىر ئېگىز . قىزىل ئاۋات يېزىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ ، 45 - تۆەننىڭ شىياڭيەنجىندىن شەرققە ماڭغان ۋاقىتتا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.2% تۆۋەنلەپ ، ھىلال ئاي شەكلىدە قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا كىرىپ كەتكىلى بولىدۇ . قۇمنىڭ چېگرا سى قۇم بارخانلىرى ۋە ئوت - چۆپ دۆڭسى قاتارلىقلار بولۇپ ، قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 3m ~ 5m غىچە كېلىدۇ . بەزىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 10 m كېلىدۇ . ئادەتتە غەربىي شىمالى ئېگىز ، شەرقىي جەنۇبى پاكار . بۇ يىل بويى غەربىي شىمال شامىلىنىڭ كۈچ چىقىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

2 . غەربىي قىسمىدىكى چۆكۈندى تۈزلەڭلىك

ناھىيىنىڭ غەربىي قىسمى چۆكۈندى تۈزلەڭلىك بولۇپ ، دولان (يەكەن) دەريا سى ، تىزناپ دەريا سىنىڭ كۆپ مىقدارىدا قۇم ، توپا ئېقىتىپ كېلىشى بىلەن چۆكۈندى ھاسىل بولۇپ پەيدا بولغان . ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە كەڭلىكى ئادەتتە 15 ~ 20 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ . پۈتۈن ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ % 10نى ئىگىلەيدۇ . ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1140 ~ 1185 مېتىر بولۇپ ، يەرنىڭ ئوتتۇرىچە تۆۋەنلىشى % 0.7 . ناھىيە ۋە ئاساسلىق ئائىلىلەر ئولتۇراقلاشقان جاي ، تېرىلغۇ يەرلەر ئاساسلىق مۇشۇ تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ ، بۇ يەرلەر مۇشۇ دەريالارنىڭ سۇيى بىلەن كۆكلەيدۇ . يەر يۈزى مۇئەييەن دەرىجىدە زەيلەشكەن بولۇپ ، بەزى جايلار بۇنىڭلىق بىلەن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان . تۇپراقنىڭ تىپى چۆكۈندى لاي - لاتقىلارنى ئاساس قىلىدۇ . تۇپراقنىڭ قېلىنلىقى چوڭقۇر ، مۇنبەت بولۇپ ،

كۆلىمى 13km² كېلىدۇ . يىل بويى سۇ توپلىشىپ تۇرىدىغان كۆلىمى 150 مىڭ مو كېلىدۇ . بۇ تۇزلۇق سۇدا بېلىق ، قومۇش بار . ناھىيە-مىڭ زەي ئېقىتىش ئاساسىي ئېرىقى مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ . قەلەندەر زەيلىك ئۇيغۇر تىلىدا قەلەندەرچىلىك قىلىدىغان تۇزلۇق كۆل دېگەن-لىك بولىدۇ . بۇ تۇزلۇق كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى بەك ئۇزۇن ، دائىرىسى كەڭ ، ئەگرى ـ بۈگرى بولغاچقا ، بۇ قەلەندەر زەيلىك دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن .

چاسا چاسا مەكىت ناھىيە قۇرما يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان جايىنىڭ 30 km شەرقىي شىمالىدا بولۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى 100 مىڭ مو كېلىدۇ . بۇ يەردە تېرەك ، سۆگەت ، جىگدە ، قومۇش ، ياۋا كەندىر قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ . بۇ يەردىكى ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا توشقان ، قىرغاۋۇل قاتارلىقلار بار ، دائىرىسىدە 4000 مو كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر بار . چاسا ئۇيغۇر تىلىدا چاسا يەر دېگەنلىك بولىدۇ .

ئاقدالا ئاقدالا قۇمقىسار يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان جايىنىڭ 5 km شەرقىدە بولۇپ ، شەرقىي جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ . ئومۇمىي كۆلىمى 20 مىڭ مو كېلىدۇ . قومۇش ، چۇچۇكبۇيا ئۆسىدۇ . تۇپرىقىنىڭ شورلىشىشى ئېغىر بولۇپ ، مال ـ چارۋا بېقىشقا بولىدۇ .

قازانكۆل قازانكۆل مەكىت بازىرىنىڭ 20 km جەنۇبىدا بولۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى 44km² كېلىدۇ . بۇ يەردە قومۇش قاتارلىق ياۋا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ . قازانكۆل ئۇيغۇر تىلىدا قازان شەكىللىك كۆل دېگەن مەنىدە .

3 . ھاۋا كىلىماتى

مەكىتنىڭ دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق رايونى تارىم ئويمانلىقـ-مىڭ غەربىي گىرۋىكىگە توغرا كېلىدۇ . ئۇ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بىر بوستانلىق بولۇپ ، غەربىي جەنۇبى قاراقۇرۇم تېغى بىلەن ، شىمالى تەڭرىتېغى بىلەن قاپسىلىپ تۇرىدۇ . يەر تۇزۇـ-لۇشى قاپسالما بولۇپ ، قۇملۇق شامىلىنىڭ تەسىرىگە بىر قەدەر كۈچـ-لۈك ئۇچرايدۇ . شۇڭلاشقا ئۇ تىپىك ھالدىكى چۆللۈك . كىلىماتى

لۇپ ، كۆلىمى 43km² كېلىدۇ . 4 مىڭ مو يەردە يىل بويى سۇ توپلىنىپ تۇرىدۇ . ئوقۇرلۇق سازلىقنىڭ مەنىسى ئۈيغۇر تىلىدا ئات ئوتلايدىغان جاي دېگەنلىك بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 60 يىل بۇرۇن ، بۇ يەردە قىسمەن تېرىلغۇ يەرلەر بار ئىكەنمىش . بۇ يەرنى تېرىغۇچىلار بۇ جايغا ئات ئوقۇرى ياسىغان ئىكەن . شۇڭا بۇ جاي مۇشۇ ئات ئوقۇرىنىڭ نامى بويىچە ئاتالغانمىش .

چىغلىق جاڭگال بۇ جاي قىزىل ئاۋات يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ شەرقىي شىمالىغا 7km كېلىدىغان يەردە بولۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى 7km² ، ئۇنىڭدا ئۇچ تۈزلۇق كۆلچەك بار ، بۇ جايلاردا ئالۋي ئۆسىدۇ . ھازىر بۇ يەرگە 1500 مو دەرەخ تىكىلدى . چىغلىق جاڭگال دېگەن گەپنىڭ مەنىسى چىغ كۆپ جاي دېگەنلىكتۇر .

ئايرودروم ئايرورووم قۇمقىسار يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرغان جايىنىڭ 5.5km شىمالىدا بولۇپ ، مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5km شەرقىي جەنۇبىدا . ئۇنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1km² كېلىدۇ . يەر شەكلى تۈز بولۇپ ، ئوت ـ چۆپلەر ئۆسىدۇ . 1937 ـ يىل 10 ـ ئايدا شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە بۇ جاي سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئايرودروم قىلىنغان . شۇڭا شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان .

تامدۆڭزەي تامدۆڭزەي تۈمەنتال يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان جاينىڭ 9km شەرقىدە بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 17km² كېلىدۇ . يىل بويى يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ كۆلىمى 1000 مو بولۇپ ، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 6m كېلىدۇ . ئۇنىڭدا قومۇش قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ . زەيلىك تامدۆڭ كەنتىنىڭ چەت ـ ياقىلىرىغا جايلاشقاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان .

چوڭزەي چوڭزەي شىمالىدۆڭ يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان جاينىڭ غەربىي شىمالىغا 6km بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 24km² كېلىدۇ ، يىل بويى تۈزلۇق سۇ توپلىنىپ تۇرىدىغان كۆلچىكى 10 بولۇپ ، ئۇنىڭدا بېلىق بار ۋە قومۇش ئۆسىدۇ . چوڭزەي ئۈيغۇر تىلىدا چوڭ زەيلىك دېگەن مەنىدە .

قەلەندەرزەي قەلەندەرزەي يانتاق يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ شەرقىي شىمالىغا 15.5km كېلىدىغان بولۇپ ، ئومۇمىي

دۇ . قارا يامغۇر ، مۆلدۈر ئاز كۆرۈلىدۇ .

كۈز پەسلى 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولىدۇ . مەكتتىنىڭ كۈز پەسلى بىر قەدەر سالقىن بولۇپ ، كەچ كۈزدە تېمپېراتۇرا ناھايىتى تېزلا چۈشىدۇ . 10 ـ ئايدا كۈننىڭ يورۇتۇشى يېتەرلىك بولۇپ ، بۇ زىرائەتلەرنىڭ تولۇق پىشىشىغا پايدىلىق . دەسلەپكى قىرو ئادەتتە 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى چۈشىدۇ . ئەڭ كېچىككەندىمۇ 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى چۈشىدۇ .

قىش پەسلى 11 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولىدۇ . قەھرىتان قىش مەزگىلى ئۇزاق بولمايدۇ . تېمپېراتۇرا مۇقىم بولۇپ ، قار نېپىز ياغىدۇ . ئەڭ قېلىن بولۇپ كەتكەندىمۇ 12cm (1976 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئاشۇنداق بولغان) ياغىدۇ . سوغۇق ئەڭ بەك بولىدىغان 1 ـ ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5.3℃— بولىدۇ . قەھرىتان قىشىنىڭ ئەڭ سوغۇق مەزگىلىدىكى تېمپېراتۇرا 22.4℃— (1967 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى مۇشۇنداق بولغان) بولىدۇ . تۇپراقنىڭ ئەڭ زور توڭ تۇتۇش قېلىنلىقى 58cm (1975 ـ يىل 2 ـ ئايدا مۇشۇنداق بولغان) بولىدۇ . قىش پەسلى ئانچە سوغۇق بولمىغاچقا ، بۇغدايلار قانچە توڭلىغان بىلەنمۇ زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىمايدۇ . لېكىن زىرائەتكە زىيان سالىدىغان ھاشاراتلار سوغۇق قانچە بولغانسېرى شۇنچە ئاز بولىدۇ .

2 . قۇياشنىڭ يورۇتۇشى

مەكىت ناھىيىسىنىڭ پۈتۈن يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2865.4h بولۇپ ، بۇ پۈتۈن يىلنىڭ 65% نى تەشكىل قىلىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە ئەتىياز پەسلىدىكى يورۇتۇلۇش ۋاقتى 686.5h ، ياز پەسلىدىكى يورۇتۇلۇش 903.5h ، كۈز پەسلىدىكى يورۇتۇلۇش ۋاقتى 745.5 ، قىش پەسلىدىكى يورۇتۇلۇش ۋاقتى 529.9h . بۇنداق ئۇزۇن يورۇتۇلۇش ۋاقتى زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ناھايىتى پايدىلىق . 6 ـ ئايدا قۇياشنىڭ يورۇتۇش ۋاقتى 300h تىن ئاشىدۇ . ياز پەسلىدە قۇياشنىڭ بىر كۈندىكى يورۇتۇش ۋاقتى 15h كە يېتىدۇ .

قۇرغاق رايون كىلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ ، قىروسىز مەزگىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پۈتۈن بىر يىلنىڭ 214 كۈنىنى ئىگىلەيدۇ (1958 - 1959 — 1990 - يىلىغىچە بولغان مەزگىل بىلەن چەكلىنىدۇ) .

1. تۆت پەسىل كىلىماتى

ئەتىياز پەسلى 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولىدۇ . تېمپېراتۇرا تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ . لېكىن مۇقىم بولمايدۇ . شامال كۆپ ، ھاۋاسى قۇرغاق بولىدۇ . تۇرۇپ - تۇرۇپ ئەتىيازلىق جۇدۇن پەيدا بولىدۇ . ئادەتتىكى يىللاردا 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃ تىن يۇقىرىلاپ توك ئېرىيدۇ . 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا مۇقىم ھالدا 5℃ تىن يۇقىرىلاپ تېرىقچىلىق مەزگىلى باشلىنىدۇ . 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا مۇقىم ھالدا 10℃ تىن يۇقىرىلاپ تۇرلۇك زىرائەتلەر تېرىلىدۇ . 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 12℃ تىن يۇقىرىلاپ پاختا تېرىشنىڭ پەسلى كېلىدۇ . ئاخىرقى قىرو مەزگىلى ئادەتتە 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنىنىڭ ئالدى - كەينى بولىدۇ . ئەڭ كېچىككەندىمۇ 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنگە سوزۇلىدۇ .

ياز پەسلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ . كەچكە يېقىن ھاۋارايى سەل تۇراقسىز بولىدۇ . مەكتەبلىك تومۇز ئىسسىقى 7 - ئايلاردا كۆرۈلىدۇ . ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 25.5℃ بولۇپ ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 40.4℃ قا چىقىدۇ (1983 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مۇشۇنداق بولغان) . يۇقىرى تېمپېراتۇرا ئىسسىق يارىشىدىغان زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ، بولۇپمۇ پاختىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق . لېكىن تېمپېراتۇرا 35℃ تىن يۇقىرى بولۇپ كەتسە قوناقلا يامان تەسىر كۆرسىتىدۇ . يازنىڭ دەسلىپىدە بوران ، قۇرۇق ئىسسىق شامال كۆپ بولغاچقا ، بۇ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە زىيان يەتكۈزىدۇ .

يىل زىرائەتلەرنىڭ تازا ئۆسۈپ يېتىلىدىغان مەزگىلى يېتىپ كېلىدۇ . 15℃قا تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا جۇغلانمىسى 3625.7℃ بولىدۇ . مۇشۇ قەرەلدىكى كۈن سانى 156 كۈن بولىدۇ . ئۇ ئەڭ ئۇزاق بولغاندا 186 كۈن ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 128 كۈن بولىدۇ . كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا مۇقىم هالدا 20℃تىن ئۆتكەندە ئىسسىقلا مايىل زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىنىڭ ئەڭ جىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىلى بولىدۇ . 20℃قا تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا جۇغلانمىسىنىڭ قىممىتى 2577℃ بولىدۇ . مۇشۇ قەرەلدىكى كۈن سانى 107 بولۇپ ، ئەڭ ئۇزاق بولغاندا 147 كۈن ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 51 كۈن بولىدۇ .

4 . يەر تېمپېراتۇرىسى

يەر يۈزلىدىكى ئەڭ تۆۋەن يەر تېمپېراتۇرىسى 1 - ئايدا كۆرۈلىدىغان بولۇپ ، -23.1℃ قا يەتكەن (1961 - يىل 1 - ئايدا) . ئەڭ يۇقىرى يەر تېمپېراتۇرىسى 7 - ئايدا كۆرۈلىدۇ . يەنى 70.5℃قا چىققان (1962 - يىل 7 - ئايدا) . تۇپراقنىڭ ئەھۋالى ئوخشىمىغاچقا ، يەرنىڭ تېمپېراتۇرىسىدىمۇ پەرق بار . چۆل-لۈك ، قۇملۇقلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى كۆل بار جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسىدىن يۇقىرى بولىدۇ . يېپىشقاق تۇپراقنىڭ تېمپېراتۇرىسى قۇمساڭغۇ تۇپراقنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ . ئوتتۇرىدىكى يەرلەرنىڭ تېمپېراتۇرىسىدىكى ئۆزگىرىش چوڭ بولمايدۇ . ئوتتۇرىدىكى جايلارنىڭ 5cm تۆۋەندىكى تېمپېراتۇرىسى مۇقىم هالدا 10℃تىن يۇقىرى بولغان ۋاقىتتا ئىسسىقلا مايىل زىرائەتلەرنى تېرىش باشلىنىدۇ .

5 . هاۋا - يېغىن

جۇغراپىيىلىك كىلىماتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يىللىق يېغىن مىقدارى 42.3mm بولىدۇ . ئەتىياز پەسلىدىكى يېغىن مىقدارى ئومۇمىي يېغىن مىقدارىنىڭ 28.4% (12mm) نى ئىگىلەيدۇ . ياز پەسلى 51.3% (21.7mm) نى ، كۈز پەسلى 13.7% (5.8mm) نى ، قىش پەسلى 6.6% (2.8mm) نى ئىگىلەيدۇ . يېغىن

3 . تېمپېراتۇرىسى

پۈتۈن ناھىيىنىڭ كېچە ـ كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى بىر قەدەر چوڭ . ياز پەسلىنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقىمۇ ناھايىتى روشەن ، ئەتىيازلىق تېمپېراتۇرىسى مۇقىم ئەمەس . كەچ كۈزدىكى تېمپېراتۇرىسىنىڭ چۈشۈشى تېز ، 1 ـ ئايدا ئەڭ سوغۇق ، 7 ـ ئايدا ئەڭ ئىسسىق بولىدۇ .

كۈندىلىك مۇقىم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 0℃ تىن ئاشقاندا تۇپراق ئېرىيدۇ . ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى باشلىنىدۇ . كۈز پەسلىدىكى تېمپېراتۇرا 0℃تىن چۈشكەندە زىرائەت ئۆسۈشتىن توختايدۇ ، زېمىن توڭلاشقا باشلايدۇ ، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى تەدرىجىي ئاخىرلىشىدۇ . مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ 0℃تىن يۇقىرى تېمپېراتۇرا جۇغلانمىسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە قىممىتى 4652.5℃ . مۇشۇ قەرەلدىكى كۈنلەر 280 كۈن ، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 298 كۈن ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 262 كۈن . ئوتتۇرىچە كۈندىلىك تېمپېراتۇرا مۇقىم ھالدا 5℃تىن ئۆتكەندە كۆپ ساندىكى زىرائەتلەر بىخلىنىدۇ . شۇڭلاشقا 5℃تىن يۇقىرى بولغان مەزگىلنى زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش مەزگىلى دەيمىز . 5℃قا تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە جۇغلانما تېمپېراتۇرىنىڭ قىممىتى 4559.1℃ ، مۇشۇ قەرەلدىكى كۈننىڭ ئوتتۇرىچە سانى 247 كۈن ، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 262 كۈنگە بارىدۇ ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 231 كۈن بولىدۇ . كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا مۇقىم ھالدا 10℃تىن ئۆتكەندە زور كۆپچىلىك زىرائەتلەر ئۆسۈشكە باشلايدۇ ھەم بۇ ئىسسىققا مايىل زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش مەزگىلى بولىدۇ . 10℃ قا تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن چوڭ بولغان ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا جۇغلانمىسىنىڭ قىممىتى 4281.1℃ بولىدۇ . مۇشۇ قەرەلدىكى كۈننىڭ ئوتتۇرىچە سانى 210 كۈن بولىدۇ . بۇ ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 231 كۈن ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 184 كۈن بولىدۇ . گەرچە بۇ قەرەلدىكى كۈن سانىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىق پەرقى 47 كۈن بولسىمۇ ، لېكىن پاختا ئۆسۈشىنىڭ پۈتۈن جەريانى 135 كۈندىن 150 كۈنگىچە بولۇپ ، بۇنىڭغا يېتەرلىك ئىمكانىيەت بېرىدۇ . ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا مۇقىم ھالدا 15℃تىن يۇقىرى ئۆرلىگەندە ئىسسىققا ما-

تىن بۇيان ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 241 كۈن . قىرولۇق مەزگىلى 151 كۈن ، قىرولۇق مەزگىلىنىڭ دەسلىپى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن باشلاپ كۆرۈلىدۇ ، ئەڭ كېچىككەندىمۇ 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدە كۆرۈلىدۇ . يىللار مابەينىدىكى ئوتتۇرىچە كۆرۈلۈش مەزگىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ، ئاخىرقى قىرو مەزگىلى بەك بالدۇر بولغاندا 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ، ئەڭ كېچىككەندە 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كۆرۈلىدۇ . ئوتتۇرىچە ئاخىرقى قىرو مەزگىلى 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدە كۆرۈلىدۇ .

8 . شامال كۈچى

پۈتۈن يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى 1.9m/s (1 - 2 بال) . ئەتىيازدىكى شامال تېزلىكى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.8m/s بولىدۇ . ياز پەسلىدە ئوتتۇرىچە تېزلىك 1.4m/s بولىدۇ . قىش 2.3m/s ، كۈز پەسلىدە ئوتتۇرىچە تېزلىك 1.1m/s بولىدۇ . شامال يۆنىلىشى يىل بويى شەرقىي شىمال يۆنىلىشىنى ئاساس قىلىدۇ . شەرق شامىلى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . 8 بالدىن يۇقىرى بوران ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 13 كۈن چىقىدۇ . 4 - ، 7 - ئايدا كۆپرەك بولىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە 4 - ئايدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 كۈن ، 5 - ئايدا 3 كۈن ، 6 - ئايدا 4 كۈن ، 7 - ئايدا 2 كۈن ، 8 - ئايدا 1 كۈن چىقىدۇ . بىر يىلنىڭ باشقا ئايلىرىدىمۇ شامال چىقىش ئېھتىمالى بولىدۇ . لېكىن بۇنىڭ قانۇنىيىتى بولمايدۇ . ئەڭ يۇقىرى شامال تېزلىكى 27.1m/s (9 بال) بولىدۇ . 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى شامال سۈرئىتى 31m/s بولغان . لېكىن بۇ ناھايىتى تاسادىپىي پەيدا بولۇپ ، قىسقا مەزگىلدىن كېيىن ئۆتۈپ كەتكەن . بوران كۆپرەك شەرقىي شىمال يۆنىلىشىنى بويلاپ چىقىدۇ . غەرب بورىنى بۇنىڭدىن ئازراق بولىدۇ .

4 . مەكىتنىڭ گىدروگرافىيىسى

يەكەن (دولان) دەريا سىستىمىسى ئىچىدىن ئۆتىدىغان ئەڭ چوڭ دەريا بولۇپ ، ئۇ مەكىت يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئاساسىي

مىقدارىنىڭ ئوخشىمىغان يىللاردىكى ئۆزگىرىشى چوڭ بولىدۇ . يې-غىن مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان يىلى 100ml (1987 ـ يىلى) ، ئەڭ ئاز بولغاندا 6.9ml (1961 ـ يىلى) بولغان . 1982 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى يېغىن مىقدارى 29.9mm بولغان بولۇپ ، بۇ 1950 ـ يىلىدىن بېرى يېغىن مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان بىر قېتىم-لىق يېغىن ھېسابلىنىدۇ .

قار چۈشكەن يىللار ۋە قار توپلىنىش مىقدارى ناھايىتى ئاز بولىدۇ . قار چۈشۈپلا ئېرىپ كېتىدۇ . تاسادىپىي قار توپلىنىپمۇ قالمىدۇ . لېكىن بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ . 1976 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى يېغىن مىقدارى 5.5mm ، قارنىڭ توپلىنىش قېلىنلىقى 12cm غا يەتكەن . شۇ يىللاردا كونا ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى توپا قۇرۇلمىلىق بولغاچقا ، قار تازىلىۋېتىلمىگەچكە بىر مۇنچە ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن .

6 . پارلىنىش ۋە نەملىك

پۈتۈن ناھىيە قۇملۇق كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا ھاۋاسى ناھايىتى قۇرغاق بولۇپ ، پارلىنىش ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ . يىل-لىق ئومۇمىي پارلىنىش مىقدارى 2250.7mm . بىر يىلدىكى ئەڭ زور پارلىنىش مىقدارى 6 ـ ئايدا كۆرۈلىدۇ ، ئەڭ ئاز پارلىنىش مىقدارى 12 ـ ئايدا كۆرۈلىدۇ . يىللىق ئومۇمىي پارلىنىش مىقدارى يېغىن مىقدارىنىڭ 53 ھەسىسىگە توغرا كېلىدۇ .

مەكتەنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق ، يەر يۈزىگە يېقىن ھاۋادا سۇ ناھايە-تى ئاز بولغاچقا ، پۈتۈن يىللىق ئوتتۇرىچە مۇتلەق نەملىك 8mm بولىدۇ . بۇ سان 1 ـ ئايدا ئەڭ كىچىك ، 8 ـ ئايدا ئەڭ چوڭ بولىدۇ . يىللىق ئوتتۇرىچە نىسپىي نەملىك 55% بولىدۇ ، 12 ـ ئايدا نەملىك ئەڭ يۇقىرى بولۇپ ، 69% بولىدۇ ، 4 ـ ئايدا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ ، 42% بولىدۇ .

7 . قىرو مەزگىلى

مەكىت ناھىيىسىنىڭ پۈتۈن يىللىق قىروسىز مەزگىلى تارىخ-

رايونلىرىدىكى كۆپ مىقداردىكى كېرەكسىز سۇ دەريالغا قۇيۇلۇپ ، دەريا سۇيىنىڭ سۇپىتى بارغانسېرى ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ .

1 . سۇ سىستېمىسى

دولان (يەكەن) دەريالىرى دولان (يەكەن) دەريالىرى كوئېنلۇن تېغى ۋە قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلانغان بولۇپ ، يۇقىرى ئېقىنى كۆلچىل دەريالىرىدىن باشلىنىدۇ . ئوتتۇرىدا يەنە تاشقورغان دەريالىغا قۇيۇلىدۇ . ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1079km كېلىدۇ . بۇ دەريا تارىم دەريالىرى سۇ سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ ، تارىم دەريالىنىڭ رەسمىي ئېقىنى ھېسابلىنىدۇ . شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ شىمالغا بۇرۇلىدۇ . كاچوك گىدروگرافىيە پونكتىدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىشتىن شەرقىي شىمالغا ئېقىشقا ئۆزگىرىدۇ . بۇ ئېقىن تاشقورغان ، يەكەن ، قاغىلىق ، يوپۇرغا ، مەكىت ، مارالبېشى-دىن ئېقىپ ئۆتۈپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ شۇجەك بۇلۇڭ ئەتراپىدا ئاقسۇ دەريالىرى ۋە خوتەن دەريالىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ، تارىم دەريالىغا قۇيۇلىدۇ . ئېقىن دائىرىسىنىڭ كۆلىمى $9.37 \times 10^4 km^2$ ، يېيىلىش كەڭلىكى 40km ～ 70 ، ئومۇمىي سۇغىرىدىغان يېرى 6 ناھىيە ، 10 تۈەن ـ مەيداننىڭ 5 مىليون 400 مىڭ مو يېرى بولۇپ ، قەشقەر رايونىدىكى بىرىنچى چوڭ دەريادۇر .

يەكەن دەريالىنىڭ نامى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە : «خوتەن قاراڭغۇ تاغ (كوئېنلۇن تېغى) نىڭ ئاستىدا ، دەريالىرى شىمالغا ئېقىپ پامىر (كۆكئارت) دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، لوپنۇر كۆلى (河昌浦 قەدىمكى لوپنۇر كۆلىنىڭ خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئاتىلىشى) گە قۇيۇلىدۇ» دېيىلگەن . «تاغ ـ دەريالار ھەققىدىكى قەسىدىلەرگە ئىزاھات» تا : «دەريا جىسار (岐沙) جىلغىسىدىن ئۆتۈپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بىرى ، شەرقە ئېقىپ سەرىكوي (قەدىمكى تاشقورغانىنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئاتىلىشى) بەگلىكىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ . يەنە بىرى ، شەرقە ئېقىپ گۇما بەگلىكىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ» دېيىلگەن . گۇما بەگلىكىنىڭ شىمالىدىن ئۆتكەن بۇ

مەنبەسىدۇر . ناھىيە تەۋەلىكى ئىچىدە 4 ـ سىستېما قېلىنلىقى نېپىز بولغاچقا ، سۇنىڭ سىڭىشى يۇقىرى بولۇپ ، مۇتلەق كۆپ سانلىق رايونلاردىكى تېيىز سۇنىڭ سۇپىتى ئانچە ياخشى ئەمەس . يۇقىرى ئېقىندىكى تاتلىقلاشتۇرغۇچى ئۆتكۈنچى بەلۋاغ ناھىيە ئىچىدىكى تۈز-لۇق ياكى شورنى ئېقىتىش ۋە تۈزنى يىغىۋېلىش بەلۋاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ . تېيىز قاتلامدىكى يېپىق سۇنىڭ مىنېرالىنىشى ئومۇمەن يۇزلۈك ھالدا 1.5g/L دىن يۇقىرى بولۇپ ، قىسمەن جايلاردا 3～10g/L غا يېتىدۇ . يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى 1m ～ 3 ئەتراپىدا بولۇپ ، قۇملۇق رايونلاردا 3m دىن يۇقىرى بولىدۇ . بۇ سۇ ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئىچىشىگە بولمايدۇ .

تۆشۈك تېشىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە تەۋەسى ئىچىدىكى تىندۇرما تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ 40m ～ 50m تۆۋىنىدە يەر ئاستى سۇيى بايقالغان بولۇپ ، سۇنىڭ سۇپىتى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا بىر قەدەر ياخشى ، مىنېرالىنىش دەرىجىسى 1.5g/L دىن تۆۋەن . مەكىت ناھىيە بازىرى بەلۋىغدا مىنېرالىنىش دەرىجىسى 1g/L دىن تۆۋەن بولۇپ ، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئىچىشىگە ھەم ئېتىز ـ ئېرىقلارنى سۇغىرىدىغان سۇنىڭ سۇپىتى ئۆلچىمىگە ئويغۇن كېلىدۇ . سۇ تارتىش تەجرىبە سىنىقى ئارقىلىق يەر ئاستى سۇيى تېيىز يۇزىدىنىڭ 1m ～ 3 ، چوڭقۇرلىقىنىڭ 5m غىچە بارىدىغانلىقى ، سۇ مىقدارىنىڭ 10 ～ 15L/s. m ، سىڭىش كوئېففىتسېنتىنىڭ 10—15 مېتىر/ كۈن ، بىرلىك سۇ مىقدارىنىڭ 2—3l/s. m بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى ، بۇ ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى سۇ مەنبەسىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش بەلگىلىمىسىگە ئويغۇن . ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا سۇ مىقدارى بىر قەدەر ئاز . قۇملۇق رايونغا سوزۇلغانسېرى سۇ تېخىمۇ ئازلاپ ، سۇنىڭ سۇپىتى تېخىمۇ ناچارلىشىپ بارىدۇ .

مەكىت ناھىيىسىدە ئىشلىتىلىدىغان سۇ دولان دەرياسىنى ئاساس قىلىدۇ . بۇ دەريانىڭ سۇ سۇپىتى ياخشى ، مىنېرالىنىش دەرىجىسى 1g/L ئەتراپىدا بولۇپ ، ئېغىر كاربونات تۈزى تىپىدىكى سۇ ساقلىنىدۇ . لېكىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ سۇ ئىشلىتىش بىر قەدەر كۆپەيدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، يۇقىرى ئېقىن

تەرەپكە بۆلۇنۇپ ئاقىدۇ . شىمالغا ئاققان بىر بۆلىكى بولسا شىدۇ دەريا سىدۇر دەپ قارىلىدۇ . كېيىن جۇڭگو بىلەن غەربىنىڭ قاتناشى- نىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ، شىدۇ دەريا سى هازىرقى يەكەن دەريا- سى ۋە تارىم دەريا سى دەپ ئاتالغان هەم خاتا هالدا ئۇ سېرىق دەريا (黄河) نىڭ مەنبەسى دېيىلىپ كېلىنىۋاتىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن① .

«غەربىي تۈرك تارىخ ماتېرىياللىرى» دا شىدۇ (多徙) دەريا- سىغا مۇناسىۋەتلىك بېرىلگەن : «تود دەريا سى شىدۇ (多徙) دەريا سىمۇ دېيىلىدۇ . بۇ دەريا بۇددا مەنبەلىرىدە 他私,多私,多斯 دەپ ئاتالغان . sita ، بولسا ، هازىرقى يەكەن ۋە تارىم دەريا سىنىڭ سانسكرىتچە نامىدۇر»② . ئوخشاشلا «سانسكرىتچە ـ خەنزۇچە سۆز- لۈك» تىمۇ «sita» سۆزى ئىزاهلىنىپ : «بۇ دەريا سەرىكوي (تاش- قورغاننىڭ يەنە بىر نامى) نىڭ شىمالىدىن ئېقىپ چىقىپ ، هازىرقى يەكەن دەريا سىنى شەكىللەندۈرىدۇ» دېيىلىدۇ③ .

دېمەك ، يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا ، يەكەن دەريا سى ئەڭ قەدىم- كى دەۋرلەردىن باشلاپ پامىر (كۆكئارت) دەريا سى ، تود (سانسكرىت- چە sita) دەريا سى ، يارلى دەريا سى دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن . ئەمدى ئۇنىڭ «يەكەن دەريا سى» دېگەن نامىنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىگە كەلسەك ، بۇنىڭ ئۇچۇن ئاۋۋال «يەكەن» دې- گەن نام هەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلى ۋە 138 ـ يىلى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان ئىككى قېتىملىق سەپىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ غەربىي يۇرت هەققىدە- كى چۈشەنچىسى چوڭقۇرلىشىپ ، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك هەق- قىدە بىر قەدەر توغرا مەلۇماتقا ئىگە بولغان . ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ئىچىدە ساكارائۇل (莎车) بەگلىكىنىڭ ئورنى هازىرقى يەكەن ناهىيىسى تەۋەسىدە ئىدى . بۇ يەردىكى 莎车 نامى «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىمۇ شۇنداق خاتىرىلەن- گەن ، هازىرقى ۋاقىتتىمۇ يەكەن ناهىيىسى شۇ ئىككى خەنزۇچە خەت

① «ئۇكيانۇس» تارىخ ـ جۇغرافىيە قىسمى ، 414 ـ بەت .
② «غەربىي تۈرك تارىخ ماتېرىياللىرى» ، 161 ـ بەت .
③ «سانسكرىتچە ـ خەنزۇچە سۆزلۈك» ، ئىنگلىزچە نەشرى ، 115 ـ بەت .

دەريا جەنۇبىي پامىر (كۆكئارت) دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەريا «شەرقتە يەنە خوتەن دەريا سى دەپ ئاتالغان دەريا دەل جەنۇبىي پامىر (كۆكئارت) دەريا سى بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا بىر جەنۇبىي دەريا مەۋجۇت ئەمەس[1]. «پامىر دەريا سى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى دەريانىڭ بۆلۈنگەن بولۇپ، جەنۇبىي دەريا يەكەن دەريا سى، شىمالىي دەريا قەشقەر دەريا سىدۇر» دېيىلگەن[2]. دېمەك، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىۋاتقان شەرقتە ئېقىپ خوتەن دەريا سى بىلەن قوشۇلۇپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ۋە تاشقورغان بىلەن گۈما بەگلىكىنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتكىنى باشقا دەريا بولماستىن، دەل ھازىرقى يەكەن دەريا سىدۇر.

«جۇڭگونىڭ تارىخىي خاتىرىلەر توپلىمى» دا يەكەن دەريا سىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى نامى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرىلگەن، بۇ دەريا غەربىي خەن سۇلالىسىدىن غەربىي جىن سۇلالىسىگىچە بولغان دەۋردە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلىدىن مىلادىيە 316 ـ يىلىغىچە) پامىر (كۆكئارت) دەريا سى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 581 — 618 ـ يىللار) جەنۇبىي دەريا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 518 — 907 ـ يىللار) تۇد (多徒) دەريا سى، بەش دەۋر ۋە ئون پادىشاھلىق دەۋرىدە (مىلادىيە 907 — 979 ـ يىللار) يارلى (勒雅) دەريا سى، جىن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە (مىلادىيە 1115 — 1279 ـ يىللار) يەركەن (看儿雅) دەريا سى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 1368 — 1644 ـ يىللار) دىن باشلاپ يەكەن (羌儿叶) دەريا سى دەپ ئاتالغان[3].

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىدۇ دەريا سى ھەققىدە «ئوكيانۇس» دە: «شىدۇ (多徙) قەدىمكى دەريا نامى. ستو (陀斯) دەريا سى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. قەدىمكى ھىندىستان رىۋايەتلىرىدە «يەر يۈزىدىكى ھەرقايسى چوڭ دەريالارنىڭ ھەممىسى قارلىق تاغ (ھازىرقى ھىمالايا تېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ) دىن تۆت

① «خوتەن بوستانلىقى تەتقىقاتى»، خەنزۇچە نەشرى، 198 — 199 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
② «خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلار»، VIII تۇم، 3534 ـ بەت.
③ «جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىلەر توپلىمى»، VII — I تومىلارغا قارالسۇن.

دەريا‌سى ، يەنە بىرى ، يەكەن دەريا‌سىنىڭ يەنە بىر نامى» دەپ كۆرسەتىلگەن[1] .

دولان دەريا‌سى يەنى يەكەن دەريا‌سىنىڭ يىللىق ئەڭ چوڭ ئېقىن مىقدارى 88.05 مىليارد كۇب مېتىر بولۇپ ، ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى 44.68 مىليارد كۇب مېتىر . كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 64.5 مىليارد كۇب مېتىر بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى $205m^3/s$. 1961 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى كەلگەن تاشقىنىنىڭ ئېقىن مىقدارى $6270m^3/s$ ، 1980 ـ يىلى يۇز بەرگەن زور كەلكۇندىكى ئېقىن مىقدارى $9140m^3/s$. ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى $22.8m^3/s$. مەكىت ناھىيىسى چېگرا‌سى ئىچىدىكى ئەڭ زور ئېقىن مىقدارى $2700m^3/s$. ھەر يىلى 6 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە كەلكۇن مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ . 12 ـ ئايدىن كېيىنكى يىلنىڭ 2 ـ ئېيى سۇ تارتىلىش مەزگىلى بولىدۇ .

دولان دەريا‌سى ، يەنى يەكەن دەريا‌سى يەكەن ناھىيىسىنىڭ خاڭدى بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن مەكىت چېگرا‌سى ئىچىگە ئېقىپ كىرىدۇ . ناھىيە ئىچىدە چاسا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئېقىپ چىقىدۇ . دەريانىڭ ناھىيە چېگرا‌سىدىكى ئۇزۇنلۇقى 180km ، ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 1000m ئەتراپىدا . بۇ دەريا مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئېتىزلىرىنى سۇغىرىدىغان ئاساسلىق سۇ سىستېمىسى . يىللاردىن بېرى باشلانغان سۇنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 4.2 مىليارد كۇب‌مېتىر بولۇپ ، ھازىرقى سۇغىرىش كۆلىمى 390 مىڭ مو بولۇۋاتىدۇ .

تىزناپ دەريا‌سى تىزناپ دەريا‌سى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي باغرىدىن باشلىنىپ ، شەرقىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ ، يەكەن ، پوسكام ، قاغىلىقلاردىن ئۆتۈپ مەكىت ناھىيە بازىرى دېھقانچىلىق مەيدانىغا كېلىدۇ . مۇشۇ يەرگىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 335km بولۇپ ، دەريانىڭ كۆپ قىسمى سۇغىرىش رايونىغا ئېقىپ كىرىدۇ . سۇغىرىش كۆلىمى 750 مىڭ موغا يېتىدۇ .

تىزناپ دەريا‌سى ئىلگىرى شىتو (شىدۇ) دەريا‌سى دەپ ئاتالغان .

---

① «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» 107 ـ بەت .

بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە . ئەمەلىيەتتە بولسا ، خەنزۇ تىلىدىكى بۇ ئىككى خەتتىن مەيلى تىرانسكرىپسىيە قىلىنىش جەھەتتىن بولسۇن ياكى مەنە جەھەتتىن بولسۇن ، ھېچقاچان «يەكەن» دېگەن مەنە چىقمايدۇ . دېمەك ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ماتېرىياللاردا « 莎车 » دېگەن نام ئۇچرىسىمۇ ، ئۇنى ھازىرقى يەكەن دەپ قاراش ئورۇن جەھەتتىن توغرا دەپ قارالغاندىمۇ ، نام جەھەتتىن ئەقىلگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ . «يارىكەند» دېگەن بۇ نام مىلادىيە 1050 ـ يىلى يېزىلغان گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن كىتابىدا [1] ۋە بۇيۇك ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا [2] ھەقىقىي ۋارىيانتى بولغان «يارىكەند» بىلەن تىلغا ئېلىنغان .

بىزگە مەلۇمكى ، يەر ـ جاي ناملىرى شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ، تەبىئىي شەرت ـ شارائىتى ، ئالاھىدىلىكى ۋە شۇ جاينىڭ ئاچقۇچىسى ، قەھرىمانلىرىنىڭ نامى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن . دەريا-لارمۇ شۇلارنىڭ جۇملىسىگە كىرىدۇ . مەسىلەن ، سېرىق دەريا ، يۇ-رۇڭقاش دەريا سى ، قىزىل دەريا دېگەنلەرگە ئوخشاش . دېمەك ، بۇ دەريا «يەكەن» (يەركەنت) دېگەن يۇرت نامى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، بۇ دەريا بۇ يۇرتنى غەربىي جەنۇبىدىن شەرقىغە يايىسمان ئوراپ ئاققاچقا ، شۇ يۇرتنىڭ نامى بىلەن «يەكەن دەريا سى» دەپ ئاتالغان .

بۇ دەريانىڭ يەكەن يۇرت ئىچىگە كىرگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى قىسمى يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن «زەرەپشان دەريا سى» دېيىلسە ، مەكىت ، مارالبېشى قاتارلىق دولانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي-لاردىن ئۆتكەن قىسمى دولان دەريا سى ، دەپ ئاتىلىدۇ[3] . «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» دا : «مۇنداق زەرەپشان نامىدىكى دەريادىن ئىككە-سى بار . بىرى ، قەدىمكى سوغدى (sogd) دەريا سى ، يەنى «سۇينامە» دىكى نامى (那密) دەپ كۆرسىتىلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زەرەپشان

---

① «شىنجاڭ ياشلىرى» ، 1985 ـ يىل 9 ـ سان ، 15 ـ بەتتىكى سۇلتان مامۇتنىڭ «يېڭە يولىدىكى قەدىمىي شەھەر يەكەن توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن .

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، I توم ، 40 — 41 ـ بەتلەر ئارىسىدىكى خەرىتىگە قارالسۇن .

③ ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (1) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى ، 151 — 155 ـ بەتلەر .

ھېسابلىنىدۇ . 12 - ئايدىن كېيىنكى يىلنىڭ 2 - ئىيىغىچە بولغان مەزگىلدە سۇيى تارتىلىدۇ . دەريانىڭ سۇيى بىر قەدەر مول بولۇپ ، ئاساسلىقى ئېگىز تاغلاردىكى قار ، مۇزلارنىڭ ئېرىشى ، بۇلاق سۇيى ۋە يامغۇر سۇيىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ . ئۇنىڭ سۇ سۇپىتى ياخشى بولۇپ ، ئىچىش ۋە سۇغىرىشقا ماس كېلىدۇ .

دەريا سۇيى مەكىت ناھىيىسى قىزىلئاۋات يېزىسىنىڭ قاردۇك كەنتىدىن ناھىيە چېگراسىغا كىرىپ ، مەكىت بازىرى يېزا ئىگىلىك مەيدانىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ . بۇ ئارىلىقتىكى ئومۇمىي ئۇزۇن-لۇقى 56km . بۇ دەريا مەكىت ناھىيىسىنىڭ قىزىلئاۋات يېزىسى ، غازكۆل يېزىسى ، قۇمقىسار يېزىسى ، بازارجەمى يېزىسى ، ئۇرۇقچى-لىق مەيدانى ، 1 - ماي ئورمانچىلىق مەيدانى ، باغۋەنچىلىك مەيدانى ۋە مەكىت بازىرى دېھقانچىلىق مەيدانىنى سۇغىرىدۇ . سۇغىرىدىغان ئېتىزلىنىڭ ئومۇمىي مو سانى 310 مىڭ مو كېلىدۇ . مەكىت ناھىيە-سىنىڭ ئورنى تىزناپ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا توغرا كەلگەچكە ، دەريا سۇيى دائىم ئۆزۈلۈپ قالىدۇ . ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ ئىشلىتىش بىر قەدەر جىددىي بولىدۇ .

2 . كۆللەر

تاڭ كۆل بۇ كۆل شىمالىدىكى يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرغان جايدىن 4.5km غەربتە . كۆلنىڭ كۆلىمى 1.6km² بولۇپ ، بۇ يەردە چارۋا باققىلى بولىدۇ . تاڭ كۆلنىڭ مەنىسى تاڭ فامىلىلىك كىشىنىڭ كۆلى دېگەنلىك بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 60 يىللار ئىلگىرى بۇ يەردە تاڭ فامىلىلىك بىر كىشى بوز يەر ئىچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ئىكەن . شۇڭلاشقا بۇ كۆل شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئىكەن .

شور كۆل شىمالىدىكى يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىنىڭ 5km شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، يەر مەيدانى 4km² كېلىدۇ . بۇ يەردە قومۇش ۋە ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ . سۇيىدە بېلىق بار . ئەتراپىدا مال - چارۋا باققىلى بولىدۇ . شور كۆلنىڭ مەنىسى شورلۇق كۆل دېگەنلىك بولۇپ ، بۇ كۆلنىڭ سۇيىدە شور كۆپ بولغاچقا مۇشۇن-داق ئىسىم قويۇلغان .

7 - ئەسىردىكى سەييياھ شۇەنزاڭ «غەربىي يۇرت خاتىرىسى» 12 - جىلدىدا : «قەشقەر (چۇشا) ئېلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 500 چاقىرىم ماڭساق شىتو دەرياسىغا يېتىپ بارىمىز . بۇ دەريا قۇملۇقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ جۇجۇپ (قاغىلىق) غىچە يېتىپ بارىدىكەن» دەپىلەگەن . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جياجىن يازغان «يوللار خاتىرىسى» دە تىزناپ دەرياسى شىگۇەن دەرياسى دەپ خاتىرىگە ئېلىنغان . بۇلاردىن باشقا «چىيەنلۇڭ خان دەۋرىدىكى ئىچكى دىۋان خاتىرىلىرى» ، «دەريا مەنبەلىرىنىڭ تەپسىراتى» ، «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەردە تىزناپ دەرياسى يەكەن (دولان) دەرياسىنىڭ شەرقىي مەنبەسى ، مەكىت ئەتراپىدا يەكەن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ . لېكىن ھازىرقى دەۋرگە كەلگەندە تىزناپ دەرياسى يەكەن (دولان) دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ بىر پەسىللىك دەريا بولۇپ قالدى ، دېيىلگەن . «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 70 - جىلد «سۇ يوللىرى» دېگەن بابىدا : «تىزناپ دەرياسىنىڭ تارماق ئۆستەڭلىرى ناھايىتى كۆپ ، سۇلىرى تارتىلىپ كەتكەن بولغاچقا ، مەكىتتىن ئۆتەلمەيدۇ . بۇنىڭدىكى سەۋەب دەل تىزناپ دەريا-سىدىن سۇ باشلايدىغان ئۆستەڭلەر كۆپ بولغاچقا ، سۇيى خوراپ غەربىتىكى مەنبە (تاشقورغان دەرياسى) بىلەن ئۇچرىشالمىغانلىقتىن بولغان» دېيىلگەن . يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا كەلگەندە ئېقىن ئۇزۇلۇپ قالغان بۇ ۋاقىت دەل داۋگۇاڭ خان دەۋرى ئىدى[1] .

بۇ دەريانىڭ يىللىق ئەڭ كۆپ ئېقىن مىقدارى 10.7 مىليارد كۇب مېتىر بولۇپ ، ئەڭ ئاز بولغاندىكى يىللىق ئېقىن مىقدارى 5.85m^3 . كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 7.71 مىليارد كۇب مېتىر ، ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 24.4m^3 . 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى ئەڭ زور ئېقىش سۈرئىتى 519m^3/s ، ئەڭ ئاز بولغاندىكى ئېقىش سۈرئىتى 0.42m^3/s .

ھەر يىلى 5 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بۇ دەريانىڭ كەلكۈن مەزگىلى

---

① «جۇڭگو تەبىئىي جۇغرافىيەسى — تارىخ تەبىئىي جۇغرافىيەسى» ، پەن نەشرىياتى ، 1982 - يىل (خەنزۇچە) 197 - بەت .

كۆل دەپ ئاتالغان .

زىغىرلىق كۆل زىغىرلىق كۆل قۇمقىسار يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 4km شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، كۆلىمى 2km² كېلىدۇ . بۇ يەردە قومۇش ، زىغىرلار ئۆسىدۇ . 70 يىللار ئىلگىرى بۇ يەرگە زىغىر تېرىلغان . شۇڭلاشقا بۇ يەرنىڭ ئىسمى زىغىر كۆل دەپ ئاتالغان .

ئۆكتە كۆل ئۆكتە كۆل قىزىلئاۋات يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان ئورۇننىڭ 11km غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، كۆلىمى 14km² كېلىدۇ . كۆلدە 20 مو كەلگۈدەك كۆلەمدە يىل بويى دائىم سۇ تۇرىدۇ ھەم ئەتراپىدا قومۇش ۋە چۆچۈكبۇيا ئۆسىدۇ . ئۆكتە كۆل ئۆكتىلىك قوزغايدىغان كۆل دېگەنلىك بولۇپ ، ئازادلىقتىن ئىلگىرى مۇشۇ كۆلنىڭ ئەتراپىدىكى مۇشۇ كۆلدىن سۇ ئەچىقىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار دائىم جېدەللىشىپ دەۋاغا چۈشەركەندۇق . شۇڭلاشقا باشقا يەردىكى كىشىلەر دائىم جېدەل قۇرۇمايدىغان بۇ جايىنى ئۆكتە كۆل دەپ ئاتىغان .

5 . يەر - تۇپراق

مەكىت ناھىيىسىنىڭ تەكشۈرۈلگەن يەر - تۇپراق كۆلىمى 2 مىليون 252 مىڭ مو بولۇپ ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يەرنىڭ ئىشلىتىلىشىنى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ . پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 737 مىڭ مو (جۈملىدىن ئېتىز - ئېرىق كۆلىمى 61 مىڭ مو بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 8.28% نى ئىگىلەيدۇ . يول كۆلىمى 20 مىڭ مو بولۇپ ، پۈتۈن يەر كۆلىمىنىڭ 2.71% نى ئىگىلەيدۇ . ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيى 240 مىڭ مو بولۇپ ، پۈتۈن تېرىلغۇ يەرنىڭ 3.75% نى ئىگىلەيدۇ . بۇ ئۇچ تۈرنى جەملەپ ھېسابلىغاندا 105 مىڭ مو بولۇپ ، پۈتۈن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 14.25% نى ئىگىلەيدۇ) . ساپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 609 مىڭ مو بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 82.6% نى ئىگىلەيدۇ . پۈتۈن ناھىيىدىكى تېرىلغۇ يەر 530 مىڭ مو بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 71.9% نى ئىگىلەيدۇ . ساپ تېرىلغۇ يەرنىڭ

داش كۆل داش كۆل يانتاق يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 1.5km شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، كۆلىمى 1.5km² كېلىدۇ . پۈتۈن يىلدا سۇ توپلىنىدىغان جاينىڭ كۆلىمى 1000 مو ئەتراپىدا بولىدۇ . بۇ كۆلدە بېلىق بار بولۇپ ، كۆل بويىدا مال - چارۋا باققىلى بولىدۇ . داش كۆل ئۇيغۇرچە داش قازاندەك كۆل دېگەنلىك بولۇپ ، بۇ كۆلنىڭ سۇ ساقلاش كۆلىمى چوڭ ھەم داش قازانغا ئوخشىغاچقا مۇشۇنداق نام بېرىلگەن .

قاسىم كۆلى بۇ كۆل تۇمەنتال يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 9km كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان بولۇپ ، كۆلىمى 9km² كېلىدۇ . يىللىق سۇ تۇرىدىغان كۆلىمى 1000 مودىن ئاشىدۇ . سۇ-نىڭ چوڭقۇرلۇقى 2m غا يېتىدۇ . بۇ يەردە قومۇش ۋە ئوت - چۆپلەر ئۆسكەن بولۇپ ، سۇيىدە بېلىق بار . ئەتراپىدا چارۋا - مال باققىلى بولىدۇ . بۇ جاينىڭ ئىسمى مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇشلۇق قاسىم دېگەن كىشىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 50 يىللار ئىلگىرى قاسىم دېگەن كىشى مۇشۇ جاينى ماكان تۇتۇپ ئوتۇن سېتىش بىلەن جاھاندارچىلىق قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بۇ كۆلنىڭ نامى ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان .

مونەك كۆل تۇمەنتال يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 3km شەرقىگە جايـ-لاشقان بولۇپ ، كۆلىمى 2km² كېلىدۇ . دائىم سۇ تۇرىدىغان كۆلەم 400 مو ئەتراپىدا بولۇپ ، سۇنىڭ چوڭقۇر يېرى 6m كېلىدۇ . بۇ يەردە قومۇش ، ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ . كۆل بويىدا مال - چارۋا باققىلى بولىدۇ . مونەك كۆلنىڭ مەنىسى : مونەك كۆلنىڭ ئىچىدە كىچىك - كىچىك تۆپىلىكلەر بار بولۇپ ، مۇشۇ مۇناسىۋەتلەر بىلەن بۇ كۆلگە مونەك كۆل دەپ ئىسىم قويۇلغان .

كۆك كۆل كۆك كۆل قۇمقىسار يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ شەرقىي شىمالىغا 6km كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان بولۇپ ، كۆلىمى 13km² كېلىدۇ . كۆل ئىچىدە ئۇزۇن ئوت - چۆپلەر ئۆسكەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىن كىشىلەر نەپ ئالىدۇ . كۆك كۆلنىڭ مەنىسى يېشىل كۆل دېگەنلىك بولۇپ ، ھەر يىلى ياز پەسلىدە بۇ يەردە ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ ، بۇ يەرنى يېشىللىق قاپلاپ تۇرىدىغان بولغاچقا ، بۇ يەر كۆك

2 . ئۆسۈملۈكلىرى

دەل ـ دەرەخ ۋە مېۋە تۈرلىرى دەل ـ دەرەخلەردىن توغراق ، ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك ، سۈۋادان ، كانادا تېرىكى ، قاپاق تېرەك ، سۆگەت ، مەجنۇنتال ، جىگدە ، جىغان ، ئۇجمە ، ياۋروپا تېرىكى ، يۇلغۇن ، ئارچا ، ئاق ئاكاتسىيە ، جىرمە دەرىخى قاتار-لىقلار بار .

مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۆرۈك ، شاپتۇل ، نەشپۈت ، ئالما ، چىلان ، جىگدە ، ياڭاق ، ئۈزۈم ، بادام قاتارلىقلار بار .

گۈل تۈرى ئەتىرگۈل ، تاقىگۈل ، تالگۈل ، قامچىگۈل ، سەبدە-گۈل ، قاراگۈل ، چىمەنگۈل ، سۆگەتگۈل ، ھەشقىپىچەك ، تاجىگۈل قاتارلىقلار بار .

دورا ئۆسۈملۈكلىرى چۇچۇكبۇيا ، لوپنۇر كەندىرى ، پاقىيوپۇر-مىقى ، ئالقات ، بۇدۇشقاق ، شۇمبۇيا ، ئىتئۈزۈمى ، سېرىق يۆگەي ، زاراڭزا ، توشقانزەدىكى ، ئۇچقات ، ئىت ياڭىقى ، كەندىر ، كۆممىقوناق ساقىلى ، يالپۇز ، بەدىيان قاتارلىقلار بار .

چارۋا ئوت ـ چۆپلىرى بېدە ، قاشقى بېدە ، قومۇش ، سۇتلۇك-ئوت ، خوخا ، پېلەك ئوت ، يۆگىمەچ ، غاچا ، قىياق ، چۇجگۇن ، چۇچۇكبۇيا ، بېسىلغاق (پاخپاق ئوت) ، يانتاق ، شاپ ، ئېشەك قومۇ-شى قاتارلىقلار بار .

7 . مەكىت ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر

دولان دەرياسى ۋە تىزناپ دەرياسىنىڭ مەكىت ناھىيىسى بۆلىكى ئومۇمەن قۇمساڭغۇ توپا دەريا قىرغىقى ھېسابلانغاچقا ، ئاسانلا يار ئېلىپ كېتىپ سۇ ئاپىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ . تۇپراقنىڭ زەيلىشىشى بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ ، كىلىماتى قۇرغاق ، ھاشاراتلارنىڭ زىيىنى بىر قەدەر كۆپ ، شامال ، ئۇششۇك ، قىرولارنىڭ زىيىنى بىر قەدەر چوڭ . 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا توغراقلار زور مىقداردا كېسىلىپ ،

87%نى ئىگىلەيدۇ . تېرىلغۇ يەردە يېنىك شورلىشاڭغۇ زەي ۋە سا-
لىق تۇپراق كۆپرەك بولۇپ ، ئايرىم - ئايرىم هالدا ئومۇمىي تېرىلغ
يەر كۆلىمىنىڭ 34% ۋە 27.3%نى ئىگىلەيدۇ . پۈتۈن ناهىيىدىكى
ئورمانچىلىق كۆلىمى 559 مىڭ 200 مو كېلىدۇ . چۆللۈك كۆلىمى
955 مىڭ 800 مو كېلىدۇ .

6 . مەكتەنىڭ هايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى

1 . هايۋانات

بېلىق تۈرى دولان دەريالىرىدىن كارىپ بېلىقى ، لاقا بېلىق ، ياپىلاق بېلىق ، زاغرا بېلىق ، يوغان باش بېلىق ، يەكەن دەريا ئىت بېلىقى قاتارلىق بېلىقلار چىقىدۇ . بۇ خىل بېلىقلار پۈتۈن ناهىيە چېگرالىرىدىكى دەريا ، كۆللەر ۋە سۇ ئامبارلىرىدا بېقىلىدۇ .

قوش ماكانلىقلار تۈرى يېشىل پاقا ، سۇ يىلىنى ، چارپاقا .

ئۆمىلىگۈچىلەر قاغىلىق چۆل كەسلەنچۈكى ، سالمىچۈق ، كەسلە ، چىپار يىلان .

قۇشلار تۈرى كۆك غاز ، قارا ئۆردەك ، ياۋا ئۆردەك ، چۈغۈندەك ، قىرغاۋۇل ، سۇ توخۇسى ، قىزىل تۇمشۇقلۇق كەپتەر ، كۆك كەپتەر ، قوڭۇر چوڭ كاككۇك ، هۇدۇقۇش ، ئاق قانات تۆمۈر تۇمشۇق ، زارغالداق ، قۇچقاچ ، تورغاي ، سېغىزخان قاتارلىقلار بار .

هايۋانلار تۈرى ئۇزۇن قۇلاق كىرپە ، ياۋا تۈلكە ، مولۇن ، ئاق بوغۇزلۇق بۆكەن ، تارىم توشقىنى ، ئۇزۇن قۇلاق كۆسۈتكە (ئېتىز چاشقىنى) ، سېرىق قۇيرۇق ئۆي چاشقىنى ، شەپەرەڭ قاتارلىقلار . بۇلاردىن مولۇن ، ئاق بوغۇزلۇق بۆكەن ، تارىم توشقىنى دۆلەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان تۈرى هېسابلىنىدۇ .

هاشاراتلار تۈرى سۇۋەرەك ، قوڭغۇز ، خانقىز ، دۆ ، پاشا ، چەۋەن ، كېپىنەك ، يىڭناغۇچ ، چېكەتكە ، سازاڭ ، سېرىق هەرە ، چايان قاتارلىقلار .

مەكىت ناهىيە هايۋانلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپ ، ئەمەلىي تەكشۈرۈپ تەھقىقلەنمىگەنلىرى بۇ يەردە تىلغا ئېلىنمىدى .

يىللار مابەينىدىكى زور بوران ئاپەتلىرى تۆۋەندىكىچە :

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىل) 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 3تە ناھىيە تەۋەلىكىدە زور بوران پەيدا بولۇپ ، بۇ چۈشتىن كېيىن 8 گىچە داۋاملىشىپ ، ئېتىزلار ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان . پاختا ئېتىزلىرىنىڭ يېرىمى ۋە قوغۇن ، تاۋۇز ئېتىزلىرىغا قايتىدىن شال تېرىلغان . مېۋىلىك دەرەختىكى مېۋىلەرنىڭ 2/3 قىسمى تۆكۈلۈپ كەتكەن .

1961 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى بوران تالاپەتكە ئۇچرىتقان پاختا ۋە شال ئېتىزلىقلىرىنىڭ كۆلىمى 20 مىڭ 200 موغا يەتكەن .

1966 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چۈشتە ، تۈيۇقسىز بوران كۆتۈرۈلۈپ 8 ~ 10 بالغا يەتكەن . ئەڭ زور شامال كۈچى 10 بالغىمۇ يەتكەن . يېڭىئاۋات گۈڭشېسى (ھازىرقى شېھىتدۆڭ يېزىسى) يېڭى بوستان ، شېھىتدۆڭ ، يېڭى ئاۋات ئۇچ كەنت ، قىزىل بايراق گۈڭشېسى (ھازىرقى يانتاق يېزىسى) ئۈزۈن مەھەللە ، خامان كۆيدى ، ئارالاڭقا ، ئاقدۆڭ قاتارلىق تۆت كەنت ، قىزىلئاۋات گۈڭشېسى ئۈيباغ ، چىغلىق ، ھادۇقئالدى قاتارلىق ئۇچ كەنت تالاپەتكە ئۇچرىغان . تالاپەتكە ئۇچرىغان ئېتىزلىقنىڭ كۆلىمى 28 مىڭ 800 مو كېلىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە 14 مىڭ مو يەرنىڭ زىرائەتلىرى پۈتۈنلەي نابۇت بولغان . بەزى يەرلەرنىڭ يۈزىنى شامال قىرىپ كەتكەن .

1974 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ، 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنلىرى ئىككى قېتىم قاتتىق بوران بولۇپ ، تالاپەتكە ئۇچرىغان تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆلىمى 30 مىڭ موغا يەتكەن . بۇنىڭ ئىچىدە 2616 مو قوناق ، 5976 مو پاختا تالاپەتكە ئۇچرىغان .

2 . سۇ ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىل) ، يەكەندىكى بەشكەنت توسمىسى يار ئېلىپ كېتىپ ، كەلكۈن سۈيى تىزناپ دەرياسىغا قۇيۇلۇپ ، دەريانىڭ 10 نەچچە يېرىنى يار ئېلىپ كېتىپ ، 330 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 1673 مو ئېتىزىنى سۇ بېسىپ كەتكەن بولسىمۇ ، بىراق

ئورمان كۆلىمى زور دەرىجىدە كېمەيدى . شۇڭلاشقا ناھىيە چېگراسىدىكى شەرقىي شىمال قىسمىدىكى تەبىئىي توساق ئاجىزلاپ ، مۇئەييەن دەرىجىدە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقتا زىيان يەتتى . شۇنىڭ بىلەن تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ شورلىشىشى ۋە قۇمسىڭغۇلىشىشى ئېغىرلاشتى . قىزىلئاۋات يېزىسىنىڭ چىغلىق كەنتىدە 1980 ـ يىلىدىن 1981 ـ يىلىغىچە قۇم ئاھاڭلەر ئولتۇراق رايونلىرىغا 15m قالغۇچە بولغان يەرگىچە قىستاپ كەلدى . سۇنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمانلىقنىڭ ئىچىدە 35m ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرى پەيدا بولدى .

1 . بوران ئاپىتى

قۇرۇق ئىسسىق شامال بۇغداي بىخ ئۇرۇپ دان تۇتقىچە بولغان ئارىلىقتا يۇقىرى ھارارەتلىك بىر خىل ھاۋا پەيدا بولىدۇ . ئۇنىڭغا مۇئەييەن شامال كۈچى قوشۇلۇپ ، دېھقانچىلىققا كىلىمات جەھەتتىن زىيان سالىدۇ . تېمپېراتۇرىسى 30℃ قا يېتىدۇ ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولىدۇ . نىسپىي نەملىك 30% ياكى ئۇنىڭدىن تۆۋەن بولىدۇ . شامال كۈچى 3m/s ياكى ئۇنىڭدىن چوڭ بولىدۇ . 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ۋە 6 ـ ئاينىڭ ئالدى دەل بۇغداي دان تۇتىدىغان ، پىشىدىغان مەزگىل بولۇپ ، يىللار مابەينىدە مۇشۇ مەزگىللەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى قۇرۇق ئىسسىق شامال پەيدا بولۇپ كەلگەن . ئادەتتە ھەر يىلى 3 ـ 4 كۈن قۇرۇق ئىسسىق شامال چىقىدۇ . كەم بولغاندا 2 كۈن ، ئۇزۇن بولغاندا 8 كۈن چىقىدۇ . بۇ بۇغداينى يىغىۋېلىشقا ، پاختا ۋە شالغىمۇ بىۋاستە زىيان سالىدۇ .

بوران 5 بالدىن يۇقىرى بوران يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابىلەن 13 كۈن چىقىدۇ . ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە بوران چىققاندا بۇ تېرىش سۇپىتىگە ۋە تېزلىكىگە تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماي ، بەلكى يەنە تېرىلغان ئېتىزلارنىڭ يۇزىنى سۇپۇرۇپ ، بىخنى ئۇزۇۋېتىدۇ ياكى ئۇنى قۇم بىلەن كۆمۈۋېتىدۇ . ئېغىر بولغاندا مايسىنى تۇۋىدىن يۇلۇۋېتىدۇ . بوران توختىغاندىن كېيىن توپا يېغىپ ھاۋا تۇمانلىشىدۇ . شامال يۆنىلىشى بارا ـ بارا غەربىي شىمالغا ياكى شەرقىي شىمالغا يۆزلىنىدۇ .

مىڭ 485 مو تېرىلغۇ ئېتىزى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بۇ 19 مىڭ 889 مو بۇغداي ، 4267 مو قوناق ، 8151 مو كېۋەز ، 2178 مو مايلىق زىرائەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى .

1972 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى كەچ سائەت 12لەردە ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5km جەنۇبىدىكى تىزناپ دەرياسى كۆۋرۈكىنىڭ 200 مېتىر غەربىي جەنۇبىدىن كەڭلىكى 15 مېتىر يار ئېلىپ كەتتى . ئېقىن مىقدارى $11m^3/s$ بولۇپ ، كەلكۈن ناھىيە بازىرىغا قاراپ ماڭىدى . بۇنىڭ بىلەن بۇ كەلكۈننىڭ بالاسى 1 مىليون كۋادرات مېتىرلىق كۆلەمگە يەتتى . يۇز نەچچە ئېغىز ئۆي كەلكۈندە ۋەيران بولدى . 32 كورپۈس ئۆيگە دەز كەتتى . جۇملىدىن 15 ئامبار ، ئالتە دۇكان ، ئىككى ئاشخانا ، ئالتە ئىشخانا بولۇپ ، تەخمىنەن 15 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق قۇرۇلۇش ۋەيران بولدى . ئورگانلارنىڭ ئۆچ ئىشىكى ئۆرۈلۈپ چۈشتى . 1800m قورشاۋ تام ئۆرۈلدى . دۆلەت تاۋارلىرىدىن 105 مىڭ 300 يۈەنلىك تاۋار زىيانغا ئۇچرىدى . 30 مىڭ مودىن ئارتۇق ئېتىزلىقنى كەلكۈن بېسىپ كەتتى . بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن بولدى .

1973 ـ يىل 8 ـ ئايدا خانكۆل سۇ ئامبىرى يار ئېلىپ كېتىپ ، ئۆچ دادۇينىڭ 20 مىڭ موغا يېقىن ئېتىزلىقىنى كەلكۈن بېسىپ سازلىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى ، بەزى چارۋىلارنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتتى ، بىر ئادەم ئۆلدى .

1979 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تۆۋەنكى ئېقىندىكى سۇغىرىش رايونىدا سۇ يېتەرلىك بولمىغاچقا ، مارالبېشى ناھىيىسى ئادەم ئەۋەتىپ ئويبۇغدايدىكى خەتەرلىك تونېلنى قېزىپ بۇ تونېلدىن سۇ چىقىرالماي قوناق ، پاختىغا ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئېلىپ كېلىپ ، قوناقتىن 750 مىڭ كىلوگرام ، پاختىدىن 250 مىڭ كىلوگرام مەھسۇلات كېمىيىپ كەتتى . ئىقتىسادىي زىيان 760 مىڭ يۈەن بولدى .

1982 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يەكەن دەرياسىغا قاتتىق كەلكۈن كېلىپ ، 5 مىنۇت ئىچىدە سۇ توسۇغۇچى توغانلارنى ، ياغاچ كۆۋرۈكلەرنى ، پولات ئارغامچىلارنى ، ياغاچ قوزۇقلارنى ، قومۇشلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېلىپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن بۇ 210 مىڭ يۈەن

پەقەت شۇ يىلى يېغىشقا تېگىشلىك ئاشلىق بېجىلا كەچۈرۈم قىلىنغان . مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىل) 1 - ئايدىن 8 - ئايغىچە ، ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، يېزا ئىگىلىكىدىن كەم ھوسۇل ئېلىنغان . ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ قىس مەزگىللەردە ھەر قايسى يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق كۆرۈلۈپ ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزگەن .

1954 - يىل 6 - ئايدا قاتتىق يامغۇردىن كېيىن شور ئۆرلەپ پۈتۈن ناھىيىدىكى 284 دېھقانىنىڭ 11 مىڭ 711 مو قوناق ئېتىزى ، 644 مو پاختا ئېتىزى ، 137 مو قوغۇن - تاۋۇزلۇق ، 39 مو زىغىرلىق تالاپەتكە ئۇچرىغان .

1954 - يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن كېيىن زىرائەتلەر بوران - يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچراپ ، 332 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 4594 مو تېرىلغۇ يېرى ئاپەتكە ئۇچرىغان ، تىزناپ دەرياسىدا سۇ كەمچىل بولغاچقا ، ئېغىر قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ ، 755 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 13 مىڭ 900 مو يېرى سۇغىرىلمىغان . 1954 - يىلدىن بۇرۇن تىزناپ دەرياسىنىڭ دەريا سۇيى كونا قائىدە بويىچە تەقسىملىنىپ ، پۈتۈن ناھىيىدىكى 150 مىڭ مو ئېتىزلىقنى سۇغىراتتى . 1954 - يىلى يەكەن تەۋەلىكىدە سۇ كومىتېتى تەسىس قىلىنىپ ، كونا سۇ تەقسىملەش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ يەرگە قاراپ سۇ تەقسىملەش تۈزۈمى قوللىنىلدى . شۇ يىلى 5 - ، 7 - ، 9 - ئايلاردا يەكەن رايونىدىكى سۇ كومىتېتى يەرگە قاراپ سۇ تەقسىملىمىگەچكە ، مەكىت ناھىيىسى تەۋەسىدىكى 47 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر قۇرغاقچىلىقتا قۇرۇپ كەتتى .

1955 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بىلەن 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى تىزناپ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا كەلكۇن كېلىپ ، ئىلگىرى - كېيىن ئىككى قېتىم بىر قەدەر چوڭ بولغان يار ئېلىپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بېرىپ ، 1 - رايون ، 5 - رايونىدىكى 158 دېھقانىنىڭ 1017 مو ئېتىزلىقى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئالتە ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 47 مو يېرىگە قۇم بېسىپ كىرىپ قۇملۇققا ئايلىنىپ كەتتى .

1959 - يىلىنىڭ بېشىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، 34

ئۆرۈلدى ، 10 ئادەم يارىلاندى ، 219 چارۋا ئۆلدى . شۇنىڭ بىلەن 35 مىليون يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىقتى . بۇ تارىختىن بۇيانقى ئەڭ ئېغىر بىر قېتىملىق ئاپەت بولدى .

4 . جۇدۇن

ئەتىياز پەسلىدە ئۇدا يامغۇر يېغىش كۆپ يىللار مابەينىدە يۇز بېرىۋاتقان ئىشلار بولۇپ ، جۇدۇن نىسبىتى 87.5% . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاساسەن 5 ـ ئايغا مەركەزلەشكەن . مەركەزلەشتۇرۇپ ھىسابلىغاندا ، 5 ـ ئايدىكى جۇدۇننىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى 61.5% ، بۇنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا ، بولۇپمۇ پاختىنىڭ بىخ سۈرۈشىگە بولغان زىيىنى ناھايىتى زور .

5 . يەر تەۋرەش ئاپىتى

مەكىت ناھىيىسىدە يۇز بەرگەن يەر تەۋرەش ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە :

1898 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئاتۇش ئەتراپىدا ئالتە بال يەر تەۋرەپ ، پەيزىۋات ، مارالبېشى ، مەكىت ناھىيىلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن .

1902 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاتۇشنىڭ شىمالىدا 4 — 8 بال يەر تەۋرەپ ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەن . مارالبېشىغا قاراشلىق مەكىت يېزىلىرىمۇ بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ بىر قىسىم ئۆيلەر ئۆرۈلگەن .

1961 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى پەيزىۋات ناھىيىسىدە 6.8 بال يەر تەۋرەپ ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىغا ئاپەت خاراكتېرلىك تەسىر كۆرسەتكەن .

1971 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى پەيزىۋات ناھىيىسىدە 5.7 بال يەر تەۋرەپ ، قوشنا ناھىيىلەردىن مەكىت ، يېڭىشەھەرلەرگە تەسىرى بولغان .

1972 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىدە 6.2 بال يەر تەۋرەپ ، بىر قىسىم ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن . بۇ

ئىقتىسادىي زىيان سالدى .

قورما يېزىسى تەۋەسىدىكى دولان دەريياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىرغىقىنىڭ دەريا يولى ئەگرى - بۈگرى بولۇپ ، ھەر يىلى 7 - ، 8 - ئايلاردىكى كەلكۈن مەزگىلىدە دەريا سۇيى قىرغاقلارغا يېيىلىپ ، يەرنى يالاپ ئېقىنغا ئايلاندۇراتتى . 1947 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە تەخمىنەن 10 مىڭ مو ياخشى ئېتىزلىق دەريانىڭ يالىشى بىلەن مۇشۇنداق يوقاپ كەتتى .

3 . مۆلدۈر ئاپىتى

1949 - يىل 5 - ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مۆلدۈر بازار ئىچى ، يانتاق يېزىسىدىكى 76 تۈتۈن دېھقانىنىڭ 360 مو ئېتىزلىقىدىكى زىرائەتلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى . 1977 - يىل 6 - ئاينىڭ 16-كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 7 دىن 8 گىچە قارا يامغۇر يېغىپ بازار جەمى ، شېھىتدۆڭ ، يانتاق ، قۇمقىسار ، غازكۆل قاتارلىق گۈڭشېلارنى تالاپەتكە ئۇچراتتى . تالاپەتكە ئۇچرىغان دادۇيلەر 51 گە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە تالاپىتى ئېغىر بولغانلىرى 25 ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئېتىزلىق 70 مىڭ 600 مو ، ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان ئېتىزلىق 34 مىڭ مو بولۇپ ، قۇمقىسار گۈڭشېسى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئېتىزلىقلىرىدىكى مايسىلار ئومۇمىيۈزلۈك ۋەيران قىلىۋېتىلگەن . پۈتۈن ناھىيىدە مۆلدۈرنىڭ سەۋەبىدىن ئۆلگەن قوي 189 تۇياق ، چوشقا ئىككى تۇياق ، ئۆرۈلۈپ كەتكەن ئۆي 34 ئېغىز ، قوتان ئىككى ، زەخىملەنگەن ئادەم 30 بولغان .

1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كەچ سائەت 11دە قۇيۇن كۆتۈرۈلۈپ قارا يامغۇر ۋە مۆلدۈر ياغدى . چۈشكەن مۆلدۈرنىڭ دىئامېتىرى 1cm ئەتراپىدا ، يەر يۈزىگە 5cm قېلىنلىقتا چۈشتى . مۆلدۈر چۈشكەن دائىرە ناھىيە بازىرى مەركىزى بولدى . زىيانغا ئۇچرىغان يەلۋاغ 31km ، ئۇنىڭ كەڭلىكى 8.5 km غا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە ئالتە يېزا ، بەش دېھقانچىلىق مەيدانى ، 49 يېزا كومىتېتى ، 106 كەنت گۇرۇپپىسى بولۇپ ، 7115 تۈتۈن ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى . 155 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى . 60 ئېغىزلىق ئۆي

ئۇچىنچى باب تارىخ

1 . «مەكىت» نامى ھەققىدە مۇھاكىمە

يېقىندىن بۇيان خەلق ئارىسىدا ۋە مەتبۇئاتلاردا «مەكىت» دېگەن نام ھەققىدە خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتىدۇ . تۆۋەندە مەن بۇ قاراشلار ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارماقچىمەن .

1 . «مەرتگىت» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشنى تەكىتلىگۈچىلەر ئۆز قارىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ : ئاتام زامانىسىدا (بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى) تەكلىماكاندا ناھايىتى بايباشات ، روناق تاپقان ، ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن تولغان شەھەرلەر بار ئىكەن . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەرنىڭ تائەت ـ ئىبادىتى ئاجىزلاپ ، ئىمانى سۇسلىشىپ ، ئۆزئارا جېدەل ـ ماجىرالار يامراپ ، ئىنساپ يوقىلىشقا باشلاپتۇ . ئەتراپىنى مانا مۇشۇنداق بۇلاڭ ـ تالاڭ ، ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلاپ كەتكەن بىر كۈنى كېچىسى ، ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ . بۇ ۋاقىتتا ، ئاشۇ شەھەرلەرنىڭ بىرىدە ئىبتىقادىنى يوقاتماي ، تائەت ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان ، كىشىلىرى تولىمۇ مۆمىن بىر قوۋۇم بولۇپ ، ئۇلار ئاللادىن بۇ بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇشقا مەدەت تىلەپتۇ . شۇئان ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاي پەيدا بولۇپ ، «ئاللا ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلمىغان ئاسىي بەندىلىرىگە غەزەپلىنىپ قۇم بالاسى بەردى . سىلەر بولسىڭلار ئۆز نېسىۋەڭلەرگە شۈكۈر قىلىپ ، ئاللانى ئەستىن چىقارمىغىنىڭلار ئۈچۈن ، ئاللا سىلەرنى بۇ بالا ـ قازادىن ساقلاپ قېلىشنى ئەمىر قىلدى» دەپ قولىدىكى ھاسىسىنى يەرگە سانجىپ ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەشنى ، ھاسا چۆكۈپ كەتسە يەنە تارتىپ چىقىرىپ ، يېقىلىپ چۈشمەستىن داۋاملىق چۆرگىلەشنى ،

قېتىمقى يەر تەۋرەشىنىڭ تەسىرى مەكىت ناھىيىسىگىمۇ ئاز بولمىغان تالاپەتلەرنى كەلتۈرگەن .

1977 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پەيزىۋات ناھىيىسىدە 6.2 بال يەر تەۋرەپ ، دېھقانلارنىڭ نۇرغۇن ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ ، مۇ ئامبىرى يېرىلىپ كەتكەن . بۇ قېتىمقى كۈچلۈك يەر تەۋرەش مارالبەشى ، مەكىت ، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدە ئوخشاش بولمىغان ئاپەتلەرنى پەيدا قىلغان① .

2003 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ، 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى مارالبەشى ـ پەيزاۋات يەر تەۋرەش بەلۋېغىدا ئىككى قېتىم قاتتىق يەر تەۋرىدى . بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشىنىڭ مەكىت ناھىيىسىگە بولغان تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ ، زور ئاپەت كەلتۈردى . پۈتۈن ناھىيە بويىچە 7000 دىن ئارتۇق ئائىلە ، 22 مىڭ 230 ئادەم ئاپەتكە ئۇچراپ ، بىر ئادەم ئۆلدى . 10 مىڭ ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 67 مەكتەپ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يەر تەۋرەشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى . پۈتۈن ناھىيە بويىچە بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 45 مىليون يۈەندىن ئارتۇق بولدى . بۇ مەكىت تارىخىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ ، زىيان ئەڭ كۆپ بولغان بىرقېتىملىق يەر تەۋرەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

① لېۋ شىياڭ : «شىنجاڭدىكى تەبىئىي ئاپەتلەر تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1999 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى ، 113 ـ ، 114 ـ ، 125 ـ ، 128 ـ ، 129 ـ بەتلەر .

يولباشچىسى «مىكىت گەۋرى» دېگەن كىشى قوماندانلىق قىلغان . ئۇ دولان خەلقىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ۋە تەشكىللەپ ، چىن دەيخانغا قارشىلىق كۆرسەتكەن . كۆرەش تەخمىنەن بىرىيل داۋاملىشىپ ، ئاخىرى «مىكىت» نىڭ ياشلىرى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنى مەغلۇپ قىلغان ۋە ھازىرقى مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇمنىڭ تۆۋىدە چىن دەيخانىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ شۇ قۇملۇققا كۆمگەن . شۇنىڭدىن بېرى ، بۇ قۇملۇق مازار قىلىنىپ ، ھازىرغىچە «مازارى چىن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە (بەزىلەر «چىن دىرخان مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ) . چىن دەيخان ۋەكىللىكىدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۇستىدىن قەلىنغان غەلىبە بىلەن مىكىتنىڭ نامى ئەل ئىچى ۋە سىرتىدا داڭق قازىنىپ ، «دولاننى ‹مىكىت›» ئاپتۇ» ، «دولان مىكىتنىڭ شەھرىگە ئايلىنىپتۇ» دېگەن سۆز ـ چۆچەكلەر تارقالغان . شۇنىڭ بىلەن ، «دولان» دېگەن ئىسىم «مىكىت» كە ئۆزگەرگەن . شۇنىڭدىن كېيىن ، كىشىلەر دولانغا بارىمەن دېمەكچى بولسا ، مىكىتنىڭ شەھرىگە بارىمەن دەيدىغان بولغان . مۇشۇنداق تارىخىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن «مىكىت» دېگەن سۆز ئاستا ـ ئاستا ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت» دېگەن ئاتالغۇغا ئۆزگەرگەن . 1927 ـ يىلى ، مەكىت ناھىيەسى قۇرۇلغاندا ، ناھىيىنىڭ ئىسمى «مەكىت» دەپ رەسمىي بېكىتىلگەن .①

3 . «مۇكۇپ» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر ئۆز پىكرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ : بۇ يەر يۇرت بولغان دەسلەپكى چاغلاردا چەكسىز كەتكەن توغراقلىق ، ئادەم ئۆتكىلى بولمايدىغان چاتقال ـ يۇلغۇنلۇق ئىكەن ، بۇ يەردە ۋەھشىي ياۋايى ھايۋانلارمۇ ياشايدىكەن . ئۇلار ھە دېگەندە بۇ يەردە ياشايدىغان كىشىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن توغراق ياغاچلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ ، لاگېرا (توساق) ياساپتۇ . بۇ ھازىرقى ۋاقىتتىكى

① قادىر ھوشۇر : «دولان ۋە دولان مەشرىپى توغرىسىدا» ، «ئامىمىۋى مەدەنىيەت» ژۇرنىلى ، 1981 ـ يىل 1 ـ سان ، 64 ـ ، 65 ـ بەتلەر .

قۇم يېغىش توختىغاندىن كېيىن كۇن پېتىشقا قاراپ مېڭىپ ، سۇلۇق بىر جايغا ئورۇنلىشىشنى بۇيرۇپتۇ . شۇنداق قىلىپ بۇ قوۋمدىكى كىشىلەر قول تۇتۇشۇپ ، ھېلىقى كىشى بەرگەن ھاسىنى چۆرگىلەپ يەتتە كېچە ـ كۇندۇزنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ، قۇم يېغىش توختاپ-تۇ . لېكىن ئەتراپىنى پۈتۈنلەي قۇم بېسىپ ، شەھەرلەردىن ھېچقانداق ئەسەر قالماپتۇ . چۆرگىلەۋېتىپ يىقىلىپ چۈشكەن نۇرغۇن كىشىلەر-مۇ قۇم ئاستىدا قېلىپ ، پەقەت يەتتە ئادەملا ساق قاپتۇ ۋە كۇن پېتىشقا قاراپ مېڭىپ ، ئاران دېگەندە بىر دەريانىڭ بويىغا يېتىپ كەپتۇ . بۇ يەردە ياشايدىغان خەلق ناھايىتى مېھماندوست ، مەرد كىشى-لەر ئىكەن . ئۇلار ، بۇ مۇساپىرلارغا ئاۋۇال ئوزۇق ـ تۇلۇك بېرىپ-تۇ . كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆي ـ ماكانلىرىنى بوشتىپ بېرىپ كۆچۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «مەردلەر كۆچكەن جاي» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «مەرتگېت» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ . كېيىنچە زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ نام ئاستا ـ ئاستا «مەرگېت» ، «مەركىت» ، «مەكېت» (مەكىت) گە ئۆزگىرىپ ، قوللىنىشقا ئاسانلاشتۇرۇلغانكەن① .

2 . «مىكىت» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر مۇنداق بىر ئاساسنى كەلتۈرىدۇ : 1743 ـ يىلىدىن 1748 ـ يىلغىچە ، شىنجاڭدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىلى چىن دەيخان قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى شېھىتدۆڭ يېزىسى 9 ـ كەنتتىكى ئەپچىل بىر جىلغىغا ئورۇنلىشىپ ، بۇ يەرنى تايانچ بازا قىلىپ ، دولان خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان (بۇ جاي ھازىرمۇ «قالماق جىلغىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) . چىن دەيخان ئۇچ يىل جەريانىدا خىلمۇخىل ۋاستىلەر بىلەن نۇرغۇن بىگۇ-ناھ خەلقنى ئۆلتۈرۈپ ، مال ـ مۈلكىنى بۇلىغان . چىن دەيخانىنىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان دولان خەلقى ئاخىرى ئۇنىڭغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان . بۇ جەڭگە دولان خەلقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ياش ھەم تەدبىرلىك

① بۇ قاراشتىكى رىۋايەتنى مەكىت ناھىيىسى يانتاق يېزىسى ئۇيغۇلۇق كەنتىدىكى تۇردى تاش (نۇرغۇن تارىخىي ۋەقە ، قىسسەلەرنى يادقا بىلىدۇ) ئېيتىپ بەرگەن .

دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان» دەيدىغان بىر خىل قاراشمۇ مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئاساس قىلىپ كۆرسىتىدىغىنى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: مەكىت — بۇغداي بەك ئوخشايدىغان ۋە كۆپ تېرىلىدىغان بىر جاي، مەكىتتىكى قەدىمىي يۇرتلاردىن بولغان «ئويبۇغداي» ۋە كېيىنرەك ئاۋات قىلىنغان «خامان كۆيدى» دېگەن يۇرتلارنىڭ نامىمۇ بۇغداي بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. بۇغداي سامىنى مەڭگەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەر يىلى ياز ۋە كۈزدە خامانلارغا گويا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىدىغان مەڭگەنلەرنى كۆرۈپ، سىرتتىن كەلگەنلەر بۇ يەرلەرنى «مەڭگەنلەر» «مەڭگەن» دەپ ئاتىغان. كېيىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بارا - بارا مەكىت دەپ ئاتىلىپ قالغان... (ئەمما بۇ بىر ئىلمىي ئاساسى يېتەرلىك بولمىغان ئاغزاكى مەلۇمات بولۇپ، تارىخىي نۇقتىدىن ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن چىقىپ تۇرىدۇ.)①

7. مەكىت — «مەركەز» (بازار مەركىزى) دېگەن مەنىدە

بۇ قاراشتىكىلەر «مەكىت — قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلىدا مەركەز، يەنى بازارلار توپلانغان جاي، بازار مەركىزى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەيدۇ②.

بىزگە مەلۇمكى، يەر - جاي ناملىرى «شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي شەرت - شارائىت ئالاھىدىلىكى، مەشھۇر كان بايلىقلىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، ئاتاقلىق كىشىلىرى، قەھرىمانلار نامى ۋە شۇ ئورۇننى تاپقۇچىلارنىڭ نامى، يۇز بەرگەن تەبىئىي ھادىسىلەر... قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن قويۇلغان»③ بولۇپ، ئۇ ئادەتتە جۇغراپىيىلىك تەبىئىي شەرت - شارائىتلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىسىملار ۋە تارىخىي شەرت - شارائىتلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىسىملار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ ھەم ئۆز نۆۋىتىدە يەنە

---

① تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم: «مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئىسمى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 1996 - يىل 4 - سان، 27 - بەت.

② نىيازۇجى: «شىنجاڭ يەر ناملىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىل 3 - ئاي، خەنزۇچە نەشرى، 137 - بەت.

③ رەھمان تۆمۈر شاھ: «يەر ناملىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (تەبىئىي پەن قىسمى) ئۇيغۇرچە، 1984 - يىل 1 - سان 81 - بەت.

توقۇلما (تۆيۈزە) تامنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى ئىكەن. سىرتقى جايلاردىن كەلگەنلەر بۇلارنى «مۆكۈپ ياشايدىغانلار» دەيدىكەن. كېيىنچە بۇ نام «مۆكۈبلەر» دېگەنگە قىسقىراپتۇ. زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «مەكىت» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپتۇ. ھازىر بۇ يۇرتتا ساقلىنىپ قالغان «ئارالاشقا»، «بۇلۇڭلاشقا» دېگەن نامىلار ئاشۇ ۋاقىتتىن قالغانىكەن[1].

ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەشقەر تەۋەسىدىكى نامىلار ئارىسىدا «مەنكەنت»نىمۇ تىلغا ئالىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «مەنكەنت» «مەكىت»دۇر[2] دېگەن قاراش.

5. «مەركىت» (موڭغۇل تىلىدا مېركىت دەپ ئاتىلىدۇ) قەبىلەسىنىڭ نامىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر ئاساسلىرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ: XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا موڭغۇل دالاسىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مەركىتلەر مىلادىيە 1208 ـ يىلى چىڭگىزخان قوشۇنى تەرىپىدىن ئېرىتىش دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولۇپ، باشلىقى توختى بەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار نايمانلارنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈككە ئەگىشىپ، جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلار يېرىگە كۆچۈپ كەلگەن. 1218 ـ يىلى، كۈچلۈك پامىرىدىكى سارىكوي (سېرىققۇل)دا موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن مەركىتلەرنىڭ ئامان قالغانلىرى زەرەپشان (يەكەن ـ دولان) دەرياسىنى بويلاپ ھازىرقى مەكىتكە كەلگەن.[3]

6. «مەڭگەن» دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگەردى دېگەن قاراش

خەلق ئارىسىدا يەنە «مەكىت» دېگەن بۇ ئىسىم «مەڭگەن»

---

① بۇ قاراشتىكى رىۋايەتنى مەكىت ناھىيىسى يانتاق يېزىسى قارا ئۆي كەنتىدىكى قاسىم مولا (دولان خوجىلىرى ۋە مەكىتتىكى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى ھەققىدە يازما ماتېرىيال قالدۇرغان. بىراق بۇ ماتېرىياللار ئۆزىنىڭ ۋاپاتى بىلەن يوقالغان) ئۆلادلىرىغا ئېيتىپ بەرگەن.

② ئىمىن تۇرسۇن: «مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئارتۇق»، («تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى 6 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر).

③ مەرھۇم ئابدۇرەشىت ئىسلامىنىڭ 1989 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مەكتەپ ئوتكۈزۈلگەن مەنئەت مۇھاكىمە يىغىنىغا ئەۋەتكەن «مەكىت ۋە دولان ھەققىدە تارىخىي مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسى (ئېلان قىلىنمىغان).

قېلىپ خەلقلىرى ئەتراپتىكى بوستانلىقلاردىن پاناھ جاي ئىزدەپ كۆچكەن . بۇ قاراشتا بايان قىلىنغان قوم بالاسى ، بەلكىم مۇشۇ ۋەقەنى كۆرسەتسە كېرەك . ئەمما ، تارىخىي رېئاللىقتىكى بۇنداق ئوخشاشلىققا ماس ھالدا «مەرتگېت» ناملىكى تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ۋە ئالمىشىش جەريانىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈش مۇمكىنچىلىكىنى تېپىشقا ئۇرۇنساقمۇ ، بىرەر تارىخىي مەنبەگە ئىگە بولماي تۇرۇپلا ، بۇ ھەقتە ھۆكۈم چىقىرىش ئالدىراقسانلىق بولىدۇ . شۇڭلاشقا «مەرتگېت» مەكىت نامىنىڭ دەسلەپكى ۋاريانتى دېيىشكە تولۇق ئاساسىمىز يوق .

ئىككىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مىكىت» — بايان قىلغۇچىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا ، بۇ جاينىڭ ئەسلىي نامى «دولان» نىڭ ئورنىنى ئالغان ھەم ئۇ (يۇقىرىقىدەك) تارىخىي ۋەقەلەر تۇپەيلىدىن ئاستا ـ ئاستا ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت» دېگەن ئاتالغۇغا ئۆزگەرگەن . دېمەك ، بۇ يەردە مۇجمەل بولغان بىر قاراش ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ ، ئەگەر خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «مىكىت گەۋرى» ھەققىدىكى رىۋايەتنى ھەقلىق يوسۇندا قوبۇل قىلغىنىمىزدا ، «مىكىت» نامى يەر نامىلىرىنىڭ قويۇلۇش ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ، ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت»كە ئۆزگەردى دېيىش ئانچە قايىل قىلارلىق يەكۈن بولمىسا كېرەك . چۈنكى ، بۇ يەردىكى خەلق ئۆز قەھرىمانىنىڭ نامىنى يۈرت نامى قىلغانىكەن ، ھېچقانداق ئالاھىدە بىر سەۋەب بولمىغان ئەھۋالدا ، باشقا بىر نامغا ئۆزگەرتىشى مۇمكىنمۇ ؟ تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ ، «مەكىت»تىكى «ئە» سوزۇق تاۋۇشى «مىكىت»تىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشىغا قارىغاندا ، ئېيتىشقا تېخىمۇ ئاسان بولۇشى ناتايىن .

موڭغۇللارنىڭ مەكتىكە كېلىش مەسلىسىگە كەلسەك ، دەرۋەقە تارىخىي مەلۇماتلاردا جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ مەكتىتىن ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بار . بىراق ئۇلار «دولان خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش» ۋە شۇ ئارقىلىق «مىكىت گەۋرى» نى مەيدانغا چىقىرىش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى جاھالەت جارچىلىرى بولغان پاسىق خوجا ـ

تارىخىي تەرەققىيات ، خانلىقلارنىڭ ئالمىشىشى ، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . مانا شۇ مەنىدىن ئالغاندا ، «مەكىت» دېگەن ناممۇ ناھايىتى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك ھادىسىلەر ، بولۇپمۇ يىراق قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىردە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى بىر تەرەپتىن ، نۇرغۇن خەلقنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، نۇرغۇن رايونلارنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ، قەدىمكى ئەنئەنە قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ تەسىر كۆرسىتىپ ، يېڭىلىنىش ئېلىپ كەلدى . بۇنداق ئۆزگىرىش تېخىمۇ روشەن ھالدا ، يەر - جاي نامىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۆزگىرىشىدە تولۇق ئەكس ئەتتى . ئۇنداق بولسا «مەكىت» نامى يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلارنىڭ قايسىسىغا ماس كېلىدۇ ؟

بىرىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «غەربكە مېڭىپ ، سۇلۇق جايغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان» كىشىلەرنىڭ كۆچۈش سەۋەبى ۋە كۆچۈش يۆنىلىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇ ھال تەكلىماكاننىڭ قۇملىشىشى ۋە تەكلىماكاندىكى قەدىمكى بوستانلىق ، شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىپ خاراب بولۇشىدەك ئەھۋال بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ .

تارىخىي خاتىرىلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، قەدىمكى چاغدا ھازىرقى شىنجاڭنى مەركەز قىلغان غەربىي ئەل دائىرىسىدە 36 دىن ئارتۇق خانلىق - بەگلىكلەر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پارچە - پارچە بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان كىچىك خانلىق - بەگلىكلەر ئىدى . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، دەريا - ئېقىنلارنىڭ تىنىپ ، سۇ مەنبەسىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى سەۋەبىدىن ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بوستانلىقلارنى يوتۇپ كەتكەن . بۇ يەردىكى خانلىق - بەگلىكلەر قۇم ئاستىدا

ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلمىسمۇ ، لېكىن شۇ دەۋرنىڭ قىسمەن ئەھۋالىنى خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدىگە ماسلاشقان ھالدا تەسۋىرلەپ بېرىدىغان لىتقىدەك ئالاھىدىلىكىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولسا كېرەك . ئەمما ، «مۇكۇپلەر» دېگەن نامنىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىش جەريانىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ . شۇنداقلا بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك بىرەر تارىخىي مەنبەگىمۇ ئېرىشكىلى بولمايدۇ .

تۆتىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغاندەك ، ئۇلۇغ ئالىم ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ، يالغۇز قەشقەر ئەتراپىدىكى «مەنكەنت» (مانكەنت) قاتارلىق جايلارنىڭ نامىلا ئەمەس ، بەلكى خېلى نۇرغۇن يەر ناملىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ ، بۇلار بىزنى مول ۋە ئىنتايىن قىممەتلىك بولغان ئىشەنچلىك مەنبەلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ . مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «مەنكەنت» (مانكەنت) ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ :

«مان كند — مانكەنت . قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى . كېيىن خاراب بولغان .»①

بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «مەنگەن» ، «مەنكەنت» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە ، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ («تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ تۇم ، 215 ـ بەتتىكى ئىزاھ) .

«مەنكەنت» (مانكەنت) قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەر بولۇش بىلەن بىز تىلغا ئېلىۋاتقان «مەكىت» بىلەن ئارىلىقى نۇقتىسىدىن پەرقلىنىدۇ . يەنى ھازىرقى مەكىت بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 400 چاقىرىم ئەتراپىدا كېلىدۇ . ئەگەر ئات ـ ئۇلاغ بىلەن ئۇدۇل ماڭسا ، قەشقەر بىلەن مەكتىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بەش كۈنلۈك يول بولۇپ ، بۇ ئانچە يېقىن مۇساپە ھېسابلانمايدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا ، مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان «مەنكەنت» مەكىت بولغان بولسا ، ھەرگىز ئۇنى «قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەر» دېمىگەن

① مەھمۇد قەشقەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1984 ـ يىل 1 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 3 ـ تۇم ، 215 ـ بەت .

ئىشانلارنىڭ ھامىيسى سۈپىتىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاشۇ خوجىلارغا تارتىپ ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىدە «ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، بىر بۆلىكى ئۇچتۇرپان ، كەلپىن ، مارال-بېشى ، كالتە يايلاقتىن ئۆتۈپ ئاتۇشقا چۈشۈپ ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان . يەنە بىر بۆلىكى ئاقسۇدىن ئۇدۇل غورۇ چۆل ، مەكىتنى كېسىپ ئۆتۈپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلغان ۋە 170 يىلدىن ئارتۇق سەلتە-نەت سۈرۈپ ئۇيغۇرلار تارىخىدا پارلاق مەدەنىيەت يارىتقان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان . » بىراق «1743 ـ يىلىدىن 1748 ـ يىلىغىچە ... » ئەمەس ، بەلكى 1678 ـ يىلى ئاپپاق خوجىنى قوراچاق خان قىلىپ تىكلەپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كېتىشكەن . «1732 ـ يىلى شەرقىي موڭغوللارنىڭ سايىن نويانغا قاراشلىق قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى سېرىن جۇنۇڭ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان . ئۇ 1745 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ، جۇڭغار خانلىقى ئىچكى قالايمە-قانچىلىق ئىچىگە كىرىپ قالغان» ، ئەنە شۇنداق بىر شارائىتتا ، ئۇلارنىڭ شۇنچە ئۇزاق يولنى بېسىپ ئۆتۈپ ، ئاتايىن تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ غەربىي بۇرجىكىدىكى تارقاق ۋە نامراتلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كېلىشى ئەقىلگە سىغمىغان ئىش بولمىسا كېرەك . دېمەك ، 1743 ـ يىللاردا «موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى» نىڭ مەكىتكە ئاتايىن بۇلاڭ ـ تالاڭغا كەلگەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار رەت قىلمىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، ئاتالمىش تارىخىي شەخس مىكىت گەۋرى ۋە «مەكىت شۇ مىكىت گەۋرىنىڭ نامىغا قويۇلغان» دېگەن قاراشمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ[1] .

ئۇچىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ جايىنىڭ تەبىئىي شەرت ـ شارائىت تەسۈرى ئەمەلىي ئەھۋالغا ناھايىتى يېقىن بولغان ھەم ئۇنىڭدا بۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالى تەسۈرلەنگەن . بۇ ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋرنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق

① تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم : «مەكىت نامىسىنىڭ ئىسمى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1996 ـ يىلى 4 ـ سان ، 26 ـ بەت .

ياشقا چوڭ بەزى كىشىلەر مەكىتنى «مەركىت»مۇ دەپ ئاتىشىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەركىتلەرنىڭ كۆچلۈككە ئەگەشكەن قىسمى كۆچلۈك ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن يەكەن دەرياسىنى بويلاپ مەكىت دائىرىسىگە كەلگەن ۋە ئولتۇراقلىشىپ يۇرت بىنا قىلغان. تۆۋەندە مەركىت قەبىلىسى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبقا — يەكەن دەرياسىنىڭ باش، ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغا كۆچۈش جەريانى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمەن:

مەركىتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يايلاق قوۋمى. ئۇ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 密儿纪 ، 吉里梅 ، 乞儿篾 قاتارلىق نامىلار بىلەن خاتىرىلەنگەن بولۇپ، تۆت قەبىلىدىن تەركىب تاپقان.① مەركىت قوۋمىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارقالغان جايلىرىنىڭ، يەنى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن چىڭگىزخان دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى موڭغۇل داالاسىنىڭ ئېتنوگرافىك ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: «شەرقىي جەنۇبتا ئوڭغۇتلار، ئۇلارنىڭ شىمالىدا تاتارلار، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ شىمالىدا — بىر ئاز غەربكە سوزۇلغان قىسمىدا كەرەيتلەر، جالايىرلار ۋە موڭغۇللار ياشايتتى. بۇلاردىن باشقا ئونۇن دەريا-سى بىلەن كرولىن دەريالىرىدىن ئېرتىش دەريا-سى بويىغىچە نايمانلار، ئۇنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەريا-سى بويىدا مەركىتلەر ياشايتتى. بەزى ئېتنوگرافلار بۇ قوۋملاردىن كەرەيت، نايمان، مەركىتلەرنىڭ تۈركىي قوۋم ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىزدەندى ۋە ئۇلارنىڭ تۈركىي قوۋم ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلدى».②

مەركىتلەر ئادەم سانى كۆپ، ئۇرۇشقاق، جەڭگىۋار خەلق بو-لۇپ، ئەتراپتىكى قەبىلىلەر بىلەن دائىم توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. مەر-كىتلەرنىڭ موڭغۇللار بىلەن بولغان توقۇنۇشى خېلى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللار مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «تېمۇرچىن (چىڭگىزخان) دادىسى ياسۇگەي ئۆلگەن 1167 ـ يىلى 12 ياشتا ئىدى... ياسۇگەي ئوغۇللىرىنىڭ توپلىنىشى مەركىتلەر قوماندانلىرى-نىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلمىدى. بىر كېچىسى، مەركىتلەر تېمۇر-

① راشىدىن: «جامىئۇتتەۋارىخ» سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى (2 ـ قېتىملىق نەشرى) 1 ـ قىسىم 1 ـ كىتاب، 186 ـ بەت.

② «تۈرك ئېتنىكلوپېدىيىسى» ئەقرە، 1997 ـ يىل تۈركچە نەشرى، 25 ـ توم، 153 ـ بەت، «نايمانلار ماددىسى».

بولاتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە ، مەنكەنت ئۇچۇن بېرىلگەن ئىزاھاتمۇ يېتەرلىك تولۇقلىما بولۇپ تۇرۇپتۇ .

«مەنكەنت» نىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىش جەريانى ئۇچۇن ، تۇركچە شەھەر مەنىسىدىكى «كند ـ كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. لمقىنى ۋە «تۇركي تىللار دىۋانى»دا يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ «ئور- دوكەنت» ، يەكەننىڭ «ياركەنت» دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى مىسال ئېلىشقا بولىسمۇ ، «مەن (مان)» سۆزىنىڭ ۋە ياكى «مەنكەنت (ما- كەنت)» نامىنىڭ «مەكىت» نامىغا ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۇرگىلى بولمايدۇ . مۇھىمى «تۇركي تىللار دىۋانى» ۋە قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ سېلىشتۇرۇلمىسىدىن مەلۇمكى ، مەيلى خاراب بولغان شەھەرنى كۆرسىتىدىغان مانكەنت بولسۇن ، مەيلى كونا شەھەر ناھىيىسى توققۇزاق بازىرى ئىچىدىكى مەھەللىنى كۆرسە- تىدىغان مەنكەنت (مانكەنت) بولسۇن ، ھەر ئىككىسى توققۇزاق تەۋە- سىدە بولۇپ ، ھازىرقى مەكىتتىن كۆپ يىراق .

ئالتىنچى خىل كۆز قاراشتىكى «مەنگەن» نىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىشى بىر خىل خىيالىي تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنى ھېچقانداق ئىلمىي ئاساس بىلەن دەللىلەپ چىققىلى بولمايدۇ .

يەتتىنچى خىل كۆز قاراش بىر خىل ئىلمىي پەرەزدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەللىلەشكە ، ھېچ بولمىغاندا «مەكىت» دېگەن سۆزنىڭ تىل تەۋەلىك مەسىلىسىنى ئىلمىي پەرەز بىلەن ئەمەس ، بەلكى ئىلمىي پاكىت بىلەن ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

بەشىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەركىت» نىڭ «مەكىت» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ، بىزنىڭچە قوبۇل قە- لىشقا بولىدۇ . بىرىنچىدىن ، «مەركىت» فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانىدا ، «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن «مەكىت» نامىغا ئۆزگەرگەن . تۇركي تىل ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا «ر» تاۋۇشـ- نىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ ، ئىغىز تىلىدا بۇ ھال تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن ، يەر ـ جاي ناملىرىدىن قەشقە (قەشقەر) ، يوپۇغا (يوپۇرغا)... قاتارلىقلارغا ئوخشاش . ھازىر

ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلغان . چىڭگىزخان بۇ ھەقتە پىچىرلاشقان موڭغۇللاردىن 60 — 70 ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ، ئۆزىمۇ گۇمانغا چۈشۈپ ، ئۇنى تەخت ۋارىسى قىلغاندا ، كېيىنكى كۈنلەردە موڭغۇللار ئارىسىدا غوۋغا چىقىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ، يەنە بىر ئوغلى ئۆگەدەينى تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىگەن .»①

دېمەك ، مەركىتلەر موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقان مەزگىللەردە ، ئۇلار بىلەن ئۈزۈلمەي قارشىلىشىپ تۇرغانىدى . بۇ ۋاقىتتا ، مەركىتلەرنىڭ باشلىقى توختى بەگ دېگەن كىشى بولۇپ ، چىڭگىزخان موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئاۋۋال نايمان ۋە كېرەيتلەر بىلەن بىرلىشىپ ، تاتار ۋە مەركىتلەرنى مەغلۇپ قىلدى . 1203 ـ يىلى نايمانلار بىلەن بىرلىشىپ ، كېرەيتلەرنى مەغلۇپ قىلدى . بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ، موڭغۇل دالاسىدا چىڭگىزخانغا قارشى بىردىنبىر قۇدرەتلىك كۈچ نايمانلار بولۇپ قالغانىدى . شۇڭلاشقا ، 1204 ـ يىلى موڭغۇللار نايمانلارغا قارشى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىدى ، نايمانلارمۇ مەركىت ۋە باشقا قوۋملار بىلەن بىرلىشىپ قارشى تۇردى . لېكىن ، ئۇرۇشتا نايمانلارنىڭ خانى تاياڭخان ئۆلۈپ ، نايمانلار مەغلۇپ بولدى . چىڭگىزخاننىڭ 1206 ـ يىلىدىكى ھۇجۇمىدا تاياڭخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك مەركىتلەرنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەلدى . 1208 ـ يىلى ، چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئەسكەرلىرى مەركىت قوۋمىنىڭ باشلىقى توختى بەگ بىلەن نايمان قوۋمىنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈك باشلىغان توپنى قوغلاپ ، ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى جەڭدە توختى بەگنى ئۆلتۈردى .

مەركىتلەرنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدىكى قاراشلار زىددىيەتلىك ، يەنى نەبىجان مۇھەممەتخان «قازاق تارىخى تەتقىقاتى» دېگەن كىتابىدا : «1208 ـ يىلى ، چىڭگىزخان··· ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى جەڭدە توختى بەگنى ئۆلتۈردى . بىراق ، توختى بەگنىڭ بالىسى قودۇ بىلەن كۈچلۈك توپتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، قارلۇق يېرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى» دەپ يازىدۇ .② جاقىپ مىرزاقان «مەركىتلەر موڭغۇل-

① «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى ، 1988 ـ يىل 4 ـ سان .
② نەبىجان مۇھەممەتخان : «قازاق تارىخى تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1988 ـ يىل قازاقچە نەشرى ، 22 ـ بەت .

چىنىنىڭ قارارگاھىغا باستۇرۇپ كىرىپ ، ئۇنىڭ ئانىسى ۋە خوتۇنىنى ئېلىپ قاچتى ھەم پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ ـ تالىدى . تېمۇرچىنىڭ ئۆزىمۇ ئاران قۇتۇلۇپ ، ئامان قالغان موڭغۇللار بۇرھان خالدۇن تېغىدا پاناھلاندى ۋە مەركىتلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن كۈچ يىغىشقا باشلىدى . توغرۇل خان ياسۇگەينىڭ دوستى ئىدى . شۇ سەۋەبتىن ئۇ كۈچلۈك بىر قوشۇن بىلەن تېمۇرچىنىڭغا ياردەم قىلدى . شۇنداق قىلىپ ، تېمۇرچىن ئانىسى ، خوتۇنى ۋە باشقا مال ـ مۈلكىنى مەركىتلەردىن تارتىۋالدى .»[1] راشىدنىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ» دېگەن كىتابىدا ، بۇ ۋەقەنى مۇنداق بايان قىلىدۇ «چىڭگىزخان ياش ۋاقتىدا مەركىتلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى . ئۇ چاغلاردا ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرمەي ، نەرسىگە ئالماشتۇرۇپ ئازاد قىلىدىغان بولغاچقا ، بىر مەزگىلدىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆيىدىكىلەر مەركىتلەرگە بىر بۆلۈك نەرسىلەرنى بېرىپ ، ئۇنى قايتۇرۇپ كەتتى . يەنە بىر قېتىم چىڭگىزخان بىلەن ۋاڭخاننىڭ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە مەركىتلەر بىلەن كۈرەشلەر چىڭگىزخاننى ئۇرۇشتا يېڭىۋالدى . مەركىتلەر ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە تەۋەلىكىنى تالان ـ تاراج قىلىپ ، ئۇنىڭ ئايالى بورتاچىننى تۇتۇپ كېتىپ ، ۋاڭخانغا تەقدىم قىلدى . چىڭگىزخان بۇنى ئۇققاندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ بىر ئىشەنچلىك ئادىمىنى ئەۋەتىپ ، ئايالىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى... يول ئۈستىدە جۇجىخان تۇغۇلدى .»[2] دەل مۇشۇ كېيىنكى ۋەقەنى باشقا بىر ماتېرىيالدا مۇنداق قەيت قىلىدۇ : «1176 ـ يىلى چىڭگىزخان بورتاغا ئۆيلەنگەن كېچىسى مەركىتلەر تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، بورتانى بۇلاپ كەتكەن . بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ 10 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن چىڭگىزخانغا سادىق بولغان بىر مەركىت بېگى بورتانى چىڭگىزخانغا ئەكىلىپ بەرگەن . بورتا شۇ كۈنى ئوغۇل تۇغقان . موڭغۇللار بالىغا جۇجىخان (مېھمان دېگەن مەنىدە) دەپ ئات قويغان ۋە بالىنىڭ چىڭگىزخانىنىڭ

---

① «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ئەھمەد ، 1962 ـ يىل تۈركچە نەشرى ، 12 ـ توم ، 56 ـ بەت ، «چىڭگىزخان ماددىسى» .

② راشىدنىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ» سودا نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى (27 ـ قېتىملىق نەشرى) 1 ـ قىسىم 1 ـ كىتاب ، 186 — 187 ـ بەتلەر .

يىتتىنىڭ ئاجىزلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ ، گورخانغا ياردەم بېرىش نامى بىلەن «بېشبالىق ، ئېمىل ، قايالىق قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ كەتكەن نايمان ۋە مەركىتلەرنى يىغىپ كېلىپ ، ئۆز كۈچىنى ئاشۇردى ۋە خارەزىم شاھى مۇھەممەتخان بىلەن بىرلىشىپ ، سۇيىقەست بىلەن گورخاننىڭ تەختىنى تارتىۋالدى .»[1]

كۈچلۈك گورخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، ناھايىتى تېزلا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشىپ ، گورخان ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغالغان مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرىدۇ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن ۋە تارىم بوستانلىقىدىكى شەھەرلەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالىدۇ . باشتا ئۇ ، خرىستىئان (نېستۇرىئان) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ ، قاراقىتان قىزىغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھەم يەرلىك خەلق ئۇستىدىكى زۇلۇمنى كۈچەيتىپ ، مۇسۇلمان يەرلىك ئاھالىنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلىپ ، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان ، ھەتتا ئۇ ھەر بىر مۇسۇلمان ئۆيلىرىدە ئەسكەر تۇرغۇزغان .

1218 ـ يىلى ، موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ كىشى موڭغۇل سەركەردىسى جەبە نويان قوماندانلىقىدا كۈچلۈككە ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇلار كۈچلۈك بىلەن يەرلىك خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ، خەلقتە دىنىي ئەركىنلىك جاكارلىغانلىقى ئۈچۈن ، ھەممە يەردە خەلق كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، موڭغۇللارغا ئەل بولدى . كۈچلۈك قەشقەردىن پامىر ئارقىلىق بەدەخشانغا قاچقاندا ، موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ، پامىردىكى سارىقوۋم دېگەن جايدا كاللىسىنى ئالدى . «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دا بولسا «بەدەخشاندا ئۆلتۈرۈلگەن» دەپ قەيت قىلىنىدۇ .[2] «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ئىسمايىل تەزكىرىسى» دە «سىرىققولدا ئۆلتۈرۈلگەن» دېيىلىدۇ .[3] «جامىئۇتتەۋارىخ» دا «كۈچلۈك بەدەخشانغا قېچىپ

---

① «قازاقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى ، 112 ـ بەت .

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1982 ـ يىل 2 ـ سان . 131 ـ ، 143 ـ بەتلەردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1982 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 275 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

لار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم بايقال كۆلىنىڭ يېنىدىكى باغۇچىن ، توقۇم دېگەن يەرلەرگە كۆچۈپ كەلگەن» دەيدۇ .① «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دا : مەركىتلەر نىڭ باشلىقى توختى بەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى قودۇ قاتارلىقلار ئىرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، قاڭلى ئارقىلىق قىپچاق يېرىگە كەتتى دەپ خاتىرىلەيدۇ .② راشىدىن بولسا «توختى بەگ ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى دەپنە قىلالماي ، كاللىسىنى ئېلىپ كېتىدۇ . ئۇلار ئۇيغۇر چېگرا سىغا كەلگەندە ، بوكان ئىسىملىك ئەلچىنى ئىدىقۇتقا ئەۋەتىدۇ . ئىدىقۇت ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاچقا ، ئەلچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ۋە چىڭگىزخانغا خەۋەر قىلىدۇ» دېگەننى بايان قىلىدۇ .③ بۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە . ئەمما ، مەركىتلەرنىڭ ئىرتىش دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، نايمان شاھزادىسى كۆچلۈككە ئەگىشىپ جەنۇبقا كۆچكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن . بۇ نۇقتىنى بارتولدمۇ قوللاپ : «1208 - يىلى ، چىڭگىزخان تاكى مەركىت ۋە موڭغۇللارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى نايمانلارنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، موڭغۇللار رايونىدىكى كۆرەش ئاياغلاشتى . بۇ ئىككى مىللەت ئۇزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار يېرىگە كۆچتى» دەيدۇ .④

كۆچلۈك ئىرتىش دەرياسى بويىدىن جەنۇبقا سۈرۈلگەندە ، جەنۇبتىكى يەتتىسۇ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ، شىمالى قاتارلىق جايلار قاراقىتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ ، گورخان ئۇنۇڭ ئۇنىڭ ئالغان چۈلۈق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقاندى . كۆچلۈك گورخانىنىڭ يېنىغا كەلگەندىن كېيىن ، ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېگە بولۇۋالىدۇ ۋە ئەينى ۋاقىتتا زاۋاللىققا يۈز تۇتقان قاراقىتان ھاكىمى-

---

① جاڤىب مىرزاخان : «قازاقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1982 - يىل 3 - سان 73 - بەت .

② «قازاقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 - يىل خەنزۇچە نەشرى ، 111 - بەت .

③ راشىدىن «جامىئۇتتەۋارىخ» نىڭ نەشرىياتى ، 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى (2 - قېتىملىق نەشرى) 1 - قىسىم 1 - كىتاب ، 190 - بەت .

④ بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيا قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980 - يىل 6 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 37 - بەت .

كۆچۈپ كەلگەنلىكى ھەققىدە رىۋايەتلەرمۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ .

بەزىلەر : « XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى سېلىنگا دەريا‌سى بويىدا چارۋىچىلىق قىلغان مەركىت قەبىلىسى بۇگۇنكى دولانلارنىڭ ئەجدادى... مىلادىيە 1204 ـ يىلى موڭغۇل قەبىلىسىدىن تېمۇرچىن كۆتىرىلىپ بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، نايمانلار بىلەن مەركىتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى . بىر قىسىم مەركىتلەر چېگىزخانغا ئەل بولدى . يەنە بىر قىسىملىرى غەربتىكى ئالتاي تېغىغا كۆچۈپ ، كۇچلۇك بىلەن بىرلەشتى . مىلادىيە 1208 ـ يىلى ، چېگىزخان قوماندانلىقىدىكى چوڭ قوشۇن ئۇلۇنگۇر دەريا‌سى ، ئېرتىش دەريا‌سى بويىدا كۇچلۇكنى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلدى ، مەركىتلەرنىڭ قېچىپقالغانلىرى قوچۇ ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا كىردى . ئۇلار ئوت ـ چۆپ ، سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق ، ئۆڭچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈردى . بىر توپى يەكەن دەريا ئېقىنىدىكى قۇملۇق ۋە توغراقلىققا ئولتۇراقلاشتى . يۇەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ، مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈردى . مەركىتلەرنىڭ بىر قىسمى قازاقلارنىڭ كۆيىت قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولسا ، يەنە بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى ، ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلەر كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن دولانلار دەپ ئاتالدى » دەيدۇ[1] . بۇ بىر مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەسەۋۋۇر بولۇپ ، بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ نېمىگە ئاساسەن شۇنداق دېگەنلىكىنى ۋە قانداق ئىلمىي ئاساسىنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمىز . دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۇستىدە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئىزدىنىپ كۆرگەنىدى . تېما ئېھتىياجىدىن ھالقىغان ھالدا بۇ مەسىلە ئۇستىدە قايتا توختالمايمەن .

ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى ئېگىز ھارۇلىقلار (قاڭقىللار)نىڭ ئالتە ئۇرۇق ، 12 جەمەتى قاتارىدا «مەركىتلەر » دېگەن بىر جەمەتىنمۇ تىلغا ئالىدۇ .[2] بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار دەل مۇشۇ مەلۇمات ئاساسىدا

---

① يەن خەيغا : «قاش دەريا‌سى بويىدىكى دولانلار» ، «شىنجاڭ گېزىتى» (خەنزۇچە) ، 1991 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ، 4 ـ بەت .

② «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1990 ـ يىل 10 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 391 ـ بەت .

چىپ ، سارىقۇمدىكى جىلغىدا موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، دېيىلگەن .[1] بارتولد «سارىقۇلدا ئۆلتۈرۈلگەن» دېگەننى ئىلگىرى سۈرىدۇ .[2] ئومۇمەن ئالغاندا ، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «سارىقۇم ، سېرىققۇل ، سار قىيالىقى» دېگەنلەر بىر خىل نامنىڭ ھەرخىل ماتېرىيالىلاردا ھەرخىل تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشى بولۇپ ، يەرلىك خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «سارىقۇم» «سايقۇم» دېيىلگەن بولۇشىمۇ ئېھتىمالغا بەك يېقىن ، شۇنداقلا تاشقورغاننىڭ يەنە بىر نامى بولغان «سارىكولى» [3] بولۇشىمۇ مۇمكىن .

كۇچلۇك ئۆلكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ قوۋمى ھەر تەرەپكە تاراپ كەتكەن . كۇچلۇككە ئەگىشىپ قاچقان مەركىتلەرنىڭ ئامان قالغانلىرى بولسا ، ئاشۇ سارىقۇم (سايقۇم) ياكى «سېرىققول» نىڭ يېنىدىن ئۆتكەن يەكەن دەريا‌سى (باش قىسمى زەرەپشان دەريا‌سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى بويلاپ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كۆچكەن ۋە ھازىرقى مەكىتنىڭ ئورنىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان . نەتىجىدە بۇ جاي شۇلارنىڭ نامى بىلەن مەركىت (مەكىت) دەپ ئاتالغان .

قەدىمكى چاغدا كۆچمەن خەلقلەر ئۇچۇن سۇ ، ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرۈش بەك ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ ، جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچكەن بىر قىسىم كۆچمەن خەلق ئولتۇراق دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت تىرىشچانلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن ماسلىشالىغان ، ئەمما ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئادەتلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان . بۇ يۇرت (مەكىت)نىڭ تەبىئىي شارائىتى ھەم كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىدىن قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ساقىنىدىلىرىنى ھېلىھەم تېپىش مۇمكىن . مەسىلەن ، ئات مىنىپ قوي - كالا باقىدىغان ، ئوۋ قوشلىرىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئاتلىق ئوۋ ئوۋلايدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇ يەردىكى خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت . خەلق ئارىسىدا يەنە ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ

---

① «قازاقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 - يىل خەنزۇچە نەشرى ، 114 - بەت .

② بارتولد : «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركى» ، ئۇيغۇر سايراتى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغان ، 39 - بەت .

③ قىياق چېڭجۇن : «مەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى ، 1980 - يىل 2 - ئاي ، خەنزۇچە 2 - قېتىملىق نەشرى ، 94 - بەت .

قايسى جەمەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە كەلسەك ، ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ، «مەركىتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجـ دادىدىن بولغان ئېگىز ھارۇنلىقلار (قاڭقىللار) دىكى 12 جەمەتنىڭ بىرى بولۇپ» ، ئۇلار ئەڭ دەسلەپ ، يەنى 4 ـ ئەسىرلەردە بايقال كۆلى ئەتراپىدىن باشلاپ سېلىنگا ، ئورخۇن دەريا ۋادىلىرى ، ئالتاي ۋە تارباغاتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغان . 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى تۇرپاننىڭ غەربىگە ھەمدە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى يايلاقلارغا كۆچكەن . مەخسۇس مەركىت قەبىلىسى تىلغا ئېلىنغان تارىخىي مەلۇماتلاردىمۇ «مەركىت قەبىلىسى ئاساسەن كۆچـ مەن چارۋىچىلىق قىلاتتى» دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ . كۆچۈش — بارلىق قەدىمىي مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ تارىخىدا ئومۇمىي تۈس ئالغان بىر ئورتاق ھادىسە . ھەممىگە ئايانكى ، قەدىمكى تۈركىي مىلـ لەتلەر ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . مۇقەررەر ـ كى ، چارۋىچىلىقنىڭ ئوتلاق ۋە پەسىل قوغلىشىش ئېھتىياجى كۆـ چۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيادا تاكى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلغان مىللەت ، قەبىلە ۋە مەزھەپ ـ گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئايىغى ئۈزۈلمەس ئۇرۇشلار بۇ كۆچۈشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن . بۇنىڭغا ھەرخىل ئېغىر تەبىئىي ئاپەتلەرنى قوشقاندا ، كۆچۈش ئالدىنقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مىلـ لەت ـ قەبىلىلەر ئۈچۈن ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ مۇھىم تەدبىرلىرى ـ دىن بولۇپ قالغان دېيىلسە ھەرگىز ئارتۇق كەتمەيدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ھازىر مەكىت دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىلىۋاتقان جايلارنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى مەكىت ناھىيىسىدىن باشقا يەنە ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدىمۇ بولۇشى يۇقىرىقى پىكرىمىزنى ، يەنى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركىتلەرنىڭ تارىختىكى كۆپ قېتىملىق كۆچۈش داۋامىدا ئاشۇ جاي ـ لارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقىنى مەلۇم ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنە كېلىپ ھازىرقى جانلىق تىلىمىزغا مەكىت دەپ ئۆزلىشىپ قالغان بۇ ئىسىم تاكى يېقىنقى يىللارغىچىلىك يېزىقتا ئەينەن ھالدا «مەركىت» دەپ يېزىلاتتى .

«مەكىت — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مە كىتلەرنىڭ ئىسمىدىن كەلگەن» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ :

مىلادىيە 907 - يىلى شەرقىي شىمالدا قىتان خانلىقى قۇرۇلغا دىن كېيىن ، تاتار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بەزى ئەزالىرى ئۇنىڭ تەۋەلە كىگە ئۆتتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار «ئاق تاتار» ۋە «قارا تاتار دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى . ئاق تاتارلار ئاساسەن تاتار ۋە تاتا قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قونغىرات ، ئۇنغۇت ، جالايىر ، مەركىت ، تۆر قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . قارا تاتارلار بولسا ، ئاسا سەن موڭغۇل قەبىلىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالاتتى... مىلادىيە 11 - ئەسىردە ئاق تاتارلار بىلەن قارا تاتارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى . بۇ كۈرەشتە قارا تاتارلار ئۈستۈنلۈك قازىنىش قا باشلىدى ھەم بۇرۇنقى «تاتار» دېگەن نامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، يەنە «موڭغۇل» دېگەن نامنى قوللىنىشقا باشلىدى... ئاق تاتارلار بارغانسېرى ئاجىزلاشتى ۋە پارچىلاندى . ھەتتا مەركىت ، تۆرە قاتار - لىق ئاق تاتار قەبىلىلىرىمۇ موڭغۇللارنىڭ يېڭى قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشتى .» يۇقىرىقى بايانلاردىن كېيىنلا ، ساپ قانلىق موڭغۇل قەبىلىلىرى بىر - بىرلەپ تىلغا ئېلىنىپ ، 13 قەبىلە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەركىت قەبىلىسى يەنىلا تىلغا ئېلىنمىغان ، ئەكسىچە «تۈرك ، قىرغىز ، قازاق ھەم خانلار شەجەرىسى» دېگەن باشقا بىر ماقالىدە مۇنداق قۇرلار ئۇچرايـ دۇ : «چىڭگىزخان دەسلەپىدىلا كىرەيتلەرگە تايىنىپ ، موڭغۇللارنى ئاز - ئازدىن يىغىپ ، تاتار ھەم مەركىت بىلەن دۇشمەنلىشىپ ، ئۇنىڭدىن بۇرۇن نايمانغا تېگىش قىلىپ ھەم ئۇنى يېڭىپ ئاخىرى پۈتكۈل موڭغۇللارنى يىغقان چاغدا ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر تالاي تۈركىلەر كۆچۈپ ، قېچىپ كېتىشكە يېرىدىن قىيالماي ، نەتىجىدە موڭغۇللارغا قاراشلىق بولۇپ قالدى .»

... مەركىت قەبىلىسىنىڭ زادى ئۇيغۇرلاردىكى قايسى ئۇرۇق

---

① قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى ، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن : «شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولـوگىيە سى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2001 - يىل 1 - ئاي نەشرى ، 182 - بەت .

بولۇپ ، پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ نى تەشكىل قىلىدۇ .

ئۇنىڭ شەرقىي شىمال ، شىمال ، غەربىي شىمال ، غەرب ، غەربىي جەنۇب تەرەپلىرى موڭغۇلىيە ، قازاقىستان ، قىرغىزىستان ، تاجىكىستان ، ئافغانىستان ، پاكىستان ، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرالىنىدۇ ؛ شەرقىي جەنۇب ۋە جەنۇب تەرەپلىرى گەنسۇ ، چېڭخەي ئۆلكىلىرى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ .

شىنجاڭ قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بولۇپ ، بۇ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى زېمىن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ نام ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىگىچە بولغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە «غەربىي يۇرت» دېگەن نام قوللىنىلغان .

قەدىمكى كىشىلەر «غەربىي يۇرت» دېگەن سۆزنى كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىدە قوللانغان . كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئۇ شىنجاڭ ، ئۇنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي ئاسىيا ، شىمالىي ئافرىقا ، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقى ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ؛ تار مەنىدىن ئېيتقاندا ، يۇمېنگۈەن قوۋۇقى بىلەن ياڭگۈەن قوۋۇقىنىڭ غەربى ، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى ، پامىرنىڭ شەرقى ، يەنى مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

شىنجاڭ — تاغ ، دەريالىرى كۆپ ، ئويمانلىقلىرى بوستانلىقلار بىلەن بېزەلگەن ، دەريا ۋادىلىرى ئوتلاق بىلەن قاپلانغان بىپايان بىر جاي . شەرقتىن غەربكە سوزۇلۇپ يانقان تەڭرىتاغ تىزمىسى شىنجاڭنى تەبىئىي ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ دەپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ . شىنجاڭ يەر شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئۈچ چوڭ تاغ بىلەن ئىككى چوڭ ئويمانلىقتىن ئىبارەت . تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا جۇڭغار ئويمانلىقى ، جەنۇبدا تارىم ئويمانلىقى بار . تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ ، ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ ، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا قۇملار توختىماي كۆچۈپ ، غەلىتە ئۆزگە-

دېمەك ، خۇلاسە شۇكى ، مەكىت دېگەن بۇ ئىسىم ئۇيغۇرلارنى ئاڭ قەدىمكى ۋە ئاڭ جەڭگىۋار قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركەز لەرنىڭ نامىدىن كەلگەن . بۇ قەبىلىنىڭ موڭغۇل ۋە قازاقلاردا بولۇشى قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس . چۈنكى يۇقىرىقى مىسال گە لىنغان پاكىتلاردا ئېنىق سۆزلەنگەندەك ، ئەينى شارائىتتا «قارا تا تار» لاردىن يېڭىلىپ كۆچۈشنى خالىماي ئۇلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشقانلار موڭغۇل قەبىلىسى بولۇپ ؛ ئالتاي ، تارباغاتايلاردا قالغان لار قازاق قەبىلىسى بولۇپ ؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغ كۆچكەنلەر ئەسلىدىكى ھالىتى بويىچە ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپ شەكىل لەنگەن . تارىخىي پاكىتلار شۇنداق تۇرۇقلۇق ، يەنە ئاتالمىش «مىكىت گەۋرى» ۋە خاراب بولغان شەھەر «مانكەنت» تىن مەنبە ئىزدەش — خۇددى تۆگىگە مىنىۋېلىپ تۆگە ئىزدىگەنگە ئوخشاشلا بىر ئىش[1] .

مەن بۇ قاراشنى ئىنتايىن ئالقىشلايمەن . گەرچە ئېگىز ھارۇنلىق- لار (قاتقاللار) ھەققىدە مەخسۇس يېزىلغان ئەسەرلەردە[2] مەركىتلەر ھەققىدىكى بۇنداق ئەھۋالنى ئۇچرىتالماي ، «ئېھتىمال ، بۇ ئاتالغۇ تەرجىمىسىدىكى پەرق بولۇشمۇ مۇمكىن» دېگەن ئويدا بولساممۇ ، بىراق يەنىلا يۇقىرىقى قاراش ئاساسىدا مەركىتلەرنىڭ 9 ـ ، 10 ـ ئەسىرلەردىن ئىلگىرىكى ئەھۋالى — ئېتنوگرافىيەسى ھەققىدە داۋام- لىق ئىزدىنىش زۆرۈر دەپ قارايمەن ھەمدە ياخشى بىر نەتىجىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن .

2 . تارىخىي دەۋرلەردىكى مەكىت

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا سىغا جايلاشقان شىن- جاڭ زېمىنى كەڭ ، بايلىقى مول جاي . شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلكە رايونلىرىدىن بىرى . ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن بىر مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتر

---

① تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم : «مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئىسمى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1996 ـ يىلى 4 ـ سان ، 28 — 29 ـ بەتلەر .

② دۇمن لىيەنجىن : «دىڭلىڭ ، گاۋچې ۋە تېلىلار» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى ، 1988 ـ يىل 6 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 193 ـ بەت .

مەكتەپ — تارىم ئويمانلىقىغا ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىگە ، دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان بوستانلىق بولۇپ ، قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئوق يىلتىزلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى .

1 . تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋردىكى مەكتەپ

تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋر دېگىنىمىز — يېزىق ماتېرىياللىرى ، يەنى يېزىق پەيدا بولۇپ ، يازما تارىخىي ماتېرىياللار بارلىققا كېلىش-تىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرنى كۆرسىتىدۇ . بۇ دەۋر «تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋر» ، «تارىختىن ئاۋۋالقى ئارخېئولوگىيە» دېگەن خاس ئاتالغۇ بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ئۇلار قالدۇ-رۇپ كەتكەن قەدىمكى ئىزلار ۋە قەدىمكى ماددىي بۇيۇملار ئارقىلىق ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ يارىدىمىدە بىزگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە تارىخشۇ-ناسلىق ئىلمىنىڭ زور تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان رول ئوينايدۇ① .

شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە ـ مەدەنىيەت يادىكارلىق تەتقىقات خىزمىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ، ئازادلىقتىن كېيىن ، بو-لۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆپلەپ بايقالدى ۋە بايقىلىۋاتىدۇ . بۇ شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ، قەدىمدە شىنجاڭدا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتىنى ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيا-تىنى ھەمدە ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ، ئىزچىللىقى قاتارلىق مە-سىلىلەرنى ئېنىقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

1 . يېڭى تاش قورال دەۋرى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز — ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ماكانلىرىدىن بىرى . ھازىر تېپىلغان

① «جۇڭگو ئېنسكلوپېدىيىسى» ، «ئارخېئولوگىيە قىسمى» ، جۇڭگو ئېنسكلوپېدىيە نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل 8 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 476 ـ بەت .

ىرىپ تۇرىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان ، بۇ قۇملۇق 0،
مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى چو
قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ ، ئۇنىڭ تېگىدە نېفىت زاپىسى ئىنتايىن مول

ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسىدىن باشلانغان دەريالار ئۆزىنىڭ ئىنتايى
مول سۇ بايلىقى بىلەن قاسناقتىكى مۇنبەت بوستانلىقلارنى سۇغىرىپ
ئەۋلادمۇئەۋلاد باتۇر ، ئەمگەكچان ھەر مىللەت خەلقىنى بېقىپ ، ئۇزا
تارىخقا ئىگە پارلاق قەدىمكى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغان . تەڭرىتېغىنى
جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىدىغان قايدۇ دەرياسى ، ئاقسۇ دەرياسى ۋ
كۇئېنلۇن تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان قەشقەر دەرياسى ، يەكەن (دولان
دەرياسى ، خوتەن دەرياسى قاتارلىق نۇرغۇن دەريالار بىر - بىرىگ
قوشۇلۇپ ، مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى دەريا بولغان تارى
دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ ، تارىم دەرياسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىما
لىي چېتىنى بويلاپ غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ ، لوپنۇر كۆلىگە
قۇيۇلىدۇ .

تارىم ئويمانلىقىدا ، ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۇپەيلىدىن
ھاۋا قۇرغاق بولۇپ ، ھۆل - يېغىن ئاز ياغىدۇ ، يىللىق ئوتتۇرىچە
ھۆل - يېغىن مىقدارى 80 مىللىمېتىرغا ئاران يېتىدۇ . ئەمما ،
تەڭرىتېغى ، كۇئېنلۇن تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان دەريالارنىڭ سۇ بايـ
لىقى مول بولغاچقا ، تارىم دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنىڭ
ئىككى ياقىسى ياپيېشىل بوستانلىقلار بىلەن قاپلانغان . يىراق قەدىمـ
كى دەۋردىن باشلاپلا ، ھەر مىللەت خەلقى مۇشۇ بوستانلىقلاردا ئىشـ
لەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ، تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن . ئۇ
تۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەرب ئەللىرىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرغان
چوڭ يول «يىپەك يولى» تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي
ياقىلىرىنى بويلاپ ، شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ ، بوستانلىق
ۋە قەدىمىي شەھەرلەردىن ئۆتۈپ ، پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق غەربكە
سوزۇلۇپ ، قەدىمكى زاماندىكى ھەرقايسى ئەل ، ھەرقايسى مىللەت
خەلقلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان بەلۋاغ ، شۇنىڭدەك دوستا
نە بېرىش - كېلىش ۋە ماددىي ئەشيا ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان
مۇھىم يول بولۇپ قالغان .

نىيە ، كېرىيە ، گۈما قاتارلىق جايلاردىن تېپىلدى[1] .

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى شىنجاڭ-نىڭ ھەممە يېرىگە جايلاشقان ، ئەمما تاش قوراللارنىڭ شەكلى ، ياسىلىش تېخنىكىسى ، تۈرى ، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە تاش قوراللار بىلەن بىرگە ساقلانغان ساپال قاچىلارنىڭ رەڭگى ، گۈللىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا ، ئۇلار ئىچكى موڭغۇل ، نىڭشيا ، چىڭخەي ، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان سىپتا تاش قورال مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشاش . ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ، بەزىلىرى ئۆۋچىلىق ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ ، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرگەن ، ئۇلارنىڭ مۇقىم تۇرار جايى بولمىغان ؛ بەزىلىرى دېھقانچىلىقنى ئاساس ، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىپ ، نىسپىي ھالدا ئولتۇراقلاشقان . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئايرىلغان . مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش بارلىققا كېلىپ ، ئىچكى رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قويۇقلاشقان . كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەت تۈرمۇشىنى كەچۈرگەن . ئاۋۇال پاترىئارخاللىق سىستېمىدا بولغان ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، كېيىنكى مەزگىلدە پاترىئارخاللىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان .

بىر قىسىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە تېپىلمىلاردىن قارىغاندا ، مەكتتە يېڭى تاش قورال دەۋرى (بۇندىن 6 — 7 مىڭ يىللار ئىلگىرى) گە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالغان بولۇپ ، بۇ دەۋر (يېڭى تاش قورال دەۋرى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىپتا قورال دەۋرى) دىكى سىپتا تاش قوراللار ، ئىش قوشۇش تېخنىكىسى بىلەن ياسالغان قوراللار (ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ياسالغان ئىنچىكە پىچاق شەكلىدىكى تاش پارچىلىرى ۋە يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان كىچىك تىپتىكى تاش قوراللار) ، بىۋاستە ياسالغان ئۆتكۈر قوراللار (ئوق بېشى ، نەيزە ئۇچى ، پىچاق ، پالتا قاتارلىقلار) دىن ئىبارەت بولۇپ ، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى[2] ئىدى . 1913 ـ يىلى ئارخې-

---

① «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل 6 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 182 ـ ، 186 ـ ، 187 ـ بەتلەر .

② «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل 6 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 182 ـ بەت .

قەدىمكى ئىنسانلارغا دائىر يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا ، يۇنىنەن «يۇ-
مايمۇنسىمان ئادىمى» بۇنىڭدىن بىر مىليون 700 مىڭ يىل ئىلگىر
ئەمگەك ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە تىرىكچىلىك ق
لىشقا باشلىغان . ئۇنىڭدىن كېيىن «لەنتيەن مايمۇنسىمان ئادىمى
«بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادىمى» مۇ پەيدىنپەي تارقالغان . ئۇلار تە-
ئەت دۇنياسى بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەش جەريانى
چېنىقىپ ، ئاستا - ئاستا تەرەققي قىلغان . ئۇلارنىڭ ئاساسلى
ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئاددىي ئۇسۇل بىلەن ئۇرۇپ - سوقۇ
ياسالغان قوپال تاش قورال بولغاچقا ، ئارخېئولوگىيە ئىلمىدە بۇ دەۋ
كونا تاش قورال دەۋرى دەپ ئاتالغان . ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ماھارىتى
نىڭ ئۆزلۇكسىز ئۆسۈشى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ تەرەققي قىلى
شىغا ئەگىشىپ ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساش تېخنىكىسىمۇ
ئۆزلۇكسىز ياخشىلانغان . بۇنىڭدىن تەخمىنەن 7 — 8 مىڭ يىللار
ئىلگىرى ، مەملىكىتىمىز يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كىرىشكە باشلى-
غان . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ،
يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى مەملىكىتى-
مىزنىڭ ھەممە جايلىرىدىن تېپىلىدۇ . بۇ خارابە ۋە يادىكارلىقلار كۆپ
مىقداردا تېپىلدى . مانا بۇلار ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ، ئىدېئولو-
گىيە ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ ، ئۇلار
ئەجدادلىرىمىزنى تەتقىق قىلىش ۋە چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك
ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ .

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابىلار ئازادلىقتىن كېيىن
ئالاھەزەل شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن ، مەسىلەن ، قۇمۇل رايونى-
دىكى تارانچى ، يەتتەقۇدۇق ؛ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئاستانە ، يار-
غول ، سىڭگىم ؛ ئۈرۈمچى ناھىيىسىدىكى سەيۇپۇ ؛ تەڭرىتېغىنىڭ
شىمالىي ئېتىكىدىكى موري ، گۇچۇڭ ، جىمىسار ، ئارا تۇرۇك ، بارە-
كۆل ۋە ئىلى ۋادىسى ؛ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كۇچا
مارالبېشى ، مەكىت ، كەلپىن ؛ بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاس-
تىدىكى باغراش كۆلىنىڭ بويلىرى ، كوئېنلۇن ، قاراقۇرۇم تاغلىرى-
نىڭ ئېتىكى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى چەرچەن

ۋەبلەردىن ياكى يېغىلىق سەۋەبىدىن بەزى ئىرق ، مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئولتۇراقلىشىپ ، تىرىكچىلىك قىلغان ۋە كۆپەيگەن ؛ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر بىلەن ئۇلار باشقا ئورۇنلارغا كۆچۈپ كەتكەن ، يا بويسۇندۇرۇلغان ياكى بىر قىسمى شۇ ئورۇنلاردا قېلىپ ، كېيىن كەلگەن ئىرق ، قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ ، يېڭى ئىرق ، مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن . دېمەك ، ھەرياقتىن كۆچۈپ كېلىش ۋە ھەر ياقتا كۆچۈپ كېتىش شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى مۇرەككەپ ئاھالىلەر مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرگەن . يەنە قىنقى يىللاردىن بۇيان تېپىلغان شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىسكىلىتلىرى ، ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن يادىكارلىقلار ، قەدىمكى يازما ماتېرىياللار ، شۇنىڭدەك ، ئارخېئولوگ ، تارىخشۇناس ، تىلشۇناس ، تىلىمىلار شىنجاڭنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق ، تەكرىتېغىدىكى ئالغۇي قەبرىستانلىقى ، قۇمۇلنىڭ يانبۇلاق قەبرىستانلىقى ، كروران خارابىلىقىنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىق ، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى شامبابا قەبرىستانلىقى ۋە ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى موڭغۇلكۇرە توپا دۆڭ قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان 186 قەدىمكى ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئىرقىي تەۋەلىك سىستېمىسىنى ئۆلچەپ ، تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىپ ، ئۇلارنى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2000 — 3800 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى ئاھالىلەر دەپ قارىدى ؛ كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىلىرىدە غەرب ئىرقلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى ناھايىتى ئېنىق بولغاچقا ، سوۋېت ئالىملىرى ئۇلارنى «ئىپتىدائىي ياۋروپا ئادەمى» تىپى دەپ ئاتىدى . تەكرىتېغىدىكى ئالغۇي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئادەمنىڭ سۆڭىكىدە ، غەرب ئىرقلىرىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدىغانلىرى 85% نى تەشكىل قىلىدۇ ، لېكىن ئۇلاردا بۇ تىپتىن چەتلەشكە يۈزلىنىش ئالامىتى ئېنىق بولۇپ ، ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ياۋروپا ئىرقى تارمىقى

ئولوگ ئاۋرىل ستەين شىنجاڭغا قىلغان 3 ـ قېتىملىق ئېكسپېد
سىيىسىنى باشلاپ ، 9 ـ ئايدا قەشقەردىن مەكىتكە كەلگەن ۋە مار
جېشى ئارقىلىق مازارتاغ (مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىما
تەرىپىدە بولۇپ ، پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە ئىلگىرى مەكىت تەۋ
سىدە بولغان ئىكەن . ھازىر مەكىت بىلەن مازارتاغ ئارىلىقىدا «كە
دىرلىك» دېگەن بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسى بايقالدى . گەر
ھازىر تېخى بۇ قەدىمكى خارابە ئىزى تولۇق تەكشۈرۈلۈپ ئېنىق بە
يەكۈن چىقىرىلمىغان بولسىمۇ ، بىراق بىز دەسلەپكى ئىگىلىگەن ئە
ۋاللار ۋە بىر قىسىم ماتېرىياللاردىن قارىغاندا ، مەكىت خەلقىنا
شەرقتىن غەربكە سۈرۈلگەنلىكى ۋە قەدىمكى چاغدا تەكلىماكان مەركە
زىي رايونلىرى ، مازار تاغ ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ، ھايا
كەچۈرگەنلىكىنى جەزم قىلىشقا بولىدۇ . بۇ نۇقتا بۇندىن كېيىنكى
تەتقىقاتتا تېخىمۇ ئېنىق ئېچىپ بېرىلگۈسى) ئەتراپىغا كېلىپ ، بۇ
جايدىن نۇرغۇن كىچىك خارابە ئىز ، شەھەر خارابىلىرى ، مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرىنى تاپقان ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئوقيا
ئۇچىنى بايقىغان .① يېقىندا ، ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق
بىر ئەربابنىڭ «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1965 ـ يىل 3 ـ
سانىدا ئېلان قىلغان «شىنجاڭ مەكىتتىن قەدىمكى ئوقيا تېپىلدى
(بايقالدى) » دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىنىڭ ئۇچۇرىغا ئىگە
بولدۇم .②

2 . مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى

شىنجاڭ ئاسىيانىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ ، قەدىمكى زا
ماندا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنى
ئىدى . شۇنداقلا تارىختىكى ھەرخىل ئىرق ، مىللەتلەر كۆچۈپ
كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ، قوراللىق توقۇنۇشۇپ تۇرىدىغان ۋ
ئۆزئارا ئارىلىشىپ تۇرىدىغان جاي ئىدى . تەبىئىي ، ئىجتىمائىي سە

---

① چېنىنچېتتى مېرسكىي «ستەين ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېكسپېدىتسىيىسى» شىنجاڭ گۈزە
سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 1 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 4 ـ بۆلۈم ، 329
بەت .

② بۇ ماقالە ھەققىدىكى ئۇچۇر «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، (شىنجاڭ خەل
نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل 6 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 793 ـ بەت) دە بېرىلگەن بولۇپ ، ئەپسۇسك
شۇنچە ئىزدەپمۇ ھازىرغىچە بۇ ماتېرىيالنىڭ ئەينى نۇسخىسىنى تاپالمىدىم .

دىنىپەي لوپنۇر كۆلى رايونىغا كۆچكەن ۋە شۇ يەردە بۇرۇن ماكانلاش-قان ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ ، قەدىمكى كروران بەگلىكى خەلقىنىڭ ئاساسىي ئىرقى بولۇپ قالغان . يەنە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقى تەركىبى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ تەڭرىتېغى رايونىغا كىرگەن ۋە شۇ يەردە بۇرۇن ماكانلاشقان ئاھالىلەرگە قوشۇ-لۇپ كەتكەن (مەسلەن ، ئالغۇي قەبرىستانلىقى) .①

شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي تارمىقى جەنۇبقا كۆ-چۈپ كەشمىرگە كېتىۋاتقاندا ، يول ئۈستىدە بۆلۈنۈپ «بىر نەچچە بەگلىك بولۇپ كەتكەن» ، سۇلېنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەركەشتام ، جۇەندۇ بەگلىكلىرىنىڭ خەلقى ئەسلىدە ساك نەسلىدىن ، جۇەندۇ بەگ-لىكىدىكى خەلقىنىڭ «كىيىم ـ كېچىكى ئۇيسۇنلارنىڭكىگە ئوخشايت-تى ، ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ ، پامىر تېغىغا تايىنىپ ياشايدۇ ، ئۇلارنىڭ نەسلىمۇ ساكلاردىن» دېيىلگەن . ئۇنىڭدا يەنە ئەركەشتام بەگلىكى ھەققىدىمۇ «خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بىلەن كىيىم ـ كېچىكى ئۇيسۇنلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ ، ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ ياشايدۇ ، ئۇلار ئەسلىدە ساك نەسلىدىن» دېيىلگەن② . دېمەك ، جە-نۇبقا كۆچكەن بۇ ساكلار يەنە شەرققە كېلىپ بۆلۈنۈپ كېتىپ ، سەپەر باي ، سۇلې ، ساكارائول ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى خەلقىنىڭ ساك-لارنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئايلىنىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان . يەنە ، توخرىلار غەربكە كۆچكەندە كىنگىت ، كۇسەن قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ ئۇتكەنلىكى ئۈچۈن ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى ئاھالىلەر توخرىلار بىلەن قانداش بولۇپ قالغان③ .

تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئالغاندا ، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالە-لەر ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا ، خەنزۇ ـ تىبەت تىلى سىستېمىسىغا ۋە ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ .

---

① خەن كاششىن «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى توغرىسىدىكى ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەن تۈزۈلۈشى ئالاھىدىلىكى» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) 1991 ـ يىل ، 2 ـ سانى .

② «خەننامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993 ـ يىل 12 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 872 — 885 ـ بەتلەر .

③ خۇاڭ شېڭجاڭ : «شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئاھاللىرى ، مىللەت تەۋەلىكى ۋە ئۇلار غەربىي يۇرتتا قۇرغان بەگلىكلەر» ، («شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، 17 ـ بەتتىكى نەقىل) .

نىڭ ئارىلىشىپ كېتىش ھادىسىسى كۆرۈلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، قەبرىستانلىقتىن چىققان سۆڭەكلەردە يەنە ئاز ساندا موڭغۇل ئىرق تارمىقى ياكى ئىككى چوڭ ئىرقنىڭ ئارىلاشما تىپىمۇ بار ؛ يانبۇلا قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ كۆپ قىسمى شەرقىي موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . يەنە ئاز ساندا غەرب ئىرقلىرىنىڭ ئامىللىرىمۇ مەۋجۇت ، ئىككى خىل ئىرقنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 7:3 بولغان ؛ كرورا خارابىلىقىنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىقتىن چىققان باش سۆڭەكلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا غەربىي ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ناھايىتى ئوچۇق ؛ لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن چىققان باش سۆڭەكلىرىدە ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي تارمىقىغا خاس تىپ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ھالبۇكى ، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى موڭغۇلكورە توپادۆڭ قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربتىكى كاۋكاز ئىرقى تارمىقىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ . ئۇلار ئىرقشۇناسلىق تېپى جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زاماناداش ساكلار ۋە ئۇيسۇنلارغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ ياكى ئۇلاردىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ① .

بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن ، تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تۆۋەندىكىدەك پەرەز قىلىشقا بولىدۇ :

(1) ئاز دېگەندە مىس قورال دەۋرىدە بەزى قەدىمىي شەكىل ۋە غەرب كاۋكاز ئىرقى تەركىبىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ئاھالىلەر شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى لوپنۇر كۆلى رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن .

(2) تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرى چاغلاردا ، تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقىنىڭ شەرقىي تارمىقى تېپىغا يېقىن بولغان يەنە بىر خىل تەركىب ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن شىنجاڭنىڭ غەربىگە كىرگەن ھەمدە غەربتىن شەرققە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى بويلاپ ، پەي

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 10 ـ ، 12 ـ بەتلەر .

2 . خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكىت

خەن سۇلالىسى دەۋرى — غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلى لىيۇباڭ خەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ ، چاڭئەننى پايتەخت قىلدى . بۇ ، تارىختا غەربىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى . مىلادىيە 25 ـ يىلى لىيۇشيۇ خەن سۇلالىسىنى قايتا قۇرۇپ ، لوياڭنى پايتەخت قىلدى . بۇ ، تارىختا شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى . مىلادىيە 220 ـ يىلى ساۋپى ۋېي بەگلىكىنى قۇرغاندىن كېيىن ، شەرقىي خەن سۇلالىسى يوقالدى . ئىككى خەن سۇلالىسى جەمئىي 426 يىل دەۋر سۈردى .

خەن سۇلالىسى دەۋرى مەملىكىتىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ تەرەققىي قىلغان مۇھىم باسقۇچ . غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقى بىلەن بولغان سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى كۈنسايىن قويۇقلىشىش ئاساسىدا ، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي قوشۇلۇپ ، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى[1] .

1 . غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ۋە مەكىت

«خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى غەربىي يۇرتتا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۆلۈنمە ھالەتتىكى شەھەر بەگلىكى ۋە كۆچمەن ئەللەر بولۇپ ، ئۇلار تارىختا «36 بەگلىك» دەپ ئاتالغان . كېيىن 50 نەچچە بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتكەن . كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا نوپچان ، كروران (كېيىن پىشامشان دەپ ئۆزگەرتىلگەن) ، چۇرچان ، ئەندىر ، نىيە ،

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 ـ يىل 8 ـ ئاي ئۈيغۇرچە نەشرى ، 1 ـ بەت .

ئارخېئولوگلار بىلەن تىلشۇناسلار تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبىدىكى دەسلەپكى ئاھالىلەرنىڭ تىلىنى ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىدىكى تەۋە دەپ قارايدۇ . ئالىملار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ، بۇ خىل تىلنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ ساك تىلى ۋە كۇسەن ـ كىنگىت تىلىغا بۆلدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا قوللىنىلغان تىل ساك تىلى ، يەنە قەدىمكى ئۇدۇن تىلى دەپ ئاتالدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە شىمالىدا قوللىنىلغان تىل كۇسەن — كىنگىت تىلى دەپ ئاتالدى توخرى تىلى دەپمۇ ئاتالدى .

ئۇنىڭدىن باشقا ، لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان جايلاردا سوغدى تىلى قوللىنىلغانىدى . خەنزۇ ـ تىبەت تىلى سىستېمىسىغا تەۋە خەلق چاڭلار بىلەن خەنزۇلار ئىدى . ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا تەۋە خەلق ھونلار بىلەن ئۇيسۇنلار ئىدى[1] .

مۇشۇ چاغدا ، تەكلىماكاننىڭ غەربىي شىمالى چېتىدىكى ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق رايونىدا ساك تىلىنى قوللىنىدىغان خەلق ياشايتتى[2] ، تەكلىماكاننىڭ غەربىي چېتىدىكى يەكەندە بولسا قەدىمكى غەربىي يۈرت بەگلىكلىرى ئىچىدىكى مەشھۇر راقلىرىدىن بىرى بولغان ساكارائۇل (莎车)بەگلىكىنى ساكلار قۇرغان ئىدى[3] . بۇ چاغدا تەكلىماكاننىڭ يەنىمۇ غەربىدىكى ئاق چوڭ بوستانلىق — قەشقەر بوستانلىقىدا «سۇلى بەگلىكى» مەۋجۇت بولۇپ ، تەتقىقاتچىلار بۇ بەگلىكنى ساكلار قۇرغان ئىدى دەيدۇ .[4] دېمەك : قەدىمكى چاغدا شىمالدا مارالبېشى ، جەنۇب ، غەربىي جەنۇبتا يەكەن ، غەربتە قەشقەر بىلەن تۇتاشقان ھەمدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ سۇلى (قەشقەر) ، ساكارائۇل (يەكەن) بەگلىكلىرىگە تەۋە بولغان مەكىت رايونىدا ياشىغان خەلق ساكلار ئىدى .

---

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 18 ـ بەت .

② جى شيەنلىن : «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى»نىڭ شەرھىسى . جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى . بېيجىڭ ، 1985 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى ، 12 ـ جىلد .

③ ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قەدىمقى قەشقەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (1) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى ، 147 ـ ، 148 ـ بەتلەر

④ فالك يېگكەي : «شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى» ، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1989 ـ يىل 8 ـ ئاي ، خەنزۇچە 1 ـ قىسىم ، 25 ـ بەت

مۇ كەتكۈزۈۋەتمەيدۇ» . دېمەك ، بازار ئىگىلىكى خېلى جانلانغان ، تاۋار ئالماشتۇرۇشتا مېتال پۇل ئىشلىتىلگەن[1] .

بۇ مەزگىلدە مەكىت رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقانلىرى يېرىم ئولتۇراق ، يېرىم چارۋىچىلىق قىلغان بولسا ، تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن دولان (يەركەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېتىدائىي ئورمان ـ توغراقلىقلارغا جايلاشقانلىرى چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان .

2 . هونلار دەۋرىدىكى مەكىت

هونلار قەدىمكى زامانىدا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدا ياشىغان بىر مىللەت . ئۇلار ئەمىنىيە دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 770 ـ يىلىدىن 476 ـ يىلىغا قەدەر بولغان دەۋر تارىختا چۇنچىيۇ يەنى ئەمىنىيە دەۋرى دەپ ئاتالغان) ، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر (جۇ سۇلالىسى يۈەنۋاڭ پادىشاھىنىڭ تۇنجى يىلىدىن چىن شىخۇاڭ پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان دەۋر يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇن 468 — 221 يىللاردا بەگلىكلەر زومىگەرلىك تالىشىپ ئۇزاق ۋاقىت توختىماي ئۇرۇشقانلىقى ئۈچۈن بۇ دەۋر تارىختا جەنگو يەنى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى دەپ ئاتالغان) دەۋرىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . ئەينى زامانىدا ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھاكىمىيەت تالىشىش بىلەن بەندبولغاچقا ، ئۇلارنىڭ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەن ، هونلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ ، چوغاي تېغى ۋە خېتاۋ رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان . بۇ ، ھاۋاسى مۆتىدىل ، يېرى مۇنبەت ۋە كەڭ ، ئوت ـ چۆپ ، دەل ـ دەرەخلىرى ئۆسكىلەك ، ئىچكى ئۇلكىلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا ئەپلىك رايون ئىدى . هونلار مۇشۇنداق پايدىلىق شارائىتلارغا تايىنىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ناھايىتى تېز كۈچەيگەن . ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ، خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ ، هونلار ئېتىدائىي

---

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ، ئۈيغۇرچە نەشرى ، 26 ـ ، 27 ـ بەتلەر .

روڭلۇ ، ئۇزۇن تات ، توخارا ، ئۇدۇن ، پاسئان ، ساكارا ئۇل بەگلىك لىرى بولغان . تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدا قۇرۇقتاغ بەگلىكى ، كىنگىت ، ئۇشاق ، ژائىرىيە چېدىر ، ئۇرۇياپ ، كۇسەن ، ئۇرىنسۇ ، قۇم ، سەپەرباي ، سۇلې بەگلىكلىرى بولغان .

تەبىئىي شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۇپەيلىدىن ، غەربىي يۇرتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئومۇمەن ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن . بىر خىلى ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلغان ، ئاھالىلىرى شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان رايونلار بولۇپ ، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا «شەھەر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتالغان . تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى پىشامشان ، روڭلۇ ، ئۇزۇن تات ، ئۇدۇن ، ساكارائول ، سۇلې ، چېدىر ، كىنگىت ، كۇسەن ، قۇم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇس ، پامىرنىڭ غەربىدىكى پەرغانە قاتارلىق جايلار مانا شۇنداق «شەھەر دۆلەتلىرى» ھېسابلىناتتى . بۇ جايلاردىن بۇغداي ، تېرىق ، سۆك ، پۇرچاق ، بېدە ، ئۇزۇم ، ئانار ۋە قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىق مەھسۇلاتلار چىقاتتى . يەنە بىر خىلى — چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلغان ، ئاھالىلىرى سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن رايونلار بولۇپ ، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا «كۆچمەن ئەللەر» دەپ ئاتالغان . تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيسۇن ، ئۇغۇز ، ئارقا قۇس ؛ پامىر ئېگىزلىكىدىكى سارىقول ، يولئېرىق قاتارلىقلار ، كۇئېنلۇننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى نوپچان قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى «كۆچمەن ئەل» لەر بولۇپ ، ئات ، كالا ، قوي ، ئېشەك ، تۆگە قاتارلىق چارۋا ماللارنى باقاتتى .

بۇ چاغلاردا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قاشتاشچىلىق ، ساپالچىلىق ، كۆنچىلىك ، مەيزاپ ئىشلەش ، يۇڭ توقۇمىچىلىق ، مېتال تاۋلاش قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بولۇپ ، ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە راۋاج تاپقان . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا ، سودا - تىجارەتمۇ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلغان . سۇلېدا «سودا بازىرى» بار ئىدى ؛ پەرغانىلىكلەر «سودىغا بەك ماھىر ، بىر مىسقال نەرسىنى

تەڭرىقوت مودۇن بۇ كەلگ زېمىننى ئوتتۇرا ، ئولگ ، سول دەپ ئۇچ قىسىمغا بۆلدى . تەڭرىتېغىنلگ شىمالى ۋە جەنۇبىدكى كەلگ جايلار ھونلار تېررىتورىيىسىنلگ ئولگ قىسمىغا تەۋە ئىدى . باتىسقان بۇ رايوننلگ ئالىي ھۆكۈمرانى قىلىپ ئەۋەتىلدى . «چاكارلار كاھبە-گى» («مالاي تۈتۈق مەھكىمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەسىس قىلىپ ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلدى[1] . مەكىت رايونى ئەنە شۇ مەھكىمىنلگ باشقۇرۇشىدا بولۇپ ، ھونلارغا قارام بولدى .

3 . غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ۋە مەكىت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى (خەنشۇەندىنلگ شېنجۇ 2 ـ يىلى) ھونلارنلگ روشات تەڭرىقوتى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇلارنلگ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشتى . غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق باتىسقان بىلگى تەڭرىقوت ئۆز بېشىدىن قورقۇپ ، جېنلگ جىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۆزىنلگ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغاز-لىقىنى بىلدۈردى . جېنلگ جى دەرھال كۈسەن ، چېدىر قاتارلىق بەگ-لىكلەردىن 50 مىلگ لەشكەرنى باشلاپ باتىسقان بىلگى تەڭرىقوتنى ۋە ئۇنىلگ قول ئاستىدىكى 12 مىلگ ئادەمنى قارشى ئالغان ۋە ئۇلارنى قوغداپ پايتەخت چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويغان . خەن سۇلالىسى بىلگى تەڭرىقوتقا «بەيئەتچى بەگ» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن . شۇنىلگ بىلەن ھونلارنلگ غەربىي يۇرتتىكى «چاكارلار كاھبىگى» ئەمەلدىن قالغان . ھونلار بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ ، غەربىي يۇرتقا يېقىن كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالغان .[2] ئارقىدىنلا خەن سۇلالىسى جېنلگ جىنى قۇسنىلگ غەربىي شىمالىدىكى جايلارنى قوغداشقا ھەم جەنۇب ۋە شىمالدىكى جايلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن . بۇ «باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى» دەپ ئاتالغان . جېنلگ جى كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن «يىراقتا ئەمىنلىك ئورناتقۇچى تۆرە» دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن . جېنلگ جى ئۆز مەھكىمىسىنى ئۇرۇياپ شەھىرى (ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى تەۋەسىدە) گە قۇرغان . غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى-

---

① «خەنناما ، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 8 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 849 ـ بەت .

② «خەنناما . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 8 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 851 ـ بەت .

جەمئىيەتتىن قوللۇق تۈزۈمگە قەدەم قويغان . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھونلارنىڭ تۇمەن تەڭرىقۇتى موڭغۇل ئېگىزلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن . تۇمەنبالىق (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسى ئەتراپى) ئۇنىڭ سىياسىي مەركىزى ئىدى .

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 ـ يىلى مودۇن ئۆز دادىسىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى تەڭرىقۇت بولدى① . جۈملىدىن ئۇ ھونلارنىڭ قوللۇق تۈزۈمدىكى دۆلىتىنىڭ يارانقۇچىسى بولۇپ قالدى .

مودۇن تەڭرىقۇت دەۋرىدە ، ھونلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شەرقىي جۇلارنى يوقاتتى ، غەربتە توخرىلارنى مەغلۇپ قىلدى ، شىمالدا خۇنيۇ ، چۈشى ، دىڭلىڭ ، گېكۇن ، شىنلى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى ، ئارقىدىنلا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 — 117 ـ يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسى ۋېندى پادىشاھى چەنيۈەن 4 ـ يىلى) ئوڭ قول بىلىكخانىنى ئەۋەتىپ غەربكە كەڭ كۆلەملىك يۈرۈش قىلدۇرۇپ ، خېشى كارىدورىدىكى توخرىلارنى يوقاتتى .

ھونلار خېشى كارىدورىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، غەربكە كەڭ كۆلەمدە يۈرۈش قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، كوروان ، ئۇيسۇن ، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى ، شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى بەگلىكلەر ھونلار تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىندى .

شۇنداق قىلىپ ، ھونلار شەرقتە لياۋخې دەرياسىدىن غەربتە پامىر غىچە ، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان كەڭ زېمىننى كونترول قىلدى . ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدىغان تارقاق ھالەتنى تۈگىتىپ ، شىمالىي رايوننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، جۇڭگونىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى چوڭ بىرلىكى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىدى .

---

① سىماچىيەن : «تارىخىي خاتىرىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 ـ يىل 9 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 399 ـ بەت .

دېگەچكە ، بۇرۇنقى قارارنى ئۆزگەرتىپ ، شىيەنگە «خەن سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك سانغۇنى» دېگەن ئۇنۇاننى بەرگەن . شىيەن بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ ، ئۆزىنى غەربىي يۇرتنىڭ باش قورۇقچى بېگى دەپ جاكارلاپ ، ھەرقايسى بەگلىكلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرگەن .

مىلادىيە 45 ـ يىلى (گۇاڭ ۋۇدى جيەنۆۋنىڭ 21 ـ يىلى) ئالدى قۇس ، پىشامشان ، كىنگىت قاتارلىق 18 بەگلىكنىڭ بەگلىرى ئوغۇللىرىنى مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ ، شەرقىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن باش قورۇقچى بەگ تەينىلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ، لېكىن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بۇنىڭغا تېخى چامىسى يەتمەيتتى . ساكارائۇل بېگى شىيەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باش قورۇقچى بەگ ئەۋەتمىگەنلىكىگە قاراپ ، مىلادىيە 46 ـ يىلى پىشامشاننى بېسىۋالدى . شۇ يىلى يەنە كۇسەن بېگىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ ئوغلىنى كۇسەنگە بەگ قىلىپ تىكلىدى . مىلادىيە 50 ـ يىلى شىيەن ئولپان بىلەن باجنى ئاز تاپشۇرىدى دېگەننى باھانە قىلىپ ، ئۆزى بىرنەچچە بەگلىكنىڭ بىرنەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننىنى باشلاپ بېرىپ پەرغانىنى بېسىۋالدى . مىلادىيە 55 ـ يىلى ساكارائۇل بېگى قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇدۇننى بېسىۋالدى . ئىككىنچى يىلى ئۇ يەنە ئۇدۇن ، ئۇزۇن تات ، قۇم ، لىنچەۋىز قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ خانلىرىنى ساكارائۇلغا چاقىرتىپ كېلىپ ، ھەممىسىنى نابۇت قىلدى ھەمدە بۇ بەگلىكلەرگە قايتا بەگ تىكلەتكۇزمەي ، ئۇ يەرلەرنى ساقلاشقا ئۆزىنىڭ سانغۇنلىرىنى ئەۋەتتى . ساكارائۇل بېگى شىيەننىڭ باشقىلارنى يەم قىلىشى ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى . كېيىنرەك ئۇدۇننىڭ لەشكەر بېشى شۇمۇمبا ئۇدۇن بەگلىكىنى قايتا تىكلىگەن . مىلادىيە 62 ـ يىلى ئۇدۇن بېگى گۇاڭدۇ قوشۇن باشلاپ بېرىپ ساكارائۇلنى مەغلۇپ قىلىپ ، ساكارائۇلنىڭ بېگى شىيەننى ئۆلتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن توخارا ، پاسىئان ، يولئېرىق ، لىنچەۋىز ، سارىقول ، ئۇزۇن تات قاتارلىق كىچىك بەگلىكلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن يۇتۇۋالغان . نەتىجىدە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى بىر مەھەل قالايمىقانلىشىپ كەتكەن . مىلادىيە 61 ـ يىلى ھونلار قۇس ،

نىڭ تەسىس قىلىنىشى غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتا تولۇق تىكلەنگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى . شۇنىڭدەك ئېتىبارەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە رەسمىي قوشۇلۇپ ، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان① .

غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ 10 نەچچە يىلغىچە ، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا مۇھىم ۋە ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن . غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ، پادىشاھنىڭ شىرەم تۇغقىنى ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى ، ئۇ مىللىي كەمسىتىش ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى يولغا قويۇپ ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان . ھونلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقتى . شۇ چاغدا ھونلارغا ئەڭ ئاۋۇال ساكارائۇلنىڭ بېگى يەن قارشىلىق كۆرسەتتى . شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ، ساكارائۇل بېگى كاڭ خېشى كارىدورغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق ئورناتقان . خېشى رايونىنىڭ باش سانغۇنى دۇرۇڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن كاڭغا «خەن سۇلالىسى ئۇچۇن ساكارائۇلدا خىزمەت كۆرسەتكەن غەربىي يۇرتتىكى پەزىلەتلىك ئۇلۇغ كاھىنىڭ» دەپ نام بەرگەن .

كاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىنىسى شىيەن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان . مىلادىيە 41 ـ يىلى ساكارائۇل بېگى شىيەن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۆزىنى غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بېگى قىلىپ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلدى . گۇاڭ ۋۇدى لىيۇشىيۇ شىيەننى باش قورۇقچى بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن ھەمدە ئۇنىڭغا تامغىلىق لاتا ئىنئام قىلغان . كېيىن دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي رۇن شىيەن باش قورۇقچى بەگلىكىگە تەيىنلەنسە باشقا بەگلىكلەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشى مۇمكىن

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 60 ـ بەت .

رى غەربكە مۇشۇ يول ئارقىلىق زور مىقداردا توشۇلغانلىقتىن ، كىشىلەر بۇ مۇھىم قاتناش لىنىيىسىنى «يىپەك يولى» دەپ ئاتىغان .

«يىپەك يولى» دېگەن نام گېرمانىيىلىك گېئۇگراف فېردىناند ژون رىچتوفېن تەرىپىدىن مىلادىيە 1877 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، خەلقئارالىق بىر ئىلمىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىپ ، ئەسلىدە- كى «كارۋان يۇيۇك» ، «شاھرايى ئەبرىشىم» دېگەن ناملارنىڭ ئورنە- نى ئالغاندىن كېيىنمۇ ، بۇ يول — يىپەك يولى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن ، توغرىسى ئۇ كۆرسىتىدىغان لىنىيە ھەققىدىكى قاراشلار ھەرخىل بولۇپ كەلدى . پەقەت ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ 80 — 90 - يىللىرىغا كەلگەندە ، تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەن ئۇچۇرلار ، 20 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ غەر- بىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلىرى ۋە يېقىنقى يىللاردا قولغا كەلگەن قەدىمكى يىپەك يولى ئەتراپىدىكى خارابە - ئىزلارنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشنىڭ نەتىجىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، يىپەك يولى ھەققىدە بىرقەدەر ئومۇمراق بولغان قاراش بارلىققا كەلدى .

يىپەك يولى غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن باشلىنىپ خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ ، دۇنخۇاڭدىن چىقىپ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ چارقىلىق ، چەرچەن ، نىيە ، كېرىيە ، خوتەن (گۇما) ئارقىلىق قاغىلىق (يەركەن) گە كېلىپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى . بىرى ، (يەكەندىن چىقىپ) تاشقورغان ئارقىلىق پامىردىن ئۆتۈپ باكتېرىيە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) گە كىرىپ ئىرانغا باراتتى . يەنە بىرى ، (يەكەندىن چىقىپ) قەشقەرگە كېلىپ ، ئاندىن پامىردىن ھالقىپ ئىرانغا باراتتى . بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلاتتى . ئىككىنچى يول دۇنخۇاڭدىن چىقىپ تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىنى بويلاپ غەربكە سۇرۇلۇپ ، قۇمۇل ، تۇرپان ، كىنگىت ، كۇسەن ، ئاقسۇ (ئەردىشىل دەپمۇ ئاتالغان) ، ماراللبېشى ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ ، ئاندىن تەكرىتاغنىڭ ئېگىز ئومۇرتقىلىرىدىن ۋە تېرەك داۋاندىن ھالقىپ پەرغانە ۋادىسى ئارقىلىق ئىرانغا باراتتى . بۇ ئوتتۇرا يول دەپ ئاتىلاتتى . ئۇچىنچى يول دۇنخۇاڭدىن چىقىپ قۇ- مۇل ، يەتتە قۇدۇق ئارقىلىق تەكرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بوي-

كىنگىت ، كۇسەن ، قۇم ، سۇلې قاتارلىق 15 بەگلىك قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ ئۇدۇننى تەسلىم قىلدى . ئۇدۇن بېگى گۇاڭدې ئۇزىنىڭ شاھزادىسىنى شىمالىي ھونلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى . شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلار پۈتۈن غەربىي يۇرتنى يەنە كونترول قىلدى .

مىلادىيە 74 ـ يىلى خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن قوشۇن دۇنخۇاڭ-دىن چىقىپ ئالدى قۇس ۋە ئارقا قۇس قەبىلىلىرىنى تىنجىتقاندىن كېيىن ، غەربىي يۇرتتىكى كۆپ سانلىق بەگلىكلەر ھونلارنىڭ ھۆكۈم-رانلىقىدىن قۇتۇلغان . شۇنىڭ بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت باش قوروقچى بەگ مەھكىمىسىنى ۋە ۋۇ جىي چېرىكچى بەگ (غەربىي يۇرتقا خاس مەنسەپ نامى ، ئېكىنچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرى-دىغان ئەڭ چوڭ ئەمەلدار) مەھكىمىسىنى قايتىدىن تەسىس قىلدى . چىن مۇ غەربىي يۇرت باش قوروقچى بېگى قىلىپ تەيىنلەندى .

غەربىي يۇرت باش قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغان دەسلەپ-كى چاغلاردا ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر قاتاردا ئۇنىڭغا قارام بولغان مەكىت رايونى ، كېيىنكى قالايمىقانچىلىق مەزگىللىرىدە ساكا-رائۇل ، ئۇدۇن ، ھونلار ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەن غەربىي يۇرت باش قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قاتارلىقلار-نىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ ، قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇرغان .

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر شامان دى-نى ، زوروئاستېر دىنى ، بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىل-غان . بۇ دىنلار مەكىت رايونىغىمۇ تارقالغان بولۇپ ، ھازىر مەكىت رايونىدا شامان ، زوروئاستېر ، بۇددا قاتارلىق قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرىنى كۆپلەپ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ① .

«يىپەك يولى» قەدىمكى زامانىدا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىن شەرق-تىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدىغان ، جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇرۇقلۇقتىكى چوڭ كارۋان يولى ئىدى . جۇڭگونىڭ يىپەك بۇيۇملى-

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت رايونىدىكى قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2001 ـ يىل 4 ـ سان ، 70 — 74 ـ بەتلەر .

تۇراتتى . تۇركۈم - تۇركۈم سودىگەرلەر «ئۆتەڭلەردىكى دەڭلەرگە توشۇپ كېتەتتى ، يىل بويى ئايىغى ئۈزۈلمىگەن سودىگەرلەر ۋە ئېلىپ-ساتارلار ھەركۈنى قورۇللاردا سودا - تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى»① . بۇنىڭدىن يېپەك يولىنىڭ گۈللەنگەنلىكى ئايان ئىدى .

قەدىمكى «يېپەك يولى» نىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى جەنۇبىي لىنىيىسى ساكارائۇل (يەكەن) گە كەلگەندىن كېيىن بىرده تاغ يوللىرى ئارقىلىق سارىقول (تاشقورغان) غا چىقىپ غەربكە سۈرۈلگەن بولسا ، يەنە بىرده قەشقەر (سۇلې) گە كېلىپ ئوتتۇرا يول بىلەن تۇتاشقان . ئۇندىن باشقا يەكەن (دولان) دەرياسىنى بويلاپ بارچۇق (مارالبېشى) قا كېلىپ ، يەنە ئوتتۇرا ، شىمالىي يوللار بىلەن تۇتاشقان . دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان مەكىت بۇ ئوتتۇرىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان .

3 . ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مەكىت

ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر 220 - يىلى ساۋېي قۇرغان ۋېي پادىشاھلىقىدىن 581 - يىلى ياڭ جيەن قۇرغان سۇي سۇلالىسىگە قەدەر بولغان تارىخىي دەۋرنى كۆرسىتىدۇ . بۇ 360 يىلدىن ئارتۇق تارىخىي جەريانىدا ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەر تولا ئالماشقان ، ۋېي ، شۇ ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق ، قىسقا مۇددەت بىرلىككە كەلگەن غەربىي جىن سۇلالىسى ، جەنۇب بىلەن شىمال تىركىشىپ تۇرغان مەزگىلدىكى 16 پادىشاھلىق ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى ، شۇنىڭدەك جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى سۇڭ ، چى ، لياڭ ، چېن پادىشاھلىقلىرى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى شىمالىي ۋېي ، شەرقىي ۋېي ، غەربىي ۋېي ، شىمالىي چى ، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقلىرى قاتارلىق فېئودال سۇلالىلەر ئۆتكەن . بۇ مەزگىل ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە چوڭ داۋالغۇش ، چوڭ بۆلۈنۈش ۋە مىللەتلەر ئارا چوڭ قوشۇلۇش بولغان دەۋر ئىدى .

بۇ دەۋرده تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھاكىمىيەتلەرمۇ

① «كېيىنكى خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» (« شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» 97 - بەتتىكى نەقىل) .

لاپ ، موری ۋە جىمىسار (قەدىمدە بەشبالىق دەپ ئاتالغان) ئارقىلـ
سانجى (يېڭىبالىق دەپ ئاتالغان) ئەتراپىغا كېلىپ ، ھازىرقى ئۈرۈ
چى - ئىلى يولىنى بويلاپ جۇڭغار ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ ، تەڭرىتـ
ئېغىزى (تەلكە ئېغىزى) ئارقىلىق ئىلى ۋادىسىدىكى ئالمىلىققا كـ
لىپ ، ئاندىن غەربكە مېڭىپ كاسپى دېڭىز بويى ئارقىلىق غەر
ئەللىرىگە باراتتى . بۇ يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلاتتى . شىمالـ
يول بىلەن ماڭغان كارۋان يەنە ئاقسۇغا كېلىپ ، ئۇچتۇرپان ئارقىلـ
بەدەلگارت داۋىنىدىن ئۆتۈپ ، ئىسسىقكۆلگە بېرىپ ، ئۇ يەردىن داۋام
لىق غەربكە سۈرۈلۈپ ، كاسپى دېڭىزى ۋە غەرب ئەللىرىگە باراتتى
ئادەتتە شىمالىي يول يەنە «يايلاق يولى» دەپمۇ ئاتىلاتتى . مانا بۇ
يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئاساسىي يول لىنىيىلىرى بو
لۇپ ، قەشقەر ئېلىمىزدىن غەربكە سۈرۈلگەن يىپەك يولىنىڭ غەربتـ
كى ئاخىرقى ئۆتكىلى ، غەربتىن ئېلىمىزگە سۈرۈلگەن يىپەك يولىنىڭ
باشلىنىش نۇقتىسى ئىدى① .

ئەينى زاماندا «بۇ يولدا ئەلچىلەر ھەمىشە ئۇچراپ تۇراتتى» ،
«ھەربىر ئەلچىلەر ئۆمىكىدە كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز ، ئاز بولغاندا
يۈز نەچچە ئادەم بولاتتى» . بىر يىل ئىچىدە «ئەلچىلەر ئۆمىكى ئاز
دېگەندە 5 — 6 تۈركۈم ، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە تۈركۈم بولاتتى» .
سەپىرى يىراق ئەلچىلەرنىڭ بىر قېتىملىق كېلىپ - كېتىشى ئۇچۇن
8 — 9 يىل كەتسە ، يېقىندىكىلىرى ئۇچۇن بىر قانچە يىل ۋاقىت
كېتەتتى . شۇنىڭ بىلەن تەڭ ، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ۋە
چەت ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرىمۇ ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى .

ھۆكۈمەت سودىسىدىن تاشقىرى ، خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سودا
مۇئامىلىسىمۇ ئىنتايىن كۆپ ئىدى . جۇڭگو ۋە چەت ئەل سودىگەرلـ
رى يىپەك سودىسىدىن كېلىدىغان غايەت زور پايدىنى كۆزلەپ ، يول
نىڭ يىراق ، جاپالىق ، خەتەرلىك بولۇشىدىن قورقماي ، ئۈزاق مۇسا
پىلەرنى بېسىپ ، قاتار - قاتار تۆگە كارۋانلارغا ئەگىشىپ ، جۇڭگو
بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولدا ئۈزۈلمەي قاتناپ

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» (1) ، قەشقەر ئۇيغۇر
نەشرىياتى ، 2001 - يىل 12 - ئاي نەشرى ، 44 — 46 - بەتلەر .

قالغان ھونلار بولسا غەربىي يۇرتلۇقلار تەرىپىدىن «كۆيخۇ» دەپ ئاتالدى[1] .

184 ـ يىلى (پادىشاھ لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 7 ـ يىلى) كەڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داغدۇغىلىق سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى پارتلىدى . شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە لىڭشىپ قالدى . ۋېي ، شۇ ، ۋۇدىن ئىبا-رەت ئۈچ پارالىل بۆلۈنمە ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەت شەكىللەندى . ئۈچ پادىشاھلىقتىن كېيىن بىرلىككە كەلگەن غەربىي جىن سۇلالىسى تىكلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۆمرى بەك قىسقا بولدى . ئۇنىڭ كەينىدىنلا بەش غوز ، 16 بەگلىك ۋە ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر مەيدانغا كېلىپ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە 300 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان چوڭ داۋالغۇش ۋە چوڭ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى كېلىپ چىقتى . شۇڭا ، غەربىي يۇرتتىكى بىرقانچە ئون يەرلىك ھاكىمىيەتلەرمۇ بىر ـ بىرىنى يۇتۇۋېلىش يولىدا كەسكىن ئۇرۇش ئېلىپ باردى . نەتىجىدە ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا ئۇيسۇن بىلەن قۇس بەگلىكى ، جەنۇبىدا كىنگىت ، كۇسەن ، پىشامشان ، ئۇ-دۇن ۋە سۇلىي بەگلىكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ ، تەڭرىتېغە-نىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا يەتتە بەگلىكنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى . بۇ خىل سىياسىي ۋەزىيەت سىيانپىي ، جۇجان ، قاڭ-قىل ، ئېغتالىت قاتارلىق كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىن ئىبارەت بۇ سىياسىي ، تارىخىي سەھنىدىكى پائالىيىتى ۋە قوراللىق جاڭجاللىرى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى .

مۇشۇ مەزگىللەردە مەكىت سۇلىي ، ئۇدۇن ، كۇسەن قاتارلىق بىر قەدەر كۆچلۈك بەگلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇردى ۋە خېلى ئۇزۇن مەزگىل سۇلىي بەگلىكىنىڭ تەسىرىدە بولدى .

غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەر ۋە مەكىت

ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە سىيانپىي ، جۇجان ، قاڭقىل ، ئېغتالىت بەگلىكلىرى غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىپ ، مۇشۇ تارىخىي سەھنىدە بىر ئەسىردىن كۆپ

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 105 ـ بەت .

بىر - بىرىنى يوتۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقتىن ، يەت
بەگلىك تىركەشكەن ۋەزىيەت شەكىللەنگەن . سىيانپىي ، جۇجان
قاتقىل ، ئېفتالىت قاتارلىق مىللەتلەر غەربىي يۇرتتا خېلى ئۇزاققىچ
زومىگەرلىك ، غوجىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ ، مىللەتلەرنىڭ كە
تۇرده ئارىلىششى ۋە قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن .

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىده ، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق
قىلغان ھونلار تەۋەلىكىدىكى كەڭ رايونلاردا ئۇدا بىرقانچە يىل چېكەت
كە ئاپىتى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەردى ، نەچچە مىڭ چاقىرىم
كېلىدىغان كەڭ زېمىندا ئوت - چۆپ ۋە دەل - دەرەخلەر قۇرۇپ
كېتىپ ، ئادەم ۋە چارۋا مالىلار ئاچارچىلىق ۋە كېسەل سەۋەبىدىن
كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى ، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئا-
ساس قىلغان ھون ھاكىمىيىتى ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى . بۇنداق
مۇشكۈل ئىقتىسادىي ۋەزىيەتتە ، ھون ئاقسۆڭەك ، ھۆكۈمرانلىرى
گۈرۈھى ئىچىده يەنە يېغىلىق يۈز بېرىپ ، ھاكىمىيەت جەنۇب ، شە-
مال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى . جەنۇبىي ھونلار شەرقىي
خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى .

جەنۇبىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈشى بىلەن
شىمالىي ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈچى زور دەرىجىده ئاجىزلاشتى .
قۇلدارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللىي زىددى-
يەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەنلىكتىن ، ئۇزاقتىن بۇيان ھونلار
تەرىپىدىن قۇل قىلىنىپ كەلگەن ئوغانلار ، دىڭلىڭلار ۋە غەربىي
يۇرتتىكى مىللەتلەر قوزغىلىپ ھونلارغا قارشى كۈرەش قىلدى . بۇ
ۋاقىتتا شەرقىي خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى شىمالىي ھونلارغا سىيا-
سىي جەھەتتىن پارچىلاش ، ھەربىي جەھەتتىن ھۇجۇم قىلىش تاكتە-
كىسىنى ئۇنۇملۇك يولغا قويغانلىقتىن ، ھون ھاكىمىيىتى مىلادىيە
91 - يىلى (پادىشاھ خې دىنىڭ يۆئىيۈەن 3 - يىلى) ئۇزۇل -
كېسىل يىمىرىلدى . شىمالىي ھونلار «ئەسلىگە كېلەلمەي ، يىراقتا
كەتتى» . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا بېرىپ ، جەنۇبىي ھونلارغا
قوشۇلدى ، يەنە بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ «ئۇيسۇنلار تەرەپكە كەت-
تى» . قالغان بىر قىسمى كانگىيىگە باردى ، شىنجاڭ رايونىدا تۇرۇپ

باشلىدى . 470 ـ يىللارغا كەلگەندە ، جۇجان قوشۇنلىرى ئۇدۇنغا قىستاپ كېلىپ ، غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇنلىغان جايلارغا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلدى .

487 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 ـ يىلى) قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى چۇڭچى تۇرپان ئويمانلىقىدا قاڭقىل بەگلىكىنى قۇردى . شۇ- نىڭدىن باشلاپ قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار بىر ـ بىرى بىلەن 30 يىل ئۇرۇشتى . قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈ- رەش تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي كۈچلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئېفتالىتلارغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى . ئېفتالىتلار پامىر ئېگىزلىكـ- دىن ئۆتۈپ ، V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شەرققە قاراپ كېڭەيىپ ، جۇجانلارنىڭ قولىدىن كۈسەن ، قۇم ، سۇلې ، جۇجۇق (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدە) ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى تىزگىنـ- لەش ھوقۇقىنى بىر مەھەل تارتىۋالدى ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلدى . مانا شۇ چاغدىن باشلاپ مەكىت ئېفتالىتـ- لارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولدى .

VI ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ، شىمالىي ۋېي سۇلالـ- سى شەرقىي ۋېي ۋە غەربىي ۋېي دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكـ- تىن ، دۆلەت كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى . بىر مەزگىل قۇدرەت تاپقان جۇجان خانلىقىنىڭ كۈچىمۇ ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان ئۇرۇش تۈپەيـ- لىدىن ئاجىزلىشىپ ، قۇتقازغۇسىز دەرىجىگە يېتىپ قالغان . بۇ چاغـ- دا ، جۇجانلارغا قۇل بولۇپ كېلىۋاتقان تۈرك قەبىلىلىرى بۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتتە ئۆزىنىڭ كۈچىنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، جۇـ- جانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن تېزلا قۇتۇلۇپ ، يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بىر كۈچكە ئايلانغان . 546 ـ ، 555 ـ ، 563 ـ يىللىرى ، ئۇلار غەربىي يۇرتتا ئۇرۇشقان قاڭقىل ، جۇجان ۋە ئېفتالىتلارنى ئىلگىرىـ- كېيىن يوقاتقان .

سىيانپىي ، جۇجان ، قاڭقىل ، ئېفتالىت ھاكىمىيەتلىرىنىڭ غەر- بىي يۇرتتا بىر ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلغان غوجىلىق تالىشىش

ۋاقىت قوراللىق ئۇرۇشقان .

ئېفتالىتلار يەنە يەندا (嚈哒) ، يى دان (挹怛) ، يى تەن (悒阗) دەپمۇ ئاتالغان . دەسلەپتە خۇاگو بەگلىكى دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى ئېفتالىت بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ۋاڭ جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى دۆلەت نامى قىلىۋالغان① . ئېفتالىتلار ھىندىستان ۋە شەرقىي رىم تارىخچىلىرى تەرىپىدىن ئاق ھون دەپمۇ ئاتالغان . V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشقان . 484 ـ يىلى پېرسىيىنى مەغلۇپ قىلىپ ، دۆلەت نامىنى ئېفتالىت دەپ ئاتاپ ، بەدەخشان (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى فەيزئاباد) شەھرىنى پايتەخت قىلغان .

غەربىي يۇرتقا ئەڭ ئاۋۋال سىيانپىيلار كىرگەن بولۇپ ، ئۇلار مىلادىيە I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەكرىتبغى ئەتراپلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان . سىيانپىيلار قۇرغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر چوڭ دۆلەت بولغانلىقتىن ، ئۇلارمۇ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولغان . ئەمما بۇنىڭغا جۇجانلار ئەڭ زور توسالغۇ بولغان . 402 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيەنشىڭ 5 ـ يىلى) جۇجانلارنىڭ باشلىقى يۇ جۇلۇي سەللان قاغان بولغاندا ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى كىنگىتىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا يېتىپ بارغان ، 414 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىڭ يۈەندىنىڭ شېن رۇي 1 ـ يىلى) غا بارغاندا ، جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتى غەربىي يۇرتتىكى ئېۋىرغول ، قوچۇ ، قۇس ، كىنگىت ، كۈسەن ، قۇم قاتارلىق جايلارنى كونترول قىلغان . V ئەسىرنىڭ 20ـ يىللىرىدا ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي چۆللۈكتە ھەربىي جەھەتتە جۇجانلار ئۈستىدىن بىر قانچە قېتىم غەلىبە قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما جۇجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتەلمىگەن . 460 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خېپىڭ 1 ـ يىلى) جۇجانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتقا قايتا ھەربىي ھۆجۇم

① «قانۇنلار قامۇسى . چېگرا مۇداپىئە قامۇسى» ، «شىنجاڭنىڭ يېرىلىك تارىخى» ، ئۇيغۇرچە نەشرى 110 ـ بەتتىكى نەقىل .

ئاساسىي چوققىلىرىدىن بولغان بوغدا تېغى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان . V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچى جۇڭغار ئويمانلىقىغا كىرگەن . تۈركلەر ئالتۇنتاغ (بۈگۈنكى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان . ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى دۇبۇلغىغا ئوخشىغاچقا ، كىشىلەر دۇبۇلغىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان . «تۈرك» دېگەن نام مانا مۇشۇنىڭدىن كەلگەن . تۈركلەر جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاپ ، تۆمۈر قوراللىرىنى ياسىغاچقا ، جۇجان خانى تەرىپىدىن «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتالغان .

جۇجان ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ، ئۇلار قۇل قىلىپ كەلگەن مىللەتلەر ئۇلارغا قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلغان ، بولۇپمۇ قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدا 30 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش جۇجان ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە خوراتقان . تۈركلەرنىڭ مەشھۇر باشلىقى ئاشنا تۇمەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ، تۈركلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە جۇجانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەنلا قالماي ، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانىدانلىقلار ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەر بىلەنمۇ قويۇق ئالاقە قىلغان . غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ئىككى تەرەپ يىپەك ۋە ئات سودىسى مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان . 546 - يىلى تۈركلەر ئالدى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تېلىلارنى بويسۇندۇرغان ھەمدە ئۇلارنىڭ 50 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالىسىنى قوشۇۋېلىپ ، تۈركلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئاساس سالغان . 552 - يىلى (ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 1 - يىلى) تۇمەن قوشۇن باشلاپ جۇجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، تۇمەن ئۆزىنى ئېل قاغان دەپ ئاتاپ ، تۈرك خانلىقىنى رەسمىي قۇرغان . كېيىن مۇقان قاغان (553 — 572 - يىللار) ئاۋۋال جۇجان خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن . كېيىن يەنە غەربتە ئېفتالىتلارنى ، شەرقتە قىتانلارنى مەغلۇپ قىلغان ، شىمالدا خاككاسلار (قىرغىزلار) نى ئۆزىگە قوشۇۋالغان . مۇقان قاغان قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە تۈرك خانلىقىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ ،

ئۇرۇشلىرى بۇ رايوننىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى قاتتىق ئېگىز - پ
قىلدى ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە ئىنتايىن ئېغىر زىيان يەتكۈزدى
ئەمما شۇنى كۆرۈش كېرەككى ، دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇر
سىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار پەۋقۇلئاددە مۇھىت ۋە ۋەزىيەت شارائىت
دا ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇشنىمۇ ئىلگىر
سۈردى . بۇ ھال مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى
تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۆزئارا تەسىر
كۆرسىتىشى ، بىر - بىرىنىڭكىنى قوبۇل قىلىشى ھەتتا قانداشلىق
جەھەتتە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىگە تۈرتكە بولدى . مانا بۇلار تەڭدە
تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى بىر قېتىملىق
تەبىئىي چوڭ قوشۇلۇشقا ۋە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاسسىمىلياتسىيە
يىلىشىشكە سەۋەب بولدى① .

تۈركلەر قەدىمكى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى بىلەن غەر
بىي شىمالىدا ياشىغان مۇھىم بىر مىللەت . ئۇلار مىلادىيە V
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھاكىمىيەت تىكلەپ ، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرە
لىرىدا مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگەنگە قەدەر
تۈرك خانلىقى ئىگىلىرى - كېيىن بولۇپ 200 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت
بولۇپ تۇرغان . ئۇ ئەڭ قۇدرەت تاپقان چاغدا ، موڭغۇل يايلىقى
جۇڭغار ئويمانلىقى ، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىن ئىبارەت كەڭ زې
مىننى ئىگىلىگەن بولۇپ ، مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا تارىخىغا غايەت
زور تەسىر كۆرسەتكەن كۆچلۈك بىر خانلىق ئىدى .

تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ، خەنزۇچە تارىخىي
ماتېرىياللاردا ، ئۇلارنىڭ ئەجدادى «ئاشنا» نى ئاساسلە قىلغان (تۈرك
خانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۇرۇقنى مەنبە قىلغان) ، بۆرىنى توتېم②
قىلغان قەبىلە دەپ خاتىرىلەنگەن . تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى دەسلەپ
يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان
ھونلارنىڭ زۇلمى ۋە پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن ، تەڭرىتېغىنىڭ

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 - يىل 7 - ئاي
ئۈيغۇرچە نەشرى ، 116 — 117 - بەتلەر .
② توتېم — ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر تەبىئىي نەرسىنى ئەجدادلىرىنىڭ
باكى قەبىلىسىنىڭ چوقۇنۇش بەلگىسى قىلىشى .

خۇك ، گاۋجيۇك قاتارلىقلارنى تەرەپ ـ تەرەپتىن ئۇرۇشقا ئاتلاندۇ-رۇپ ، ئىشباراغا زەربە بەرگەن . غەرب تەرەپتىكى تاردۇش قاغان ئىشبارانىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، غەر-بىي يۇرتتىكى جايلارنى ئىگىلەپ ، ئىشبارا قاغان بىلەن پۇت تېپىش-كەن . بۇنىڭ بىلەن تۇركلەر شەرقىي تۇرك خانلىقى ۋە غەربىي تۇرك خانلىقى دەپ ئىككىگە رەسمىي بۆلۈنگەن . شەرقىي تۇركلەر بىلەن غەربىي تۇركلەر ئاساسەن ئالتۇنتاغنى پاسىل قىلغان . مۇشۇ مەزگىل-لەردە مەكىت ئاۋۋال تۇرك قاغانلىقىنىڭ ، كېيىن غەربىي تۇرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . غەربىي تۇركلەر تۇن يابغۇ قاغانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئىنتايىن كۈچەيىپ ، ئوقيالىق ئەسكىرى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكەن ، سۇياپ شەھىرى (ھازىرقى توقماق ئەتراپى) دە چوڭ قارارگاھ قۇرغان . تۇن يابغۇ قاغان ئۆلگەندىن كېيىن ، غەربىي تۇركلەر ئۇزاققىچە بۆلۈنۈش ، مالىمانچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار زاۋاللىققا يۈزلەنگەن .

4 . سۇي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مەكىت

سۇي سۇلالىسى (581 — 618) ئارقان 38 يىل دەۋر سۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئەمەل ـ مەنسەپ ، قانۇن ـ تۈ-زۈملەرنى تەسىس قىلىپ ، چېگرا رايونىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئېچىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىپ رونىق تېپىشى ۋە غەربىي يۇرتنى بىر-لىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئاساس سالغان .

300 يىلغا يېقىن دەۋر سۈرگەن لى جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) دەۋرى — جۇڭگو فېئودالىق جەمئى-يىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى . تاڭ سۇلالىسى سىياسىي ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەينى زامانىدا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى . پۈتۈن دۇنيا تاڭ سۇلالىسىگە ھۆرمەت نەزەرى بىلەن قارايتى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى چېگرا رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، مىللەت-لەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ، ئىناقلىقى ۋە دوستلۇقى جەھەتتە شانلىق تارى-

شمالي قۇملۇقتىكى ئورخۇن دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ئۆتۈكەن تېغ
ئوردا قۇرغان . ئۆز ۋاقتىدا تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنى «شەرقتە لې
خېنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ ، غەربتە ئالبىسكون دېڭىزى (بۈگۈن
كاسپى دېڭىز) غىچە بولغان 10 مىڭ چاقىرىم ، جەنۇبتا قۇملۇقنى
شىمالىدىن شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان 5 — 6 مىڭ چاقىرىم
يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ھونلاردىن كېيىن مەملىكىتىمىز
نىڭ شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر قۇرغان يەنە ب
قۇدرەتلىك خانلىق بولۇپ قالغان .

تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمى
يىتكە ئىگە . ئۇ II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان مەملىكىتىمىز
نىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىدا داۋام قىلىپ كەلگە
مالىمانچىلىق - بۆلۈنمىچىلىككە خاتىمە بېرىپ ، مەملىكىتىمىزنى
شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىنىڭ سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە
كېلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ، ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي
قىسىملىرىدىكى چېگرا رايونلىرىنى كېڭەيتىشتە غايەت زور تۆھپە
قوشقان .

تۈرك خانلىقى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي ، قاغان تۇمەن ئۆز ئىنى
سى ئىستەمىنى 567 - يىلى 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنغا باش
قىلىپ غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن . ئىستەمى غەربىي يۇرتتىكى
بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇپ ۋە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلغان . ئامۇ دەريا‌سى
تۈرك خانلىقى بىلەن پېرسىيىنىڭ پاسىلى بولۇپ قالغان ، كېيىن
ئىستەمى ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلەپ ، مۇستەقىل بىر سىياسىي گەۋ
شەكىللەندۈرگەن . شۇنىڭدىن تارتىپ تۈرك قاغانلىقى ئەمەلىيەتتە
شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقى دەپ ئىككى
قىسىمغا بۆلۈنگەن . 576 - يىلى ئىستەمى ئۆلۈپ ، ئورنىغا ئوغلى
تامكۇت ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنى تاردۇش قاغـان دەپ ئاتىـغان
583 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىشبارا 400 مىڭ كىشىلىك
چوڭ قوشۇن بىلەن سۇي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ، تېيەنشۇي
يەنئەن قاتارلىق جايلارنى تالان - تاراج قىلغان . سۇي سۇلالىسى يا

يايدۇردى ۋە تېلېلار بىلەن بىرلىشىپ تۈيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىناۋىتى ، تەسىرىنى يۇقىرى كۆتۈردى .

شېكۇي غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بولغاندىن كېيىن ، نەچچە تۈمەن ئوقياچى لەشكەرگە ئىگە بولۇپ ، ئىستەمى ۋە تاردۇش قاغان دەۋرىدىكى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، غەربىي تۈركنى ئەڭ گۈل-لەنگەن دەۋرگە ئېلىپ كىردى .

سۇي سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسى بىلەن ھالاكەتكە يۇزلەندى . بۇ چاغدا تەيىۋەننى مۇداپىئە قىلىۋاتقان گۈەنلۇك (گۈەنجۇ - لۇڭشى رايونى) لۇق ئاقسۆڭەك لى يۈەن 617 - يىلى تەيىۋەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ تەيىۋەندىن ئۇدۇل چاڭئەنگە باستۇرۇپ كىردى . 618 - يىلى سۇي ياڭدۇدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، لى يۈەن چاڭئەندە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتاپ ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى ، يىلنامىنى ۋۇدى دەپ ئۆزگەرتتى .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇ پادىشاھى لى يۈەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرده (618 — 626) تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ ئىشلىرىغا قارىغۇدەك مادارى يوق ئىدى . 626 - يىلى لى يۈەننىڭ ئىككىنچى ئوغلى لى شىمىن «شۈەن ۋۇمېن ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن پادىشاھ بولدى ، ئۇ تارىختا تاڭ تەيزۇڭ دەپ ئاتالدى ، يىلنامىسى جېنگۈەن دەپ ئاتالدى . تاڭ تەيزۇڭ يىراقنى كۆرىدىغان ، دانا ۋە ئىستېداتلىق پادىشاھ ئىدى . ئۇ ئىچكى سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈ-رۈش ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، زېمىن دائىرىسىنى پائال كېڭەيتىپ ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈ-رۈشكە كىرىشتى . 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى يوقالدى . 657 - يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە قارىتا كەڭ كۆلەمده جازا يۈرۈشى قوزغىدى . غەربىي تۈرك خانلىقى يوقىتىلىپ ، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈردى .

640 - يىلى ، تاڭ سۇلالىسى قوچۇدىكى چۇ جەمەتى خانلىقىنى

خىي سەھىپە قالدۇرغاندى .

581 ـ يىلى شىمالىي جۇ بەگلىكىنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرە ھوقۇقىنى كونترول قىلىۋالغان باش ۋەزىر ياڭ جيەن جۇ بەگلىكىنىڭ سەككىز ياشلىق پادىشاھى جىڭ دىنى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ ، ئۆزى پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى ، دۆلەت نامىنى سۇي دەپ ئاتىدى يىلنامىنى كەيخۇاڭ قىلىپ ئۆزگەرتتى ، چاڭئەننى پايتەخت قىلدى سۇي سۇلالىسى چېن سۇلالىسىنى يوقىتىپ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، جۇڭگودا نەچچە يۈز يىل داۋاملاشقان بۆلۈنمە ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىمۇ ئاكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى .

583 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 3 ـ يىلى) تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككى بۆلەككە رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتتى . 599 ـ يىلى تۈرك قاغانى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىچىدە زور قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى . غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى تاردۇش پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلتەبىرنى ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ شىمالىي چۆللۈكنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىپ ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركنى بىرلىككە كەلتۈردى ، ئۆزىنى بىلگە قاغان دەپ ئاتاپ ، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى بولۇۋالدى .

603 ـ يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلەشتى ، تېلې ، ئىزگىل ، بارغۇت قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە بىرلىكتە قوزغىلىپ قارشى چىقتى . بۇنىڭ بىلەن تاردۇش پۈت تىرەپ تۈرىدىغان زېمىنىدىن مەھرۇم قىلىپ ، قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ غەربتىكى تۈيغۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى . غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زور مالىمانچىلىق يۈز بەردى . نەتىجىدە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى . تېلې قەبىلىلىرى قەبىلە قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قەبىلە غالىبنى ئۇيۇش باغا قاغان قىلىپ سايلاپ ، سىرتاردۇشلار باشلىقى ئىلدىرنى كىچىك قاغان قىلىپ سايلاپ ، تېلې خانلىقىنى قۇردى .

605 ـ يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 ـ يىلى) سۇي ياڭدى تەختكە چىقىپ غەربىي يۈرتنى باشقۇرۇش ھەرىكىتىنى پائال قانات

پايتەختتىن لوشې (هازىرقى لاسا) غا يۆتكىگەن. ئۇ پۇختا ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈم بەرپا قىلىپ، خىل لەشكەرنى 400 مىڭغا يەتكۈزگەن. يېزىق ئىجاد قىلغان، قانۇن تۈزۈپ چىققان. تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسى ۋېنچېڭ بىلەن توي قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ تۆھپىسىنى تەرىپلەپ ئۇنى «گەنبۇ»، يەنى پەزىلەتلىك خان دەپ ئاتىغان. سۇڭزەن گەنبۇ دېگەن سۆز «سەلتەنەتلىك - پەزىلەتلىك» دېگەنلىك بولىدۇ.

650 - يىلى (تاڭ گاۋزۇ يۇڭخۇيىنىڭ 2 - يىلى) سۇڭزەن گەنبۇ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ نارەسىدە نەۋرىسى ماڭ سۇڭماڭزەن خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. شۇنىڭ بىلەن تۇبۇت خانلىقىنىڭ چوڭ ھوقۇقى ۋەزىر غالدۇڭزەن جەمەتىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ئۇلار تۇبۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستانە بىللە ياشاش مۇناسىۋىتىگە تامامەن ئاسىيلىق قىلىپ، سۇڭزەن گەنبۇنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىش قىلغان. 662 - يىلى (لۇڭسۇنىڭ 2 - يىلى) تۇبۇتلەر غەربىي تۈرك گۇڭيۇ قەبىلىسىنىڭ ۋە سۇلىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇدۇن رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. 663 - يىلى تۇبۇتلەر تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، چىڭخەينى ئىگىلەپ، بۇ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جاينى كونترول قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، تۇبۇتلەر يەنە ئالتۇنتېغىدىن ئۆتۈپ پىشامشان ۋە چۈرچان رايونلىرىنى بېسىۋالدى. 670 - يىلى تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا ئىگىلىگەن ئايماقلىرى 18 گە يەتتى. ئۇدۇن تۇبۇتلەرگە تەسلىم بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ، كۇسەنگە ھۇجۇم قىلغان ئىدى. 675 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇندا كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسى، سۇلىدا سۇلىي تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىدى. 679 - يىللىرىغا بارغاندا، تۇبۇتلەر ئاخىرى تۆت قورغاننى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەنشىدىكى بۇ تۆت قورغان تەۋەسىدىكى جايلار، سۇلىي قورغىنى تەۋەسىدىكى مەكىت قاتارلىق جايلار تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

2. ئورخۇن ئۇيغۇر (回纥)خانلىقى ۋە مەكىت

ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادى 605 - يىلىدىن 788 -

تىنچىتقاندىن كېيىن ، غەربىي ئايماق بىلەن بېشبالىق ئايمىقىنى ئ
سىس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، غەربىي ئايماق (ھازىرقى تۇرپان
دا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر بەگلىكلىرىنى ھەم كىنگىت
كۇسەن ، سۇلې ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى تۈتۈق بەگ مەھكىمل
رىنى باشقۇرىدىغان ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان

ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىر
سى : «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» ۋە پامىرنىڭ غەربىي ، پېرسىيىنىا
شەرقى ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى 20 تۈتۈق مەھكىمىسىگە قا
راشلىق رايونلار ، يەنى پامىرنىڭ شەرقىدىكى كىنگىت ، كۇسەن
سۇلې ، كېرىيىدىن ئىبارەت تۆت تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە پامىرنى
غەربى ، پېرسىيىنىڭ شەرقى ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى توخرى
قۇم ، پېرسىيە قاتارلىق 16 تۈتۈق مەھكىمىسىدىن ئىبارەت ئىدى .①
مەكىت سۇلې تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ دائىرىسىدە بولۇپ ، تاڭ سۇلالە
سىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەنىدى .

ھالبۇكى ، مەكىت رايونىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىد
بولۇشى قىسقا بىر مەزگىللىك بولۇپ ، تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتق
بېسىپ كىرىشى ، بۇ خىل ھالەتنى ئۆزگەرتىۋەتكەنىدى .

1 . تۇبۇتلەر ۋە مەكىت

تۇبۇت خەنزۇچە 条拜提,退摆特,图伯特 دەپمۇ ئاتالغان
ئۇلار زاڭزۇ مىللىتىنىڭ ئەجدادى بولۇپ ، ئاساسەن چىڭخەي - شى
زاڭ ئېگىزلىكىگە ئورۇنلاشقان . تۇبۇتلەر گەنسۇ ، چىڭخەيدىن جەنۇبق
كۆچكەن غەربىي چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان فاچاڭلار بىلەن يەر
لىك ئاھالىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلىپ شەكىللەن
گەن . VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى لاڭرىلۇنزەن دۆلىتى قۇرغان
629 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى) لاڭرىلۇنزەننىڭ 13 ياشلىق
ئوغلى چىسۇڭزەن (چىنۇڭزەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) زەنپۇ (خان) لى
تەختكە ئولتۇرغان . چىسۇڭزەن قۇرامىغا يەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكى
ئۇ ئىنتايىن باتۇر ۋە دانالىق بىلەن شىزاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 - يىل 7 - ئاي
ئۈيغۇرچە نەشرى ، 164 — 165 - بەتلەر .

ئۇيغۇر خانلىقى تۆمەت قاغاندىن تارتىپ قوغۇشات قاغاندا خانلىق يوقالغانغا قەدەر ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 200 يىل دەۋران سۈرگەن .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى ھەققىدە خەنزۇچە كلاسسىك تارىخنامىلەردىن «يېڭى تاڭنامە . ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە : «زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، شەرقتە شىرۋىيلار (室韦) دىن غەربتە ئالتۇنتاغقىچە يېتىپ باراتتى ، جەنۇبتا چوڭ چۆللۈكنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، قەدىمكى ھونلارنىڭ بارلىق زېمىنلىرىنى ئىگىلەگەندى» دېيىلگەن ، «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆر-نەكلەر» دە : «ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، شەرقتە شىرۋىلاردىن غەربتە ئالتۇنتاغقىچە يېتىپ بارىدۇ ، جەنۇبتا چوڭ چۆل-لۈكتىن ھالقىغان بولۇپ ، تۈركلەرنىڭ ئەسلىدىكى بارلىق زېمىنلىرى-نى ئىگىلىگەن» دېيىلگەن . لېكىن ، بەزى تەتقىقاتچىلار تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى خانلىققا قارام بولغان قەبىلىلەر (يەنى غەربتىن شەرققە قاراپ قارلۇق ، قىرغىز ، شاداپىت ، بارغۇت ، بايىرقۇ ، شىرۋي ، قۇمۇق ، قىتان قاتارلىقلار) نىڭ زېمىنلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغا يېتىپ بارغان ، غەربتە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ، جەنۇبتا ئوردوس (河套) نى كونترول قىلغان ، شىمالدا بايقال كۆلىگە يېتىپ بارغان بولۇپ ، خانلىقنىڭ ھەربىي كۈچى ئەڭ كۈچەيگەن چاغلاردا ئۇتتۇرا ئاسىياغمۇ يېتىپ بارغان» ، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر كۈچى شىنجاڭدىكى بېشبالىق ، قوچۇ ، كۇسەن ، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسسىقكۆل رايونلىرىغىچە يەتكەن» ، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلده بېشبا-لىق ، قوچۇ ، ئاگىنى ، كۇسەن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپلا قالماستىن ، بەرخان (ئاقسۇ) ، يەركەن ، ئۇدۇن ، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ، يەنە پەرغانه ۋە سۇيئاب قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن . غەربىي يۇرتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن» دەپ قاراشماقتا . فرانسىيىلىك ج . ر . خامىلتون ئۆز ئەسىرىده : «قوتلۇق بىلگەكۆل قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق زېمىنى شەرقتە مانجۇرىيىدىن باشلىنىپ غەربتە ئالتاي تېغى ۋە تەڭرىتېغىدىكى قارلۇقلار رايونىغا يېتىپ باراتتى» دېگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز قولى

يىلىغچە بولغان تارىخىي مەزگىلدە خەنزۇچە خۇيخې (回纥) ، ئاتالغان . ئۇيغۇر دېگەن سۆز «بىرلەشمەك» ، «ئۇيۇشماق» ، «ئىتتىپاقلاشماق» دېگەنلىك بولىدۇ . ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى ، بۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دىڭلىڭلار ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تېلېلارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان يۇەنخې قەبىلىسىگىچە سۈرۈشكە بولىدۇ[1] . مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تېلېلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ لەشكەر تۈتۈشىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە ، يۇەنخې قەبىلىسى پەيدىنپەيدە ئۆز كۈچىنى نامايان قىلىپ ، تېلېلار ئارىسىدا بىر قەدەر كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ تونۇلغان . VI ئەسىردە تۈركلەر زورايغاندىن كېيىن ، تېلې قەبىلىلىرى تۈركلەرگە بويسۇنغان . 605 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 - يىلى) غەربىي تۈرك قاغانى چۇلۇ قاغان تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىدىن بىرنەچچە يۈز كىشىنى يىغىپ كېلىپ «ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتكەن»[2] . تېلېلار ئىچىدىكى ۋېيخېلار (ئەينى زامانداپ يۇەنخېلار دەپ ئاتالغان) «بارغۇت ، توڭرا ، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۆزىنى ئېركىن دەپ ئاتىدى ، كېيىن يەنە ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر (خۇيخې) دەپ ئاتىغان»[3] . بۇ ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى زور ۋەقە ئىدى .

744 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقلىق كۆل بويلا (گۇربالا) قارلۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ ، بېشبالىقنىڭ يېنىدىكى باسمىل قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ، باسمىللارنىڭ قاغانى ئېلتىرىشىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۆزىنى قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان دەپ جاكارلىغان ۋە ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۆتۈكەن تېغى ئېتىكىدە بارگاھ تىكىپ ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان . تاڭ شۇەنزۇڭ بىلگەكۆل قاغانغا سۇيىنگىل (رەھمىدىل) قاغان دەپ نام بەرگەن[4] .

---

① لىن گەن ، گاۋزىخۇ : «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 - يىل 12 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 7 — 8 - بەتلەر .

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى . تۈركلەر ، تېلېلار تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2002 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 570 - بەت .

③ «كونا تاڭنامە» ، 195 - جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» 5195 — 5196 - بەتلەر (ئەخمەت سۇلايمان قۇتلۇق «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 - يىل 11 - ئاي نەشرى ، 66 - بەتتىكى نەقىل) .

④ لىن گەن ، گاۋزىخۇ : «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 - يىل 12 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 21 - ، 22 - بەتلەر .

ھۆكۈمرانلىق رايونلىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن . «يېڭى تاڭنامە» بە-لەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى خاتىرىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېخنىكا 5 ـ يىلىدىكى (مىلادىيە 745ـ يىلى) مەلۇماتلاردۇر . «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دىكى خاتىرىلەر بولسا ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان يېڭىدىن تەختكە چىققان يىللارغا ، كېيىن بولغاندىمۇ مىلادىيە 753 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ . «ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىقى مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن زېمىن دائىرىسى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختىنى مەركەز قىلغان نىسبەتەن مەركەزلەشكەن رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ »...

ئورخۇن ـ يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ، ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ۋە كونا ، يېڭى تاڭنامىلەردىكى خاتە-رىلەرگە ئاساسلانغاندا ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى كۈچىيىپ ، شىمالىي ئاسىيا يايلاق رايونىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالغان . 8 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 9 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە-چە بولغان تارىخىي جەريانىدا ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى پۈتكۈل چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماس-تىن ، يەنە گەنسۇ يايلاقلىرى ، جەنۇبىي سىبىرىيە ، جۇڭغارىيە ۋادە-سى ، تارىم ۋادىسى ، شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى ئېرتىش دەرياسى ، يەتتە سۇ ۋادىسى ، چۇ دەرياسى ، ئىسسىقكۆل ۋادىلىرىغىچە يېتىپ بارغان[1] . 839 ـ يىلى ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئىنەيۈنكۈل بىلەن شاھزادەسايغا پادىشاھلىق تەختىنى تارتىۋە-لىش قەستىدە بولغاندا ، ئىناۋەتمەن قاغان قۇت تېكىن تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن . شاھزادە سايغا بىلەن يېقىن ئۆتكەن مۇئاۋىن ۋەزىر قارا قوۋۇ قوشۇن باشلاپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئىناۋەتمەن قاغانىنىڭ ئىنەيۈن كۈل بىلەن سايغانى ئۆلتۈرگەنلىكى-دىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، دەرھال ئات سوۋۇغا قىلىش ئارقىلىق ساتار (شاداپىت) لاردىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىپ ، ئىناۋەتمەن قاغانغا بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلغان . ئىناۋەتمەن قاغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ

① ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق : «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى ، 142 — 145 ـ بەتلەر .

بىلەن پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرىدىن تەخمىنەن 753-يىلى (يىلان يىلى) دىن سەل كېيىنرەك تىكلەنگەن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا بولسا ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان تىلىدىن ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونى ۋە زېمىن دائىرىسىنىڭ ئەھۋالى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سۈرەتلەپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «مەن تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن تەڭرىدىن بولغان ئەل بىلگە قاتۇن قاغان ۋە قاتۇن ئاتاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ چاغدا ئۆتۈكەننىڭ غەربىي چېتىدە، تەز دەريا سىنىڭ بېشىدا بارگاھ قۇرغۇزدۇم. شۇ يەردە يولۇاس يىلى ۋە يىلان يىلى ئىككى يىلىنى ئۆتكۈزدۇم. ئەجدىها يىلى ئۆتۈكەن ئۇتتۇرىسىدىكى سۇڭۇر - باسقان مۇقەددەس چوققىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە يايلىدىم، شۇ يەردە بارگاھ قۇرغۇزدۇم، سېپىل سوقتۇردۇم، مىڭ يىللىق، تۇمەن كۈنلۈك پۈتۈكۈمنى، تامغامنى شۇ يەردە سىلىق تاشقا ئويدۇردۇم، يوغان تاشقا ئورناتقۇزدۇم، يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇشى، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن ئىلىمنى قۇردۇم، تۈزۈملىرىمنى تىكلىدىم. ئالدىمدا كۈنچىقىشتىكى خەلقلەر، ئارقامدا ئايچىقىشتىكى خەلقلەر، دۇنيانىڭ تۆت بۇلۇڭىدىكى خەلقلەر (ئۆزلىرىنىڭ) كۈچلىرىنى ماڭا بېرۈر... سەككىز دەريا ئارىلىقىدا چارۋام ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىم بار. سېلىنگا، ئورخۇن، تۇغلا سەككىز دەريا مېنى سۆيۈندۈردى. مەن قارغا ۋە بۇرغۇ دەريا بويلىرىدىكى ئاشۇ يەرلەردە تۇرىمەن، ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا كۆچىمەن، يايلىقىم ئۆتۈكەننىڭ غەربىي ئۇچىدا، تەز دەريا سىنىڭ بېشىنىڭ شەرقىدە، مەن شۇ يەردە تۇرارمەن، كۆچەرمەن... مېنىڭ خاھىشىم بويىچە ئونغى ئۆتۈكەندىن ئاتلاندى. (قوشۇن تارت، خەلقىنى يىغ) (دېدىم)... جەنۇبىي چېگرانى، ئالتۇنتاغدىكى غەربىي چېگرانى، كۆگمەنىكى شىمالىي چېگرانى قوغدا...» دېگەن خاتىرىلەر بار. يۇقىرىدىكى قەدىمكى خەتنۇچە خاتىرىلەردە بولسۇن ياكى مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەردە بولسۇن ھەممىسىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى ھەم ئوغلى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (مويۇنچۇر) تەرىپىدىن قايتا تەشكىل قىلىنغان دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىكى

يىغىپ كۆچ توپلاپ ، پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان . 872 ـ يىلى (شىيەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) خېشى ئۇيغۇرلىرى گەنجۇنى ئىشغال قىلىپ ، ئۆز ئالدىغا خان تىكلەپ ، X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە دەۋران سۈرگەن . بۇ چاغلاردا تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى زەئىپلىشىپ كەتكەنىدى ، ئۇيغۇرلار شۇ چاغدا خېشى رايونى بويىچە ئەڭ كۈچلۈك ئىدى . ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى شەرقتە لىڭجۇ (هازىرقى نىڭشيادىكى لىڭ-ژۇ) دىن تارتىپ غەربتە دۇنخۇاڭ ، يۈمېن ، ئەنشىگىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، غەربىي يۈرت بىلەن ئىچكى رايون ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكەللىرىنى كونترول قىلىۋالغانىدى . XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ، خېشى ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان . 1227 ـ يىلى موڭغۇللار تاڭغۇتلارنى يوقاتقاندىن كېيىن ، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە موڭغۇللارنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا بولغان ، خېشى ئۇيغۇرلىرى بۇ جايدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كۆپىيىپ رونىاق تاپقان ، هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇگۇ مىللىتى ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر .

يەنە بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى باركۆل يايلىقى ئارقىلىق تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىغا كېلىپ جايلىشىپ ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . بۇ مەزگىلدە بېشبالىق ، غەربىي ئايماق تۇبۇتلەرنىڭ كونترولۇقىدا بولۇپ ، ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا كىرەلمىگەن . كېيىنكى مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى بۆكۈتېكىن بېشبالىقتا تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئاندىن يەنە غەربىي ئايماق (يەنى قوچۇ ، هازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى) ، ئۇرۇمتاي (هازىرقى مىچۇەن ناهىيىسى تەۋەسىدە) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان . بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۈرەش قىلىش داۋامىدا كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ ، ئاخىرى غەربىي ئايماق (قوچۇ) نى مەركەز قىلغان هالدا قوچۇ ئۇيغۇر هاكىمىيىتىنى قۇرغان . ئۇلار تارىختا غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى (شىجۇ ئۇيغۇرلىرى) ياكى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان . غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تېزلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ئۆزگەرگەن . بۇنىڭ بىلەن ئۇلار-

ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان . قارا قوۋۇ شاھزادە قوۋۇ تېكىننى قوشۇۋۇشا
قاغان قىلىپ تىكلىگەن . شۇ يىلى ئۇيغۇرلار رايونىدا ۋابا كېسىل
تارقالغان ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قاتتىق جۇدۇن بولۇپ ، ئات - ئۇلاغلا
كۆپلەپ قىرىلىپ كەتكەن . ئادەم ۋە چارۋا - ماللارغا كەلگەن ب
ئاپەتتە پۈقرالار تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتكەن ، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇ
خانلىقىنىڭ دۆلەت كۈچى جىددىي تۈردە زەئىپلەشكەن . 840 - يىلى
(كەيچېكىنىڭ 5 - يىلى) ئۇيغۇر سانغۇنى كۈلۈگ باغا قارا قوۋۇدىن
قاتتىق رەنجىپ ، خاككاسلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن .

خاككاسلار قاغانى ئارىز 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن
ئۇيغۇرلارنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلغان . ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارگاھى
قارا بالغاسۇن ئىشغال قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ قاغانى قوۋۇشات ھەم
قاراقوۋۇ ئۆلتۈرۈلگەن ، ئۇلارنىڭ قوشۇنى ۋە پۇقرالىرى ژەيران بو-
لۇپ ، ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغان . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلە-
رى ئومۇمىيۈزلۈك كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان . ئۇيغۇرلار ئومۇمىيۈز-
لۈك كۆچۈشتە ، بىر بۆلىكى جەنۇبقا ، بىر بۆلىكى غەربكە كۆچكەن .

غەربكە كۆچكەنلىرى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنگەن : بىر بۆلىكى خېشى
كارىدورىغا كېلىپ ، ۋۇ زېتىيەن دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ
خېشى كارىدورىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە قوشۇ-
لۇپ كەتكەن . بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار خېشى كارىدورىغا كەلگەندىن
كېيىن ، گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې شەھىرى) دا بارگاھ
قۇرغان ، شۇڭا ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى خېشى ئۇيغۇرلىرى دەپ
ئاتالغان . گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەسلەپكى مەزگىلدە تۇبۇتلەرگە بېقىنغا
نىدى . 848 - يىلى (تاڭ شۇەنزۇڭ داجۇڭنىڭ 2 - يىلى) خېشى
رايونىنىڭ يەرلىك ئاقساقىلى شاجۇ (گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ) لۇق جاڭ
يىچاۋ قوشۇن توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقار
غاندىن كېيىن ، ھازىرقى شىنجاڭ ، گەنسۇ ، چىڭخەي قاتارلىق ئۇچ
ئۆلكە (رايون) دىكى شاجۇ ، يىجۇ ، گۇاجۇ ، شىجۇ ، گەنجۇ ، سۇجۇ
لەنجۇ ، مىنجۇ ، كوجۇ قاتارلىق 11 ئايماقنى ئىشغال قىلغان ، خېشى
ئۇيغۇرلىرى يەنە جاڭ يىچاۋنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بېقىنغان . كېيىنكى
يىللاردا خېشى ئۇيغۇرلىرى سەرگەردان بولۇپ يۇرۇپ ، پۇقرالىرىنى

دەرياسىنى پاسىل قىلىپ ، غەزنەۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ خۇراسان رايو-نىغا يېقىنلاشقان ، جەنۇبتا پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىغچە بولۇپ ، پامىر ئېگىزلىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان① .

5 . سۇڭ ، يۈەن ، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مەكىت

840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ ، پان تېكىن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ كۆچۈپ ، غەربىي يۇرتقا كىر-گەندىن تارتىپ 1678 ـ يىلى يەكەن خانلىقى يىمىرىلگەنگە قەدەر 800 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى .

بۇ ۋاقىت ئىچىدە ، غەربىي يۇرتتا غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ، قاراخانىيلار خانىدانلىقى ، ئۇدۇن پادىشاھلىقى ، قارا قىتان (غەربىي لياۋ) ، يۈەن سۇلالىسى ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى قاتارلىقلار بارلىققا كەل-دى . ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ تارىخ سەھىپىلىرىنى يېزىپ قال-دۇردى ، غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى ، مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىنى تېزلەت-تى . ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋەت-نى داۋاملىق ساقلاپ كەلدى ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنە-يىتىنى بىرلىكتە يارىتتى ۋە بېيىتتى .

1 . قاراخانىيلار خانلىقى ۋە مەكىت

قاراخانىيلار خانلىقى تەخمىنەن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مىلا-دىيە 850 ـ يىللار قۇرۇلۇپ ، X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېتىلگەن ، XIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (مىلادىيە 1221 ـ يىل-لار) غا كەلگەندە مۇنتەرز بولغان . ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن قارلۇق ، تۇركەش ، ياغما ، چىگىل ، ئۇيغۇر ، سوغدى قاتار-لىقلاردىن ئىبارەت ئىدى . ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە قاراقۇم چۆل-لۈكىدىن شەرقتە لوپنۇر كۆلىگىچە ؛ شىمالدا بالقاش كۆلىدىن جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ باراتتى . خانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى

① ۋېي لياڭتاۋ : «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 93 — 101 ـ بەتلەر ؛ لىن گېن ، گاۋزىخۇ : «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 196 — 197 ـ بەتلەر .

نىڭ كۈچى تېخىمۇ زورايغان . قوچۇ خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئاقسۇ ، شىمالدا ئىلى دەرياسىدىن جەنۇبتا تۈبۈتكېچ (هازىرقى خوتەن بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ ئارىلىقى) بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، بۇ خانلىق تۇرپان ، تارىم ۋە جۇڭغارىيىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئويمانلىقنى توغرىسىغا كېسىپ ئوتتەن هاكىمىيەت بولۇپ قالغان . غەربىي ئايماق ئۇيغۇر هاكىمىيىتى تاكى يۈەن سۇلالە سىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان . ئۇيغۇر مىللىتى شۇ يەردىكى هەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە ياشاپ ، بىللە ئەمگەك قىلىپ كۆپىيىپ ، ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ، پەيدىنپەي سىڭىشىش ئارقىلىق راۋاجلىنىپ ، هازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىگە ئايلانغان .

غەربكە كۆچكەن ئۇچىنچى بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كىرىپ ، ئۆزلىرىدىن ئىلگىرى بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن قارلۇق قەبىلىسىگە قوشۇلغان . ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى پامىرنىڭ غەربىدە بولغاچقا ، ئۇلار تارىختا غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان① . بۇ بىر تۈرككۇم ئۇيغۇرلار قۇدرەتلىك قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى قۇرغان② . بۇ خانلىق دەسلەپ بالاساغۇن (هازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆ دەرياسى باشلىنىدىغان يەرنىڭ غەربىي جەنۇبى) نى ، كېيىن قەشقەرنى پايتەخت قىلغان . بۇ خانلىق كۈچەيگەن مەزگىللەردە ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى زېمىن : شەرقىي جەنۇبتا هازىرقى شىنجاڭنىڭ چاقىلىق ناهىيىسىگە يەتكەن ، شەرقتە ئاقسۇ شەهىرى بىلەن باي ناهىيىسىنىڭ ئارىلىقىغىچە بولغان قاقاس تاغ ، چۆللۈكلەرنى چېگرا قىلغان ، شەرقىي شىمالدا ئالتاي تېغىدىن تاكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ، ئەمما قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن تۇتاشقان چېگراسى ئېنىق ئەمەس . شىمالدا بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغىچە يەتكەن ، غەربىي شىمالدا ئارال دېڭىزىغىچە بولۇپ ، ئامۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . غەرب ۋە غەربىي جەنۇبتا ئامۇ

---

① ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى هەققىدىكى مەلۇماتلار ئۈچۈن قارالسۇن : «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 229 — 232 ـ بەتلەر .

② ۋېي لياڭتاۋ : «قاراخانىيلار خانلىقى تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى ، 27 — 30 ـ بەتلەر .

خانغا قارشى كەسكىن جەڭ قىلىپ ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ ، قاراخانىيلار خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى .

955 ـ يىلى ساتۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتاپ ، قەشقەردە تۇردى ، ئىككىنچى ئوغلى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇردى .

مۇسا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، بۇددىزمنىڭ مەركىزى بولغان ئۇدۇننى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن دىنىي ئۇرۇش قوزغىدى . مۇسا 977 ـ يىلى باشلىغان ئۇدۇنغا قارشى دىنىي ئۇرۇشىنى 1001 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئاياغلاشتۇردى . بۇ ئۇرۇش ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلدى . ئىستىلا قىلىنغان ئۇدۇن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى .

1041 ـ يىلى قاراخانىيلار خانلىقى ئامۇ دەرياسى رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى بۆرتېكىن بىلەن ئىبراھىم شەرق قىسىم چوڭ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى ۋە ئۆزىنى «تابغاچ» خان دەپ ئاتىدى . بىرلىككە كېلىپ بولغان خانلىق شۇنىڭدىن باشلاپ يەنە شەرقىي خانلىق بىلەن غەربىي خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى . شەرقىي خانلىقنى ھەسەن جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى سوردى ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى تالاس ، ئىسپىجاب ، تاش قەلئە (ھازىرقى تاشكەنت) ، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى ، يەتتىسۇ ۋادىلىرى ۋە قەشقەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . غەربىي خانلىقنى ئەلى جەمەتى ئەۋلادلىرى سوردى ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئامۇ دەرياسى رايونى ۋە پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ، بۇخارا پايتەخت بولدى .

مەكتەپ ئەينى دەۋردە قەشقەرنى پايتەخت قىلغان شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىگە قاراشلىق جاي بولدى . بۇ دەۋردە مەكتەپنىڭ تارىخى ، مەدەنىيىتى قاتارلىقلاردا ناھايىتى زور بۇرۇلۇش يۈز بەردى .

بىرىنچى ، تارىخىي جەھەتتىن ، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلار قاراخانىيـ

ھۆكۈمرانلىق مەركىزى چۈ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى بالاساغۇن (ھا زىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربى) دا ئىدى. كېيىن قەشقەرگە كۆچۈرۈلدى.

840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىقىغا كىرىپ قارلۇقلار تەرەپكە باردى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بۇ ئۇيغۇرلار قارلۇق خانلىقى ئاساسىدا قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى.

قاراخانىيلار خانلىقى خانلىقنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ، خاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن كىچىك ئوغلى بۆلۈپ سوردى. چوڭى چوڭ خاقان بولۇپ، ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتالدى، ئۇ خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى بولۇپ، بالاساغۇندا تۇردى؛ كىچىكى ئورۇنباسار خاقان بولۇپ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى، ئۇ دەسلەپ تالاستا تۇردى، كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى.

يازما ھۆججەتلەردە بايان قىلىنىشچە، قاراخانىيلار خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى بىلگە قادىرخان ئىكەن، بىلگە قادىرخان ئۆزلىكىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ زېمىننى تەڭ بۆلۈشۈۋالغان. چوڭ ئوغلى بازىر ئۆزىنى ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتاپ، بالاساغۇندا تۇرۇپ، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىنى سوردىغان؛ ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتاپ، تالاستا تۇرۇپ، خانلىقنىڭ غەربىي قىسىم رايونىنى سوردىغان. ئوغۇلچاق قاتارلىق خانلىقى بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلغان. 893 - يىلى سامانىيلار خانلىقى تالاسنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوغۇلچاق قەشقەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

ئوغۇلچاق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جىيەنى ساتۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتىغان. ساتۇق بۇغراخاننىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم ئىش شۇ بولدىكى، ئۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي پائالىيىتىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندۇردى. ساتۇق خان دەۋرىدە قاراخانىيلار خانلىقى پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىپ، سامانىيلار خانلىقى بېسىۋالغان تالاسنى قايتۇرۇۋالدى ۋە 944 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بالاساغۇندىكى چوڭ

ئەمما مەكتەپ رايونىدىكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئىسلام دىنىدىن ئاۋۇالقى قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى داۋاملىق ساقلاندى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدە ـ ئەھكاملىرىغا سىڭىپ كەتتى .

تۆتىنچى ، تىل ـ يېزىق جەھەتتە ، قاراخانىيلار قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىن باشلاپلا خانلىق تەۋەسىدە ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىشقا باشلىدى . بۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا ، گراماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردە ئورخۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ ، يەنە يېڭى تەرەققىياتلارغا ئىگە بولغانىدى . بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئەرەب ، پارس تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ، ئەرەب ، پارسچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىل تەركىبىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى . بىراق ، مەكتەپ رايونى ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بويىچە سىرتىنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرىغان بولغاچقا ، چەت تىلنىڭ تىل تەركىبلىرىنىڭ بۇ جايدىكى خەلقنىڭ تىلىغا بولغان تەسىرى ئانچە چوڭ بولمىغانىدى . شۇڭا ھازىر مەكتەپكى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تىلىدا — مەكتەپ (دولان) شېۋىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل ئېلېمېنتلىرى خېلى كۆپ ھالدا ئەسلىدىكى ھالەتتىن ساقلاپ قالغانىدى[1] . مۇشۇ مەزگىلدە خانلىق تەۋەسىدە ئىككى خىل يېزىق ئىشلىتىلگەنىدى . بىر خىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ؛ يەنە بىر خىلى ئەرەب يېزىقى بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلى ئەرەب يېزىقى بىلەن ئىپادىلەنگەنىدى[2] .

مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقى ئىككى خىل يېزىقتا كۆچۈرۈلگەن . 1907 ـ يىلى ، فرانسىيە ئالىمى پېللىئوت ھازىرقى شىنجاڭنىڭ يەكەن ناھىيىسىدىن قاراخانىيلار خاندانلىقى مەزگىلىدىكى بىرقانچە ھۆججەتنى تاپقان ، ئۇنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 1096 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ . ھۆججەتتە ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىمزاسى بولۇپ ، بەزىلىرى ئەرەب يېزىقىدا ، بەزىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىدى[3] . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان

---

① كۆرەش تاھىر ، ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكتەپ (دولان) شېۋىسى ھەققىدە تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2006 ـ يىل 2 ـ سان .

② لىن گەن ، گاۋزېخۇ : «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 237 ـ ، 238 ـ بەتلەر .

③ گېلىڭ شىمىن : «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل نەشرى ، 44 ـ بەت .

لار خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولۇپ ، ئەسلىدىكى تارقاق ھالە
تتىن بىرلىككە كېلىش ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىش ھالىتى
ۆتتى . تەكلىماكان بويىدىكى مەكىت قاتارلىق بوستانلىقلار قاراخانىي
لارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى — قەشقەرگە بىۋاستە قارايدىغان مۇھىم
جايلارغا ئايلاندى . ئەڭ مۇھىمى بۇ چاغدا پۈتكۈل تارىم ۋادىسى مىللىي
تەركىب جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ ، ئۇيغۇرلار بۇ جايدىكى ئاساسلىق
مىللەتكە ئايلاندى .

ئىككىنچى ، ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتىن ، قاراخانىيلار خانلىقى
قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇيغۇرلار مۇنتىزىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆ-
تۈپ ، خانىدانلىقنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ،
ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ، سودا ۋە شەھەرلەشكەن مۇنتىزىم قول
ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىبارەت تۈرلۈك شەكىلگە ، ئۆ-
زىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ، ئۇنىۋېرسال ماددىي ئىشلەپچى-
قىرىش شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ ، خانلىق تەۋەسىدىكى
ھەرقايسى بوستانلىق ، يۇرتلار ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۆز جا-
يىغا ماس كەلگەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى يولغا قويۇپ ،
ئۆزىگە خاس ماددىي تۈرمۇش شەكلىنى بەلگىلىگەنىدى . مۇشۇ قاتاردا
دولان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاياغ ئېقىنىغا جايلاشقان مەكىت قاتار-
لىق جايلار ئۆزىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلگەن ماددىي
ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرىنى — يەرىم كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە
يەرىم ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى بىللە ئېلىپ
بارىدىغان ، كۆندىلىك تۈرمۇشىدا چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن
دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىرگە ئىستېمال قىلىدىغان ھالەت بار-
لىققا كەلگەنىدى .

ئۈچىنچى ، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىلا
ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئىسلام دىنى خانلىقنىڭ
دۆلەت دىنىغا ئايلانغانىدى . تارىم بوستانلىقىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈ-
لۈشى ، خانلىقنىڭ ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن تارقىتىشى ئارقە-
سىدا مەكىت قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى
دىنىي ئېتىقادلىرىنى ئۆزگەرتىپ ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى .

بولۇش هارپىسىدا ، قىتان ئاقسۆڭەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن ئۆز قەبـ
ـلىلىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ بېرىپ ، ئېمىل دەرياسى ۋە بالاسا
غۇندا قۇرغان هاكىمىيەت . قىتانلار شەرقىي غۇز ، سىيانپىي يۇۋېن
قەبىلىلىرىنىڭ بىر تارمىقى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ، قىتانلار
نىڭ ئاقساقىلى يوللىغ ئاباگى قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈ
رۈپ ، كۇندىن ـ كۇنگە قۇدرەت تېپىپ ، 907 ـ يىلى خانلىق تەختىگە
چىقتى . 916 ـ يىلى ئۇ ئۆزنىنى پادىشاه دەپ جاكارلىدى ، يىلنامىنى
شېنشي ، دۆلەت نامىنى قىتان دەپ ئاتىدى . 947 ـ يىلى دۆلەت
نامىنى بۇيۇك لياۋغا ئۆزگەرتتى ؛ 983 ـ يىلى يەنە بۇيۇك قىتانغا
ئۆزگەرتتى ؛ 1066 ـ يىلى يەنە بۇيۇك لياۋ دېگەن نامنى ئەسلىگە
كەلتۈردى .

پادىشاه تېمۇزۇ دەۋرىدە ، خېيلۇڭجياڭ ۋە سۇڭخۇاجياڭ دەريالـ
ـرى ئەتراپىدىكى جۇرجىتلار كۇنسېرى قۇدرەت تاپتى . 1122 ـ يىلى
قەبىلە باشلىقى ئاگۇدانىڭ قوماندانلىقىدا ئۇزلۇكسىز جەنۇبقا سۇرۇ
لۇپ ، قىتانلارغا هۇجۇم قىلدى . 1123 ـ يىلى قىتانلارنىڭ پايتەختى
نەنجىڭ (يەنجىڭ) نى بېسىۋالدى . 1124 ـ يىلى يوللىغ تاشىن قىتان
قوشۇننىنى باشلاپ غەربكە كەتتى .

1128 ـ يىلى قاراقىتان قوشۇنلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسى
ئارقىلىق تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ ، توپتوغرا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي
چېتىدىكى جايلارغا كىردى . قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانى
ئەھمەد قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنىغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ ،
قەشقەر شەهىرى ئەتراپىدا قاراقىتان قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى .
قاراقىتان قوشۇنلىرى قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ
قىلدى . ئەھمەد جەڭدە قازا تاپتى . قاراقىتان قوشۇنلىرى ئارقىدىنلا
يەنە يەكەن ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى هۇجۇم بىلەن بېسىۋالدى .

1132 ـ يىلى يوللىغ تاشىن ماۋرائۇننەهر رايونىدىكى كىرمان
شەهىرىدە ئۆزىنى پادىشاه دەپ جاكارلاپ ، گورخان دەپ ئاتىدى ،
ئۇزاق ئۆتمەيلا تېمۇخان (تەڭرى ساقلىغان خان مەنىسىدە) غا ،
يىلنامىسىنى يەنچىڭغا ئۆزگەرتتى . ئۆز بوۋىسىنى تۇنجى ۋارىس پادە
شاه ، مومىسىنى ئادالەتچى خانىش دەپ ئاتىدى . يوللىغ تاشىن بەرپا

«ئاتالمش يەكەندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار» ئەملىيەتتە ھازىر قى مەكىت ناھىيىسىنىڭ قىزىلئاۋات يېزىسى قىزىلچى كەنتىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئەينى دەۋرلەردە بۇ جاي يەكەنگە تەۋە زېمىن بولغاچقا، ئۇلۇم ساھەسىدىكىلەر بۇ جايدىن تېپىلغان يازما ماتېرىياللارنى شۇ نام بىلەن ئاتاشقانىدى① .

بەشىنچى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلارنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەر قايسى بوستانلىقلار ۋە شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كۈچەيدى. دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى، ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن سودىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ھەر قايسى شەھەرلەر ۋە بوستانلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى تەرەققىي قىلىپ، سودىنىڭ تېخىمۇ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ مەزگىلدە شىمالدا بارچۇق، غەربتە قەشقەر، جەنۇبتا يەكەندىن ئىبارەت ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سودا تەرەققىي قىلغان شەھەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان مەكىت رايونىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىمۇ ياخشىلىنىپ، ئۆزىگە خاس سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى بارلىققا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

ھالبۇكى، 1089 ـ يىلى سالجۇقىيلار خانلىقى بۇخارانى بېسىۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي خانلىق سىياسىي جەھەتتە سالجۇقىيلار خانىدانلىقىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالدى. 1128 ـ يىلى يوللىغ تاشىن قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خاقانى ئەھمەدنى مەغلۇپ قىلدى. قەشقەر قاتارلىق جايلار قاراقىتانلارغا تەۋە بولدى. 1137 ـ يىلى قاراقىتانلار خوجەند (ھازىرقى تاجىكىستاندىكى خوجەند) دە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلدى، ئەسلىدىكى قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە تېررىتورىيىمۇ قاراقىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

قاراقىتان خانلىقى — لياۋ سۇلالىسى (907 — 1125) گۈمران

① لىن مېيشۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل 12 ـ ئاي، خەنزۇچە نەشرى، 474 ـ، 475 ـ بەتلەر؛ نېۋ رۇجى: «ئالتاي مەدەنىيىتى ۋە غەربىي يۇرت»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 ـ يىل 10 ـ ئاي، خەنزۇچە نەشرى، 182 ـ، 183 ـ بەتلەر.

قاغانى قىلىپ كۆتۈردى . ئۇنىڭ ھۆرمەت نامى چىڭگىزخان («تەڭ-داشسىز ئۇلۇغ خان» مەنىسىدە) دەپ ئاتالدى .

چىڭگىزخان پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنى يەر ـ زېمىنغا ، بايلىق ۋە مەرتىۋىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ، موڭغۇل دالاسى تەۋەسىنىڭ سىرتىدىكى ھاكىمىيەتلەرنى بويسۇندۇرۇش قارارىغا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ئەتراپىدىكى قوشنا ئەللەرگە قارىتا غايەت زور تالان ـ تاراج ھەم ۋەيرانچىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشنى قوزغىدى . ئۇ ، ئالدى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈردى . XIII ئەسىرنىڭ بېشىدا ، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا قاراقىتانلار خانلىقىغا تەۋە ئىدى . غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى قىتانلار-نىڭ زۇلمى ئاستىدا قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن-دى . مىلادىيە 1212 ـ يىلى كۈچلۈك قاراقىتان سۇلالىسىنىڭ پادىشا-ھى جى گۈلۈنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغان (جى گۈلۈ كۈچلۈكنىڭ قېيناتىسى) ئىدى . كۈچلۈك تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇدۇن ، قەش-قەر ، يەكەن ، مەكىت قاتارلىق جايلار بىۋاستە قاراقىتانىنىڭ باشقۇرۇ-شىدا بولغان . كۈچلۈك ئۇدۇن ، قەشقەر ، يەكەن ، مەكىت قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنى بۇددا دىنىغا قايتىشقا مەجبۇرلىغان . خاتە-رىلەردىن قارىغاندا ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ ، ئۇلارنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلغان ، بويسۇنمىغان-لارنى ئۆلتۈرگەن . ئۇدۇن ، قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلار قارشى-لىق قىلغان بولسىمۇ ، باستۇرۇۋېتىلگەن .

شىمالدا باش كۆتۈرگەن تېمۇرچىن (چىڭگىزخان) مىلادىيە 1218ـ يىلى شەرق ۋە غەربكە قاراپ كېڭىيىشكە لەشكەر چىقارغان ، جەبەنويان باشچىلىق قىلغان غەربىي يول قوشۇنىنىڭ بىر تارمىقى كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇدۇن ، قەشقەر ۋە يەكەن خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ ، ئار-قا ـ ئارقىدىن غەلىبە قىلغان . جەبەنويان قوشۇنىنىڭ ئەزىمەتلىرىدىن كېيىنمۇ ساريكول (تاشقورغان) دا كۈچلۈكنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن ،

قىلغان بۇ ھاكىمىيەت تارىختا «غەربىي لياۋ» ياكى «قاراقىتان خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

قاراقىتانىنىڭ چېگرا سى شىمالدا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىكى باقىت تاغلىرىغىچە، غەربتە خارەزىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئارال دېڭىزىغىچە؛ شەرقتە بېشبالىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە، شەرقىي جەنۇبتا خوتەنگىچە، غەربىي جەنۇبتا ئامۇ دەريا سىغىچە يېتىپ باردى.

ئەينى زاماندا قۇدرەت تاپقان موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش داۋامىدا 1204 - يىلى نايمان قەبىلىسىنى يوقىتىپ، قەبىلە باشلىقى تايانخاننى ئۆلتۈردى. تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك قاراقىتانلار تەرەپكە قېچىپ باردى. 1211 - يىلى كۈچلۈك جى گۈلۈنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. مەكىت ئاۋۋال قاراقىتان خانلىقىنىڭ، كېيىن نايمان شاھزادىسى كۈچلۈكنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

2. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكىت

XI ئەسىردە، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئونان دەريا سى بىلەن كېرولىن دەريا سى ئارىلىقىغا جايلاشقان موڭغۇل قەبىلىلىرى قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان. بۇرە تېكىن قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭىكى تېمۇرچىن ئەينى زاماندىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىش ئىستىكىدىن ئىبارەت تارىخىي يۇزلىنىشكە ماسلىشىپ، باشقا قەبىلىلەرنى يۇتۇۋېلىش يولىدا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، بىر - بىرلەپ يوقىتىش سىياسىتى ئارقىلىق ئاۋۋال كۈچلۈكەرەك بولغان كېرەي قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئونغان ۋە جاتالان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى جامۇقە بىلەن بىرلىشىپ، تاتار، مېركىت، تايجىئۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنى مەغلۇپ قىلدى. 1201 - يىلى تېمۇرچىن يەنە ئونغان بىلەن بىرلىشىپ، جامۇقەنى مەغلۇپ قىلدى. 1202 - يىلى ئونغانىنىڭ كۈچلىرىنىمۇ يوقاتتى. 1204 - يىلى قۇدرەتلىك نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايانخاننى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن قۇڭغۇرات قەبىلىسى بىلەن ئونغۇت قەبىلىسى ئارقا - ئارقىدىن ئەل بولدى. 1206 - يىلى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئونان دەريا سى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، 44 ياشتىكى تېمۇرچىننى پۈتۈن موڭغۇللارنىڭ چوڭ

جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ، ئېسەن بۇقا بۇ يەردە ھۆكۈمران بولدى ؛ غەربىي قىسمىنىڭ مەركىزى سەمەرقەند بولدى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ، بۇ يەردە كوبەك ھۆكۈمران بولدى .

1321 ـ يىلى ۋە 1330 ـ يىلى كوبەك خان بىلەن ئېسەن بۇقا ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولدى . موڭغۇل قەبىلىلىرى سەركىسىز قېلىپ ، پاتىپاراق بولۇپ كەتتى ، ھەرقايسىسى ئۆز سەنىمىگە دەسسەپ ، بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلىشتى . 1348 ـ يىلى ھوقۇقلۇق ۋەزىر بۇلاجى 18 ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى ئېسەن بۇقىنىڭ ئوغلى دەپ جاكارلىدى ۋە ئۇنى ئاقسۇدا خان قىلىپ تىكلىدى . تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار تارىختا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالدى .

تۇغلۇق تۆمۈر 1361 ـ يىلى ماۋرائۇننەھر رايونىغا ئۇزلۇكسىز ئەسكەر ئەۋەتىپ ، ماۋرائۇننەھر رايونىنى قايتۇرۇۋالدى ، چاغاتاي خانلىقى يەنە ۋاقتىنچە بىرلىككە كەلدى . تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خانلىقى جەمەتى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان شەخس ئىدى . ئۇ ئىسلام دىنىنى تەشۋىقاتىنىڭ شىمالىي قىسمىدا زورلۇق ۋاستىسى بىلەن كېڭەيتىپ ، 160 مىڭ موڭغۇلنى زورلۇق بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇردى . 1363 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلدى ، ھەرقايسى جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى ، ھەرقايسى جايلاردا بۆلۈنمە ھالەت شەكىللەندى .

XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللارنىڭ ئۈيرات قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە بېشبالىقنى ، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ھەم باركۆل يايلاقلىرىنى بېسىۋالدى .

خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنمىچىلىك تۈپەيلىدىن ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى كۈنسېرى زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى .

مەكىت قاتارلىق تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى جايلار ئاۋۋال چاغاتاي خانلىقىنىڭ ، كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدە قالدى .

4 . يەكەن خانلىقى ۋە مەكىت

1514 ـ يىلىدىن 1678 ـ يىلىغىچە بولغان بىر يېرىم ئەسىر

قەشقەر ، يەكەن ، مەكىت ، ئۇدۇنلارنىڭ ھەممىسى چىڭگىزخانغا بو سۇنغان[1] . شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلار موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇكۈمرانلىقىدا بولغان .

1227 ـ يىلى چىڭگىزخان تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلىش سەپىرىد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ھاكىمىيەتنى ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى تۆلۈخار ۋاقتىلىق باشقۇرۇپ تۇردى . 1229 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ خان جەمە تىدىن بولغان ئوگىداي چوڭ خان بولدى .

1271 ـ يىلى قۇبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ ، خانبالىقنى پايتەخت قىلدى . 1279 ـ يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ ، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈردى ، شۇنىڭ بىلەن ، بەش دەۋر ، ئون سۇلالە زامانىسىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن بۆلۈنمە ھالەتكە خاتىمە بەردى .

3 . چاغاتاي خانلىقى ۋە مەكىت

چاغاتاي خانلىقى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايىنىڭ سۈيۈرغاللىقى ۋە ئۇنىڭ شۇ سۈيۈرغاللىقتا بەرپا قىلغان ھاكىمىيىتە- نى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئىلى ۋە بورتالا رايونى ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر ، خوتەن رايونى ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەتتىسۇ ۋە ماۋرائۇننەھر رايونىغا توغرا كېلىدۇ . چاغاتاي سۈيۈرغاللىقى چىڭگىز- خان سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن زېمىن ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ سۈيۈرغال- لىق ۋە ئىرق ، قەبىلە ئەڭ مۇرەككەپ بولغان رايون بولۇپ ، ئۇ ئاۋات شەھەرلەرنى ، شۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان دېھقانلارنى ، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇنىڭ مەركىزى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ئالمالىق ئىدى . 1241 ـ يىلى چاغاتاي ۋاپات بولدى .

1314 ـ يىلى چاغاتاي خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى : شەرقىي قىسىم ئالمالىقنى ئۆزىگە مەركەز قىلدى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قەشقەر ، تۇرپان قاتارلىق

---

① «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 ـ يىل 10 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 50 ـ ، 51 ـ بەتلەر .

كەچۈرۈشكە چىققاندا ، خوتەندە ۋاپات بولدى .

ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن ، سەئىدخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . ئابدۇكېرىم خاننىڭ ئاساسىي تۆھپىسى تۈرپان رايونى بىلەن قۇمۇل رايونىنى يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنىغا قوشۇپ ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەككە بۆلۈنۈپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيىتىگە خاتىمە بەردى .

1592 - يىلى ئابدۇكېرىم خان ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ، ئۇنىڭ دەۋرىدە خانلىق ئىنتايىن گۈللىنىپ قۇدرەت تاپتى .

مۇھەممەدخان ئۆلگەندىن كېيىن ، تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد ۋارىسلىق قىلدى . بۇ چاغدا ، خانلىق سىرتتا قىرغىزلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى ، ئىچكى جەھەتتە ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقتى ، شۇنىڭ بىلەن ئارقا - ئارقىدىن بۆلۈنمە ھالەت شەكىللىنىشكە باشلىدى . ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشىدا ھەرقايسى تەرەپ سىرتنىڭ ياردىمىگە ئىنتىلىپ ، شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار ، قازاقلار ، ئۇيراتلار ۋە خوجىلارنىڭ كۈچى بۇ ئۇرۇشلارغا ئارىلاشتى . 1678 - يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن قۇنتەيجى غالدان 12 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ ، ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئىلىپ ، خانلىقنىڭ پايتەختى يەكەنگىچە يېتىپ باردى ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خان ئەسىرگە چۈشۈپ ، ئىلىغا ئىلىپ كېتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنى جۇڭغارلارنىڭ تەۋەسىگە ئايلاندى .

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ، خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ماس ھالدا مەكىت رايونىنىڭ تارىخ ، مەدەنىيەت ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى .

بىرىنچى ، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، خانلىق تەۋەسىدىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى تاماملاندى . تارىم ۋادىسىدىكى پارچە بوستانلىقلارنىڭ ئىلگىرىكى بۆلۈنمە ، يەككە ھالىتىگە

ۋاقىت ئىچىدە ، يەركەننى مەركەز قىلىپ ، شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە پامىر ئېگىزلىكىگىچە ، جەنۇبتا شىزاڭ چېگراسىدىن شىمالدا تەڭرىتېغىغىچە سوزۇلغان چوڭ خانلىق تىكلەندى ، بۇ مەشھۇر يەكەن خانلىقى ئىدى .

يەكەن خانلىقى سەئىدخان تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ ، ئىسمائىل خان ئەسىرگە ئېلىنغانغا قەدەر جەمئىي ئالتە ئەۋلاد ، 11 خانلىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ ، 165 يىل داۋاملاشتى . «خانلىق ئەڭ قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلاردا ، پۈتكۈل تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئىلكىگە ئالغاندىن تاشقىرى ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ، ئىسسىقكۆل رايونى ، پەرغانە ئويمانلىقى ، بەدەخشان ۋە ۋاخان تاغلىق رايونى قاتارلىق جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەمەلىي زېمىنىنى باشقۇردى»[1] .

يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدا ، سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد ، نەۋرىسى ئابدۇكېرىم ۋە سۇلتان ماخمۇد جەسۇر ، ئىستېداتلىق ، سىياسىي جەھەتتە تەرەققىيپەرۋەر ۋە تۆھپىكار چوڭ خانلار ئىدى . شۇنداقلا يەكەن خانلىقىنى قۇرغان ۋە قۇدرەت تاپقۇزغان ھۆكۈمرانلار ئىدى .

يەكەن خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى سەئىدخان 1490 ـ يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان . 1514 ـ يىلى ئاكىسى بابۇر بىلەن بىللە سەمەرقەند شەھىرى ئەتراپىدا جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، قوشۇننىنى باشلاپ تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ ، قەشقەر رايونىغا كىردى . جاپالىق ، شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ يېڭىسار ، يەكەن ۋە قەشقەرنى ئىشغال قىلدى . 1514 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى خانلىق تەختىگە ئولتۇردى ، يەكەننى پايتەخت قىلىپ ، يەكەن خانلىقىنى قۇردى . 1533 ـ يىلى سەئىدخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . ئابدۇرەشىدخان دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇپ ، خانلىق تەختىنى مۇستەھكەملىدى ، سىرتتا ئۆزبېكلەرنىڭ شايبانىلار خانىدانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، قۇدىلاشتى . 1560 ـ يىلى ئابدۇرەشىدخان جايلارنى كۆزدىن

① لېۋزىشياۋ : «ئۇيغۇر تارىخى» ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 1 ـ قىسىم ، 717 ـ ، 718 ـ بەتلەر .

دولان دەرياسى بويىدا چوڭ بولغان . دولان دەرياسى ۋادىسى ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى ئاپىرىدە بولغان جايلارنىڭ بىرى ئىدى . ياخشى مۇھىت ۋە ئوبدان ئائىلە تەربىيىسى ئاماننىسانىڭ مۇزىكا ساھەسىدە ئۆسۈپ-يېتىلىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن . ئاماننىسا ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى ، پەزىلىتى ۋە گۈزەللىكى بىلەن جەمئىيەتتە تونۇلغان . بولۇپ-مۇ ، ئۇ ۋادىسى مەھمۇدنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشىدە شۇ يەردە ئومۇملاشقان چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ھەممىسىنى چالالايدىغان بولغان . ئۇ قىز ۋاقتىدىلا «ئەخلاقىي جەمىلە» ، «شۇرۇ ھۇلقۇلۇب» دېگەن مەز-مۇندا شېئىرلار يازغان . ئاماننىسانىڭ گۈزەل جامالى ئابدۇرەشىدخاندىن ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ئابدۇرەشىدخان ئاماننىسانىڭ پەزىلىتىدىن تەسىرلىنىپ ، بولۇپمۇ ئاماننىسانىڭ مۇزىكا قابىلىيىتىدىن ھەيران بولۇپ ، تۇرلۇك توسالغۇ ۋە پۇتلىكاشاڭلارغا قارىماي ، ئاماننىسا بىلەن توي قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئاماننىساخانىنىڭ مۇقامنى رەتلەپ چىقىش ئىشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىشى ئۈچۈن زۆرۈر شەرت ھازىرلە-نىدۇ[1] .

ئابدۇرەشىدخان ئاماننىساخانىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ۋە تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا ، جايلاردا تاشلىنىپ قالغان ئۇيغۇر سازەندىلىرى ، غەزەلچىلىرى ھەم شائىرلىرىنى تاپتۇرۇپ كېلىدۇ ، بۇنىڭ بىلەن ئوردىدا نۇرغۇن تالانتلىق شەخسلەر توپلىنىدۇ ، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن «مۇقام» مۇزىكىلىرى مۇشۇ كىشىلەر بىلەن بىللە ئوردىغا توپلىنىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت ھازىرلىنىدۇ .[2]

تۆتىنچى ، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تارىم ۋادىسىدىكى بوس-تانلىق ۋە شەھەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ، سودا ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى ، ھەرخىل قول ھۈنەر ـ سەنئەت كەسىپلىرى تەرەق-قىي قىلدى ، يېڭى شەھەرلەر بارلىققا كەلدى . بۇ مەزگىلدە مەكىت خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەن شەھىرىگە يېقىن بولۇشتەك ئالا-ھىدىلىكى بىلەن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى .

---

① لىۋ زىشياۋ : «يەكەن خانىدانلىقى ۋە مۇقام» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر تەتقىقاتى» ، (ئۇيغۇرچە) 1993 ـ يىل 1 ـ سان ، 69 ـ ، 70 ـ بەتلەر .

② لىۋ زىشياۋ : «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 784 ـ بەتكە قارالسۇن .

خاتمه بېرىلىپ ، مىللەت تەركىبى ئېنىق ، مۇقىم بولغان ، بىر پۈتۈ
زېمىن تېررىتورىيىسىگە ئىگە بولغان ھالەت بارلىققا كېلىپ ، جەمئ
يەتتە ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي جەھەتتە گۈللىنىش ۋەزىيىتى كۆرۈ
دى . مەكىت خانلىقىنىڭ مەركىزى يەركەنت شەھىرىگە قاراشلىق جا
لارنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇھىم روللارنى ئويناشقا باشلىدى .

ئىككىنچى ، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تەخىرىتىبغىنىلا
جەنۇب - شىمالىنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن بىرگە
ئىسلام دىنىنىڭ پۈتكۈل خانلىق تەۋەسىدە تارقىلىشىغا ، دۆلەت دىنى
لىق ئورۇنىنى تېكلىشىگە شارائىت يارىتىپ بەردى . بۇنىڭ بىلەن
خانلىق تەۋەسىدىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىرلىككە كېلىپ ،
جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا ياخشى شارائىت يارىتىلدى .

ئۈچىنچى ، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە سەنئە-
تى غايەت زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن . بولۇپمۇ يازما ئەسەرلەر ۋە
مۇزىكا باشقا ھەرقانداق دەۋردىكىدىن كۆپ بولۇپ قالماي ، بەلكى
ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر
كۆرسەتكەن . مۇقام ئۇستازى ، شائىرە ئامانىنساخانىنىڭ تۇغۇلغان ،
بالىلىق چاغلىرىنى ئۆتكۈزگەن يۇرتى مەكىت ئەينى دەۋر ئۇيغۇر
مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم رول ئوينىغان
ھەم ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغانىدى .

«ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش يەكەن خانلىقى دەۋرىدە-
كى مۇھىم مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇگۈنكى
كۈندە مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر «مۇقام»
نى رەتلەپ چىقىش يەكەن خانلىقىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيە-
تى دەپ ئېتىراپ قىلماقتا . «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش ئىشى ئەڭ
بۇرۇن يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇرەشىدخان
دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلغان .

بىر تاسادىپىي پۇرسەتتە شىكارغا چىققان ئابدۇرەشىدخان دولان
دەرياسى بويىدا (ھازىرقى مەكىت ناھىيىسى غازكۆل يېزىسى قومۇش
مەھەللە كەنتى ئەتراپىدا) ئامانىنساغا يولۇقۇپ قالىدۇ . ئامانىنسا
مەھمۇد ئىسىملىك نامرات ئوتۇنچىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ،

ماۋارائۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى ۋە بۇ رايوندا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى . كېيىنچە ، بۇ رايونلار ئاساسەن قادىرىيە گۇرۇھىنىڭ ئاساسلىق قورغىنىغا ئايلاندى .

مىلادىيە 1224 ـ يىلى ، چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەندىن كېيىن ، قادىرىيىچىلەر ئۇلۇسى سىياسىي ، دىنىي ئىشلاردا مۇھىم رول ـ لارنى ئويناشقا باشلىدى . بولۇپمۇ موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مۇسۇلماڭ ـ لىشىشىدا ئالاھىدە رول ئويناىدى . بۇ چاغدا قادىرىيىچىلەرنىڭ ئاساس ـ لىق ۋەكىللىرىدىن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن قاتارلىقلار ماڭلايسۆيەر رايونىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان ئاقسۇ شەھىرىگە كېـ لىپ ، بۇ ئېقىمنىڭ ئەقىدىلىرىنى تارقىتىشقا باشلىدى . ئاقسۇغا تەۋە ئايكۆل رايونى قادىرىيىچىلەرنىڭ ماڭلايسۆيەر رايونىدىكى بىر قورغـ ـنىغا ئايلاندى . مىلادىيە 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۇرخان مۇغۇلىستان خانلىقى (شەرقىي چاغاتاي خانلىقى) نى قۇرغاندىن كېيىن ، مەۋلانا شەيخ جالالىدىننىڭ ئوغلى شەيخ ئەرشىدىن تۇغلۇق تۆمۇرخاننى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىپ ، قادىرىيە ئېقىمىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا يول ئاچتى .

مىلادىيە 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ، بۇخارالىق خوجا باھائىددىن نەقشىبەندى (مىلادىيە 1318 — 1389 ـ يىللار) بۇ جايدا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ «نەقشىبەندىيە ئېقىمى» نى تۇرغۇزدى . بۇ ئېقىم ناھايىتى تېز ئارىدا كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى . ھەتتا مىلادىيە 1370 ـ يىلى تېمۇرىيلار خانلىقىنى تىكلىگەن ئاقساق تۆمۇر ـ مۇ نەقشىبەندىيىچىلەرنى قوللىدى . شۇڭا بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ، نە ـ قشىبەندىيىچىلەر تېمۇرىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلـ ـشىشقا باشلىدى ۋە بۇ جايدا خېلى كەڭ تارقالغان قادىرىيىچىلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى . قادىرىيە ئېقىمىنىڭ بىرمۇنچە ۋەكىللىرى نەقشـ ـبەندىيە گۇرۇھىغا قاتناشتى .

مىلادىيە 1514 ـ يىلى يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ، تەسەۋـ ـۋۇپچىلارنىڭ ، بولۇپمۇ نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭ بۇ رايوندا كەڭ تار ـ قىلىشى ئۇچۇن كەڭ يول ئاچتى . چۇنكى يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپـ ـكى ھۆكۈمرانلىرى سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە ، جەمئىيەت

5 . خوجىلار ۋە مەكتەپ

خوجىلار ئۆز نەسەبلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە بۇۋا پاتىمە بىلەن ئەلى ئىبنى تالىپقا باغلايدۇ . بولۇپمۇ مىلادىيە 14 ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن نەقشىبەندى (مىلادىيە 1317 — 1389 ـ يىللار) تەرىقەتچىلىرى ئۆز نەسەبلىرىنى ، سىلسىلىلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئەلگە باغلايدۇ . شۇڭلاشقا بۇ مەسلەكنىڭ باشلامچىلىرى «خوجا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

تەرىقەتچىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۆرەلمىسى بولغان زاھىدلار مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەب ئۆمەييە خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادىيە 661 — 750 ـ يىللار) باغدات ، بەسرە شەھەرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن .

مىلادىيە 750 ـ يىلى ئۆمەييە خەلىپىلىكى ئاغدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (مىلادىيە 750 — 1258 ـ يىللار) تىكلەنگەندىن كېيىن ، زاھىدلارنىڭ ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ كۆچەيدى . ئۇلار يەنىلا باغدات ، بەسرە ۋە ئىراننىڭ شىراز ، ئىسپاھان قاتارلىق شەھەرلىرىنى مەركەز قىلىپ ، ئالاھىدە زور بىر كۆچكە ئايلاندى . شۇنداقلا ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ، قوي يۈڭىدىن بىر خىل قىلىپ تىكىلگەن جەندىلەرنى كىيىدىغان بولدى . بۇ خىل جەندە ئەرەبچە «سوفى» (قوي يۈڭى) دەپ ئاتىلاتتى . شۇڭلاشقا زاھىدلار بۇ چاغدا ئۆمۈميۈزلۈك «سوپىلار» (قوي يۈڭىدىن ئىشلەنگەن جەندە كىيگۈچىلەر) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى .

سوپىلارنىڭ ئەملىي ھەرىكەت ۋە ئەقىدىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان «ئەھلى تەسەۋۋۇف» ياكى «ئەھلى تەرىقەت» ئېقىملىرىمۇ ئاشكارا باشقۇتۇرۇپ چىقىپ ، ئىسلام دىنىدىكى باشقا مەسلەكلەر بىلەن بەس - مۇنازىرىگە چۈشتى . شۇنداق قىلىپ بۇرۇنقى زاھىدلار ۋە سوپىلارنىڭ ئەقىدىلىرى ئالاھىدە بىر پەلسەپىۋى نەزەرىيە ئېقىمى بولۇپ شەكىللەندى .

مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تەسەۋۋۇپچىلار بىر قېتىم ئېغىر زەربىگىمۇ ئۇچرىدى . ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ، باغداد ۋە ئىراندا زەربىگە ئۇچرىغان تەسەۋۋۇپچىلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ

نىڭغا «دۆلەت ئۇستازى» مەرتىۋىسىنى بەردى[1] .

خوجا مۇھەممەد شېرىپ يەكەنگە كېلىپلا ئۆزىنى «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 23 ـ بوغۇن نەۋرىسى» دەپ ئېلان قىلىپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە : «پۈتۈن دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقى پەقەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام نەسەبلىرىگىلا خاستۇر» دېگەن «پەتىۋا» بىلەن يەكەننىڭ ھەممە دىنىي ئىشلار ھوقۇقىنى يەرلىك ئۆلىمالار بىلەن ئەھلى شەرىئەت مۆتىۋەرلىرىدىن تارتىۋالىدۇ . 1534 ـ يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر خانى ئابدۇرەشىد-خان جەمەتىنىڭ «باش شەيخۇلئىسلام» لىقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، ھەر بىر ۋىلايەت ، ئايماق ، يۇرتلاردا دەرىجىلەر بويىچە دىنىي مەھكىمىلەر (قازىخانا ۋە سوراقخانىلار) نى تەسىس قىلىپ ، ئۆزىنىڭ دىنىي ھۆكۈمرانلىقى (ئاساسەن سوپىلىق تۈزۈمى) نى خانلىق نامى بىلەن كېڭەيتىدۇ ، مۇستەھكەملەيدۇ . ئابدۇرەشىدخاننى «مۇرىت» لىققا قوبۇل قىلىپ «پىر» لىق «سالاپىتى» بىلەن تىزگىنلەشكە باشلايدۇ . «يەكەن تارىخى» دا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان : « ... ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپكە قول بېرىپ مۇرىت بولىدۇ . شۇ تارىخىي شارائىتتا ئابدۇرېشىدخانىنىڭ شۇنداق قىلماسلىققا ئىمكانىيىتى يوق ئىدى . چۈنكى سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا (سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ دادىسى — ئا) كەڭ ئەۋج ئالغان سوپىلار پىتنىسى ئابدۇرەشىدخانغا تۈرلۈك توسالغۇلارنى چاپلاش بىلەن خاراكتېرلىنىپ تۇراتتى . شۇڭا ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپ بىلەن مازارلارغا بېرىپ ، خانىقالاردا تۇنەپ ، ياھۇ ـ يامەنلىق ، دەپ جار سېلىپ يۇرگەن سوپىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەسكەرلىككە ئېلىشى ، ئۆزىگە ئىشەنمەسلىكى لازىم ئىدى... ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ كەينىگە كىرىپ ، ئاتۇش مەشھەدىتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا بىرنەچچە كۈن يېتىپ مازارغا تاۋاپ قىلىپ ، سوپىلاردىن قوشۇن توپلىدى... »

خوجا مۇھەممەد شېرىپ يۇقىرىقىدەك چارە ـ ئامالىلارنى قوللىنىپ

---

[1] ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنسا سىدىق : «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1991 ـ يىل 11 ـ ئاي نەشرى ، 960 ـ ، 973 ـ بەتلەر .

ھەر قايسى تەرەپلەردە گۇللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپلا قالماي ، بەل
دىن ۋە دىنىي مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەركىن بەس - مۇنازىرە
بارغانسېرى كۇچەيىشكە باشلىدى . شۇڭلاشقا ئەنە شۇ دەۋردىن با
لاپ ، نەقشىبەندىيە تەرەپدارلىرى بۇ رايونغا كۆپلەپ ئېقىپ كىرىش
باشلىدى .

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، مىلادىيە 1521 - يىلى ئوتتۇ
ئاسىيا نەقشىبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغا
خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ بىننى ئابدۇللا ۋە خوجا ئەھرارى (مىلادى
1490 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئابدۇل
قاتارلىقلار يەركەن خانلىقىغا كېلىپ ، بۇ ئېقىمنىڭ ئەقىدىلىرىنى
مەخپىي تارقىتىشقا كىرىشتى . مىلادىيە 1525 - يىلى نەقشىبەندىيە
چىلەرنىڭ يەنە بىر ۋەكىلى خوجا خۇۋەندى يەركەنگە كەلدى . سەئىد
خان ئۇنىڭغا قول بېرىپ ، مەخپىي مۇرىت بولدى .

مىلادىيە 1533 - يىلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن كې
يىن ، نەقشىبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى كۇچەيىپ مەخپىي
ھالەتتىن ئاشكارا ھالەتكە ئۆتتى . يەركەن خانلىقىنىڭ پايتەختى يەر
كەن ۋە قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى تېز كۆپە
يىشكە باشلىدى .

مىلادىيە 1537 - يىلى يەركەن خانلىقى نەقشىبەندىيە تەرەپدارلە
رىنىڭ پىر - ئەۋلىياسى ، خوجا ئەھرارىنىڭ شاگىرتى مەخدۇم ئەزە
(خوجا ئەخمەت بىننى خوجا بۇرھانىدىن) يەركەنگە قايتىپ كەلدى
ئابدۇرەشىدخان ۋە باشقا دۆلەت ئەركانلىرى ئۇنى ناھايىتى قىزغىن
قارشى ئالدى . ئۇ يەركەندە نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭ ئەقىدىلىرىنى
ئاشكارا تەرغىب قىلىپ ، مىلادىيە 1542 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
كاسان شەھىرىنىڭ دەھبىد دېگەن يېرىگە قايتىپ ۋاپات بولدى
دەھبىد بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشىبەندىيىچىلىرى ، يەنە «كاسان
خوجىلىرى» ، «دەھبىد ئىشانلىرى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان
مىلادىيە 1543 - يىلى كاسان خوجىلىرىنىڭ يەنە بىر پىرى خوج
مۇھەممەد شېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سايرام رايونىدىن يەركەنگە كەلدى
ئابدۇرەشىتخان ئۇنىڭغا قول بېرىپ ، مۇرىت بولدى . ھەتتا ئۇ

جايلىرىدا ياكى يەككە ـ يېگانە يۇرگەندە قانغۇچە چىلىم تارتىپ نەشە چېكىشنى «ئىبادەت» دەپ ھېسابلايدۇ . بۇ ئارقىلىق «خۇدا» غا ئاشقىلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ . ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچ-لىرىنى ئۇزۇن ئۆستۇرۇپ ، ساراڭلارچە ھاياتقا قەدەم قويغانلىقى-نى — «خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق» دەپ قارايدۇ . ئۇلار مۇشۇ خىل ئۇسۇلنى «خۇداغا يېقىنلىشىش» دەپ بىلىپ ، ئۆزلىرىگە مۇرىت توپلاپ ، ئۇلارغا ئالدى بىلەن توۋا ـ ئىستىغپار (توۋانامە) ئېيتقۇزۇپ ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى ، داۋاملىق «پىر » نى ياد ئېتىپ تۇرۇشنى ئۆگىتىدۇ . بۇ يولدا ئوبدانراق خىز-مەت قىلغۇچى سوپىلارنى ئۆزىگە ۋەكىل قىلىپ تەينىلەپ ، مۇرىت توپلاش ئۇچۇن جايلارغا ئەۋەتىپ ھەربىرىدىن ئېلىپ بارىدۇ[1] ...

يەركەن خانلىقى گەرچە دىن بىلەن سىياسەت ئايرىلغان بىر خانلىق بولسىمۇ ، لېكىن ، خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دۆلەتنىڭ بارلىق مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ، ھەتتا ھەربىي يۇرۇش-لەرنى ئېلىپ بېرىش ئىشلىرىغىمۇ قاتناشتى . شۇنىڭدىن باشلاپ ، نەقشىبەندىيىچىلەر يەركەن خانلىقىنىڭ ئوردىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا مۇستەھكەم ئاساس ئورناتتى .

مۇشۇ مەزگىلدە بۇ «ئۇلۇغ پىر » لار تارىخىمىزدىكى ئەڭ قاباھەت-لىك ھادىسىلەرنى پەيدا قىلىپ ، ئۆزئارا نىزا ـ تەپرىقىچىلىك ، سۇيىء-قەست ، ھىيلە ـ مىكىر ، ئىستىبدادلىقنى چېقىش قىلغان قىساسكار-لىق ۋە خوتۇنپەرەسلىك ئەۋج ئالدى . ئۇلارنىڭ ھەرقايىسىسى ئۆز ئالدىغا گۇرۇھ توپلاپ ، بىر ـ بىرىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى . بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي مەزھەپ ۋە ئېچكى نىزا كۆرەشلىرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى . نەتىجىدە ئۇلار-دىن غوجا مۇھەممەت شېرىپ كۆچلىرى مەخدۇم ئەزەم تەرىقەتچىلىرىگە قارشى قوزغىلىپ ، 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ ئاخۇنلۇقۇم ، يەكەنىنىڭ تېرەك لەڭگەر (خاڭدى) ، مە-كىتتىنىڭ شوردۆڭ (ھازىرقى شېھىتدۆڭ) قاتارلىق جايلىرىدا قاتتىق مەزھەپ ئۇرۇشلىرى ئېلىپ باردى ھەم مەخدۇم ئەزەمنى كەلگەن

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 ـ يىل 3 ـ سان ، 34 — 35 ـ بەتلەر .

نىپ ، ئاخىرى ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنىڭ ئىدىئولوگىيە ، ،
نىي ، ئىجتىمائىي ، سىياسىي ، ھەربىي ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ ھەممە
سىگە قول تىقالايدىغان ، دېگىننىڭ قىلالايدىغان بىردىنبىر ھۆكۈمرا
«پىر» بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ . ئابدۇرەشىدخان تەۋەلىكىدە (كەۋ
مىر ، ھازىرقى پاكىستان ، شەرقىي ئافغانىستان ، شىمالىي تىبەت
قازاق يۇرتلىرى (ئالتاي تاغلىرى) ، ئىسسىقكۆل ، بالقاش كۆل
ۋادىلىرى ، پەرغانە ۋە ئارا يولتۇز (ھازىرقى شىنجاڭ) نى ئۆ
ئىچىگە ئالغان سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا
سوپى ، ئىشانلىق ھەرىكىتىنى كۈچەپ قانات يايدۇرۇۋاتىدۇ . يەنە
نام ، مەنپەئەت ۋە دىنىي «شەپقەت» چىلىكىنى ۋەدە قىلىش ، تەرغىبات
مەدداھلىقى بىلەن ئىشەندۇرۇش ئارقىلىق مۇرىت بىلەن مۇرىت
سوپى بىلەن سوپى ، ئىشان بىلەن ئىشان كۆپەيتىپ ، پۈتۈن خانلىق
تەۋەسىدە مەلۇم جامائەت قاتلاملىرىنى ، خەلق كۈچلىرىنى ، توپلىرىنى
پەيدا قىلىپ ۋە ئۆزىگە تارتىپ ، ئاخىرى ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتى-
نى ئۆزىنى مەركەز قىلغان سوپى ، ئىشانلار شېرىكچىلىكىدىكى (ئۇلار-
نىڭ ھالاكەتلىك تەسىرلىرىدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمىغان) ھاكىمى-
يەتكە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تارىختىكى جەد-
دى - جەمەتى ، ئىران ھەمەدانلىق مەشھۇر سوپى ئوبۇل ياقۇل يۈسۈف
ئەلپۇزەنجىر ئەل ھەمەدانىنىڭ سوپىلىق يولى — «ئىشقىيە سۇلۇكى»
نى خانلىق مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان دىنىي مىزانى ، ئىدى-
ئولوگىيە پرىنسىپى قىلىپ ، جەمئىيەتتە بۇ سۇلۇكنى يولغا قويۇش
كېڭەيتىش كويىغا چۈشىدۇ . ئۇ «پىر» ئەجدادلىرىنى باشلاپ كىرگەن
«ئىشقىيە سۇلۇكى» نىڭ ئىبادەت پرىنسىپى مۇنداق ئىدى : «ئىشقى-
يە» چىلەرنىڭ يېتەكچىلىرى ئۆز سۇلۇكىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى «ئى-
بادەت» دېگەن بىرلا سۆزگە يىغىنچاقلايدۇ ، مۇرىتلىرىنى تەركىدۇنيا
بولۇشقا تەرغىپ قىلىدۇ . ئۇلارنى جاھاندىن قول ئۈزۈپ ، ئۆي - جاي
تۇتماي ، خوتۇن ئالماي ، بالا - چاقىلىق بولماي ، بىر جايدا ماكانلاش-
ماي ، جايدىن جايغا يۆتكىلىپ يۈرۈپ جاھانىنى كېزىپ ، بۇگۈن تاپقا-
نى ئەتىگە قالدۇرماي قولدىن چىقىرىۋېتىپ ياكى يەپ تۈگىتىپ ھايات
كەچۈرۈشنى تەرغىب قىلىدۇ . بۇ سۇلۇكنىڭ مۇرىتلىرى توپلانغا

«ئىسھاقىيە» ۋە «ئىشقىيە» گۇرۇھىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ ، ئوردا ۋە ۋىلايەتلەردىكى بەزى ئەمەلدارلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ ، «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرىنى باستۇرۇپ ، «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرىنى كۆپەيتىشكە باشلىدى . شۇنداقلا يەركەن خانلىقىنىڭ يۇقىرى ھۆكۈمران گۇرۇھىنى كۈچەپ پارچىلاشقا كىرىشتى . شۇڭا ، مىلادىيە 1624 - يىلى ئابدۇلەتىپ خاننىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى مەخمۇت سۇلتان (قىلىچ خان) خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى . ئۇ ، ئۇچ (ئۈچتۇرپان) ، ئاقسۇ ، كۈسەن (كۇچا) ، كورلا ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا بىر مەزگىل دەرۋىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ ، ئاخىرى قامۇلغا (قۇمۇلغا) كېلىپ ئورۇنلاشتى .

مىلادىيە 1625 - يىلى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئەسلىدە قەشقەر بەشكېرەم رايونىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان مىرسەيىت جەمىل كاشغىرى ناملىق بىر چوڭ ئاقسۆڭەكنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىمگە ئۆيلەندى . مىلادىيە 1626 - يىلى ئۇنىڭدىن خوجا ھىدايىتۇللا (كېيىن ئاپپاق خوجا دەپ ئاتالدى) تۇغۇلدى . مىلادىيە 1638 - يىلى «ئىشقىيە» گۇرۇھىنىڭ پېشۋاسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئۆزىنىڭ قۇمۇلدا زۇلەيخا بېگىمدىن تۇغۇلغان 12 ياشلىق ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللانى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى . مانا شۇنىڭدىن باشلاپ «ئىشقىيە» گۇرۇھى بىلەن «ئىسھاقىيە» گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق كۈرەش باشلىنىپ ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىنى مەركەز قىلغان ، پۈتكۈل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قاپلىغان بىر مەيدان قىرغىنچىلىق يۈز بەردى .

1670 - يىلى ئىسمائىل خان يەركەن خانلىقى تەختىگە چىققاندىن كېيىن ، ئالدى بىلەن «ئىسھاقىيە» گۇرۇھىنى قوللاپ ، «ئىشقىيە» گۇرۇھىنى قانلىق باستۇردى . شۇ يىلى خوجا ھىدايىتۇللانى يەركەن خانلىقىدىن قوغلاپ چىقاردى ، «تەزكىرەئى خوجاكان» ۋە «ھىدايەتنامە» ناملىق كىتابلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، خوجا ھىدايىتۇللا دەھبىد ، كاسان ، بەدەخشان ، كەشمىر ، تىبەت ، چىڭخەي (كۆكنۇر) قاتارلىق جايلاردا 12 يىللىق دەرۋىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ ، مىلادىيە 1682 - يىلى ئۆزىنى دالاي بەشىنچىنىڭ ياردەمچىسى ساڭجىيەجاسونىڭ قولتۇقىغا ئاتتى . بۇ چاغدا دالاي بەشىنچى ۋاپات بولغانىدى .

يېرىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلدى① . خوجا مۇھەممەد شېرىپ 2 ھىجرىيە 973 ـ يىلى (مىلادىيە 1565 — 1566 ـ يىلى) 95 يېشىدە يەكەندە ۋاپات بولدى .

مىلادىيە 16 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ ، 80 ـ يىللىرى كاسان خوجىلىرى ، بولۇپمۇ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە دادىسىنىڭ ئىشانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە كەسكىن زىددىيەتلەر پەيدا بولدى . بولۇپمۇ باشقا ـ باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان خوجا مۇھەممەد ئىمىن (ئىشان كالان) بىلەن خوجا ئىسھاق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ناھايىتى كەسكىن بولدى . خوجا ئىسھاق يەركەن خانلىقى تەۋەسىدە ، بولۇپمۇ تەڭرىتاغ قىرغىزلىرى ئارىسىدا كەڭ دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللاندى . يەركەن خانلىقىنىڭ يەركەن ، پوسكام ، قاغىلىق ، مەكىت رايونلىرىدا كۆپلىگەن مۇرىتلارنى توپلاپ ، جەمئىي 12 يىل تۇرۇپ ، ئۆزىگە مۇستەھكەم ئاساس ئورناتتى .

ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد ئىمىن مىلادىيە 1587 ـ يىلى قەشقەرگە كېلىپ ، خوجا ئىسھاققا قارشى ئۆز ئالدىغا مۇرىت توپلىدى . شۇنىڭ بىلەن مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادى ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈندى . خوجا ئىسھاق تەرەپدارلىرى «ئىسھاقىيە» ، ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد ئىمىن تەرەپدارلىرى «ئىشقىيە» دەپ ئاتالدى ۋە بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولدى . دىنىي مۇراسىملار ۋە باشقا ئاممىۋى ھەرىكەتلەردە بىر ـ بىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرى قارا تاقىيا (قارادوپپا) ، «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرى بولسا ئاق تاقىيا كىيىدىغان بولدى . شۇڭلاشقا ئۇلار تارىختا يەنە «قارا تاقىيالىقلار» ۋە «ئاق تاقىيالىقلار» دەپ ئاتالدى .

مىلادىيە 1619 ـ يىلى (ئابدۇلەتىپ خان تەختكە چىققان يىلى) ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ مەككە ، مەدىنە ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئۇزاق مۇددەتلىك دەرۋىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ قەشقەرگە كەلدى . ئابدۇلەتىپ خان دەسلەپتە ئۇنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ، قەشقەرنىڭ ياغدۇ ۋە قارا ساقال دېگەن يېرىنى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ كېلىشى بىلەنلا

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1988 ـ يىل 6 ـ سان ، 60 ـ بەت .

كەنلىك» ياكى «ئالتە شەھەرلىك» ، «يەتتە شەھەرلىك» دەپ ئاتايدۇ. غان دەرىجىگە چۈشۈپ قالدى .

مىلادىيە 1678 ـ يىلى خوجا ھىدايىتۇللا تەختكە چىقىپ ، «ئافاق خوجا» (ئاپپاق خوجا) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى . ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەر — ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ناھايىتى زور ئاپەت بولدى . ئۇ ئۆزىدىن باشقا مەزھەپلەرگە قاتتىق قوللۇق بىلەن زەربە بېرىپ ، ئۆزىگە قارشى ھەر قانداق ئىدىيە ئېقىمىنىڭ بولۇشىغا يول قويمىدى . شۇنداقلا موللا ، ئالىملارنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن قۇرئان ، ھەپتىيەك ۋە تەپسىرلەردىن باشقا كىتابلارنى كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ كۆيدۈرگەننىڭ سىرتىدا ، كىتاب ساقلىغان ساندۇقلارنىمۇ كۆيدۈردى . كىتابنى يوشۇرۇپ قالغۇچىلارنى قاتتىق جازالىدى . شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەيران بولدى . كىشىلەر ئوقۇي دېسە كىتابى يوق ، ئەركىن سۆزلىشىشكىمۇ ئىمكانى يوق ھالەتتە قالدى① .

مىلادىيە 1688 ـ يىلى «ئىسھاقىيە» گۇرۇھىنىڭ پېشۋاسى خوجا شادى خوجىنىڭ نەۋرىسى خوجا شۇئەيب قاغىلىق ۋە پوسكام ئەتراپىدىكى ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ ، كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى .

ئاپپاق خوجا تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن چۇقان ـ سۈرەنلەرنىڭ ئىچىدە قالدى . قوزغىلاڭچىلار ناھايىتى تېز ئارىدا ئاقتۇ قورغانىنى (ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسى) ئىشغال قىلىپ ، ئىسمائىل خانىنىڭ پامىر تاغلىرىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بىر تۇغقان قېرىندىشى ئاپئاق سۇلتاننى («ئاق باش خان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئېلىپ كېلىپ ، خان قىلىپ كۆتۈرمەكچى بولدى . لېكىن ئاپپاق خوجا بولسا ئاپئاق سۇلتاننىڭ ئانا بۆلەك قېرىندىشى مۇھەممەد ئىمىن خانىنى تۇرپاندىن ئالدۇرۇپ ، ئۆز ئورنىنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بەردى .

مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان تەختنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، «ئىشقىيە» ۋە «ئىسھاقىيە» گۇرۇھلىرىنىڭ زىددىيىتىنى كېلىشتۈردى .

---

① ئابدۇقادىر داۋۇت : «قەشقەر قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» ، 1984 ـ يىل ، 1 ـ سان ، 90 ـ بەت .

دى . ساڭجيەجاسو جەستىنى يوشۇرۇن ساقلاۋاتقان دالاي بەشىنچ
نىڭ نامىدا ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا قۇرۇلغان جۇڭغار خانلىقىنىڭ
خانى غالدانغا خەت يېزىپ ، ئۇنىڭ خوجا ھىدايىتۇللاغا يارەملىشىپ
يەركەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ بېرىشنى
ئۆتۈندى .

خوجا ھىدايىتۇللا بۇ خەتنى ئېلىپ ، ئىلى شەھىرىگە بېرىپ
ئۆزىنى غالداننىڭ ئېتىكىگە تاشلىدى . ئۇزاقتىن بۇيان يەكەن خانلىقى
نى يوق قىلىش ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلەشنى تەمە قىلىپ
كەلگەن غالدان 12 مىڭ لەشكەر تەييارلاپ ، خوجا ھىدايىتۇللاغا بۇل
باشلىتىپ ، مۇز داۋان ئارقىلىق قەشقەرگە بېسىپ كىردى . ئىسمائىل
خانىنىڭ ئىنىسى بابا سۇلتان ئۇرۇشتا قۇربان بولدى . خوجا ھىدايە
تۇللا ئۇنىڭ بارلىق ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى قانلىق قىرغىن قىلدى
غالدان باشلىغان جۇڭغار قوشۇنلىرى ھەشەمەت بىلەن يەكەنگە كى
رىپ ، ئىسمائىل خان ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى تۇتقۇن قىلىپ ، ئىلىدە
كى قاش دەريا سىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئېرەن قابۇرغا تېغىغا ئاپىرىپ
نەزەربەند قىلدى . پەقەت ئىسمائىل خاننىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى
مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان ۋە ئەبۇلمۇھەممەد خاننىڭ سىڭلىسى خانىم
پادىشاھ (جاللات خانىم) ، ئاپئاق سۇلتان قاتارلىقلار بۇ پاجىئەدىن
ئامان قالدى . چۈنكى مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان بۇ چاغدا ئۇچتۇرپاندا
ئىدى . خانىم پادىشاھ بولسا خوجا ھىدايىتۇللاغا ياتلىق قىلىنغانىدى
نەتىجىدە ، يەركەن خانلىقىنىڭ 165 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئاياغلاش
تى ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى خوجا ھىدايىتۇللانى خان قىلىپ كۆتۈ
رۈپ ، يەركەن خانلىقىنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى
شۇنىڭدىن باشلاپ ، يەركەن خانلىقىنىڭ بۇ زېمىندا ، بولۇپمۇ ھازىرقى
جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ، تەخمىنەن بىر
ئەسىرگە سوزۇلغان جاھالەت دەۋرى باشلاندى . جەمئىيەت تەرەققىياتى
تۇرغۇنلۇقتا قالدى . تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئۆزئارا قانلىق كۈرەشلىرى
ئەۋجىگە چىقتى . يۇرت ۋە يۇرت مۇتىۋەرلىرى ئىغىر دەرىجىدە بۆلۈ
دى . كىشىلەردە بىر - بىرىگە ئىشەنچ قالمىدى . ھەتتا ئۇلار ئۆزىنى
«ئۇيغۇر» دېگەن نامىنىمۇ ئۇنتۇپ ، ئۆزلىرىنى «قەشقەرلىق» ، «ي

ئەينى چاغدا «جاھالەت پىرلىرى» دەپ ئاتالغان خوجىلار شىنجاڭ تارىخىدا خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل مالىمانچىلىق چىقىرىپ ، ناھايىتى زور سەلبىي تەسىرلەرنى پەيدا قىلغان بولسا ، دولان دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان مەكىت بوستانلىقى خوجىلارنىڭ ئاشۇ بىر مەزگىللىك ھايات پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانىدى .

تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، يەركەن خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا (مىلادىيە 1514 — 1533 ـ يىللار) پەرغانە ، سەمەرقەند ، بەلخ ، ئەھرار قاتارلىق جايلاردىن تۇنجى قېتىم يەكەن ، قەشقەر ، قاراشەھەر (كورلا) تەرەپلەرگە تەرىقەت تەرغىباتچىلىقى ئۈچۈن ھىجرەت (سەپەر) قىلىپ پەيدا بولغان چوڭ تەرىقەت روھانىيلىرىدىن بۇخارالىق خوجا ئەرشىدىن ، شەيخ شاھابىدىن ، پەرغانىلىك خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ، ھىراتلىق مەخدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد كاسانى) ، ئەھرارلىق خوجا مۇھەممەد ئىمىن ، سەمەرقەندلىك خوجا مۇھەممەد شېرىپ ... قاتارلىق «سەككىز ژەلى» ياكى «سەككىز ئەۋلىيا» دەپ ئاتالغان تەرىقەت پېشۋالىرى يەكەن ، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئۆز ئېتىقادلىرىدىكى «تەرىقەت» لىرىنى يەنى «قادىرىيە» ، «نەقشىبەندىيە» ... لەرنى تارقىتىش ، كېڭەيتىش بىلەن مەشغۇل بولۇشقان . ھازىرقى يەكەن ، قاغىلىق ، مەكىت ، گۇما ، قاراقاش ، لوپ ، ئىلچى (خوتەن) قاتارلىق 15 ناھىيە تەۋەلىرىدە يۇقىرىقى «تەرىقەت» مەركەزلىرىنى بەرپا قىلىشقان① .

ئاپپاق خوجا (ھىدايەتۇللا ئىشان) مىلادىيە 1633 ـ يىلى دادىسى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپكە ئەگىشىپ قەشقەرگە كەلگەن . مىلادىيە 1660 ـ يىلى 34 يېشىدا يەكەندە مەكتىلىك ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن② . ئاپپاق خوجىنىڭ مەكتتىكى پائالىيىتى ھەققىدە بىر قىسىم تارىخ ـ تەزكىرىلەردە مۇنداق مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنغان :

«ھىدايىتۇللا ئاپپاق خوجا ياغدۇ قەبرىستانلىقىدا گۆرده ياتقان مەرھۇم دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان بىلەن يىغلاپ خوشلاشقاندىن

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1988 ـ يىل 6 ـ سان ، 52 ـ ، 53 ـ بەتلەر .
② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 ـ يىل 4 ـ سان ، 18 ـ بەت .

كەڭ ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى باستى . شۇنىڭدەك ئۇ ئاپپاق خوجىنى
ئوي - مەقسەتلىرىگە قارشى ئىش كۆرۈپ ، مىلادىيە 1690 - يى
غالدانىنىڭ ئىچكى موڭغۇل ۋە شىمالىي جۇڭگو رايونىدا ئۇرۇش قىل
ۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، نۇرغۇن قوشۇن باشلاپ ، مۇز داۋان ئارق
لىق ئىلى تەۋەسىگە ئۆتۈپ ، جۇڭغار خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش باشل
دى . لېكىن ، دەل مۇشۇ چاغدا قەشقەردىكى «ئىشقىيە» تەرىپدارلىر
توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ، مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان ھاكىمىيىتىنى يىقىت
تى . مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان ئىلى شەھىرىگە قىلغان ئۇرۇشىنى
توختىتىپ دەرھال قەشقەرگە قايتتى . لېكىن ، ئۇ «ئىشقىيە» تەرىپ
دارلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرنىڭ غەربىدىكى
بىر تاغ ئىچىگە قاچقاندا ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئادەمى تەرىپ
دىن ئۆلتۈرۈلدى .

ئاپپاق خوجا بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تېز يەركەنگە يېتىپ كېلىپ
ھاكىمىيەتنى يەنە ئۆز قولىغا ئالدى . لېكىن مىلادىيە 1594 - يىلى
خوجا شۇئەيب يەنە «ئىسھاقىيە» تەرىپدارلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ
قوزغىلاڭ كۆتۈردى . ئۇلار قاغىلىق ، پوسكام ، ئاقتۇ ، يېڭىسار قەلئە-
لىرىنى قولغا ئېلىپ ، توپتوغرا يەركەن شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ ،
مىلادىيە 1694 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپپاق خوجىنى
ئۆلتۈردى . نەتىجىدە مىلادىيە 1682 - يىلى غالدانىنىڭ ياردەمى ئاستە-
دا تىكلەنگەن «ئىشقىيە» تەرىپدارلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ، ئەمدى
«ئىسھاقىيە» تەرىپدارلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى . خوجا شۇئەيب خوجە-
نىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى خوجا دانىيال كاساندىن قايتىپ كېلىپ
بۇ ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى . ئۇ ئاپپاق سۇلتانىنىڭ ياردەمى
ئاستىدا ، ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن ۋەيران قىلغان ھۆكۈمرانلىق ئاپپا-
راتلىرىنى قايتا تىكلىدى . شۇنداقلا «ئىشقىيە» تەرىپدارلىرىنى قاتتىق
قىرغىن قىلدى . ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى خوجا يەھيا ۋە خوج
مەھرى قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈلدى . ھەتتا ئاپپاق خوجىنىڭ خانىشى خا
نىم پادىشاھمۇ ئاپپاق خوجىنىڭ بۇرۇنقى دولاندىكى يانچىلىرى تەرىپ
دىن ئۆلتۈرۈلدى[1] .

---

① ئەۋەر بايتۇر ، غەيرىنسا سىدىق : «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىل 11 - ئاي نەشرى ، 990 — 992 - بەتلەر .

تۆتۈپ ئىشقىيە تەرىقىتىنى تەۋرىتىمەن» دەپ يۈرۈپ ، تېخى نىكاھلىق بولمىغانىدى .

ئوبۇل ھادى بەگنىڭ چىنارخان ئىسىملىك بويىغا يېتىپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى . بۇ قىزنىڭ كېلىشكەن قەددى - قامىتى گۈزەل-لىك بېغىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ ئۆزى ئىدى . ئۇنىڭ تال - تال ئۆرۈم چاچلىرى گويا كى تېرىكلىك بويىنىغا سېلىنغان ئەجەل سىرتمە-قى ئىدى !

ئاپپاق خوجا ئادەتتى بويىچە كۈن چۈش بولغاندا خالايىققا مەسئۇلى خاراباتىدىن دەرس ئۆتۈش ئۈچۈن شېھىتدۆڭ خانىقاسىغا كەلدى . بۈگۈنكى دەرسكە ئوبۇل ھادى بەگمۇ قاتناشقانىدى . ئاپپاق خوجا مەسىلە- مەرۇپ قىلغاندا سۆزلىگەن پاساھەتلىك سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ئوبۇل ھادى بەگمۇ باشقىلارغا ئوخشاش بىھوش - خارا-مۇش بولۇپ كەتتى . ئۇمۇ باشقىلاردەكلا رەققىسى - ساماغا چۈشۈپ ، ئۆزىنىڭ ئىشتان - كۆڭلەكلىرىنى سېلىپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەيلا قالدى . ھوشيار ۋاقتىدا شەرىئەت - تەرىقەتتىن سۆزلەيدىغان ، تون - سەللىسىنى زادىلا يەشمەيدىغان بۇ ئىخلاسمەن مۇسۇلمان شۇ-نىڭدىن ئېتىبارەن ، ئاپپاق خوجا ئىشانىنى كۆرگىنىدە تەندە جان ، قەلبىدە ئىماندىن بىخەۋەر بولۇپ ، خۇدىنى بىلمەيدىغان ، جەررە - سۆھبەت قىلىۋاتقان چاغدا ، خانىقانىڭ ئىچى ئۇنىڭ كۆزىگە نەچچە خىل رەڭدە كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالدى . . .

مۇرىتلار خانىقادا زىكرى - سۆھبەت قىلىشقاندا ، ھەلقە سېلىش-قاندا ، نەشە چېكىپ كەيپ قىلاتتى . ئاپپاق خوجا بۇنداق ناشايان ئىشلارنى چەكلىمەيلا قالماستىن ، بەلكى مەدەت بېرەتتى :

— ئادەم مەست بولغان چاغدا ، — دەيتتى ئۇ ھەمىشە ، مەسىلە-مەرۇپ قىلغاندا ، — ئەررائى ئىلاھتىن بىخەۋەر بولىدۇ . ھەر كىچە بىدار بولۇپ ، ئىشقىنىڭ شەھەرىستانىدىن يول ئالىدۇ . ۋاھەرىخ ، بۇ پەلەك غەددار - مەككار ، بۇ دۇنيا سېھىرگەرلەرنىڭ سېھرىگە ئوخشاي-دۇ . بىرنى دۇنياغا ئاشىق قىلدى ، بىرنى خوتۇنغا ئاشىق قىلدى . بەندىلەر ئەنە شۇ ۋەجىدىن بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ، خۇدانىڭ ئىشقىدىن مەھرۇم بولۇپ قېلىشىدۇ ئەمەسمۇ؟ شۇڭا ، ئادەم

كېيىن ، مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ مەكىت ـ دولان تەرەپلىرىگە باش ئېلىپ چىقىپ كەتتى ! ئۇ بۇ دىياردا «خۇدا چاچقان رىزىق ، ئىزدەپ دۇنيانى دوست تۇتمايدىغان خۇدايى ئىشان قىياپىتىدە مەكىتىنىڭ شەھىتدۆڭ دېگەن يېرىدە پەيدا بولدى... »

بۇ شېھىتدۆڭنىڭ ئەسلىي نامى شوردۆڭ دەپ ئاتالسىمۇ ، ئەمما بۇنىڭدىن يۈز يىل ئىلگىرى بۇ يەردە يۈز بەرگەن دىنىي مەزھەپ غازىتىدا ئەسلىدىكى شوردۆڭ دېگەن يۇرت نامى «شېھىتدۆڭ» دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى !

مىلادىيە 1533 ـ يىلى (يىلان يىلى) كۈزدە ، بۇ يەردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەئىدخانىنىڭ ئۇستازى ، شەيخۇلئىسلام خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قېتىملىق قانلىق دىنىي مەزھەپ سوقۇشى يۈز بەردى . بۇ چاغدا سۇلتان سەئىدخان تىبەت ، كەشمىرلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن قاراقۇرۇم تاغلىرىدا جەڭ قىلىۋاتقانىدى . ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بۇ قانلىق سوقۇشتا مەخدۇم ئەزەمنىڭ مەشھۇر خەلىپىسى ۋە يېقىن ئادىمى ، «ئۈزۈن قۇلاق زات» دەپ نام ئالغان مەككە خوجا باشلىق قىرىق كىشى مۇھەممەد شېرىپ ئىشانىنىڭ سوپىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى مۇشۇ شوردۆڭگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن ، بۇ يەر كېيىنكى چاغلاردا «شېھىتدۆڭ» دەپ ئاتالدى① . بەش يۈز تۇتۇنلۇك بۇ يۇرت چاغاتاي ئۇلۇسنىڭ مەكتىلىك ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئوبۇل ھادى بەگ دېگەننىڭ تارخانلىقى ئىدى .

ئاپپاق خوجا شېھىتدۆڭگە كەلگەندە دەسلەپتە ئوبۇل ھادى بەگنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ، ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ تەرغىباتىنى تەۋرىتىپ يۈردى . ئوبۇل ھادى بەگ ئىخلاسمەن ئىشقىيە مۇرىتى بولغاچقا ، ھىدايىتۇللا ئاپپاق خوجىغا ھەددىدىن زىيادە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىپ ، ئۇنى ھەممىدىن يۇقىرى مەرتىۋىلىك زات دەپ ھېسابلايتتى . بۇ چاغلاردا ئاپپاق خوجا ئوتتۇز ئالتە ياشقا كىرىپ قالغان بولسىمۇ ، «سۇلۇك

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 ـ يىل 3 ـ سان ، 39 ـ ، 71 ـ بەتلەر ؛ ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل ، 10 ـ ئاي نەشرى ، 47 ـ ، 48 ـ بەتلەر .

راسا قامچىلىغانىدى :

«بولۇپتۇ ھەم تەقى بىر فىرقە پەيدا ،
ئاتى مۆمىن ۋەلى ، نەفسىگە شەيدا ،
يىغۇرلەر پارە ۋە بويىنى يوغاننى ،
سالۇرلەر ئوتتۇرغا قىزۇ جۇۋاننى ،
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن ،
كۆتەرۈر بىھەمەتلىك ۋەبالىن .
ھارام ئىشنىكى تائەت بىلسە ئىنسان ،
ئىرۈر بول ئېتىقادى نامۇسۇلمان ،
بۇ ئايغان فىرقە كىم زاللى مۇزىلدۇر ،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر[1] .»

دەمەك ، ئاپپاق خوجا تەرغىب قىلغان ئاشۇ دەستەكسىز دۇئالار-نىڭ كاساپىتىدە ، ئۇيغۇر خەلقى بۇ پاجىئەتەك قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كەتمەن چېپىشتىن تەد-رىجىي يوسۇندا ، كېيىنكى چاغلاردا جۇڭغار ، مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ مەنپەئەتى ھېسابىغا كەتمەن چاپىدىغان بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى دىنىي مەزھەپكە ، مەنپەئەتلىرى پۈتۈنلەي قەشقەر خوجىلىرى ۋە قالماق - مانجۇ خوجىلىرىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ئايرىلىدىغان ئىك-كى سەپكە پارچىلاپ تاشلاندى . باشقا ئەللەردىكى خەلق بۇ چاغدا بىر قوۋم ، بىر نىيەت ۋە بىر مەقسەتتە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەركەزلە-رىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۈيۇشۇپ ، زىچ ئىتتىپاقلاشقانلىقتىن ، تېز رو-ناق تېپىپ ، راۋاجلاندى . ئەمما ، جۇڭغار - مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ چىنىكىدىن چىقالمايدىغان بۇ زاكا غالچا قەشقەر خوجىلىرى سەئىدىيە زېمىنىنى روناق تاپقۇزۇش ئۈرنىغا ، بۇ گۈزەل يۇرت - ماكانىنى بارلىق بايلىق - غەنىيمەتلىرى ، ئەزىز پەرزەنت ، ئوغۇل - قىزلە-رى ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئەھلى خوتۇنلىرى ، ئىگىچە - سىڭىللىرى بىلەن قوشۇپ ، قىلچە ئۇيالماستىن جۇڭغارلارغا سۇڭلاپ بېرىشتى ! يەنە تېخى «ھەمىن - قەدەر» دېيىشىپ ، بەدەل - شەپقەت ھېسابىدا ،

---

① مولا مۇسا سايرامى : «تارىخى ھەمىدى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل 1 - نەشرى ، 1988 - يىل 2 - باسمىسى ، 244 - بەت . (ئابدۇۋەلى ئەلى : «ئاپپاق خوجا» ، 1 - قىسىم ، 94 - بەتتىكى نەقىل .)

مەستۇ - مۇستەغرەق بولۇپ يۇرگەندە ، ئاندىن خۇداغا يېقىنلىشالايدۇ !

— ۋاي ھەسرىتا ! — دەپ پۇشايمان ئىلكىدە قولىنى چىشلەيتتى ئوبۇل ھادى بەگ ، ئاپپاق خوجىنىڭ بۇ مەسىلە - مەرۇپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، — نېمە ئۈچۈن پىرىمنىڭ سۇلۇكى تەرىقىتىگە بالدۇرراق ئەگەشمىگەن بولغىيتتىم ؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ ئاي ، يۇلتۇزلۇق چېھرىدىن بالدۇرراق بەھرە ئالمىغان بولغىيتتىم ؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ نەسەب - ھەسەبلىرىگە ، ئۆز ۋۇجۇدى شېرىنلىرىگە بالدۇرراق مۇيەسسەر بولماي ، ئۇلۇغ نەزەرلىرىدىن يىراق قالغان بولغىيتتىم ؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ قەندا - قەندالەتلىك شېرىن سۆزلىرىنى بۇرۇنراق ئىشىتىپ ، تېتىمىغان بولغىيتتىم ؟ پىرىمنىڭ زىكرى - سۆھبەتلىرىگە بۇرۇنراق داخىل بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ئاخىرەتلىك ئىشىم تەس بولارمۇ ؟

ئوبۇل ھادى بەگ مۇشۇنداق پۇشايمان ئىلكىدە كېچە - كۈندۈز ئىزتىراپقا چۇشۇپ قېلىپ ، يېگىنى زوقۇم ، ئۇيقۇسى ھارام بولدى . ئاخىر ئۇ : «ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجامغا — پىرى ئەزەمگە ئۇلىشىپتۇق ! » دەپ ئاپپاق خوجىغا ناھايىتى يۇقىرى ئەقىدە باغلىدى ۋە ئۆزىنىڭ پۈتۈن يەر - زېمىن ، سۇ كۆللىرىنى ، مال - چارۋىلىرىنى ئاپپاق خوجىغا ئاتاپ ، ئاتلىرىنى يىلقا - ئۇيۇرى بەلەن ، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ، قويلىرىنى بولسا قوتىنى بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكىگە خۇدايى ۋەخپە قىلىۋەتتى . قىزى چىنارخاننى بولسا قىزلىق ئىپپىتى بىلەن ئېلىپ كېلىپ ، ئاپپاق خوجىغا نىكاھلاپ چېتىپ دۇئاسىنى ئالدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نوقانچى خوجا - ئىشانلارغا ، گۇرەنلىك مۇشتۇمزورلارغا ، قالماق - مانجۇلارغا مال - چارۋىلىرىنى يىلقا - ئېغىلى بىلەن ، قىز - چوكانلىرىنى ئىپپەت - سېكىلەكلىرى بىلەن دۇئا قىلدۇرۇۋېتىدىغان ئوسال ئادەت ، يامان قىلىقلار شەكىللىنىپ تاراشقا باشلىدى .

كېيىنكى چاغلاردا سوپى ئاللا يار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بىر مەسنەۋىنى يېزىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق يامان قىلىق ، ئوسال ئادەتلىرىنى ئۆتكۈر ھەجۋىي تىل بىلەن

تۇرۇلگەن... قەشقەر سوپىلىرى خوجا يەھيانىڭ 3 - ئوغلى خوجا ئەھمەدنى قەشقەرگە «خان» قىلىپ تىكلىگەن[1] .

20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 10 - يىللىرىغىچە يەرلىك خوجا - ئىشانلارنىڭ قۇتراتقۇلۇقى ، باشلامچىلىقى ئاستىدا ، قەشقەرلىك «ئاق تاغلىقلار» («ئاق تاقىيالىقلار») بىلەن يەكەنلىك «قارا تاغلىقلار» («قارا تاقىيالىقلار») ، مەكىتلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق «سوپىلار» ، يەكەن ئىلىشقۇلۇق سوپىلار بىلەن بازارلىق سوپىلار ، يەكەن قوشراپلىق سوپىلار بىلەن قاغىلىق چوپانلىق «مۇرىت» لار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن قەبىھ مەزھەپ جېدەللىرى كېلىپ چىقىپ ، نۇرغۇن مۇرىتلار ، پىرلار جانلىرىدىن ئايرىلغان . قاراقاش زاۋالىق خوجىلارنىڭ «تەزكىرە» نامىلىق قولىيازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە : «1898 - يىلىدىن 1908 - يىلىغىچە بولغان ئون يىلدا مەكىتلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق سوپىلار ھەرقايسىلىرى ئۆز «پىر» لىرىغا يان بېسىپ ، مەكىتنىڭ قۇمقىسار دېگەن يېرىدە توپ قېتىم ، قاغىلىقنىڭ لالمىلار دېگەن يېرىدە توپ قېتىم چوڭ «غازات» ، ئېچىپ ، سەككىز قېتىمدا ئىككى تەرەپتىن جەمئىي 20 ئادەم قازا تاپقان . قاغىلىقلىق سوپىلار ئۆچ ئىلىش ھېسابىدا قاغىلىق زېمىنىدىن مەكىت زېمىنىغا سۇ بارىدىغان تىزناپ ئېقىنىنى بىر قانچە قېتىم بوغۇپ تاشلاپ ، مەكىت خەلقىگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرگەن[2] .»

يەنە بىر قىسىم تارىخىي مەنبەلەردە مەكىت — دولانلار بىلەن خوجىلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن :

«دولانلار ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئۆي قوللىرى بولۇپ ، يەر تېرىش ، ئات - ئۇلاغ ۋە قوش بېقىش ئىشلىرىنى قىلىپ بېرەتتى .[3] .

دولانلارنىڭ كۆپ قىسمى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن مەيدانغا كەلگەن سوپىزم (تەسەۋۋۇپ) نىڭ «ئاق تاغلىق» مەزھىپىگە ناھايىتى ئىخلاس قىلغان... دولانلارنىڭ

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 - يىل 4 - سان ، 28 - ، 29 - بەتلەر .
② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 - يىل 6 - سان ، 33 - بەت .
③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1982 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى ، 511 - بەت .

قالماق ـ مانجۇ خوجىلىرىدىن ئالغان خەنجەر ، قامچىلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنى داۋاملىق «تەربىيىلىدى» .

شۇنداق قىلىپ ، شېھىتدۆڭ — ئاپپاق خوجىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئىشقىيە سۇلۇكى تەرغىباتىدا قەشقەر بەشكېرەمدىن قالسىلا ئىككىنچى سىياسىي ، ئىقتىسادىي مەركەزگە ئايلاندى . ئاپپاق خوجا مۇشۇ يەردە پۈتۈن سەئىدىيە دۆلىتىگە تونۇلۇشقا باشلىدى . . .[1]

ئاپپاق خوجا مىلادىيە 1694 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆزبېكنىڭ تاغىسى خوجا ئىسھاقنىڭ كۆكۈن نەۋرىسى (ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغلى) شۇئەيب خوجىنىڭ قاتىل سۈپىتى بىلەن ئابدۇللا خوجا جەمەتلىرى تەرىپىدىن يەكەندە مەخپىي زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئاپپاق خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ خوتۇن ، بالا ـ چاقىلىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش جېدىلى كۆتۈرۈلگەن . ئاپپاق خوجىنىڭ كىچىك خوتۇنى مۆھتەرەم خېنىم ئۆزىنى «خانىم پادىشاھ» ئېلان قىلىپ ، ئوغلى خوجا مەھدىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ ، «پادىشاھ ئەزىشان» لىق تونىنى كىيگۈزگەن . بۇنىڭغا نارازى بولغان خوجا يەھيا (ئاپپاق خوجىنىڭ مەكتىلىك چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ، مۆھتەرەم خېنىمغا ئۆگەي چوڭ ئوغلى) «تەخت» تالىشىپ ئوردىدا سوپىلار ئۇرۇشىنى قوزغىغان . نەتىجىدە ، ھاكىمىيەتنىڭ نۇقتىسىنى تۇتۇۋالغان «خانىم پادىشاھ» ئۆز ئەتراپىدىكى كۈچلىرى بىلەن خوجا يەھيانى ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن . «تارىخىي نادىرىيە» دە «خانىم پادىشاھ» توغرىسىدا مۇنداق يېزىلغان : «... خېنىم پادىشاھ ۋاقتىدا شۇنداق خۇنۈرلۈق (خۇنخورلۇق) بولدىكى ، ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە ، ھەر ئىككىسىنىلا ئۆلتۈرەر ئەردىلەر... ھەممە خەلق ئۇنىڭدىن ۋەھشەتنىڭ (ۋەھشىيلىكتە سەسكىنىپ) بولۇپ ، ئۇنى ‹جاللات خېنىم › دەپ ئاتىدىلەر... » ، «جاللات خېنىم» مىلادىيە 1697 ـ يىلىغىچە «خان» لىق قىلىپ ، شۇ يىلى كۈزدە يەركەندە مەكتىلىك سوپىلار (ئاپپاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنىنىڭ تۇغقانلىرى ، خوجا يەھيانىڭ قىسىسى ئۇچۇن) تەرىپىدىن يوشۇرۇن پىچاقلاپ ئۆل-

---

① «تەزكىرەئى ھىدايەت» (قولىيازما) ؛ ئابدۇۋەلى ئەلى : «ئاپپاق خوجا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 4 ـ ئاي نەشرى ، 1 ـ قىسىم ، 90 — 95 ـ بەتلەر .

خوجام ، دەپ ئېتىقاد قىلغان . ئۇ مەكىتتە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن باشقا جايغا كەتمەكچى بولغان (بەزىلەر يۇرتتىن پالانغان دېيىشىدۇ .) دا ،قىزلىرىمىنىڭ چاچۇنقى (جۇڭان تويى) نى قىلىپ ، مەشرەپ قىلىۋالاي ، دەپ ، مەكىتتە 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغان . ئۇ چاغدا يەكەنلىكلەر ئۇنى چىللاپ ئېلىپ كەتكەن . ئۇ يەكەندە 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغاندىن كېيىن ، يەنە مەكىتكە قايتىپ كېلىپ ، 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغان . مەكىتتىن مارالبېشىغا بېرىپ 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغان . مارالبېشىدىن يەنە ئاقسۇنىڭ ئاۋاتقا بېرىپ 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغان . بۇ چاغدا دولان خەلقى خوجا ھاشىمخان خوجىغا ئەگىشىپ ماڭغان ، دولانلار دولان دەرياسىنى بويلاپ ماڭغان ۋە دەريا بويلىرىغا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، كېيىن دولانلارنى ئەسكەرلىككە تۇنقاندا ، قارا ئۇجمىنى ئىرغىتىپ ،جىم تۇرغىنى تۇرۇپ تۇرسۇن ، قاچقىنىنى ئاۋۇال يەيلى ، دەپ كېتىۋاتقان قوڭغۇزلارنى ئاغزىغا سالغان . ئەسكەرلىككە تۇنقۇچىلار بۇلارنى ئەقلىي يوق خەق ئىكەن دەپ قايتۇرۇۋەتكەن[1] .

6 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكىت

XVII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جورجىتلار (كېيىن مانجۇ دەپ ئاتالغان) كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ كەتتى . مىلادىيىنىڭ 1616 - يىلى ، نۇرخاچ جورجىت قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، «كېيىنكى جىن (金)» ھاكىمىيىتىنى قۇردى . 1636 - يىلى ، قۇنتەيجى پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ، «كېيىنكى جىن» نى «چىڭ (清)» دېگەن نامغا ئۆزگەرتىپ ، شېنياڭنى پايتەخت قىلدى . 1644 - يىلى ، لى زىچېڭ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى قوشۇنلىرى بېيجىڭنى ئىشغال قىلىپ ، مىڭ سۇلالىسىنى يوقاتتى . مىڭ سۇلالىسى شەنخەيگۇەن قوۋۇقىنىڭ باشبۇغى ۋۇسەنگۇي چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا تەسلىم بولۇپ ،

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى «مەكىت ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش ھەققىدە تەتقىقات» تېما گۇرۇپپىسىنىڭ تەكشۈرۈش ماتېرىيالى (2005 - يىل 3 - ئاي) دىن ئېلىندى .

ئاغزاكى مەلۇماتىدىن قارىغاندا ، ئۇلار «ھەزرىتى ئىشان» بىزگە «دولان» نامىنى بەرگەن دەيدۇ... دولانلار تارىختا چوڭ - كىچىك خوجىلار — خوجا بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھانلارغا ئەگىشىپ ، ئاق تاغلىق مۇرىت ئېتىقادچىلىقىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى ، ئۇلارنىڭ ئات - چارۋىلىرىنى ۋە ئوۋ قوشلىرىنى بېقىپ بېرىدىغان يانچىلار بولغانلىقى بۇنى ئىسپاتلىسا كېرەك . دولانلارنىڭ يەنە قەشقەردىكى ئاپپاق خوجا مازىرىغا بولغان ھۆرمەت - ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك . ئۇلار ھەر يىلى يازدا 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 6 - ئاينىڭ ئاخىرغىچە بىر ئاي داۋام قىلىدىغان «ھەزرەت سەيلىسى» گە قاتنىشىپ ئاپپاق خوجىغا بولغان ھۆرمىتىنى چىن دىلى بىلەن ئىپادىلىگەن ، ھەتتا دولانلار قىز ياتلىق قىلغاندا قىزنى ئاپپاق خوجا مازىرىغا بىر قېتىم ئاپىرىپ سەيلە - زىيارەت قىلدۇرۇشنى قىز ئاتىسىنىڭ ئوغۇل تەرەپكە قويىدىغان مۇھىم تويلۇق شەرتلىرىدىن بىرسى قىلغان① .

ئۇنىڭدىن باشقا ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى تېنىشېف 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى دولانلار ئولتۇراقلاشقان يېزىلارغا بېرىپ تەكشۈرۈش قىلغان ۋە «دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : «... دولان دېگەن ئاتالغۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى يېزىپ ئالالمىدۇق . سۆزمۇ سۆز مەنىسى ‹تەمە خەلق ، كۆچمەنچى ، دېگەنلىك بولىدۇ . 200 يىل ئىلگىرى ھەزرىتى ئىشان شۇ خەلقتە ‹دولان ، دەپ نام بەرگەن . بۇ دېگەنلىك ‹ئوبدانلىرىم ، مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ② .»

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، مەكىت خەلقى ئارىسىدا دولان خوجىلىرى توغرىسىدا بىر تۈركۈم مەلۇماتلار ساقلانغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە : « بۇنىڭدىن 487 يىل (يەنە بەزىلەر 570 يىل) ئىلگىرى دەرۋىت (توغرىسى دەھبىد) دېگەن يەردىن خوجا ھاشىمخان خوجا ئىسىملىك بىر كىشى كەلگەن بولۇپ ، بۇ كىشىنىڭ رۇقىيە ئاغىچا ئىسىملىك سىڭلىسى بولغانىكەن . مەكىتلىكلەر بۇ كىشىگە ‹خان

---

① ھۆسەين كېرىم باھادىر : «دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 2006 - يىل 1 - سان ، 36 - 37 - بەتلەر .

② تېنىشېف : «دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» ، «تىل ۋە تەرجىمە» (خەنزۇچە) ، 1988 - يىل 4 - سان ، 49 — 52 - بەتلەرگە قارالسۇن .

يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى داباجىنى تىنچىتىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، بۇرھانىددىننى يەكەنگە يولغا سېلىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش-قا ؛ خوجا جاھاننى ئىلىدا قالدۇرۇپ ، شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى باشقۇ-رۇشقا قويغانىدى . بۇرھانىددىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇھا-پىزىتى ئاستىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ، قارا تاغلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، تارىم ئويمانلىقىنى كونترول قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، كىچىك خوجا ئامۇرساناغا ئەگىشىپ توپىلاڭ كۆتۈردى ، توپە-لاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، كىچىك خوجا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ بېرىپ ، «غەيرىي دىندىكىلەرگە قارشى تۇرۇش» دېگەن شوئار ئاستىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلدى . چوڭ خوجا دەسلەپتە چىڭ سۇلالىسى مېنى مەھبۇسلۇقتىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانى قىلدى ، «ۋاپاغا جاپا قىلماق دۇرۇس ئەمەس» دەپ ئىككىلىنىپ ئارىسالدى بولۇپ قالغانىدى ، لېكىن كى-چىك خوجا ناھايىتى تېزلا ئەتراپىغا بىر تۈركۈم ھەربىي - مەمۇرىي مۇتىۋەرلەرنى ھەمدە ئاق تاغلىقلار مۇرىتلىرىنى توپلاش ۋە مەجبۇرلاش ئارقىلىق ئۆزىنى يادرو قىلغان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى ۋۇجۇدقا كەل-تۈرگەن بولغاچقا ، چوڭ خوجا دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ قىزغىنلىقىنى بەرداشلىق بېرەلمەي ، ئاخىرى ئۇمۇ توپىلاڭنىڭ كاتتىبېشى بولۇپ قالدى .

1757 - يىلى ، كىچىك خوجا كۈچادا «باتۇرخان» دېگەن ۋىۋىس-كىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئاتىدى ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركە-زىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولۇپ توپىلاڭ قوزغىدى . قەشقەر ، يەكەن ، مەكىت ، خوتەن ، ئاقسۇ ، بايا ، سايرام ، كۇچا قاتارلىق جايلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توپىلاڭغا سۆرەپ كىرىلدى .

1758 - يىل 8 - ئايدا ، جاۋ خۇيى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى ، ئاقسۇنىڭ ھاكىم بېگى خوجىس چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى . 9 - ئايدا جاۋخۇيى خوجىسنى خوتەننى ئەل قىلىشقا ئەۋەتتى ، خوتەن چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ

ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە باشلاپ كىردى . شۇنىڭ
پادىشاھ پايتەختتىنى بېيجىڭغا يۆتكەپ ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىك
كەلتۈرۈش كۈرىشىنى باشلىدى .

1653 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندىن
كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى سىڭگې تەختكە ۋارىسلىق قىلدى (1653 -
1671 - يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان) . 1671 - يىلى سىڭگې
ئىچكى يېغىلىقتا ئۆلدى ، ئۇنىڭ باشقا ئاندىن بولغان ئىنىسى غالدان
جۇڭغارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋالدى . 1678 - يى-
لى ، ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدىكى دىنىي
مەزھەپ كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ ، ئاپپاق خوجىنىڭ يول باشلىشى
ئارقىسىدا جەنۇبقا قوشۇن تارتىپ ، يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلدى ،
يەكەن خانى ئىسمائىل خاننى ئەسىر ئېلىپ غۇلجىغا ئېلىپ كەتتى ،
ئاپپاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى ، شۇنىڭ بىلەن تارىم
ئويمانلىقى جۇڭغارلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلاندى .

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ، ھۆكۈمران گۇرۇھلار
نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىن-
لەشتى ، ھەتتا تەرەققىي قىلىپ ، بىر - بىرى بىلەن قەتئىي سوغىشال-
مايدىغان سىياسىي رەقىبلەرگە ئايلاندى . يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى
خانى ئىسمائىل خان (1670 — 1678 - يىللارغىچە تەختتە ئولتۇر-
غان) ، قارا تاغلىقلارنى زور كۈچ بىلەن يۆلەپ ، ئاق تاغلىقلارنىڭ
باشلىقى ئاپپاق خوجىنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن ھەيدەپ چىقاردى .
1678 - يىلى ئاپپاق خوجا جۇڭغار قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ ،
يەكەن خانلىقىنى يوقاتتى ، جۇڭغارلار ئاپپاق خوجىنى يۆلەپ تەڭرىتە-
غىنىڭ جەنۇبىغا قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى .

1700 - يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ ئۆز نەۋرىسى ئەھمەد خوجا
ئۆزبېك خان دەپ جاكارلىدى ، غالدان سېرىن ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ
ۋە تۈتۈپ ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەندكە ئالدى . ئەھمەد خوجا ئىلىدا
ئىككى ئوغۇل پەرزەنتلىك بولدى ، چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھاندىن ،
كىچىكىنىڭ ئىسمى خوجاجاھان (يەنە خان خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) .
ئۇلار تارىختا «چوڭ - كىچىك خوجىلار» دەپ ئاتالغان . 1755 -

رەت ئۇلۇغۋار ئىشنى ئورۇندىدى .

XIX ئەسىرنىڭ 60 - ، 70 - يىللىرى جۇڭگونىڭ ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش بولدى . ئەنگلىيە ، رۇسىيە ، فرانسىيە قاتارلىق كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەڭسىز «بىيجىڭ شەرتنامىسى» دىن پايدىلىنىپ ، جۇڭگودىكى ھوقۇق - مەنپەئىتىنى جېنىنىڭ بارىچە كېڭەيتىش بىلەن بىللە ، جۇڭگونىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ۋەقە پەيدا قىلىپ ، جۇڭگو زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى . بۇنىڭدىن ئۇدا ئۇرا ئاسىيادىكى قوقەن خانلىقى ۋە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ ، غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا پەيدا قىلغان خەۋپىنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ، كەلتۈرۈپ چىقارغان جاراھىتى ئەڭ ئېغىر ، زىيىنى ئەڭ زور بولدى .

بۇ مەزگىلدە ، يەكەندە ئىش بېجىرگۈچى ئامبال （办事大臣） مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ ، مەكىت بارچۇقتىن ئايرىلىپ چىققان 6 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىدى . بىراق ، مىلادىيە 1867 - يىلى ، قوقەنلىك ياقۇپبەگ قەشقەردە «يەتتە شەھەر خانلىقى» （بەدۆلەت ھاكىمىيىتى） نى قۇرۇپ ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى مەكىت قاتارلىق جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى① .

1884 - يىل 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشنى رەسمىي قارار قىلدى . ئەتىسى ، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ تەسىس قىلىنغانلىقى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلاندى ھەمدە لىيۇ جىنتاڭنى شىنجاڭنىڭ تۇنجى باش مۇپەتتىشلىكىگە ، ۋېي گۇاڭتاۋنى شىنجاڭنىڭ پەرمانبەردارلىقىغا تەينەپ ، ئۇرۇمچىنى ئۆلكە مەركىزى قىلىپ بېكىتتى . شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلۇشى ئىچكى - تاشقى قاتمۇقات قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلارنى يېڭىپ ئاخىرى ۋۇجۇدقا چىقتى . پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ئۇرۇمچى ، ئاقسۇ ، قەشقەر ، ئىلى ، تارباغاتايدىن ئىبارەت تۆت داۋ ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە فۇ ، ئون تىڭ ، ئۈچ ئايماق ، 23 ناھىيە ياكى شۆبە ناھىيە تەسىس قىلىندى .

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001 - يىل 10 - ئاي نەشرى ، 22 - بەت .

ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا بەيئەت قىلـ
دى . 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەن
شەھىرىنىڭ سىرتىدا توپلاڭچىلار بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلدى .
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئوچ قېتىملىق جەڭنىڭ ھەممىسىدە غەلىبە
قىلدى ، توپلاڭچىلار شەھەر ئىچىگە كىرىۋالدى . چوڭ خوجا شەھەر-
دىن 5000 كىشىلىك توپلاڭچى قوشۇننى يەكەنگە يارىدەمگە ئەۋەتتى .
جاۋخۇي يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بارگاھ قۇرۇپ پۇختا
مۇداپىئەلەنگەنىدى . بۇ دەريا ئۇيغۇر تىلىدا قاراسۇ دەرياسى دەپ ئاتالـ
غاچقا ، جاۋخۇينىڭ بۇ بارگاھى «قاراسۇ بارگاھى» دەپمۇ ئاتالغان .
چوڭ ـ كىچىك خوجىلار «قارا سۇ بارگاھى» غا توپتوغرا ئوچ ئايدىن
ئارتۇق قورشاپ ھوجۇم قىلدى ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «قاراسۇ
بارگاھى» نى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىلگىرى ـ كېيىن
بولۇپ يارىدەمگە ئوچ تۇركۈم قوشۇن ئەۋەتتى . 1759 ـ يىل 1 ـ
ئايدا «قاراسۇ بارگاھى» مۇھاسىرىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بۆسۈپ چە-
قىپ ، يارىدەمچى قوشۇن بىلەن ئۈچرىشىپ ، قوشۇننى دەم ئالدۇرۇش
ۋە تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا چېكىندى .

1759 ـ يىلى يازدا ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سانغۇنلىرىدىن
فودې 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ ،
تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ ، ئۇدۇللا خوتەنگە چۈشۈپ ، يەكەنگە
شەرق تەرەپتىن ھوجۇم قىلدى ؛ جاۋخۇي 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن
بىلەن ئۈچتۇرپاندىن قەشقەرگە ھوجۇم قىلدى . چوڭ ـ كىچىك خوجـ-
لار ئۆز ھالىنىڭ خاراب بولىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ ، شۇ جايلاردىكى
ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارۋا ۋە باشقا مال ـ مۈلكىنى غالجىرلىق
بىلەن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ، بەدەخشانغا قاراپ قاچتى . چىڭ سۇلالـ-
سى قوشۇنلىرى يەكەن بىلەن قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ،
7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى بەدەخشان ئاقساقىلى سۇلتان شاھ چىڭ
سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۇ-
رىدىغانلىقى ھەمدە چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇر-
دى . شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلـ-
ڭىنى تىنچىتىپ ، شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبا-

لىيسى يۈەن خۇڭيۈنى تۈتۈقلۇقتا كۆرسەتتى . 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يۈەن خۇڭيۈ گېلاۋخۇي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . يۈەن داخۇا ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ ، يەنە شىنجاڭنىڭ تەپتىش بېگى ، قوشۇمچە باركۆل - ئۇرۇمچى ۋالىيسى ياڭ زېڭشىننى تۈتۈقلۇقتا كۆرسەتتى . 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يۈەن شىكەي ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەيىنلەپ ، ئۇنىڭ ئىلى تەرەپ بىلەن سۆلھ سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە رياسەتچىلىك قىلىشىنى ئۇقتۇردى .

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، 1912 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 1913 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە ، ياڭ زېڭشىن خۇيزۇ يېڭجاڭ لى شۇفۇنىڭ قولىغا خەت يېزىپ بېرىپ ، ئۇنى تاغقا چىقىپ تۆمۈر خەلىپە بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى . 1907 - يىلىدىكى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى رەھبەرلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى ساۋاق تۆمۈر خەلىپە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئېسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلار مۇرەسسەلىشىشنى رەت قىلدى . 1913 - يىل 3 - ئايدا ، ياڭ زېڭشىننىڭ يولىورۇقى بويىچە لى شۇفۇ مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتى بىلەن ئىككىنچى قېتىم تاغقا چىقىپ ، تۆمۈر خەلىپە بىلەن كۆرۈشتى ، دىندارلىق مۇناسىۋەتنى سۈيئىستېمال قىلىپ ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇننىنى ئالدىدى ، لى شۇفۇ قۇرئان تۈتۈپ قەسەم ئىچىپ ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندۇ ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھاشىرى ھەر ئايدا ئىككى كۈنگە قىسقارتىلىدۇ ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنىنىڭ چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى ئاتلىق قوشۇنىنىڭ 3 - يېڭى قىلىپ ئۆزگەرتىلىدۇ ، تۆمۈر خەلىپە يېڭجاڭلىققا تەيىنلىنىپ ئۇرۇمچىدە تۇرىدۇ ، قېپقالغان قوزغىلاڭچى دېھقانلار پۈتۈنلەي دېھقانچىلىق قىلىشقا قايتۇرۇلىدۇ ، دەپ ۋەدە بەردى . تۆمۈر خەلىپە بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلىپ ، 200 دىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە كەلدى ، قالغان قوزغىلاڭچى دېھقانلار يۇرتلىرىغا قايتۇرۇلدى .

ياڭ زېڭشىن تۇرپاننىڭ قوزغىلاڭچى دېھقانلىرىغىمۇ ئاشۇنداق ئۇسۇل قوللاندى . مۇھىدىن خەلىپىمۇ تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ، «نەسىھەت بىلەن كۆندۇرۇلدى» . ياڭ زېڭشىن تۇرپان قوز-

7. جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى مەكىت

1911 ـ يىل 10 ـ ئۆكتەبىر ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى ئوقىنى ئاتتى، 1912 ـ يىل 1 ـ يانۋار جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، سۇن جۇڭشەن مۇۋەققەت باش زۇڭتۇڭ بولدى.

1912 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى رەسمىي تەختتىن چۈشتى. ئىككىنچى كۈنى يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، سۇن جۇڭشەن مۇۋەققەت باش زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى، نەنجىڭ ۋاقىتلىق كېڭەش پالاتاسى يۈەن شىكەينى مۇۋەققەت زۇڭتۇڭلۇققا، لى يۈەنخۇڭنى مۇئاۋىن زۇڭتۇڭلۇققا سايلىدى. مەملىكەت بويىچە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بۇ خەۋەر ئىلى ئارمىيىسى ۋە خەلقىنى ناھايىتى روھلاندۇردى. 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، يۈەن داخۇا پوچتا تېلېگراف مىنىستىرلىقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى، شىنجاڭنىڭمۇ جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىشى لازىم ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالىدى. لېكىن يۈەن داخۇا بۇ خەۋەرنى ئېلان قىلماي، ۋەزىيەتتە بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت شىنجاڭغا باش مۇپەتتىشنى تۇتۇقلا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگراممىسى ئەۋەتتى، 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى يەنە «ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىش» توغرۇلۇق بۇيرۇق تېلېگراممىسى ئەۋەتتى. يۈەن داخۇا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن، 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاندىن جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختىتىپ، چۆچەكتە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى ئۇقتۇردى. بۇ چاغدا، گېلاۋخۇيىنىڭ پائالىيەتلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ ئەۋج ئالغاندى، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا ئىدى، يۈەن داخۇا ئامالسىز قېلىپ، 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلاپ، قەشقەرنىڭ ۋا-

قىل پادىشاھلىقىغا ئايلاندۇرۇۋالدى . كېيىن ما فۇشىڭ تەكەببۇرلۇقتا تېخىمۇ چېكىدىن ئېشىپ ، ئۆزىنى «پادىشاھ» دەپ ئاتىدى ھەمدە ياڭ زېڭشىننى ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئورنىغا دەسسەشكە ئۇرۇندى . ياڭ زېڭشىن بۇ خەۋەر-نى ئۇققاندىن كېيىن ، ما فۇشىڭ ئاتا - بالا ئىككىسىنى ئۆجۈقتۇرۇۋېۋ-تىش نىيىتىگە كەلدى . ئۇ ما شاۋۇنى 12 يىلىڭ ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . ئۇلار ما فۇشىڭنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ ، ئوغلى ما جىۋۇنى ئېتىپ ئۆلتۈردى .

1928 - يىلى جياڭ جېيشى باشچىلىقىدىكى نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ، شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى غۇلاپ چۈشتى . دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇ چوڭ ئۆزگە-رىشكە قارىتا ، ياڭ زېڭشىن شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى تېلېگراممىا يوللاپ ، جياڭ جېيشىنىڭ ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈر-دى . 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ، ياڭ زېڭشىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى رەسمىي ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنگە ئىلە-شىغا مەلۇم قىلدى ھەمدە 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىنى ، قوشۇمچە باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . مەركىزىي ھاكىمىيەتتىكى بۇ قېتىمقى ئۆزگىرىش شىنجاڭغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى . 1928 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ، فەن ياۋنەن ياڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن زور ۋەقە يۈز بەردى ، بۇ ئادەتتە «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى .

سىياسىي ئۆزگىرىش تىنچىتىلغاندىن كېيىن ، جىن شۇرېن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى ، قوشۇمچە باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى ھەمدە تېلېگراممىا ئارقىلىق نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللىدى . 1928 - يىل 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگە كەلگەندە ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئاندىن ئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە رەسمىي تەينىلىدى . 1931 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يەنە ئۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە تەينەپ ، شىنجاڭ-

غىلاڭچىلار قوشۇننىنى ئۆلكە قوشۇننىنىڭ بىر يېڭى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ ، مۇھىمدىن خەلىپىنى يېڭجاڭلىققا تەيىنلىدى ھەمدە ئۇلار نىمۇ ئۇرۇمچىدە تۇرىدىغان قىلىپ يۆتكەپ كەلدى . 1913 - يىل 9 - ئايدا ، تۆمۇر خەلىپە بىلەن مۇھىمدىن خەلىپە ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ، قالغان ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى تارقىتىۋېتىلدى .

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن 1912 - يىلىدىن 1928 - يىل يازغىچە بولغان 17 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ، شىنجاڭ بىيۇروكرات مىلىتارىست ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى . ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندا ، شىنجاڭ مۇرەككەپ سىياسىي ، ھەربىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەپقالغانىدى . غەربتە ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى ياڭ زېڭشىن بىلەن تىركىشىۋاتقانىدى ، شەرقتە قۇمۇل ، تۇرپاندىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى كۇرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى ، جەنۇبىي شىنجاڭدا گېلاۋخوي ئەزالىرىنىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشنى مەركەز قىلغان قوزغىلاڭلىرى داۋام قىلماقتا ئىدى ، شىمالدا چارروسىيە بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتاتتى . ياڭ زېڭشىن ۋەزىيەتكە قاراپ ئىش كۆرۈش ھىيلىسىنى ئىشلەتىپ ، يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى بىر - بىرلەپ ھەل قىلدى .ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت كۈنسېرى كەسكىنلەشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ما فۇشىڭنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنى پىلانلاش ۋەقەسى ئىدى . ما فۇشىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە گېلاۋخوينى باستۇرۇشتا ياڭ زېڭشىن ئۇچۇن زور خىزمەت كۆرسەتتى . ياڭ زېڭشىن 1914 - يىلى ما فۇشىڭنى 20 نەچچە يېڭنى باشلاپ قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتتى . ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى قەشقەرنىڭ تىدۇلىقىغا (باشبۇغلىقىغا) ، ئوغلى ما جىۋۇنى يارەمچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈردى . ما فۇشىڭ ئاتا - بالا ئىككىيلەن قەشقەردە خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىپ ، تەپ تارتماستىن قەشقەرنىڭ دوتىيى ياڭ زېڭبىڭ (ياڭ زېڭشىننىڭ ئىنىسى) نى چەتكە قېقىپ ، قەشقەرنى ئۆزىنىڭ مۇستە-

سى) دېگەن جايغا كەلگەندە ، تۇمشۇقتىن چېكىنىپ ماڭغان ياكى تۇەندجاكى قىسىملىرىغا يولۇقىدۇ ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىدۇ . ياكى تۇەنجاڭنىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قورالـلانغان قوشۇنى ئاددىي ، يەرلىك قوراللار بىلەن قوراللانغان خەلقنى ئېغىر پىلىموت بىلەن ئوققا تۇتىدۇ . لېكىن ، خەلق بىرى يىقىلسا بىرى ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدۇ . مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ، سايىم بەگ ئوۋ مىلتىقى بىلەن پىلىموتچىنى ئېتىۋېتىدۇ . خەلق شۇئان ئۇرۇنلىرىدىن تۇرۇپ ، «دوست ، دوست» دېيىشىپ ، ئاتلىق ۋە پىيادە دۇشمەنگە ئېتىلىدۇ . نەتىجىدە ياكى تۇەنجاكى قوشۇنى بەرداشلىق بېرەلمەي قاچىدۇ . شۇ مالىمانچىلىقتا سايىم بەگ بىلەن نۇرغۇن كىشى ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ . ئۇلار مەكتەكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ چوڭ داغدۇغا بىلەن يەرلىككە قويۇلىدۇ . ئۇرۇش جەريانىدا ياكى تۇەنجاكى قىسىملىرىدىن خېلى كۆپ قورال ئولجا ئېلىنغانلىقتىن ، زامانىۋى ۋە يەرلىك قوراللار بىلەن قوراللانغان بىر قوشۇن بارلىققا كېلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 200 ئۆچۆرىسىدە بولۇپ ، يۇسۇپخان غوجام تۇەنجاكى بولىدۇ .

1934 ـ يىلى ، ماجۇڭيىڭ شېڭ شىسەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ، ئۇرۇمچىدىن چېكىنىپ جەنۇبقا يۆزلىنىدۇ . بۇ ۋاقتتا ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى ئاللىقاچان بۆزۇلۇپ ، ئۇلارمۇ ئۆزئارا ئۇرۇشۇش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى . شۇڭا ، ما جۇڭيىڭنىڭ بۇ قېتىمقى چېكىنىشى ، قارىماققا خوجىنىياز ھاجىنى ما جۇڭيىڭ قوغلاۋاتقان ، ما جۇڭيىڭنى شېڭ شىسەي قوغلاۋاتقاندەك ھالەتتە ئىدى . شۇ يىلى 1 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ . لېكىن ، ئۇ قەشقەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ، مافۇيۇەن قىسىملىرىنىڭ قەشقەرگە قىلغان ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي ، يېڭسار ، يەركەن قاتارلىق جايلارغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ . ئەسلىدە قەشقەر يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىدە قامىلىپ قالغان ماجەنسالمۇ قەشقەرگە كېلىپلا ھەدەپ خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا باشلىغانىدى . خوجىنىياز ھاجى ۋە مامۇت سەجاڭلار مەكتەكە كېلىپ تۇرۇشىغا ، ماجەنسالمۇ قوشۇننى باشلاپ

نىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى . جىن شۇرېن تەختكە چىقىپ ئۇچ يىل بولمايلا ، پۈتۈن شىنجاڭ داۋالغۇش ۋە يېغىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى ھەمدە 1933 ـ يىلىدىكى «12 ـ ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» گە سەۋەب بولۇپ ، شېڭ شىسەينى ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىقاردى .

1 . 30 ـ يىللار چوڭ داۋالغۇش مەزگىلىدىكى مەكىت 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ، 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا پارتلىغان تۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن ، كۈچادا تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) باشچىلىقىدا بارلىققا كەلگەن قوراللىق كۈچلەر ناھايىتى تېزلا جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ ، كۈچا ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ . بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان قەشقەر ئامبىلى ما دوتەي ھەربىي قوماندان ياڭ تۆەنجاڭ (ياڭ چىڭمىن) نىڭ باشچىلىقىدا بىر بۆلۈك ئەسكەرنى مارالبېشى تۈمشۇقىغا تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئەۋەتىدۇ . ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىر ئايدىن ئارتۇقراق ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن ، ياڭ تۆەنجاڭ قىسىملىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ، ئاۋۋال مارالبېشىغا ، كېيىن مارالبېشىنىڭ غەربىي جەنۇبى بىلەن يەكەن دەرياسىنى بويلاپ قەشقەرگە چېكىنىشكە باشلايدۇ .

ئەينى ۋاقىتتا ، مەكىتتە «قۇمۇل ـ تۇرپانلاردىن غوجاملار ئىسلام ئاچقىلى كېلىۋاتىتۇ» دېگەن خەۋەر كەڭ تارقىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، خەلق نوپۇزلۇق يۈرت چوڭلىرىدىن تۆرىخان غوجام باشچىلىقىدا قوزغىلىپ ، ئاۋۋال ناھىيە بازىرىدىكى گۆرۈكەش خەنزۇلارنىڭ گۆرۈخانىلىرىنى بۇلاپ ، داڭزىلىرى (ئالدى ـ بەردىنى تىزىملايدىغان دەپتىرى) نى كۆيدۈرىدۇ . ئۇلار يەنە «قۇمۇل ـ تۇرپانلاردىن كەلگەن غوجاملار تۈمشۇقتا كۈپار (دىنسىز) لار بىلەن ئۇرۇشۇۋاتىتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ، قوللىرىغا يەرلىك ئوۋ مىلتىقى ، قىلىچ ، نەيزە ، چۇماق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ «غوجاملارنىڭ ئالدىغا بارىمىز» دېيىشىپ ، تەخمىنەن 3 — 4 مىڭ كىشى يۈسۈپ خان غوجام ، سايىم بەگ قاتارلىق يۈرت چوڭلىرىنىڭ باشلىشى بىلەن مارالبېشىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ . ئۇلار ئوقالىق (مارالبېشى تەۋە-

كەن دەريانىنى بويلاپ غەربكە ، يەنى مەكتەكە چېكىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، مەكتەپ ئابدۇنىياز سىجاڭ نامىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ دەپ ئاتالدى . بۇ يەرگە ئاساسەن تۆڭگان قوشۇنلىرى ئورۇنلىشىپ ، مەكتەپ ۋەزىيىتىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ . ئابدۇنىياز سىجاڭمۇ مەكتەكە كېلىپ ئۇزاق تۇرالمايدۇ . چۈنكى ، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بويىچە ، سوۋېت ھۆكۈمىتى تورغات ئارقىلىق كىرگۈزگەن قوشۇننىڭ ئاتلىق قىسىملىرى مارالبېشى ئارقىلىق ئابدۇنىياز سىجاڭنى قوغلاپ مەكتەكە كېلىدۇ . كېيىن يەنە يەكەن ئارقىلىق تانكا قىسىملىرىمۇ مەكتەكە كېلىدۇ .

رۇس ۋە قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن سوۋېت قوشۇنى مەكتەكە شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا كېلىپ ئورۇنلىشىپ ، 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە تۇرىدۇ . ئۇلار ئىككى پولك بولۇپ ، رۇس پولكى ئوغۇللار مەكتىپى (ھازىرقى تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ ئورنى) گە ئورۇنلىشىدۇ . ئۇلاردا زامانىۋى قوراللاردىن بەش دانە بىرونىۋېك ، 20 نەچچە زەمبىرەك ، 30 غا يېقىن ئېغىر پىلىموت بېكىتىلگەن تاچانكا ھارۋىسى بار ئىدى . سوۋېت قوشۇنى بۇ جايدا تۇرۇش جەريانىدا ، تۆڭگانلار توپلىغان بېدە ، ئوتۇن قاتارلىقلار ئۇلار ئۈچۈن مول تەمىنات مەنبەسى بولىدۇ . ئۇلار ئابدۇنىياز سىجاڭ ۋە ما خۇسەن قوشۇنلىرىدىن تارتىۋالغان ھەرخىل قوراللارنى بۇزۇپ كېرەكسىز تۆمۈرگە ئايلاندۇرۇپ ، يەرلىك تۆمۈرچىلەرگە سېتىپ پۇل توپلايدۇ ؛ تىزناپ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ سازلىقتا ئايرودروم ياساپ ، ھەربىي ئايروپىلانلىرىنى ئىشقا سېلىپ تۇرىدۇ ؛ 40 قا يېقىن بەگ ، ئاخۇن ۋە يۇرت چوڭلىرىنى قولغا ئېلىپ ، شېڭ شىسەيگە تاپشۇرۇپ پۇل ئۇندۇرىدۇ . شۇنداقلا ئۇرۇش جەريانىدا ئولجا ئالغان 2 — 3 يۈزگە يېقىن ياخشى ئاتنى ئېلىپ كېتىدۇ .

1937ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ، ئابدۇنىياز سىجاڭ ۋە ما خۇسەنلەرنىڭ تىنچىتىلىشى بىلەن ۋەزىيەتتىكى داۋالغۇش پەسىيىپ ، شېڭ شىسەينىڭ سىياسىي ھېساب ئېلىشى باشلىنىدۇ . ئابدۇنىياز سىجاڭ ، ما خۇسەنلەرنىڭ شېڭ شىسەيگە قارشى كۈرىشى مەكتەپ

ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يەكەن دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقى بويىدىكى ياخۇمدان دېگەن يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولغانىدى . خوجىنىياز ھاجى يېڭىلىپ ، مارالبېشى ئارقىلىق ئاقسۇغا كېتىدۇ . مەكىت بولسا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئىچىدە قالىدۇ . ماجەنسائ قوشۇنلىرى يەرلىك ئاممىنى بۇلاپ ۋە ئاياغ ئاستى قىلىپ ، مىنىشكە يارايدىغانلىكى ئات ۋە ئەسكەرلىككە يارايدىغانلىكى ئەرلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ .

1934 ـ يىلى ، ما جۇڭىيىڭ ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتې-پاقىغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ قوشۇنى ما خۇسەننىڭ باشچىلىقىدا خوتەنگە بېرىپ ئورۇنلىشىدۇ . خوجىنىياز ھاجى مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەينىلىنىپ ئۇرۇمچىگە قايتىدۇ . مامۇت سىجاڭ بولسا ، جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا تەينىلىنىپ ، قەشقەر-گە ئورۇنلىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، شىنجاڭدا نىسپىي تىنچ ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ .

1937 ـ يىلى ، مامۇت سىجاڭنىڭ ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى ئاستىدا لاداخ ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كېتىشى شىنجاڭنىڭ ، جۇملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلىدۇ . چۈنكى ، مامۇت سىجاڭ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇنىياز سىجاڭ بولىدۇ . ئۇ ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىغا بېقىنماي ، يەكەندە ئۆز ئالدىغا ئىش ئېلىپ بارىدۇ . بۇ ۋاقىتتا يەكەن ، پوسكام ، مەكىت قاتارلىق جايلار شۇنىڭغا قاراشلىق ئىدى . ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ، ئابدۇنىياز سىجاڭ خوتەندىكى ما خۇسەن بىلەن شېڭ شىسەيگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ئاۋۋال قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ ، ئاندىن شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىنى كۇچاغىچە قىستاپ بارىدۇ .

ئەمما ، شېڭ شىسەينىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان قىسىملارنى كۆپلەپ يۆتكەپ كېلىشى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋە-تىلگەن «ئالتايىسكى» ناملىق رۇس قىسىملىرىنىڭ بىرلىكتە باستۇ-رۇپ كېلىشى بىلەن ، ئابدۇنىياز سىجاڭ قىسىملىرى يېڭىلىپ ، يە-

ئىبارەت ئىدى . بىرىنچى قوشۇمچە ھۆججەت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىنىشىگە ئائىت بەلگىلىمىلەر بولۇپ ، مەركىزىي ھۆكۈمەت 25 نەپەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزاسىنى تەيىنلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئون كىشىنى مەركەز بىۋاستە ئەۋەتىدۇ (ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت تەشكىللەنگەندە يەتتە كىشى ئەۋەتكەن) ، رەئىس ۋە باش كاتىپنى مۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ؛ ئۇچ ۋىلايەت ئالتە نامزات كۆرسىتىدۇ (ئەمەلىيەتتە سەككىز نامزات كۆرسەتكەن) ، مۇئاۋىن رەئىس ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ؛ قالغان يەتتە ۋىلايەت توققۇز نامزات كۆرسىتىدۇ (ئەمەلىيەتتە ئون نامزات كۆرسەتكەن) ، مۇئاۋىن رەئىسنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، دېيىلگەن . ئىككىنچى قوشۇمچە ھۆججەت ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە ئائىت بەلگىلىمىلەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئۇچ ۋىلايەت قىسىملىرىنى دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ شتاتى بويىچە ئۇچ ئاتلىق تۇەن ، ئۇچ پىيادە تۇەن قىلىپ تۈزۈش ، ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 12 مىڭدىن ئاشماسلىق ، ئىلى ، تارباغاتاي ، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتتە تۇرۇش ، غۇلجا تەرەپ بىر باش قوماندان قويۇش ھەم ئۇچ ۋىلايەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇش ، دەپ بەلگىلەنگەن .① 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەسمىي تەشكىللەندى . جاڭ جىجۇڭ رەئىس ، ئەخمەتجان قاسىمى ، بۇرھان شەھىدى مۇئاۋىن رەئىس بولدى . شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كومپارتىيىگە ، خەلققە قارشى ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ ، شىنجاڭدا تىنچلىق بىتىمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلدى ، ۋەقە تۇغدۇرۇپ ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرىنىڭ خىزمىتىگە توسقۇنلۇق قىلدى ۋە ھەر مىللەت دېموكراتىك كۈچلىرىگە زەربە بەردى ، ئاخىرىدا مەسئۇدنى يۆلەپ ئۆلكە رەئىسى قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرى غۇلجىغا چېكىندى . بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۈزۈل ـ كېسىل يىمىرىلدى .

«11 بىتىم» ئىمزالانغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بويىچە ، پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە دېموكراتىك سايلام

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 ـ يىل 8 ـ ئاي ، ئۈيغۇرچە نەشرى ، 1 ـ توم ، 112 — 113 ـ بەتلەر .

خەلقنىڭ ۋە شۇ ۋاقىتتىكى مەكىت ھاكىملىرىنىڭ (ئىككى ھاكىم ئۆتكەن) قوللىشىغا ، قىزغىن ياردەم بېرىشىگە ئېرىشكەنىدى . ۋەقە جەمئىققاندىن كېيىن ، شېڭ شىسەي مەكىت خەلقىدىن ھېساب ئېلىپ ، 1938 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىككى ھاكىم باشلىق 72 كىشىنى تۇتۇپ ، ھېمىتىنىڭ سېپىدا توك سوقتۇرۇش يولى بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . بۇ پاجىئەلىك ۋەقە خەلقنىڭ يادىدىن مەڭگۈ كۆتۈرۈلمەيدۇ[1] .

2 . «11 بىتىم» مەزگىلىدىكى مەكىت

1944 - يىلى كۈزدە ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىدى . 1945 - يىل 10 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرىدىن رېھىمجان ، ئوبۇلخەيرى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن دىخۇا (بۇگۈنكى ئۈرۈمچى) دا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى . 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىككى تەرەپ 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى (تولۇق ئاتىلىشى «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى بىتىم») نىڭ تېكىستىنى ۋە بىرىنچى قوشۇمچە ھۆججەتىنى ئىمزالىدى . ئاساسلىق مەزمۇنى : شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى سايلاش ھوقۇقىغا ئىگە ؛ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئىگە ؛ شىنجاڭدىكى مەمۇرىي ئورگان ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەتلىرىدە خەنزۇ يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى تەڭ قوللىنىلىدۇ ، خەلقنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا سۈنغان ھۆججەتلىرىدە ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقىنىلا قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ ؛ ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ ؛ مىللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ ئەركىن تەرەققىياتى ، خەلقنىڭ نەشر قىلىش ، يېغىلىش ئۆتكۈزۈش ، پىكىر قىلىش ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ ؛ باج نىسبىتى ، تاشقى سودا جەھەتلەردىمۇ مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلىدۇ ، دېگەنلەردىن

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001 - يىل 10 - ئاي نەشرى ، 36 — 40 - بەتلەر .

كۆتۈرۈلدى . بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ كۆلىمى ئەڭ زور بولغىنى ئىلى ، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ئۆلكىلىرى بولدى . ئۇيغۇر ئۆلكىسىدىكى قەھرىمانلار كۆتۈرگەن قوزغىلاڭ مۇستەبتچىلەرگە قارشى تۇرۇپ ، پۈتۈن ئۆلكىدىكى ئېزىلگەن 4 مىليون 500 مىڭ خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش يولىدىكى بىر خىل ھەرىكەتتۇر . ئۇيغۇر ئۆلكىسىدىكى خەلق ۋەكىللىرى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى يەنى ھازىرقى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭ بىلەن سەككىز ئاي مۇھاكىمە ئۆتكۈزۈپ ، «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم» نى ئىمزالىدى . خەلقىمىزنىڭ نۇرغۇن يىللاردىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ۋە تەلەپ قىلىپ كەلگەن ھوقۇقى ئاشۇ بىتىمنىڭ ئىچىگە تولۇق كىرگۈزۈلدى .

ھازىر مۇشۇ تىنچلىق بىتىمىنىڭ 1 ـ ماددىسىغا ئاساسەن ، خەلقە ئۆزى ئىشىنىدىغان ئادىل كىشىلەردىن كېڭەش تەشكىل لەپ چىقىش ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىمى ، مۇئاۋىن ھاكىمىنى سايلاپ چىقىش ھوقۇقى بېرىلدى . ئىچكى ئۆلكىلەردە خەلقە ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ ئەزالىرىنى سايلاش ھوقۇقى بېرىلگەن بولسىمۇ ، ناھىيىنىڭ ھاكىمىنى سايلاش ھوقۇقى بېرىلمىگەن . ۋاھالەنكى ، ئۆلكىمىزدە بۇنداق ھوقۇق ھەممىدىن ئاۋۋال يولغا قويۇلماقتا . بۇ تىنچلىق بىتىمىدە بەلگىلەنگەن ھوقۇق . ئۇ ئاسان قولغا كەلمىدى . بەلكى مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئادەملەرنىڭ قان ئاقۇزۇپ قۇربان بېرىشى بەدىلىگە كەلدى . شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇنى قەدىرلىشىمىز ، ئاممىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ، ئاما ئىشىنىدىغان ، ئاما ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەرنى خىزمەتنى باشقۇرۇشقا ئەستايىدىل سايلاپ چىقىشىمىز كېرەك .

بىز بارغانلا يەردە ، ئاممىدىن نەچچە يۈزلىگەن تەلەپنامىلەرنى تاپشۇرۇۋالدۇق ، بۇ تەلەپنامىلەردە : ئېزىلىشكە ئۇچراپ ، ئېغىر ئازاب تارتقانلىقىدىن شىكايەت قىلىنغان ، ئۇنى بىر ئامال قىلىپ ھەل قىلىپ بېرىش ، بۇنىڭدىن قۇتۇلدۇرۇش تەلەپ قىلىنغان . بۇنىڭدىن كېيىن ، بەختكە ئېرىشىش ھوقۇقى ئۆز قولۇڭلاردا . ئەگەر سىلەر ئادىل ، ۋىجدانلىق ، ئەخلاقلىق ، بىلىم-

ئېلىپ بېرىش پائالىيىتى باشلىنىپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدە-كى ئاساسلىق رەھبىرلىرى يولداشلار مەسئۇللۇقىدا كىچىك گۇرۇپپىلار تەشكىللىنىپ ، ھەر قايسى ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتىلدى . شۇ قاتاردا ، 1946 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بۇرھان شەھىدى باشچىلىقىدىكى گۇرۇپپا مەكىت ناھىيىسىگە يېتىپ كېلىپ ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىنى سايلاشقا رىياسەتچىلىك قىلغان . سايلام باشلىنىشىنىڭ ئال-دىدا ، ناھىيە مەركىزىدە چوڭ كۆلەملىك يىغىن ئېچىلىپ ، يىغىندا بۇرھان شەھىدى مۇنداق سۆز قىلغان :

«قەدىرلىك قېرىنداشلار ، يۇرتداشلار !

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭ ، مۇئاۋىن رەئىسى ئەھمەت ئەپەندى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ھەيئەت ئەزالە-رى سىلەرگە سالام يوللىدى .

بۈگۈن ھەممىڭلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ ، مۇشۇنداق سۆزلەشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈمنى ناھايىتى بەختلىك ھېس قىلماقتىمەن ، شۇنداقلا ناھايىتى ھاياجانلانماقتە-مەن . بىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىمىزدە ئىككى مەقسەت بار : بىرى ، بۇ يەردىكى سايلام خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ؛ يەنە بىرى ، ئاممىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ، ئەگەر قانۇنغا خىلاپ ئىش-لار ، قىيىنچىلىقلار بولسا ، ئۇنى ھەل قىلىش ، ئاممىغا ھازىرقى دېموكراتىك سىياسەتنى چۈشەندۈرۈش ، ئاممىنىڭ پىكىرلىرىنى ئاڭلاش .

سايلام مەسلىسى تونۇرىسىدا ، ئەڭ ئاۋۋال ، نېمە ئۈچۈن سايلام ئۆتكۈزىدىغانلىقىمىز ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن . ھەم-مىگە مەلۇم ، ئۆتمۈشتە ئادالەتسىز ئىشلار بەك كۆپ بولدى ، خەلقىمىز نۇرغۇن ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتىپ ، نۇرغۇن ئېغىرلىشىش ئۈچرىدى ، ئەمما دەرد ـ ئەھۋالىنى ئېيتىدىغان يەر تاپالمىدى . كونا ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىرى تۈرلۈك زۇلۇم ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ خەلقنىڭ قېنىنى شوراپ ، خەلقنى چىدىغۇسىز ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى . شۇنىڭ بىلەن جايلاردا قوزغىلاڭلار

يەنە بەزى جايلاردىكى كاتتىۋاشلار ھۆكۈمەتكە كىرەكلىك نەرسىلەرنى ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئالايدىكەن . بۇلار قانۇنغا خىلاپ ، شۇنداقلا دىنىي ئەقىدىلەرگىمۇ مۇۋاپىق كەلمەيدۇ . ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىدە ئاممىغا زۇلۇم سېلىشقا ، ئاممىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ . مەسىلەن ، مېنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم مەن مۇئاۋىن رەئىس بولغانلىقىم ئۈچۈن ، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئالۋان - ياساقنى تاپشۇرمىسا ، بۇ توغرا بولامدۇ؟ ئەلۋەتتە ، توغرا بولمايدۇ . مېنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم مۇئاۋىن رەئىسكە تۇغقان ئەمەس ، بەلكى بۇرھانغا تۇغقان ، مۇئاۋىن رەئىس بىرنەچچە ئادەم ئىچىدىكى مۇئاۋىن رەئىسى ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى . شۇنىڭغا ئوخشاشلا ، ھاكىم ، شاڭجاڭ ، باۋجاڭلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تۆلەشكە تېگىشلىك ئالۋان - ياساقنى باشقىلارنىڭ زىممىسىگە ئارتىپ قويسا ، ئۇنداق ئادەم ھۆكۈمەت ئالدىدا ، ئامما ئالدىدا ۋە خۇدا ئالدىدا گۇناھكار بولىدۇ . ھۆكۈمەت بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە ھەرگىز يول قويمايدۇ . ئەگەر تەكشۈرۈپ تېپىلىپ قالىدىغان بولسا ، ئۇنداقلار قانۇن بويىچە جازالىنىدۇ .

بۇرۇن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر رەئىس بىلەن قوشۇلۇپ 13 ھەيئەت ئەزاسى بار ئىدى . ھازىر «11 مادداىلىق تىنچلىق بىتىم» نىڭ 9 - مادداسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ، ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزالىرى 25 بولىدۇ . ئۇنىڭ ئوننىڭ مەركەز تەيىنلەيدۇ ، ئون بەشى يەرلىك زاتلاردىن تەيىنلىنىدۇ . ھازىر بىر رەئىس ، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس بار . جاڭ جىجۇڭ رەئىس ، ئەخمەت ئەپەندى بىلەن ئىككىسى مۇئاۋىن رەئىس . ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى ئۆلكىمىزدىكى 4 مىليون 500 مىڭ خەلقنى ۋەكىللىك قىلالايدۇ ، شۇنداقلا ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ بۆلەلەيدۇ . بۇ يىل 7 - ئاينىڭ 1- كۈنى ، بىز خىزمەتكە ئولتۇرغان ۋاقتىمىزدا ، خەلق ئۈچۈن ئادىل خىزمەت قىلىمىز ، خەلقنىڭ خاتىرجەم ، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن ساداقەتلىك بىلەن ئىشلەيمىز ، پۈتۈن ئۆلكىمىزدىكى 4

لىك ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەيدىغان ئادەملەرنى سايلاپ چىقىدىغان بولساڭلار ، سىلەرنىڭ مەنپەئىتىڭلار كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ . ئەگەر سىلەر نامۇۋاپىق ئادەملەرنى ، مەسىلەن ، خىيانەتچى ، قىمارۋاز ۋە ۋىجدانسىز ئادەملەرنى سايلاپ قويىدىغان بولساڭلار ، ئۇ ھالدا ، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان بالايىئاپەتنىڭ دەردىنى ئۆزۈڭلار تارتىسىلەر ، ئەلۋەتتە . خەلقتە يامان ئادەملەرنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاش ھوقۇقىمۇ بولىدۇ . خەلق ئاشۇنداق يامان ئادەملەرنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، باشقىدىن سايلىسا بولىدۇ . ئەمما كوننلار : «بىگىنگە يەتكۈچە بېلىڭ سۇ-نۇپتۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان . سەن ئۇنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلىغۇچە ، ئۇ قىلىدىغان ئەسكىلىكلىرىنى قىلىپ بولىدۇ ، شۇڭا خەلق ئاممىسىغا غەمخورلۇق قىلىدىغان ياخشى ئادەملەرنى سايلاش كېرەك .

بىز قەشقەر ، يەركەنلەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇق . پو-كام ناھىيىسىنىڭ كاتتىۋاشلىرى «مۇئاۋىن رەئىس كېلىدىكەن» دېگەن نام بىلەن خەقتىن نۇرغۇن توخۇ ۋە تۇخۇم يىغىۋاپتۇ ، بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خاپا بولدۇم . چۈنكى بىز بۇ يەرگە خەلق-نىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى سېلىقلارنى تۆگىتىش ئۈچۈن كەلدۇق . مەن پوسكام ناھىيىسىدە ئېچىلغان ئاممىۋى يىغىندا سۆزلىگەن سۆزۈمدە : سىلەر توخۇ ۋە تۇخۇملىرىڭلارنى ئېلىپ كېتىڭلار ! دەپ جاكار-لىدىم . ئۇنىڭدىن قالسا ، تەكشۈرۈشلەرگە قاتناشقاندا ، بەزىلەر جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربىيلەرگە كېرەكلىك قوروق ئوت - چۆپ ، يەم - خەشەكلەرنى ئارتۇق ئالىدىكەن . 100 باغ بېدە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولسا ، 150 باغ بېدە ئېلىنىدىكەن ؛ بىر دادەن كۆممىقوناق ئېلىشقا تېگىشلىك بولسا ، بىر يېرىم دادەن كۆممىقوناق ئېلىنىپ ، ئارتۇق ئېلىنغان كۆممىقوناق ، يەم - خەشەكلەرنى ئۆز چۆنتىكىگە سالىدىكەن . ھۆكۈمەت بەرگەن پۇل مال ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمەيلا باشقىلار خىيانەت قىلىپ كېتە-دىكەن .

1946 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى مەكتەپ ناھىيىسىدە سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ ، مۇھەممەت ھاجى ، قادىر خەلىپە قاتارلىقلار كەڭەش ئەزاسى ، مويدىن نىياز ھاكىم بولۇپ سايلانغان . بىراق ئۆلكەدىن كەلگەن سايلام گۇرۇپپىسىدىكىلەر قايتىپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي ، يەكەننىڭ ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭ زورلۇق بىلەن مويدىن نىيازنى ھاكىملىقتىن ئېلىپ تاشلاپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزبىنىڭ يېقىن كىشىسىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن① .

3 . مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا مەكتەپ ناھىيىسى قۇرۇلدى . ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كاتىبات ئىشخانىسى ، ئىچكى ئىشلار بۆلۈمى (مىنگونىڭ 21 ـ يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلگەن) ، مالىيە بۆلۈمى ، يېزا ئىگىلىك ، كانچىلىق بۆلۈمى (مىنگونىڭ 21 ـ يىلى تەمىنات بۆلۈمى ۋە مائارىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلگەن) تەسىس قىلىندى . كاتىبات ئىشخانىسى خەت ـ چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي يىغىنلىرىنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىشكە ؛ ئىچكى ئىشلار بۆلۈمى (خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى) يەرلىك ئاپتونومىيە ، ئاشلىق جۇغلاش ، ئاپەت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ، سەھىيە ، زەھەر چەكلەش ، سايلام ئىشلىرى ، قوشۇمچە ئەدلىيە ، سوراق قىلىش ، جازالاش ئىشلىرى ، ھەق تەلەپ دېلولىرىنى باشقۇرۇشقا ؛ مالىيە بۆلۈمى يەر تەكشۈرۈش ، غەللە ـ پاراقنى سۈيلەش ، ھۆكۈمەت مۈلكىنى ئېنىقلاش ، يەرلەرنى تىزىملاش ، ئوبوروتنى تەڭشەش ، بوغالتىرىيە ـ خوجىلىق ، خىراجەتلەرنىڭ كىرىم ـ چىقىم قىلىنىشى ، مال باھاسىنى تەكشۈرۈش ، تۆرلۈك مالىيە ھېساباتىنى ستاتىستىكا قىلىش ، ئاشلىق ، يەم ـ خەشەك سېتىۋېلىش ، خىراجەتلەرنى تەكشۈرۈپ ئاجرىتىش ، ئامانەتنى تېجەپ ئىشلىتىش ۋە مۇناسىۋەتلىك مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ؛ يېزا ئىگىلىك ـ كانچىلىق بۆلۈمى (تەمىنات بۆلۈمى) دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سانائەت ، قۇرۇ-

① «مەكتەپ ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 5 ـ ئاي ، خەتتىزۋېچە نەشرى ، 10 ـ بەت .

مىليون 500 مىڭ خەلقنىڭ تاپشۇرۇقىنى يەردە قويمايمىز ، دەپ قەسەم بەردۇق .

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تىنچلىق بىتىمىنىڭ روھىغا ئاساسەن «سىياسىي پروگراما» نى تۈزۈپ چىقتى . بىز مۇشۇ پروگراما بويىچە ئىشلەيمىز . ھازىر خەلقە سۆز ، مەتبۇئات ، تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ئەركىنلىكى بېرىلدى ، بۇنىڭدىن كېيىن ، بىز ئۆز پىكىرلىرىمىزنى ئاشكارا بېرىپ ، كۆچىلىكنىڭ تەلەپ ۋە پە-كىرلىرىنى گېزىتىلەردە ئېلان قىلالايمىز . مەسىلەن ، جايلاردىكى مەسئۇل كىشىلەر ، ئەگەر خىيانەتچىلىك قىلسا ياكى قىمار ئوي-نىسا ، ئەپيۇن ، نەشە چەكسە ، سىلەر ئۆلارنىڭ قانۇنسىز ھەر-كەتلىرىنى پاش قىلىش ھەمدە گېزىتىلەردە ئېلان قىلىشقا ھوقۇق-لۇق ، بۇنى ھەر قانداق كىشىنىڭ توسۇش ھەققى يوق . ئەمدى كىشىلەرنى يولسىز ، قانۇنسىز سولاپ قويۇشقا ، قانۇنسىز جەر-مانە قويۇشقا يول قويۇلمايدۇ . ئەمدى سىلەر ئۆزۈڭلارنىڭ نەقە-دەر چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولغانلىقىڭلارنى بىلىشىڭلار كېرەك . ئالايلۇق ، سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا يوغان لېگەندە پولۇ كەلتۈرۈل-سە ، ئەگەر سىلەر شۇ پولۇنى يېسەڭلار قورسىقىڭلار تويىدۇ ، يېمىسەڭلار ئاچ قالسىلەر . ھازىر سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا پولۇ كەلتۈرۈلدى ، ئەمدى سىلەر ئۇنى يەپ قورسىقىڭلارنى تويغۇزالا-سىلەر ، بىز مەكتەتە ئون كۈندەك تۇرۇپ ، سايلام خىزمىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن قايتىپ كېتىمىز . مۇشۇ ئون كۈن ئىچىدە تەشۋىق خىزمىتىنى تولۇق ئىشلەپ ، خەلقنىڭ كېڭەش ئەزالىقىغا ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا ياخشى ئادەملەرنى سايلىشىغا ئوخشا-لىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ، بەش كىشىلىك سايلام ھەيئىتى سايلاپ چىقتۇق ، ھەربىر يېزىدا ئوچ كىشىلىك شۆبە ھەيئەت تەشكىل قىلىنىدۇ .

شۇڭا سىلەرنىڭ سايلام ھوقۇقۇڭلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ ۋە ئۇنى ئىشلىتىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن تىرىشىپ خىزمەت قىلىدىغان ئادەملەرنى سايلاپ چىقىشىڭلارنى ئۈمىد قە-لىمەن»[1] .

---

① بۇرھان شەھىدى : «شىنجاڭدىكى 50 يىلىم» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل 5 - ئاي نەشرى ، 646 ~ 650 - بەتلەر .

بوغالتىرىيە ئىشخانىسى ، سەپلەش بوغالتىرىيە مۇدىرى ، بىر بوغالتىر ، بىر مۇپەتتىش بار ئىدى .

باج بۆلۈمىدە باج بۆلۈمچىسى ، جىسا (تەكشۈرۈش) بۆلۈمچىسى ، غەللە ـ پاراق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ ، ھەربىر بۆلۈمچىلەرنىڭ بىردىن باشلىقلىرى بار ئىدى . بۆلۈمدە بىر بىرىنچى دەرىجىلىك جىسا قاتارلىق تۆت خادىم بار ئىدى .

8 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈش خادىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەسپى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى① .

4 . جۇڭگو گومىنداڭنىڭ مەكتەپ ناھىيىلىك پىرقىسى

جۇڭگو گومىنداڭى مەكتەپ ناھىيىلىك پىرقىسى مىنگونىڭ 33ـ يىلى قۇرۇلۇش خىزمىتىنى باشلاپ ، ئىككىنچى يىلى 5 ـ ئايدا قۇرۇلغان . ھاكىم دەپ ياپىن ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىسى بولغان .

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 36 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە (1946 ـ يىل 3 ـ ئايدىن 1947 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە) ناھىيىلىك گومىنداڭ پىرقىسىدە ئىجرائىيە كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا تەپتىش ھەيئىتى تەسىس قىلىندى . بۆلارنىڭ ئاستىدا تەشكىلات ، تەشۋىقات ، بوغالتىرىيە ۋە كاتتىباتلىق گەنسىلىرى تەسىس قىلىندى . پۈتۈن ناھىيىدە ئىككى رايونلۇق پىرقە (رايونلۇق پىرقە ئىچىدە شۆبە پىرقە تەسىس قىلىنغان) تەشكىل قىلىندى . بىرىنچى رايونلۇق پىرقىنىڭ باشقۇرۇشىدا رايونلۇق شۆبە پىرقە بار ئىدى . بىرىنچى رايونلۇق شۆبە پىرقە ھۆكۈمەت ، ئىككىنچى رايونلۇق شۆبە پىرقە تەپتىش مەھكىمىسى ، ئۈچىنچى رايونلۇق شۆبە پىرقە باج يىغىش ئىدارىسى ، تەيخى بازىرى ، سودا ـ سانائەت ئۇيۇشمىسى ئىدى . ئىككىنچى رايونلۇق پىرقىدە تۆۋەندىكى رايونلۇق شۆبە پىرقىلەر بار ئىدى : بىرىنچى رايونلۇق شۆبە پىرقە ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ ، قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئىككىنچى رايونلۇق شۆبە پىرقە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمە-

① «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 5 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 396 ـ بەت .

لۇش ، كان مەھسۇلاتلىرى ، سۇ ئىنشائاتى ، يول - كۆۋرۈك ياساش ۋە قۇرۇلۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا ؛ ماۋارىپ بۆلۈمى مەكتەپ ماۋارىپى ، دۆلەت ئىلكىدىكى ماۋارىپ ، جەمئىيەت ئىلكىدىكى ماۋارىپ ، مەدەنىيەت ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە ماۋارىپقا دائىر ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغان . ھەر بىر بۆلۈمدە بىر بۆلۈم باشلىقى ، ئىككىدىن ئۈچكىچە بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى .

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ناھىيىدە باج ، غەللە-پاراق ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، ناھىيىنىڭ مەمۇرىي شتاتىغا كىرمەيدىغان مۇستەقىل ئورگان بولدى . ئۇ ئاشلىقتىن غەللە - پاراق يىغىشقا مەسئۇل بولدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا باج بۆلۈمى ، بوغالتىرىيە بۆلۈمى ، خوجىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . ئۇنىڭ خادىملىرى بۆلۈم ئەزا-سى ، باجگىر ، تەرجىمان ، كاتىپ ، جىسا (تەكشۈرگۈچى) قاتارلىقلار-دىن تەركىب تاپتى .

1949 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باج ، غەللە - پاراق ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە قوشۇۋېتىلىپ ، باج بۆلۈمىگە ئۆز-گەرتىلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا باج بۆلۈمچىسى ، غەللە - پاراق بۆلۈمچە-سى ۋە جىسا (تەكشۈرۈش) بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى .

ھەرقايسى ئىشخانا ، بۆلۈملەرنىڭ شتاتى تۆۋەندىكىچە :

كاتىبات ئىشخانىسىدا مەمۇرىي كاتىپ ، كەسپىي كاتىپ ، كا-تىپ ، خەت - ئالاقە تارقاتقۇچى ، باشقۇرغۇچى ، ئىككى تەرجىمان بار ئىدى .

خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى ، ئامبار مۇدىرى ، ئاپتو-نومىيە (مۇختارىيات) يېتەكچىسى ، ئىش بېجىرگۈچى بار ئىدى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ قارىمىقىدا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى ، سەپ-لەش ، تەكشۈرۈش خادىمى ، خاتىرىلىگۈچى ، تۈرمە باشلىقى ، تەكشۈ-رۈش ئەمەلدارى ، سەككىز گۈندىپاي ، ساقچى باشلىقى ، بىر مەمۇرىي ساقچى ، توققۇز خادىم بار ئىدى .

مالىيە بۆلۈمىدە بىر بۆلۈم باشلىقى ، بىر بىرىنچى دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى ، بىر ئىككىنچى دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى ، بىر ئۈچىنچى دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى . مالىيە بۆلۈمىنىڭ قارىمىقىدا

مەكتەپ . ئۇچىنچى رايونلۇق پىرقىگە تۆۋەندىكى شۆبە پىرقىلەر تەۋە ئىدى : بىرىنچى شۆبە پىرقە — قومۇش مەھەللە باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — ئازغان باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئۇچىنچى شۆبە پىرقە — پاختەكلىك باشلانغۇچ مەكتەپ . تۆتىنچى رايونلۇق پىرقىگە تۆۋەندىكى شۆبە پىرقىلەر تەۋە ئىدى : بىرىنچى شۆبە پىرقە — يانتاق باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — ئەڭگە تىلىك (يانتاق يېزىسىنىڭ ئاقتىكەن كەنتى) باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئۇچىنچى شۆبە پىرقە— تۇمەنتال باشلانغۇچ مەكتىپى . پۈتۈن ناھىيىدە 360 دىن ئارتۇق گومىنداڭ ئەزاسى بار ئىدى .

5 . مەكىت ناھىيىلىك سەنىخۇي

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ناھىيىلىك ۋاقىتلىق سەنىخۇي قۇرۇلۇپ ، مامۇت ئىمىن خەتىنى سەنىجاڭلىققا ، مەمەت بەگ ھاجىنى مۇئاۋىن سەنىجاڭلىققا سايلىغان . ئىككىنچى يىلى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى سەنىخۇي رەسمىي قۇرۇلدى . مامۇت ئىمىن خەتىپ ۋە مەمەت بەگ ھاجى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا باش ۋە مۇئاۋىن سەنىجاڭ بولدى ھەم سايلام ئارقىلىق ناھىيىلىك سەنىخۇينىڭ بەش نەپەر ئەزاسى ۋە ئالتە نەپەر كاندىدات ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شەھىدى ناھىيىگە كېلىپ ھاكىمنى سايلاش خىزمىتىگە نازارەتچىلىك قىلىپ ، سەنىدىخۇينى ئۆزگەرتىپ سايلاپ ، قادىربەگنى سەنىجاڭ ، مەمەت بەگ ھاجىنى مۇئاۋىن سەنىجاڭ قىلىپ سايلىدى . 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك سەنىخۇي مۆيدىن نىيازنى ھاكىم قىلىپ سايلاپ چىقتى ھەم قادىر خەلىپە بىلەن ئابدۇباقى ھاشىم ئىككىيلەننى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنىخۇينىڭ ئەزالىقىغا سايلىدى .

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك سەنىخۇي يىغىن چاقىرىپ ، مەمەت بەگھاجىنى سەنىجاڭلىققا ، ئابدۇراخمان مۆمىن ، قادىربەگ قاتارلىق ئىككىيلەننى ئۆلكىلىك سەنىخۇينىڭ ئەزالىقىغا سايلىدى .

شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا يەكەن ۋالىيسى جۇفاڭگاڭ مىنگو-

سى ، چامغۇرلۇق باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئۇچىنچى رايونلۇق شۆبە پىرقە قومۇش مەھەللە باشلانغۇچ مەكتەپ ، 4 - رايونلۇق شۆبە پىرقە يانتاق باشلانغۇچ مەكتىپى ئىدى .

مىنگونىڭ 36 - يىل 11 - ئايدىن 37 - يىل 1 - ئايغىچە (1947 - يىل 11 - ئايدىن 1948 - يىل 1 - ئايغىچە) ناھىيىلىك پىرقە قارىمىقىدا ئۈچ رايونلۇق پىرقە ، 10 رايونلۇق شۆبە پىرقە تەسىس قىلىندى . بىرىنچى پىرقە ئاستىدا تۆۋەندىكى شۆبە پىرقىلەر بولغان : بىرىنچى شۆبە پىرقە — ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — تەپتىش ئىدارىسى ، ئۈچىنچى شۆبە پىرقە — باج ئىدارىسى ، تۆتىنچى شۆبە پىرقە — تەيخې بازىرى ، سودا - سانائەت ئۇيۇشمىسىدىن ئىبارەت . ئىككىنچى پىرقە ئاستىدا تۆۋەندىكى رايونلۇق شۆبە پىرقىلەر بولغان : بىرىنچى شۆبە پىرقە — ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ ، قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ، ئۈچىنچى شۆبە پىرقە — چامغۇرلۇق باشلانغۇچ مەكتەپ ، تۆتىنچى شۆبە پىرقە — يانتاق باشلانغۇچ مەكتەپ . ئۈچىنچى شۆبە پىرقىگە تۆۋەندىكى رايونلۇق پىرقىلەر تەۋە ئىدى : بىرىنچى شۆبە پىرقە — قومۇش مەھەللە باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — ئازغان باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئۈچىنچى شۆبە پىرقە — پاختەكلىك باشلانغۇچ مەكتىپى .

مىنگونىڭ 37 — 38 - يىللىرى (1948 — 1949 - يىللىرى) ، ناھىيىلىك پىرقە قارىمىقىدا تۆت رايونلۇق پىرقە ، 14 رايونلۇق شۆبە پىرقە تەسىس قىلىنغان . بىرىنچى رايونلۇق پىرقىگە تۆۋەندىكى شۆبە پىرقىلەر تەۋە بولغان : بىرىنچى شۆبە پىرقە — ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — تەپتىش ئىدارىسى ، ئۈچىنچى شۆبە پىرقە — باج ئىدارىسى ، دىنىي ساھە ، تۆتىنچى شۆبە پىرقە — تەيخې بازىرى ، سودا - سانائەت ئۇيۇشمىسى . ئىككىنچى رايونلۇق پىرقىگە تۆۋەندىكى شۆبە پىرقىلەر تەۋە ئىدى : بىرىنچى شۆبە پىرقە — ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئىككىنچى شۆبە پىرقە — قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئۈچىنچى شۆبە پىرقە — ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ، تۆتىنچى شۆبە پىرقە — چامغۇرلۇق باشلانغۇچ

ئۇ ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇدىرى ھەسەن بارات (گومىنداڭ ئەزاسى) نى سەنمىنجۇيىچى ياشلار ئىتتىپاقىنى تەشكىللەشكە بۇيرىدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 4-ئايدا، ھەسەن بارات مەكتىتىن يەكەنگە يۆتكەلگەچكە، سەنمىنجۇيىچى ياشلار ئىتتىپاقىنى تەشكىللەش خىزمىتى توختاپ قالدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) مەكتەپ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ قوللىشىدا داتۇباڭ (كالتەكچىلەر) تەشكىلاتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ياشلار ئىدى. شۇ يىلى يەكەن مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى پاشا (ئۇيغۇر) مەكتەپ ناھەيسىگە كەلدى، ئۇ داتۇباڭ تەشكىلاتىنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا مايىل ئىكەن دەپ قاراپ، ئۇلاردىن 26 كىشىنى قامىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تەشكىلات تارقاپ كەتتى.

(4) ئاياللار تەشكىلاتى

شېھىڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، مەكتەپ ناھىيىسىدە ئاياللار ئۇيۇشمىسى (قۇرۇلغان ۋاقتى ۋە كونكرېت پائالىيەتلىرى ئېنىق ئەمەس) بار ئىدى. نۇسرەتخان ئابدۇراخمان ئاياللار ئۇيۇشمىسىغا مۇدىر بولغان، قەمبەرخان تىللا، مۇسامىتخان نىياز ۋەكىل بولۇپ دىخۇا (ئۇرۇمچى) غا بېرىپ ئاياللار ئۇيۇشمىسىغا قاتناشقان.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ناھىيىلىك ئاياللار جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، نۇسرەتخان ئابدۇراخمان مۇدىر بولغان، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ سانى، كونكرېت پائالىيىتى ئېنىق ئەمەس.

(5) سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى

مىنگو دەۋرىدە، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىدا بىر رەئىس، ئىككى دائىمىي ئەزا، بىر دائىمىي تەپتىش، يەتتە ئىجرائىيە ھەيئىتى، ئۇچ تەپتىش ھەيئىتى تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭغا سودا ساھەسىدىكى ھەر-قايسى تارماقلاردىكى دۇكاندار، سودىگەرلەر قاتناشقان.

سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى بولۇپ، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى، جۈملىدىن سودا بېجىنى، سودا ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدىكى جېدەل - ماجىرالارنى باشقۇرغان.

نىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) سەنىمخوي سايلاپ چىققان ھاكىم مويدىن نىياز ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولمىغاچقا، زورلۇق بىلەن ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋەتكەن. 9 - ئايدا ناھىيىلىك سەنىمخوي ۋالىي جۇفاڭگاڭنىڭ پىلانلىشى بىلەن يۇسۇپنى ھاكىم، ئابدۇراخمان مۆمىننى جۇڭخوا مىنگو ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاپ چىققان.

6. مىنگو دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار

(1) سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مەكىت ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئۇيۇشمىدا بىر مۇدىرىيەت ئەزاسى، بىر دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزاسى، بىر تەرجىمان، ئىككى ئىش بېجىرگۈچى بار ئىدى. ئەينى چاغدا، مەكىت ناھىيىسىدە زامانىۋى سانائەت ۋە ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنى بولمىغاچقا، قۇرۇلغان ئاتالمىش سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى يا ئەزا كۆپەيتەلمىدى، يا پائالىيەت ئېلىپ بارالمىدى.

(2) دېھقانلار ئۇيۇشمىسى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947- يىلى) 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى تەشكىللەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. كېيىنكى يىلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەرقايسى يېزا - بازارلاردا دېھقانلار ۋەكىللىرىنى يىغىپ ۋە ھەرقايسى ئورگان، ھەرقايسى يېزا، بازار شۇنداقلا ھەرقايسى جايلاردىكى يەرلىك زاتلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كۆلۈمىدا يىغىن چاقىرىپ، مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق شۇ كۈنى دېھقانلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى.

(3) ياشلار پائالىيىتى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) نىڭ ئاخىرىدا، يەكەن- نىڭ مەمۇرىي تەپتىش ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭ مەكىتنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كەلدى. ئۇ مەكىت ناھىيىسىدىكى زىيالىي ياشلارنى يىغىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە سۆز قىلدى.

ۋەتتى . 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا شۇ جىڭۈپي ، ساۋ بۇجېن ، ژۇ گۈيرۇڭ ، ژۇ شۇشياڭ ، شى يۈمىڭ قاتارلىقلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەكىت ناھىيىلىك كومىتېتى (تۆۋەندە قىسقارتىپ ناھىيىلىك پارتكوم دېيىلىدۇ) نى قۇرۇپ ، شۇ جىڭۈپي پارتكوم شۇجىسى بولدى . 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا تۇنجى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى ، شۇ جىڭۈپي ياچېيكا شۇجىسى بولۇپ سايلاندى ، شى يۈمىڭ ، ساۋ بۇجېن ياچېيكا كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولدى . 7 ـ ئايدا شۇ جىڭۈپي يۆتكەلىپ كەتكەندىن كېيىن گو داۋشېڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىنى ئۆتىدى . يىل ئاخىرىدا پارتىيە ئەزاسى 15 گە يەتتى . قىسمدا پارتىيىگە كىرگەنلەر سەككىز بولۇپ ، ئۇلار گو داۋشېڭ ، ساۋ بۇجېن ، شى يۈمىڭ ، ژۇ گۈيرۇڭ ، ژۇ شۇشياڭ ، لو لىيەنياۋ ، سەي چۈنماۋ ، گوڭ يوۋچۈەندىن ئىبارەت ، يېڭىدىن پارتىيىگە كىرگەنلەر يەتتە نەپەر يەنى چېن شۇرۇڭ ، ئابلىكىم ھاشىم ، ئۇرايىم سايىم ، ئىدرىس لىتىپ ، تۇردى سوپى ، مەمەت سادىق ، داۋۇت قاري قاتارلىقلار ئىدى . ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتىدىن ئۇچى قۇرۇلدى . ئۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك شەھەر رايونى كومىتېتىدا بىرسى ، يېزا ـ كەنت رايونى كومىتېتىدا ئىككىسى بار ئىدى . 1952 ـ ، 1953 ـ يىللىرى يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە پارتىيە قۇرۇلۇشى فاكتېلار پارتىيىتۇتۇلۇپ ، يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا يېتىشىپ چىققان ئاكتېپلار پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى . شۇنداق قىلىپ پارتىيە ياچېيكىسىدىن 13 ى قۇرۇلۇپ ، پارتىيە ئەزالىرى 132 گە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 119 بولۇپ ، ئۇمۇمىي سانىنىڭ 90.15% نى تەشكىل قىلدى . ئاز سانلىق مىللەتلەر 91 نەپەر بولۇپ ، ئۇمۇمىي سانىنىڭ 68.9% نى ئىگىلىدى . رەسمىي پارتىيە ئەزالىرى 67 بولۇپ ، ئۇمۇمىي سانىنىڭ 50.7% نى ئىگىلىدى .

1956 ـ يىلى قۇرۇلغان رايونلۇق كومىتېت ئالتە ، باش ياچېيكا بەش ، ياچېيكا 39 غا يەتكەن . كۆپ سانىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىدا باش ياچېيكا ياكى ياچېيكا يوق ئىدى . بەزى يېزىلاردا پارتىيە تەشكىلاتلىرى يوق ئىدى . 1958 ـ يىلى پۈتۈن يېزا ـ كەنتلەردە خەلق كوممۇنىاسى ئەملگە

(6) شىنجاڭنى قۇرۇش ئۈيۇشمىسىنىڭ مەكىت شۆبىسى 1948 - يىلى شىنجاڭنى قۇرۇش ئۈيۇشمىسىنىڭ مەكىت ناھىيىلىك شۆبىسى قۇرۇلدى . ئۇ يەرلىك خەلق تەشكىلاتى بولۇپ ، ئابلىز خالىق شۆبە ئۈيۇشمىنىڭ باشلىقى بولدى .

بۇ جەمئىيەت ئاتاقتا مەبلەغ جۇغلاپ مەكىت ناھىيىسىنىڭ قاتناش ، توك كوچى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى پىلانلىغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئېتى ئۇلۇغ ، سۇپرىسى قۇرۇق تەشكىلات ئىدى .

8 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەكىت

1 . جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مەكىت ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى

20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا مەكىت ناھىيىسىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى يوق ئىدى . 1940 - يىل 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا كومپارتىيە ئەزاسى ھاكىم شۇلياڭنى پۈلى ناھىيىسى (ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى) دىن مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىكىگە تەينىلىدى . 1942 - يىل 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شېڭ شىسەي شۇلياڭنى دىخۇا (ئۈرۈمچى) غا يۆتكەپ كېيىن قاماققا ئالدى .

1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ بىرىنچى دالا ئارمىيەسى 1 - يۆنىلىش ئىككىنچى كورپۇس 4 - دىۋىزىيەسى ۋە مىللىي ئارمىيەدىن شۇ جىڭجۇبي ، ژۇ گۈيرۇڭ ، ژۇ شۇشياڭ (بۇلارنىڭ ھەممىسى كومپارتىيە ئەزاسى ئىدى) ، ئابدۇكېرىم ھاشىم ، ئابلا كېرىم (بۇ ئىككى كىشى مىللىي ئارمىيەدىن ئىدى) ، قاتارلىق بەش كىشىدىن تەشكىللەنگەن خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى . شۇ جىڭجۇبي گۇرۇپپا باشلىقى بولدى ھەم ھەربىي ئىشلار ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن تۇنجى قېتىم مەكىت ناھىيىسىگە كېلىپ پارتىيە تەشكىلاتىنى قۇرۇپ چىقتى . يەكەن ۋىلايەتلىك كومىتېت ، ۋالىي مەھكىمىسى يەنە شى يۈمىڭ ، ساۋ بۇجېن (پارتىيە ئەزالىرى) چىن شۇرۇڭلارنى مەكىتكە خىزمەت قىلىشقا سەپلەپ ئە-

دىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلار 226 بولۇپ ، پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 52.43% نى ئىگىلىدى . 1978 — 1990 - يىلى ئالىي ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىدىكى ئاكتىپلاردىن 509 كىشى پارتىيىگە كىرگۈزۈلدى . ئۇلار پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 12.83% نى ئىگىلىدى .

1986 — 1989 - يىلى 54 نەپەر ياچېيكا شۇجىسىغا قارىتا تەكشەش ئېلىپ بېرىلدى . سەككىز نەپىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ئالماشتۇرۇلدى . مەسئۇلىيىتى ئېغىر بولغان 21 پارتىيە ئەزاسىغا جازا بېرىلدى . ئۇلارنىڭ 12 نەپىرى قايتۇرۇۋېتىلدى ، ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزۈپ جازالانغانلار توققۇز نەپەر . ھەرقايسى پارتىيە ياچېيكىلىرىدا ھەرخىل قائىدە - نىزاملار بېكىتىلىپ «ئۈچ يېغىن ۋە بىر دەرس» ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ نوپۇس تۈزۈمى ئورنىتىلدى . 119 نەپەر پارتىيىلىك كادىرنى تەكشۈرۈپ باھالاپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سەككىزى ئۆستۈرۈلدى .

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن ناھىيىدە ئاساسىي قاتلام پارتىيە كومىتېتى 11 گە ، پارتىيە باش ياچېيكىسى سەككىزگە ، پارتىيە ياچېيكىسى 264 گە ، پارتىيە گۇرۇپپىسى 624 گە ، پارتىيە ئەزالىرى 4003 گە يەتتى .

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ باش ۋە مۇئاۋىن شۇجىلىرىنى يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم تەيىنلەيتى . ھاكىم ، مۇئاۋىن ھاكىملارنى بولسا يۇقىرى تاللاپ ۋەزىپىگە قويىاتتى . 1954 - يىلى خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلغاندىن كېيىن ، ھاكىم ، مۇئاۋىن ھاكىملار خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدىغان بولدى . ھەرقايسى بۆلۈم ، ئىشخانا ، ئىدارە ، يېزا دەرىجىلىك كادىرلارنى ناھىيىلىك پارتكوم نامىنى ئاتاپ خەلق قۇرۇلتىيىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغان بولدى . بۆلۈمچە دەرىجىلىك ، ھەمدە ئادەتتىكى كادىرلارنى تەشكىلات بۆلۈمى بىۋاستە باشقۇراتتى . 1956 - يىلى چاقىرىلغان بىرىنچى قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى ، مۇئاۋىن شۇجىسى ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى ناھىيىلىك پارتكومدىكى پۈتۈن

ئاشۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى خەلق كومموٴنا (گۇڭشې) سىدا ئارقا ـ ئارقىدىن رايون دەرىجىسىگە توغرا كېلىدىغان كومۇنا پارتكومى قۇ- رۇلدى . ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردا بىر پارتىيە كومىتېتى قۇرۇل- دى . پۈتۈن ناھىيە بويىچە باش ياچېيكا 16 گە ، ياچېيكا 124 كە ، پارتىيە ئەزالىرى 2134 گە يەتتى . مۇشۇنداق بولغانلىقتى ئۈچۈن ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە ، مەكتەپ ، كارخانا قاتارلىق ئورۇنلاردا ياچېيكا قۇرۇلدى . يېزا ـ كەنت باشقۇرۇش رايونى (ئەسلىدىكى يېزىغا توغرا كېلىدۇ) نىڭ ھەممىسىدە باش ياچېيكا ، 90 كەنتتە ياچېيكا قۇرۇلدى .

1961 ـ يىلى پارتىيىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇ- رۇپ ، پارتىيە ئىنتىزامىنى چىڭىتىش ئۈچۈن ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيىلىك كادىرلارنىڭ چوقۇم «ئۈچ چوڭ ئىنتىزام ۋە سەككىز دىققەت» كە بويسۇنۇشى توغرىسىدىكى ھۆججەتنى تارقاتتى . «ئۈچ چوڭ ئىنتىزام» بولسا ، ھەممىدە ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش ، پارتە- يىنىڭ سىياسەتلىرىنى توغرا ئىجرا قىلىش ، دېموكراتىيە مەركەز- لەشتۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئىدى . «سەككىز دىققەت» بولسا ، ئەمگەكتە ، تاماقتا بىرگە بولۇش ، كىشىلەرگە ئىللىق مۇئامىلىدە بولۇش ، ئىشنى ئادىل بېجىرىش ، ئېلىم ـ سېتىمدا ئادىل بولۇش ، ئەھۋالنى ئەينەن ئىنكاس قىلىش ، سىياسىي ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈ- رۇش ، خىزمەتتە ئاممىا بىلەن مەسلىھەتلىشىش ، تەكشۈرمىگەنلىك پىكىر قىلىش ھوقۇقى بولماسلىقتىن ئىبارەت .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە پارتىيىنىڭ ھەرقايسى پارتىيە تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى . 1971 ـ يىلى پارتىيىنىڭ پائالىيەتلىرى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى . يىل ئاخىرىدا پارتىيە قۇرۇلۇشى باشلىنىپ ، 1974 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە يېڭىدىن قۇرۇلغان ئاساسىي قاتلام پارتكومى سەككىزگە ، پارتىيە ياچېيكىسى 132 گە ، يېڭىدىن تەرەققىي قىلدۇرغان پارتىيە ئەزالىرى 431 گە يېتىپ ، پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 17.19% نى تەشكىل قىلدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 386 ، ئايال پارتىيە ئەزاسى 76 ، يېزا كوپېراتسىيىسى ئەزاسى 367 . بۇلار ئىچە-

پارتكوم مۇھىم خەت ـ چەكلەر بۆلۈمىـ قـۇرۇلـدى . 1990 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئارخىپ بۆلۈمى ئارخىپ ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ ، ناھەـ يىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى① .

3 . مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 26 ـ كۈنگىچە ، ناھىيە بويىچە ھەر ساھە خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان تۇنجى نۆۋەتـ لىك قۇرۇلتاي ئېچىلىپ ، مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇـ رۇلدى . قۇرۇلتايغا 129 ۋەكىل قاتنىشىپ ، ئابدۇكېرىم ھاشىمنى ھاكىم قىلىپ سايلىدى . تۇنجى نۆۋەتلىك مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرى سايلاندى . ھۆكۈمەتكە يەنە بىر مۇئاۋىن ھاـ كىم سايلاپ چىقىلدى . ئەينى چاغدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خادىملىرىـ نىڭ كۆپىنچىسى ھەقىقەتكە قايىتقان خادىملار ئىدى . 3 — 5 ـ ئايلاردا ، ئۇلار كومپارتىيىنىڭ تۈرلۈك فاڭجېن ـ سىياسەتلىرىنى ، ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي مەقسىتىنى ئۆگىنىشكە ، ئىدىيەـ سىنى ئۆزگەرتىشكە تەشكىللەندى . 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، ناھەـ يىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىنىپ ، كاتىبات ئىشخانىسى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، مالىيە بۆلۈمى ، تەمـ خات بۆلۈمى ۋە باج بۆلۈمى قۇرۇلدى .

1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ، 1966 ـ يىلىدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىگە قەدەر ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى) دە قۇـ رۇلغان بۆلۈم دەرىجىلىك ئاپپاراتلاردىن كاتىبات ئىشخانىسى (1959ـ يىلى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلگەن) ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، قۇرۇلۇش بۆلۈمى ، مائارىپ بۆلۈمى ، باج بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىداـ رىسى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى ، سەھىيە بۆلۈـ مى ، ئاشلىق بۆلۈمى (1957 ـ يىلى ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلـ گەن) ، پىلان ستاتىستىكا بۆلـۈمـى (1964 ـ يىـل 5 ـ ئايدا مالىيە ـ پىلان كومىتېتى ۋە ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان) ،

① «مەكتەپ ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 5 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 352 — 354 ـ بەتلەر .

ئەزالار ئىچىدىن سايلاش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدىغان بولدى. 1979- يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كادىرلار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئاۋەتتىكى كادىرلارنى كادىرلار بۆلۈمى باشقۇردى. بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىرلارنى يەنىلا ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇردى. 1984- يىلىدىن كېيىن مەمۇرىي ئورگانلاردىكى يېڭا دەرىجىلىك كادىرلارنى پارتكوم ئىسمىنى ئاتاپ خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ تەكشۈرۈپ ۋەزىپىگە قويۇشىغا يوللايدىغان بولدى، مۇئاۋىن يېڭا دەرىجىلىك كادىرلارنى پارتكوم تەكشۈرۈپ ئەنگە ئېلىپ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋەزىپىگە قويىدى. باش ۋە مۇئاۋىن يېڭا دەرىجىلىك پارتىيە- لىك كادىرلارنى ناھىيىلىك پارتكوم ۋەزىپىگە قويىدى.

2. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەكىت ناھىيىلىك كومىتېتى 1950 - يىل 1 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەكىت ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، تەركىبىدە كاتىبات ئىشخانىسى، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1953 - يىلى يەنە بىرلىك سەپ بۆلۈمى، يېڭا خىزمەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1956 - يىلى مالىيە - سودا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1958 - يىل 8 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم كاتىبات ئىشخانىسى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، پارتىيە مەكتىپى، ئورگان پارتكومى قۇرۇلدى، سانائەت - قاتناش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1969 - يىلى مەكىت ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، پارتىيە خىزمىتىنى باشقۇردى.

1973 - يىلى پارتىيە مەكتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1975- يىل 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسى، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، ئورگان پارتكومى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1979 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى سىياسىي - قانۇن كومىتېتى بىلەن ئارخىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى يېڭا خىزمەت بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسى بىلەن پېشقەدەم كادىرلار ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك

ئىدارىسى ، دېھقانچىلىق ئىدارىسى ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، چارۋىچىلىق ئىدارىسى ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى ، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى ، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ، مالىيە ئىدارىسى ، باج ئىدارىسى ، مۇپەتتىش ئىدارىسى ، سودا ئىدارىسى ، مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىدارىسى ، سەھىيە ئىدارىسى ، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ، تەنتەربىيە كومىتېتى ، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىدىن ئىبارەت ئىدى .

ئىقتىسادىي ئەملىي گەۋدە ياكى كەسپىي ئورگانلاردىن ئاشلىق ئىدارىسى ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ، تاشقى سودا ئىدارىسى (كېيىن تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلگەن) ، ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قاتارلىقلار بار .

1985 — 1990 - يىللاردا ، يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاپپاراتلاردىن : ئۇلچەم ئىدارىسى ، قاتناش ئىدارىسى ، يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى ، رېۋىزىيە ئىدارىسى ، مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ، ئىنقىلابىي ھەمكارلىق ئىشخانىسى ، تۇزۇلمە ئىسلاھاتى ئىشخانىسى ، يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات ئىدارىسى قاتارلىقلار بار . ئەسلىدىكى مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىدارىسى مەدەنىيەت ئىدارىسى ، ماۋارىپ ئىدارىسى ۋە تەنتەربىيە ئىدارىسىگە ئايرىلدى .

1950 - يىل 3 - ئايدا ، مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پۈتكۈل ناھىيىدە ئۈچ رايون ، 24 يېزا تەسىس قىلىندى . يېزا ئاساسىي قاتلامدىكى بىر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگىنى ، رايون ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ئورگان ئىدى . 1953 - يىلى ئالتە رايون ، 34 يېزىغا بۆلۈندى . 1958 - يىل 9 - ئايدا ، رايونلارنى ئاساس قىلىپ خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلۇپ ، ھاكىمىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشتى ، يەنە ئۇ ھەم بىر دەرىجىلىك ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورگىنى ، ھەم ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرىدىغان ئورگان بولدى ، يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ باشقۇرۇش رايونى بولدى .

1959 - يىل 10 - ئايدا ، خەلق گۇڭشېسى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدىكى ئاپپاراتلاردىن : ئىشخانا ، دېھقانچىلىق ، ئورمان-

سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ، سودا ـ سانائەت بۆلۈمى (1954 ـ يىلى سودا ـ سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ كەسپى سودا ـ سانائەت بۆلۈ-مىگە قوشۇۋېتىلگەن) ، سودا ئىدارىسى (سودا ـ سانائەت بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان) ، ئارخىپخانا ، پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى ، ماددىي ئەشيا تەمىنلەش بۆلۈمى ، سودا ئىدارىسى ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسى (قۇرۇلۇش باشقارمىسى بىكار قىلىنغان) قا-تارلىقلار بار .

1968 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ، مەكىت ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈ-مىتىگە قاراشلىق ھەرقايسى بۆلۈم ، ئىدارە ، كومىتېتلارنىڭ ئىشخانا-لىرى بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومە-تېت قارمىقىدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى ، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى ، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ ، پارتىيە ئىشلىرىنى ، مەمۇرىيەتنى ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە ، سىياسىي ـ قانۇن ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ، مالىيە ، سودا قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇردى .

1984 ـ يىلى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردا ئورگان ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەڭشەلگەندىن كېيىنكى ئاپپاراتلار : ئىش-خانا (كۆتۈۋېلىش ، تاشقى ئىشلار ، مۇھاجىرلار ئىشلىرى ، مىللەت ، دىن ئىشلىرى قاتارلىق كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، پىلان كومىتېتى ۋە مال باھا ئىدارىسى بىرلىشىپ خىزمەت بېجىردى (دۆ-لەت زېمىنى ، رايونلارنى ئايرىش خىزمىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، ستاتىستىكا ئىدارىسى ، سانائەت ـ قاتناش ئىدارىسى (كې-يىن ئىقتىساد كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلگەن) ، پەن ـ تېخنىكا كومىتې-تى ، ئەمگەك ـ كادىرلار ئىدارىسى (شتات كومىتېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ، ئەدلىيە ئىدارىسى ، جامائەت خەپسىزلىكى ئىدارىسى ، شەھەر ـ يېزا قۇرۇلۇشى ، مۇھىت ئاسراش

4 . مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى

(1) مەكتەپ ناھىيىلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللەر يىغىنى

1950 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ۋەكىلى شۇجىڭۇبي ، ساۋ بۇجىن قاتارلىق يەتتە كىشى مەكتەكە كېلىپ ئورۇنلاشتى . مەكتەپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 3 ـ ئاينىڭ 22 ~ 26 ـ كۈنىگىچە مەكتەپ ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلدى . خەلق ھۆكۈمىتى ھەر قايسى گۇرۇھلارنى تەكلىپ قىلىپ مەسلىھەتلىشىش ، تونۇشتۇرۇش ، سايلاش ئارقىلىق ۋەكىلدىن 129 كىشى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . ئۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلار ۋەكىلى 80 كىشى ، سودا ساھەسىدىكى ۋەكىل يەتتە كىشى ، ئىچىشى ۋەكىلى ئىككى كىشى ، ناھىيىگە بىۋاستە قارايدىغان ئورۇنلار ۋەكىلى ئۈچ كىشى ، ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىلى ئۈچ كىشى ، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىلى ئۈچ كىشى ، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيە ۋەكىلى ئىككى كىشى ، ئىلغار زاتلار ۋە دىنىي ساھە ۋەكىلى ئۈچ كىشى ، دېموكراتىك ياشلار تەشكىلاتى ۋەكىلى بىر كىشى ، ئىجارە كېمەيتىش خىزمىتى ئەترىتى ۋەكىلى ئالتە كىشى ، ھەربىيلەر ئائىلىسى ۋەكىلى ئىككى كىشى ، ئىياللار ۋاكىلى 15 كىشى ئىدى .

قۇرۇلتايدا ئابدۇكېرىم ھاشىم ھاكىم ، ساۋبۇجىن مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ سايلاندى . ئەينى چاغدىكى مەركىزىي ۋەزىپە ئىجارە كېمەيتىپ زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، سىياسىي جەھەتتە پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ ، باۋجيا تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، دېموكراتىك پرىنسىپ بويىچە رايون ، يېزا ، كەنت ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىش ئېنىق بەلگىلەندى .

1952 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈندىن 8 ـ كۈنىگىچە مەكتەپ ناھىيىلىك 7 ـ قېتىملىق ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلدى . يىغىنغا 175 نەپەر كىشى قاتناشتى . ئۇلار ئىچىدە دېھقانلار ۋەكىلى 80 نەپەر ، ئىياللار ۋەكىلى 25 نەپەر ، ئوقۇتقۇچىلار

چىلىق ، سۇ ، چارۋىچىلىق بۆلۈمى ، مالىيە ، سودا ، ئاشلىق بۆلۈمى ، سىياسىي ـ قانۇن ، جامائەت خەۋپسىزلىكى بۆلۈمى ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە بۆلۈمى ، سانائەت ، قاتناش بۆلۈمى ، تۆرمۇش ، پاراۋانلىق بۆلۈمى بار ئىدى . ھەرقايسى بۆلۈملەرگە مەخسۇس كادىر سەپلەنگەنىدى . ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىدە چوڭ ئەترەت (دا-دۇي) تەسىس قىلىنىدى . چوڭ ئەترەت ئەزالىرى چوڭ ئەترەت باشلى-قىنى ، مۇئاۋىن چوڭ ئەترەت باشلىقىنى سايلايتتى . ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى خەلق گۇڭشېسى ئەۋەتكەن ئورگان بولۇپ ، گۇڭشېغا ماسلىشىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرىنى نا-زارەت قىلاتتى ، تەكشۈرەتتى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلاتتى . ئىشلەپ-چىقىرىش ئەترەتلىرىدە باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىنغان بو-لۇپ ، ئۇنى گۇڭشې ئەزالىرى سايلاپ ۋۇجۇدقا چىقىراتتى . 11 ـ ئايدا گۇڭشېدا يەنە ئەمگەك ، قوراللىق بۆلۈمى ، پىلان ، ستاتىستىكا كومە-تېتى ، پەن تەتقىقات كومىتېتى تەسىس قىلىنىدى .

1984 ـ يىلى ئاپپارات تۈزۈلمە ئىسلاھاتى داۋاملىدا ، خەلق گۇڭشېسىدىن ئىبارەت ھاكىمىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشكەن تۈزۈلمە ئۆزگەرتىلىپ ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنىدى ، يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى بىر يېزا باشلىقى ، 1 — 3 گىچە مۇئاۋىن يېزا باشلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى . يېزىنىڭ قارىمىقىدا مەمۇرىي كەنت بولۇپ ، ئۇنىڭدا مەھەللە كومىتېتى تەسىس قىلىنىدى ، سايلام ئارقە-لىق بىر يېزا كومىتېتى مۇدىرى ، 1 — 3 گىچە مۇئاۋىن مۇدىرى ، بىر نەچچە ھەيئەت ۋۇجۇدقا كەلدى .

يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىدە تەشكىلات ، كادىرلار ئىشلىرى ، ئىشلەپچىقىرىش ، مالىيە ، خەلق ئىشلىرى ، ئەدلىيە ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سۇ ئىنشائاتى ، ستاتىستىكا ، پىلانلىق تۇغۇت ، يەر باشقۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان ئىش بېجىرگۈچىلەر ياكى يارده-چى خادىملار بار ئىدى . 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ، پۈتكۈل ناھىيىدە توققۇز يېزا ، بىر بازار ، 102 كەنت كومىتېتى ، 520 كەنت ئاھالىلىرى گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىدى .

لەپچىقىرىشى ، ھەر تۈرلۈك كەسىپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش قارارى ماقۇللاندى ھەم ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ كومىتېت ئەزالىرىدىن 15 كىشى سايلاپ چىقىلىپ ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى (ئەسلىدىكى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) تەشكىللەنگەن ، ئۇرايىم سايىم ھاكىم ، ساۋ بوجېن مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلانغان .

5 . مەكىت ناھىيىلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەكىت ناھىيىلىك كومىتېتى 1954 - يىلى قۇرۇلۇپ بىرىنچى نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى چاقىرىلغان . يىغىنغا 39 كومىتېت ئەزاسى قاتناشقان . يىغىننىڭ كۇنتەرتىپىگە قويۇلغان مەسىلە بولسا ، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ، خەلق ئىگىلىكى بىرىنچى بەش يىللىق پىلانى ۋەزىپىسىنى ئورۇندىتىش ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ھەم شۇنىڭغا مۇناسىپ قارارلارنى ماقۇللاش بولدى . يىغىندا 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ دائىمىي ئەزالىرىدىن 13 نەپەر كىشى سايلاپ چىقىلدى . 1990 - يىلىغىچە جەمئىي 8 نۆۋەتلىك كومىتېت يىغىنى چاقىرىلدى . ۋەكىللەرنىڭ دائىرىسى بارا - بارا كېڭىيىپ پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، يۇقىرى قاتلام ، دىنىي ساھە ، ئايالالار ، سودا - سانائەت ، مائارىپ ، پەن - تېخنىكا ، مالىيە ، كوللېكتىپ ، شەخسىي تىجارەتچىلەر ساھەسى قاتارلىق ھەر ساھە ، ھەر مىللەت ۋەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولدى .

ۋەكىلى 12 نەپەر ، ئىجارە كېمەيتىش ، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش خىزمەت ئەترىتى ۋەكىلى 13 نەپەر ، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار ۋەكىلى 10 نەپەر ، ئىتتىپاق تەشكىلاتى ۋەكىلى توققۇز نەپەر ، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيە ۋەكىلى ئۈچ نەپەر ، ھەربىي ئائىلە تاۋابىئاتى ۋەكىلى ئۈچ نەپەر ، سۇ ئىشلىرى ۋەكىلى ئىككى نەپەر ، سودا ـ سانائەت ساھەسى ۋەكىلى 11 نەپەر ، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىل يەتتە نەپەر ئىدى . يىغىندا ھاكىم ئابدۇكېرىم ھاشىم ئالدىنقى بىر باسقۇچتىكى يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىپ ، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش خىزمىتىدىكى تەجرىبىلەرنى خۇلاسىلەپ ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىجارە كېمەيتىپ زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇشتىكى يېڭى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى . يىغىندا دېھقانلار ۋەكىلى يېزا گۇرۇپپىلار ئىشلەپ-چىقىرىش لاپقۇتىدىكى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇش-تۇرۇپ ئۆتتى . يىغىن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىشتىن بۇرۇن دېھقانلار ئۆزلىرى خالىغان پرىنسىپ ئاساسىدا يېزا يەر ئىسلاھاتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا چاقىرىق قىلدى . ھاكىم ئابدۇكېرىم ھاشىم دۆلەت ئاشلىقىنى تاپشۇرۇش ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا دوكلات بەردى .

1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا مەكىت ناھىيىلىك بىرىنچى قېتىملىق ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلىپ 1954-يىلى 4 ـ ئايغىچە پۈتۈن ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللەر يىغىنى جەمئىي 10 قېتىم چاقىرىلدى . ھەر قېتىم قاتناشقان ۋەكىللەر سانى 1700 ئادەم قېتىمغا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 1465 نەپەر (قېتىم) ، ئاياللار 235 نەپەر (قېتىم) بولدى ، ئۇنىڭ ئىچىدە 2 ـ ، 3 ـ ، 4 ـ ، 5 ـ ، 6 ـ ، 8 ـ ، 10 ـ قېتىملىق ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللەر يىغىنىغا ئائىت ھېچقانداق ماتېرىيال ساقلىنىپ قالمىغان .

(2) مەكىت ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى

1954 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە مەكىت ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ 89 ۋەكىل قاتناشتى . يىغىندا مەكىت ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىش-

رام پاختا ، 640 دانە پاختىلىق كىيىم تارقىتىلدى . 1982 ـ يىلىدىن كېيىن ، ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ، يەنە بىر ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، بازار سودىسى قويۇۋېتىلدى ، پۇقرالاردىن ئۆز ئالدىغا چىقىش يولى تاپىدىغانلار كۆنسېرى كۆپەيدى . پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ نامراتلارنى يۆلەش سىياسىتى ئەسلىدىلا ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، نامراتلارنى يۆلەش زور كۈچ بىلەن ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ ، نامراتلار كۆندىن ـ كۈنگە ئازايدى . 1990 ـ يىلى ، 42 مىڭ يۆەن نامراتلارنى قۇتقۇزۇش فوندى ، 200 دانە پاختىلىق كىيىم ، 110 دانە يوتقان ـ كۆرپە تارقىتىلىپ ، قۇتقۇزۇش ئوبيېكتلىرى ئازايدى .

ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنى قۇتقۇزۇش

مىنگو دەۋرىدە ، تەبىئىي ، سۇنئىي ئاپەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەردى . بەزىدە ئاپەت تۈپەيلىدىن زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقماي ، پۇقرالارنىڭ كۈن كۆچۈرۈشى قىيىنلاشتى . ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىش ياكى جۇغلانما ئاشلىقنى ئۆتنە بېرىش ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ قىيىنچىلىقىنى يەڭگىللەتتى . مىنگونىڭ 26ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ھەربىي ھەربىكەتلەر كۆپەيىپ ، ئاشلىق سېلىقى ھەسسىلەپ ئاشتى ، ئائىلىلەر بويىچە ئەسكەر تۇتۇلۇپ ، جۇغلانما ئاشلىقمۇ يىغىۋېلىندى . مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ، دېھقانلارنىڭ جۇغلانما ئاشلىقى كەملەپ قالدى ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى 150 چارەك بۇغداي ئۇرۇقى ، 200 چارەك كۆممىقوناق ئۇرۇقى ئۆتنە بېرىپ تۇردى . مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) ، يەكەندىكى بەشكەنت توسمىسى يار ئېلىپ كېتىپ ، كەلكۇن سۇيى تىزناپ دەرياسىغا قۇيۇلۇپ ، دەريانىڭ 10 نەچچە يېرىنى يار ئېلىپ كېتىپ ، 330 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 1673 مو ئېتىزىنى سۇ بېسىپ كەتكەن بولسىمۇ ، بىراق پەقەت شۇ يىلى يىغىشقا تېگىشلىك ئاشلىق بېجىلا كەچۈرۈم قىلىنغان . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 1 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە ، ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، يېزا ئىگىلىكىدىن كەم ھوسۇل

[قوشۇمچە 1]
مەكتەپ تارىخىدىكى ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي قۇتقۇزۇش (20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن ھازىرغىچە)

نامراتلارنى قۇتقۇزۇش

مىنگو دەۋرىدە ، ۋەخپە ئاشلىقى ۋە جۇغلانما ئاشلىقنىڭ ئاز بىر قىسمى نامراتلارنى قۇتقۇزۇشقا بېرىلەتتى . مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەچكە ، بىر قىسىم ئاھالە-لەرنىڭ مال ـ مۈلكى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ قۇرۇقداپ قويۇلدى ، ئۆيۈڭاقى ، ئۆي سايمانلىرى بۇزۇڭۇتىلدى ، تۇرمۇشتا يۆلەنچۈكى قالمە-دى ، جۇغلانما ئاشلىق ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇتقۇزۇشىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بولۇپ قالدى . مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) ، شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىدىن يەتتە كىشى مەكتىكە سەرگەردان بولۇپ كەل-گەن . بەش كىشىنىڭ تۇرمۇشتا تايىنىدىغىنى بولمىغاچقا ، شەرقىي شىمالدىكى يۇرتىغا قايتىشنى ئارزۇ قىلغان ، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشـ-مىسى ئۇلارغا يول خىراجىتى بېرىپ يۇرتىغا يولغا سېلىپ قويغان .

50 ـ يىللاردىن كېيىن ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ھەرمىللەت خەل-قىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇ-شىغا رەھبەرلىك قىلىپ ، يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىپ ، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇپ ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، يەر تېرىغۇچىلارنىڭ يېرى بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، كەڭ دېھقانلارنى ئەمگەك قىلىپ بېيىپ ، تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاشقا چاقىردى .

1963 ـ يىلى ، 177 مىڭ يۆەن ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش فوندى ، 14 مىڭ 500 مېتىر رەخت بېلىتى ، 333 دانە يوتقان ، 826 قۇر پاختىلىق چاپان ، 230 قۇر يېلىڭ چاپان ، 589 ئىشتان ، 1301 پارچە پالاس تارقىتىپ بېرىلدى . 1981 ـ يىلى 49 مىڭ 500 يۆەن ئىجتە-مائىي قۇتقۇزۇش فوندى ، 1500 مېتىر رەخت بېلىتى ، 500 كىلوگ-

ئېتىزلارنى قايتا تېرىش ئىشىنى قانات يايدۇرۇپ ، % 90 تېرىلغۇ يەرنى كەچ كۈزدە يىغىۋالىدىغان زىرائەت تېرىشقا ئۆزگەرتتى . قىيىن-چىلىقى بار 1494 ئائىلىلىكتىن 818 ئائىلىلىك 2179 كىشىنى كوممۇنا تەشكىللەپ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىپ ، ئۆزىنى قوتقۇ-زۇشقا سەپەرۋەر قىلدى . ناھىيە مالىيىسىدىن 41 مىڭ 800 يۈەن ئىقتىسادىي قوتقۇزۇش فوندى ئاجرىتىپ ، 676 ئائىلىدىكى 2128 كىشىنى قوتقۇزدى .

1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ، پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە-كى يېزىلار پەۋقۇلئاددە زور مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى . ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 300 مىڭ يۈەن ، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇ-رىي مەھكىمە 240 مىڭ يۈەن قوتقۇزۇش مەبلىغى ئاجراتتى ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 79 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلدى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - كېيىن ئالتە قېتىم بىر مىليون 276 مىڭ 600 كىلوگرام تەمىنات ئاشلىقى ۋە قايتا تېرىشقا ئۇرۇق تارقىتىپ بەردى . 900 پارچە كىگىز ، 83 مىڭ جۇپ چۈخەي ، 936 قۇر چاپان ، 754 ئىشتان ، 656 يوتقان ، كارىۋات كىرلىكى بولۇپ جەمئىي 719 مىڭ يۈەن قىممىتىدە قوتقۇزۇش بۇيۇملىرى بېرىلدى . ئاقتۇ ناھىيىسىدىن سەككىز مىڭ كىلوگرام ئىلا سورتلۇق كېۋەز ئۇرۇقى يۆتكەپ كېلىندى . يېزا ئىگىلىك 3 - دىۋىزىيىسى ياكى بىر قىسىم تۇەن - مەيدانلار ئاپەتكە ئۇچرىغان ئەھۋال ئاستىدا-مۇ ، مەكتەپ ناھىيىسىگە ئىككى مىڭ كىلوگرام قوناق ئۇرۇقى ، 15 مىڭ كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت يارەدەم بەردى ، ئۇرۇمچى ئەرگۈك يېزىسى باجياخۇ كەنتىنىڭ شۇجىسى خې جەنشەن رادىئودىن مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، مەخ-سۇس ماشىنا بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ بەش تونىا خىمىيىۋى ئوغۇت يەتكۈزۈپ بەردى . ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قوللىشى ئاستىدا ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز - ئۆزىنى ئاپەتتىن قوتقۇزۇشقا تەشكىللىدى . ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە بولۇپ ، خەلقنىڭ كۆڭلى ئەمىن تاپتى .

1980 — 1990 - يىللىرى ، تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچرىغان دېھقانلار-

ئېلىندى . دېھقانلارنىڭ كۇنى قىينىلاشتى ، ئەينى چاغدا پەقەت ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە بايلار ئازراق ئاشلىق يېغىش قىلىپ دېھقانلارنى قۇتقۇزدى . مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ، ئامباردىكى زاپاس ئاشلىقتىن 600 چارەك بۇغداي ، قوناق دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئارىيەت بېرىلدى . 5 - ئايدا ، دېھقانلارنىڭ ئاشلىقى قالمىدى ، گومىنداڭنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق 15- قىسمى مەكىت ناھىيىسىدىكى زاپاس ئاشلىقتىن 300 چارەك ئاشلىقنى بازار باھاسىدىن تۆۋەن باھادا ئاشلىقى يوق دېھقانلارغا سېتىپ بەردى .

50 - يىللاردىن كېيىن ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى . 1952 - يىلى ، تۇمەنتالدا بىر ئاشلىق ئىسكىلاتى سېلىندى ، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار دېھقانلارغا 40 مىڭ 600 كىلوگرام بۇغداي ، 140 مىڭ 400 كىلوگرام قوناق بېرىلدى ، ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتى 7152 كىلوگرام بۇغداي ، 96 مىڭ 900 كىلوگرام قوناق تارقىتىپ بەردى . 1954 - يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن كېيىن زىرائەتلەر بوران - يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچراپ ، 332 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 4594 مو تېرىلغۇ يېرى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، تىزناپ دەرياسىدا سۇ كەمچىل بولغاچقا ، ئېغىر قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ ، 755 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ 13 مىڭ 900 مو يېرى سۇغىرىلمىدى . ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەپ ، 161 نامرات ئائىلىگە 30 مىڭ 600 يۈەن تارقىتىپ بەردى . 255 ئائىلىلىك نامرات دېھقانغا 53 مىڭ يۈەن قەرز بەردى . 377 ئائىلىگە 13 مىڭ 300 كىلوگرام قوناق ئارىيەت بەردى . 185 ئائىلىلىك دېھقانغا 6840 كىلوگرام بۇغداي ئارىيەت بەردى . 1959 - يىلىنىڭ بېشىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، 34 مىڭ 485 مو تېرىلغۇ ئېتىزى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، ئۇنىڭ ئىچىدە 19 مىڭ 889 مو بۇغداي ، 4267 مو قوناق ، 8151 مو كېۋەز ، 2178 مو مايلىق زىرائەت بار ئىدى . پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دەل ۋاقتىدا ئاپەتكە ئۇچرىغان

3 . مەكىتنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى

نۆۋەتتە ، مەكىتنىڭ قايسى يىلى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . بۇ قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا ، ئاساسلىق مۇنداق ئىككى خىلغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ :

بىرىنچى ، «شىنجاڭنىڭ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى» ۋە «مەكىت ناھىيىسىنىڭ يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەرلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەكىت مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 1922 ـ يىلى) ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان» دېگەن قاراش .

ئىككىنچى ، «شىنجاڭ يىلنامىسى» (1986 ـ يىل) بىلەن «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەكىت مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 1928 ـ يىلى) ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان» دېگەن قاراش .

تۆۋەندە مەن قولۇمدا گەرچە مەكىت ناھىيىسىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار ئانچە تولۇق بولمىسىمۇ ، ئازغىنا ماتېرىيال ئاساسىدا ، مەكىتنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچىمەن .

«شىنجاڭدىكى بوران ـ چاپقۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ 1 ـ جىلد 607 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن : «مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ رۇخسەت قىلىندى» . «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 6 ـ جىلد «نوپۇس» يەر بېجى بابى» دا : «مىنگونىڭ 11 ـ يىلى ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن مارالبېشىنىڭ يەكەن دەريا‌سى (ئەسلىي ئەسەردە بۇ نام خەنزۇچە « 玉河 » دەپ ئېلىنغان ، مەن ئۇنى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن «يەكەن دەريا‌سى» دەپ ئالدىم) نىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىرىنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىشنى ، قاغىلىق ، يەكەن قاتارلىق ئىككى ناھىيىنىڭ مەكتىكە يېقىن كەنت ـ مەھەللىلىرىنى مەزكۇر ئورۇن (مەكىت ناھىيىسى) نىڭ باشقۇرۇشىغا بۆلۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى» دېيىلگەن . يەنە شۇ ئەسەرنىڭ

نىڭ يۇكىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن ، ئالتە مىليون 574 مىڭ كىلوگرام يېزا ئىگىلىك ئاشلىق بېجى كەچۈرۈم قىلىندى[1] .

2003 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ، 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى مارالبېشى ـ پەيزاۋات يەر تەۋرەش بەلۋېغىدا ئىككى قېتىم قاتتىق يەر تەۋرىدى . بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشنىڭ مەكىت ناھىيىسىگە بولغان تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ ، زور ئاپەت كەلتۈردى . پۈتۈن ناھىيە بويىچە 7000 دىن ئارتۇق ئائىلە ، 22 مىڭ 230 ئادەم ئاپەتكە ئۇچراپ ، بىر ئادەم ئۆلدى . 10 مىڭ ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 67 مەكتەپ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يەر تەۋرەشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى . پۈتۈن ناھىيە بويىچە بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 45 مىليون يۈەندىن ئارتۇق بولدى .

ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن ، مەكىت ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ ، مەركەز ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا ئالاقىدار يولىيورۇقلىرىنى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىنى قۇتقۇزۇش ، ئاپەت سەۋەبىدىن بۇزۇلغان سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى . تېزلىكتە ئاپەتكە ئۇچرىغان 500 ئائىلىلىك ، 2500 دىن ئارتۇق ئاممىنىڭ تۇرالغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى . ئاپەتكە ئۇچرىغان مەكتەپلەرنى رېمونت قىلىش ، قايتا قۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋاقتىدا ئوقۇش باشلىشىغا كاپالەتلىك قىلدى . پۈتۈن جەمئىيەتنى سەپەرۋەر قىلىپ ، 481 مىڭ 530 يۈەنلىك نەق پۇل ۋە ماددىي بۇيۇم ئىئانىسى توپلىدى ھەمدە پۈتۈن ناھىيە بويىچە قايتا قۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرالايدىغان 2309 ئائىلىلىك ئۆينى ؛ مائارىپ سىستېمىسى بويىچە 67 مەكتەپتە 14 مىڭ 96 كۋادرات مېتىر سىنىپنى ؛ سەھىيە سىستېمىسى بويىچە ئالتە يېزىدىكى يېزا دوختۇرخانىلىرىدىن 2460 كۋادرات مېتىر ياتاقنى ؛ ناھىيە بويىچە 21 كەنت كومىتېتىنى يېڭىدىن ياسىدى .

---

[1] «مەكىت ناھىيىسى نەزىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1995 ـ يىل 5 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 404 ـ ، 405 ـ بەتلەر .

كىرگۈزۈلگەن بولاتتى . شۇڭا ، مەكىت ناھىيىسىنى مىنگونىڭ 11 - يىلى 6 - ئايدا قۇرۇلدى ، دەپىش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ . ئەگەر ئىلتىماسنامە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا تەستىقلانغان بولسىمۇ ، بۇ پەقەت ناھىيە قۇرۇش تەستىقلانغان ۋاقىتتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنى ناھىيە قۇرۇلغان ئەمەلىي ۋاقىت دەپ قاراشقا بولمايدۇ . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، پىشقەدەملەرنىڭ ئەسلىشچە ، مىنگونىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 1928 - يىلى) دىن ئىلگىرى مەكىتتە مەسلىھەتچى ئىش بېجىرگۈچى (县知事) ياكى ھاكىم بولغانلىقىنى ئاڭلىمىغان . مىنگونىڭ 17 - يىلىدىن بۇرۇن مەكىتتىكى دېھقانلارنىڭ يەر بېجى ۋ ھەرخىل باج - سېلىقلىرى مارالبېشى ناھىيىسىگە تاپشۇرۇلغان . خەلقنىڭ ئەرز - شىكايەت ئىشلىرىمۇ مارالبېشى ناھىيىسى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىنغان . ئىككىنچىدىن ، «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ 1 - جىلد 607 - بېتىدە ، «مىنگونىڭ 11 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ رۇخسەت قىلىندى» دېيىلگەن بولسىمۇ ، لېكىن يەنە شۇ ئەسەرنىڭ 616 - بېتىدە مىنگونىڭ 13 - يىلىدىكى پوسكام ناھىيىسىنىڭ مەسلىھەتچى ئىش بېجىرگۈچىسى (县知事) نىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن بولۇپ ، شۇ قاتاردا مىنگونىڭ 11 - يىلى قۇرۇلدى دېيىلۇاتقان مەكىت ناھىيىسىنىڭ مەسلىھەتچى ئىش بېجىرگۈچىسىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان . ناھىيە قۇرۇلدى دېيىلسىمۇ ، ھاكىم قاتارلىق ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ بولماسلىقى ، ناھىيە قۇرۇلغان تۇرۇقلۇقمۇ يەنە مارالبېشى ناھىيىسىگە غەلله - پاراق ، باج تاپشۇرۇش ھەمدە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بېجىرىشىنى چۈشىنىش قىيىن ، كىشىنى ئويغا سالىدىغان بىر مەسىله .

مىنگونىڭ 30 - يىلىدىن 38 - يىلىغىچە بولغان بىرقانچە يىللىق ئارخىپ ماتېرىياللىرىدا ، مەكىتنىڭ مىنگونىڭ 17 - يىلى 8- ئايدا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . مىنگونىڭ 30- يىلىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسى مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن مۇھىم ئىشلار مەلۇماتنامىسىدە : «ھەر تەرەپلىمە تەكشۈرۈشمىزچە ، مەكىت ناھىيىسى ئەسلىي مارالبېشى ناھىيىسىگە قاراشلىق

9 ـ جىلد «ئۆلكە ، ناھىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇش بابى» دىكى «مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئىلتىماس قىلىش» دېگەن ئىلتىماسنامىنىڭ ئاخىرىسىغا «شىنجاڭنىڭ ئۆلكە باشلىقى ، قوشۇمچە ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن . مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئاي» دەپ يېزىلىپ ، تامغا بېسىلغان . مانا بۇ مەكىت ناھىيىسى مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 1922 ـ يىلى) قۇرۇلغان دېگۈچىلەرنىڭ ئاساسى .

ھالبۇكى ، «شىنجاڭدىكى بوران ـ چاپقۇن» ۋە «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى مەكىت ناھىيىسىنىڭ مىنگونىڭ 11ـ يىلى (مىلادىيە 1922 ـ يىلى) قۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ، قوشۇمچە ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللىغان مەكىت ناھىيىسىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئىلتىماسنامىسىدىكى ۋاقتىنى ئاساس قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرمۇنچە مۇجمەل تەرەپلىرى بار . دەرۋەقە ، مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ، ياڭ زېڭشىن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا ئىلتىماس يوللاپ ، مەكىت ناھىيىسىنى قۇرۇشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە ئىلتىماسنامىدە مەكىتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ، ئاھالىسى ، كۆنسېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ، ئۇنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالى ۋە بۇ جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلار ، شۇنداقلا ناھىيە قۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىق تەرەپلەر ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، بۇنىڭ (ئىلتىماسنامىدە دېيىلگەن ناھىيە قۇرۇش تەلىپىنىڭ) بىر لايىھە ئىكەنلىكى ، مەزكۇر مىنىستىرلىقنىڭ تەستىقلاپ ، تېلېگراممىلا بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتىدىغانلىقى بايان قىلىنغان . بىراق ، بۇ بىر ئىلتىماسنامە بولۇپ ، ناھىيە قۇرۇش توغرىسىدىكى رەسمىي تەستىقنامە ئەمەس . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، مىنگو ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يوللانغان بۇ ئىلتىماسنامىگە رەسمىي تەستىق سالغان بولسا ، ئېنىقكى بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي ماتېرىياللار ئىلتىماسنامە بىلەن بىرلىكتە يۇقىرىدىكى ئىككى ئەسەرگە

ناھىيىسى مىنگونىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 1928 - يىلى) 8 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلغان، دېگەن قاراشنى قوبۇل قىلىمەن. چۈنكى، مەكىت ناھىيىسىنىڭ چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسىنى ئىشلەش جەريانىدا، يازما ماتېرىيال مەنبەلىرىدىن، پېشقەدەملەر (ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەكتىنىڭ يەرلىك تارىخىنى پىششىق بىلىدىغان، بۇرۇن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە خىزمەت قىلغان، يېشى 80 دىن ئاشقان كىشىلەر) نىڭ ئەسلەپ بېرىشىدىن مەكىت ناھىيىسىگە مىنگونىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 1928 - يىلى) دىن ئىلگىرى ھاكىم بولغان بىرەر كىشىنىڭ ئىسمىنى تېپىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى. مىنگونىڭ 17 - يىلى 8 - ئايدا مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، مەكىت ناھىيىسىگە لىيۇ فامىلىلىك بىر كىشى تۇنجى ھاكىملىققا تەينىلەنگەن بولۇپ، ناھىيە قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتتا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرىدىغان ئورۇن بولمىغاچقا، ئۇلار ئابدۇرېھىم كازىم دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىنى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىپ تۇرغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادىيە 1930 - يىلى) جۇباشۇي (جۇيۇلىڭ) دېگەن كىشى مەكىتكە يېڭىدىن ھاكىم بولۇپ كېلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس سۇنۇش ئارقىلىق، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسى (ياموڭ) نى سالدۇرغانلىكەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «شىنجاڭ يىلنامىسى» (1986).

2. «جۇڭگونىڭ تارىخي خەرىتىلەر توپلىمى»، جۇڭگو خەرىتىلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1975 - يىلى نەشرى، 2 - قىسىم 24 - ، 25 - بەتلەر.

3. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن، 1989 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

4. ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى.

5. يۇۋېيچىڭ: «شىنجاڭنىڭ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە

چوڭ بىر كەنت (خەلق بۇنى بەگلىك دەپ ئاتايدۇ) بولۇپ، مىنگونىڭ 17 - يىلى 8 - ئايدا 3 - دەرىجىلىك ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان، دېيىلگەن.

يېقىنقى يىللارغىچە مەكىت ناھىيىلىك ئارخىپ بۆلۈمىدە ساقلىنىپ كەلگەن، شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تارقاتقان ئىككى پارچە يەر خېتىدە يەر ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىغا ئائىت مۇنداق ئەھۋال بايان قىلىنغان: «مارالبېشى ناھىيىلىك مۇئامىلىدار مۇسا ئاۋۇت قارىينىڭ چوڭقۇرچاقتىكى بىر مو يېرىنى سېتىۋالدى... جۇڭخۇا مىنگو 17 - يىلى 6 - ئاي» يەنە بىر يەر خېتىدە: «مەكىت ناھىيىلىك مۇئامىلىدار مۇسا ئاۋۇت قارىينىڭ چوڭقۇرچاقتىكى ئىككى مو يېرىنى سېتىۋالدى... جۇڭخۇا مىنگو 20 - يىلى 5 - ئاي». يۇقىرىدىكى ئىككى پارچە ھۆججەت بىزگە شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، مىنگو-نىڭ 17 - يىلى 6 - ئايدىن ئىلگىرى، مەكىت مارالبېشى ناھىيىسى-نىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. مىنگونىڭ 20 - يىلى 5 - ئايدا، مەكىت ناھىيىسى ئاللىقاچان قۇرۇلۇپ بولغان. چۈنكى، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان چوڭقۇرچاق دېگەن يەر مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى چوڭقۇرچاق يېزىسى بولۇپ، مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندا چوڭقۇر-چاق مەكىت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەن. مىنگونىڭ 25 - يىلى (مىلادىيە 1936 - يىلى) 10 - ئايدا يەنە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

دېمەك، مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھەققىدىكى ماتې-رىياللارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مەكىت ناھىيىسى مىنگونىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 1922 - يىلى) قۇرۇلغان دېگۈچىلەر ئاساس قىلغان «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇن» ۋە «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكە-رىسى» دېگەن ئەسەرلەردە، گەرچە بۇ ھەقتە خېلى تەپسىلىي مەلۇمات-لار بولسىمۇ، بىراق ئۇ مەلۇماتلارنىڭ ئەمەلىي ئاساسى كەمچىل بولۇپ، مۇجمەل تەرەپلىرى كۆپ. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋاقىت-نى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغان ۋاقتىنىڭ دەل ئۆزى دەپ قوبۇل قىلغاندىن كۆرە، مەكىت ناھىيىسىنى قۇرۇشقا ئىلتىماس يوللانغان ۋاقىت دەپ قوبۇل قىلغان ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەن مەكىت

[قوشۇمچە 2]

ياڭ زېكشىننىڭ مەكتەپ ناھىيىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا يۇقىرىغا سۇنغان مەلۇماتى

مارالبېشى ناھىيىسىگە قاراشلىق مەكتەپ رايونىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق شۇ مەلۇم بولدىكى ، بۇ يەر ناھايىتى ئاۋات ، خەلقى كۆپ بولۇپ ، ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان ئىكەن . مارالبېشىغا 400 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىكەن . بۇ يەردىكى خەلقلەر ئەرز - شىكايەت قىلىش ، باج - ئالۋان تاپشۇرۇش ئۈچۈن مارالبېشىغا بېرىشقا توغرا كەلسە بىرقانچە كۈن ۋاقىت كېتىدىكەن . ئەمەلدارلارنىڭ پۇقرالار بىلەن كۆرۈشۈشى ناھايىتى مۇشكۈل بولۇپ قاپتۇ . چىڭ خانىدانلىقى مەزگىلىدە يەرلىك ئەمەلدار ياكى تەكشۈرگۈچى خادىملارنى ئەۋەتىپ ياكى شۇ يەردىكى شاڭيۇ - بەگلەر ئارقىلىق بۇ يۇرتنى سوراپ كەلگەن . شۇ چاغلاردا مەبلەغ قىس ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارىلىق يىراق بولغاچقا ، مەلۇماتلار ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغان . بۇ يەردە يۈز بەرگەن ئادەتتىكى ئەرز - شىكايەتلەرنى شۇ يەردىكى شاڭيۇ - بەگلەر ئۆز خاھىشى بويىچە بىرتەرەپ قىلىپ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ ، ئاۋامنىڭ غەزىپىنى قوزغىغان . مىنگو دەۋرىدە بۇ ئىشلارغا خاتىمە بېرىلىپ ، شاڭيۇلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بىلەن ، ئەمەلدارلار قەيسىن مەسىلىلەرگە يولۇققاندا ئاۋۋالقىلارغا ئوخشاش ئىش قىلمايدۇ ، دېگىلى بولمايدۇ . يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بېرى ئىنگلىز ، ئو-رۇسلار بۇ يەرلەرگە كېلىشكە باشلىدى . ئۇلار بارا - بارا جىقلاپلا قالماي ، ھەرخىل ئەرز - شىكايەتلەرمۇ كۆپىيىپ قالدى . بەزىلىرىگە ئۇلارمۇ قول تىقىۋاتىدۇ . ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى جەنۇبىي شىنجاڭ-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەنگلىيە پۇقرالىق كىنىشكىسىنى تارقىتىپ ، ھەممە يەردە پۇقرا قوبۇل قىلىۋاتىدۇ . قايمۇققان ئاۋام ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈۋاتىدۇ . ئەگەر مەمۇرىي ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنمىسا بۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ چەت ئەل گرازدانلىقىغا ئۆتۈپ كېتىشى

يەر ناملىرى تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، خەنزۇچە نەشرى .
6 . «مەكىت ناھىيىسى يەر - جاي ناملىرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، خەنزۇچە نەشرى .
7 . «مەكىت ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) .
8 . «مەكىت ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 - يىل ، خەنزۇچە نەشرى .

ئىشخانىسىغا قايتا يوللىنىدۇ .

ھۆرمەت بىلەن تېلېگراممۇ يوللىغۇچى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ ئۇلكە باشلىقى ياكى زېڭشىن ، قىش ، تامغا . مىنگونىڭ 11 - يىلى 6 - ئاي[1] .

4 . مەكتەپنىڭ مەمۇرىي رايونلار قۇرۇلۇشى

مەكتەپ ناھىيىسى 1928 - يىلى 8 - ئايدا رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان . ناھىيە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە لىيۇ فامىلىلىك بىر كىشى تۈنجى ھاكىملىققا تەيىنلەنگەن بولۇپ ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارىمىقىدا بىر قانچە بۆلۈم تەسىس قىلىنغان . بۇ بۆلۈملەر ھۆكۈمەت ئورگىنى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى بېجىرگەن :

1 . كاتىبات بۆلۈمى : بۇ بۆلۈم يۇقىرى ، تۆۋەندىن كەلگەن خەت-چەك ، ھۆججەت - ماتېرىياللارنى بىر تەرەپ قىلغان ۋە ھاكىمغا ۋاكالىتەن ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىنى بېجىرگەن .

2 . خەلق ئىشلار بۆلۈمى : بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ خەلق ئىشلىرىغا ئائىت ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغاندىن باشقا ، ئەدلىيە خىزمىتىنىمۇ ئىشلىگەن .

3 . مالىيە بۆلۈمى : بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ غەللە - پاراق ، ھەر-خىل باج يىغىش ، يېزا ئىگىلىك ، سودا - سانائەت قاتارلىق تەرەپلەر-دىكى خىزمەتلەرنى بېجىرگەن .

4 . ماۋارىپ بۆلۈمى : بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان بولۇپ ، ئاساسلىقى شۆتاڭ (ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپ)نى باشقۇرغان . بۇ بۆلۈمنىڭ رولى 1930 - يىلى جۇباشۇي (جۇ يۇلىڭ) مەكتىكە ھاكىم بولۇپ كېلىپ ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنى سالدۇرغاندا ، بىر سىنىپلىق شۆتاڭ سالدۇرۇپ ، 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ، مەكتەپ نامىنى گويۈشۆتاڭ (دۆلەت تىلى مەكتىپى) دەپ ئاتاپ ، بارلىق راسخوتىنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن

---

① «مەكتەپ ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 - يىل 5 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 45 - 46 - بەتلەر .

نى توسقىلى بولمايدۇ . بۇنداق بولۇپلا قالماي ، بىرەر ژەقەنىڭ چىقە-
شى تۇرغانلا گەپ . شۇڭا ، بۇ ئىشلارنى توسۇش ئىنتايىن مۇھىمدۇر .
مۇبادا يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرسەك بىر كۈنى
بالا - قازا يۈز بېرىشى مۇقەررەردۇر . ئۇلارنى توسۇشقا بوشاڭلىق
قىلىشقا بولمايدۇ . بۇ يەردە ناھىيە تەسىس قىلىپ يىراقنى كۆزلەش
كېرەك . (مەكتىنى) تەكشۈرۈش ئارقىلىق شۇلار مەلۇم بولدىكى ،
بۇ يۇرت مارالبېشى ناھىيىسى يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا
ئىدى . يەكەن دەرياسىنى پاسىل قىلساق تەبىئىي چېگرا بولىدۇ . بۇ
يەر قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ تاسقاما ژە يەكەن ناھىيىسىنىڭ نەچچە مىڭ
كىشىلىك يىزا - قىشلاقلىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن . بۇلارنىڭ
ھەممىسى يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ ، مەكىت
دىيارى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەنىكەن . ئىلگىرى يۇقىرى ئېقىندىكى-
لەرنىڭ سۇ توسۇۋېلىشى تۇپەيلىدىن ماجىرا كېلىپ چىققان ئىدى .
بۇنداق دەۋالىشىش يۈز بېرىپ تۇرىدۇ . ھەرقايسى ناھىيىلەر مەكىت-
نىڭ يەرلىرىنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈپ ، ھەمىشە ماجىرا پەيدا قىلىپ
بىر - بىرىگە يول قويۇشمايۋاتىدۇ . بۇ قېتىم ناھىيە تەسىس قىلىنما
يەكەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلار مارالبېشىغا تەۋە بولە-
دۇ . يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبى مەكىت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا
بولىدۇ . قاغىلىق ، يەكەن ناھىيىلىرىنىڭ مەكىتكە يېقىن يېزا -
كەنتلىرى بىرەك مۇشۇ ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ . مۇبادا
پاسىللار مۇشۇنداق بېكىتىلمىدىغان بولسا ، ئىدارە قىلىشقا قۇلاي بو-
لۇپلا قالماي ، دۆلەت ۋە پۇقراغىمۇ پايدىسى كۆپ بولىدۇ . ناھىيىنىڭ
مەمۇرىي ئاپپاراتى مەكىتتە تەسىس قىلىنىدۇ . باشقۇرۇشقا قۇلاي
بولسۇن ئۈچۈن يەرلىك خەلقنىڭ ئادىتى بويىچە «مەكىت ناھىيىسى»
دەپ ئاتالسا ، پوسكام ناھىيىسىنىڭ لايىھىسىگە ئاساسەن بۇ ناھىيە
3 - دەرىجىلىك ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلسە مۇۋاپىق . ھەر يىلى
تەخمىنەن ھۆكۈمەت بىر تۇمەن سەر كۈمۈش سەرپ قىلىدۇ . ھۆكۈ-
مەت ئەزالىرى ئالدى بىلەن مارالبېشى ، قاغىلىق ، يەكەن قاتارلىق
ئۇچ ناھىيىدىن تاللاپ سەپلىنىدۇ ، قالغان ئىشلار قايتا تەكشۈرۈش
ئارقىلىق خەرىتە ، سان - سىپىرلار ژە پىلانلار تەكشۈرۈپ بېكىتىش

رىنىڭ بىر قىسىم كەنت - مەھەللىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنىڭغا بىر نەپەر شياڭيۇ قويۇلغان .

6 . يۇقىرى - تۆۋەن ئاۋات يېزىسى . بۇ ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋات يېزىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (بۇ يېزا مىنگونىڭ 25 - يىلى ،مىلادىيە 1936 - يىلى ، 10 - ئايدا مارالبېشى ناھىيە-سىگە ئايرىپ بېرىلگەن) . بۇنىڭغا بىر نەپەر شياڭيۇ قويۇلغان .

2 . رايون ، كەنت تۈزۈمى (区村制)

مىنگونىڭ 27 - يىلى (مىلادىيە 1938 - يىلى) شياڭيۇلۇق تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئورنىغا رايون ، كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلغان . رايوندا رايون باشلىقى ، كەنتتە كەنت باشلىقى تەسىس قىلىنغان . پۈتۈن ناھىيە ئۈچ رايون ، 36 كەنت ، بىر كوچا باشقۇ-رۇش ئورنىغا ئايرىلغان . بىرىنچى رايون غازكۆل رايونى بولۇپ ، 14 كەنتى بولغان . ئىككىنچى رايون يانتاق رايونى بولۇپ ، 11 كەنتى بولغان . ئۈچىنچى رايون تۈمەنتال رايونى بولۇپ ، 11 كەنتى بولغان ، كوچا باشقۇرۇش ئورنى «مەكىت بازارلىق كوچا باشقۇرۇش ئورنى» دەپ ئاتىلىپ ، بىر مۇدىر ۋە بىر قانچە مۇئاۋىن مۇدىرلار قويۇلغان ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولغان .

3 . شياڭ ، باۋجيا تۈزۈمى (乡保甲制)

مىنگونىڭ 35 - يىلى (مىلادىيە 1946 - يىلى) رايون ، كەنت تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، ئورنىغا شياڭ ، باۋجيا تۈزۈمى يولغا قويۇ-لۇپ ، پۈتۈن ناھىيىدە ئۈچ يېزا ، 35 باۋ ، بىر كوچا باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىنغان .

بىرىنچى يېزا — جيەنشىن (建新) يېزىسى (بۇ ھازىرقى قىزىل ئاۋات يېزىسى بولۇپ ، ئىلگىرى يەكەننىڭ قىزىلچى كەنتى ئىدى . 1945 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ، مەكىتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەن) بولۇپ ، باشقۇرۇشىدا 14 باۋ بولغان .

ئىككىنچى يېزا — ۋېنمىڭ (文明) يېزىسى (ھازىرقى يانتاق يېزىسى) بولۇپ ، باشقۇرۇشىدا 9 باۋ بولغان .

ئۈچىنچى يېزا — جېنشىڭ (振兴) يېزىسى (ھازىرقى تۈمەن-تال يېزىسى) بولۇپ ،باشقۇرۇشىدا 12 باۋ بولغان .

بەرگەندىن كېيىن ، ھەقىقىي تۇردە جارى قىلدۇرۇلغان .

5 . ئىسلاھات بۆلۈمى : بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ، ئېتىز ـ ئېرىق ، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش ، ئورمان ئەھيا قىلىش ، سۇ ئىشلىرى قاتارلىق خىزمەتلەرنى بېجىرگەن .

مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، ئاساسىي قاتلام ھۆكۈمەت شەكلى — ھاكىمىيەت تۈزۈلۈشىدە ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىش بولۇپ تۇرغان . تۆۋەندە ، مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلى ، ئازادلىقنىڭ ئالدى ـ كەينى ۋە 80 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن :

1 . شياڭيۈلۈق تۈزۈمى (制乡镇)

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 1928 ـ يىلى) مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پۈتۈن ناھىيىدە ئالتە يېزا تەسىس قىلىنىپ ، شياڭيۈلۈق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان (يەرلىكتىكى كىشىلەر شياڭيۈنى «بەگ» دەپمۇ ئاتايدۇ) . يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئالتە يېزا تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

1 . چامغۇرلۇق (لايلىق) يېزىسى . بۇ ھازىرقى چامغۇرلۇق ، ھاڭغىتلىق ۋە شېھىتدۆڭ قاتارلىق يېزىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنىڭغا بىر نەپەر شياڭيۇ قويۇلغان .

2 . يانتاق يېزىسى . بۇ ھازىرقى يانتاق يېزىسىنىڭ بىر قىسىم كەنت ، مەھەللىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنىڭغا بىر نەپەر شياڭيۇ قويۇلغان .

3 . ئويبۇغداي يېزىسى . بۇ ھازىرقى يانتاق ، تۇمەنتال ۋە قۇرما قاتارلىق يېزىلارنىڭ بىر قىسىم كەنت ـ مەھەللىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنىڭغا بىر نەپەر شياڭيۇ قويۇلغان .

4 . قارا ئۆي يېزىسى . بۇ ھازىرقى يانتاق يېزىسىنىڭ بىر قىسىم كەنت مەھەللىلىرى ۋە بازار جەمى ، قۇمقىسار يېزىلىرىنىڭ بىر قىسىم كەنت ـ مەھەللىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنىڭغا بىر شياڭيۇ قويۇلغان .

5 . قۇمقىسار يېزىسى . بۇ ھازىرقى قۇمقىسار ، غازكۆل يېزىلـ

رۇشدا يەتتە يېزا ، بىر بازارلىق خەلق كومىتېتى ، 32 تەبىئىي كەنت بولغان .

ئىككىنچى رايون (ھاڭغىتلىق رايونى) باشقۇرۇشدا تۆت يېزا ، 16 كەنت بولغان .

ئۈچىنچى رايون (يانتاق رايونى) باشقۇرۇشدا بەش يېزا ، 22 كەنت بولغان .

تۆتىنچى رايون (تۇمەنتال رايونى) باشقۇرۇشدا بەش يېزا ، 22 كەنت بولغان .

بەشىنچى رايون (غاز كۆل رايونى) باشقۇرۇشدا تۆت يېزا ، 23 كەنت بولغان .

ئالتىنچى رايون (قىزىلئاۋات رايونى) باشقۇرۇشدا بەش يېزا ، 16 كەنت بولغان .

يەتتىنچى رايون (قۇمقىسار رايونى) باشقۇرۇشدا ئۈچ يېزا ، سەككىز كەنت بولغان (1955 - يىلى 7 - رايون تارقىتىۋېتىلىپ ، 1 - رايونغا تۆت كەنت ، 5 - رايونغا تۆت كەنت قوشۇپ بېرىلگەن) .

5 . خەلق گۇڭشىسى تۈزۈمى (人民公社制)

1958 - يىلى 9 - ئايدا ، ھەرقايسى رايونلاردا خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلۇپ ، 1 - رايوننىڭ نامى «خوجەيەن (火箭) گۇڭشىسى» دەپ ئاتالغان (بۇ نام 1967 - يىلى دۇڭفاڭخۇڭ ، 东方红 ، گۇڭشىسى بولۇپ ئۆزگەرگەن) ؛ 2 - رايون «دۇڭفېڭ东风 گۇڭشىسى» دەپ ئاتالغان ؛ 3 - رايون «خۇڭچى (红旗) گۇڭشىسى» دەپ ئاتالغان ؛ 4 - رايون «خۇڭگۇاڭ (红光) گۇڭشىسى» دەپ ئاتالغان ؛ 5 - رايون «ۋېيشىڭ (卫星) گۇڭشىسى» دەپ ئاتالغان ؛ 6 - رايون «جەندو (战斗) گۇڭشىسى» دەپ ئاتالغان .

ھەرقايسى گۇڭشىلار يەنە رەت تەرتىپى بويىچە 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - ، 5 - ، 6 - گۇڭشى دېگەن نامىلار بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلگەن . بازارلىق خەلق كومىتېتى شەھەر - بازارلىق باشقۇرۇش رايونى (城镇管理区) دەپ ئۆزگەرتىلىپ ، خوجەيەن گۇڭشىسىنىڭ باشقۇرۇشدا بولغان ، ئەسلىدىكى رايون باشقۇرۇشدىكى يېزىلارنىڭ ھەممىسى باشقۇرۇش رايونى (管理区) قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن .

ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى بازارلىق كو-چا باشقۇرۇش ئورنى يەنە ئەسلىي ھالىتى بويىچە ساقلىنىپ قالغان .

مىنگونىڭ 37 - يىلى (مىلادىيە 1948 - يىلى) بىر بازار ، ئىككى يېزا تەسىس قىلىنغان . بۇنىڭدىكى تەيخې (太和) بازىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا 24 باۋ ، 231 جيا ، 4913 ئائىلە ، 18114 ئادەم بولغان .

جيەنشىن يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا 20 باۋ ، 128 جيا ، 4433 ئائىلە ، 17263 ئادەم بولغان .

جېنشىڭ يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا 17 باۋ ، 120 جيا ، 4433 ئائىلە ، 17263 ئادەم بولغان .

4 . رايون ، يېزا تۈزۈمى (区乡制)

1950 - يىل 3 - ئايدا ، مەكىت ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ، پۈتۈن ناھىيىدە ئۈچ رايون ، 24 يېزا ، بىر كوچا باشقۇ-رۇش ئورنى تەسىس قىلىنغان .

بىرىنچى رايوننىڭ باشقۇرۇشىدا ئورداكۆل يېزىسى ، قوش ئېقىن يېزىسى ، ھاڭغىتلىق يېزىسى ، چامغۇرلۇق يېزىسى ، بازار جەمى يېزى-سى ، تاۋاكېسىكى يېزىسى ، بېلىقچى يېزىسى ، ئۈڭكا يېزىسى ، يېڭى مەھەللە يېزىسى ، بازار يېزىسى ، بازارلىق خەلق كوچا ئىش باشقۇ-رۇش ئورنى بولغان .

ئىككىنچى رايوننىڭ باشقۇرۇشىدا قىزىلئاۋات يېزىسى ، لايداڭ يېزىسى ، قومۇش مەھەللە يېزىسى ، قۇمقىسار يېزىسى ، پاختەكلىك يېزىسى ، غازكۆل يېزىسى ، خانكۆل يېزىسى بولغان .

ئۈچىنچى رايوننىڭ باشقۇرۇشىدا يانتاق يېزىسى ، ئويبۇغداي يې-زىسى ، ئاقتىكەن يېزىسى ، تۆگىدۆڭ يېزىسى ، تۈمەنتال يېزىسى ، شېھىتدۆڭ يېزىسى قاتارلىقلار بولغان .

1951 - يىلى پۈتۈن ناھىيە بەش رايون ، 31 يېزا ، بىر بازارلىق خەلق كوچا باشقۇرۇش ئورنىغا ئايرىلغان .

1953 - يىلى پۈتۈن ناھىيە يەنە يەتتە رايون ، 34 يېزا ، بىر رايون باشقۇرۇشىدىكى يېزا دەرىجىلىك بازارلىق خەلق كومىتېتىغا ئايرىلغان .

بىرىنچى رايون (چېڭگۈەن ، 关城 ، بازار جەمى رايونى) باشقۇ-

[قوشۇمچە 3]

مەكىت ناھىيىسىدىكى يېزىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

مەكىت بازىرى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەكىت ناھىيىلىك كومىتېتى ۋە مەكىت ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى جايلاشقان ئورۇن بولۇپ، مەكىتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى. جۇغراپىيىلىك ئورنى دولان دەريا سىستېمىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدۇ. بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى يېڭى مەھەللە يولىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال تەرىپى بىلەن بازارچىمى يېزىسىنىڭ ئوردا كۆل كەنتى، بازارچىمى كەنتى، چامغۇرلۇق كەنتى، قوشئېقىن كەنتى تۇتىشىپ تۇرىدۇ. پۈتۈن بازار تەۋەسىدە ئوردا كۆل، گۈزەر، پاختا بازىرى، بولقا ئۆستەڭ بويى، قازانچى مەھەللەسى ۋە يېڭى بازار قاتارلىق ئالتە ئاھالە كومىتېتى، بىر بازارلىق دېھقانچىلىق مەيدانى بار.

1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بازارلىق ھۆكۈمەت تەۋەسىدە 4616 تۈتۈن، 20 مىڭ 217 ئادەم بار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 15 مىڭ 825 ئادەم بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 78.28% نى ئىگىلەيدۇ. خەنزۇلار 4282 ئادەم بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 21.18% نى ئىگىلەيدۇ. خۇيزۇلاردىن 46 ئادەم بولۇپ، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.23% نى ئىگىلەيدۇ. ئۆزبېكلەردىن 36 ئادەم بولۇپ، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.18% نى ئىگىلەيدۇ. جۇاڭزۇلاردىن 23 ئادەم بولۇپ، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.11% نى ئىگىلەيدۇ. باشقا مىللەتلەر بەش بولۇپ، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.02% نى ئىگىلەيدۇ. 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بازارلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 20640 ئادەم بولغان.

بۇ بازار ئىلگىرى چوڭ بىر بەگلىك سۈپىتىدە مارالبېشى ناھىيە-

1962 ـ يىلى بىرىنچى يېزىنىڭ تۆت كەنتى ، بەشىنچى يېزىنىڭ تۆت كەنتى ئايرىلىپ ، شياڭياڭ (向阳) گۈڭشي قۇرۇلۇپ ، يەتـ-تىنچى گۈڭشي دەپ ئاتالغان .

1966 ـ يىلى ، خوجيەن گۈڭشېسىنىڭ شەھەر ـ بازارلىق باشقۇرۇش رايونى شەھەر ـ بازارلىق خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان بولۇپ ، بۇ ۋاقىتتا پۈتۈن ناھىيە بويىچە سەككىز خەلق گۈڭشېسى بارلىققا كەلگەن .

1978 ـ يىلى ، ھەرقايسى خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ ناملىرى يەر-لىك خەلقنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەل-تۈرۇلۇپ ، ھەرقايسى گۈڭشېلار تەرتىپ بويىچە بازار جەمى گۈڭشي ، يېڭىئاۋات گۈڭشي ، يانتاق گۈڭشي ، تۇمەنتال گۈڭشي ، غازكۆل گۈڭشي ، قىزىلئاۋات گۈڭشي ، قۇمقىسار گۈڭشي دەپ ئاتالدى . شە-ھەر ـ بازار خەلق گۈڭشېسى بولسا مەكىت بازىرى دەپ ئاتالغان .

6 . يېزا (بازار) ، كەنت تۈزۈمى (乡(镇)村制)

1984 ـ يىلى ، ھەرقايسى گۈڭشېلار «يېزا» دەپ ئۆزگەرتىلدى . يېزىلار باشقۇرۇشىدىكى كەنتلەردە كەنت كومىتېتى تەسىس قىلىندى ، يېزىلار بۇرۇنقى نامى بىلەن ئاتالدى .

يېڭىئاۋات گۈڭشي يەكەن دەريا سىنى چېگرا قىلىپ ، دەريانىڭ غەربى شېھىتدۆڭ يېزىسى ، دەريانىڭ شەرقى ھاڭغىتلىق يېزىسى ، دەپ ئايرىلدى .

1988 ـ يىلى ، تۇمەنتال يېزىسى ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، يېڭىدىن قۇرما يېزىسى قۇرۇلدى . بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ناھىيىدە توققۇز يېزا ، بىر بازار ، ئالتە ئاھالىلەر كومىتېتى ، 137 كەنت كومىتېتى ، 209 تەبىئىي كەنت ۋە 520 مەھەللىۋى گۇرۇپپا بارلىققا كەلدى .

1928 ـ يىلى بۇ يېزا بازار جەمئىيىتى باشقۇرۇشىدا بولغان . 1943 ـ يىلى بازار جەمئىيىتى ، تاۋا كېسىك ، قۇمقىسار ، ھاڭغىتلىقلار بىرلىشىپ 16 باۋنى تەشكىل قىلىپ يەنىلا بازار جەمئىيىتى باشقۇرۇشىدا بولغان . ئازادلىقتىن كېيىن بۇ رايونلاردا 10 يېزا ، 33 كەنت تەشكىل قىلىنىپ بىرىنچى رايونلۇق باشقۇرۇشىدا بولغان . 1958 ـ يىلى گۈڭشېلىشىش دەۋرىدە خوجىەن گۈڭشېسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1962 ـ يىلى ناھىيىدە 7 ـ گۈڭشې قۇرۇلغاندا تىزناپ دەريالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆت كەنت 7 ـ گۈڭشېنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ نامى 1ـ گۈڭشې دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1967 ـ يىلى شەرق قىزارىدى گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ ، 1978 ـ يىلىغا كەلگەندە بازار جەمئىيىتى گۈڭشېسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1984 ـ يىل 11 ـ ئايدا بازار جەمئىيىتى يېزىلىق ھۆكۈمەت بازارجەمئىيىتى كەنتىگە تەسىس قىلىنغان . پۈتۈن يېزىنىڭ يېرى دولان دەريالىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا تەكشى جايلاشقان بولۇپ ، يەرلىرى تەكشى ، تۇپراق قاتلىمى قېلىن ، زور كۆپ ساندىكى تۇپرىقى سېرىق قۇمسائغۇ تۇپراق بولۇپ ، شورلىشىش دەرىجىسى ئېغىر . دولان دەريالىسىنىڭ دەريا ساھىلىدىكى سازلىق يەرلەر كۆپ-رەك . تىزناپ دەريالىسى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ كېسىپ ئۆتىدۇ . ئۇزۇنلۇقى 15km كېلىدۇ .

پۈتۈن يېزا دېھقانچىلىقىنى ئاساس قىلىدۇ . ئاساسلىق تېرىلىدىغان زىرائەتلەردىن بۇغداي ، قوناق بار . ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا ، زاراڭزا ، ئاپتاپپەرەس ، سەي ـ كۆكتات ، قوغۇن ـ تاۋۇز قاتارلىقلار بار . بۇ يېزا ئائىلە باقمىچىلىقىنى ئاساس قىلغان بولۇپ ، دولان قويى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ .

شېھىتدۆڭ يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىگە ، دولان دەريا-سىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان . يېزىلىق ھۆكۈمەت شېھىتدۆڭ كەنتىدە بولۇپ ، ناھىيە بازىرىدىن 10.5km كېلىدۇ . ئۇنىڭ شەرقى دولان دەريالىسى ئارقىلىق ھاڭغىتلىق يېزىسى بىلەن چېگرالىنىپ ، بازارجەمئىيىتى يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ . جەنۇبى يەكەن ناھىيىسى-نىڭ خاڭدى بازىرى بىلەن چېگرالىنىدۇ . غەربىي تەرەپتىن پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بىلەن ، شىمالىي تەرەپتىن مارال-

سىگە تەۋە بولغان . 1928 ـ يىلى مەكتەت ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مەكتەت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلۈپ ، ناھىيە مەركىزى تۇرۇشلۇق ئورۇنغا ئايلانغان . 1944 ـ يىلى تەيخى بازىرى بولۇپ قۇرۇلغان . 1950 ـ يىلى بىر رايون ، ئىككى يېزىغا ئۆزگەرتىلگەن ، 1953 ـ يىلى بازارلىق خەلق كومىتېتى قۇرۇلغان . 1959ـ يىلى خوجىەن (箭火) گۇڭشېسى بازارلىق باشقۇرۇش رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن . 1964 ـ يىلى مەكتەت بازارلىق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلگەن . 1966 ـ يىلى مەكتەت بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلگەن .

بازارجەمى يېزىسى بازارجەمى يېزىسى ناھىيە بازىرىنى قورشاپ تۇرىدۇ . يېزىلىق ھۆكۈمەت مەكتەت بازىرىغا يېقىن . شەرقى قالما سۇ ئامبىرىنى ، جەنۇبى تىزناپ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ قۇمقىسار يېزىسىغا قوشنا . غەربى دولان دەرياسى بىلەن چېگرالىنىدۇ . شېھىتدۆڭ يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ . شىمالى يانتاق يېزىسى بىلەن تۇتاش بولۇپ ، شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن يېرى 14 km كېلىدۇ . جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ يېرى 5.5km كېلىدۇ . ئومۇمىي يەر كۆلىمى 112 مىڭ مو . بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 58 مىڭ مو ، ئوتلاق كۆلىمى 38 مىڭ مو ، ئورمانلىق 5 مىڭ مو . پۈتۈن يېزا تەۋەسىدە 11 كەنت كومىتېتى ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئورمانچىلىق مەيدانى ، بىر باقمىچىلىق مەيدانى ، بىر تەجرىبە مەيدانى ، 21 تەبىئىي كەنت ، 54 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 ـ يىلىدىكى 4 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىدا 3408 تۇتۇن ، 15 مىڭ 793 ئادەم بار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 15 مىڭ 257 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 96.6 % نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 531 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 3.36 % نى ئىگىلەيدۇ . ئۆزبېكلەر بەش ئادەم بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.3 % ئىگىلەيدۇ .

2000 ـ يىلىدىكى 5 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 20108 ئادەم بولغان . بازارجەمى ئۇيغۇر تىلىدا «بازارغا يېقىن جاي» ياكى «بازارلار جەمئىيىلەنگەن (توپلانغان جاي)» دېگەنلىك بولىدۇ .

يېڭىئاۋات يېزىسىغا تەۋە بولغان . 1987 ـ يىل 12 ـ ئايدا شېھىتدۆڭ يېزىسىغا ئۆزگەرتىلگەن . يېزىلىق ھۆكۈمەت يۇقىرى مەھەللە كەنتىگە تەسىس قىلىنغان .بۇ يېزىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى قۇملۇق ، تۇپراق قەۋىتى بىر قەدەر قېلىن بولۇپ ، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي ، قوناق بار . ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا ، ئاپتاپېرەس ، قوغۇن ـ تاۋۇز بار .

پۈتۈن يېزا دولان دەرياسىنىڭ سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ . ئاساسلىق ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرىدىن شېھىتدۆڭ ئۆستىكى ۋە سوقىچاق ئۆستەڭ بار . ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 70km كېلىدۇ . مارال-بېشى ـ يەكەن ، مەكىت ـ تازغۇن (قەشقەر) دىن ئىبارەت ئىككى ئۆلكە تاشيولى بۇ يېزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ .

يانتاق يېزىسى يانتاق يېزىسى ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، يېزىلىق ھۆكۈمەت يانتاق كەنتىگە تەسىس قىلىنغان . بۇ جايىنىڭ بازارغىچە بولغان ئارىلىقى 10km كېلىدۇ . شەرقىي تەرىپى يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ 43 ـ تۈەنى ، جەنۇبىي تەرىپى بازارجەمى يېزىسى بولۇپ ، غەرب تەرەپتىن ھاڭغىتلىق يېزىسىغا ، شىمالىي تەرەپتىن تۈمەنتال يېزىسىغا تۇتىشىپ تۇرىدۇ . شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن جايى 18km ، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭرى جايى 14km كېلىدۇ . ئومۇمىي يەر مەيدانى 364 مىڭ مو ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 109 مىڭ مو ، چۆللۈك يايلىقى 107 مىڭ مو كېلىدۇ . پۈتۈن ناھىيىنىڭ قارىمىقىدا 20 كەنت كومىتېتى ، ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئورمانچىلىق مەيدانى ، بىر تەجرىبە مەيدانى ، بىر چارۋىچىلىق مەيدانى ، 28 تەبىئىي كەنت ، 81 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 ـ يىلىدىكى 4 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە 4674 تۈتۈن ، 22 مىڭ 424 ئادەم بار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە 21 مىڭ 419 ئادەم ئۇيغۇر . بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 95.52% نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 954 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 4.25% نى ئىگىلەيدۇ . خۇيزۇلار 51 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.23% نى ئىگىلەيدۇ . 2000 ـ يىلىدىكى 5 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 25256

جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ جايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19.4km ، شەرقتىن غەربكە 13.1km ، ئومۇمىي يەر مەيدان كۆلىمى 250 مىڭ مو بولۇپ ، تېرىلغۇ يەر 45 مىڭ مو ، چۆللۈك 143 مىڭ مو كېلىدۇ . پۈتۈن يېزىدا 10 كەنت كومىتېتى ، ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئۇرۇقچىلىق بازىسى ، 16 تەبىئىي كەنت ، 40 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە 3210 تۈتۈن ، 11 مىڭ 253 ئادەم بار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 11 مىڭ 18 ئادەم بولۇپ ، بۇ پۈتۈن نوپۇسنىڭ 97.91% نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 230 ئادەم بولۇپ ، پۈتۈن نوپۇسنىڭ 2.04% نى ئىگىلەيدۇ . خۇيزۇلار 5 ئادەم بولۇپ ، پۈتۈن نوپۇسنىڭ 0.4% نى ئىگىلەيدۇ .

2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 21108 ئادەم بولغان .

شېھىتدۆڭ ئۇيغۇر تىلىدا «مۇجاھىتلارنىڭ قەبرىستانلىقى» (شېھىت بولغانلار كۆمۈلگەن دۆڭ) دېگەن مەنىدە .

1928 - يىلى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، شېھىتدۆڭ مەكىت ناھىيىسى يانتاق بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1945 - يىلى يېزا قۇرۇلۇپ ، شۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1947 - يىلى مەدەنىيەت يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . ئازادلىقتىن كېيىن 1950 - يىلى شېھىتدۆڭ ئۇچ رايون ، ئۇچ يېزىغا ، قاپاق ئاستى ئۇچ رايون ، ئىككى يېزىغا ، ھاڭغىتلىق بىر رايون ئۇچ يېزىغا ئايرىلغان . 1953 - يىلى ئۇچ رايون ئۇچ يېزا ، ئۇچ رايون ئىككى يېزا ، بىر رايون ئۇچ يېزا بىرلەشتۇرۇلۇپ مەكىت ناھىيىلىك 2 - رايون تەسىس قىلىنغان . 1958 - يىلى شەرق شامىلى گۇڭشېسىغا ، 1963 - يىلى يېڭىئاۋات گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلگەن . 1984 - يىلى 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن دولان دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى يېڭىئاۋات گۇڭشېسىنىڭ 7 - ، 8 - ، 9 - ، 10 - كەنتلىرى ئايرىپ چىقىرىلىپ ، ھاڭغىتلىق يېزىسى قۇرۇلغان . دولان دەريا سىنىڭ غەربىدىكى يېڭىئاۋات گۇڭشې مەمۇرىي رايونى مەكىت ناھىيىلىك

پۈتۈن يېزا ئويبۇغداي ئۆستىكىدىن پايدىلىنىپ يەرلىرىنى سۇغۇرىدۇ . غەربتىن شەرققە سوزۇلغان يېزا چېگراسى ئىچىدىكى ئاساسلىق ئۆستەڭلەر يەتتە بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 146 km كېلىدۇ .

يانتاق يېزىسى «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى يۇرتى» دەپ نام ئالغان بولۇپ ، ئۇيغۇر دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنىڭ ئەڭ قەدىمىي ، بىر قەدەر سىستېمىلىق ھالدا ساقلىنىپ قالغان قىسمى مۇشۇ يېزا تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ساقلىنىپ قالغان . ھەر يىلىدىكى نورۇز ۋە باشقا ھېيت ـ بايراملاردا دېھقانلارنىڭ قېرى ـ ياشلىرى بىر يەرگە يىغىلىشىپ دولان ئۇسۇلى ئويناپ ، قالۇن چېلىپ ، ناخشا ئېيتىپ خۇشاللىقتا چۆمۈلىدۇ . بۇ يېزىنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە ئىشلىرىمۇ ئۆزىنىڭ ئەنئەنە-ۋى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا ئومۇملاشقان . 1983 ـ يىلى «مەملىكەتلىك ئاممىۋى تەنھەرىكەت بويىچە ئىلغار خەلق گۇڭشېسى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن . 1985 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتى مۇشۇ يېزىدا يېزا مىللىي تەنتەربىيە يىغىنى ئاچقان . 1998 ـ يىلى «مەملىكەت بويىچە 10 مىڭ چاقىرىملىق مەدەنىيەت كارىدورى نەق مەيدان يىغىنى . مەكىت تارماق يىغىنى» مۇشۇ يېزىنى ئاساس قىلىپ ئېچىلغان ، 2002 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئاممىۋى مەدەنىيەت خىزمەت يىغىنى مۇشۇ يېزىدا ئېچىلغان .

تۇمەنتال يېزىسى بۇ يېزا ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ ، يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇمەنتال كەنتىدە . ئۇنىڭدىن ناھىيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىق 35 km كېلىدۇ . دولان دەرياسى ساھىل تۈزلەڭلىكىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ ئۇزۇن جايى 36 km ، شەرقتىن غەربكە بولغان ئارىلىقى 24 km بولۇپ ، غەربىي شىمالى دولان دەرياسىنى چېگرا قىلىپ ، مارالبېشىنىڭ ئاۋات يېزىسى ، يېڭى ئۆستەڭ ، سېرىقبۇيا ، ئالاغىر يېزىلىرى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ . شىمال تەرەپتىن خېنيا ئورمانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتۇشىدۇ . شەرق تەرەپتىن يېزا ئىگىلىك 3 ـ دېۋىزىيىسىنىڭ 45 ـ تۇەنى بىلەن تۇتىشىدۇ . جەنۇبىي تەرەپتىن يانتاق يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . ئومۇمىي يەر كۆلىمى 798 مىڭ مو بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە

ئادەم بولغان .

يانتاق يېزىسىنىڭ نامى كۆپ يىللىق ئۆسۈملۈك «يانتاق» نىڭ نامىغا ئاساسەن قويۇلغان بولۇپ ، بۇ يېزا تەۋەسىدە يانتاق كۆپ ئۆسىدۇ .

بۇ يېزا 1928 ـ يىلىدىن ئىلگىرى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ، 1928 ـ يىلى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغان . ئۆيلۈق ، غوجائاۋات ، يانتاق قاتارلىق 12 كەنت يانتاق بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1944 ـ يىلى يانتاق ، تۇمەنتال ، شېھىتدۆڭ قاتارلىق رايونلار جەنىشىڭ يېزىسىغا ئايرىپ بېرىلگەن . 1947 ـ يىلى ۋېنمىڭ يېزىسىغا ئۆزگەرتىلگەن . ئازادلىقتىن كېيىن 1950 ـ يىلى تۇمەنتال يېزىسى بىلەن ئايرىلىپ ئۇچىنچى رايون قۇرۇلغان بولۇپ ، بۇنىڭ باشقۇرۇشىدا تۆت يېزا ، 124 كەنت بولغان . 1958 ـ يىلى قىزىلباي-راق گۇڭشېسىغا ، 1978 ـ يىلى يانتاق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلگەن . 1984 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ، يانتاق گۇڭشېسى «يانتاق يېزىسى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن .

يانتاق يېزىسىنىڭ كۆپ قىسىم تۇپرىقى قۇمساڭغۇ تۇپراقلا كىرە-دۇ . يەر تۇزۇلۇشى تەكشى بولۇپ ، تۇپراق قاتلىمى خېلى قېلىن . يەر ئاستى سۇيى 1.5 ~ 3.5 مېتىرغىچە كېلىدۇ . پۈتۈن يېزا دېھقانچىلىقىنى ئاساس قىلىدۇ . ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي ، قوناق قاتارلىقلار بار . ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا ، قوغۇن-تاۋۇز دېگەنلەرنىمۇ تېرىيدۇ ، پاختا ئەڭ كۆپ تېرىلىدۇ . 1959ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئىلغار گۇڭشې بولۇپ باھالىنىپ گوۋۇيۈەننىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن . 1965 ـ يىل 2 ـ ئايدا غەربىي شىمال بيۇروسى مۇقىم ھالدا يۇقىرى مەھسۇلات ئېلىش تەجرىبىسىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا غەربىي شىمالدىكى 40 بايراقدارنىڭ بىرى دەپ باھالانغان . 1965 ـ يىل 3 ـ ئايدا جۇڭگو كومپارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قىزىل بايراقدار ئورۇن ۋە سوتسىيالىستىك يېڭى يېزىلارنىڭ ئۈلگىسى قىلىپ تىكلەنگەن .

نى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق . ئازادلىقتىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغاچ-قا ، ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى كوللېكتىپنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تايىنىپ ، قۇملۇقنى تىزگىنلەپ ، شورنى چېكىندۈرۈپ ، يۇرۇشلۇك ئېتىزلار بىلەن زور كۆلەمدە ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ باردى . بوراندىن مۇداپىئەلىنىش ئورمانلىقى تىكىپ ، ئې-تىز - ئېرىقنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇردى . بۇ يەردە تېرىيدىغان ئاساسلىق زىرائەتلەر ، بۇغداي ، قوناق بولۇپ ، بۇ-نىڭدىن باشقا ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا ، ئاپتاپپەرەس ، سەي - كۆكتات ۋە قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىقلار بار .

تۇمەنتال يېزىسىنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەت ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، زور بىر تۈركۈم ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيەت قوشۇنى بارلىققا كەلگەن . 1992 - يىلىدىن باشلاپ بۇ يېزىدا «تۇمەنتال چېچەكلىرى» ناملىق پەسىللىك ئەدەبىي ژۇرنال نەشر قىلىنغان .

غازكۆل يېزىسى بۇ يېزا ناھىيىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، دولان دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ، تىزناپ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان . يېزىلىق ھۆكۈمەت غازكۆل كەنتىگە تەسىس قىلىنغان . يېزا شەرقىي تەرەپتىن قۇمقىسار يېزىسى بىلەن ، جەنۇبىي تەرەپتىن قىزىل ئاۋات يېزىسى بىلەن ، غەربىي تەرەپتىن تىزناپ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئازادباغ يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ . شىمالىي تەرەپتىن بازارجەمى يېزىسى بىلەن ، شەر-قىي جەنۇبى تەرەپتىن يېزا ئىگىلىك ئۇچىنچى دېۋىزىيىسى (46 - تۇەنى چېقىل دېھقانچىلىق مەيدانى) بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ . جەنۇب-تىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 30km ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 12km كېلىدۇ . ئومۇمىي يەر مەيدانى 309 مىڭ مو ، ئۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ كۆلىمى 140 مىڭ مو ، ئورمان كۆلىمى تەخمىنەن 20 مىڭ مو ، چۆللۈك ئوتلاق كۆلىمى 37 مىڭ مو كېلىدۇ . باشقا جايلار 112 مىڭ مونى ئىگىلەيدۇ . يېزا تەۋەلىكىدە 18 كەنت كومىتېتى ، ئىككى دېھ-قانچىلىق مەيدانى ، بىر تەجرىبە مەيدانى ، 29 تەبىئىي كەنت ، 88

تېرىلغۇ يەر مەيدانىنىڭ كۆلىمى 149 مىڭ مو ، چۆللۈك يايلىقى 378 مىڭ مو ، تۈزلۇق كۆل 54 مىڭ مو ، ئورمانلىق 3800 مو ، مېۋىلىك باغ 1700 مو كېلىدۇ . جىرىكلىما سۇ ئامبىرى 30 مىڭ مو يەرنى ئىگىلەيدۇ . باشقا يەر مەيدانى 82 مىڭ 500 مو كېلىدۇ . تەۋەلىكىدە 18 كەنت كومىتېتى ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئورمانچىلىق مەيدانى ، 24 تەبىئىي كەنت ، 115 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە پۈتۈن يېزا تەۋەلىكىدە 3397 تۈتۈن ، 16 مىڭ 884 ئادەم بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 16 مىڭ 89 ئادەم بولۇپ ، پۈتۈن نوپۇسنىڭ 95.29 % نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 749 ئادەم بولۇپ ، پۈتۈن نوپۇسنىڭ 4.44 % نى ئىگىلەيدۇ . خۇيزۇلار 39 ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.23% نى ئىگىلەيدۇ . باشقا مىللەتلەر يەتتە ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.04 % نى ئىگىلەيدۇ . 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 20164 ئادەم بولغان .

تۇمەنتال ئۇيغۇر تىلىدا «تۇمەنلىگەن تال» دېگەن مەنىنى بىرىدۇ .

بۇ يېزا 1928 - يىلىدىن بۇرۇن مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1928 - يىلى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولۇپ ، ئويبۇغداي بەگلىكىگە قارىغان . 1938 - يىلى «تۇمەنتال يېزىسى» غا ئۆزگەرتىلگەن . 1943 - يىلى يانتاق بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلار بىلەن بىرلىكتە جېنشىڭ (振兴 — ھازىرقى تۇمەنتال يېزىسى) يېزىسىغا قېتىۋېتىلىپ ، 1947 - يىلى «ۋېنمىڭ يېزىسى» (文明 — ھازىرقى يانتاق يېزىسى) دەپ ئۆزگەرتىلگەن . ئازادلىقتىن كېيىن 1950 - يىلى تۆتىنچى رايونغا تەۋە بولغان . 1958 - يىلى گۈڭشېلىشىش دەۋرىدە خۇڭگۇاڭ گۈڭشېسى دەپ نام بېرىلگەن . 1978 - يىلى «تۇمەنتال گۈڭشېسى» غا ئۆزگەرتىلگەن . 1984 - يىلى يېزىغا ئۆزگەرتىلگەن . تۇمەنتال يېزىسىنىڭ يېرى تەكشى ، تۆۋەنلىكى قېلىن ، ئوت - چۆپى مول بولۇپ ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق

تىدە تۇغۇلۇپ ، بالىلىق چاغلىرىنى مۇشۇ يېزىدا ئۆتكۈزگەن . 20-ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى ، خەتتاتلىق سەنئىتى جەھەتتە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە ، تەرەققىياتىغا ئۆز زات ئەھمەد قازىئاخۇنۇم بۇ يېزىنىڭ پاخمىلىق كەنتىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان .

قىزىل ئاۋات يېزىسى قىزىل ئاۋات يېزىسى ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىن 30km يىراقلىقتىكى جايدا بولۇپ ، تىزناپ دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدۇ . يېزىلىق ھۆكۈمەت هادۇقئالدى كەنتىگە جايلاشقان . شەرقى تەرەپتىن يېزا ئىگىلىك 3 - دىۋىزىيىسىنىڭ 46-تۇمەن (چېقىل دېھقانچىلىق مەيدانى) ۋە تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن چېگرالىنىپ تۇرىدۇ . جەنۇبىي تەرەپتىن يەكەن ناھىيىسى باشكەنت يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . غەربىي جەنۇب تەرەپتىن تىزناپ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئالامەت يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ . شىمالىي تەرەپتە غازكۆل يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . جەنۇبىتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ جايىنىڭ كەڭلىكى 15km ، شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن جايى 20km ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 385 مىڭ مو كېلىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 91 مىڭ مو ، چۆللۈك يايلىقى 120 مىڭ مو ، ئورمانچىلىق كۆلىمى 2700 مو ، باشقا جايلار 171 مىڭ 300 مو كېلىدۇ . پۈتۈن يېزا تەۋەسىدە 17 كەنت كومىتېتى ، بىر ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئورمانچىلىق مەيدانى ، 22 تەبىئىي كەنت ، 80 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990- يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئومۇمىي ئاھالىسى 4163 تۇتۇن ، 19 مىڭ 364 ئادەم ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 18 مىڭ 915 ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 97.68نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 435 ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 2.25 نى ئىگىلەيدۇ . خۇيزۇلار 14 ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 0.07 نى ئىگىلەيدۇ . 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 21202 ئادەم بولغان .

قىزىل ئاۋات ئۇيغۇرچە ئىسىم بولۇپ ، قاراخانىيلار خانلىقى

كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە 4013 تۇتۇن ، 18 مىڭ 126 ئادەم بار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 17 مىڭ 626 ئادەم ، بۇ پۈتۈن نوپۇسنىڭ 97.2 % نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 206 ئادەم ، بۇ پۈتۈن نوپۇسنىڭ 1.14 % نى ئىگىلەيدۇ . 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 20581 ئادەم بولغان .

غازكۆل ئۇيغۇرچە «غاز توپلاشقان سازلىق» دېگەنلىك ئىدى . 1928 - يىلىدىن ئىلگىرى بۇ يېزىنىڭ غازكۆل ، قومۇش مەھەللىلىرى يەكەن ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ، پاختەكلىك قاتارلىق رايونلار مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1928 - يىلى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مەكىت ناھىيىسى 1 - رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1944 - يىلى جىيەنشىن (ھازىرقى قىزىلئاۋات) يېزىسىغا قېتىۋېتىلگەن . ئازادلىقتىن كېيىن ، 1950 - يىلى 2 - رايونغا قېتىۋېتىلگەن . 1951 - يىلى 5 - رايونغا قوشۇۋېتىلگەن . 1958 - يىلى ۋېيشىڭ (卫星) خەلق گۇڭشىسى دەپ ، 1967 - يىلى قىزىل قوغدىغۇچىلار گۇڭشىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1978 - يىلى «غازكۆل گۇڭشىسى» دەپ نام بېرىلگەن . 1984- يىل 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى غازكۆل يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ، ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايون غازكۆل يېزىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1965 - يىلىدىن ئىلگىرى گۇڭشىي تۇرۇشلۇق ئورۇن يەكشەنبە بازار كەنتى ئىدى . 1965 - يىلى غازكۆل كەنتىگە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن . يېزىنىڭ كۆپ قىسىم يەرلىرى قۇمساڭغۇ تۈپراق ، ئۇ يەرلەرگە ئاساسلىقى بۇغداي ۋە قوناق تېرىيدۇ . ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا ، ئاپتاپپەرەس ، قوغۇن - تاۋۇز ، سەي - كۆكتات قاتارلىقلارنى تېرىيدۇ .

غاز كۆل يېزىسىنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەت ، خەلق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان . بۇ يېزىنىڭ «دولان مۇقام يۇرتى» دېگەن نامى مەشھۇر . «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ رەتلىگۈچىسى ، شائىرە ئامانىنساخان مۇشۇ يېزىنىڭ قومۇش مەھەللە كەن-

ئورمانچىلىق مەيدانى ، 18 تەبىئىي كەنت ، 44 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى 1994 تۇتۇن ، 9229 ئادەم بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 9042 ئادەم ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 97.97% نى ئىگىلەيدۇ . خەنزۇلار 187 ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.03% نى ئىگىلەيدۇ . 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 9608 ئادەم بولغان .

قۇمقىسار ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، مەنىسى «قۇم قىسقان جاي» ياكى «قۇمنى قىسقان جاي» دېگەنلىك بولىدۇ .

بۇ يېزا 1928 - يىلىدىن ئىلگىرى مارالبېشى ۋە قاغىلىق ناھىيىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1928 - يىلى مەكىت ناھىيە-سى 1 - رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1943 - يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە جىەنۇبىي يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ، 1947 - يىلىدىن ئازادلىققا قەدەر تەيخي بازىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1949 - يىلىدىن كېيىن قۇمقىسار رايونىدىكى شاپلىق ، قۇمقۇدۇق ، تۆمۈرەك ، يۇقىرى تاۋاركېسىك قاتارلىق جايلىرى 1 - رايونىنىڭ 3 - يېزىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . تۆۋەن تاۋار كېسىك ، قۇمقىسار ، خادىلىق تۆۋەنكى قۇمقىسار ، خۇمدان مەھەللىسى 5 - رايون 3 - يېزىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1961 - يىلى 1 - رايونىنىڭ 3 - يېزىسى ، 5 - رايونىنىڭ 3 - يېزىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ ، 7 - گۇڭشي قۇرۇلغان . 1967 - يىلى نامى «شياڭياڭ گۇڭشىسى» غا ئۆزگەرتىلگەن . 1978- يىلى «قۇمقىسار گۇڭشىسى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1984 - يىلى 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى گۇڭشي تۇرۇشلۇق جايدا يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ، ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايون «مەكىت ناھىيە قۇمقىسار يېزىسى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن . پۈتۈن يېزا دولان دەريا-سى ۋە تىزناپ دەريا-سىنىڭ چۆكۈندى تۈزلەڭلىكىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ، غەرب تەرەپنىڭ تۈپراق قاتلىمى بىر قەدەر چوڭقۇر . قۇم ئارىلاش تۈپراق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . يەر ئەھۋالى بىر قەدەر ناچار ، تۈپراقنىڭ شورلىشىشچانلىقىمۇ ئېغىر . دېھقانچىلىق ئېتىزلە-رىنى سۇغىرىشتا ئاساسەن تىزناپ دەريا-سىنى ئاساس قىلىدۇ . ئۇ

دەۋرى (مىلادىيە 850 — 1212 ـ يىللار) دە دىن تارقاتقۇچى ئايال قىزىلچى خېنىم بۇ يەرگە ئىسلام ئېچىپ كەلگەندىن كېيىن ، شۇ يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ ، قىزىلچى خېنىم ئۆلگەندىن كېيىن بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . شۇنىڭ بىلەن «قىزىلچى خېنىم مازىرى» دەپ ئاتالغان . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئىسىمدا ئۆزگىرىش بولۇپ ، بۇ نام «قىزىل ئاۋات» قا ئۆزگەرگەن .

بۇ يېزا 1944 ـ يىلىدىن ئىلگىرى يەكەن ناھىيىسى ئالامەت رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1944 ـ يىل مەكىت ناھىيىسى جىيەنشىن (新建 — ھازىرقى قىزىل ئاۋات) يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1944 ـ يىل 4 ـ ئايدا قىزىل ئاۋات بازىرىغا ئۆزگەرتىلگەن . ئازادلىقتىن كېيىن 2 ـ رايوننىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1950ـ يىلى قىشتا غازكۆل يېزىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ، ئالتىنچى رايون بولۇپ قۇرۇلغان . 1958 ـ يىلى جەندۇ (战斗) گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلگەن . 1978 ـ يىلى «قىزىل ئاۋات گۇڭشېسى»غا ئۆزگەرتىلگەن . 1984 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قىزىل ئاۋات گۇڭشېسى تۇرۇشلۇق جايدا قىزىل ئاۋات يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ، ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايون «مەكىت ناھىيىسى قىزىل ئاۋات يېزىسى» غا ئۆزگەرتىلگەن .

بۇ يەردىن ئاساسلىق بۇغداي ، پاختا ، قوناق قاتارلىقلار چىقىدۇ .

قۇمقىسار يېزىسى قۇمقىسار يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن 7km يىراقلىقتا بولۇپ ، يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇمقىسار كەنتكە تەسىس قىلىنغان . ئۇ شەرق تەرەپتىن تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن ، جەنۇب تەرىپى يېزا ئىگىلىك 3 ـ دۇنزىيىسى 46 ـ تۇەنى (چېقىل دېھقانچىلىق مەيدانى) بىلەن ، غەرب تەرىپى غازكۆل يېزىسى بىلەن ، شىمالى بازارجەمى يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 12km ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 10km بولۇپ ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 122 مىڭ مو كېلىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 43 مىڭ مو ، چۆل يايلىقى 69 مىڭ مو ، ئورمان ئىككى مىڭ مو ، باغ مىڭ مو بولۇپ ، باشقا بوش يەر يەتتە مىڭ مو كېلىدۇ . پۈتۈن كەنت تەۋەسىدە 12 كەنت كومىتېتى ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر

رايونىغا تەۋە بولغان بولسا ، 1978 - يىلى يېڭى ئاۋات گۇڭشې 1 - باشقۇرۇش رايونى دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1984 - يىلى 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن يېڭى ئاۋات يېزىسى دولان دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى ھاڭغىتلىق ، ئاق بۆلمە ، قاشبويى ، تۆۋەنكى ھاڭغىتلىق قاتارلىق تۆت كەنتنى ئايرىپ چىقىپ ، مەكىت ناھىيە ھاڭغىتلىق يېزىسى قۇرۇلدى .

ھاڭغىتلىقتا ئاساسلىق تېرىلىدىغان زىرائەتلەر بۇغداي ، قوناق ، پاختا ، قوغۇن - تاۋۇز ، سامساق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

قۇرما يېزىسى 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن تۇمەنتال يېزىسى تۇمەنتال يېزىسى بىلەن قۇرما يېزىسىدىن ئىبارەت ئىككى يېزىغا ئايرىلدى . 1988 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مەكىت ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايونىنىڭ تەستىق ھۆججىتىگە ئاساسەن قۇرما يېزىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى رەسمىي جاكارلاپ ، ئۇنى ئۆز تەرتىپى بويىچە توققۇزىنچى يېزا قىلىپ بېكىتتى . يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرما كەنتىگە جايلاشتى . بۇ يېزا مەكىت ناھىيە بازىرىغا 53km كېلىدۇ . ئۇنىڭ شەرقى 45 - تۇمەن بىلەن ، جەنۇبى تۇمەنتال يېزىسى بىلەن ، غەربى دولان دەرياسىنى پاسىل قىلىپ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ ، شىمالى ئورمانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ . جەنۇبدىن شىمالغا ئەڭ ئۇزۇن جايى 37km ، شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ جايى 18km ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 270 مىڭ مو ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 44 مىڭ مو ، چۆل ئوتلىقى 192 مىڭ مو ، تۇزلۇق كۆل 30 مىڭ مو ، سۇ ئامبار بىر بولۇپ ، ئۇنىڭ كۆلىمى تۆت مىڭ مو كېلىدۇ . پۈتۈن يېزىدا سەككىز تەبىئىي كەنت ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئورمانچىلىق مەيدانى ، 50 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە يېزىدا 2200 تۇتۇن ، 10 مىڭ 472 ئادەم بولۇپ ، ئۇيغۇرلار 7863 ، خەنزۇلار 2504 ، خۇيزۇلار 71 ، جۇاڭزۇلار 16 ، دۇڭشيانگلار 13 ، باشقا مىللەتلەر بەش بولۇپ ، بۇ خەنزۇلار ئەڭ كۆپ ئولتۇراقلاشقان يېزا . خەنزۇلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 10.93% نى

يەردە توققۇز ئېرىق بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 26.5km ، ئاساسلىق زىرائەتلەر بۇغداي ، قوناق ، پاختا .

قۇمقىسار يېزىسىنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرى ، بولۇپمۇ دېھقان رەسساملىرىنىڭ رەسسامچىلىقى تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، «دېھقان رەسساملار يۇرتى» دېگەن شەرەپلىك نامى بار . بۇ يېزىدىكى دېھقان رەسساملار ئىجاد قىلغان رەسىملەر دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ھەرخىل كۆرگەزمىلەرگە قاتناشتۇرۇلۇپ ، ناھايىتى زور شان - شەرەپكە ئىگە بولغان ۋە يۇقىرى باھادا تالاشتۇرۇپ سېتىلغان .

ھاڭغىتلىق يېزىسى ھاڭغىتلىق يېزىسى دولان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، يېزىلىق ھۆكۈمەت ھاڭغىتلىق كەنتىگە ئورۇنلاشقان . بۇ يېزا ناھىيە بازىرىغا 6km كېلىدۇ . بۇ يېزىنىڭ شىمالى ۋە شەرقى ئىككى تەرىپى يانتاق يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . جەنۇبى تەرىپى بازارجەمى يېزىسى بىلەن تۇتۇشىدۇ . شىمالى تەرىپى دولان دەرياسىنى پاسىل قىلىپ شېھىستانلىق يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ . جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىر ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 3.5km كېلىدۇ . يەر كۆلىمى 28 مىڭ مو بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 13 مىڭ 700 مو . بۇ كەنتنىڭ تەركىبىدە تۆت ئاھالە كومىتېتى ، يەتتە تەبىئىي كەنت ، 16 كەنت گۇرۇپپىسى بار . 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە 988 تۆتۈن ، 4280 ئادەم بار . بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 4278 ئادەم بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 99.95% نى ئىگىلەيدۇ . 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4416 ئادەم بولغان .

ھاڭغىتلىق ئۇيغۇر تىلىدا ھاڭغىت ، يەنى «سېرىق ئۆردەك قونىدىغان جاي» دېگەنلىك ئىدى .

ھاڭغىتلىق يېزىسىغا تەۋە رايونلار ئازادلىقتىن ئىلگىرى تەيخى بازىرى ھاڭغىتلىق باۋسىغا تەۋە بولغان ، ئازادلىقتىن كېيىن ، 3 - رايون 1 - يېزىنىڭ ، 1953 - يىلى 2 - رايون 1 - يېزىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . 1958 - يىلى دۆڭئېك گۇڭشې 1 - باشقۇرۇش

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر دولانلىرى

يەكەن (دولان) ، تىزناپ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىن باشلاپ تارىم دەرياسىنىڭ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان جۇغراپىيىلىك رايون — مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات رايونىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت بەلۋېغىدا «دولانلار» (دولانلار مۇشۇ رايونىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەكەن ، شايار ، كۇچا ، بۈگۈر ، لوپنۇر... قاتارلىق جايلارغىچە تارقالغان) دەپ ئاتالغان بىر ئىجتىمائىي ئاھالە تۈركۈمى ياشاپ كەلمەكتە . «مانا شۇ دولانلار بىزگە ئۆزلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىق تارىخىي تۈرمۇش پائالىيەتلىرىدىن يالغۇز ئۆۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىققا ئائىت مول ئېتنىدائىي مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىنىلا ئەمەس ، بەلكى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزلىرىنىڭ ياشاش ئۇسۇلى ، مەۋجۇتلۇق روھى ، ھاياتلىق ئېتىقادى ، ئۆرپ - ئادىتى ، ئەخلاق - قائىدىلىرى ، بەدىئىي زوق ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشلىرى مۇجەسسەملەنگەن دولان قەدىمكى مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنى ، يەنى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت قامۇسى ھېسابىدىكى ‹دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ، نىمۇ قالدۇردى»[1]

دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى — قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنى يارانقان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر بۆلىكى — دولان خەلق مەدەنىي ھاياتىنىڭ ئۆچمەس تارىخىي يادنامىسى . ئۇنىڭ مۇكەممەل ناخشا - كۇي ۋە جۇشقۇن ئۇسسۇللىرى — سېھىرلىك تىلسىملارنى يوشۇرۇپ ياتقان تەكلىماكان باياۋانلىرىدا ھاياتلىق تەھدىت كۈچلىرىگە قارشى ئېلىشىپ ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى ، شادلىق - قايغۇسى ، ۋىسال ھەم جۇدالىق سەرگۈزەشتلىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر[2] . ئۇ

---

① ئىمىن ئەھمىدى : «دولانلار نەزىرىدىكى باياۋان» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2004 - يىللىق 6 - سان ، 3 - بەت .

② ئىقبال تۇرسۇن : «دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي - مەدەنىي قىممىتى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1996 - يىللىق 1 - سان ، 46 - بەت .

ئىگىلەيدۇ . 2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ يېزىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 11902 بولغان .

قۇرما ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى كەپتەر باقىدىغان كاتەك ياكى قۇرۇلما دېگەنلىك بولىدۇ .

بۇ يېزا ئەسلىدە تۈمەنتال يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ ، 1987 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن تۈمەنتال يېزىسىنىڭ ساچقاق ، قۇرما ، بىر ئېغىز ، بۇقا پاتا ، تامدۆڭ ، تېرىم مەھەللىسى ، چاسا قاتارلىق يەتتە كەنت ۋە بىر دېھقانچىلىق مەيدانى (يەنى ھازىرقى خۇتگۇڭ دېھقانچىلىق مەيدانى) نى ئايرىپ چىقىپ ، قۇرما يېزىسى قۇرۇلغان .

بۇ يېزىدا ئاساسلىق بۇغداي ، قوناق ، پاختا قاتارلىقلار تېرىلىدۇ[1] .

① «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 - يىل 5 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 36 — 44 - بەتلەر ؛ مەكىت ناھىيىلىك يەر - نامىلىرى كومىتېتى : «مەكىت ناھىيىسىنىڭ يەر - جاي نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 11 — 107 - بەتلەردىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارغا قارالسۇن .

ئۇيغۇر دولانلىرى مەدەنىيىتى پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تالىق بولغان ئورتاق مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدىن باشقا ، يەنە ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەۋى مۇھىتى ، ئەنئەنىۋى ۋە مەھەللىۋى ئاساسى قاتارلىق تەرەپلەردىن قىسمەن پەرقلىق ، ئۆزگىچە بولغان ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ . ئۇ ھەم پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدە ئورتاق تەرەققىي قىلىش ، بىرگە مەۋجۇت بولۇش ، ھەم ئۆزىنىڭ خاسلىق ، ئىپتىدائىي پۇراق قويۇق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى ساقلاشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ . بۇ ھال بىزدىن دولان ، دولان مەدەنىيىتى ، دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىغا بولغان تەتقىق قىلىش ، قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى تەلەپ قىلىدۇ .

دولانلار ھەققىدە يېقىنقى ئىككى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە بىر قىسىم تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە ئىلگىرىكى تارىخىي خاتىرىلەردە مەلۇمات بېرىلگەن بىر قىسىم تارىخىي مەنبەلەرنى تولۇقلايدىغان ، ئېنىقلايدىغان يېڭى قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى . بۇ مەلۇماتلار ۋە قاراشلار يېقىنقى 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە قانات يايغان ، مەلۇم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن «دولان تەتقىقاتى» ئۇچۇن بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلانسىمۇ ، بىراق كېيىنكى تەتقىقات دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ، تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ مۇكەممەللىككە يۈزلىنىشى ھەم ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى نەتىجە ، يېڭى قاراش ۋە يېڭى تەسەۋۋۇرلار ئىلگىرىكى ماتېرىياللارنىڭ كەمتۈك ، بىر تەرەپلىمە جايلىرىنى كۆزىتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، بىزنىڭ دولان تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەڭ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ تېخىمۇ سالماق ۋە تەدبىرلىك بولۇشىنى ، ئايرىملىقتىن ئومۇملۇققا ئۆتۈشىنى ، تىك لىنىيىلىك تەتقىقاتتىن ئومۇمىي ، كۆپ قىرلىق تەتقىقاتقا ئۆتۈشىنى دەۋەت ۋە تەلەپ قىلىماقتا .

ئەمەلىيەتتە ، بىزنىڭ يېقىنقى 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىكى تەتقىقاتىمىزدا «دولان» ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىز ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىپ باردى ھەمدە خېلى مول

«نەغمىلىرىنىڭ قەدىمىيلىكى ، بىرقەدەر ئىپتىدائىيلىقى ، يېزا ، يايلاق تۇرمۇش پۇرىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى ، ئۇسسۇللىرىنىڭ سالماقلىقى ، مىللىي ئۇسلۇبىنىڭ قويۇقلۇقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى» [1] بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكا سەنئىتىنىڭ مەنبەسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ ھەمدە «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ئىپتىدائىي مەنبەلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە «دولان خەلقىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش دەۋرلەردىن بۇيانقى مەدەنىيەت - سەنئەت چۈشەنچىسىنى ، گۈزەللىك تۇيغۇسىنى ، ھاياتلىق ئېڭىنى ، پسىخىك خاراكتېر قاتلاملىرىنى ، جۈملىدىن مەنتىقىي پىكىرلەر تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئۆزگىچە تەپەككۇر جەۋھىرىنىڭ بۇلىقى» [2] ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراسلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ئۆزىدىكى ئاشۇ يەرلىك پۇراق ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىك ، تۇغمەس ھاياتىي كۈچى بىلەن مەشھۇر بولۇپ ، ئۇيغۇر دولانلىرىنى جاھانغا تونۇتتى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۇيغۇر دولانلىرى دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ئارقىلىق جاھانغا تونۇلدى ھەم ھەممە كىشى ھەۋەس قىلىدىغان داڭلىق ماركىغا ئايلاندى . ھەممە كىشىنىڭ «دولان» نى بىلگۈسى ، تالاشقۇسى كېلىدىغان بولۇپ قالدى . شۇنداق قىلىپ ، نۆۋەتتە ئۇيغۇر دولانلىرى ۋە ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى ھەققىدە سىستېمىلىق ، ئىلمىي ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر بولۇپ قالدى .

ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەركىبىدىكى بىرقەدەر تىپىك ھەم مەھەللىۋى يەرلىك پۇرىقى كۈچلۈك مەدەنىيەت شاخچىلىرىنىڭ بىرى . ئۇنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ بېيىتىش ، بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشتۇرۇش بىلەن بىرگە ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئۆزلادتىن - ئۆزلادقا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قېزىش ، رەتلەش ، قوغداش ، ۋارىسلىق قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . نۆۋەتتە ،

---

① ئىقبال تۇرسۇن : «دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي - مەدەنىيەت قاتلىمى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1996 - يىللىق 1 - سان ، 46 - بەت .

② ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەنئىتى» 1989 - يىل 3 - سان ، 7 - بەت . (ئەقىلدىن ئېلىنىدى) .

زۇچە ئاتىلىشى بىلەن ئوخشاش ① . ھازىرقى خېلى كۆپ ساندىكى تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر دولانلىرىنى ئەنە شۇ قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان «دولان» ، «دولانگىت» لارنىڭ ئۆزى شۇ دەپ قارايدۇ . ئەمدى بۇ يەردىكى «دولان» نامىغا ئۇلىنىپ كەلگەن «گىت» نىڭ مەنىسى ھەققىدىكى قاراشلارغا كەلسەك ، بۇ ھەقتە ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس . مەن بۇ يەردە ئاشۇ زىددىيەتلىك قاراشلارنى كۆپلەپ بايان قىلىشتىن كۆرە ، بىزگە بىرقەدەر ئومۇمراق بولغان «گىت» بولسا «دولان» دېگەن نامنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئىدى② دېگەن قاراشنى قوبۇل قىلدىم .

«دولان» دېگەن نامنىڭ تىلغا ئېلىنغان دەۋرى ھەققىدىكى قاراش ھەم تەتقىقاتلارنىڭ ھەر خىل بولغىنىغا ئوخشاش ، «دولان» دېگەن بۇ نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدىكى قاراشلارمۇ ئوخشىمايدۇ . تۆۋەندە مەن بۇ ھەقتىكى ئوخشاش بولمىغان بىر قانچە خىل قاراش ۋە مەنبەلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن .

△ دولانلار يۇەن ، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (مىلادىيە 1279 — 1644 ـ يىللار) دىكى موڭغۇللارنىڭ بىر قەبىلىسى بولغان «دوغلات قەبىلىسى» نىڭ بىر تارمىقى دېگەن قاراش بولۇپ ، بۇ قاراشتىكىلەر «دولان» دېگەن نام بىلەن «دوغلات» دېگەن نامنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ③ .

△ «دولان» سۆزى موڭغۇلچە «يەتتە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «دولاغان» (dolagan) سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش④ .

بۇ قاراشتىكىلەر مۇنداق دەيدۇ : جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى باتۇر قونتەيجى مىلادىيە 1656 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئوغلى سىڭگى ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولدى . لېكىن سىڭگىنىڭ تەختتە ئولتۇرغان

---

① ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 63 ـ ، 64 ـ بەتلەر .

② ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 65 ـ بەت ؛ ئەمەتجان ئەخمىدى : «ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئوغرىسىدا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل نەشرى ، 52 ـ بەت .

③ ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 69 ـ بەت .

④ ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 69 ـ بەت .

نەتىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى . تۆۋەندە مەن مۇشۇ نەتىجىلەر ھەققىدە توختالماقچى ھەم ئۆزۈمنىڭ قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن .

1 . «دولان» نامى ھەققىدە

نۆۋەتتە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ نامى مەسىلىسى تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاپ كېلىۋاتقان قىزىق نۇقتا بولۇپ قالدى . يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ، بۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ماس ھالدا ، ئۇيغۇر دولانلىرى نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە خىلمۇ خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقماقتا . جۈملىدىن «دولان» دېگەن نام ھەققىدىكى قاراشلارمۇ بىرىدەك ئەمەس . مەن كىتابخانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ، «دولان» دېگەن نام ھەققىدە ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا چىققان قاراشلارنى ھەم ئۆزۈمنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن .

«دولان» دېگەن نام ئەڭ بۇرۇن ئېلىمىزنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدىن «تاڭنامە» ۋە شۇ ئاساستا يېزىلغان ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي مەنبەلەردە «دولان» (dolan) دېگەن نامغا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان خەنزۇچە 葛多览,葛多滥 دېيىلىدىغان قەبىلە نامى ئۇچرايدۇ [①] . بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ «يېڭى تاڭنامە» ، «قامۇسنامە» ، «كىتابلار جەۋھىرى» ، «ئومۇمىي تەزكىرە» ، «جۇڭگونىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە ئىسىم ـ فامىلە لۇغىتى» ۋە «جۇڭگونىڭ ئىسىم ـ فامىلە قامۇسى» قاتارلىق ئىلىم ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئەسەرلەردىكى مەلۇماتلار ئارقىلىق چەتئەللەرگە يەكۈنىدىن قارىغاندا ، «دولان» دېگەن بۇ نام مىلادىيە IV — V ئەسىرلەردىكى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان ، يەنى ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە دۇنىڭ قەبىلىلىرى قاتارىدا «دولان» (多兰) قەبىلىسى بولغان ، تېلېلار دەۋرى (مىلادىيە V ئەسىرلەر) دە بۇ قەبىلە «دولانگىت (葛多览 , 多滥) دولان (多览) دېگەن» دەك نامىلاردا ئاتالغان . بۇ قەبىلە نامىلىرى ھازىرقى دولانلارنىڭ خەنزۇچە

① مىر سۇلتان ئوسمانوف : «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» ، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 ـ يىلى نەشرى ، 108 ـ بەت .

△ «دولان» ئەرەبلەرنىڭ قويغان لەقىمى بولۇپ ، «دىنغا سۇس» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇ يەنە «تۇرۇك» خەلق ، «قارىتۇرۇك» دېگەن مەنىدە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ① .

△ «دولان» سۆزى «قۇل» ياكى «تىلەمچى» دېگەن مەنىدە بولۇپ ، خان ۋە پادىشاھلارنىڭ ياكى ناھىيە ھاكىمى ياكى بەگلەرنىڭ يانچىلىرى ، قوللىرى ، شۇنداقلا كاتتا خوجا ۋە ئىشانلارنىڭ يەر - زېمىنىنى تېرىيدىغان تېرىقچىلار ۋە مۇرىدلار ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن .②

△ «دولان» دېگەن نام «دۆڭلەن» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن . بۇ قاراشتىكىلەر خەلق ئىچىدىكى پېشقەدەملەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ، رىۋايەتلىرىگە ئاساسلىنىپ مۇنداق دەيدۇ : ھازىرقى «دولان» دەپ ئاتالغان بۇ رايون بۇرۇن جاڭگاللىق بولۇپ ، دولانلىقلار - نىڭ ئاتا - بوۋىسى بۇ يەرنى ئۆزلەشتۈرۈش داۋامىدا ، نەچچە ئائىلىلىك بىر يەرگە ، بىرقانچە ئون ئائىلىلىك بىر يەرگە توپلىشىپ (دۆڭلەنىپ) ئۆي بولۇپ ياشىغان . بۇ يەرلەرنىڭ تەدرىجىي ئۆزلىشىپ ئاۋات - لىشىشىغا ئەگىشىپ ، سىرتقى جايلاردىن سودىگەرلەر ، تېۋىپ ، ئوۋ - چىلارمۇ كېلىشكە باشلىغان . ئۇلار بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنىڭ بىر ئورۇنغا يىغىلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرۈپ ، «بۇلار دۆڭلەن - دۆڭلەن ياشايدىغان ئادەملەر ئىكەن» دېيىشكەن . يۇرتلىرىغا قايتقاندا «دۆڭلەنلەر» ھەققىدە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىشكەن . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «دۆڭلەن» دېگەن سۆز ئېيتىشقا ئاسان بولغان «دولان» دېگەن ئاتالمىغا ئۆزگەرگەن ھەم سىڭىپ قالغان③ .

ناھايىتى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەجدادلىرىمىز ياشاپ كەلگەنىدى . ئەينى ۋاقىتتىكى گۇلىس - تان — تارىم ئويمانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى بولۇپ ، بۇ يەردە

---

① بۇ قاراشنى مەن 1988 - يىلى مەكىت ناھىيىسىنىڭ يانتاق يېزىسى بۇلۇڭلاڭقا كەنتىدە جەمئىيەت تەكشۈرگىلى بارغان چېغىمدا خوجىلار ئەۋلادلىرى ئىچىزىدىن خاتىرىگە ئالغان .

② موللا مۇسا سايرامى : «تارىخى ھەمىدى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىلى 12 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 746 - بەت

③ تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم : «دولان ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1984 - يىلى 2 - سان .

ۋاقتى ئۇزۇن بولمىدى . ئۇ مىلادىيە 1671 - يىلى (كاڭشى 10 - يىلى) ئاتا بىر ، ئانا بۆلەك ئاكىسى چېچىم خان بىلەن باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . سىڭگىنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى . چوڭ ئوغلى سۈڭ ئاراپتان ، ئىككىنچى ئوغلى سۇنۇم ئاراپتان ، ئۈچىنچى ئوغلى دەنزىڭ ئامبۇ بولۇپ ، ئۇلار دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا هوقۇقلۇق بولغاچقا ، غالدان سىبرىن ئۇلارنى كۆزگە قادالغان مىخ ئورنىدا كۆرۈپ ، 1688 - يىلى هىيلە - مىكىر بىلەن سۇنۇم ئاراپتاننى ئۆلتۈردى . سۈڭ ئاراپتان سىڭگىنىڭ سابىق ۋەزىرلىرى باشلىق يەتتە كىشى بىلەن ئېرەن قابىرغا ، كېيىن يەنە بورتالاغا بارغان . جۇڭغارلار ئۇلارنى «دولان نۆكۈر» («دولان» موڭغۇلچە «يەتتە» دېگەن سۆز . «نۆكۈر» — «دوست» دېگەن سۆز) — «يەتتە دوست» دەپ ئاتىغان .①

△ «دولان» سۆزى ئويراتلارنىڭ يەنە بىر نامى . «دولانلار ئويراتلارنىڭ بىر قىسمى» دېگەن قاراش② .

△ هونلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 89 - يىللىرى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى . بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ ۋادىسىدا ئۆز هاكىمىيىتىنى قۇرۇپ ، «ئاق هونلار (ئېفتالىتلار) خانلىقى» دەپ ئاتالغان . . . يەنە بىر قىسىم هونلار تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ غەربىي بۇرجىكىدىكى تەبىئىي ئورمانلاردا بىرلىككە كەلگەن ئىپتىدائىي قەبىلە بولۇپ ياشاپ ، جاڭگال ، ئوتلاقلاردىن پايدىلىنىپ چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، دەريالارغا سۇ كۆپ كەلگەن يىللىرى بوز يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان . ئۇلار ئاساسەن چۆل - جەزىرە ، دالا - ياقىلاردا ياشىغانلىقتىن ئۇچۇن «دالا هونلار» دەپ ئاتالغان . كېيىنكى دەۋرلەردە تىل - تاۋۇشلار جەهەتتىكى ئۆزگىرىش جەريانىدا «دالا هونلار» ئېغىز تىلىدا «دالونلار» ، «دولانلار» دەپ ئاتالغان③ .

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1984 - يىل 1 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 347 — 357 - بەتلەر .

② ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى هەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 - يىل 3 - سان ، 69 - بەت .

③ ئابدۇرېشىت ئىسلامىنىڭ : «مەكىت ۋە دولان هەققىدە تارىخىي مۇهاكىمە» دېگەن ئەسىرى بىلەن پېرهاد قادىرنىڭ « دولان ، ئاتالغۇسى هەققىدە ئىزاهات» دېگەن ئەسىرى (بۇ ئىككى پارچە ماقالە 1989 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مەكىت ناهىيىسىدە ئېچىلغان مەنتىقە مۇهاكىمە يىغىنىغا تەۋەتىلگەن بولۇپ ، ئىلان قىلىنمىغان . بۇ ئەسەرلەردە «دولان» دېگەن نامنىڭ «دالا ، قىر ۋە ئورمان ماهىللىرىدا ياشايدىغان ئاھالىنىڭ نامى» ئىكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلگەن) .

ھېچقاندىقى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر ئەمەس دېگىنى يوق . شۇڭا «دولان» دېگەن نامنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى «دۆڭلەن» دىن ئىبارەت دېگەن قاراش بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە مۇۋاپىق[1] .

△ «دولان» دېگەن نام «دولېلار» دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېگەن قاراشتىكىلەر مۇنداق رىۋايەتنى سۆزلەيدۇ :

ئاتام زامانداش تەكلىماكان دېگەن جايدا ناھايىتى ئاۋات بىر شەھەر بار ئىكەن . بۇ شەھەرنىڭ خەلقى چوڭ بىر كۆلدىن تۆتۆڭالغان ياۋا توڭگۇزلارنىڭ تاغاق سۆڭەكلىرىگە ئايەت ـ ئەپسۇنلارنى ئويۇڭالدىكەن ، ئۇلارنىڭ ئومايلىرى (ئايال داخانلىرى) بەكمۇ دانا بولۇپ ، توڭگۇز سۆڭەكلىرى سېلىنغان خالتىسىنى ئۆشنىسىدىن ئالمايدىكەن . كىشىلەر پال ئاچتۇرغىلى كەلسە ، ئاشۇ تاغاق سۆڭەكلىرىگە ئويۇلغان ئايەتلەرنى ئالدىكەن ـ دە ، كەلگۈسى ئىشلارغا ھۆكۈم قىلىدىكەن ، شۇڭا ئۇلار دولېلار (ئۆشنىسىدە ئەقلى بارلار) دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە كېيىنچە دولان دېگەن نامغا ئۆزگىرىپتۇ[2] .

△ «دولان» دېگەن سۆز «دولۇن» دىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش .

بۇ قاراشتىكىلەر مۇنداق دەيدۇ : «دولۇن» دولانلىقلار بۇنىڭدىن 1500 يىل ئىلگىرى بەيئەت قىلغان ھۆكۈمراننىڭ ئىسمى . قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇق تەشكىلاتى يىمىرىلىپ رايونلارغا بۆلۈنگەندىن كېيىن ، ئۇلار ئۆز تەۋەلىكىنى فامىلىگە ئوخشاش ئۆز نام‌لىرىغا قوشۇپ ئاتاش ئادەتلىرىنى قوللىناتتى . بۇنداق ئادەتلەر شۇ قەبىلىنىڭ ئۆزلىرى ۋە باشقا قەبىلىلەر تەرىپىدىنمۇ قوللىنىلاتتى ، بەزى قەبىلىلەرنىڭ نامى ، ئالايلۇق ، دىڭلىڭلارنىڭ نامى يەر نامى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى — ئېگىز قاڭقىللار ئارىسىدا بولسا ، باشلىقلىرىنىڭ قايسى قوۋمدىن بولۇشىغا قارىماي ، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى قىلىپ ئاتاپ ، ئۆزلىرىنى باشقا رايون ۋە قەبىلىلەردىن پەرقلەندۈرگەن . بۇ-

① مۇختار قادىر : « «دولان ، توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1989 ـ يىل 1 ـ سان ، 28 ـ ، 31 ـ بەتلەر .

② مۇختار قادىر : «دولان ، دولى ، دېلى ، لولى سۆزلىرىنىڭ باغلىنىشچانلىقى ۋە قەدىمكى دولان دىيارى ، دولان مەنتىقىسى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەنتىقى» ، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان ، 34 ـ بەت .

سان ـ ساناقسىز يېزا ـ قىشلاقلار ۋە ئاۋات شەھەرلەر مەۋجۇت ئىدى. تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا قىرپاند (هازىرقى تاشقورغان تەۋەسىدە)، يەركەن، بارچۇق قاتارلىق بەگلىكلەر مەۋجۇت بولغان بولسا، تۆۋەن ئېقىندا ئۇنسۇ (ئاقسۇ)، كۇسەن، كىنگىت (قارا شەھەر) ۋە كروران (هازىرقى چاقىلىق تەۋەسىدە) قاتارلىق بەگلىك-لەر مەۋجۇت ئىدى. بۇ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە سۇللاغ (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بەگلىك ھەمدە نۇرغۇنلىغان كىچىك بەگلىكلەر بار ئىدى. ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي پۈتۈكلىرىدە خاتىرە-لەنگەن تارىم ۋادىسىدىكى 36 بەگلىك مانا شۇلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئاپپاراتلىرى خېلىلا مۇستەھكەم، ئىگىلىكى گۈللەن-گەن هالەتتە ئىدى. مانا شۇ بەگلىكلەرنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا (بۈگۈن-كى مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا) قويۇق ئىپتىدائى توغراقلىق بولۇپ، بۇ توغراقلىقتا توپ ـ توپ ئوڭچىلار ياشايدى. ئۇلارنىڭ بۇ توغراقلىققا (بۈنىڭ بىر قىسىم ئىزنالىرى هازىرمۇ بار) كېلىپ توپلىشىش سەۋەبى هەرخىل بولۇپ، بەزىلىرى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن ۋاقتىنچە ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغانلار، بەزىلىرى هۆكۈمرانلارنىڭ قاتمۇقات زۇلۇملىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرغانلار، يەنە بەزىلىرى بولسا شىكار (ئوۋ) غا هېرىسمەنلەر ئىدى. بۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق هاياتىدا بارغانسېرى ئاۋۇپ، ئۆزئارا هەمكارلە-شىش، قۇدىلىشىش، مەھەللىلىشىش، ئىجتىمائىي بىرلىككە ئايلە-نىشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي كومۇنا باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى. بۇنداق توپلانغانلارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك ئەتراپتىكى ئۇيغۇر قەبىلە-لىرىدىن كەلگەنلەر بولغاچقا، ئۆزلىرىنى بىردەك قان ـ قېرىنداشلار هېسابلاشتى ۋە ئۆزلىرىنى ناھايىتى تېزلا «دۆڭلەنگەن (توپلانغان) ئوۋچى ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتاشتى. دولان دېگەن نام ئەنە شۇ «دۆڭلەن» دېگەن سۆزنىڭ كېيىنكى شەكىل ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت.

«ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ «ئۇيۇشماق، ئۇيۇشۇش» دېگەن مەنە-گە ئىگە ئىكەنلىكى هەممىگە مەلۇم. «دۆڭلەن» دېگەن سۆزمۇ «توپ-لىشىش، ئۇيۇشۇش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دولانلىقلارنىڭ

مەسىلەن ، دولانلىقلار «قوغۇن» نى «قوغان» ، «ئوتۇن» نى «ئوتان» ، «ئوغۇل» نى «ئوغال» ، «موغۇل» نى «موغال» ، «بولۇپ» نى «بولاپ» ، «قىلىدۇ» نى «قىلدا» دەيدۇ . دولانلىقلار شېۋىسىدىكى بۇ پەرقلەر يۇقىرىقى قارىشىمىزنى تېل جەھەتتىن ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .①

△ «دولان» دېگەن سۆز «تالا» ياكى «دالا» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن . ئاۋات ئاھىيىسىدىكى كونا سەنئەتكار ھەمتۇللا نىياز : «دولان» دېگەن سۆز «تالا» (tala ، سىرت دېگەن مەنىدە) ياكى «دالا» دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن . چۈنكى دولانلار شەھەر - بازارلاردىن يىراق بولغان چۆل - باياۋان ، جاڭگال ۋە توقايلىقلاردا ياشايدۇ . دولانلارنىڭ ئەسلىي يۇرتى يەركەن (دولان) دەريا قىرغاقلىرى بولۇپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇلارنىڭ دولانلار ياغاچ بىلەن قوپۇرۇلغان ساتمىلاردا ياشىغان . 20 — 30 ساتما بىر كەنتنى تەشكىل قىلغان بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا 72000 ساتمىلىق دولان بار ئىكەنمىش . مۇبادا مۇھىم ئىش بولۇپ يىغىلماقچى بولسا ناغرا چېلىنىدىكەن ، ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن ئاقسۇ دەرياسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئاقسۇ شەھىرى قارىتال يېزىسىدا ئاۋۋالقىدەكلا «ناغرىچى» دېگەن بىر يەر نامى بار . دولانلار توغراق ياغىچىدىن ھەرخىل سايمانلارنى ، قاچا - قۇچا ، قېچىق ، لىم ، تۆۋرۈك ھەتتا ناغرىنىڭ قارىنىنمۇ ياساشقا ئالاھىدە ماھىر كېلىدۇ ، دەيدۇ② .

△ «دولان» دېگەن نام ھەققىدە باشقىچە بىر مەنىنى ئوتتۇرىغا قويغانلار مۇنداق دەيدۇ :

«... دولان دېگەن ئاتالغۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى يېزىپ ئالالمىدۇق . سۆزمۇ سۆز مەنىسى «تەمە خەلق» ، «كۆچمەنچى» ، دېگەنلىك بولىدۇ . 200 يىل ئىلگىرى ھەزرىتى ئىشان شۇ خەلقنى «دولان» دەپ نام بەرگەن . بۇ دېگەنلىك «ئوبدانلىرىم» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ③ .

---

① مۇھەممەت ئوسمان : «دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى» (1) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1995 - يىل 9 - ئاي نەشرى ، 1 — 3 - بەتلەر .

② «دولان مۇقامى ئۇستىدە تېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» مەركىزىي مۇزىكا كىنىستۇتى نەشرىياتى ، 2004 - يىل 11 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 11 - بەت .

③ تېنىشبېق : «دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» (يى لىچېن خەنزۇچە تەرجىمىسى) ، «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» ، بېيجىڭ ، 1982 - يىللىق 5 - سان ، 39 — 41 - بەتلەر ؛ «تىل ۋە تەرجىمە» (خەنزۇچە) ، 1988 - يىل 4 - سان 49 — 52 - بەتلەر .

داق پەرقلەندۇرۇش بولۇپمۇ ئېگىز قاتقىللارنىڭ بۇركلى قەبىلىسى-نىڭ نامىدا ئېنىق بىلىنمەيدۇ . مەسىلەن ، ئېگىز قاتقىللارنىڭ كۆلۈگۇ قەبىلىسىگە بىخولى (بېكقولى) تۇنجى خان بولغاندا ، قەبىلىنىڭ نامى بىخولى (بېكقولى) نىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان . بىخولى سەللان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ، 391 - يىلى جۇجانلاردىن كۆلۈگۇ ئاكىسى سەللان ۋە جى گۈيچى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ ، قەبىلىلەرگە بۆلۈپ بېرىلدى . كۆلۈگۇ قاتقىللارنىڭ بىر قەبىلىسىگە باشلىق بولۇپ ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ قەبىلىنىڭ نامى كۆلۈگۈنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىپ ، قاتقىللارنىڭ كۆلۈگۇ قەبىلىسى مەيدانغا كەلگەن («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلى ، 1987 - يىل 8 - سان ، 29 - ، 35 - بەتلەر) . كېيىن «ئۇيغۇر» دېگەن نام داۋاملىق «خۇيگۇ» دەپ ئاتالغاندىن باشقا ، «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» ، «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى» ، «شىجۇ ئۇيغۇرلىرى» قاتارلىق ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان . «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نامىمۇ ئىدىقۇت خانى ئارسلان خانىنىڭ نامىدىن كەلگەن («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1986 - يىل 2 - سان ، 135 - بەت) .

يۇقىرىقى مىسالار قەدىمكى قەبىلە ۋە خەلقلەرنىڭ ئۆزى ياشىغان رايونىنىڭ نامىنى ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ، خانلىرىنىڭ نام - ئىسمىنى ئۆزلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «دولانلىق» دېگەن نام جۇجانلارنىڭ خاقانى دولۇننىڭ نامىدىن كەلگەن . دولانلىقلار بۆلۈنۈپ چىقىشتىن ئىلگىرى دولۇن خانىنىڭ پۇقراسى بولغان . كېيىن ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ئايرىلىپ چىقىپ ، ئاخىرىدا تارىم بوستانلىقىدىن ماكان تۇتقان . ئۇلار تىل ، ئۆرپ - ئادەت ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتە ئەسلىدىكى يەرلىك قەبىلىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرغان . شۇڭا يەرلىك كىشىلەر ئۇلارنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ ، ئەسلىدە دولۇن دۆلىتىگە قاراشلىق قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۇلارنى دولۇن تەۋەسىدىن كەلگەنلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بۇ نامنى قوللانغان . لېكىن دولانلىقلار «ئۇ» نىڭ ئورنىغا «ئا» نى ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكەچكە ، «دولۇنلۇق» كېيىن «دولانلىق» بولۇپ كەتكەن .

دولانلار موڭغۇل ۋە ئويراتلارغا مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراشلار كۆچ-لۈك دەلىل - ئىسپاتلار ئارقىلىق رەت قىلىنغان① . «دالا هونلار» ، «دۆڭلەن» ، «دولبلار» ۋە باشقىلار بىر خىل ئىلمىي پەرەز بولۇپ ، ماتېرىيال مەنبەسى يېتەرلىك ئەمەس . «دولان» دېگەن سۆز «دولۇن» دىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراشنىڭ ئىلمىي ئاساسىي يېتەرلىك ئەمەس . ئۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ . تېنىشپېنىڭ «دولان» دېگەن ئاتالغۇغا بەرگەن چۈشەندۈرۈشى ، ئۇنىڭ دولان يېزىلىرىدىكى تەكشۈرۈش جەريانىدا «ئاڭلاپ خاتىرىلىۋالغان» لىرى بولۇپ ، ئۇنى پاكىت ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدۇ . مېنىڭ گەرچە بۇ هەقتە باشلىغان تەتقىقاتىم تېخى دەسلەپكى باسقۇچتا بولسا-مۇ ، لېكىن ئىگىلىگەن ماتېرىيال ، سېلىشتۇرۇلغان مەنبەلەردىن چىقىرىلغان يەكۈنۈم «دولان» نامى «تۇران» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن .

1 . تىل نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىش قانۇنى-يىتىگە ئۇيغۇن هالدا ، «تۇران» دېگەن نامنىڭ «دولان» دېگەن نامغا ئۆزگىرىش ئېهتىماللىقى بار . ئەلۋەتتە ، بۇ ناهايىتى ئۇزاق ۋاقىت هەم تىل شېۋىسى ئوخشاش بولمىغان ئىپتىدائىي مۇهىتتىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇشى كېرەك .

2 . ئېتنىك مەنبە جەهەتتىن دولانلار تۈركىي تىللىق قوۋم بولۇپ ، ئۆزئارا تومۇرداش .

3 . جۇغراپىيىلىك مۇهىت جەهەتتىن ئىرانلىقلار تەرىپىدىن «تۇران» دەپ ئاتالغان تۈركىي تىللىق قوۋم بىلەن تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان «دولانگىت» (دولان) لار ئوخشاشلا بىر زېمىندا ياشىغان .

2 . دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

تارىخىي ماتېرىياللاردا «دولان» دېگەن نام كۆزگە چېلىققاندىن باشلاپ دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى هەققىدىكى قاراشلار بىۋاستە

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېئالېكتلىرى» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىل نەشرى ، 98 - ، 107 - بەتلەر ؛ ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى هەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 - يىل 3 - سان ، 65 - ، 70 - بەتلەر .

△ «دولان» قەدىمكى «تۇران» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان. بۇ خىل قاراشتىكىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئومۇمەن، قەدىمكى تۈرك قەبىلىلىرى ئىلكىدە بولغان پەرغانىدىن سىبىرىيىگىچە، ئافغانىستاندىن سەددىچىنگىچە سوزۇلغان كەڭ دىيارغا بېرىلگەن «تۇران زېمىنى» دېگەن بۇ ئورتاق نام، نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان ئۆزگىرىپ، ئۆزلىشىپ قالغان. ئېلىمىزدىكى ئۆزگىرىشكە كەلسەك، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دەل «ت» ھەرپى بىلەن «د» ھەرپىنىڭ ئالمىشىشى ئۇستىدىمۇ توختىلىپ، ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ت» ھەرپىنى «د» گە ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن، تۈركلەر «تۆگە» نى «yawat» دېسە، ئۇلار «yawad» دەيدۇ... «ر» ھەرپى بەزىدە «ل» غا ئالمىشىدۇ، دەپ يېزىپ مىسال بىلەن ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ھازىرقى جانلىق تىلدىمۇ «ت» ھەرپىنىڭ «د» ھەرپىگە، «ر» ھەرپىنىڭ «ل» ھەرپىگە ئۆزگىرىشى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، يەرلىك شېۋىلەردە بىر-بىر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بىراۋ تەرىپىدىن قىلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «قىلىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ «قىلتۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى ھېلى ھەم مەۋجۇت (بولۇپمۇ خوتەن شېۋىسىدە تېخىمۇ شۇنداق). بۇ پاكىتلار «دولان» قەدىمكى «تۇران» دېگەن سۆز (نام) دىن كەلگەن دېگەن قاراشنىڭ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ①.

△ «دولان» ئاتالغۇسى موڭغۇلچە سۆز بولماستىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇران» ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى. بىيجىڭدا نەشر قىلىنغان «ئەرەبچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» تە «تۇر، تۇران» سۆزى «دولان» دەپ ئىزاھلانغان («تاغلىقلار» دېگەن ئىزاھاتمۇ بېرىلگەن)②.

دېمەك، يۇقىرىقىلار «دولان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەنىسى ھەققىدىكى ئوخشىمىغان قاراشلار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى

---

① تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم: «دولان ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىل 2 ـ سان.

② تاڭنامەت روزى: «باباقۇ قەبىلىسى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىشلەر»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىل 3 ـ سان، 88 ـ، 89 ـ بەتلەر.

«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» (بىناكارلىق قىسمى 4 - جىلد) دا قەشقەر رايونى توغرۇلۇق «بۇ خەلقنىڭ ھەممىسى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىن بولۇپ، ئارىلاشما قاندىن. ئۇلار چىيەنلۇك دەۋرىدە دىنغا كىرگەن ئويراتلار بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى دولان. باشقىلىرىمۇ ئوخشاش» دېگەن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

1876 - يىل كروپاتكىن چارروسىيە گوبېرناتورى فون. كائوفمانننىڭ تەيىنلىشى بىلەن بىر «تەكشۈرۈش ئەترىتى» گە باشچىلىق قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭدا يېرىم يىلدىن كۆپرەك تۇرغان. ئۇ مۇشۇ جەريانداا «قەشقەرىيە» نامىلىق كىتابنى يېزىپ چىققان بولۇپ، بۇ كىتابتا دولانلارنىڭ بەزى ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان:

«مارالبېشى رايونى خىراجەت بېجى ئۈچۈن 40 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ رايوندا 3 مىڭ تۈتۈنلۈك ئائىلە بار ئىكەن. ئۇلار دولانلار بولۇپ، دولانلار بۇندىن 150 يىل ئىلگىرى، يەنى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە قەشقەرىيە (شىنجاڭ) گە كەلگەن موڭغۇللارنىڭ قەشقەر دەريالىسى، يەكەن دەريالىسى، خوتەن دەريالىسى بويلىرىغا ۋە لوپنۇر كۆلىگە يېقىن ئەتراپلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر قەبىلىسى ئىكەن. ئۇلار تاكى مۇشۇ كەمگىچە مۇشۇ جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلىشىپ كەلمەكتە. دولان قەبىلىلىرى ئۈچكە بۆلۈنىدۇ؛ (1) پاش - شىرىن قەبىلىسى. بۇلار چادىر كۆل كەنتىدىن ئاقسۇ شەھىرىگە بارىدىغان يول بويلىرىغا ۋە قەشقەر دەريالىسى بويىدىكى چوڭ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان پىچاقسۇندى كەنتىگە ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار بەزى چاغلاردا ئۆزلىرىنى موڭغۇل دەپمۇ ئاتىشىدۇ. (2) بارچۇق قەبىلىسى. ئۇلار مارالبېشىدىن يەكەنگە بارىدىغان يول بويىغا جايلاشقان. (3) بۇگۇر قەبىلىسى. بۇلار پەقەت چادىر كۆل كەنتىگىلا ئولتۇراقلاشقان».①

1877 - يىلى كروپاتكىن پرژىۋالىسكىيغا يازغان بىر پارچە خېتىدە دولانلار توغرۇلۇق يەنە تۆۋەندىكى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ:

«مارالبېشى قورغىنىنىڭ ئەتراپىغا 100 ئۆيلۈك دولان ئولتۇ-

① كروپاتكىن «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل 8 - ئاي، ئۈيغۇرچە نەشرى، 55 - 56 - بەتلەر.

تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا كەلگەن ئۇچۇرلار ، ئىلگىرىكى تارىخىي مەنبەلەردىن ئىگە بولغان ئۇچۇرلار ۋە باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئۇچۇرلار ئاساسىدا ، ئۇزلۇكسىز ئوتتۇرىغا قويۇلدى ، تارىخىي ماتېرىيال-لارغا كىرگۈزۈلدى ھەم تەتقىقاتنىڭ ئەسلىي ماتېرىيال مەنبەسى قى-لىندى . شۇنداق قىلىپ ، دولانلار ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلا-شىشىغا ئەگىشىپ ، ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى ماتېرىيال مەنبەلىرى ، تارىخىي ئۇچۇرلارمۇ كۆپلەپ قېزىپ چىقىلدى ھەمدە يېڭىدىن يېڭىغا ، ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇل-دى . تۆۋەندە دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى ئاساس-لىق كۆز قاراش ۋە ئۇلار ھەققىدىكى ئۇزۇمنىڭ بەزى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن .

1 . «دولانلار موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى» دېگەن قاراش

بۇ خىل قاراشتىكىلەر بىرقەدەر كۆپ بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە-كى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگىلىرى مۇنۇلار :

1 . دولانلار غەربىي موڭغۇل ئويراتلىرىنىڭ بىر قىسمى

يەكەن دەرياسى بويىدىكى مەكىت ، مارالبېشى ، يەكەن ، ئاۋات قاتارلىق رايونلاردا «دولان سەنمى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل خەلق ئۇسسۇلى ئوينىلىپ كەلمەكتە . دولان سەنمى تەتقىق قىلىنىپ يېزىل-غان بىرمۇنچە ماقالىلەردە « دولان » — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئايرىم جايلىرىغا ئولتۇراقلاشقان قەدىمىي قەبىلىلىرى-نىڭ بىرى» دەپ قارىلىپ كەلمەكتە .

بىراق قەدىمكى دولانلار ئۇيغۇر بولماستىن ، بەلكى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن بىر قىسىم غەربىي موڭغۇل ئويرات-لىرى بولۇپ ، ئۇلار 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندىلا ، ئاندىن ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن .

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا «دولان» ئاتالغۇسى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ . قەشقەر ، مەكىت ئەتراپلىرىدا «دو-لان» ، كۇچا ، بۈگۈرلەردە «دونە» ، لوپنۇر رايونىدا «دونا» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى «دولان» سۆزىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت .

دولانلارنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت ئۇسسۇلى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى «شىر شاھزادىنىڭ جىن قوغلىشى» غا ئوخشاپ كېتىدىكەن . ئۇلار ئۇسسۇل دېيىغا ئوخشايدىغان داپنى چېلىپ ، ئاغزىدا دۇرۇت ـ ئەپ-سۇن ئوقۇپ كېسەلنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەپ ئۇسسۇل ئويناىدىكەن . سۇرئەت بارغانسېرى تېزلىشىپ ئۇسسۇلچى تاكى بېشى قېيىپ يىقى-لىپ چۈشكىچە چۆرگىلەيدىكەن . » بۇ تېپىك شامان پېرىخونلۇق ئۇس-سۇلى بولۇپ ، ئۇ دوساننىڭ «موڭغۇل تارىخى» دا بايان قىلىنغان «شامان ئەقىدىسى بويىچە داپ چېلىپ جىننى قوغلاش» توغرىسىدىكى بايان بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە . بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ-كى ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دولانلارنىڭ پېرىخونلۇقنى كەسىپ قىلغان شامان ئەنئەنىلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى دېگەندىن كۆرە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ ئادىتى دېسەك كىشىلەر ئاسانراق قوبۇل قىلالاي-دۇ .

ئىككى يۈز نەچچە يىلدىن بۇيان ، دولانلار مىللەت ، تىل ، دىنىي ئېتىقاد ۋە دەۋر قاتارلىق جەھەتلەردە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈردى ، بۇ ئۆزگىرىشلەر مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنىڭ سەن-ئىتى — دولان ئۇسسۇلىدا ئەكس ئەتتى .

دولان ئۇسسۇلى قۇرۇلما جەھەتتىن بەلگىلىك شەكىلگە ئىگە .

... موڭغۇللاردا «داۋلا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۇسسۇل بولۇپ ، بۇ ئۇسسۇل مەيلى ئىسسىم جەھەتتىن بولسۇن ، مەيلى قۇرۇلما جەھەتتىن بولسۇن ھازىرقى دولان ئۇسسۇلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك .

... داۋلا ئۇسسۇلى بىلەن دولان ئۇسسۇلىنى سېلىشتۇرساق ، ھەر ئىككىلىسى قۇرۇلما جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش ، ھەر ئىككىلىسى ئىككى ئادەم بېقىشىپ ئويناىدىغان ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل بولۇپ ، ھەر ئىككى ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكا رېتىمى ئاستىلىقتىن ئىتتىكلىشىپ بارىدۇ . ھەمدە ھەر ئىككى ئۇسسۇلچى چۆرگىلەپ يۈقىرى باسقۇچقا يەتكەندە ئاخىرلىشىدۇ . ئوخشىمايدىغان تەرىپى شۇكى ، «داۋلا» ئۇس-سۇلىدا «ئۇسسۇلچى بېشىغا ئوت يېقىلغان ئىككى چىننى توختىتىپ ئۇنى ئاغزىدا چىشلىۋالغان چوكا بىلەن چېلىپ ئاۋاز چىقىرىدۇ . » بۇ تەرەپلەر ھازىرقى دولان ئۇسسۇلىدا كۆرۈلمەيدۇ . بۇ يەردىكى «بىر

راقلاشقان . ئۇلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . بىز سوراپ شۇنى ئۇقتۇقكى ، دولانلار 100 نەچچە يىل ئىلگىرى جۇڭغارىيىگە كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن ئائىلە ئىكەن . بىز بۇلارنى قالماقلار بىلەن قېرىنداش دەپ ھۆكۈم قىلىشقا ھەقلىقمىز .

ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەندە 40 مىڭ ئۆيلۈك بولۇپ ، ئۇلار مۇشۇ جايلاردىكى ئاساسلىق دەريا ئېقىنلىرىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقانىكەن . ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى لوپ-نۇر كۆلى بويىغا ، يەنە بىر بۆلىكى خوتەنگە كەتكەن ئىكەن .

بىز يەنە ئىلگىرىلەپ مېڭىپ كۆچا شەھرىنىڭ سىرتى ، بۈگۈر ۋە يېڭىسار ئەتراپلىرىغا بارغاندا يەنە دولانلارنى ئۇچراتتۇق . بىز سوراپ شۇنى ئۇقتۇقكى ، ئۇلار 10 نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا مارالبېشى-دىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەنكەن .»①

كروپاتكىن تەمىنلىگەن يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى — دولانلار موڭغۇل ياكى قالماقلار بىلەن قېرىنداش بولۇپ ، ئۇلار بۇندىن 150 نەچچە يىل ئىلگىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ بارغان . ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ بارغاندا 40 مىڭ ئائىلىلىك ئىدى .

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ، دولانلارنىڭ كۆپچىلىكى 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ بارغان غەربىي موڭغۇل ئويراتلىرى ياكى جۇڭغارلار بولۇپ ، ئۇلار 18 - ئەسىردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى تېز-لەشكەن . دولانلارنىڭ بۇ دەۋرده مىللەت بەلگىسىنى ئۆزگەرتىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى ، ئېھتىمال چىيەنلۇڭ خانىنىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ جۇڭغار توپىلاڭچىلىرىنى باستۇرغانلىقى ھەم بۇ يەردىكى خەلقلەرگە باستۇرۇش سىياسىتى قوللانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن .

دولانلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد پائالىيىتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە . مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنىپ يېزىلغان بىر ماقالىدە مۇنداق يېزىلغان :

---

① ن . ف . دوبورىۋېن : «بىرژۇالىسكىي تەرجىمىھالى» (« يىپەك يولىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1985 - يىل 9 - ئاي نەشرى ، 322 - بەتتىكى نەقىل) .

لىرىمۇ بۇ نامنى قوللانغان[1] .

2 . «دولان» سۆزى موڭغۇلچە «يەتتە» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «دولاغان» (dolagan) سۆزىدىن ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن ئې . ر . تېنىشېف «دولان خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى»[2] دېگەن مەخسۇس ماقالىسىدە بايان قىلىشچە ، ئۆزى 1956 - يىلىدىكى تىل تەكشۈرۈشتە ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ «تۆۋەن دولان» ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ «شاخقۇر» دېگەن جايلىرىدا بولغان ۋە دولانلار ھەققىدە بىر قىسىم ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان .

ئې . ر . تېنىشېف بۇ ماقالىسىدە ، دولان تىلىنى بىرىنچى بولۇپ تەكشۈرگەنلەر ئا . لېكوك ۋە س . ي مالوفلار ئىكەنلىكىنى ، بۇلاردىن ئا . لېكوكنىڭ «دولان تىلى لېكسىكىسى» دېگەن ئەسىرى 1961 - يىلى نەشر قىلىنغانلىقىنى (بۇ ئەسەر بىزنىڭ قولىمىزدا بولمىدى) ، س . ي مالوفنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1961 - يىلى نەشر قىلىنغانلىقىنىلا ئېيتىپ ئۆتىدۇ ۋە دولانلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا توختالماي ، كۆپىنچە دولانلارنىڭ ئېيتىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ .

ئې . ر . تېنىشېف بۇ ماقالىسىدە ، تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن دولانلارنى موڭغۇللارنىڭ قالماق - ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن ، دەيدۇ .

بىرىنچى ، دولانلار ئۆزلىرىنى يەتتە ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ . موڭغۇل ئەدەبىي تىلىدا «يەتتە» سۆزى «dologan» دېيىلىدۇ . بۇ سۆز تۇرغۇت دىئالېكتىدا «dolan» دېيىلىدۇ . ئىككىنچى بوغۇمدا [a] كېلىدىغان مۇنداق فورما قالماق دىئالېكتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى .

ئىككىنچى ، قالماق يىلنامىلىرىغا قارىغاندا ، تۇرغۇتلار كېرەيت-لەردىن كېلىپ چىققان . بۇ كېرەيتلەر قەدىمكى ئۇيغۇر رايونلىرىدا

---

① «يېپەك يولىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل مەنئىتى» ، (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1985 - يىل 9 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى) ناملىق توپلامدىكى خوپاڭجاۋنىڭ «داۋلا ۋە دولان» نامىلىق ماقالىسى (321 — 325 - بەتلەرگە قارالسۇن . بۇ ماقالە ئۇمەرجان تەرجىمىسىدە «شىنجاڭ مەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان .)

② ئې . ر . تېنىشېف «دولان خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» (بۇ ماقالە 1965 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» دا ئېلان قىلىنغان) ، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان (خەنزۇچە تەرجىمىسى) 49 — 52 - بەتلەر .

جۇپ چىننىنى بېشىغا توختىتىپ» دېگەن خاتىرىگە ئاساسلانغاندا ، ئىككى ئۇسسۇلچى ھەربىرى بېشىغا بىردىن چىنە توختىتىپ چىنە ئىچىگە ياغ قۇيۇپ ئوت ياقىدۇ . ھەم ئاغزىدا قومۇش چوكا چىشلەپ ، چوكىنى بېشىدىكى چىنىگە تەگكۈزۈپ يېقىملىق كۈي ھاسىل قىلىدۇ . بۇنداق بەدئىي ماھارەت گەرچە ھازىرقى دولان ئۇسسۇلىدا كۆرۈلمىسىمۇ ، لېكىن مەكىت رايونىدىكى دولانلارنىڭ «تەخسە ئۇسسۇلى» دا ساقلانىپ قالغان... «ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرى» دېگەن كىتابتا مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان : «بۇ مەزگىلدە (ئازادلىقتىن بۇرۇن) خەلق ئىچىدىكى بەزى ئەر سەنئەتكارلارمۇ «تەخسە ئۇسسۇلى» نى ئويناپتتى . ئۇسسۇل ئوينىغاندا ئۇسسۇلچى ھەربىر قولىغا ئىككىدىن تەخسە تۇتۇپ ئۇنىڭدىن ئۇسسۇل مۇزىكىسىغا تەڭكەش قىلىپ ئاۋاز چىقارغاندىن سىرت ، يەنە بېشىغا چاي قۇيۇلغان پىيالىنى قويۇۋالاتتى . بەزىلىرى ھەتتا ئاغزىدا قوشۇقنى چىشلەپ ، ئۇنى بېشىدىكى پىيالىگە تەگكۈزۈپ ئاۋاز چىقىراتتى . يەنە بەزى ئۇسسۇلچىلار بېشىغا ساماۋەر توختىتىپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 2 — 3 پىيالە قويۇپ ئۇسسۇل ئوينايتتى» . ناھايىتى ئېنىقكى ، دولان ئۇسسۇلى ئاممىۋىلىق جەھەتتىن داۋلا ئۇسسۇلىنىڭ يۇقىرى بەدئىي ماھارىتىنى خەلق ئارىسىدىكى سەنئەتكارلارغا قالدۇرغان . ۋاقىت جەھەتتىنمۇ دولان ئۇسسۇلىنىڭ داۋلا ئۇسسۇلىدىن ئۆزگەرگەنلىكىنى ، ھەم «دولان» ئاتالغۇسىنىڭ «داۋلا» سۆزىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز ؛ 18 - ئەسىردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم رايونىغا كۆچۈپ بارغان ئويراتلار ياكى جۇڭغارلار گەرچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت ، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ ، ھېيت - بايرام ياكى مول ھوسۇل ئالغاندىن كېيىنكى كۈنلەردە دائىم باشقىلار تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئۇسسۇلى دەپ قارالغان داۋلا ئۇسسۇلىنى ئوينايدۇ . بۇ ئۇسسۇل ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ كىشىلەر بۇ داۋلا ئۇسسۇلىنى ئوينايدىغان كىشىلەرنى داۋلا ۋە دولان دەپ ئاتاشقان . ھەم جەنۇبىي شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز-

«dolagan» ، دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، تۇرغۇت تىلىدا بولسا «dolan» ، دەپ ئوقۇلىدۇ ، ئالدىنقى ئەسىردىكى ياۋروپا سەيياھلىرى دولانلار ئاۋۋالقىدەكلا ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن موڭغۇل كىيىمىنى كىيىدۇ ، يەنى ئۇچىسىغا ئۇزۇن تون ، پۇتىغا ئېگىز پاشنىلىق ، ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيىدۇ ، يۈزى يۇمىلاق ، مەڭز سۆڭەكى پۈلتىيىپ چىققان ، بولۇپمۇ ئاياللىرى ئاۋۋالقىدەكلا موڭغۇللارنىڭ چىرايىنى ساقلاپ قالغان . دولانلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . تىلى ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا ئوخشايدۇ ، بىراق ئۆزگىچىلىككە ئىگە ، يەنى موڭغۇل تىلى سۆزلۈكلىرى ۋە قىرغىز تىلىنىڭ بارلىق ئامىللىرىنىمۇ تاپقىلى بولىدۇ . بەزىلەر بۇ تىلنى بىر خىل مۇستەقىل تىل ياكى دولان تىلى دەپ ئاتاش كەرەك دەپ قارايدۇ . يەنە بەزىلەر بۇلارنىڭ تىلىنى ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىئالېكتىغا (ياكى شەرقىي دىئالېكتىغا) تەۋە» دەپ قارىشىدۇ① .

3 . دولانلار — موڭغۇل قەبىلىسى «دوغلات» لارنىڭ بىر تارمىقى

بۇ قاراشتىكىلەر «دولانلار دوسانىڭ موڭغۇل تارىخى» (多桑古蒙史) دا خاتىرىلەنگەن موڭغۇل قەبىلىسى «دوغلات» (dovghlat • 朵豁剌惕) لارنىڭ بىر تارمىقى دەيدۇ② ھەم «تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، چىڭگىزخان قوشۇن تارتىپ غەربىي لياۋ (قارا قىتتان) خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن ، بۇ زېمىنلارنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بەرگەن . كېيىنچە چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادلىرى مۇشۇ يەرلەردە چاغاتاي خانلىقىنى قۇرۇپ چىقان . 14 - ئەسىردە چاغاتاي خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمى يەنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ، شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلار ئەمەلىي كۈچى كۈچلۈك موڭغۇل دوغلات قەبىلىسىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولغان . بەزىلەر دوغلاتلار تاڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدىكى دولۇ (咄陆) لارنىڭ ئۆزى

---

① «شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ تارىخ - مەدەنىيىت لۈغىتى» ، 150 - بەت . (بۇ تېرمىنى فەن جىيىڭ يازغان .) («دولان مۇقامى ئۈستىدە» ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 8 - بەتتىكى نەقىل) .

② گۈەن يېۋى «مۇزىكا مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «دولان» ، ۋە ئۇلارنىڭ مۇزىكىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ، خەنزۇچە 1988 - يىللىق 5 - سان ، (بۇ مۇشۇ ماقالىدىكى بىر تۈرلۈك قاراش) .

كۆچمەنچىلىك قىلاتتى ، ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولاتتى . شۇنىڭغا قارىغاندا ، دولانلارنىڭ موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن قالماق - ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى ئېھتىمالغا يەك يېقىن . ئوتتۇرا ئاسىياغا سايا‌ھەت قىلغۇچىلار ، مەسىلەن . ن . م . پرژېۋالىسكىي ۋە ۋ . ئى روبوروۋسكىيلار مۇشۇنداق تونۇشتا بولغان .

ئۇچىنچى ، دولان مەشرىپىنىڭ ئاخىرىدا «غوجا ئالدىرۋاق» ئۇ- يۇنى ئويىنىلىدۇ . بۇ مۇڭغۇلچە «goot — ئومۇمىي ، ئومۇمىي قىلىش» + «aldah — يوقىلىش ، تۇگىشىش» = تۇگىشىپ كەت- كەن ، دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن[1] .

بۇنىڭدىن باشقا ، دولانلارنىڭ «يەتتە ئۇرۇق» تىن كېلىپ چىق- قانلىقىغا ئائىت مۇنداق مەلۇماتمۇ بار :

«دولانلار چىڭگىز سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى . دولان ئەڭ دەسلەپ (چېيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى ، مىلادىيە 1755- يىلى) چىڭگىز سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە بىر يەر نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان ، («جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 14 - جىلد) ، ئاتالمىش دولان رايونى ئاقسۇنىڭ جەنۇبى ، تارىم دەريا بويلە- رى ئىدى . كېيىنكى چىڭگىز سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە دولان «دولۇن (多伦) ، دولەن (兰情) ، داۋلان (兰道) ، دولان (兰朵) دېگەن خەتلەر بىلەن خاتىرىلەنگەن . چىڭگىز ئەمەلدارلىرى يوللىغان مەكتۇپلاردا : «بۇ ئۇيغۇرلار ھەمىشە كۆچۈپ يۈرىدۇ ، ئۆرپ - ئادەتى ھەر قايسى ئايماق - شەھەرلەردىن پەرقلىنىدۇ ، » ، دېيىلگەن («جۇڭ- غارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» ، 75 - جىلد) ، دولانلار ئاساسەن بارچۇق (مارالبېشى) بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىدىكى تارىم دەريا بويىدا ياشايتتى . چىڭگىز سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىللىك كۆچۈرۈشى ئارقىلىق دولانلار يەنە كورلا ، بۈگۈر ، چېدىر ، يېڭىسار ھەم ئىلى رايونلىرىغا تارقالدى . بۇندىن باشقا خوتەنگىمۇ ئاز ساندا تارقالغان .

دولانلار ئۆزلىرىنى موڭغوللار دەپ ئاتاپ ، يەتتە ئۇرۇقتىن كې- لىپ چىققان دېيىشىدۇ . مۇڭغۇل يېزىق تىلىدا «يەتتە »

---

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىل نەشرى ، 100 - ، 101 - بەتلەر ؛ «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىللىق 4 - سان ، 110 — 111 - بەتلەر .

بەت ، ئوت ـ چۆپى مول بولغاچقا ، موڭغۇل چارۋىچى قەبىلىلىرى ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ، مال ـ چارۋا بېقىشقا تازا باب كېلىدىغان يەر بولۇپ ، بىر قىسىم موڭغۇللار مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالغان . 17 ـ ئەسىردە جۇڭغارلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ، غەربىي موڭغۇللاردىن بولغان ئويراتلار جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى مەكىتكە بېرىپ ئولتۇراق-لاشقان . ئۇزۇن مەزگىل ئارىلىشىپ ئولتۇرۇش ، ئورتاق ئىشلەپچە-قىرىش ۋە ياشاش جەريانىدا ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ دولانلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەن① .

تۆۋەندە ، دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى — «دولانلار موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى» دېگەن ئاساسىي قاراش ۋە ئۇنىڭ بىرقانچە تۈرلۈك تارماق قاراشلىرى ھەققىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىمىز .

1 . «دولانلارنى غەربىي موڭغۇل ئويراتلىرىنىڭ بىر قىسمى» دېگۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى خوباڭجاۋ بولۇپ ، ئۇلار ئاساسەن «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» ۋە «قەشقەرىيە» ناملىق تارىخىي كىتابلار-دىكى مەلۇماتلار ئاساسىدا «دولانلار 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ بارغان غەربىي موڭ-غۇل ئويراتلىرى ياكى جۇڭغارلاردۇر .» دېگەن قاراشنى ئىسپاتلىماق-چى بولىدۇ .

ھالبۇكى ئويرات موڭغۇللىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىما-لىغا تارقالغان موڭغۇللارنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇپ ، ئۇلار ئېلىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرىدە《厄鲁特》،《卫拉特》،《外剌》، 《惕亦剌斡》دېگەندەك ناملار بىلەن خاتىرىلەنگەن . بۇ ناملار موڭغۇل تىلىدىكى《Oirad》دېگەن سۆزنىڭ ھەرخىل ئاتىلىشى ۋە ئاھاڭ تەرجە-مىسىدىن ئىبارەت . «ئويرات» دېگەن سۆز موڭغۇلچە «ئۇيۇشقاق» دېگەن مەنىدە ، ئىسلام تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردا ، بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە ئۇلار يەنە «قالماق» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان . ئەبۇلغازى باھادۇرخان تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى

① «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 5 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 516 ـ بەت .

بولۇپ ، تۈركلەشكەن بىر موڭغۇل قەبىلىسى ئىدى دەپ قارىشىدۇ . يەنە بەزىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دولات (杜拉特) لارنى كۆرسىتىدۇ ، دەيدۇ[1] » . بۇ كۆز قاراشتىكىلەر دولانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى دوغلات قەبىلىلىرىگە باغلاپ «دولان» ، «دوغلات» ، «جاغرات» لارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ھەرخىل ئاتىلىشىدىن ئىبارەت ئىدى ، دەپ قارىشىدۇ[2] .

4 . دولانلار — موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىلاشمىسى

تارىم ئويمانلىقىدا 9 ـ ئەسىردىن تارتىپ تۈركىي خەلقلەر كۆپ-لەپ كۆچۈپ كەلگەندىن بۇيان كۆپ قېتىم ئىرقلار ئارىلىشىش يۈز بەردى . بۇنىڭ ئاقىۋىتى دەل ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىرقلارنىڭ ئارىلـ-شىشى بولدى . كۆپلىگەن موڭغۇللار غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ بىرقا-چە ئاۋات شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلدى . ئۇلار قەشقەردە سىياسىي مەركەز قۇرۇپ ، قەشقەر دەرياسى ، يەكەن (دولان) دەرياسى بىلەن ئاقسۇ دەرياسى قوشۇلغان رايونلاردا كۆپلىگەن چارۋىچىلارنـى ئورۇن-لاشتۇردى . ئۇلارنىڭ بويسۇندۇرغۇچىدىن ئىبارەت «ئەلا» سالاھىيە-تى بىلەن يەرلىك خەلقلەر ھەمدە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى پەيدا بولۇپ ، يەكەن (دولان) دەرياسى بىلەن قەشقەر دەرياسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ئاتالمىش «دولانلار» مەيدانغا كەل-دى[3] .

مەكىت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىمۇ دولانلار بار . 13 ـ ئەسىردە چىڭگىزخان شىنجاڭنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، جەنۇبىي شىنجاڭ چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى . چاغاتاي تەخىرتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن . ئەينى چاغدا مەكىت-لىكلەر ناھايىتى ئاز بولۇپ ، دەل ـ دەرەخلەر باراقسان ، يېرى مۇن-

---

① شۆزۇجىڭ تۈزگەن : «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي تۈزۈمۈش تارىخى» ، 433 ـ بەت ؛ «ئوتتۇرا ئاسيا مۇغوللىرى تارىخى» 154 ـ بەت ، 1 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن .

② مەملىكەتلىك مەنپەئەت ئىلمى «9 ـ بەش يىللىق» پىلان تەتقىقات تېما گۇرۇپپىسى «دولان مۇقامى ئۇستىدە» ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى ، 2004 ـ يىل 11 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 7 ـ ، 8 ـ بەتلەر .

③ قەن جۇن : «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىرقلارنىڭ تارقىلىشى» ، «تىنچلىق گېزىتى» 1947 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ ، 11 ـ كۈنى . گېنسۇ كۆتۈپخانىسى «غەربىي شىمال مىللەت ، دىن ، تارىخ ماتېرىياللىرىدىن ئۈزۈندە» ، 70 ـ بەت («دولان مۇقامى ئۇستىدە» ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 7 ـ بەتتىكى نەقىل) .

ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بۇ خىل پائالىيەتلىرى ، تەبىئىي هالدا ، بۇ جايلاردىكى هاكىمىيەتلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىماي قالمايتتى . ئويرات موڭغۇللىرى XVI ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا يېڭىۋاشتىن كۈچ توپلاپ موغۇلىستان ئەتراپلىرىغا كەلگەندە ، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرەشىدخان 1523 — 1524 ـ يىلىنىڭ قىش پەسلىدە «قالماقلارغا قارشى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى» ۋە XVI ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە «ئۇلارنىڭ (ئويرات موڭغۇللىرىنى دېمەكچى — ئاپتور) ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرىنى چارۋىچىلىق قىلىدىغان ماكانلىرىدىن جەنۇب تەرەپتىكى كۆكجۇر يايلىقى ئەتراپىغا كېتىشكە مەجبۇر قىلدى»① . شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە ، ئويراتلار تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا بىر مەزگىل قۇدرەت تاپقاندەك بولدى . ئەمما ، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۇز بەرگەن ئويراتلار بىلەن شەرقىي موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بۇزۇلۇشى ، ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن بىر مەزگىللىك بىرلىككە كەلگەن بىر تۇتاشلىق ۋەزىيەتنىڭ بۇزۇلۇشىغا هەم ئويراتلارنىڭ ئىچكى بىرلىكىنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەب بولدى . بۇ هال بىر يېرىم ئەسىرچە داۋام قىلدى . مىلادىيە XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ، چارروسىيە ئويرات رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە باشلىدى . بۇنداق ئىچكى — تاشقى بېسىم بىلەن ئويراتلار بۆلۈنۈشكە باشلاپ ، كۈچى تەدرىجىي ئاجىزلاپ كەتتى ۋە ئاخىرىدا ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە ئورۇن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى . بىراق ، مىلادىيە XVII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلىغان جۇڭغارلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ چوڭ سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە رول ئوينىشقا باشلىدى .

جۇڭغارلار بولسا ، ئەسلىدە موڭغۇل ئويرات قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى . XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىدىن ئېتىبارەن ئويراتلارنىڭ بىر بۆلىكى غەربكە ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يارىش ئويمانلىقى (بۇگۈنكى جۇڭغار ئويمانلىقى) ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلـ

① يۈنۈسجان ئىلى : «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1990 ـ يىل 2 ـ سان ، 169 ـ ، 171 — 173 ـ بەتلەر .

شەجەرەئى تۈرك» دە «قالماق» سۆزى تۈركچە «قالماق» يەنى «ئور-نىدا قالماق» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانلىقى بايان قىلىنغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، «ئويرات» دېگەن نام مىلادىيە XII ئەسىردە تىلغا ئېلىنىشقا باشلىدى① . چەت ئەللىك موڭغۇلشۇ-ناسلار ئۇلارنى قالماق (kalmucks) دېگەن ئومۇمىي نام بىلەنمۇ تىلغا ئالىدۇ . قالماق دېگەن نام ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ ، تار مەنىدىكىسى XVII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ۋولگا دەريا بويلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ، كېيىن شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان تورغۇت قەبىلە-سىنىلا كۆرسىتىدۇ . كەڭ مەنىدىكىسى پۈتكۈل ئويرات موڭغۇللىرى-نىڭ جۈڭغار ، دۆربىت ، تورغۇت ، خوشۇت قاتارلىق تۆت چوڭ قەبى-لىسىنى كۆرسىتىدۇ . شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر بۇ نامنى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ، ئويرات موڭغۇللىرى موغۇلىستان چېگرالىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغاندا كەڭ تۈردە قوللان-غان . «شۇڭا قالماق دېگەن بۇ نامنى ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەمدە شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان باشقا خەلقلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغاندىن كې-يىنلا ، ئاندىن ئونتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان دەپ جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن» .

ئويرات موڭغۇللىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى-دە يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سەككىز دەريا ۋادىسىدا-كى ئۇسۇنلار (兀儿速惕部) بىلەن قوشنا جايلاردا ياشىغان بولۇپ ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە پەيدىنپەي كۈچەيمىشكە باشلىدى . ئالاھەزەل XIV ئەسىر ئاخىرلىرىدا ئويرات موڭغۇللىرى موڭغۇل چۆللۈكىدە باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن ، شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا «موغۇلىستان» دەپ ئاتالغان شىنجاڭ رايونىغا سىلجە-دى . بۇ ۋاقىت دەل شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زەئىپلىشىپ ، تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى خىزىر خوجىنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىق مەركە-زىنى ئىلى ۋادىسىدىن بىشبالىققا كۆچۈرۈپ كېلىپ ، بىشبالىق ھاكە-مىيىتىنى قۇرغان ۋاقتى ئىدى . «مىلادىيە 1408 - يىلى ئويرات موڭغۇللىرى بىشبالىقنى ئىشغال قىلىۋالدى»...

① ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنسا سىدىق : «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1991 - يىل 11 - ئاي نەشرى ، 1198 - بەت .

سەئىدىيە خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى . لې-كىن ، 4 — 5 يىلغا بارمايلا ، يەنى 1700 ـ يىلى سۈئان ئارابدانىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى بىلەن ئايانغلاشتى .

جۇڭغارلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى بېسىۋالدى ۋە يەرلىك يۇقىرى قاتلام ئەربابلە-رى ئارقىلىق بۇ رايونغا ۋاستىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلدى . جۇڭغارلار «قاراتاغلىق» لارنىڭ ئاتامانى دانىيال خوجىنى يىلىغا 100 مىڭ سەر كۈمۈش ئولپان تاپشۇرۇش قاتارلىق بىر قاتار شەرتلەر بەدىلىگە خان قىلىپ تىكلەپ قويدى . دانىيالخان 1703 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى خوجا يەئقۇپ دەۋرىدە جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭنى بۆلۈپ باشقۇرۇش چارىسىنى قوللىنىپ ، ئۇنىڭ ئەمەلىي ھوقۇق دائىرىسىنى يەكەن ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان قەشقەر ، ئاقسۇ ، خوتەن قاتارلىق جايلار بىلەنلا چەكلەپ قويدى . ھەرقايسى چوڭ شە-ھەرلەرگە ئايرىم ئەمەلدار قويۇپ ، باشقا مەزھەپتىكى خوجىلار ئارقە-لىق باشقۇرۇپ ، ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا جۇڭغارلارغا خىراج تۆلەيدىغان قىلدى . «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» ئاتاقتىلا ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئىدارە قىلغۇچىلىرىدىن بولۇپ قالدى .

جۇڭغارلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا دائىملىق لەشكەر تۇرغۇزماي ، ھەرقايسى شەھەر ـ بوستانلىقلارغا يەرلىك مىللەتتىن بولغان قورچاق ئەمەلدارلارنى ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا قويۇپ ، ئۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق باج ـ خىراج ئالدى[1] .

تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا ، «بۇ دەۋردىكى قالماق ، ئويراتـ-لارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ماكانلىشىپ قالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ‹دولان› دەپ ئاتىلىپ قالغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال يوق . ‹تارىخىي رەشـ-دى ، نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمانلىرى تۆۋەندىكى مۇلاھىزىلىرىدە ‹تارە-خىي رەشىدى› گە ئاساسەن ، قالماق ياكى ئويراتلارنىڭ XVI ئەسىردە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ : ‹تارىخىي رەشىدى› ، دەۋرىدە ، ئالتە شەھەردە ئۇيغۇرلاردىن باشقا بىر-

① ئالىيە ئەنۋەر : «جۇڭغار ۋە مەنچىڭ خانلىقلىرىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى ئىدارە قىلىش سىياسىتى توغرىسىدا» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2000 ـ يىل 9 ـ سان ، 55 ـ ، 56 ـ بەتلەر .

دى . ئۇز ۋنغا قالماي ئويراتلار جۇڭغار ، خوشۇت ، دۆربۇت ۋە تۇرغۇت دېگەن تۆت قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتتى . XVII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا جۇڭغار قەبىلىسى باتۇر قۇنتەيجى قەبىلە ئاقساقىلى بولۇپ تۇرغان دەۋردە تەدرىجىي كۈچىيىپ ، باشقا ئويرات قەبىلىلىرىنى تىزگىنلەشكە باشلىدى . ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ، چوڭ ئوغلى سىڭگى ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى . 1673 ـ يىلى سىڭگى قەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى غالدان جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى . XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالىمانچىلىق پەيدا بولۇپ ، پادىشاھ ئىسمائىلخان قاراتاغلىق خوجىلارنى قوللاپ ، ئاق تاغلىقلارنى تەدرىجىي سىقىپ چىقىرىشقا باشلىدى . شۇ قاتاردا ئاق تاغلىقلارنىڭ يولباشچىسى ئاپپاق خوجا قەشقەردىن پالاندى . ئۇ ، ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالى ئارقىلىق تىبەت خانلىقىغا كىرىپ ، تىبەت ھۆكۈمرانى دالاي لامانىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ۋە ئۇنىڭ ئۆز مۇرىتى غالدانغا يېزىپ بەرگەن ئاپپاق خوجىغا «يارەم» قىلىپ ، ئۇنىڭ «قانۇنلۇق خانلىق تەختى» نى قايتۇرۇپ ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى مەكتۇپقا ئىگە بولۇۋالدى . مەزكۇر مەكتۇپنى كۆرگەن غالدان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان بولسىمۇ ، جەنۇبقا چېقىلالماي تۇرغان پۇرسەتتە بۇنداق ئىچكى ماسلىشىشقا ئىگە بولغانلىقىدىن خۇشال بولۇپ دەرھال لەشكەر ئەۋەتىپ ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، ئاپپاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلەپ ، ئۇنىڭ قولى ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى . شۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاي ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى جۇڭغار موڭغۇل خانلىقىنىڭ ئىدارىسى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى .

مىلادىيىنىڭ 1678 — 1696 ـ يىللىرى ئارىلىقىدىكى 18 يىل ئىچىدە جۇڭغارلار دەھشەتلىك مىللىي ۋە سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇپ ، ئېزىش ، قۇل قىلىش ، قىرغىنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدى . شۇڭا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقلەر مۇھەممەدخان باشچىلىقىدا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، يەكەن

تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان ۋە رەخت ، دۇردۇن ، تاۋار ، چاي ئىنئام قىلغان ، قوشۇن كەتكەندىن كېيىن جۇڭغارلار ئىگىلىۋال-غان... » («پادىشاھنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتىش سىياسىتى» گە تەس-تىقى 51 - توپلام 28 - 29 - بەتلەر . چىەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى ، 1758 - يىلى ، 3 - ئاي) .

«دولان بېگى ئارىز (阿尔祖) قاتارلىقلار مىڭ ئۆيلۈك مۇ-سۇلماننى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى ، ئۇلار بىزنى خوجا جاھان مەجبۇرلىغان ، ئەمدى تەسلىم بولۇپ كەلدۇق ، دەيدۇ . پەقىرنىڭ تەكشۈرۈشىچە ، دولان مۇسۇلمانلىرى ئەزەلدىن بارچۇقتا ئولتۇرۇپ كەلگەن . بۇلتۇر خوجا جاھان كۇچادا مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كې-يىن ، ئابدۇخالىقتىن ئېيتىپ بەرگەن ، ئۇلار دەرھال كۆچۈپ كەت-كەن . بۇ ئەھۋالىيەتتە مەجبۇرلىغانلىق بولمىسا كېرەك... ئۇلار ناھايە-تى ئەسىرىشىپ ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ ، شۇڭا بۇرۇنقى سولا ئامبال بېگى (散秩大臣) توختىنىڭ ئىنىسى ئابدۇلھەينى ھاكىم قىلىپ ، شۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرساق ، ۋاقتىنچە ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ قىشنى ئۆتكۈزۈپ تۇرسا ، كېلەر باھاردا ئۇلارنى بوز يەر ئېچىشقا (غۇلجىغا دېمەكچى — ئاپتور) يۆتكىسەك» («پادىشاھنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتىش سىياسىتى» گە تەستىقى ، 75- توپلام ، 42 - ، 43 - بەتلەر . چىەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى ، 1760 - يىلى 7 - ئاي)[1] .

«چىڭگىزنامە» ناملىق كىتابتا يەكەن خانى ئابدۇللا خانىنىڭ ھىج-رىيە 1048 - يىلى (مىلادىيە 1638 - يىلى) ئەتراپىدا ئەنجانغا يۈرۈش قىلغانلىق پائالىيىتى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە ، دولان بېگىنىڭ ئابدۇلباقىنى ئۆلتۈرگەنلىك ۋەقەسىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ[2] .

«چۇقان ۋەلىخانوف ئەسەرلىرى» دە مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇل-غان : «بۇرھاندىن خوجىنىڭ قوشۇنى يەكەن ، قەشقەر ، خوتەن قو-شۇنلىرى بىلەن قارا قىرغىزلارنىڭ قوشۇنىغا ھەقىقەتەن تەڭ كېلەل-

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىل نەشرى ، 104 — 105 - بەتلەر ؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987- يىل 4 - سان ، 113 - ، 114 - بەتلەر .

② مۇللا مىرسالىھ كاشغار «چىڭگىزنامە» 161 - بەت .

دىنبىر ئاتىلانغان مىللەت قالماقلار ئىدى... موڭغۇللار ۋە خەنزۇلار ئۇلارنى «ئويرات» دەيتتى. بۇ بەلكىم ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئىسمى بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ سانى چوقۇم ناھايىتى ئاز. تۈركىي ئۇرۇقتىن ئەمەس، موڭغۇل ئۇرۇقىدىن، ئۇلارنىڭ يۇرتى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە، ئۇلارنىڭ پەقەت بىر قىسمى ئالتە شەھەر دائىرىسىدە. شۇڭا توغرىسى ئۇلارنى شەرقىي خانلىق ياكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاھالىسى دېيىش كېرەك. ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئەمەلىيەتتە ھازىرقى ئولتۇراق رايونىغا ئاساسەن ئوخشاش. موڭغۇلىستانغا ئوخشاش، بۇ رايوندىمۇ شەھەر يوق ۋە تېرىلغۇ مەيدانى يوق.

موغۇل خانلىرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئۇلار بۇ دۆلەتنىڭ تارىخىدا ئانچە مۇھىم ئەمەس دېگۈدەك ئورۇندا تۇرغان. دۆلەت ئىشلىرىدا ئانچە تەسىر كۆرسەتمىگەن، لېكىن موغۇللار زەئىپلەشكەندىن كېيىن، XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇلار يەنە باش كۆتۈرۈپ ناھايىتى زور بىر كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە سالىخادىكى زاڭزۇلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرگەن.»①

نەق مۇشۇ دەۋردە، ئاقسۇ تەۋەسىدە دولانلارنىڭ بارلىقى توغرىسىدا ۋە ئۇلارنىڭ خوجا جاھان تەرەپتە تۇرۇپ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ھەرىكەتلەرگە قاتناشقانلىقى ئۇچۇن، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلغانلىقى توغرىلىق تۆۋەندىكى خاتىرىلەرنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

«پەقىرلىرى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لوپنۇرغا باردىم، يېرى كەڭ، زىچ ئورمانلىق جاي ئىكەن. مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىقى قاشقا قاتارلىقلار تەسلىم بولۇپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇلار ئەسلىدە ئىككى مىڭ ئۆيلۈك كىشى بولۇپ، بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان ئاقسۇ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېتىپ، ئالتە يۈزدىن ئوشۇق ئادەم قاپتۇ. ئۇلار بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. قىرىق يىل بۇرۇن قوشۇنىمىز تۇرپاننى تىنچىتقاندا، جاڭجۇن ئۇلارنى

---

① «تارىخىي رەشىدى»، (مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى»)، خەنزۇچە 1 ـ قىسىم، 111 ـ بەت، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ 4 ـ بابى. (مىرسۇلتان ئوسمانوف «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 ـ يىل 4 ـ سان، 113 ـ بەتتىكى نەقىل).

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، دولانلار ، ئويراتلار جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈشتىن بۇرۇنلا «دولان» دېگەن نام بىلەن تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان . بۇ دەۋردە دولانلارنىڭ نوپۇس سانى خېلى كۆپ بولغان ، ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە خېلى زور رول ئويناغان ، ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان خەلق ئىدى① .

تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

«تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندا ، ئې . ر . تېنىشېۋنىڭ ماقالىسىگە ئاساسەن 32 مىڭ ئۆيلۈكچە بولغان (تەخمىنەن 150 مىڭدىن 170 مىڭغىچە) ئادەمنىڭ پەقەت ئوچ يۇز يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاھالىسى شالاڭ ئۇيغۇر رايونىدا ئۆز تىلىنى تەلتۆكۈس يوقىتىپ قويۇشى مۇمكىن ئەمەس .

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئارقىسىدا قوللىنىپ قالغان بىر قىسىم موڭغۇل تىلى سۆزلىرىنى (مەن لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنى تارىختا موڭغۇللار بىلەن ياكى مەلۇم دەرىجىدە ئارىلاشقان ، ياكى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان ، دەپ قارايمەن) تاھازىرغىچە تاشلىماي كېلىشى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئەينو (ئابدال) تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ (ئاساسەن لېكسىكا قىسمىدا) خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسى تامئېغىل رايونىدا ۋە قەشقەرنىڭ خانئېرىق رايونىدا ھازىرمۇ ئاندا ـ ساندا قوللىنىلىشى بىر تىلنىڭ يەنە بىر تىلغا سىڭگەندىمۇ ئىز ـ تىزى قالماسلىقىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ۋاھالەنكى ، بىز تارىم شېۋىسىدە مۇنداق قالماق ـ ئويرات تىلى ئېلېمېنتلىرىنى ئۇچراتمىدۇق . ھەتتا بەزى ئۇيغۇر رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قولىنىلىدىغان « (manjlaj مۇڭغۇلچە «پېشانە) » سۆزى دولان لاردا «Páfan» دېيىلىدۇ .

بەلكىم موغال شېۋىسى توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا كۆرسەتكىنىمىزدەك ، «تارىخى رەشىدى» دە قەشقەر ۋە تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقان

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1987 ـ يىل 4 ـ سان ، 114 ـ بەت ؛ ئۇمەرجان ئىمىن «دولان» ئاتالغۇسى ھەققىدە ، «ئاۋۇلا» ، سۆزلىرىنى ئۆزگەرتكەنمۇ ؟» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1989 ـ يىل 4 ـ سان ، 63 ـ بەت .

مەيتتى . ئۇنىڭ قوشۇنى كۆچالىق ، ئاقسۇلۇق ۋە تۇرپانلىق بەش مىڭ مۇسۇلمان ۋە دولانلاردىن ، مىڭ قالماق ۋە 400 خەنزۇدىن تەركىب تاپقانىدى . »[1] .

«چىڭگاۋزۇڭ خاتىرىلىرى» دە : «ئىلىدا بوز يەر ئېچىشقا دەسلەپكى قەدەمدە ئۇيغۇرلاردىن 300 كىشى ۋە ئوزۇق - تۈلۈك ، ئۇروقلۇق ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئەۋەتىلگەنىدى . بۇنىڭ قاينۇق ۋە غۇلجا قاتارلىق جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا پايدىسى بار . ھازىر ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ بەگلىرى ئاقسۇغا يىغىلىپ يىغىن ئېچىپ بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلاردىن 500 ئۆيلۈك يۆتكەشنى قارار قىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئاقسۇدىن 161 ئۆيلۈك ، ئۇچتۇرپاندىن 120 ئۆيلۈك ، سايرامدىن 13 ئۆيلۈك ، بايدىن 13 ئۆيلۈك ، كۆچادىن 30 ئۆيلۈك ، شايارىدىن 30 ئۆيلۈك ، دولان ئۇيغۇرلىرىدىن 150 ئۆيلۈك يۆتكىلىش قارار قىلىنغان . بۇلارغا كېلەر يىلى 2 - ئايدا دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، ئۇروقلۇق ۋە ئوزۇق - تۈلۈك تارقىتىپ بېرىلىدۇ . كۆزدە ھوسۇل ئالغاندىن كېيىن ئاشلىق تاپشۇرىدۇ » دېيىلگەن .[2]

«مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابتا جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئاقسۇ ئەترابىدىكى ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ھەر يىلى ئۆزلىرى ئات - ئۇلاغ تەييارلاپ قاراشەھەردە تۇروشلۇق دوروت ئاقسۆڭەكلىرىگە ئوچ مىڭ دادەن ئاشلىق تاپشۇرىدىغانلىقى ، مۇشۇ قاتاردا دولان بېگى ئەزەر مۇپتىنىڭمۇ ھەر يىلى 150 ياش ئات - كالا تاپشۇرىدىغانلىقى بايان قىلىنغان[3] .

«تارىخىي ھەمدى» دە لۇكچۇن ئەتراپىدىكى دولانلارنىڭ 1860 - يىللىرى ئەتراپىدا قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى چىققانلىقى ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تۇرپان ، قۇمۇل ، قەشقەر ، ئاقسۇ ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىن سەككىز مىڭ كىشىلىك خىللانغان قوشۇن تەشكىللەپ دولانلارغا قارشى ئۇروش قىلغانلىقى ۋە يېڭىلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ .[4]

---

① «جۇڭغار ۋەلىخانوف ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 41 - بەت . (ئۆمەرجان ئىمىن «دولان ئاتالغۇسى «داۋلا ، سۆزدىن ئۆزگەرگەنمۇ ؟» » ، «شىنجاڭ مەتبۇئاتى» ، 1989 - يىل 1 - سان ، 62 - بەتتىكى نەقىل) .

② «چىڭگاۋزۇڭ خاتىرىلىرى» (خەنزۇچە) 675 - بەت (ئۆمەر ئىمىن : « «دولان ، ئاتالغۇسى «داۋلا ، سۆزدىن ئۆزگەرگەنمۇ ؟» » ، «شىنجاڭ مەتبۇئاتى» 1989 - يىل 1 - سان ، 62 - بەتتىكى نەقىل) .

③ «مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ئۇستىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە) 312 - بەت . («شىنجاڭ مەتبۇئاتى» 1989 - يىل 1 - سان ، 63 - بەتتىكى نەقىل) .

④ مولا موسا سايرامى «تارىخىي ھەمدى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 286 - بەت .

لار ئىشەنگۈدەك بىر جەريان بولۇشى زۆرۈر ، تىلىنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزگىرىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدۇ... شۇڭا ، بىز XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ساپ موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مىرزا ھەيدەر بايان قىلغان دەۋر (XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى) گە كەلگەندە بەزىلەر ئېيتقاندەك ساپ تۈركىلەرگە ئۆزگىرىپ كېتىشى زادى مۇمكىن ئەمەس . »[1] . موڭغۇللار مۇشۇنداق ، ئويراتلارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس .

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، بىز دولانلىقلار ئويرات موڭغۇللىرىدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراشنىڭ پۈت دەسسەپ تۇرالمىشى تەس دەپ قارايمىز »[2] .

دولانلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد پائالىيىتىدىكى «ئۆزگىچە» دەپ قارالغان ئالاھىدە شەكىل ۋە «داپ چېلىپ جىننى قوغلاش» دېگەندەك شامان ئەنئەنىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ — ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدىكى ئىپادىلىرى بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ شامان ئېتىقادلىرىغا بېرىپ تاقىلىدۇ .

مەلۇمكى ، شامانىزم — شىمالىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا «بېرىخون ، باخشى ، سېھىرگەر » مەنىسىنى بېرىدىغان «شامان » ئاتالغۇسىدىن كەلگەن بولۇپ ، 6000 - يىللار بۇرۇن ئەڭ دەسلەپ ئورال ، ئالتاي خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان . ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 4000 يىللار بۇرۇن «قۇياش» نى تەڭرى قىلغان (يورۇقلۇق ئىزدەش ، يورۇقلۇققا چوقۇنۇش) ئىپتىدائىي شامان دىنىغا ۋارىسلىق قىلغان ، كېيىن ئېتىقاد قىلغان . كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىندىكى قۇملۇقتىن تېپىلغان شامان ئېتىقادىغا تەئەللۇق «نۇر چاقناپ تۇرغان قۇياش» شەكىللىك قەدىمكى قەبرىلەر ۋە چەرچەننىڭ تۇزلۇقاق قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بۇندىن ئۈچ مىڭ يىللار بۇرۇنقى مەشئەللەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئەڭ بۇرۇن ، ئەڭ ئۇزۇن (ئىككى مىڭ

---

① ن . ئېلىئاروېف : « تارىخىي رەشىدى » ، نىڭ ئىنگلىزچە نەشرىگە كىرىش سۆز » ، «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى » («تارىخىي رەشىدى» نىڭ ئەنزۇچە تەرجىمىسى مۇشۇ نام بىلەن ئېلىنغان) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 - يىل ئەنزۇچە نەشرى ، 92 - ، 93 - بەتلەر .

② مىياۋ پۇشىڭ : «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئويغۇرلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ، 1990 - يىل 1 - سان ، 126 - ، 127 - بەتلەر .

دەپ بايان قىلىنغان 30 مىڭ موغال بىلەن دولانلار ئارىلاشتۇرۇۋې-تىلگەن بولسا كېرەك[1] .

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى مياۋ پۇشىڭ ئەپەندىمۇ تېنىشىپفىنىڭ قارىشىغا قارىتا مۇنداق دەيدۇ :

«بىز ئې . تېنىشىپفىنىڭ قارىشىنىڭ قىلچە داۋلىسى يوق دېيەلمەسەكمۇ ، لېكىن ئۇ ئەڭ ئاساسلىق تارىخىي پاكىتقا سەل قارىغان .

بىرىنچى ، دولانلىقلار ئويراتلارنىڭ ئەۋلادى بولىدىغان بولسا ، ئۇلارنىڭ خوشۇتلاردىن كېلىپ چىققان بولۇش ئېھتىمالى ئەڭ چوڭ بولىدۇ . بىراق بىز نەقىل ئالغان ‹غەربىي رايوندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە ، دە ئېيتىلغاندەك ، جۇڭغارلار قارا شەھەردىكى ئاھالىلەر ئاقسۇ ، دولان رايونلىرىغا كۆچكەندىن كېيىن ، ئاندىن خوشۇتلارنى ئۇلارنىڭ زېمىنىغا يۆتكىگەن ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى خوشۇتلار ئۇرۇمچى رايونىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى چىڭخەيگە كۆچۈپ كەتكەن ، ئۇلارنىڭ باشقا جايلارغا كۆچكەنلىكىگە دائىر ئىز - نىشانلارنى چېلىقتۇرغىلى بولمايدۇ .

ئىككىنچى ، ئويرات موڭغۇللىرى سېرىق دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ ، دولانلىقلار بولسا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . ھالبۇكى بىز ھېچقانداق تارىخىي كىتابتىن ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتنى چېلىقتۇرمىدۇق .

ئۈچىنچى ، دولانلىقلارنىڭ تىلىدا ئايرىم موڭغۇلچە سۆزلەر بارلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ئاساسەن ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەك . ئەگەر دولانلىقلار ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ ئەۋلادى دېيىلسە ، ئۇلارنىڭ تىلىمۇ نەچچە ئون يىلدا ، ھەتتا بىر - ئىككى يۈز يىلدا پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس . خۇددى ئىلىئارېس موڭغۇللارنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە توختالغاندا ئېيتقاندەك : ‹بىر تىلنىڭ يەنە بىر تىلنىڭ ئورنىنى ئىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك ، بىزگە مەلۇملۇق بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىلىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىشى ئۇچۇن ، جەزمەن باشقا-

---

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىل نەشرى ، 105 — 106 - بەتلەر ؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 4 - سانى ، 114 - ، 115 - بەتلەر .

رۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا باخشى ، داخان ، پىرىخونلىرى بولغان) دۇئا-
تەلەپ ، نەزىر ـ چىراغ مۇراسىملىرىنى باشقۇرۇش ، «ئىلاھنىڭ ئىرا-
دىسى» نى كىشىلەرگە يەتكۈزۈش ، ئىلاھتىن ئۇرۇق (قەبىلە) ئەزالە-
رىنىڭ ئامانلىقى ۋە سالامەتلىكىنى تىلەش ، ئۆز ئۇرۇقى ئۈچۈن ئىلاھ
ۋە ئەجدادلاردىن مەدەت تىلەش ، ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ كېسىلىنى داۋا-
لاش ، ئۇرۇق ئەزالىرىغا پەرزەنت تىلەش ، مول ـ ھوسۇل ئېلىش
ئۈچۈن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان . بۇ
دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىجتىمائىي
ئاساسقا ئىگە بولغان بولۇپ ، ئۇيغۇرلار كېيىنكى چاغلاردا شامان
دىنىدىن باشقا زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) ، بۇددا ، مانى ، خرىس-
تىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، بىراق ، ئاشۇ
دىنلارنىڭ ئەقىدە ـ ئەھكاملىرى قاتارىدا شامان دىنىنىڭ ئەقىدە ـ
ئېتىقادىمۇ داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن .

بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىپ كېلىۋاتقان ئەقىدە ـ
ئادەتلىرى ئاساسلىقى پىرە ئۇيناپ كېسەل داۋالاش ، ئىسرىق سېلىش ،
نوكچا قاداش ، پال ئېچىش ، رەممالىلىق قىلىش ، ھورداش ، ئەملەش ،
ئوت كۆچۈرۈش ، قان چېكىش ، تېرىگە ئېلىش ، ئۇچۇقداش (تەرلە-
تىش) ، ياندۇرۇش ، ئاۋاق ئېشى ئېتىش ، چاچراتقۇ سېلىش ، تۇمار
پۈتۈش ، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش (ياغ پۈرتىش) ، ئىسسىتقۇ ، سوۋۇتە-
قۇ قىلىش (جادۇ قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، كۆچۈرۈش (قونچاق
ياساپ يول بويىغا قويۇپ قويۇش ئارقىلىق كىچىك بالىلاردىكى كېسەل-
لەر كۆچۈرۈلىدۇ) قاتارلىقلار بولۇپ ، بۇ ئادەتلەر ھازىرمۇ مەكىت
ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . بۇلاردىن باشقا يەنە ،
مەكىت رايونىدا قاراڭغۇ ئۆڭكۇر ، ئېگىز چوققىلارنى «ئىلاھىي ما-
كان» ؛ يالغۇز دەرەخ ، ئەسكى خارابىلەرنى «جىن ـ شايا‌تۇنلارنىڭ
ئۇۋىسى» دەپ قاراش ؛ چوڭلار ئۇخلىغاندا ياستۇق (تەكىيە) ئاستىغا ،
كىچىك بالىلارنىڭ بۆشۈكى ئاستىغا «قارا باسمايدۇ» دەپ ، پىچاق
قاتارلىق تىغلىق ئەسۋابلارنى قويۇش ، چوڭ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ،
مازارلارغا (قەبرە بېشىغا) دەرەخ تىكىش ، قەبرە بېشىغا ئالىيېشىل
لاتا ۋە بايراقلارنى تۇغ ـ ئەلەم قىلىپ باغلاش ، كالا ـ قوتاز ، قوچقار

يىل ئەتراپىدا) ئېتىقاد قىلغان خەلق بولغاچقا ، شامان ئەقىدىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت سىستېمىسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن . مەيلى قايسى دىن بولسۇن ، ھەممىسى رېئاللىقنىڭ يالغان ئىنكاسى بولغاچقا ، ئۆزىدىن بۇرۇنقى دىنلارنىڭ تەسىرىنى سقىپ چىقىرىۋېتىشكە قادىر ئەمەس . ئۇيغۇرلار مەيلى مىلادىيە سىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بولسۇن ، مەيلى X ئەسىردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بولسۇن يەنىلا پېرىخونلۇق ، سېھىرگەرلىك ، چۈشكە تەبىر بېرىش ، رەمباللىق ، مۇنەججىملىك ، دۇرۇت ـ ئەپسۇن ئوقۇش قاتارلىق شامان دىنى ئەنئەنىلىرىنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى ، بۇ شامان ئەنئەنىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ، ئۆرپ ـ ئادەت ، ھەربىي ئىشلار قاتارلىق ساھەلىرىگە ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكىگىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ توغرۇلۇق مول خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان① .

شامان دىنى ئىنسانلار جەمئىيىتى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن ، ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنى «ئىستىخىيىلىك دىن» دىن «سۈنئىي دىن» گە ئۆتۈش مەزگىلىدە پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دىنىنىڭ بىر خىل يۇقىرى شەكلى . ئۇ كۆپ تەڭرىلىك دىن بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغان .

شامان دىنى پۈتۈن ئالەمنى ئەرش (ئاسمان) ، زېمىن (يەر) ، تەھتىئەسرا (يەر ئاستى) دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ ، بۇ ئۈچ قىسىمدا پەرىشتىلەر ، ئىنسانلار ، جىن ـ شايتانلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل قوۋم ياشايدۇ دەپ قارايدۇ . باخشىلار — ئىنسانلار بىلەن جىن-شايتانلار ئوتتۇرىسىدا يۇرۇپ ، پەرىشتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنسانلارنى يۆلەپ ، جىن ـ شايتانلارنى يوقىتىدىغان ساخاۋەت ئەلچىسى دەپىلىدۇ . ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۇرۇقلارنىڭ (ھەر قايسى ئۇ

① ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ، ئاتالغۇسى « «داۋلا ، سۆزىدىن ئۆزگەرگەنمۇ» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1989 ـ يىل 1 ـ سان ، 65 ـ بەت .

كىشى «هوشسىزلىنىپ يىقىلىپ چۈشىدۇ» . بۇنىڭ بىلەن باخشىلار ئۇقۇشتىن توختايدۇ . باش باخشى يالاڭ ئاياغ پۇتى بىلەن كەتمەندىكى چوغقا ياكى قىزىق كەتمەنگە دەسسەپ ، كىشىلەرنى ھاڭ - تاڭ قالدۇ- رىدۇ . كېيىل كىشىمۇ «روھلىنىپ» ، ساقايغاندەك ھالەتكە كېلىدۇ .

شامان دىنىدا ئاياللار ئوبرازى ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بو- لۇپ ، ئايال ئىلاھى «ئوماي» ئانا تەڭرى ياكى ئايال پەرىشتە سۈپىتىدە ئىنتايىن مۇقەددەس ئورۇندا تۇرىدۇ . مەكتتە ھېلىمۇ ئاياللارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ، سورۇننىڭ تۆرىگە باشلايدۇ ، مېھماندارچىلىقتا ئۆيگە ئاۋۋال ئاياللار كىرىدۇ ، مەشرەپ - مۇقاملاردا ئەر - ئايال ئوخشاش ، باراۋەر ئۇسسۇل ئويناىدۇ .①

دېمەك ، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام دىنى تارقىلىپ (ئىسلام دىنى بۇخاراغا دەسلەپ مىلادىيە 717 — 718 - يىللىرى كىرگەن) 366 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، شىنجاڭغا ئىسلام دىنى تارقىلىپ (مىلادىيە 961 - يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاقتىدا) 113 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، قويۇق ئىسلامىيەت شارائىتىدا بىر تەقۋادار مۇسۇلمان ئالىمى تەرىپىدىن يېزىلغان نوپۇزلۇق ئەسەردە شامان ئاتالغۇلىرىنىڭ ئىزاھ- لىنىشى — بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنىنى ناھايىتى بۇرۇن قوبۇل قىلغانلىقتىن شامان ئەقىدىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ، ئۆرپ - ئادەتلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن شامان ئەقىدىلىرىدىكى «دۇرۇت - ئەپسۇن ئوقۇپ بىمارىدىكى جىننى قاچۇرۇش» قا ئوخشاش ئادەتلەرنى ئۇيغۇرلار XVIII ئەسىردە دولانلار ئارقىلىق ئويىرات موڭغۇللىرىدىن قوبۇل قىلغان» دېگەن قاراشنىڭ پۈتۈنلەي ئۈيدۇرما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ② .

دولانلارنى موڭغۇللارغا باغلايدىغانلارنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان خۇباڭجاۋ يەنە دولان ئۇسسۇلى بىلەن موڭغۇللارنىڭ داۋۇلا ئۇسسۇلىنى سېلىشتۇرۇپ كۆز قارىشىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ . بىراق ، تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلار ، ئۇسسۇل - مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە دولان ئۇسسۇلى بىلەن

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت رايونىدىكى قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» .
② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىل 1 - سان ، 66 - بەت .

مۇڭگۇزلىرىنى ئېسىش قاتارلىق ئادەتلەر ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ .
«پېرە ئويناپ كېسەل داۋالاش» مەكتتىكى ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ ،
ئۇنىڭ جەريانى كىشىلەرگە بەك تونۇش . ئۇ مۇنداق ئېلىپ بېرىلىدۇ :
مەلۇم بىر تورۇسلۇق ئۆي (بۇ ئۆينىڭ بىرلا تۆڭلۈكى بولۇپ ،
قاراڭغۇ بولۇشى كېرەك . بۇ ئۆي كېسەل كىشىنىڭ ئۆيى بولسىمۇ
بولىدۇ ياكى كېسەل كىشىنىڭ قوشنىلىرىنىڭ ئۆيى بولسىمۇ بولىدۇ)
نىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا بىر تال ئارغامچا باغلىنىپ پەسكە ساڭگىلە-
تىپ ، يەردىكى قوزۇقتا باغلاپ قويۇلىدۇ . ئارغامچىنىڭ تۆڭلۈككە
باغلانغان قىسمىغا ئالىيېشىل قېيىقچا لاتىلار چىگىلگەن بولىدۇ (بە-
زىدە ئارغامچىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە كۆك ئىامۇت ئېسىپ قويۇلە-
دۇ) . ئارغامچا باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، ئاغرىق كىشىگە مەھكەم
تۇتقۇزۇلۇپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ . ئۇچ ياكى بەش كىشىدىن تەركىب
تاپقان كىشىلەر سۇرلۇك قىياپەتتە تۇغ ئەتراپىدا يېرىم چەمبەر ھاسىل
قىلىپ ئولتۇرۇشىدۇ . بۇ چاغدا يەرگە سېلىنغان كىگىز ئۈستىگە
جىنچىراغ ، بىر پارچە ئەينەك ، بىر قاچا ياغ ، بىر كەتمەن چوغ ،
بىر قاچا سۇ قويۇلىدۇ . چوغ ئۈستىگە كۆك ئامۇتنىڭ پوستى ، ئالما
شۆپۈكى ، ئادراسمان سېلىنىپ ، دۇت (ئىس) چىقىرىلىدۇ . تۇغ
(ئارغامچا) نىڭ يېنىدا باش باخشى (پېرىخون ، داخان) ۋە ئۇنىڭ
جەللىۋازە (داپچى) شاگىرتلىرى قاتار ئولتۇرۇشقان ، ئۆينىڭ تۆت
بۇلۇڭىغا نوكچا يېقىلىپ ، كېسەل كىشىنىڭ تۇغقانلىرى ئولتۇرۇشقان
بولىدۇ . باش باخشى قاچىدىكى ياغقا پىلتە كىرگۈزۈپ ، چىراغ ياققاز-
دىن كېيىن ، يەنە بىر قاچىدىكى سۇغا ئايەت ئوقۇپ ، دېمىدە قىلىدۇ
ۋە كېسەل كىشىگە پۈركۈيدۇ . ئۇ قولىدا يامان روھلارنى قوغلايدىغان
تاياق (بەزىلىرىدە ئېشىلگەن لاتا قامچىلارمۇ تۇتۇلىدۇ) ياكى بىر تۇتام
سۆگەت شۇپۈڭى تۇتقان ھالدا ئەپسۇننى باشلايدۇ ، شاگىرتلىرى داپلە-
رىنى چالىدۇ . ئارقىدىن پېرە مۇناجىتىنى ئوقۇپ ، كېسەل كىشىنى
تۇغ ئەتراپىنى چۆرگىلەشكە سالىدۇ . ئۇلار قوشاقلارنى ئاھاڭىغا كەل-
تۈرۈپ ئوقۇشقا باشلايدۇ . باش باخشى ئارىلاپ قولىدىكى نەرسە بىلەن
تۇغ ئەتراپىنى چۆرگىلەۋاتقان كېسەل كىشىنى ئۇرۇپ - ئۇرۇپ
قويىدۇ . باخشىلارنىڭ جەرىسى تازا يۇقىرى كۆتۈرۈلگەندە ، كېسەل

ماستىن بەلكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ، ئۇسسۇل بەزمىسىنىڭ ئىسمى داۋلا » .

دېمەك : (1) داۋلا — موڭغۇللارنىڭ پىيالە ئۇسسۇلىغا تەڭكەش قىلىپ چېلىنىدىغان مۇزىكىسىنىڭ نامى . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىشىلەر بۇ ئۇسسۇلنى مۇزىكىنىڭ نامى بىلەن «داۋلا ئۇسسۇلى» دەپ ئاتىغان . خۇباڭجاۋ بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلماي پەقەت «داۋلا ئۇسسۇلى» بىلەن «دولان ئۇسسۇلى» نىڭ ئۇسسۇل قۇرۇلمىلىرىنى ۋە ئۇسسۇل ماھارەتلىرىنىلا سېلىشتۇرۇپ ، ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ئۇستىدە يۈزەكى بولسىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان .

(2) داۋلا — يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل . «دولان ئۇسسۇلى» بولسا كوللېكتىپ ئۇيناىدىغان مەشرەپ . شۇڭا بۇ ئىككى ئۇسسۇلنى ھەرگىز ئورتاقلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ . خۇباڭجاۋ بۇ مۇھىم نۇقتىنى چۈشەنمەيلا قالماستىن ، يەنە «داۋلا ئۇسسۇلى» نى «ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل» دەپ ئاتاپ ، بۇ ئىككى ئۇسسۇلنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنى بېيىتقان .

(3) «داۋلا ئۇسسۇلى» — جىن (1115 — 1234) ، يۈەن (1279 — 1368) سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ . خۇباڭجاۋ پەقەت ئۆز كۆز قارىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ھېچقانداق دەلىل ـ ئىسپاتسىزلا بۇ ئۇسسۇلنى تاكى 18 ـ ئەسىرگىچە سۈرەپ كەلگەن . شۇ سەۋەبتىن خۇ باڭجاۋنىڭ قارىشى بىر ـ بىرىگە زىت بولۇپ قالغان .

خۇ باڭجاۋ ماقالىسىدا «دولان ئۇسسۇلى» بىلەن «داۋلا ئۇسسۇلى» نى سېلىشتۇرۇش جەريانىدا «داۋلا ئۇسسۇلى» نىڭ مۇزىكىسىنىڭ «باشلىنىشتا ئاستا باشلىنىپ بارا ـ بارا تېزلىشىدىغانلىقى ، مۇزىكا ئەۋجىگە چىققاندا ئۇسسۇلچى تېزلىك بىلەن چۆرگىلەپ ئۇسسۇلنى ئاخىرلاشتۇرىدىغانلىقى» دەك ئالاھىدىلىكلەرنى دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىغا سېلىشتۇرسا ، «داۋلا ئۇسسۇلى» نىڭ ئۇسسۇل ماھارەتلىرىنى كەڭ دولان رايونلىرىدا مەشرەپ ئارىلىقىدا ئويناىلىپ كېلىۋاتقان «تەخسە ئۇسسۇلى» ، «پىيالە ئۇسسۇلى» ۋە «ساما» ۋەر ئۇسسۇلى» غا سېلىشتۇرىدۇ . بۇنداق ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك تەتقىقات ۋە مەتبۇئات ساھەسىدە ئاز ئۇچرايدۇ... «دولان ئۇسسۇلى»

داۋلا ئۇسسۇلىنىڭ رېئال ئەھۋالى بۇ خىل قاراشنى تۈپتىن رەت قىلىدۇ . موڭغۇللارنىڭ داۋلا ئۇسسۇلى توغرۇلۇق پەقەت چىڭ سۇلا-لىسى دەۋرىدە يېزىلغان بەزى كىتابلاردىلا تولۇق بولمىغان مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان .

«جۇڭگونىڭ ئۇسسۇل تارىخى» دېگەن كىتابتا «داۋلا — موڭغۇل تىلىدا ناخشا - ئۇسسۇل مەنىسىدە بولۇپ ، جىن ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر خىل ناخشا - ئۇسسۇل شەكلى» دېيىلگەن .

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇجاڭيۈەن (吴长元) دېگەن كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان (宸垣识余抄) دېگەن كىتابتا «داۋلا جىن ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تىياتىر ئۇسسۇلى» دېيىلگەن . (李家瑞) لى جياروي ئەپەندى «بېيپىڭ ئادەتلىرىنىڭ بەلگىلىرى» (北平风俗类征) دېگەن كىتابىدا «ھەر دەۋردىكى كۆرگەن - بىلگەنلىرىم» (历代旧闻) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ «يۈەن دەۋرىدە داۋلا تىياتىرى بار ئىدى . ناخشا ئېيتىش ھەم پىپا (باربىت) ، غىجەك ، سامىتور قاتارلىق چالغۇلارنى چېلىشنى بىر ئادەم ئورۇندايتتى . ھەتتا بەزىدە بېشىغا پىيالە توختىتىپ ئۇسسۇلغا چۈشەتتى» دەپ يازىدۇ . «يەندو خاتىرىلىرى» (燕都杂永) دېگەن كىتابتا «داۋلا يېڭى بەزمىگە يۆتكەلگەندە پىيالە ئۇسسۇلى تېخىمۇ نەپىس تۈس ئالىدۇ...» «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ناخشا - مۇزىكىلار» ، «داۋلا بەزمىسى» دەپ ئاتىلاتتى . «باربىت ، غىجەك ، سامىتور قاتارلىق چالغۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر ئادەم چالاتتى . ئۇسسۇلچى بەزىدە بېشىغا پىيالە ياكى چىراغ توختىتىپ ئۇسسۇلغا چۈشەتتى» دېگەن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان .

پروفېسسور فاك لىڭگوي (方龄贵) ئەپەندىمۇ بۇ ھەقتە توخ-تىلىپ «جىن ، يۈەن» سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى «داۋلا» ئاتالغۇسىنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى لۇغەت مەنىسى «ئېيتىش» ، «توۋلاش» دىن ئىبا-رەت . چىڭ سۇلالىسى كىشىلىرىنىڭ «داۋلا — تىياتىر نامى» دېگىنى توغرا ئەمەس دەيدۇ .

«جۇڭگونىڭ ئۇسسۇل تارىخى» دا بۇ ئۇسسۇل توغرۇلۇق مۇنداق يەكۈن چىقىرىلغان : «بۇ موڭغۇللارنىڭ جىن ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى يالغۇز كىشىلىك لىرىك ئۇسسۇلى . داۋلا — تىياتىر بول-

«دولان ئۇسسۇلى» دېگىنىمىز پەقەت دولان ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان ، قەدىمكى چالغۇلار بىلەن ئورۇندىلىدىغان ۋە «دولان مۇقامى» غا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان تۆت باسقۇچلۇق دولان مەشرەپىنى كۆرسىتىدۇ .

خۇ باڭجاۋ ئۆز ماقالىسىدە يەنە «دولان ئۇسسۇلىنى ئەر - ئاياللار ئايرىم - ئايرىم ئوينايدۇ» دەپ ئىنتايىن كۆلكىلىك بىر ئەھۋالنى مىسال قىلغان . ئەر - ئاياللار بىرلىكتە بېقىشىپ ئويناش — دولان مەشرەپىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ئالاھىدىلىكىدۇر . ئەر - ئاياللار بىرگە بېقىشىپ ئۇسسۇل ئويناىدىغان بۇنداق سەنەملەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن بارلىققا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس . «سەنەم» سۆزىنىڭ «بۇت» دېگەن مەنىنى بېرىشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ . دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ئىسلامىيەتتىن ناھايىتى بۇرۇنلا پەيدا بولغاچقا ، بۇ ئالاھىدىلىكنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن . ھازىر دولان ئۇيغۇرلىرى بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ، دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ۋە چالغۇلىرى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان مەكىت ناھىيىسىنى ئالساق ، بۇ جاي جۇغراپىيىلىك قاتناش قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن ئىسلام پەلسەپەسىنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرىغان . بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى جەھەتتىن باشقا رايونلاردىن پەرقلىنىدۇ . تارىختىن بۇيان بۇ جايدىكى ئاياللار ئەرلەر بىلەن بىرگە ھەرخىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ كەلگەن . ئاياللارنىڭ يۇزىنى يېپىش ئادەتلىرىمۇ بولمىغان ، شۇنداقلا ئىسلامىيەتتىن كېيىن مۇزىكا ، ناخشا - ئۇسسۇل بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان . شۇڭا بۇ جايدا ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چالغۇلىرى ، نەغمە ئاھاڭلىرى ۋە ئۇسسۇل شەكىللىرى تولۇق ساقلىنىپ قالغان .

يۇقىرىقىلار ئۇيغۇر مەشرەپ - مۇقاملىرىنى ، جۇملىدىن دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى زامانلارغا باغلاپ ئىزاھلىغۇچىلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ[1] .

---

① ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ئاتالغۇسى ،داۋلا ، سۆزىدىن ئۆزگەرگەنمۇ ؟» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىل 1 - سان ، 67 — 70 - بەتلەر .

كوللېكتىپ مەشرەپ بولۇپ ، بىرلا ۋاقىتتا 50 — 60 ، ھەتتا بىر قانچە يۈز كىشى ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . ئۇسسۇلنىڭ «چېكتىمە» ، «سەنەم» باسقۇچلىرىدا ھەر ئىككى ئادەم بىر گۈرۈپپا بولۇپ بېقىشىپ ئويناپدۇ . «سەلقە» ، «سىيرىلما» باسقۇچلىرىنى بولسا كوللېكتىپ دۇگىلەك دائىرە ھاسىل قىلىپ ئويناپدۇ . «دولان ئۇسسۇلى» ئۇسسۇلچىلار تەرىپىدىن مەيلى قەدىمكى دەۋردە بولسۇن ، مەيلى يېقىنقى يىللاردا بولسۇن بېشىغا پىيالە توختىتىپ ، قولىدا تەخسە تۇتۇپ ئويناڭالغان ئەمەس . ھازىرمۇ ھەم شۇنداق . بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان «تەخسە ئۇسسۇلى» ، «پىيالە ئۇسسۇلى» پەقەت دولانلارغا خاس سەنئەت شەكلى بولماستىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۇسسۇللىرىدۇر . بۇ ھەقتە تۇرپان ، قۇمۇل ، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىلىرىدە ناھايىتى جانلىق مەلۇماتلار بار .

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا- ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن كىتابىدا ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى ئىچىدە «تەخسە ئۇسسۇلى» ، «پىيالە ئۇسسۇلى» ، «ساماۋەر ئۇسسۇلى» ۋە «چىراغ ئۇسسۇلى» نىڭمۇ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ .

جۇ جىڭباۋ ئۆزىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇسسۇللىرى» ناملىق ماقالىسىدە نۆۋەتتە قۇمۇل ، گۇما رايونلىرىدا ئوينىلىپ كېلىۋاتقان «پىيالە ئۇسسۇلى» نى ، كورلا رايونىدىكى موڭغۇللار ئويناپ كېلىۋاتقان «پىيالە ئۇسسۇلى» نى ۋە كۇچا رايونىدىكى «ساماۋەر ئۇسسۇلى» نى تاڭ دەۋرىدە ئىچكىرىگە تارقالغان يۇقىرىقى ئۇسسۇللار ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان دەپ قارايدۇ .

دولان مەشرىپىنىڭ ئوينىلىش ۋاقتى ئۇزۇن بولغاچقا تاماشىبىنلارنى زېرىكتۈرۈپ قويماسلىق ، ھەم سازچى - مۇقامچىلارغا ئارام ئېلىۋېلىش پۇرسىتى يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە ، مەشرەپ ئارىلىقىدا تەرىپىۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك بولغان ھەرخىل ئەلنەغمە ، قىزىقچىلىق ئويۇنلىرى ئوينىلىدۇ . مانا مۇشۇ قاتاردا «پىيالە ئۇسسۇلى» ، «تەخسە ئۇسسۇلى» مۇ ئوينىلىدۇ . بىراق بۇ ئۇسسۇللار يەنىلا ئۆز ناملىرى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە .

بەزى نەرسىلەرنى ئەسەرنىڭ تولۇقلىنىسى سۈپىتىدە خاتىرىلەپ قويغان . كوروپاتكىننىڭ «بىز سوراپ شۇنى ئۇقتۇقكى ، دولانلار جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلگەن ئويراتلار ئىكەن» دېگىنى بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ . شۇ سەۋەبلىك كوروپاتكىن ئۆز كىتابىدا نۇرغۇنلىغان خاتا ، ئەكسىيەتچىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە ، دولانلارنى موڭغۇللارغا باغلاپ قويغان . تەتقىقات خىزمىتىدە ، بولۇپمۇ تارىخ تەتقىقاتىدا بۇنداق «ئاڭلاپ خاتىرىلىۋالغان» خاتىرىلەرنى دەلىل - ئىسپات ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدۇ .①

بۇ ھەقتە ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ : «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ ساھىلىدىكى مۇھىم بىر تارمىقى بولغان دولانلىقلار توغرىسىدا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ناتوغرا قاراشلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى . بۇ ناتوغرا قاراشلاردا نامىنالىزملىق — نوقۇل نام ئىبارىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان ، تارىخىي ئېتنولوگىيىلىك تەتقىقات پرىنسىپى قوپاللىق بىلەن ئېتىبارغا ئېلىنمىغان . ئۇلار ئۆز ھۆكۈملىرىنى باشقا ساھەدىكى ئىلمىي ئۇتۇقلىرىدىن تېكىلەنگەن نوپۇزىغا تايىنىپ جامائەتچىلىككە يايغان . بۇنداق قاراشنىڭ بىر ۋەكىلى مەشھۇر رۇسىيە تىلشۇناسى ئې . ر . تېنىشېف بولۇپ ، ئۇ ئويرات موڭغۇللىرىدىكى «دولۇغان» (كۆپلۈك ، يەتتە) ، «دولويات» (يەتمىلىق) دېگەن ئىبارىدىن «دولانلار ئويرات موڭغۇلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدىن بولۇشى مۇمكىن» دېگەن مۇھاكىمىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . بۇنداق مۇھاكىمە ئۇسۇلى ئىلمىي ئۇسۇل ئەمەس . ئەگەر ئايرىم ئىبارىلەر ئۇچۇن پەرەز قىلىشقا يول قويۇلىدىغان بولسا ، دۇنيادىكى نۇرغۇن خەلقلەر ، جايلار ۋەھاكازالار ھەققىدە تولىمۇ كۆلكىلىك ئىبارە يەرمەنكىسى مەيدانغا كەلگەن بولاتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇغلۇق تۆمۇرخاندىن باتۇر قۇنتەيجىگچە بۇ بىر ئىنسان تۇركۇملىرىنىڭ تىل - يېزىق ، مۇزىكا - ئۇسسۇل ، تۇرمۇش مەدەنىيىتى (ئېتنوگرافىيە) جەھەتتە ھېچقانداق ئويرات يالدامىسى قالمىغان دەرىجىدە ئۇيغۇرلاشقان كېتىشى غەيرىي تارىخىي مۆجىزە بولۇپ قالغان بولاتتى»② .

---

① «شىنجاڭ مەتبۇتى» ، 1989 - يىل 1 - سان ، 64 - بەت .
② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ، 1997 - يىل 4 - ئاي ، 293 - بەت .

ئۇنىڭدىن باشقا ، دولانلارنى ئويراتلارغا باغلىغۇچىلار يەنە «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابتىكى دولانلار توغرىسىدىكى خاتىرىلەردىن پايدىلىنىپ ئۆز كۆز قارىشىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تىرىشقان .

بۇرۇندىنلا شىنجاڭ رايونىنى يۇتۇۋېلىشنى نىيەت قىلىپ كەلگەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىپ قەشقەرىيە (شىنجاڭ) نىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئىگىلەشنىڭ لازىملىقىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ . شۇ سەۋەبتىن 1877 ـ يىلى ئا . ن . كوروپاتكىن 64 كىشىدىن تەشكىل قىلىنغان بىر ئۆمەكنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر ، ئاقسۇ ، باي ، كۇچا ، ماراليېشى ، كورلا قاتارلىق شەھەرلەردە يېرىم يىلدىن ئارتۇق قاتراپ يۈرۈپ ، ھەر قايسى رايونلارنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئالاھىدىلىكى ۋە ھەر قايسى رايونلارنى تۇتاشتۇرىدىغان يوللارنى خەرىتىگە ئالغان . ئۇندىن باشقا ياقۇپ بەگنىڭ ھەربىي كۇچى ، سىياسىتى ، قەشقەرىيىنىڭ ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ئەھۋالى ، خەلقلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى قاتارلىق ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان . «قەشقەرىيە» بولسا كروپاتكىننىڭ مۇشۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى نامىدىن يازغان خىزمەت دوكلاتىدۇر . ئۇ «قەشقەرىيە» نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق يازىدۇ : «مېنىڭ قەشقەرىيىدە تۇرغان چېغىمدىكى ئەمەلدارلىق مەرتىۋەم ۋە يەرلىك خەلقلەرنىڭ بىزگە ئومۇمىيۈزلۈك گۇمانلىق قاراشتا بولۇشى بىزنىڭ ماتېرىيال يىغىشىمىزدىكى قىيىنچىلىقلارنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويدى . بۇنداق ئوڭۇشسىز شارائىت ئەسىرىمىزنىڭ بەزى قىسىملىرىنىڭ مۇكەممەللىكىگە تەسىر يەتكۈزمەي قالمىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆمىكىمىزنىڭ سەپەر قىلىدىغان يولدىن چەتنەپ قىسقا ساياھەت قىلالمىغانلىقىمۇ بۇ ئەسەرنىڭ مۇكەممەللىكىگە مەلۇم تەسىر يەتكۈزدى» ① .

ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭدىكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى ئېنىقلاش بۇ ئۆمەكنىڭ تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى بولمىغاچقا ، شىنجاڭدىكى خەلقلەرنىڭ مىللەت تەركىبى ، يىراق ئەجدادى توغرۇلۇق تەپسىلىي تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان . پەقەت سەپەر ئۈستىدە ئاڭلىغان

① ئا . ن . كوروپاتكىن : «قەشقەرىيە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل 8 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 9 ـ بەت .

تاۋۇش يېقىنلىقىدىنلا قارالسا ، «دولان» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىكى «dologan — ئىللىق ، يېقىملىق» ۋە «dologan — كۆپ» مەنىلىرى بىلەن باغلاشقىمۇ بولىدۇ[1] . لېكىن مۇنداق يېقىنلاشتۇرۇش پەقەت سۆيىمىكتىپ جەھەتتىكى يېقىنلاشتۇرۇشتىنلا ئىبارەت بولۇپ ، دولانلار توغرىسىدىكى مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ[2] .

يەنە بىر مەسىلە «غوجا ئالدىرۇاق» ئۇيۇنى . دولان مەشرەپلىرىدىنىڭ ئاخىرىدا قىزىقچىلىق ئوچۇن بۇ ئويۇن ئويناپلىدۇ . يالغۇز بۇلا ئەمەس ، ھەر قايسى دولان رايونلىرىدا دولان مەشرىپىنىڭ ئومۇمىي ئۇسۇل پەدىسى ئاخىرلاشقاندا دەررە ئويۇنى ، ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش ، جۇۋازغا قېتىش ، ھەرخىل جانلىقلارنى دوراش ، مۇزىكىسىز ئۇسۇل ئويناش ، سامسا يېقىش ، سۇرەتكە تارتىش قاتارلىق قىزىقچىلىق ھېسابلىنىدىغان ئويۇنلارمۇ ئويناپلىدۇ .[3]

«غوجا ئالدىرۇاق» سۆزى دولان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىلا ئەمەس ، بەلكى ھەممە ئۇيغۇر رايونلىرىدا بار . بۇ سۆز «جۇلجۇل ، رەتسىز كىيىنگەن ، كىيىمى ئۆزىگە سىغمىغان ، پاراكەندە···» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ . دولان مەشرىپىدىكى قىزىقچىلىقنىڭ مەنبەسىمۇ بۇنىڭدىن سىرت ئەمەس . بۇ سۆز ئەگەر دولان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىلا بولسا ئىدى ، ئۇ چاغدا ئۇنى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل ۋە سەنئەت جەھەتتىكى بىر ئالاھىدىلىكى ، دەپ ھېسابلىساق بولاتتى .[4]

ساياھەتچىلەردىن ۋ . ئى . روبوروۋسكىيدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتىلغان «بىزنىڭ ئەسلىمىز (ياكى تەكتىمىز) قالماق ئىكەن» دېگەن سۆزلەرگە كەلسەك ، بۇ سۆزلەرنى ئەسلىدە قۇمۇللۇقلار دېگەن ئىكەن[5] . بۇ سۆز باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ (كۆپىنچە

---

① «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت» ، 1171 — 1181 - بەتلەر . (ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تۇزگەن . 1976 - يىل ، كۆكخوت .) «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل ، 4 - سانى ، 111 - بەتتىكى نەقىل .

② مىرسۇلتان ئوسمانوف : «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىل نەشرى ، 101 - بەت ؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1987 - يىللىق 4 - سان ، 111 - ، 112 - بەتلەر .

③ ئەختەم ئۆمەر : «دولان مەشرەپلىرىدىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1985 - يىللىق 4 - سان .

④ مىرسۇلتان ئوسمانوف : «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىل نەشرى ، 107 - بەت .

⑤ ۋ . ئى . روبوروۋسكىي «شەرقىي تيانشان ۋە نەسەنگە ساياھەت» 1949 - يىلى ، موسكۋا ، 383 - بەت (« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىللىق 4 - سانى ، 115 - بەتتىكى نەقىل) .

2 . «دولانلار موڭغۇللارنىڭ قالماق ـ ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ، «دولان » سۆزى موڭغۇلچە «يەتتە » دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «دولان » (dolagan) سۆزىدىن ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن» دېگەن قاراشلارنىڭ ۋەكىلى تېنىشبېف بولۇپ ، ئۇ ئۆزىنىڭ 1956 ـ يىلىدىكى «دولان رايونى» (ئاقسۇ ئاۋات ، مارالبېشى قاتارلىق جايلار) دىكى تىل تەكشۈرۈشىدە ئىگە بولغان ماتېرىياللار ئاساسىدا مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان .

بىز تېنىشبېفنىڭ «دولانلار موڭغۇللارنىڭ قالماق ـ ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى مۇمكىن» دېگەن قارىشى توغرىسىدا يۇقىرىقى دەلىللەر يېتەرلىك ، دەپ قاراپ ، قايتا توختالمايمىز . ھالبۇكى ، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى تىل تەكشۈرۈش جەريانىدا دولانلار توغرىسىدا ئىگە بولغان ماتېرىياللىرى ۋە دولانلار ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان بىر قىسىم قاراشلىرى توغرىسىدا بىزنىڭ بەزى تىلشۇناسلىرىمىز ئوخشىمىغان پىكىرلىرىنى — «دولان» سۆزى موڭغۇلچە «يەتتە» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «دولان» (dolagan) سۆزىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن قاراشقا قارىتا رەت قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ :

تاۋۇش ئوخشاشلىقى نۇقتىسىدىن «دولان» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىكى doloq-ā-n (بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى سۆز يەككە ئېيتىلغاندا پەيدا بولماي ، سۆز تۇرلەنگەندە پەيدا بولىدىغان تۇراقسىز تاۋۇش) — «يەتتە» سۆزى بىلەن باغلاشقىمۇ بولىدۇ . لېكىن تارىختىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى يالغۇز سان بىلەنلا چەكلەنمەي ، ساندىن كېيىن يەنە بىر ئىسىم قويۇلۇپ ئاتالغانلىقى مەلۇم . مەسىلەن ، ئون ئۇيغۇر ، توققۇز ئوغۇز ، ئۇچ قارلۇق ، ئوتتۇز تاتار... دېگەندەك . شۇڭا ، گەرچە بىز دولانلارنىڭ «يەتتە ئۇرۇقتىن كەلگەن» دېگەن رىۋايەتلىرىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن دېگىنىمىزدىمۇ ، ئۇلارنىڭ پەقەت مۇشۇ «يەتتە» بىلەن ئالاقىسى بولغاندىمۇ ، نام قويغۇچى بىلەن نام ئالغۇچىنىڭ بىر بولۇشى ناتايىن① .

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990 ـ يىل نەشرى ، 101 ـ بەت .

چاغلاردا موڭغۇللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بۇ جايلارغا يەنە دەھشەتلىك ئېزىش ئەكەلدى. خوجىلار پاراكەندىچىلىكى دەۋرىدە بولسا، مەكىت قاتارلىق دولانلار مەركەزلەشكەن جايلار ئۇرۇش - جەڭ، يېغىلىق، قىرغىنچىلىقنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى. دېمەك، مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ھېسسىيات — موڭغۇللاردىن سۆيۈنۈش ۋە قورقۇش دولانلارنىڭ پىسخىك ئېڭىغا سىڭىپ، «ئۆزىنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى» دەۋالىدىغان ئەھۋال شەكىللىنىپ قالغان ۋە كېيىنكىلەرگە تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئىش دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە قەدىمدىمۇ، ھازىرمۇ مەۋجۇت بولغان① .

«بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە، دولانلار ئۆزلىرىنى بىر ياقتىن كەلگەنمۇ دېمەيدۇ. بەلكى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن شۇ يەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. مەسىلەن، ئاقسۇ دولانلىرى «دولانلارنىڭ ئەسلىي ماكانى ئاقسۇ قارىتالدىكى قەدىم ئايماق يېزىسى بولغان ئاقسۇ ئاۋات، ئاقسۇ غوروچۆل، مارالبېشى ۋە مەكتەپدىكى دولانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ جايدىن تارالغان» دېيىشىدۇ.

مەكىت دولانلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، دولانلار بىر قانچىگە بۆلۈنىدۇ. مەكتىلىكلەر ئۆزلىرىنى «قارا دولان» دەيدۇ، مەكتىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە موغاللار بىلەن ئارىلاشقان دولانلارنى «موغال دولان» ياكى «تاسقىما دولان» دەيدۇ، يەكەن دەريا سىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ مارالبېشىغا قەدەر جايلاشقانلارنى «باچۇغلۇق (بارچۇقلۇق) دولان» دەيدۇ. ئەمدى، ئاقساقمارالدىكى دولانلار بولسا «قارادولان»، «ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دەپ بۆلۈنمىز، دەيدۇ. ھەر ھالدا مۇنداق بۆلۈنۈش ئېتنىك مەزمۇندا ئەمەس، پەقەت ئۇلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىغا تۇرمۇش كەچۈرۈش فورمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.»② .

3. «دولانلار — موڭغۇل قەبىلىسى «دوغلات» لارنىڭ بىر تارمىقى» دېگەن قاراشتىكىلەر «دوسانىڭ موڭغۇل تارىخى» دىكى

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «باباۋاندىكى مەڭگۈلۈك ناخشا — دولان»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2005 - يىللىق 5 - سانى، 64 - بەت.

② مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 107 - ، 108 - بەتلەر؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەقىقاتى»، 1987- يىلى 4 - سان، 116 - بەت.

ياشانغانلاردا) بار . لېكىن ، بۇ سۆز پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى بۇددىست ئاتا ـ بوۋىلىرىغا قارىتىپ ئېيتىلغان . تۇرپان سىڭگىمدىكى «بېزەكلىك» نى ھازىرمۇ «قالماقلارنىڭ» دېيىش بۇنىڭ ئەملي مىسالى① .

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا «دولان» نىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە بىر قىسىم ماقالىلەر ئېلان قىلىنغانىدى . ئۇلار ئىچىدە-كى ئۆزىنى مۇشۇ ساھەدە خېلى نوپۇزۇم بار دەپ قارايدىغان بەزى تەتقىقاتچىلار يەنە شۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا غەرب ئالىملىرى ، بولۇپمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن مالوف ، تېنىشېفلار-نىڭ ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرى ئاساسىدىكى «دولانلار — موڭغۇللار ، قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا چىقە-رىپ (بۇ قاراشنى ياقلايدىغان كىشىلەر بىزدىمۇ بار) ، «يوق يەردىن تۆك ئۇندۇرگەندەك» ئىش قىلدى . بۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل زۆرۈر بولمىغان تالاش ـ تارتىش ، ئارتۇقچە زورۇقۇشلار بولدى . دەرۋەقە ، ئاشۇ مەشھۇر ئالىملار (مالوف ، تېنىشېفلار) تەكشۈرگەنده ، «دولان» دەپ ئاتالغان بىر تۈركۈم كىشىلەر ئۇلارنى شۇنداق ئۇچۇر بىلەن تەمىنلىگەندۇ (ئۇلار ئېھتىمال دۇنيانىڭ يېڭى خەۋەر ، يېڭى شەيئىلە-رىدىن بېكىنمە ـ خالي ياشىغان — جۇغراپىيىلىك مۇھىت قەدىمدىن ھازىرغىچە ، يېقىنقى زامانغىچە دولان نامى بىلەن ئاتالغان بۇ ئۇيغۇر قوۋمىنى دۇنيادىن بىخەۋەر قويغان ، ئۆزىنىڭ ئۇچ ئەۋلادىغىچە ئاران بىلىدىغان دولانلارغا ئۇچراپ قالغان بولۇشى مۇمكىن) . ھازىرمۇ دولانلار ئاساسىغا بارسىڭىز شۇنداق گەپلەرنى قىلىدىغان (ئۆزىنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەيدىغان) دولانىنى ئۇچراتىشىڭىز مۇمكىن . مېنىڭچە ، بۇنىڭ ئەجەبلەنگۈدەك يېرى بولمىسا كېرەك . چۈنكى ، تارىخنى ۋاراقلايدىغان بولساق ، موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ، دولانلار مەركەزلىك ياشىغان تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىن غەربىگە قەدەر بولغان جايلار — پۈتكۈل تەكلىماكان چۆلىنىڭ شەرقىي ، جەنۇبىي ئېتىكى قاراقىتانلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىدىن قۇتۇلدى . بۇ مۇشۇ جايلاردىكى خەلق سۆيۈنىدىغان ئىش ئىدى . بىراق ، كېيىنكى

① مىرسۇلتان ئوسمانوف : «دولانلار توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1987 ـ يىلى 4 ـ سان ، 115 ـ بەت .

قىلغان مەزگىلدە ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئورتوبقا يەتتە تۈر-لۈك ئىمتىياز بېرىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن . يۇقىرىدا ئېيتىلغان مۇنا-سىۋەتلىك تارىخىي پاكىتلارنى نەزەرگە ئالساق ، ئورتوب دوغلات قەبە-لىسى چىڭگىزخان بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلغاندا تۆھپە يارىتىڭا-لىقى ئۈچۈن تارتۇقلانغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى بىلەلەيمىز .

دوغلات قەبىلىسىنىڭ چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئىش - پائالىيەت-لىرى ، يەنى قاچان ، قايسى سەۋەبتىن موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدىن غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى تارىخىي ئەھۋاللار توغ-رىسىدا بىز پايدىلىنىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ماتېرىيال بۇ قەبىلىدە-كى ئاقسۆڭەكلەر ئەۋلادى — مۇھەممەد ھەيدەر دوغلات مىرزا تەرىپە-دىن يېزىلغان «تارىخىي رەشىدىيە» («ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن ئەسەردۇر . دوغلات جەمەتىنىڭ ئەۋلا-دى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىرزا ھەيدەر كىتابنىڭ ئىككى يېرىدە ئۆز جەمەتىنىڭ ئاۋۋالقى دەۋرىدىكى تارىخى ۋە غەربىي يۇرتقا كۆچۈش سەۋەبى ئۈستىدە توختالغان ، ئۇ مۇنداق دېگەن :

« (چىڭگىزخان) ئىستېلا قىلىنغان دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى ... ئۇ قوشۇن ۋە ئەمىرلەرنىمۇ ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى ، شۇنداق قىلىپ ماڭلايسۆيەر رايونىنى دوغلات قەبىلىسى ئىداره قىلىدىغان بولدى . ماڭلايسۆيەر «ئافتافقا باققان زېمىن» دېگەن مەنىدە ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چاچ ، چالىش ، ئىسسىقكۆل ۋە سىرىق ئۇيغۇرلار زېمىنى بار . كاشە-غەر (قەشقەر) ۋە خوتەن ئۇنىڭ چېگرا سىغا جايلاشقان ، دوغلاتلاردىن سۈيۈرغالغا ئېرىشكەن كىشى — ئەمىر بابداخان بولۇپ ، بۇ رايون ئاتابەكرى دەۋرىگە قەدەر ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدا بىر - بىرىگە مىراس قالغان »[1] .

«بولاجى ئاقسۇلۇق ، چاغاتايخان ئۆز زېمىنىنى سۈيۈرغال قىلىپ بۆلگەندە ماڭلايسۆيەر رايونى ئەمىر بولاجىنىڭ ئەجدادى ئورتوبقا تەگ-كەن » .[2]

---

① ② مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر : «ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇللىرى تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىيا-تى ، 1983 - يىل خەنزۇچە نەشرى ، 2 - قىسىم ، 205 - بەت ؛ 1 - قىسىم 155 - بەت .

«دوغلات» دېگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ نامىدىكى يېقىنلىقى («دوغلات» نامى بىلەن «دولان» نامى تىل تاۋۇشلىرى جەھەتتىن قىسمەن يېقىن كېلىدۇ) ۋە ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ — تارىم ۋادىسىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆز قارىشىنىڭ ئاساسى قىلىدۇ.

دوغلات (Doglat) خەنزۇچىدە «朵豁拉惕» ياكى «秃忽剌» يېزىش پارس تىلىدىكى دوغلات [Duklat ياكى Duq(u)lat] دېگەننىڭ باشقىچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. بۇ يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى موڭغۇللارنىڭ بىر قەبىلىسىدۇر. ئەبۇل غازىنىڭ «شەجەرەئىي تۈرك» دە، موڭغۇل تىلىدىكى «دوغولوڭ» [doqholong (— lang)] دېگەننىڭ كۆپلۈك شەكلى ئۇ سۆزنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى، ئۇ «ئاقساق» (lame) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.①

دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ھازىرمۇ ھەر خىل قاراشلار بار، مەسىلەن، بەزىلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى چۆلۈق دەپ ئاتالغان تۈرك قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ②. شۇنداقتىمۇ، XIV ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيە تارىخچىسى راشىدىن (Rashidi—dinFadl AIIah) يازغان «تارىخنامە» (جەمئۇتتاۋارىخ) دە، موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى چىڭگىزخاننىڭ ئەجدادى دى تۇمىنەخخان (Tumineh —khan) نىڭ 8 ـ ئەۋلادى بۇرلجار (burljar) قوۋمىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى، تۇمىنەخخاننىڭ يەنە بىر ئوغلى خابۇلخان چىڭگىزخاننىڭ بىۋاستە ئەجدادى③ ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ۋ. بارتولد ئېيتقاندەك، بۇ قەبىلە ئەڭ دەسلەپ بۇگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىچىدىكى يايلاقلاردا پائالىيەت قىلغان، چىڭگىزخان دەسلەپتە تايجىئوت قەبىلىسى بىلەن جەڭ قىلغاندا، دوغلات قەبىلىسى ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇنىغا قاتناشقان④. تارىخىي ماتېرىياللاردا، چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىق

① ئەبۇل غازى باھادىرخان: «شەجەرەئىي تۈرك» دېيان تەرجىمە قىلغان، فرانسۇزچە نۇسخا، 336ـ بەت («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە)، 1987 ـ يىل 1 ـ سان 167 ـ بەتتىكى نەقىل).

② مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم 154 ـ بەت.

③ راشىدىن: «جەمئۇتتاۋارىخ» خەنزۇچە 1 ـ توم 1 ـ قىسىم، 316 ـ بەت، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1987 ـ يىل 1 ـ سان، 167 ـ بەتتىكى نەقىل).

④ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» تۈركچە نەشرى، «دوغلات ماددىسى».

دى . مىرزا ھەيدەر كىتابىدا ، دوغلات قەبىلىسى تۇغلۇق تۆمۈر چاغا-تايخاننىڭ ئەۋلادى ئىسەن بۇقىنىڭ ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى خان قىلىپ تىكلىگەن ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى ئۆزلىرى-نىڭ ئورنىنى كۆتۈرۈش ئارقىلىق ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلغان ، چۈنكى ئۇلار «ئۆز قوۋمىدىكىلەرنى قەدىرلىگەن ، موڭغۇل ئەمەسلەرنى قورقۇپ بەيئەت قىلغان يات تائىپ-لەر دەپ قاراپ كەمسىتكەن» .

دوغلات قەبىلىسى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان بولسىمۇ ، بولاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قۇستا-دان بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقى بولغان دەۋردە تازا قۇدرەت تاپقان . بۇ دەۋردە دوغلات جەمەتى ئىنتايىن كۆچەيگەن ، بولۇپمۇ بولاجى دەۋردە موغۇلىستان خان جەمەتىنىڭ ئەمەلىي كۆچىنىڭ كۆچەيگەنلىكىنى دوغلات قەبىلىسى كونترول قىلغان زېمىنىنىڭ كەڭلىكىدىن پەرەز قىلالايمىز . دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بولاجى شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان بولۇپ ، ئاتىسىنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان ھەمدە ئەمەلىيەتتە موغۇلىستان خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقدارىغا ئايلانغاندىن كېيىن ، ئۆز جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى يەنمۇ مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈ-چۈن ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونىنى شەرقتە كۇچا ، بۇگۇرگە-چە ، غەربتە پەرغانە ۋە ئىسسىقكۆل بويلىرىغىچە ، جەنۇبتا چەرچەن ، سېرىق ئۇيغۇرلار زېمىنىغىچە كېڭەيتكەن . ئۇنىڭ زېمىنى دائىرىسىدە قەشقەر ، خوتەن ، يەكەن ، ئەنجان ، ئاقسۇ ، كۇچا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەر بار ئىدى ، پايتەختى ئاقسۇدا ئىدى . شۇنداق قىلىپ ، دوغ-لات قەبىلىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىن ، ئەمەلىيەتتە جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ئەسەرلىرىدە ئادەتتە «ئالتە شەھەر» دەپ ئاتالغان قەشقە-رىيەدىنمۇ خېلى كەڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . ئەينى چاغدا ، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىمۇ موغۇلىستان زېمىنىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى[1] . بۇنىڭدىن ، بۇ چاغدىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ زېمىنى ، يەنى «ئاپتاپقا

① مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر : «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 2 ـ قىسىم 205 ـ بەت .

يۇقىرىقى ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ، تەخمىنەن چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ماڭلايسۆيەر رايونى رەسمىي تۈردە دوغلات جەمەتىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنىغا ئايلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز ... بۇنداقتا ، تەخمىنەن چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە ، دوغلات قەبىلىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتلانغان ، كېيىن غەربىي يۈرتتا قېپقالغان . ئۇزاق ئۆتمەي چىڭگىزخان زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەندە ، دوغلات قەبىلىسى چاغاتايخانىنىڭ ئىدارە قىلىشىدىكى قەبىلە بولغان .

دوغلات قەبىلىسى چىڭگىزخان دەۋرىدە كىشىلەرگە تونۇلغان بولسىمۇ ، لېكىن چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە قەدەر ئۇنىڭ ئوينىغان رولى باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىگە قارىغاندا ئانچە يېتەرلىك بولمىغان . مەسىلەن ، خوددى راشىدىن ئېيتقاندەك : «بۇرۇن ۋە ھازىر ئۇلارنىڭ ئەمىرلىرىدىن نام - ئاتاق ، ئابرۇي قازانغانلار بارلىقىنى ھېچكىم ئاڭلىمىغان» . ھالبۇكى ، چاغاتاي خانلىقى زەئىپلىشىش بىلەنلا ، ئۇنىڭغا تەۋە دوغلات قەبىلىسى كۆچمىيىش ۋە قوددەت تېپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ھەمدە ئاخىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 200 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان موغۇلىستان خانلىقىنى قۇرغان .

مىلادىيە XIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىقى XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئىچكى تالاش - تارتىش ، مۇرەككەپ زىددىيەت - توقۇنۇشى تۈپەيلىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەچكە ، بىرلىككە كەلگەن چاغاتاي خانلىقى يىمىرىلدى . چاغاتاي ئۇلۇسلىرى ئىچىدە خان ھوقۇقىنى يۇرگۈزگىدەك نوپۇزى بار ھەمدە بۇنداق ۋەزىيەتنى يېغىشتۇرۇۋالالىغۇدەك كىشى بولمىغاچقا ، ئاللىقاچان قانات- قۇيرۇقلىرى چىقىپ قالغان ، ئەسلىدە چاغاتايخانغا تەۋە قوۋملارنىڭ ئەمىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن باشباشتاق بولۇۋېلىپ ، ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت سوردى . شەرقىي قىسىمدىكى ئەينى چاغدا موڭغوللارنىڭ قۇدرەتلىك قەبىلىسى ھېسابلىنىدىغان دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرى ئۆزلىرىگە ھەر تەرەپتىن «خان» ئىزدىدى . 1347 - يىلى ، ئۇلار موغۇلىستاندا سەككىز ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ ، ئۇنى شەرقىي قىسىم چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى قىلىپ تىكلە-

تۈتۈنلۈك موڭغۇل ئۇزۇن چاچلىرىنى كېسىۋېتىپ ئىسلام دىنىغا ئې-
تىقاد قىلغان . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئۆز قوۋمى-
غا باشچىلىق قىلىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا يول ئېچىپ
بېرىپ ، كېيىنكى شىنجاڭ تارىخىغا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەت-
كەن (ئىسلام دىنى مىلادىيە X — XI ئەسىرىدىكى قاراخانىيلار دەۋرىدە
غەربىي يۇرتقا تارقالغان ، كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر ،
خوتەن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان ۋە ئەۋج ئالغان . لېكىن يۇەن
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە-
چە ، ئەينى چاغدىكى غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسىم رايونى ، بولۇپمۇ
شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش
ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان . كۈچادىن ئاقسۇغىچە ، جەنۇبتىن شىمالغا
بۇددا مەدەنىيىتى ئۆتۈش قىيىن بولغان توساققا ئوخشاش ئىسلام
دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشىنى توسۇۋالغانىدى . لېكىن تۇغلۇق تۆمۈر
ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ، بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ مۇدا-
پىئە لىنىيىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ ، ئىسلام دىنى بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ
شىمالىي قىسمى ، شەرقىي قىسمىدا تەدرىجىي تارقىلىش ئىمكانىيىتە-
گە ئېرىشتى ، مىلادىيە XVI ئەسىرگە كەلگەندە ، شىنجاڭنىڭ كۆپ
قىسىم رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولدى) .

موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ موڭ-
غۇللار ئارىسىدا تېز تارقىلىشى تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىكى ئىككى
زور تارىخىي ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ھالبۇكى بۇ ئىككى زور
تارىخىي ۋەقەنىڭ بىۋاستە سەۋەبچىلىرى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىر-
لىرىدۇر① .

ھالبۇكى ، دوغلاتلارنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك تارىخى ئۇلارنىڭ تۇغ-
لۇق تۆمۈرنى خان قىلىپ تىكلەش ئارقىلىق موغۇلىستان خانلىقىنىڭ
قۇرۇلۇشى بىلەن باشلانغان بولسا ، كېيىنكى چاغلاردا تۇرلۇك سەۋەب-
لەر تۈپەيلىدىن ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ تەسىرى موغۇلىستان خانلىقە-
نىڭ تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى .

① دوغلاتلار ھەققىدە بايانلار ئۇيغۇن تېپىن ژېيجاڭ : «شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ دوغلات قەبىلىسى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن . «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۈيغۇرچە ، 1987- يىل 1 ـ سان ، 166 ـ ، 172 ـ بەتلەر .

باققان رايونى» ، ماھىيەتتە ، خانلىقتىكى «دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت» ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

تۇغلۇق تۆمۈر 16 يىل تەخت سوراپ 1363 ـ يىلى ئۆلدى . ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن بىرنەچچە ۋەقە غەربىي يۇرت تارىخىدا ئىنتايىن زور تەسىر قالدۇردى .

بىرىنچى ، تۇغلۇق تۆمۈر — موغۇلىستان خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى ، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، شەرق ۋە غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان بۆلۈنۈپ كەتكەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، تېررىتورىيىسى غەربتە بالقاش كۆلى (بۇ موغۇلىستان بىلەن ئۆزبېكىستاننى ئايرىپ تۇرىدىغان كۆل) گىچە ، شەرقتە ئويراتلار زېمىنىغىچە ، شىمالدا ئېمىل دەريا سى ۋە ئېرتىش دەريا سىغىچە ، جەنۇبتا پەرغانىدىن قەشقەر ، بارىكۆلگىچە (بۇ بايان خەنزۇچە ماتېريال-لاردىمۇ ئاساسەن ئوخشاش ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە : «بېشبالىق ... جەنۇبتا خوتەن بىلەن ، شىمالدا ئويراتلارنىڭ زېمىنى بىلەن ، غەربتە سەمەرقەند بىلەن ، شەرقتە قۇچۇ بىلەن چېگرالىنىدۇ» دېيىلگەن) كېڭەيگەن موغۇلىستان خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن[1] ، يەنە ماۋارائۇننەھرگە يۈرۈش قىلىپ ، سەمەرقەند قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ ، ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىنى ماۋارائۇننەھردىكى رايونلارغىچە كېڭەيتتى . چاغاتاي خانلىقىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي يۇرت قاتارلىق جايلارنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن مالىمانلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا ، موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى جەمئىيەتنىڭ ئەمىلىيگە پايدا يەتكۈزدى ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى چۇشىنىش ۋە قوشۇلۇشنى تېزلىتىشتە بەلگىلىك ئىجابىي رول ئويناندى .

ئىككىنچى ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى موڭغۇللار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى . خاتىرىلىنىشىچە ، ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا 16 تۆمەن

---

[1] مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر : «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى ، 1 ـ قىسىم 62 ـ بەت .

بىر مەھەل قۇدرەت تاپقان موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى زەئىپلەشكەندىن كېيىن ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ھەيدەر باشچىلىقىدا كەشمىرگە يۈرۈش قىلىپ شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن باشقا ، خېلى كۆپ قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتكەن»① .

ياپونىيە تارىخ ئالىمى زوكوتو (佐口透) : سوۋېت شەرقشۇناسلىرىنىڭ قازاق چوڭ يۈز قەبىلىسى دوغلات (Dolat 都拉特) نى غەربىي تۈركلەر ئىچىدىكى دولو (Dulu. 出陆、都陆) قەبىلىسى شۇ دەپ قارىغانلىقىنىڭ پۈتۈنلەي ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ، قازاق چوڭ يۈزىدىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ موغۇلىستان دوغلاتلىرىنىڭ [蒙兀儿斯坦朵豁剌惕] كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان ھەم شۇ ماقالىسىدە دوغلات قەبىلىسى بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى دولانلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ ، دولانلارنى يېنىكلىك بىلەن دوغلاتلارغا باغلاپ قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى يازىدۇ② .

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان خەنزۇ تارىخ كىتابلىرىدىمۇ دوغلاتلار ۋە دولانلار ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختالغان بولۇپ ، بۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە خاتىرە ئۇچرىمايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە تاۋۇش ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا «دوغلات» (doughlat) نامىنىڭ «دولان» (dolan) غا ئۆزگىرىش ئىمكانىيىتى يوق . دېمەك ، ئۇيغۇر دولانلىرىنى چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ دوغلات قەبىلىسىگە باغلاپ ئىزاھلاشمۇ نوقۇل نام يانداشلىقى قوغلىشىشتىن كېلىپ چىققان ئىلمىگە زىت قاراشتۇر .③

4 . «دولانلار — موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىلاشمىسى» دېگەن قاراش ئومۇمەن ، موڭغۇللارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى جەريانىدا ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپ قالغان دولانلارنىڭ ھەممە موڭغۇللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى

---

① تېمەن ۋېيجالۇ : «شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ دوغلات قەبىلىسى توغرىسىدا تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987- يىل 1 - سان . 183 - ، 184 - بەتلەر .

② زوكوتو : «قازاق چوڭ يۈزىدىكى قەبىلىلەر ئىنتىپاقى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ، خەنزۇچە ، 1985 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالە . (« شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىل 3 - سان ، 67 - بەتتىكى نەقىل) .

③ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتشىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997 - يىلى 4 - ئاي نەشرى ، 23 - بەت .

«بىر مەھەل دەۋران سۇرگەن دوغلات قەبىلىسى 200 يىللىق پائالىيىتىدىن كېيىن نېمىشقا بۇنداق ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قالغانلىقى ئۈستىدە تارىخىي كىتابلاردا بىر نەرسە دېيىلمىگەن . شۇنداقتىمۇ ، بىز تارىخىي كىتابلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتسەك ئاز - تولا يېپ ئۇچىغا ئېرىشەلەيمىز . دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قېلىشىنى ، ئالدى بىلەن غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ ، سىياسىي كۆچلەر سېلىشتۇرمىسىدا يېڭى ئۆزگىرىش بولغانلىقى ، كونكرېت ئېيتقاندا ، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىدارە قىلىش ئارقىلىق موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ھوقۇقى تەدرىجىي كۈچىيىپ ، خان ھوقۇقىنىڭ نوپۇزى ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇلاردا ئۆزىنى چەكلەپ تۇرغان دوغلات جەمەتىگە قاتتىق نارازىلىق ، قارشىلىشىش كەيپىياتى بارغانسېرى كۈچەيگەنلىكتىن ، ئۇلار خان ھوقۇقىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن دوغلات جەمەتىنى ھەر ۋاقىت ئاجىزلىتىپ تۇرغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا زەربە بەرگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان ، ئۇنىڭدىن قالسا ، موڭغۇل قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىش ۋە كۈرەشمۇ مۇھىم بىر سەۋەب بولدى . موغۇلىستان خانلىقى دائىرىسىدە نۇرغۇن قەبىلە ، قوۋملار بولۇپ ، ئۇلار دائىم دېگۈدەك ئۆزئارا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئېلىشىپ ، بىر - بىرىگە يول بەرمەيتتى ، دوغلات قەبىلىسى ئۆزىنىڭ يانتايانقىلىق رولىنى ھەر قايسى خانلارنى يۆلەپ تەختكە چىقارغانلىقى بىلەن ئاخىرىغىچە ساقلاپ كەلدى . ھالبۇكى بۇ مەزگىلدە باشقا قوۋملارمۇ ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەشنى ھەر ۋاقىت ئېھسىدىن چىقارمىدى . رېشىدخان تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن ، بارلاس قەبىلىسى دوغلات قەبىلىسىدىكىلەرنى ئورىدىن تەدرىجىي سىقىپ چىقاردى . بۇنىڭدىن باشقا ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنا رايونلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلىشى ، ئۆز دائىرىسىدىكى خەلقلەرنىڭ سېلىقىنى ئېغىرلاشتۇردى شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى خوراتتى . بۇلاردىن باشقا ، يەنە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ۋە يەرلىك مىللەت تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى زەئىپلىشىشىنىڭ سەۋەبى بولدى .

مېنىڭ دولان تىلىنى موڭغۇلچە ئەمەس ، قىرغىزچە دېگۈم بار ، لېكىن بۇ ھەقتە قولۇمدا ھېچنەرسە يوق . مەن پەقەت ھەممە قىرغىزچە ئېلىپېنتلار دولان تىلىدا بار ۋە ئۇلارنى مېنىڭدىن كېيىنكى ياش تۇركولوگلار تېپىپ چىقالايدۇ ، دەپ ئۈمىد قىلىمەن»[1] .

بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە بىر قىسىم ئالىم ، سەييياھلار مۇشۇ قاراش-نى ياقىلايدىغان مەلۇمات ئۇچۇرلارنى بېرىدۇ .

رۇسىيىلىك ئالىم ، سەييياھ چۇقان ۋەلىخانوف 1858 — 1859-يىللىرى قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا ، دولانلار ھەق-قىدە مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان :

«دولانلار ئاقسۇ ، يەكەن ۋە قاراشەھەر ئايماقلىرىنىڭ باشقۇرۇ-شىغا قارايدىكەن ، ئاقسۇ ، يەكەندىكى دولانلار قەشقەر دەريا سى ۋە يەكەن (دولان) دەريا سى ساھىلىغا تارقالغان بولۇپ ، بىر قانچە چوڭ بازىرى بار ئىكەن . بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرراقى بارچۇق بولۇپ ، بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇرىدىكەن . يەنە مارالبېشى ، قاراشەھەردىكى دولانلار كورلا ۋە بۇگۇرلەرگىمۇ ئورۇنلاشقانىكەن ، دولانلار خوجىلارنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلىدىغان قۇللىرى ئىكەن . ئۇ-لارنىڭ باشقا شىنجاڭلىق (ئۇيغۇر) لار بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى ، دەل تەلەپپۇزى ۋە ئايالالرنىڭ بېشىغا چىگىدىغان رومىلىدۇر . بۇ خىل چىگىش ئۇسۇلى قىرغىز ئايالىرىغا بەكلا ئوخشاپ كېتىدىكەن»[2] .

شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ مۇزىكا تەتقىقاتچىسى ھۈسەيىن كېرىم باھادىر ئەپەندى 2004 - يىلى ئۆكتەبىرده ، ئاپتونوم رايون بويىچە ئاۋات ناھىيىسىده ئېچىلغان «ئاپتونوم رايونلۇق 1 - نۆۋەتلىك دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئۇقۇغان «دولانلار ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىده دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى قىرغىز-لارغا باغلايدىغان كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەم مۇشۇ قاراشنىڭ

---

① س . ي . مالوف : «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» 1961 - يىل ، رۇسچە نەشرى ، 4 - بەت . (مىرسۇلتان ئوسمانوۋ : «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 4 - سان ، 110 - بەتتىكى نەقىل) .

② چوقان ۋەلىخانوف : «قەشقەر» (ۋالىخ جىيالىن تەرجىمە قىلغان) ۋېي چاڭخۇاڭ ، غې خەنىڭ : «جەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىلىرىنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» 1994 - يىل خەلىق ئوچۇق نەشرى ، 74 - بەت .

نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا — تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ، شىمالىدا قۇرغان چاغاتاي خانلىقى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى راۋاجى بولغان تۆغلۇق تۆمۈرنىڭ موغۇلىستان خانلىقى دەۋرىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى ، تەدرىجىي سىڭىپ كېتىشى ۋە بۇ جايلاردا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۇلار بىرقاتار تارىخىي ۋەقەلەر ھەمدە موڭغۇللارنىڭ دوغلات ، ئويرات قاتارلىق قەبىلىلىرىنىڭ بۇ جايلاردىكى ئەھۋالى توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى پاكىت قىلىپ كۆرسەتمەكتە . بۇ جەھەتتىن بۇ قاراش ۋە بۇنىڭدىن ئاۋۋالقى دولانلارنى موڭغۇللارغا باغلايدىغان قاراشلار تامامەن ئوخشاش بولۇپ ، ئوخشىمايدىغىنى ، بۇنىڭدا دولانلارنى ئاۋۋالقى قاراشتىكىلەردەك موڭغۇللارغا بىۋاستە باغلىماي ، ئۇلارنى موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىلاشمىسى دەيدۇ . بىراق ماھىيەت ھەم مەنبە بىر ، يەنىلا شۇ موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىغا كۆچۈپ كېلىشى ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ھەمدە تۈركلىشىشتىن ئىبارەت چوڭ بىر تارىخىي باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇنىڭغا بىز ئالدىنقى قىسىملاردا جاۋاب بېرىپ بولغاچقا بۇ يەردە قايتا توختالمىدۇق . ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ ھەقتە قايتا پاكىت كەلتۈرۈشنىڭ قىلچە ھاجىتى يوق .

2 . «دولانلار قىرغىزلاردىن كېلىپ چىققان» دېگەن قاراش

بىر قىسىم تىلشۇناش ئالىملار تىل ئېلېمېنتلىرىدىكى بەزىبىر ئوخشاشلىقلارغا ئاساسەن «دولانلار قىرغىزلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ . بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى . س . ي . مالوف بولۇپ ، ئۇ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» (1961 ـ يىلى نەشر قىلىنغان) دېگەن ئەسىرىدە دولان ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ :

«··· ئاقسۇ ۋادىسىدا دولانلار ياشايدۇ ، شىنجاڭدا بولغان بىر مۇنچە ساياھەتچىلەر ئۇلارنى موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان ، دەپ يازىدۇ ، بەلكىم ، تارىخچىلار ۋە تۈركولوگلار ۋاقتى كەلگەندە ، مول خەنزۇ مەنبەلىرىدىن دولان ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى تەپسىلى مۇمكىن .

كۆپلىت خەلق قوشقىنىلا بېرىدۇ[1] . قارىغاندا ، س . ي . مالوف ئۆزى ئېيتقاندەك ، دولان تىلى توغرۇلۇق يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە بولمىغان بولسا كېرەك . ئېيتىش مۇمكىنكى ، س . ي . مالوفنىڭ «قىرغىزچە» دېيىشى بىر خىل پەرەزدىن ئىبارەت[2] .

قەدىمكى دەۋرلەردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ياشىغان خەلقلەر «ئالتاي تىللىرى» دەپ ئاتالغان بۇ تىلنى قوللانغان بولۇپ ، بۇ ئومۇمىي تىل سىستېمىسى كېيىنكى چاغلارغا (مىلادىيىنىڭ I ئەسىرلىرىگە) كەلگەندە ، بىرقانچە تارماق تىل سىستېمىغا ، يەنى تۈركىي تىللار ، موڭغۇل ، توڭغۇس ، مانجۇ قاتارلىق تارماق تىل سىستېمىسىغا ئايرىلغان . مانا بۇلار ئىچىدىكى تۈركىي تىللاردىن ئىبارەت تارماق تىل سىستېمىسى ئىچىدە ئۇيغۇر ، قىرغىز قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقلەر بار ئىدى .[3] ئۇلارنىڭ تەۋە بولغان تىل سىستېمىسىنىڭ بىرلىكى ، ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ئوخشاشلىقى ، ياشىغان رايونلىرىنىڭ يېقىنلىقى تۈپەيلىدىن ، قىرغىزلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادەتلىرىدە بەزى ئورتاقلىقلارنى پەيدا قىلغان . دولانلار بولسا قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى بىر قوۋم بولۇش سۈپىتىدە ، ھازىرقى زېمىنغا كۆچكەندىن كېيىن ، جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۈپەيلىدىن يېقىنقى يىللارغىچە بېكىك ھالەتتە ياشىغان . بۇ خىل ھالەت ۋە ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت دولانلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان . شۇڭا ، ئۇيغۇر دولانلىرى بىلەن قىرغىزلارنىڭ تىل سىستېمىسى ئوخشاش بولغاچقا ، بەزى بىر تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئوخشاپ كېتىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس . ئىلگىرى مالوف بۇ جەھەتتە پەقەت ئۆزىنىڭ پەرەزىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، لېكىن تېخى باشقا بىرەر ئالىم دولانلارنىڭ تىلىدا قىرغىزچە تەركىبلەرنىڭ بارلىقى ھەققىدە ئۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغىنى يوق . چۈنكى ۋەلىخانوفنىڭ سۆزىنىڭ تەلەپپۇزىغا قارىغاندا

---

① س . ي . مالوف «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» 1961 - يىلى رۇسچە نەشرى ، 4 - ، 59 - ، 60 - بەتلەر (مىرسۇلتان ئوسمانوف «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىلى 4 - سان 110 - بەتتىكى نەقىل) .

② مىرسۇلتان ئوسمانوۋ : «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1987 - يىل 4 - سان ، 110 - بەت .

③ پاسكاكوف : «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل 6 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 446 - ، 447 - بەتلەر ئارىسىدىكى «تۈركىي تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي مەخپىسى» غا قارالسۇن .

ئاساس قىلغان بىرمۇنچە سۈرەت ماتېرىياللىرى بىلەن ئامېرىكىلىق ئالىم ئىنگۋار سۋانبېرگ (Ingvar svanbeag) نىڭ دولانلار ھەققىدە ئېلىپ بارغان بىر تەتقىقات نەتىجىسىنى تونۇشتۇرغاندى :

ئامېرىكىلىق ئالىم ئىنگۋار سۋانبېرگ دولانلار توغرىسىدا بىر-نەچچە ئىلمىي ماقالە يازغان . بۇ ئىلمىي ماقالە مەيلى جۇڭگودىكى ئالىملار ئىچىدە بولسۇن ياكى چەت ئەللىك ئالىملار ئىچىدە بولسۇن پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى بولغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئىلمىي ماقالىنى ئالىم 1988 - يىلى ئاپرېلدا ئامېرىكىنىڭ خارۋارد ئۇنىۋېر-سىتېتىدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى — «جۇڭگوغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى» دا ئوقۇغان . ماقالىنىڭ نامى «شىنجاڭدىكى دولانلار» (بۇ ماقالە 1988 - يىللىق ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن) بولۇپ ، ئالىم ماقالىدە دولانلار ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بەرگەن :

«شىنجاڭدىكى دولان ئايالىرى باشقا جايدىكى ئۇيغۇر ئايالىرىغا سېلىشتۇرغاندا يۈزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ ، دولان ئايالىرى شىنجاڭدە-كى قىرغىز ئايالىرىنىڭ ياغلىقىغا ئوخشايدىغان ئاق ياغلىق چىگىدۇ . دولان ئايالىرى چەت ئەللىك سایاھەتچىلەرگە ناھايىتى قىزىقىدۇ··· لىكوك دولانلار ياشايدىغان چارباغ ۋە تۇمشۇق① يېزىلىرىدا ئۇزۇن ۋاقىت تۇرغان . ئۇنىڭ قارىشىچە ، ئۇلارنىڭ تۇيى ئادىتى ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر قوشنىلىرىدىن پەرقلەنمىگەن»② .

يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، دولانلارنى قىرغىزلارغا باغلايدىغانلارنىڭ ئاساس قىلغىنى تىل ئېلېمېنتلىرىدىكى ۋە كىيىنىش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلار ئىگە بولغان ماتېرىياللار بىۋاستە بولغاندەك ، مالوف بىلەن چۇقان ۋەلىخانوفلارنىڭ دولانلار رايونىنى تەكشۈرۈشىدىن قولغا كەل-گەنىدەك قىلغان بىلەن ، ئاشۇ ئالىملار ھەم ئاشۇ ئالىملارنىڭ ماتېرىيالل-رى ئاساسىدا بۇ كۆز قاراشنى ياقلىغۇچىلار مۇنداق تەرەپلەرگە سەل قارىغان :

بىرىنچى ، س . ي . مالوف بۇ كىتابتا دولان نامىدا پەقەت تۆت

---

① چارباغ ۋە تۇمشۇق ھازىرقى مارالبېشى تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭ نامى .

② مۇسەيىن كېرىم باھادىر : «دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ، «ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 2006 - يىل 1 - سان ، 36 - بەت .

3. «دولانلار ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەن قاراش

دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلار ئىچىدە، ئۇ-لارنى ئۇيغۇرلارغا باغلايدىغان، يەنى «دولانلار — ئۇيغۇرلاردۇر» دې-گەن قاراش ئۇيغۇر دولانلىرىنى ھېلى موڭغۇللارغا، ھېلى قىرغىزلار-غا باغلاپ قويغان قاراشلارغا قارىتا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. بۇ خىل قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئالىم، تەتقىقاتچىلار ئىچىدە، بۇ خىل قاراشنى بىر قەدەر بالدۇر ئوتتۇرىغا قويغان ھەم ۋەكىل خاراكتېرلىك بولغانلىرى ئېلىمىز ئالىملىرىدىن مىرسۇلتان ئوسمانوف (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىدا تەتقىقاتچى) بىلەن گۈەن يۈپي (مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا پروفېسسور) بو-لۇپ، بۇ ئىككى ئالىم ئۆزلىرىنىڭ قارىشىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويە-دۇ:

1. مىرسۇلتان ئوسمانوف ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلە-رى» ناملىق ئەسىرىدىكى «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ناملىق تەتقىقات تېمىسى① دا، دولانلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:②

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئورخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ بۇ قەبىلە تىلغا ئېلىنمىغان. «dolan» دېگەن نامغا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان 多瀘葛，多腊葛 دېيىلىدىغان قەبىلە نامى ئومۇمەن «تاڭنامە» ۋە شۇ ئاساستا يېزىلغان ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. ماچاڭشۇ ئەپەندى «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت تارىخى» دېگەن كىتابىدا «كونا تاڭنامە» دە 多览葛 دېگەن قەبىلىنىڭ بارلىقى بىر-قىسىم، بۇنىڭ ۋە 葛 دېگەن ئىككى قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسى

① مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىيا-تى، 1990 - يىل نەشرى، 98 — 115 - بەتلەر، «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىلى 4 - سان، 109 — 122 - بەتلەر، (بۇ ماقالە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1988 - يىلى 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

② بۇ ئالىمنىڭ كۆز قارىشى تولۇق تېكىستى يىلەن ئېلىنىدى، ئىراق، ئالىم پايدىلانغان مەزمۇنلار-نىڭ مەنبەلىرى قولىمىزدا بار ئەسلى ماتېرىياللار ئاساسىدا تولۇقلاندى. بۇ تېكىست ئىچىدىكى نەقىللەر-نىڭ ھەممىسى ئەسلى تېكىست ئىچىدىكى نەقىللەر دەپ قوبۇل قىلىنسا بولىدۇ.

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تىلىنى قىرغىزچىغا يېقىنلاشتۇرۇشمۇ ، ئوخ-شاشلا بۇ ئالىمنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە ئا-ساسلىنىپ ، ئۆزىگە يات بۇ ئىككى تىل ھەققىدە ئۆز پەرىزىنى ئوتتۇرى-غا قويغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . شۇڭا ، بۇ ھەقتە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلمىي قاراش بولمىغان ئەھۋالدا ، بۇ مەسىلىنى قايتا مۇنازىرە قىلىشنىڭ ئورنى يوق .

ئىككىنچى ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ «يۈزىنى ياپماسلىقى» دولانلار-نىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى سەۋەبلىك ، ئۇلاردا قەدىمكى ئەنئەنىنىڭ قالدۇق تەسىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكى ھەم ئىلگىرى دولانلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنىڭ ئانچە چوڭقۇر بولمىغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەردىن بولۇپ ، بۇنى ئالاھىدە بىر مەسىلە قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك . چۈنكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ خىل ئەھۋال خېلى ئومۇمىي بولغان ئەھۋالدۇر . ئەمدى ئۇيغۇر دولان-لىرىنىڭ «قىرغىزلارغا ئوخشاش ئاق ياغلىق چىگىش» نگە كەلسەك ، بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم ، سەييا ھ ئەينى چاغدا دولانلارنى كۆرگەندە ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولۇشى مۇمكىن . بىراق ، ئۇلار-غا ئوخشاش ، 1907 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى مارالبېشىغا كەلگەن سەييا ھ مانىنېرھېيم (C. G. Mannerheim) مۇ دەل مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىپ : «دولان ئايالىرى سىرتقا چىققاندا يۈز-نى ياپمايدىكەن (چۈمبەل تارتمايدىكەن) . . . ئۇلار بېشىغا تۈماق كىيمەيدىكەن ، كۆپ ساندىكىلىرى ياغلىق ئارتمۇالغان بولۇپ ، بۇ ھال رۇسلارنىڭ يېزا ئايالىرىغا ئوخشايدىكەن» دەيدۇ ھەم دولان ئايالىنىڭ بىر پارچە سۇرىتىنى بېرىدۇ① . دولان ئايالىرىنىڭ بېشىغا ياغلىق (ئۇزۇن رومال) ئارتقىنىنى بىرلىرى قىرغىزلارغا ئوخشاتسا ، يەنە بىرلىرى رۇسلارنىڭ يېزا ئايالىرىغا ئوخشىتىدۇ . دېمەك ، بۇ يەردە شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى ، خۇددى ھازىر ياۋروپاچە كىيىنمۇالغان خەنزۇ ، ئۇيغۇرنى ياۋروپالىق دېگىلى بولمىغاندەك ، «ئاق ياغلىق ئارتمۇالغان دولان ئايالىرى» نى قىرغىز دەۋالغىلى بولمايدۇ .

① مانىنېرھېيم (فىنلاندىيە) «مانىنېرھېيىمنىڭ 1906 — 1908 ـ يىللاردىكى غەربىي يۇرت تەكشۈرۈش سۈرەتلەر توپلىمى» شەندۇڭ خۇاباۋ نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 10 ـ ئاي نەشرى ، 54 ـ ، 55 ـ بەتلەر .

خىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، 葛多览 قەبىلىسىنى تېلې تەركىبىدىكى ئون بەش قەبىلىنىڭ قاتارىدا كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ نامنىڭ تراڭسكرىپسىيىسىنى «telangut» دەپ بېرىدۇ.①

ئەندۇجيەنفۇ ئەپەندى «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇيغۇرلار (回纥) ئاساسىي كۈچ ياكى بىردىنبىر يېتەكچى كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن دەۋردە تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى ئون بەش قەبىلىنىڭ ئىچىدە 葛多览 قەبىلىسىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇ نامنى 忽隆促 tsülunɣ—ɣu بولسا كېرەك، دەيدۇ②.

ماچاڭشۇ ئەپەندى 葛 نىڭ قايسى قەبىلە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمىگەن. خەنزۇچە خەتكە ئاساسەن يۇنى قارلۇق قەبىلىسىگە چۈشۈرۈشمۇ مۇمكىن.

سىبن جۇڭمىيەن ئەپەندى بىر لەن لىيۇ يىتاڭ ئەپەندىلەرنىڭ قارىشى بويىچە بىر قەبىلە دەپ ھېسابلىغاندا، ئاخىرقى (get)③ 葛 نى يىلتىزنىڭ تۈگەنچى تاۋۇشى [η] بىلەن قەدىمكى تۈركىي تىللاردا قوللىنىلغان كۆپلۈك قوشۇمچىسى «it» نىڭ بىرىكمىسى دەپ قاراشقا ۋە قالغان dolang//tolang دېگەن يىلتىزلارنى dolan دېگەن ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك، سىبن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ دوسانىنىڭ تارىخىدىن كەلتۈرگەن نەقىللىرى ئاساسىدا 葛多览 بىلەن 帖良克特 لەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭمۇ باشقا - باشقا (ئالدىنقىسىنىڭ بايقالغانلىقى جەنۇبى، ئولانباتۇرنىڭ شىمالىدا، كېيىنكىسىنىڭ بايقالغانلىقى غەربىدە) ئىكەنلىكىنى، بۇگۈنكى تېلېئۇن، تېلېنگىت لەرنىڭ كېيىنكىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن. ھەممىدىن مۇھىمى، سىبن جۇڭمىيەن ئەپەندى «كىتابلار جەۋھىرى» (« 册府元龟 ») دىن كەلتۈرگەن نەقىل بولۇپ، بۇنىڭدا مۇنداق

① لىيۇيىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات» تەيۋەن جىڭجوڭ كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، مەزكۇر ئەسەر، 79 - 84- بەتلەر.

② ئەندۇجيەنفۇ: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 8 - بەت.

③ قارالسۇن: كارلگىرېن «خەنزۇچە - پاپونچە لۇغەت»، 55 - بەت. بۇ يەردە 葛 خېتىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى «kat» گۇاڭدۇڭ دىئالېكتىدىكى «kot» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

ئىكەنلىكىنى ، «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ قەبىلىنىڭ قۇغۇرسۇ (薛解) ۋە بولشار (白) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە 10 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىغانلىقى يېزىلغان ، سىر ـ تاردۇشلار ھاكىمىيىتى يېقىلغان چاغدىمۇ تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر ، بايىرقۇ قاتارلىق 12 قەبىلە-نىڭ قاتاردا 葛览多 نىڭ بارلىقىنى ، كېيىن (مىلادىيە 647 ـ يىلى) مۇشۇ 葛览多 دا تاڭ سۇلالىسى يەنرەن (燕然) تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى قۇرغانلىقىنى ، بۇنىڭ ئورنىدا ھازىرقى ئولانباتۇرنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ① .

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «ئۇمۇمىي تۈركۈت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە ، تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە 葛览多 قەبىلىسىنى سانايدۇ ۋە بۇنىڭ ئايرىم بىر خەلق ئىكەنلىكىنى ، tolangit دېيىلىدىغانلىقى ، دوسانىنىڭ موڭغۇل تارىخىدا tulangkite دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى شۇنىڭ بىلەن بىللە «موغۇل تارىخى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ ، 田列古 , 帖良兀 , 帖边郭特 دېيىلىدىغان قەبىلىنىڭمۇ بولغانلىقى ، بۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن دىپلوماتىك ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تېلېلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ، بايقالىنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقى ، دوسانىنىڭ موڭغۇل تارىخىدا telengkoutes دەپ ئېلىنغانلىقى ، بۇلارنىڭ قىرغىزلار بىلەن كەمكەمچۇت (侃侃助特) لار ئارىسىدىكى ئورمانلىقتا ياشايدىغان ئايرىم بىر خەلق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ .②

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى مەخسۇس 葛览多 توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى بەرگىنىدە ، بۇ سۆزنىڭ 濫多 مۇ دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ .③

لېۋ يىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا ، «تېلې» بىلەن «قاڭقىلى» دېگەن نامنىڭ بىر خەلقنىڭ ئىككى

---

① ماچاڭشۇ ئەپەندى : «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت تارىخى» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى ، 1957 ـ يىل نەشرى ، 50 ـ ، 51 ـ ، 57 ـ بەتلەر ؛ «جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىلەر توپلىمى» ، جۇڭخۇا خەرىتىلەر نەشرىياتى ، 1982 ـ يىل 10 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 5 ـ توم ، 42 ـ ، 43 ـ بەتلەردىكى خەرىتىگە قارىغاندا ، بۇ تۈتۈق ھىراۋۇل مەھكىمىسى ئولانباتورنىڭ شىمالىدا ئىكەن .

② قارالسۇن : سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ، مەزكۇر ئەسەر ، 683 ـ بەت .

③ قارالسۇن : سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ، «ئۇمۇمىي تۈركۈت تارىخى» ، 750 ـ ، 751 ـ بەتلەر .

ئۇسۇلىمۇ بولغان .

ئىپتىش مۇمكىنكى ، سۇك سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇنلىغان دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئىگىلىرى 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەڭرىتاغنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان 葛览多 (دولانغىت) لار-دۇر .

ھازىرقى دولان مۇزىكىسى ۋە دولان ئۇسسۇلىنىمۇ ئاتىلىشى ۋە ئورۇندىلىشى جەھەتتىن ھەرگىز موڭغۇل سىستېمىسىغا يانتۇزغىلى بولمايدۇ .

تارىم شېۋىسىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا ، مەسىلەن ، تارىم شېۋىسىدىكى [α] تاۋۇشى ياكى مۇشۇ تاۋۇش كەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىشى —buzaqu < mozay ئەمەس ، بەلكى mozo (y) موزاي ، x//s نۆۋەتلىشىشى — (qaxkan) ياكى saqkan ئەمەس ، بەلكى xaxKan : بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا قالدۇق سۈپىتىدە بولسىمۇ [u] ، [0] لەرنىڭ كېلىشى (مەسىلەن ، nogoy— قاپاق چۆمۈچ ، — kusuy كۆسەي ، — yogon يوغان ، — yatal يۆتەل ، — bojan بۆجەن) ئۇنىڭ ن . ئا . باسكاكوف كلاسسىفىكاتسىيىسىدە تۈركىي تىللارنىڭ ئۇيغۇر ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ[1] .

شۇڭا ، تارىم شېۋىسىنى تارىخىي جەھەتتىن ياقۇت تىلىنىڭ «دولغان» دىئالېكتى بىلەن ، دولانلارنى شۇ دولغانلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ، دەپ قاراشقا بولىدۇ . چۈنكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ، [q] تاۋۇشى ۋە بۇ تاۋۇش كەلگەن بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياقۇت تىلىدىمۇ بار[2] .

مۇنداق پەرەز ئە . ر . تېنىشېۋنىڭ ياقۇت تىلى توغرىسىدا توختالغىنىدا «ياقۇتلار جەنۇبتىن كەلگەن»[3] دېگەن قارىشىغا مۇۋاپىقلىشىدۇ . دولانلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا خېلى قەدىمدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇر-

---

① قارالڭ : ن . ئا . باسكاكوف ، يۇقىرىقى ئەسەر ، 339 — 354 - بەتلەر .
② قارالڭ : ئە . ر . تېنىشېۋ ، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش» ، خەنزۇچە تەرجىمىسى ، 267 - ، 273 - ، 278 - بەتلەردىكى byar - بېغىر ، tuora - توغرا ، — suon يوغان ، oqol - ئوغۇل قاتارلىق سۆزلەر ، 1982 - يىل ، بېيجىڭ .
③ قارالڭ : ئە . ر . تېنىشېۋ ، مەزكۇر ئەسەر ، 259 - بەت .

دېيىلگەن : «لۇك شو (龙朔) نىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 662 ـ يىلى) جېن رېنتەي بىلەن شۇرېنگۇي قاتارلىقلار تېلې قەبىلە-لىرىنى تەڭرىتاغدا تارمار قىلدى . بۇ چاغدا تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئىسكىت (思结) ۋە دولانغىت (多览葛) قەبىلىلىرى بولۇپ ، تەڭرىتاغنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى»① .

بۇ مەلۇمات بىزنىڭ دولانلار ھەققىدىكى تونۇشىمىزنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە بۇ ھەقتىكى پەرەزلىرىمىزنى ئەمەلىيەت بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ .

بۇلاردىن باشقا ، دولان ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قەدىمىيلىكى توغ-رىسىدا گۇباۋ ئەپەندى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (مۇزىكا قىسمى) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئون ئالتە ئۇسسۇل ئۆمىكى ئىچىدە 醉胡腾队 ئۆمىكى (بۇلار قىزىل تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ . كىگىز قالپاق كىيە-دۇ) ، 玉免浑脱队 ئۆمىكى (بۇلار رەڭدار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ ، ئاق توشقان تېرىسىدىن تەلپەك كىيىدۇ) ، بۇركۇت ئاتار ئۇيغۇر ئۆمىكى (射雕回鹘队) (بۇلار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ ، بۇركۇت ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ) قاتارلىق ئۈچ ئۆمەك بولۇپ ، بۇ ئۆمەك-لەر ئورۇندىغان ئۇسسۇللارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شىنجاڭ ئۇسسۇل-لىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىش-لىكى شۇكى ، بۇگۈنكى شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسى ئەتراپىدىكى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكىتى ئاددىي ۋە سالماقلىق بولۇپ ، يەنىلا بۇركۇت ئېتىۋاتقان قىياپەتنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ»② .

گۇباۋ ئەپەندىنىڭ كەلتۈرگەن نەقىل ۋە مۇلاھىزىلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇنلىغان ئۇسسۇللار شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرە-غان . بۇ ئۇسسۇللار ئىچىدە بۇركۇت ئېتىۋاتقان قىياپەتتىكى دولان

① سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ، «ئومۇمىي تۈركۈت تارىخى» ، 1080 ـ بەت .
② قارالسۇن : «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» ، 9 ـ سان ، 1979 ـ يىل 11 ـ ئاي ، (گۇباۋ : «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە قەدىمكى جەمئىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1986 ـ يىلى ، خەنزۇچە نەشرى ، 32 ـ ، 33 ـ بەتلەر)

چىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى .

(2) «دولان» (Dolan ، 多滥) «دولانگىت» (Dolang ، 多览葛) بىلەن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى «دولان» (Dolan ، 多兰) ، (Dolang ، 多郎) ئەسلىدىن بىر سۆز ، خەنزۇچە تەلەپپۇز ئوخشاش ، پەقەت ئىشلىتىلگەن خەتتە پەرق بار . شىنجاڭنىڭ مەكىت ، ئاۋات ، شايار قاتارلىق جايلىرىدىكى دولانلارنىڭ ئەسلىي قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىكى توغلا دەرياسى بويىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلار (多滥,多览葛) ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ .

(3) مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ، دولانلارمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلدى . يېقىنقى زامانىدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ، ئۇلار يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىنى تەشكىل قىلدى ① .

بۇ ئىككى ئالىمنىڭ قاراشلىرىغا تولۇقلىما قىلغان ۋە كۆچەيتكەن ھالدا ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن لىيۇ ۋېيشىڭ باش مۇھەررىرلىكىدىكى «شىنجاڭ مىللەتلەر لۇغىتى» بىلەن «غەربىي شىمال مىللەتلەر لۇغىتى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ : «دولانگېتلار (多兰葛) تېلىلارنىڭ بىر قەبىلىسى . يەنە 多览葛 ، 多澜 ، 葛腊多 دەپمۇ يېزىلىدۇ . سۇي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ، ئۇلار شەرق ، غەرب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن . شەرقىي قىسىمدىكىلەر توغلا دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇل ئېگىزلىكى توغلا دەرياسى) بويىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان ، ئادەم سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ ، ئون مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈنى بولغان . ئاۋۋال تۈرك قاغانلىقىغا قارىغان ، كېيىن سىر ـ تاردۇش قاغانلىقىغا قارىغان . سىر ـ تاردۇش قاغانلىقى مۇنتەزىر بولغاندىن كېيىن ، دولانلارنىڭ باشلىقى ئېركىن دولانگېت تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تەۋەلىك بىلدۈرگەن . تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ يېرىدە يەنرەن تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان . ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ، يەنە ئۇنىڭ ئوغلى «دولان

① گۈەن يېۋۈى : «مۇزىكا مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «دولان» ، ۋە ئۇنىڭ مۇزىكىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» خەنزۇچە ، 1988 ـ يىل 5 ـ سان ، 21 ـ بەت ؛ «دولان مۇقامى ئۇستىدە كېيكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» مەركىزىي مۇزىكا كىنىستۇدىسى ئەشرىياتى ، 2004 ـ يىل 4 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى . 7 ـ بەت .

غان بىر خەلق ئىكەنلىكىگە ئائىت يەنە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ئا . م . شېربابك ئۆزىنىڭ « Ⅲ — XⅢ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ گراماتىكىسى » دېگەن ئەسىرىدە ئا . گابائىننىڭ براخما يېزىقىدا يېزىلغان بىر دىئالېكتتا سۆزنىڭ ئىككىنچى ، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىمۇ [o] ، [θ] تاۋۇشلىرى كەلگەنلىكىنى (مەسىلەن ، oloror — ئولتۇرىدۇ . olorop — ئولتۇرۇپ) بايقىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ① .

براخما يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر كۆپىنچە كۇچا ، بارچۇق (توققۇز ساراي) ۋە خوتەنلەردىن تېپىلغان . شۇڭا دولانلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ۋە سارقىندى ھالەتتىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىغاندا ، تارىختىكى بۇ دىئالېكتنى ھازىرقى تارىم شېۋىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن ، ھازىرقى تارىم شېۋىسى ئەينى زاماندا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك دىئالېكت بولغان دېيىش مۇمكىن .

يەنمۇ ئېيتقاندا ، بىز گەرچە تېخى قانائەتلىنەرلىك دەرىجىدە بولمىسىمۇ ، يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلار ۋە تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا ھازىرقى دولان ئۇيغۇرلىرىنى «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان 葛兰多 ياكى 葛览多 قەبىلىسىنىڭ ئۆزى ، ئۇلار ھازىرقى ياقۇتلارنىڭ دولغان دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغانلار بىلەن تارىخىي قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتتە بولغان دەپ قارايمىز . سىر ـ تاردۇشلار ھاكىمىيىتى يېقىلغاندىن كېيىن ، دولانلار (دولانغىت) نىڭ ئاساسىي قىسمى ئاۋۋال تەكرىتاغ-دا ، ئاندىن ئاستا ـ ئاستا ھازىرقى مۇنبەت زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ، خالاس .

2 . 1988 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى گۇەن يىۋېي «مۇزىكا مىللەتشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن ‹دولان› ۋە ئۇنىڭ مۇزىكىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يەكۈن چىقىرىدۇ :

(1) مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە ، قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىسى ئىچىدىكى «دولانگىت» لار ئۇلارنىڭ ئە-

① قارالسۇن : ئا . م . شېربابك ، مەزكۇر ئەسەر ، 1 ـ باب ، فونېتىكا قىسمى ، [o] ، [ɸ] سوزۇق تاۋۇشلىرىغا بېرىلگەن ئىزاھات .

(Rashdi — dinfadlallah) نىڭ «تارىخنامە» (史集) سىدە telengut دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان[1] .

«يېڭى تاڭنامە» دە : «دولانگسىت (葛览多) يەنە دولان (葛多) مۇ دېيىلىدۇ . ئۇلار سىر - تاردۇشلار (薛廷陀) نىڭ شەرقىدە توڭرا دەريانى بويىدا ياشايدۇ» دېيىلگەن[2] .

«قامۇسنامە» (通典) دە : «دولانگىت — تېلى قەبىلىلىرىدىن بىرى . ئۇلار سىر - تاردۇشلارنىڭ شەرقىدە ، توڭرا دەريانى بويىدا ياشايدۇ . خىللانغان 10 مىڭ ئەسكىرى بولۇپ ، قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ باقمىغان» دېيىلگەن .

«تىنچ جاھان خاتىرىسى» (太平寰宇记) دە : «دولانگىتلار سىر - تاردۇشلارنىڭ شەرقىدە ، توڭرا دەريانىغا يېقىن جايدا ، خىلانغان 10 مىڭ ئەسكىرى بولۇپ ، قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ باقمىغان» دېيىلگەن .

«كىتابلار جەۋھىرى : (册府元龟) دە : دولانگىت (葛腊多) ، دولاگې (葛滥多) دەپ خاتىرىلەنگەن ھەم دولانگىتلارنىڭ جېنگۈەنىڭ 20 - يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا باشلىغانلىقى خاتىرىلەنگەن[3] .

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى يۇقىرىقى خاتىرىلەرگە ئاساسەن دولانگىتلارنىڭ قۇرۇم (ھازىرقى ئۇلانباتۇر) ، كېنت تاغلىرى ئارىسىدا ياشايدىغانلىقىنى يازىدۇ[4] .

«ئۇمۇمىي تەزكىرە — ‹志通› دە ‹دولان› (多兰) كېيىنكى ۋېينىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ‹دولان› قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ، ئۇ قەبىلە نامىنى ئۆز فامىلىسى ئورنىدا قوللانغان» دېيىلگەن .[5]

«جۇڭگونىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە ئىسىم - فامىلە لۇغىتى» (中国古今姓氏辞典) ۋە «جۇڭگو ئىسىم - فامىلە قامۇسى» (中国姓氏大典) دىمۇ : «دولان (多兰) — شىمالىي يايلاقتا

---

① «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ، (ئىچكى سان) خەنزۇچە ، 1985 - يىل 2 - سان ، 33 - بەت . («دولانگىت» مادداسى)

② «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 1989 - يىلى 3 - سان ، 63 - بەتتىكى ئەقىل .

③ «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» (ئىچكى سان ، خەنزۇچە) 1985 - يىل 2 - سان 33 - بەت .

④ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 1989 - يىلى 3 - سان . 63 - بەت .

⑤ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 1989 - يىلى 3 - سان . 63 - بەت .

ساي بەگ» ، (多滥葛匐) بۇيۇك ئېلتەبىر ئۇنۋانىنى ئېلىپ يەنرەن تۇتۇقى بولغان . ئۇيغۇر قاغانلىقى كۈچەيگەن چاغدا ، ئۇ يەنە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنغان . غەربىي قىسىمدىكى دولانگىتلار قاراشەھەرنىڭ غەربى ۋە بايىنبۇلاق يايلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان . ئاۋۋال غەربىي تۈركلەرگە ، كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە قارىغان . ئۇيغۇر قاغانلىقى غەربىي يۈرتىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، يەنە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قارىغان . موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى دولانگىتلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە دولان (多兰,多浪) دەپ ئاتالغان ، بايىنبۇلاق يايلىقىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ ، قاراشەھەر قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ ، تەدرىجىي كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىق ئېگىلىكىگە ئۆتۈپ ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن[1] .

دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى ، مەدەنىيىتى ، دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ھەققىدە ئون نەچچە يىل ئىزدەنگەن ۋە بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ياش تەتقىقاتچى ئۆمەرجان ئىمىن («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىرى ، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى) «دولانلار — ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەن قاراشنى ياقلاپ ، دولانلارنى مۇڭغۇل ، قىرغىز قاتارلىقلارغا باغلاپ چۈشەندۈرگەن قاراشلارنى ئىلمىي پاكىتلار بىلەن رەت قىلدى ھەم دولانلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ياندىشتى ، ئۇلارنىڭ كۆز قاراش ، تەتقىقاتىنىڭ ماتېرىيال مەنبەسىنى بېيىتتى . بۇ ھەقتە ئۇ «دولان ۋە دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى توغرىسىدا»[2] نامىلىق ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ :[3]

دولانگىت (多览葛) لار خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا يەنە دولاگې (葛腊多) ، دەي لاگې (葛腊) دەپمۇ خاتىرىلەنگەن . بۇ ئۇرخۇن تۈرك ئابىدىلىرىدە taLawgut ، پارس تارىخچىسى راشىدىن

---

① «شىنجاڭ مىللەتلەر لۇغىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1995 - يىل 10 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 73 - بەت . «غەربىي شىمال مىللەتلەر لۇغىتى» 164 - بەت .

② ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان ۋە دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 1989 - يىل 3 - ، 4 - سانلار .

③ ئاپتورنىڭ كۆز قارىشى ۋە ئوتتۇرىغا قويغان ماتېرىيال مەنبەلىرى تولۇق تېكىستى بىلەن ئېلىندى . بىراق تېكىست ئىچىدىكى ئالدىنقىلار ئوتتۇرىغا قويغان ، تەكرار بولۇپ قالغان مەزمۇن ، مەنبەلەر قىسقارتىلدى .

ئۇ ھەقتىكى بايانلارنى تولۇقلاپ بېيىتىپ شەرھلىگەن تەتقىقاتچىلاردىن ئەمەتجان ئەخمىدى («ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا»)[1]، مۇتەللىپ سېيىت («دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى»)[2] لارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. (بۇ كۆز قاراشلار ۋە مەزمۇنلارنىڭ تەكرارلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرى، كۆرسەتكەن مەنبەلىرى تىلغا ئېلىنمىدى).

ھالبۇكى، دولانلار ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن، دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە يۇقىرىدىكىگە ئوخشىمايدىغان، يەنى ئۇيغۇر دولانلىرىنى «دولانگىت» لارغا باغلاشقا قوشۇلمايدىغان يەنە بىر خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ ئاساسلىق ۋەكىل خاراكتېرىدىكىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى مياۋ پۇشېڭ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ:

بەزى ئالىملار «دولان» سۆزىنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ دولانغىت قەبىلىسىنىڭ نامىنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، دولانلار دولانغىتلارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

دولانغىتلار دەسلەپتە تېلېلارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوۋمى بولغان.

«تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: دولانغىت سىر ـ تاردۇشلار زېمىنىنىڭ شەرقىگە، توقرا دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان. 10 مىڭ سەرخىل ئەسكىرى بار. سىر ـ تاردۇشلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاقساقىلى ئېركىن دولانغىتمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە بەيئەت قىلدى. ئۇنىڭ زېمىنى يەنىمۇ تۇتۇقبەگ مەھكىمىسىنىڭ دائىرىسىدە بولدى. ئېركىن دولانغىتقا سول قاناتنى قوغدىغۇچى بۇيۇك سانغۇن، يەنى تۇتۇق دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلىندى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن دولان ساقبەگ بۇيۇك

① ئەمەتجان ئەخمىدى: «ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىل 8 ـ ئاي نەشرى.

② مۇتەللىپ سېيىت قاتارلىقلار: «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى» (2) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى.

ياشىغان قەدىمكى قەبىلە ، كېيىنكى ۋاقىي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەز-گىللىدە ئۆتكەن دولان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى ئۆزىگە فامىلە قىلغان . ھازىر بۇنداق ئادەت يوق» دېيىلگەن① .

رۇسىيە تارىخچىسى پۇتاپوف «جەنۇبىي ئالتاي خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە» نامىلىق ماقالىسىدە «دولانگىت (葛滥多) بولسا دولان (多览) نىڭ كۆپلۈك شەكلىدىكى يېزىلىشى»② دەپ قارايدۇ .

فرانسىيە تارىخچىسى خاملىتون (hamletan) ئۆزىنىڭ «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نامىلىق كىتابىدا «دولانگىت» نىڭ «دولان» دەپمۇ يېزىلغانلىقىنى ، «گىت» ، (葛) خېتىنىڭ كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى يازىدۇ . ھەم فرانسىيە تارىخچىسى پېللىئوت (pelliot) نىڭ «ئالتۇن ئوردا خاتىرىلىرى» نامىلىق كىتابىدا ۋە شاۋانىس (chawans) نىڭ «غەربىي تۈرك تارىخ ماتېرىياللىرى» نامىلىق كىتابىدىمۇ يۇقىرىقى قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى ئىزاھلايدۇ③ .

ئېنىقكى ، ۋاقىي سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭ قەبىلىلىرى قاتاردا «دولان» (多兰) قەبىلىسى بولغان . تېلىلار دەۋرىدە بۇ قەبىلە دولانگىت (葛览多) ، دولان (多滥、多览) دېگەندەك ناملاردا ئاتالغان . بۇ قەبىلە نامىلىرى ھازىرقى دولانلارنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بىلەن ئوخشاش . شۇڭا قەدىمكى دەۋردە شىمالىي يايلاق سىياسىي سەھنىسىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى دىڭلىڭ ، تېلى قەبىلىلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى 15 قەبىلىنىڭ بىرى دولانگىت (葛览多) قەبىلىسى ئىدى . بىز مۇشۇ دولانگىتلارنى ھازىرقى دولانلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى دەپ قارايمىز .④

دولانلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بىرى «دولانگىت» لار ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قاراشلارنى قوللىغان ھەم ئۆز ئەسەرلىرىدە

---

① «شىنجاڭ مەنىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 63 ـ بەت .
② «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى (خەنزۇچە) 1959 ـ يىل نەشرى ، 98 ـ بەت (« شىنجاڭ مەنىتى» 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 64 ـ بەتتىكى نەقىل) .
③ خاملىتون : «بەش دەۋر ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» خەنزۇچە نەشرى ، 2 ـ بەت .
④ «شىنجاڭ مەنىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىل 3 ـ سان ، 64 ـ بەت .

يات تائىپلەرنىڭ ئاشلىقى يوقلۇقىنى كۆرۈپ قايتىپ كەلدى .

شەنئې دەريا‌سى سېلىنگا دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ . جېڭ رېنتەيـ نىڭ ئىزگىل ، دولانغىت قاتارلىق قەبىلىلەرنى قوغلاپ بۇ جايغا كەلگەنلىكى دولانغىتلارنىڭ يەنىلا موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

كەيچېڭنىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) ئۇيغۇر خانلىقى گۈمران بولغاندىن كېيىن ، قېپچاقلىغان ئۇيغۇر قوۋملىرى ئۇچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچتى . ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى غەربكە — قارلۇققا ، بىر تارمـ قى ئەنشى (هازىرقى كۇچا) غا كەلدى . دەرۋەقە ، بىز ماتېرىياللاردىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە دولانغىتلارنىڭ بارلىقىنى چېلىقتۇرالمايمىز . ئەكسىچە ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىن دولانغىتلارنىڭ داۋاملىق تۇردە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا يۈرگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتنى چېلىقتۇرىمىز . سېن جۇڭـ يەن ئەپەندى «چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى» دىن نەقىل كەلـ تۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ : «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جالائىرلار چارۋىـ چىلىق قىلغان زېمىنىنىڭ ئونون دەريا‌سىنىڭ شىمالىدا ئىكەنلىكىگە قارىغاندا ، تۇركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامى تۇلاڭگې بولسا كېرەك . » بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تۇلاڭغىلارنى بىرمۇنچە ئالىملار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولانغىتلار دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇنداقتا ، بىز دولانغىتلار يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرەپلىرىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، بۇ جاي ئۇلارـ نىڭ ئەسلىدە چارۋىچىلىق قىلغان جايلىرىدىن ئانچە يىراق ئەمەس ، دەپ قارايمىز .

ناۋادا بىز بىر قەدەم چېكىنىپ ، دولانغىتلار ئۇيغۇر خانلىقى گۈمران بولغاندىن كېيىن باشقا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭغا كەلگەن ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ تۇرـ مۇش ئادىتى ۋە تىل ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان دەپ ھېسابلىساق ، بۇمۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش . چۈنكى بىزگە مەلۇمكى ، ئۇيغۇرلارـ نىڭ غەربكە — قارلۇقلار زېمىنىغا كەلگەن بىر تارمىقى كېيىنچە مەشھۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى . ئەنشىگە كەلگەن تارمىقى

ئېلتەبىر بولۇپ ، تۇتۇقلۇققا ۋارىس بولدى .

توڭرا دەريالىق يەنى تۇلا دەريالىق بۇگۇنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنىدا ، «دولانغىت» «توڭرا دەريالىق بويىغا جايلاشقان» دېگەن مەلۇمات دولانغىتلارنىڭ تۇلا دەريالىق بويلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . سىر - تارىخ خانلىقى گۈمران بولغاندىن كېيىن ، تېلې قەبىلىلىرى بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان ، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى (647 - يىلى) ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ئالتە مەھكىمە ، يەتتە ئايماق تەسىس قىلغان . ئۇنىڭ بىرى دولانغىتلار كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلغان زېمىنىدا قۇرۇلغان يەنەن تۇتۇق مەھكىمىسى ئىدى . لېكىن بەزى ئالىملار «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 98 - جىلدىدىكى «لۇغۇشۇنىڭ 2 - يىلى (662 - يىلى) 2 - ئايدا ، جېڭ رېنتەي ، شۆ رېنگۈي قاتارلىقلار تەڭرىتاغدا تېلې قوۋملىرىغا زەربە بەرگەندە ، تېلېلارنىڭ ئىزگىل ، دولانغىت قەبىلىلىرى تەڭرىتاغنى ساقلاۋاتاتتى» دېگەن مەلۇماتنى نەقىل كەلتۈرۈپ ، شۇ چاغدا دولانغىت قەبىلىسى بۇگۇنكى شىنجاڭ دائىرىسىدىكى تەڭرىتاغ بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن دەپ ھېسابلايدۇ . بۇنىڭ بىر خىل خاتا چۈشەنچە ئىكەنلىكى ئېنىق . ئەمەلىيەتتە «كىتابلار جەۋھىرى» دە ئېيتىلغان تەڭرىتاغ ئۆتۈكەن تېغىنى ، يەنى بۇگۇنكى ھانگاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ . شۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى . شۆرېنگۈي تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن :

تېلېلارنىڭ ئىزگىل ، دولانغىت قاتارلىق قەبىلىلىرى ئەسلىدە تەڭرىتاغنى ساقلاپ ياتاتتى . جېڭ رېنتەي دەۋرىگە كەلگەندە ، ئۇلار قورقۇپ تەسلىم بولدى . جېڭ رېنتەي ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلماي ، ئۇلارنى بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە ئەسىر ئېلىپ ، ئەسكەرلەرگە ھەدىيە قىلىۋەتتى ، ئوغرىلارنىڭ ۋەزىرى قوۋمىنى باشلاپ يېراق تامانغا قېچىپ كەتتى . بىر ئاتلىق بەگ : «ئۇلار نەرسە - كېرەك ، مال - چارۋىلىرىنى دالىغا تاشلىۋەتتى . بېرىپ ئېلىۋالساڭلار بولمامدۇ ؟» دېدى . رېنتەي ساۋۇت كىيگەن 14 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى تاللاپ ، قوملۇقتىن ئۆتۈپ ، شىيەنئې دەريالىق بويىغا باردى .

دېگەن قاراشمۇ شەكىللەندى . بۇ خىل مۇھاكىمە مۇئەللىپلىرى تۆ-
لۇس ، تىلەنغۇت ، موڭغۇل قەبىلىلىرى ۋە خەلقلىرىدە ئارى- ساك-
ئۇيغۇر ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ بوستان مەدەنىيىتىگە خاس مۇقام فولك-
لورىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ـ بولماسلىقىنىمۇ دەققەت ـ ئېتىبارغا
ئالمىدى① . بۇ خىل قاراشتىكىلەر دولانلارنى «سۇڭنامە» ، «تاڭنا-
مە» دە تىلغا ئېلىنغان تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى « 葛贤多 »
(دولەنگې) قەبىلىسىگە تەڭلەشتۈرىدۇ . «دولەنگې» قەبىلىسىنى دو-
سان «Tolangit » دەپ ، لېۋىيتاڭ «Telangut » دەپ تەلەپپۇز قىلى-
دۇ . ئېيتىش كېرەككى ، بۇ تۆلەنغۇت (تىلەنغۇت) قەبىلىلىرى نامى
«توققۇز ئۇيغۇر ئابىدىسى» دە ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەركىبىدە ،
ئىدىقۇت خانلىقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر قاتارىدا (بۇ ھەقتە ۋاڭ
يەندى ئېنىق ئۇچۇر قالدۇرغانىدى) ، «بەش دەۋر (907 — 960)
دىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت خاتىرىلەر » دە ، قاراخانىيلارغا ئائىت مەنبە-
لەردە ئۇچرىمايدۇ .

ئېيتىش كېرەككى ، «دولان» دېگەن نام چىڭ سۇلالىسى چېغى-
لۇڭ دەۋرىدىكى بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئەرشى ئارىسى-
دىكى زىددىيەتلەرگە ئائىت ھاكىمىيەت خاتىرىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان .
ئۇنىڭدا كېيىنكى تارىخىي قاتلامدا مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزىگە
تەسلىم قىلدۇرۇلغان دولان بەگلىرى باشچىلىقىدا بىر تۈركۈم دولان-
لارنى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار كۆتۈرگەن ئىسيانىنى باستۇرۇشقا
ئەۋەتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن . بۇ پەقەت كورلا ـ بۈگۈر ـ لوپ دولان-
لىرىنىڭ كېيىنكى قېتىملىق يەكەن (دولان) دەريا سى ۋادىسىغا يۆتە-
كىلىشى بولۇپ ، تىلەنغۇتلار بىلەن ئالاقىسى يوق .

ئاكادېمىك مالوف 1861 ـ يىلى غەربىي ئالتاي تاغلىرىدىكى
خاكاس قىرغىزلىرى بىلەن (جۈملىدىن رۇسلار بىلەن) ئارىلىشىپ
ياشاۋاتقان تىلەۋۇت (تىلەنغۇت) خەلقىنىڭ ئېتنوگرافىك ئەھۋالىنى
تەكشۈردى ۋە كېيىنچە مالوفنىڭ «سىبىرىيىدىن» نامىلىق كىتابىغا
بۇ مەخسۇس تەكشۈرۈشتىن يازغان دوكلاتى كىرگۈزۈلدى . بۇ مەلۇ-

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىيا-
تى ، 1997 ـ يىل 4 ـ ئاي ئەشرى ، 296 ـ بەت .

بولسا ، قۇچۇنىڭ ياكى شىجۇ (غەربىي ئايماق) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندى . ئۇلار يەرلىك خەلقلەرگە قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان مىللەت بولۇپلا قالماي ، يەنە مۇ ئىلگىرىلەپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈردى .

شۇڭا ، دولان سۆزىنىڭ تەلەپپۇزى دولانغىت ، تالانغۇت دېگەن ناملارنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، دولانلىقلار دولانغىتلاردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش زورمۇ زور چىقىرىلغان يەكۈن بولسا كېرەك ، دەپ ھېسابلايمەن[1] .

2 . شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ، مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

ھازىرغىچە «دولان مۇقامى» قەدىمكى تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيا ، جەنۇب ـ غەرب سىبىرىيە ۋە قىپچاق دەشتىگە تارقالغان كۆپلىگەن خەلقلەردىن بولغان تېلەنگۈت قەبىلىسى بىلەن ئىزاھلاندى . بۇ قەبىلىنىڭ «تىلەن» ئىبارىسى «دولان» ئىبارىسىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ، ئۇنىڭ قاچان ۋە قانداقتۇر تارىم بويىغا يۆتكەلگەنلىكى دېگەن ئابستراكت قىياسى سەكرەتمە بىلەن «دولان مۇقامى» نى ئىزاھلاشقا ئېلىپ كەلدى . بۇ ئۆزىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى ئۇنتۇغان XIV — XV ئەسىر ئۇيغۇر مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۆتمۈشىنى نۇھ ۋە چىگگىزخاندىن باشلىغانلىقىغا ئوخشاپ قالدى . نەتىجىدە «دولان مۇقامى» قەدىمكى غەربىي دىيار ـ ئەغمە ـ ناۋا تىزمىلىرى — «ماھادور» ، «ئۇدۇن نەغمىسى» ، «سۇلې نەغمىسى» ، «كۇسەن نەغمىسى» ، «قۇچۇ نەغمىسى» قاتارلىقلاردىن ئايرىلغان ، كېيىن قوشۇلغان مۇزىكىلىق گەۋدە دېگەن قاراش ئاساسىغا كىرىپ قالدى . دولانلىقلار باشقا ئېتنىك گەۋدە سۈپىتىدە قارىلىدىغانمۇ بولدى[2] . ھەتتا ، دولانلىقلار باشقا ئېتنىك گەۋدە ، ھەتتا مۇقام — لاد سىستېمىسىغا ئىگە بولمىغان باشقا تۈركىي ، باشقا موڭغۇل قەبىلىسى

---

① مېڭۇ پۇشياق : «جىياق سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، (ئۇيغۇرچە) 1990 ـ يىل 1 ـ سان ، 127 ـ ، 129 ـ بەتلەر .

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «دولان ـ قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى ھەققىدە ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1998 ـ يىل 3 ـ يىل 27 ـ بەت .

«دولانلىق» لار مىلادىيە 480 - يىللاردا تەختكە چىققان جۇجان خانى دولۇن دەۋرىدە — جۇجانلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ دۆلىتى قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ، قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتكەن چاغدا دولۇدەن يۈز ئۆرۈپ ، بۆلۈنۈپ چىققان ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۇركلى قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر . «جۇجانلار ئەسلىدە سىيانپىيلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ ، توقباتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى» . جۇجان دېگەن نام 4 - ئەسىرنىڭ بېشىدا مەيدانغا كەلدى . ئېگىز قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى جۇجانلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشاتتى . جۇجانلار دەسلەپتە ئېگىز قاڭقىللارغا تايىنىش ، كېيىن ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئارقىلىق قۇدرەت تېپىپ ، مىلادىيە 402 - يىلى جۇجان دۆلىتىنى قۇرۇپ ، موڭغۇل دالاسىدا ھون ، سىيانپىيلاردىن كېيىن كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يەنە بىر قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى .

جۇجانلارنىڭ باشلىقى سەللان 402 - يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغاندىن باشلاپ 555 - يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر ، جۇجانلار موڭغۇل دالاسىنى بىر يېرىم ئەسىر باشقۇردى . 460- يىلى تۈرپان ئويمانلىقى پۈتۈنلەي جۇجانلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىدى .

«مىلادىيە 480 - يىللار داۋامىدا دولۇن خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن ، جۇجان خانلىقى ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدىكى ئۆزئارا پېتىشماسلىق تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە يۇتۇۋېتىش دەرىجىسىگە يەتتى . دۆلىتى قالايمىقانلىشىپ كەتتى ، قەبىلىلىرى تاراپ كەتتى . ھەممىدىن ئاۋۋال ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۇركلى قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈردى» .

488 - يىل قاڭقىللار بۇركلى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلۇ بىلەن ئىنىسى چۇڭچى قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق قوۋمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ دولۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ ، ئېگىز قاڭقىللارنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ باردى ۋە بۇگۇنكى ئۇرۇمچى ، جىمىسار ئەتراپلىرىدا ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇردى .

491 - يىلى جەنۇبقا قاراپ يۇرۇش قىلىپ ، جۇجانلار تىكلىگەن ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ ، بۇ قاتناش تۇگۇنىنى ئۆز كونترول-

ماتقا كۆره : تىلەنغۇتلار بارناۋۇل شەھىرىنىڭ شەرقى ، مىنۇسىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربى ، قۇرۇق ئاغاچنىڭ شىمالىدىكى ئۇچ بۇلۇڭدا ، يەنسەي - ئوب دەريالىرىنىڭ باش ئېقىنلىرى ئارىلىقىدىكى تىلەۋۇت كۆلى ئەتراپىدا ياشايدۇ . ئۇلارنىڭ شەرقى ئاباغان ، شەرقىي جەنۇبى قىزىل شەھەرلىرى بولۇپ ، دەل ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىدىكى 88 - مېرىدىئاندىكى تىلەۋۇت كۆلى ئەتراپىدىكى چولىكمان ، سارىكۆكشا ، لېبىدو دەريالىرى ئۇلارنى ئورمان - دەريا خاراكتېرىگە ماسلاشتۇرغان . ئۇلار تارىخىي جەھەتتە توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەس ، بەلكى تېلې - تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىي ئالتاي - غەربىي سىبىر تارمىقىغا مەنسۇپ بولۇشى بىلەن ئېتنوگرافىك - فولكلورچىلىق ئالاھىدىلىرى جەھەتتىن لوپ - بۇگۇر دولانلىرىدىن ، ئاقسۇ دولانلىرىدىن ، مارالبېشى بارچۇق دولان (قارا دولان) لىرىدىن ، مەكىت قارا دولان ، موغال دولان ، تاسقىما دولانلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ . مەھمۇت قەشقەرىمۇ ئۇيغۇر - ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرمىگەن قىپچاق تىلەنغۇتلىرى تىللىرى ئۇستىده توختالمىغاندى[1] .

دولانلارنى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن «دولانگىت» لارغا باغلاشقا قارىتا باشقىچە كۆز قاراشتا بولغان ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ يۇقىرىدىكى قاراشلىرى دولانلار ھەققىده ئىزدەنگۈچىلەر ئۈچۈن يېڭى ئىلھام بولدى . بولۇپمۇ ، بىر ئۆمۈر ۋاقتى دولان ۋە دولان مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان تەتقىقاتچى مۇھەممەت ئوسمان ئەپەندىنىڭ دولانلارنى باشقا بىر قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشى ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، دولان تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى ئوخشىمىغان نۇقتا ، ئوخشىمىغان مەنبەلەر ئاساسىدا كۆپ قىرلىق تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈردى . مۇشۇنىڭ بىلەن دولانلارنى باشقا ئۇيغۇر - ئوغۇز قەبىلىلىرىگە باغلايدىغان بىر قىسىم يېڭى قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى .

1 . ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىسى مۇھەممەت ئوسمان ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

---

[1] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىياتى ، 1997 - يىل 4 - ئاي نەشرى ، 294 - ، 295 - بەتلەر .

يەرلىك قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ دولۇننىڭ تەۋەلىكىدىن كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەپ ، ئۇلارنى «دولۇنلۇق-لار» نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن دولانلىقلار (دولان) دەپ تەلەپپۇز قىلىدىغان بولغان[1] .

2 . شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى لىشخۇي ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

... مەن دولانلار ئەزەلدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى ، دېگەن قاراشقا قوشۇلمەن . ئاتالمىش دولانلار «دولانگىت» لاردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش تەلەپپۇز ھەم ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونىنىڭ ئورنى جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ ، دېيىشكە بولىدۇ . بىراق ، ئۇلارنىڭ ئەجدادى مەسلىسىدە مېنىڭ باشقىچە قارىشىم بار .

... دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئوغۇزلارنىڭ قېنىق (Qiniq) ئۇرۇقى ۋە ياغما (Jakma) ، بولاق (Bulaq) ، چارۇق (tfaruq) ، قىپچاق (Qiptfaq) قاتارلىق ئۇرۇقلىرىدىن كېلىپ چىققان . قېنىق ئۇرۇقى چوڭدې (ئەخلاقمەن قاغان) دەۋرى (مىلادىيە 9 ـ ئەسىر 20 ـ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى) دە شۇ يەرلەر (ھازىرقى دولانلار تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار) گە ئۆتەتلەگەن . قالغان قوۋملار 9 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بويى قاغان (ساداقەتمەن قاغان) تەبەتلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ ، قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، قارلۇقلار بىلەن تەبەتلەرنىڭ بىرلىشىۋېلە-شىدىن ساقلىنىپ ، غەربىي يۇرتنىڭ ئەمىلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يەتتىسۇ ۋادىسى ھەمدە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىن يېغىپ شۇ يەرلەر (ھازىرقى دولانلار تارقىلىپ ئورۇنلاشقان رايونلار) گە ئەكىلىنگەن[2] .

4 . «دولانلار تۈرك» دېگەن قاراش

بۇ قاراشنى ياقىلايدىغان ئالىملار چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئانترو-پولوگىيە ساھەسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ

---

① مۇھەممەت ئوسمان : «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى» (1) ، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» ، 1995 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى ، 3 — 10 ـ بەتلەر .

② لى شىخۇي : «دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ئىزدىنىش» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ، خەنزۇچە ، 2003 ـ يىل 3 ـ سان ، 24 — 32 ـ بەتلەر .

لۇقمىغا ئالدى .

ئىدىقۇت جۇجانلار قولىدىن قاچقىللارغا ئوتكەندىن كېيىن ، ئېغىر تالىتالار ئىدىقۇتنى قولغا كىرگۈزۈپ جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ غەربكە كېڭىيىشىنى چەكلەپ ، سودا يولىنىڭ راۋانلىقىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى... ئېغىتالىتلار قاچقىللار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ئېغىتالىتلار قاچقىللارنىڭ خانلىق تەختىنى تۇنجى قېتىم ئىدارە قىلدى . چۈڭچىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، ئېغىتالىتلارغا بېقىنغان ياكى جۇجانلارغا تەسلىم بولغانلاردىن باشقا ، يەنە بىر قىسىم قاچقىللار ئۆز ئالدىغا ماكان ئىزدەپ ، كىنگىت ئەتراپىدىن كۆچۈپ ، غەربىي يول بىلەن ئاقسۇدىن ئۆتۈپ ، چوڭ يول ئۈستىدىكى بوستانلىقا — دولان يۇرتىغا يېتىپ بارغان . بۇ بوستانلىقنىڭ سۇيى مول ، توغرىقى غول ، يايلىقى كەڭ ، يەرلىرى مۇنبەت ، ئوتۇنى بار ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ جاي يولۇچىلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ئۆتكەل ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ، ئوۋچىلىققا باب كېلىدىغان ياخشى ماكان ئىدى .

قاچقىللار دولان يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن ماكانلىشىپ ، يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن . ئۇلار ئېغىتالىتلارنىڭ زەربىسىدە چارۋىلاردىن ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن ، چارۋىچىلىق قىلالماي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان .

كۆچمەن قاچقىللار بوستانلىقتىكى يېڭى ماكانغا كەلگەندىن كېيىن ، قوشنا رايونلارغا تونۇلغان ۋە بۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان . ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قوۋۇم ، تىل ، ئۆرپ ـ ئادەت ، دىنىي ئېتىقاد جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ ، بەزى جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى .

ئۇلار ئەزەلدىن مەدەنىيەت جەھەتتە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ، ھۇنەر ـ سەنئەت جەھەتلەردە بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، يېڭى جايغا كەلگەندىن كېيىن ، قوشنا خەلقلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەن . ئۇلار ئۇسسۇل ـ سەنئەتتە داڭق چىقارغاچقا ، قوشنا يۇرت خەلقلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆگىنىپ ، شۇلارنىڭ مۇقامىنى توۋلىغان ، شۇلارنىڭ ئۇسسۇلىنى ئويناغان . ئۇلار ئەسلىدە دولۇننىڭ تەۋەلىكىدە بولغاچقا ،

بۇرۇنلۇق ، يۇزى سوقىچاق ، چېچەنىڭ رەڭگى قارا ، شەكلى دولقۇن- سىمان ، كۆزى قوي كۆزلۇك كەلگەن ئىرق . بۇ ھىندى - ئافغان ئىرقىدۇر .

4 - تىپ : تېرىسىنىڭ رەڭگى ئالما ئۇرۇقى رەڭ . باش سۆڭىكى براخېكفاللىق . بويى ئوتتۇرا بويلۇقتىن سەل پاكار ، بۇرنى تۇز ۋە سەل قېلىنراق ، كەڭ ، چېچەنىڭ رەڭگى قارا ، شەكلى دولقۇنسىمان . ساقال - بۇرۇتلىرى شالاڭ ، كۆزى قوي كۆزلۇك كەلگەن ئىرق . بۇ تىپەت ئىرقىدۇر .

5 - تىپ : تېرىسىنىڭ رەڭگى سارغۇچ ، باش سۆڭىكى براخېك- غاللىق . بويى پاكارراق . بۇرنى تۇز ، قېلىنراق ياكى ئېگىزرەك . بۇرۇن تۆشۈكى سەل چوڭراق . كۆندىلەڭ شەكلىدە ، يۇزى قىسقا لېكىن كەڭ . چېچەنىڭ رەڭگى قارا ، شەكلى تۇز ، ساقال - بۇرۇتلە- رى شالاڭ (كۇسا) . كۆزى قارا كۆز . كۆزىنىڭ قارىچۇقى سوقىچاق- راق . قاپقى روشەن يېپىق كەلگەن ئىرق . بۇ موڭغۇلۇئىدلار ئىرقە- دۇر (جويسىنىڭ 1930 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 322 - بېتىگە قارالسۇن) .

يۇقىرىقى مەلۇماتلار بىلەن كەڭ ئۇچراشقان ھەمدە ئۆزىمۇ تەك- شۇرۇشلەرگە ئىشتىراك قىلغان سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئانترو- پولوگىيە ئالىمى ن . ن . چىباكساروف ئانتروپولوگ جويس كۆرسەت- كەن يۇقىرىقى بەش تىپ ئۇستىدە تەكشۈرۈش ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ن . چىباكساروفنىڭ قا- رىشچە ، جويس كۆرسەتكەن 1 - تىپ (جويسنىڭ ئۆزىنىڭ تېرمىنى بويىچە ئالغاندا ھون ئالپىنوس ئىرقى) پامىر - پەرغانە ياۋروپېيىد ئىرقىنىڭ دەل ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ياۋروپا ئىرقىنىڭ پامىر - پەرغانە تىپى دېگەنلىكتۇر . جويسنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپلار ئاي- رىمىسى كۆرسىتىلگەن 40 - جەدۋىلىدىن مەلۇم بولۇشچە ، مۇشۇ تىپ شىنجاڭدا يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سارىقوللۇقلار (تاجىكلار) دا ، ۋاخانلار (ۋاھانلار ياكى ۋاھلار - پامىرلىقلارنىڭ بىر گۇرۇپپىسى) ۋە خوتەن ، كېرىيىدىكى ئۇيغۇرلاردا ، شۇنىڭدەك ئۇلار- غا قوشنا بولغان تەكلىماكان چۆللۇكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلاردا

كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ :

چەت ئەللىك ئالىملار بۇنىڭدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىمۇ ئانتروپولوگىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان . بۇ ساھەدە كۆرۈنەرلىك خىزمەت ئىشلىگەنى ئا . ستېيىن بىلەن جويستۇر . ئا . ستېيىن ئالدىن بىر پروگراممىا تۈزۈپ ، شىنجاڭ ئاھالىلىرىنى 25 گۇرۇپپىغا بۆلۈپ تەكشۈرگەن ، شىنجاڭغا قوشنا رايونلاردىنمۇ 72 ئادەمنى تەكشۈرگەن . ئانتروپولوگىيە مۇتەخەسسىسى جويس ستېيىن تەكشۈرۈپ توپلىغان ماتېرىياللار ئۈستىدە قايتىدىن ئىزدىنىپ ، ئۆزىنىڭ شىنجاڭ خەلقى توغرىسىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى 1903 ـ ، 1912 ـ ۋە 1926 ـ يىللىرى كەينى ـ كەينىدىن ئېلان قىلدى . جويس ستېيىن توپلىغان ماتېرىياللار ئاساسىدا شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايون خەلقلىرىنى ئانتروپولوگىيە جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك بەش تىپقا بۆلگەن :

1 ـ تىپ : تېرىسىنىڭ رەڭگى ئاق ھال رەڭلىك ، براخېكفال[1] لىقى گەۋدىلىك . بويىنىڭ ئېگىزلىكى ئوتتۇرا بويلۇقتىن سەل پاكار-راق . بۇرنى ئىنچىكە ، ئېگىز ، قوش بۇرۇن بىلەن تۈز بۇرۇن ئوتتۇرىسىدا ، يۇزى سوقىچاق ، ئۇزۇن ، چېچىنىڭ رەڭگى قارا ، قارامتۇل ، شەكلى دولقۇنسىمان (بۇدۇرسىمان) ، بەدىنى تۈكلۈك ، كۆزىنىڭ قارىچۇقىنىڭ رەڭگى ئوتتۇرا ھال قوڭۇر كەلگەن ئىرق . بۇ ئالپىنوس ئىرقى دېيىلىدۇ .

2 ـ تىپ : تېرىسىنىڭ رەڭگى ئاق ، سەل بۇغداي ئۆڭلۈك . براخېكفاللىقى كۆچلۈك . بويىنىڭ ئېگىزلىكى ئوتتۇرا بويلۇقتىن پاكارراق . بۇرنى ئادەتتە كەڭ ۋە تۈز . ياڭاق سۆڭىكى كەڭ ، چېچى قوڭۇر رەڭلىك ، لېكىن ئانچە قويۇق ئەمەس ، تۈز ئۆسكەن ، كۆزى قوي كۆزلۈك ئىرق . بۇ تۈركىي ئىرقتۇر .

3 ـ تىپ : تېرىسىنىڭ رەڭگى ئالما ئۇرۇقى رەڭ ، باش سۆڭىكى مىزوكىفاللىق[2] ، بويى ئېگىز ، بۇرنى ئىنچىكە ۋە ئېگىز . قوش

---

① براخېكفال — تارخېئولوگىيە ئىلمىدە قوللىنىلغان خاس تېرمىن .
② مىزوكىفاللىق — ئانتروپولوگىيە ئىلمىدە قوللىنىلىدىغان خاس تېرمىن .

مۇشۇ تېپىنىڭ كەڭ تارقالغان بەلۋېغى غەربىي جەنۇب رايونىدۇر .

جويس ئايرىغان 4 - تىپ — تىبەت ئىرقى دېگىنى شىنجاڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا — خوتەن ، نىيە ۋە لوپنۇر ئەتراپلىرىدا يولۇقىدىكەن . شىزاڭغا جايلاشقان غەربىي چياڭلار تىبەت ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي تەركىبلىرىنىڭ بىرسىدۇر . بۇ چياڭلار قەدىمكى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىگە مىلادىيىنىڭ 1 - يىللىرى كېلىشكە باشلىغان . ئۇلار بۇ رايونغا كەلگەندىن كېيىن ، مەركىزىي ئاسىيا ئېتنوسى دەپ ئاتىلىدىغان ئانتروپولوگىيىلىك تىپقا ئۆزگىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك دەرىجىدە كۆرسەتكەن . ف . ۋ . تۇماس قاتارلىق ئالىملار ھەتتا خوتەن ، نىيە ، كروران خەلقلىرىنى تىبەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى بوۋىلىرىدۇر ، دەپ ھېسابلايدۇ .

خويس بۆلگەن 5 - تىپ — موڭغۇلوئىدلار ئىرقى بولۇپ ، شىنجاڭدا موڭغۇلوئىدلارنىڭ رېئال ئەمەلىيەتتىكى بەلگىلىرى گەنسۇ-دىن كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلاردا ئەڭ يۇقىرى (ماكسۇموم) دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . شىنجاڭدىكى باشقا خەلقلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، گەنسۇلۇق خەنزۇلارنىڭ چاچلىرى قاتتىق ۋە تۈز كېلىدۇ . ئۇچ-لەمچى تۈك قاتلىمى ئىنتايىن ئاز تەرەققىي قىلغان . تېرىسى سېرىق-راق ، ئىپانتۇسلۇق خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك . مانا بۇ شىمالىي جۇڭگو-دىكى خەنزۇ ئىرقىنىڭ گەنسۇ ۋارىيانتىدۇر .①

كۆپ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگىرىيىلىك داڭلىق ئالىم ستەيىنمۇ دولانلارنى تۈركىلەرنىڭ ئەۋلادى ، دەپ قاراپ : «بىز چەكسىز كەتكەن ئاقسۇ قۇملۇقلىرىغا يېتىپ كەلگەندە ، شىنجاڭنىڭ تومۇز كۈنلىرى يېتىپ كېلىشكە باشلىغانىدى . شۇڭا ، مەن غەربىي شىمالدىن ئېقىپ كەلگەن توشقان دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى تار ئېكىنزارلىق بەلۋېغىدىن قەدىمكى ئىزلارنى قېزىپ ئالالمىغانلىقىمدىن قىلچە ئۆكۈنمىدىم . بۇ جايلار قەدىمكى زامانداردا ئانچە مۇھىم ئورۇن ھېسابلانمىسا كېرەك ،

① خەن كاشىپن «يېمەك يولىدىكى قەدىمكى ئاھالىلارنىڭ ئىرق ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 - يىل 7 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 28 - ، 29 - بەتلەر ؛ ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى مەسىلىسى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1999 - يىل 4 - سان . 75 - ، 77 - بەتلەر .

روشەن كۆرۈلىدۇ . بۇ تىپتىكى ئاھالىلەرنىڭ باش سۆڭىكى يۇمىلاق. ئاراق ، يۈزى ئانچە چوڭ ئەمەس . چېچى يۇمشاق ، بۇدۇر ، ساقال - بۇرۇتى قويۇق . ئۇلاردا موڭغۇللارنىڭ سىياقىدىن ھېچقانداق ئەسەر يوق . جويس كۆرسەتكەن 2 - تىپ① — تۈركوئىدلار . شۇنداق جاڭدىكى بۇ تىپتىكى ئالامەتلەر يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بويلىرىدىكى ئاھالىلەردە ، قىرغىزلاردا ۋە دولانلىقلاردا ، ئاقسۇ ھەم پەيزىۋات ئۇيغۇرلىرىدا گەۋدىلىك ئىكەن . بۇ تىپتىكى ئاھالىلەر باش سۆڭىكىنىڭ يۇمىلاقلىقى ، يۈزىنىڭ كەڭ ۋە گۆشلۈكلىكى ، چېچىنىڭ دولقۇنسىمان بولۇشى (ئەمەلىيەتتە چېچىنىڭ تۈز ۋە يۇمشاق بولۇشى) ، بىرىنچى تىپقا نىسبەتەن ئۇچلەمچى تۇك قاتلىمىنىڭ ئانچە تەرەققىي قىلمىغانلىقى ، كۆزنىڭ ئىپكانتوسلۇق بولماسلىقى ، كۆزنىڭ قوي كۆزلۈك ، ئاربلاشما كۆزلۈك ۋە كۆزنىڭ قاپاق قېتىنىڭ چوڭ ، كۆز ئوقىنىڭ سەل - پەل قىڭغىر (قىرغىزلارنىڭ 37% ، جويسنىڭ 1912 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرنىڭ 464 — 465 - بەتلىرىگە قارالسۇن) لىقى قاتارلىق ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . شۇنداق جاڭنىڭ شەرقىدە (قۇمۇل ، تۇرپان ۋە كورلىلاردا) جەنۇبىي سىبىرىيە ئاممىلىرىنىڭ ئاربلاشمىلىرىنى ئاسانلا كۆرۈشكە بولىدۇ .

جويس كۆرسەتكەن ئۇچىنچى تىپ — ھىندى - ئافغان ئىرقىنى ياۋروپىيىدلارنىڭ ئوتتۇرا يەر دېڭىزى تىپىغا ، كەڭ مەنىدىن ئالغاندا ، مىزودولىخوكىفاللىق② تىپقا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ . بۇ تىپتىكى ئاھالىلەر باش سۆڭىكىنىڭ سوقىچاق بولماسلىقى (يەنى باش سۆڭىكىنىڭ كەڭلىكىنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا بولغان نىسبىتى 0.77—0.80 بولۇشى) چاچ ، ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالى ، يۈزىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ، كۆز ئالمىسىنىڭ شەكلى قاتارلىق ئىرق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ياۋروپىيىد ئىرقىغا كىرىدۇ . مەركىزىي ئاسىيادا

---

① جويس ئايرىغان 2 - تىپ تۈركوئىدلار ئىرقى بولۇپ ، بۇ ئىرقنى دېنىكېر دېگەن ئالىم 1926-يىلى «تۈركلەر ئىرقى» دەپ ئاتىغان (دېنىكېرنىڭ 1926 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 459 - بېتىگە قارالسۇن) ، يۇناكا دېگەن ئالىم «غەربىي ئاسىيالىقلار ئىرقى» دەپ ئاتىغان (يۇناكانىڭ 1927 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 40 - ، 41 - بەتلىرىگە قارالسۇن) ، يارخو دېگەن ئالىم بولسا «جەنۇبىي سىبىرىيىلىكلەر ئىرقى» دەپ ئاتىغان (يارخونىڭ 1930 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 95 - ، 96 - بەتلىرىگە قارالسۇن) . («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە ، 1999 - يىل 4 - سان ، 76 - بەتكە قارالسۇن) .

② مىزودولىخوكىفاللىق : ئاتروپولوگىيە ئىلمىدە قوللىنىلىدىغان خاس تېرمىن .

ئىككى تۈرلۈك مۇھىم مەسىلە ئايان بولىدۇ ، بىرى ، مىلادىيىدىن ئاۋۋال ۋە مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىللىقنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا غەربىي يۇرتتا ھىندى ـ ياۋروپا تىللىق ۋە ھىندى ـ ئىران تىللىق خەلقلەر ۋە شۇنىڭدەك بۇ خەلقلەر تىللىرىغا تالىق بولمىغان باشقا بىر خىل يەرلىك تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشىغان . لېكىن ، تارىخىي ، ئېتنىكىلىق ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، مىلادىيە IV ئەسىردىن VII ئەسىرگىچە كۆچمەن ئاھالە ۋە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئىچىدە تۈركىي تىل — ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەگەن ؛ يەنە بىرى ، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا غەربىي يۇرتتا ئانترو-پولوگىيىلىك تىپ جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان بىر نەچچە خىل تىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ، ئەمما ئۇزاققا سوزۇلغان تارىخىي تەرەققىيات ۋە مۇرەككەپ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىدىن ، ياۋروپىيىدلار بىلەن موڭغۇلوئىدلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن (ئالىملار بۇ غەربىي يۇرت تارىخىدىكى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقەنى پەقەت مۇشۇنداق تونۇشلا بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق قاراش ، بۇنداق قاراش ، ئەينى ۋاقىتتىتا غەربىي يۇرتتا مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 2000 — 1000 ـ يىللار ئارىلىقىدا ياشىغان ، تىل جەھەتتە ھىندى ـ ئىران ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلەشىدىغان ، ئانتروپولوگىيە جەھەتتە ياۋروپىيىد تىپىغا كىرىدىغان خەلقلەر ئەگە كەتكەن بولغىيتتى ، دېگەن چوڭ ۋە مۇرەككەپ سوئالغا بېرىلگەن بىرقەدەر توغرا ۋە ئىلمىيرەك جاۋاب بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ ، دەپ قارايدۇ)[1] .

5 . «دولانلار — تارىملىقلاردۇر» دېگەن قاراش

بۇ قاراش دولانلار ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئارقىسىدا كېيىنرەك كېلىپ چىققان ھەم ھازىر بەكرەك تەكىتلىنىۋاتقان قاراشتۇر . بۇنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار مۇنداق دەيدۇ :

---

① ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى مەسىلىسى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1999 ـ يىل 4 ـ سان ، 74 ـ ، 75 ـ بەتلەر .

هازىر بۇ جايلاردا ئاھالىنىڭ بۇنداق كۆپ بولۇشىغا ، كېيىنچە بۇ يەرگە يېرىم كۆچمەن چارۋىچى تۈرك قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ ، كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان دولانلارنىڭ كۆچۈپ كەلگەنلىكى سەۋەب بولغان»[1] دەيدۇ .

قەدىمكى شىنجاڭ تارىخىدا تۈركلىشىش زور ۋە مۇھىم بىر ۋەقە . ئالىملار مىلادىيە 1 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ قەدىمكى شىنجاڭ تېررىتو-رىيىسىدە ئومۇميۈزلۈك تۈركلىشىش باشلاندى ، بۇ زور تارىخىي ۋەقە ھونلارنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى بىلەن زىچ مۇناسە-ۋەتلىك ، دەپ قارىماقتا . بۇ تۈركلىشىش جەريانىدا مىلادىيە 4 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە كۆچمەن ئاھالە ئىچىدە تۈركىي تىل — ئۇيغۇر تىلى مۇتلەق ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولغان . ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا بولسا تۈركىي تىل Ⅷ ئەسىرلەردىن باشلاپ ئاساسەن ئۇس-تۇن ئورۇنغا ئۆتكەن ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا قارىغاندا ، قەدىمكى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە ھەم تېز ، ھەم ئومۇميۈزلۈك بولغان . قىسقىسى ، Ⅳ ئەسىردىن Ⅷ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئېتنىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئومۇ-مىي يېغىندىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، مۇشۇ 5 — 6 ئەسىرچە ۋاقىت غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدىكى ھىندى ـ ئىران تىللىق ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىللىق خەلقلەرنىڭ تىل جەھەتتە تۈركلىشىش جەريا-نى بولدى[2] . ھالبۇكى ، بۇ تۈركلىشىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن «ئېتنىك ئومۇملۇقلار كېيىنكى مەزگىللەرگىچە داۋاملىق بىر خىل تۈرۈۋەرمىدى ، بەلكى Ⅻ ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدىن باشلاپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى . بۇ ئۆزگىرىش ، ئاساسەن موڭغۇلۇئىدلىق تىپ-نىڭ ياۋروپىيىدلىق تىپقا تەسىر كۆرسىتىشى بولدى . نەتىجىدە ياۋرو-پىيىدلىق تىپتا «يېڭى ئالامەت» پەيدا قىلدى . ۋاھالەنكى بۇنداق ئۆزگىرىش ياۋروپىيىدلىق تىپنى ياكى مۇشۇ تىپنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق ئامىللارنى تامام ئۆزگەرتۈپتەلمىدى . بۇنىڭدىن مۇنداق

---

① «سىتەپىنىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» ، 201 ـ بەت . («دولان مۇقامى ئوستىدە» ئېكولوگىيىلىك ۋە فولىكلورىستىكىلىك تەتقىقات» ، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى تەشكىللىگەن ، 2004 ـ يىل 11 ـ ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 7 ـ بەتتىكى نەقىل) .

② ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى مەسىلىسى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1999 ـ يىل 4 ـ سان ، 74 ـ ، 75 ـ بەتلەر .

قەبىلە نامى بىلەن ئەمەس (چۈنكى قەبىلىلەر بۇ چاغدا يوقىلىشقا يۈزلەنگەنىدى) ، بەلكى جۇغراپىيىلىك رايون ھېسابىدا تىلغا ئېلىنغان . دائىرىسى جەھەتتىن مەكىت ، مارالبېشى ئەتراپىدىن ئاقسۇ ، كورلا ، لوپنۇر ، ھەتتا تۇرپان ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ جايلارغا دولانلالىقلارنىڭ تارقالغانلىقى شەرھلەنگەن .

... ئەينى ۋاقىتتا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز بىر دەك تېلىلار (تۇرالار) دەپ ئاتىلاتتى . مانا مۇشۇ زور ئىتتىپاقتىكى قەبىلە - قوۋملار ھەرخىل دەۋرده ھەرخىل تەلەپپۇز بىلەن ئاتالغان . خۇددى ئۇيغۇر (ئوغۇز) دېگەن ئاتالغۇ ئوجېي ، ئۇخۇ ، يۇەنخې ، خۇيخى ، ۋېيۇۋۇبىر دەپ تەلەپپۇز قىلىنغىنىغا ئوخشاش ، كېيىنچە دولان دەپ ساقلىنىپ قالغان دېلى ، تېلې ئاتالغۇسى تارىخىي مەنبەلەر-دە ئوخشىمىغان تەلەپپۇز بىلەن خاتىرىلەنگەن . شۇڭا بىز دېلى ، چې-لى ، تېلى ، لولى ، دولى ، دولولو ، لولان ، دوبان ، تېلىنغىت ، دولانغىت ناملىرىنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى قەيت قىلماي تۇرالمايمىز .

... بۇگۈنكى دۇنخۇاڭدىن باشلاپ يەكەن (دولان) دەرياسىغىچە بولغان ناھايىتى ئۇزۇن لىنىيىدە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆچمەن چارۋىچىلىق ، بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . بۇ ئۇزۇن لىنىيىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە كىنگىت ، كۇ-سەن ، ئونسۇ ، بارچۇق ، سۇللاغ ، ياركەند ، كۆكئارت قاتارلىق شەھەر بەگلىكلىرى مەۋجۇت بولغان بولسا ، جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ئۇزۇن تات ، ئۇدۇن ، نىيە ، چالمادان بەگلىكلىرى مەۋجۇت ئىدى . تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئېقىنى (تەكلىماكاننىڭ شەرقىي شىمال قىر-غاقلىرى) دا كروران ، پىشامشان ، ئېۋىرغول قاتارلىق قەدىمكى ئەل-لەرمۇ مەۋجۇت ئىدى . بولۇپمۇ دولانلىقلار ۋە لوپنۇرلۇقلارغا بىۋاستە ئالاقىدار بولغان كروران بەگلىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرى خېلى سەلتە-نەتلى بار بەگلىك ھېسابلىناتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن گەنسۇدىن غەربكە سۇرۇلگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار (توخرىلار) نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ خانە-ۋەيران بولدى . كېيىن يەنە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كېڭىيىشى ، دەريالارنىڭ قۇرۇپ كېتىشى ، قارا بوران قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرمۇ

1 . «دولان» ئەسلىدىن ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، «توپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ ، ئۇ قەدىمكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ئاھالە-لەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى ، جۈملىدىن سەنئەت تەتقىقات ئورنىنىڭ «جۇڭگو مۇزىكا لۇغىتى» دېگەن كىتابىدىكى «دولان ئۇسسۇلى» دې-گەن ماددىسىدا مۇشۇ سۆز ئوتتۇرىغا قويۇلغان . «ئوكيانۇس» نىڭ سەنئەت قىسمىدىكى «دولان ئۇسسۇلى» دېگەن ماددىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىرىمۇ مۇشۇنىڭغا يېقىن كېلىدۇ .①

2 . كروران بەگلىكى ۋە باشقا تەكلىماكان ئەتراپلىرىدىكى بەگ-لىكلەر قۇم ئاستىغا غەرق بولغاندىن كېيىن ، ئېلىمىزنىڭ مول خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە لولان ، لولى ، دولى ، دېلى دېگەن ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈلمەي قالدى . لېكىن بىز ئۇ يەردە ياشىغان شۇنچە كۆپ خەلقنىڭ قۇم ئاستىدا قالغانلىقىغا ئىشىنەلمەيمىز . ئۇنداقتا ، ئۇلار قەيەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەندۇ ؟

تەكلىماكان چۆللىنىڭ ئەسلىدە شادلىق ماكانى ئىكەنلىكى ، كې-يىنچە ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشى ، دەريالارنىڭ قۇرۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە تەرك ئېتىلگەن ماكانغا ئايلىنىپ قالغانلىقى ئېنىق مەسە-لە . بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئەنە شۇ تەبىئىي سەۋەبلەر ۋە تۇرلۇك ئۇرۇش ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن دەريا ياقىلاپ ، توغراق ئورمانلىرىنى بويلاپ ، پەيدىنپەي يۇقىرىغا (تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - يۇقىرى ئېقىنىغا) يۆتكەلگەن . بۇ ۋاقىتتا ئۇلار شەھەر مەدەنىيىتىدىن يىراق-لىشىپ ، ئۆزگىچە ئىپتىدائىي سەنئىتىنى ساقلاپ تۇرغان . شۇ سەۋەب-تىن ، تارىخ خاتىرىلىگۈچىلەرنىڭ دىققىتىنى بىر مەھەل تارتالمىغان بولسىمۇ ، «سۇ قوغلىشىپ ، كۆچۈپ يۈرىدىغان خەلق» دەپ ئاتالغان . ئۇلار توغرىسىدا يازغان خاتىرىلەر تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا «تەڭرىتاغنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان دولانغىتلار» دەپ يېزىلغاندىن باشقا ، چىڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە يەنە كۆپلەپ ئۇچرايدۇ . ئەمما كېيىنكى مەنبە-لەردە ئىلگىرىكىدەك دېلى ، دولى ، تېلىنگىت ، دولانغىت دەپ يېزىل-ماي ، «دولان» دەپ يېزىلىدۇ . بولۇپمۇ «دولان» دېگەن نام بىر

① قارالا : «جۇڭگو مۇزىكا لۇغىتى» ، 91 - بەت ، «ئوكيانۇس» ، 2266 - بەت . («دولان مۇقامى ئۇستىدە لېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى ، 2004 - يىل 11 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 6 - بەتتىكى نەقىل .)

3 . «دولان» ئىبارىسى بىلەن ئاتىلىدىغان يەكەن - تارىم ۋادىسىغا يېيىلىپ جايلاشقان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەشھۇر مۇقام ، مەشرەپ فولكلورىنىڭ نام ، مەنبە ۋە تارىخى خېلىلا چىگىشلەشتۇرۇۋېتىلگەن ، ھازىرغىچە ھەل بولمىغان مۇئەمما تۇتەكلىرىگە ئورالغان .

ئەلۋەتتە ، «دولان» ئىبارىسى بۇ بىر تۇركۈم ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ ئېنىقلىغۇچى بىردىنبىر ھالقا بولۇش - بولماسلىقى ئىككىنچى مەسىلە . ئارىلار «ئارىئان» ، «تۇر» ساكىلىرى «تۇران» دەپ ئاتالغاندەك ، ئۇلار «تۆل» ، «تۆلە» نامىدا بولۇپ ، ئويۇن - تاماشىچى ، دېگەن مەنىدە «تۆلان» (دولان) بولۇشى ياكى موڭغۇل ، ئويراتلار تەرىپىدىن چۆلدە ياشايدىغان قەبىلە نامىدا «دولان» دەپ ئاتىلىشى ، ھەتتا ئۇلار كۆچكەندە ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنىڭ نامى شۇنىڭغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغان بولۇشى پۈتۈنلەي تەسەۋۋۇردىن يىراق ئەمەس .

شۇنى تەكىتلەش لازىمكى ، ئىنسان ئۆچۈر قالدۇرغۇچى ، مەدەنىيەت ئۆچۈرى ئارقىلىق ئۆز تارىخىنى يارىتقۇچى شەيئى . بىز يازما مەنبەلەردىن كۆرە مەدەنىيەت ئۆچۈر تۇركۇملىرىنىڭ باي ۋە چىنلىقىغا قايىل بولۇۋاتىمىز . خەلق سەنئىتىنىڭ ئۆچۈرى ، ئېتنولوگىيىلىك تۇرمۇش ئۆچۈرى ، فولكلور مەدەنىيىتى ئۆچۈرى بىزگە دولان مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي مەنبە ۋە ئېقىملىرىنى ئىزدىنىشكە مۇمكىنلىك بېرىدۇ .

مەلۇمكى ، مىلادىيىنىڭ ئالدىدا «غەربىي دىيار» ھازىرقى ماۋارائۇننەھر بىلەن شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنى ئوق قىلغان بوستانلىق زەنجىرى ھاسىل قىلغانىدى . بۇ بەگلىكلەر مۇھىمى مىللىيەتلىكنى ئەمەس ، چۆل - جەزىرە ياكى تاغ - دەريا ئايرىپ تۇرغان بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان . غەربىي دىيارىدا ئەڭ دەسلەپ خاتىرىلەنگەن شەھەر — قەلئە چەمبىرى — «لۇلەن» — جۇملىدىن ئاگىنى - كۇسەن - ئونسۇ بوستانلىقلىرى چەمبىرى ، قەشقەر — يەكەن — پەرغانە (پەركان) چەمبىرى ، ئۇدۇن بوستانلىقلىرى چەمبىرى ، لوپچىن — مىران ئۇچبۇرجىكى بوستانلىقلىرى چەمبىرى ، ئىۋىرغول - قۇجۇ -

بۇ ئەلنى تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان . بەلكىم ، شۇ قېتىملىق زور كۆچۈشتە ئاساسىي بۆلەك دەريانىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ يۆتكەلگەن بولۇشى ياكى باشقا شەھەر دۆلەتلىرىگە يۆتكەلگەنلەر زامانغا لايىق تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بولۇشى ، دەريا ياقىلاپ كۆچكەنلەر تەرەققىي قىلماي ، ئۇزاققىچە ئۆز مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . كرورانىدىن چىققان مەدەنىيەت قالدۇقلىرى بىلەن بۇگۈنكى دولانلىقلارنىڭ كۆپلىگەن ئادەتلىرىنى ، جۈملىدىن چىراي شەكلىنى ، تىلىنى ، دىنىي ئېتىقاد ساقىنداللىرىنى سېلىشتۇرساق ، شۇنداق ھېسسىياتقا كەلمەي تۇرالمايمىز .

يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ ، لولان ، لوڭلى ، لولى ، دولى ، دوبان ، دولانغىت ، دولان قاتارلىق ئاتالغۇلارنى بىر ـ بىرىگە باغلاشتۇرۇپ قارىساق ، دولانلىقلارنىڭ لولان (كرۇران) دىن كۆچكەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر توپى (قوۋمى) ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . چۈنكى ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە خاتىرىلىرىدە ھەر قانداق بىر ئۇيغۇرچە ئىسىم بىر خىل تەلەپپۇزدا خاتىرىلەنگىنى يوق . شۇڭا ئاتالغۇلارنى تەتقىق قىلغان ۋاقتىمىزدا ، ئاھاڭ تەرجىمىشۇناسلىقىدىن ئىبارەت مۇھىم تەرەپنى تاشلاپ قويۇشقا بولمايدۇ .

ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى «شىنجاڭ يەر ناملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى تىللار» دېگەن ماقالىسىدە خوتەن ساك تىلىدا «ل» تاۋۇشى بىلەن «د» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى . مۇشۇ بويىچە بولغاندا ، لولان ، لولى دېگەن قەدىمكى نام دولان ، دولى (دېلى) دېگەنگە ئالماشقان بولۇشى مۇمكىن .

... بۇگۈنكى كۈندە ، دولان ئۇيغۇرلىرى يەكەن (دولان) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا (مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات ناھىيىلىرىدە) توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا ، ئاقسۇ ، يەكەن ، بۇگۈر ، كورلا (لوپنۇر) ، خوتەن ، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان . دولان دېگەن نامغا مۇناسىۋەتلىك خوتەندىكى دول ، ئاقسۇدىكى دولان ، بۇگۇردىكى دادولان ، لوپنۇردىكى دونالى دېگەن نامىلارمۇ تاسادىپىي تارقالمىغان بولسا كېرەك[1] .

---

① مۇختار قادىر : «دولان ، دولى ، دېلى ، لولى سۆزلىرىنىڭ باغلىنىشچانلىقى ۋە قەدىمكى دولان دىيارى» ، دولان سەنئىتى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» 1996 ـ يىل 4 ـ سان . 32 ـ ، 33 ـ ، 38 ـ ، 40 ـ بەتلەر .

فاشىيەننىڭ 399 - يىلقى سەپىرى ئارىسىدىكى 65 يىلنىڭ ھەر قايسى يىللىرى ئارىسىدا بۇ يەر ئۇدا ئىز بەرسەپ كەلگەن ھالاك قىلغۇچ تەبىئىي ئاپەت — قۇرۇم - بوران ۋە سۇ يوللىرىنىڭ يوقىلىشى تۈپەيلى «ئۇلگەن» ! لۇي گۇاڭنىڭ 382 - يىلى كومىراجىۋانى ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن كۈسەنگە ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا قاراشەھەر — ئاگىنى (كىنگىت) جېڭى يېزىلىپ ، «لۇلەن» ھەققىدە يېزىلمىغانلىقىغا قارىغاندا ، «لۇلەن» تەخمىنەن 334 — 344 - يىللىرى ئارىلىقىدا «قۇرۇم دېڭىزى» غا دەپنە قىلىنغان... قۇمۇل - تۇرپان - توقسۇننىڭ غەربىي يۆنىلىشىدىكى قۇرۇم بارخانلىرىنىڭ بەھەيۋەت يۆتكىلىشى شىنجاڭدىكى كۆڭمىنلو يارداڭلىقى (قۇمۇلدا) ، سانغۇت بۇت يارداڭلىقى (چىتەيدە) ، شەيتان كەرەش يارداڭلىقى (ئۇرقۇ - قارامايدا) قاتارلىق تۆت يارداڭلىقنىڭ چوڭى بولغان ئىلانلىق (بەيلۈڭجى) يارداڭلىقىنى شەكىللەندۈرۈپ ، لوپنۇرنى يانغا سۈرۈپ قويدى .

لوپنۇر بوستانلىقى داۋاملىق قۇرغاقلىشىش تەسىرىگە ئۇچرىدى . پۈتكۈل خوتەن دىيارىدىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ ، تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ تارىمغا قۇيۇلىدىغان ۋە خوتەننى ئاقسۇ — كۇچاغا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمكى تۆت دەريانىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ، بۇ قۇرغاقلىشىشنى تېزلەتتى . «لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن بوستانلىقى خارابىلىككە ئايلاندى .

خەلق ئەنە شۇنداق تەقدىرگە دۇچ كەلدى . ئەمما ، قەدىمكى «لۇلەن» — لوپنۇر — مىرەن ئاھالىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ كۈسەن مەدەنىيىتىدىن ئىلگىرى داڭق قازانغان قەدىمكى مەدەنىيىتى قەيەرگە كەتتى ؟ نېمە ئۈچۈن سۇي — تاڭ سۇلالىلىرى مۇزىكا - ئۈسسۇل مۇنبىرىدە «لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن نامىدىكى نەغمە - ناۋالار خاتىرىلەنمىدى ؟

ئالدىنقى مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ كېيىنكى مەدەنىيەت قاتلاملىرىدا داۋاملىشىش قانۇنىيىتى بويىچە «لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى گەۋدىسى نېمە ؟[1] .

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتشىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997 - يىلى 4 - ئاي نەشرى ، 292 - ، 293 - ، 297 - ، 301 - بەتلەر .

يارغول - بېشبالىق چەمبەرلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئومۇمىيلىق جەھەتتە مەركىزىي ئاسىيا بىر قانچە تارماق چەمبەر ۋە كۆپلىگەن ئۇششاق مەدەنىيەت چەمبىرىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن مەدەنىيەت سىستېمىسىغا ئىگە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى چەمبىرى ئىدى.

«لۇلەن» — لوپچىن — مىران ئۇچبۇرجىكى ئەڭ دەسلەپ ۋە ئەڭ ھالقىلىق قاتناش تۈگۈنى سۈپىتىدە خاتىرىلەنگەن. جاڭ چيەن قۇمۇلنىڭ جەنۇبىي يۆنىلىشىدىكى بوغاز، قوش قۇدۇق، يانتاق قۇدۇق، قۇم قۇدۇق دەپ خاتىرىلەنگەن مەنزىلگاھلار ئارقىلىق بۇ مەدەنىيەت ئۇچبۇرجەك رايونىغا كىرگەن، ئۇ «ماھادۇر» نەغمىسى بىلەن بېدە قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى ئېلىپ كەتكەن.

«لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن قەلئەلىرى كۆل — ئورمان — باياۋان ئارىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا «كروران گۈزىلى» ئەجداد - ئەۋلادلىرى ياراتقان قەدىمكى تارىم — لوپنۇر — تەكلىماكان مەدەنىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

بىز «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» نىڭ ئالاقىدار سەھىپىلىرىگە، «ئۇچ دۆلەت تەزكىرىسى» نىڭ «ۋېي ئېلى شەجەرىسى»، «غەربىي رۇئ تەزكىرىسى» قاتارلىق مەنبەلەردە بۇ رايونىنىڭ ئانكۇي، ژايتاقى، باشمانا قاتارلىق پادىشاھلار رىياسەتچىلىكىدە بولغانلىقى، ھونپەرەسلىكى، «لۇلەن» نىڭ «پىشامشان» (پىچان) نامىغا ئۆزگەرتىلگەنلىكى، لۇكچۇننىڭ بىنا بولغانلىقى يېزىلغان بولسا، «لۇلەن» دىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا تېپىلغان تارشا پۈتۈكلەردە يەنە باي بېكى، دارچوق، ئانكۇيغا، ماشال ئىدۇغا قاتارلىق 247 - يىلىدىن 334 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن پادىشاھلارنىڭ نامىلىرى ئۇچۇر قىلىنغان.

ئەمما، بىز 399 - يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىدىن چىققان راھىب فاشىيەننىڭ جىن خۇي، داۋ جىڭلارنى باشلاپ بۇ يەردىن ئۆتكەنده، بۇ ئاۋات رايونىنىڭ «كۆكتە قوش، يەردە ھايۋان كۆرۈنمەس» «ئۆلگەن يەر» بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلە شۇ يەردىكى، شىمالىي ۋېي بىلەن شەرقىي جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا، ئېنىقراقى، ماشال ئىدۇغا سەلتەنەت سۈرگەن (321 — 334) يىللار بىلەن

دىكى قېرىنداشلىرى ئارىسىغا سىڭدى . ئۇنىڭ دەسلەپكى قاتلاملىرى گەرچە دولان نامىدا ئاتالمىسىمۇ ، ئەمما قەدىمكى لوپنۇر مەدەنىيىتى چۆكمىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى . بىز «لۇلەن» ئىبارىسى بىلەن «دولان» ئىبارىسىنىڭ قايسىسى ئەسلىي خەلق تىلىغا يېقىنلىقىنى مۇتلەق ئېيتالمايمىز . «كرورائينا» (كى «رۇران» ، كى «رولان») — ھىملاي قارۇشتى يېزىقىنى ئوقۇغاندىكى تەلەپپۇز ؛ «لۇلەن» — خەنزۇچە ئېروگلىفىنىڭ ھازىرقى تەلەپپۇزى ؛ «داۋلا» (倒剌) — يۇمن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئوينالغان ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ نامى ؛ «دولان» — چېيەنلۇك پادىشاھ تەشكىللىگەن «回部» قوشۇنلىرىغا قەشقەر - يەكەنلىكلەرنىڭ قويغان ياكى ئاتىغان نامى . كېيىنكى «دولان» نامىنىڭ ئەينەنلىكى ياكى «ياۋا خەلق» ، «كونا قوۋم» دېگەن مەنىدە بۇزۇلۇپ ئېيتىلغانلىقى نامەلۇم .

ئېيتىش كېرەككى ، دولان ئۇيغۇرلىرى بىلەن قەشقەر - يەكەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق — قەدىمكى لوپنۇر ئۇچبۇرجىكى بىلەن قەدىمكى قەشقەر — يەكەن ئاھالىسى بىلەن قايتا قوشۇلغان ئادىز — ياغما — قارلۇق ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى پەرق بولۇپ ، ئۇيغۇرلار بىلەن تىلەنغۇت قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى پەرق ئەمەس . مۇلجەر دەريا ۋە زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن چىققان جەسەتلەر بىلەن قۇمۇل قارادۆۋىدىن چىققان قەدىمكى جەسەتلەردىكى ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ مىلادىيىدىن مۇقەددەم ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىقىدىن دېرەك بولۇپ ، موڭغۇلىيە - غەربىي جەنۇبى سىبىرىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرى كۆرۈنەرلىك بولغان جەسەتلەردىكى ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىق ئەمەس . بۇ ھال گەرچە تارىخىي قاتلام پەرقلىرىگە ئىگە بولسىمۇ ، يەنىلا قۇمۇل - دولان ئاھالىلىرىنىڭ جىسمانىي — ئۇستىخان ئالاھىدىلىكلىرىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ .

«لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن قەدىمكى فولكلورى ۋە ئەلنەغمىلىرى بىزگە دولان — قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئۇچۇر مەنبەسى[1] .

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى ، 1997 - يىل 4 - ئاي نەشرى ، 292 - ، 293 - ، 297 - ، 305 - بەتلەر . (ئاپتورنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشىنى تەشكىل قىلغان بۇ مەزمۇنلار ئەسلىي ئەسەر تېكىستى بويىچە ، ئەينەن ئېلىنىپ ، ئاپتور ئەقىل ئالغان مەنبەلەر كۆرسەتكۈچى قىسقارتىلدى .)

«لۇلەن»لىقلارنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمالىنى بويلاپ قۇمۇلدىكى نومدىن يەركەننىڭ مەكىت رايونىغىچە تارقىلىشى ، قالغان-لىرىنىڭ لوپ ـ چەرچەن ـ چارقىلىق ئەتراپىدا «لوپلۇقلار» ، «چەر-چەن ـ چارقىلىقلار» نامىدا تىركىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى ماشال ئىدۇغا دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى «دولان قوشۇنى» نى تەشكىللىگەنگە قەدەر داۋام قىلغان ۋە بىر قاتار تارىخىي قاتلام هاسىل قىلغان . ئۇلار ئەسلىدىكى لوپ ، لوپچۇق ، ناجىكەنت ، پىچان ، بۇگۇر ، دۆڭ قوتان ، يولۇاس قوتان قاتارلىق يۇرت ـ جاي ناملىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەن ۋە بىر قاتار «ئاۋات» نامىنى ئالغان ئاهالە توپكىلىرى-نى قۇرغان① .

قەدىمكى «لۇلەن» —لوپچىن — مىرەنلىقلار قۇمۇل ـ پىچان تەرەپلەرگە ، شورچۇق (كورلا) — بۇگۇر — كۇسەن تەرەپلەرگە ، نىيە ، خوتەن تەرەپلەرگە قاتناپ تۇراتتى . ئۇلارنىڭ 334 — 344ـ يىللىرى-دىكى چوڭ يۆتكىلىشىمۇ بۇ يولدا ئېلىپ بېرىلدى ، ئەمما ئۇلارنىڭ ماكانلىرىدا بۇ قېتىمقى يۆتكىلىشتىن ئىلگىرىلا پىچان ـ لۇكچۇنلەرگە يۆتكىلىش يۈز بەرگەن . شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئاخىرقى زامانلىرىدا يەنە قارادۆۋە ، لاپچۇق ، تاشبالىق ئەتراپىغا يۆتكىلىش يۈز بەردى . كېيىنچە لوپلۇقلار دېگەن ئومۇم نامدا ياشىغان ئاهالىلەر شەھىرى كېتىكىنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىشى قاتارلىق تەبىئىي هادىسىلەر ، چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭ پادىشاهىنىڭ «چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭ-نى تىنچىتىش» يۈرۈشلىرىگە ئۇلارنى «دولان قوشۇنلىرى» نامىدا سەپەرۋەر قىلىش سەۋەبلىرى بىلەنمۇ كورلا — بۇگۇر— ئاقسۇ — مەكىت تەرەپلەرگە قاتلاممۇ قاتلام يۆتكەلدى . شۇنداق قىلىپ قۇمۇل-نىڭ نوم رايونىدىن يەكەننىڭ مەكىت رايونىغىچە چېچىلىپ ، «دولان-لىقلار» ، «دولان راۋابى» ، «دولان مۇقامى» دېگەن ناملار بىلەن خەلق ئارىسىغا سىڭدى ۋە تارىخىي ئىز قالدۇردى .

قۇمۇل — ئاقسۇ يۆنىلىشىنى بويلاپ يۆتكەلگەن دولانلىقلار — لوپلۇقلار بىرقانچە تارىخىي دەۋرده ، بىرقانچە قاتلام بويىچە ئۇ يەرلەر-

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «دولان ـ قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى ھەققىدىكى ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1998 ـ يىل 3 ـ سان ، 30 ـ بەت .

قېلىشى ، «كروران» — لوپچىن — مىرەن بوستانلىقىنىڭ خارابلاش-قانلىقى ، كروراننىڭ مىلادىيە IV ئەسىرگە كەلگەندە قۇم ـ بوران ۋە باشقا ئاپەتلەر تۈپەيلى يوقالغانلىقى قاتارلىقلارمۇ تارىخىي رېئاللىق... پايانسىز بايلۇقلاندىن كېلىۋاتقان قۇم بورانلىرىنىڭ ئىنسانلارغا بولغان دەخلى ـ تەرۇزى دولانلارنى شۇنچە قاقشاتقان ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ قەدىمكى يۇرتلىرىدىن ئايرىغان ئەھۋالدا زۇۋان سۆزلەيدىغان بۇ «بايا-ۋان» قانداقلارچە تەپسە تەۋرىمەيدىغان مەغرۇر قىياپىتى بىلەن ئىنسان قەلبىنى زۇۋانغا كەلتۈرىدىغان دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىدا پۈت تىرەپ تۇرىدۇ ؟ ئۇ خۇددى تەبىئەت دۇنياسىنى مالال قىلىپ ياتقىنى يەتمىگەندەك ، نېمىشقا دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنىڭ قوينىغا ، خەلق قوشاقلىرىغا كىرىۋالالايدۇ ؟ بىز ئەلۋەتتە بۇنى «بايا‌ۋان» سۆزى-نىڭ باشقا مەنىنى ياكى باشقىمۇ مەنىنى بىلدۈرەمدۇ ـ يوق ، دېگەن-لىكلىرىدىن تەكشۈرۈپ بېقىشقا ئۈرۈنمىز① .

4 . بەزى ئالىملار خېلى بۇرۇنلا دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلار-نى بىر سىستېمىغا مەنسۇپ دەپ قارىغانىدى .② ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندىنىڭ تونۇشتۇرۇشچە ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تىل تەكشۈ-رۈش دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ بىر مەركىزىي دىئالېكت سىستېمىسىغا مەنسۇپلۇقىنى ئىسپاتلىغان . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىمۇ دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ مۇنا-سىۋىتى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان . چېنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) نوپۇس ۋازارىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋەزىرى ئارغۇن مۇنداق دېگەن :

«بىز 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لوپنۇرغا باردۇق . ئۇيغۇرلارنىڭ قاشقا ئىسىملىك بىر باشلىقى بىز بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلدى . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، مىرەن قاتارلىق جايلاردا ئەسلىدە ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشى بولغان ئىكەن . نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇ ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەچكە ، ھازىر

① ئىمىن ئەخمىدى : «دولانلار نەزىرىدىكى بايا‌ۋان» ، «شىنجاڭ مەتبۇتى» 2004 ـ يىل 6 ـ سان ، 7 ـ ، 8 ـ بەتلەر .

② زوكوتو «18 — 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ تارىخى ئوستىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە) ، 550 ـ بەت ، 204 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) 1991 ـ يىلى 1 ـ سان 133 ـ بەتتىكى نەقىل .

بىزنىڭ يەنە بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز بۇ قاراشنى تېخىمۇ كۆچلەن-
دۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : «پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
دولانلارنىڭ ئېتنىنىك مەنبەسى ، تەركىبى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي تەقدىرى
ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ، دولانلارنى قەدىمكى كروران —
لوپچىن — مىرەن قەلئەلىرى ، كۆل — ئورمان — بايازان ئارىسىدە-
كى مۇنبەت زېمىندا ياشىغان قەدىمكى لوپ ئاھالىلىرى تۈركۈمىدىن
بولۇپ ، كېيىنكى قۇرغاقچىلىق ، ھەرخىل ئىجتىمائىي ۋە ھەربىي
يۈرۈشلەر سەۋەبىدىن كورلا ، بۈگۈر ، ئاقسۇ ، مەكىت قاتارلىق جايلار-
غا قەدەر پەيدىنپەي كۆچكەن ، قۇمۇلنىڭ نوم رايونىدىن يەكەننىڭ ياقا
يۈرتلىرىغا قەدەر تارقىلىپ ، ھازىرقى «دولانلار» ، «دولان مۇقامى» ،
«دولان راۋابى» قاتارلىق نامىلىرى بىلەن تارىخىي ئىزنالىرىنى قالدۇر-
غان دەپ قارىدى...

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دولانلارنى كروران — لوپچىن —
مىرەن قەلئەلىرى ، تارىم — لوپنۇر — تەكلىماكان مەدەنىيىتى ،
كۆل — ئورمان — بايازان ئارىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا ياشىغان ،
كېيىنكى قۇرغاقچىلىق... قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا يۇرتلار-
غا پەيدىنپەي يۆتكەلگەن دەپ كېلىپ ، دولانلارنى چۆل - جەزىرىلەردە
ياشىغان ، بايازانلىق ماكان تارىخى بولمىغان دەپ كۆرسەتتى .

دەرۋەقە ، دولانلارنىڭ قەدىمكى باشقا قوۋملارغا ئوخشاش ئۆزە-
نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈش يولىدا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەت-
تە قۇلايلىق بولغان جايلاردا ياشىغانلىقى ، مەھەللە - يۇرتلاردىن
ئەمەس ، بەلكى ئادەم ياشىمايدىغان سۇسىز چۆل ، سەھرا ، دەشتلەردىن
نېرى كەتكەنلىكى ياكى ئۇلارغا دۇچ كەلگەندە ئۇلارنى ئەگىپ ئۆتۈپ
كەتكەنلىكى ، بۇ مۇدھىش ماكاندىن كېلىۋاتقان تەھدىت ۋە ئۆلۈمنى
ھە دېسىلا پۇراپ مېڭىۋاتقانلىقى ئىنتايىن ئېنىق تارىخىي ئەھۋال .
قەدىمكى كروران — لوپچىن — مىرەن ئاھالىلەر تۈركۈمىنىڭ ،
جۈملىدىن دولانلارنىڭ لوپنۇر بوستانلىقىدىكى ئانا ماكانلىرىنىڭ قۇر-
غاقلىشىشى ، خوتەن دىيارىدىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ ، تەكلىماكاننى
توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان ۋە خوتەننى
ئاقسۇ بىلەن كۇچاغا تۇتاشتۇرىدىغان قەدىمكى تۆت ئېقىنىنىڭ ئۇزۇلۇپ

دولانلىقلارنىڭ ھاكىمىيەتى ئابدۇلەينىڭ ئاكىسى توختى ئەسلىدە كورلىدا تۇرغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇرۇنقى تەۋە زېمىنى لوپنۇرغا كۆچكەن ھەمدە مەلۇماتلاردا توختىنىڭ 300 نەچچە ئۆيلۈك قوۋمى بارلىقى قەيت قىلىنغان . لوپنۇردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى قاشقامۇ «بەگ توختى ئۆتكەن يىلى ماخۇسىنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۇچرىغاچقا ، بۇ يەرگە قېچىپ كەلگەن» لېكىنى ئىسپاتلىغان . بۇ دولانلىقلارنىڭ لوپنۇرلۇقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، بىر قىسىم لوپنۇرلۇقلار ئاقسۇ ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچكەندىن كېيىن ، ئۇلارمۇ دولانلىقلار دەپ ئاتالغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئۇ يەنە تارىم دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنىڭ ھەقىقەتەن قارا شەھەردىن ۋە قارا شەھەرگە تەۋە لوپنۇر رايونىدىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بەزى يولداشلارنىڭ تونۇشتۇرۇشچە ، ھازىر مەكىت ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ئۆز ئەجدادلىرىنى باشقا جايدىن كۆچۈپ كەلگەن دەپ ھېسابلايدىكەن ھەمدە قۇمۇلۇقتا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىز - نىشانلىرى ئۇستىدە ئىزدەنمەكچى ئىكەن .

لوپنۇرلۇقلار بىلەن دولانلىقلار زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ، ئۇلاردا خېلى بۇرۇنلا ئۆزئارا قوشۇلۇشنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن...

بىز لوپنۇرلۇقلار بىلەن دولانلىقلار ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار ياكى دولانلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى لوپنۇرلۇقلار دەپ قارىساقمۇ ، لېكىن ھازىرچە ئۇلارنى بىر ئىرقتا مەنسۇپ دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز . ئۇلارنىڭ پەرقى يەنىلا ناھايىتى روشەن . ھازىرغىچە قولغا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار ئۇستىدىكى تەھلىلگە ئاساسلانغاندا ، لوپنۇرلۇقلار بىلەن دولانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ھەم مۇناسىۋەتلىك بولۇش ، ھەم پەرقلىق بولۇش ئەھۋالى لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېھتىمال ئەسلىدە قارا شەھەردىكى دولانلىقلار ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ، ئۇلار ئارىسىدا مەلۇم بىر خىل بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . . .ھازىر قارا شەھەر رايونىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ قوۋمى — لوپنۇرلۇقلار قاچان

600 نەچچە ئۆيلۈك كىشى قاپتۇ . ئۇلار بېلىقچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىكەن . بۇنىڭدىن 40 يىل بۇرۇن بۇيۇك قوشۇنىمىز تۇرپاننى تىنچىتقاندا ، جاڭجۈن خەير ـ ساخاۋەت قىلىپ ئۇلارغا گەزلىمە ، چاي ئىنئام قىلغانىكەن . قوشۇن چېكىنگەندىن كېيىن ، ئۇ جايىنى جۇڭغارلار ئىگىلىۋېلىپتۇ . بۇيۇك قوشۇنىمىزنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۆتكەن يىلى تارتۇق يوللاپتۇ . . . تۇنۇگۈن ئىمىن خوجىنىڭ تۇرپانغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىدىم . بەگ توختى ئۆتكەن يىلى ماخۇسىنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭغا ئۇچرىغاچقا ، بۇ يەرگە قېچىپ كەلگەنىكەن . ئەمدىلىكتە بەيئەت قىپتۇ . بىزمۇ پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ شەپقىتىگە ئېرىشىشنى خالايمىز » .

بۇ ھەقتە «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ 3 ـ جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن : «لوپنۇردا ئەسلىي ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى . ئۇلار سۇلالىمىزگە بەيئەت قىلىغاندىن كېيىن ئۇ جايدىن كۆچمىگەنىدى . جۇڭغارلار ئۇلارنى خورلىغاچقا ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇ ، دولان قاتارلىق شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن . ئۇلاردىن ھازىر قالغىنى 600 نەچچە ئۆيلۈك . ئۇلارنىڭ بۇيۇك قوشۇنىمىزنىڭ داۋاچىنى تىرىك تۇتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئەۋەتكەن ئەلچىسى تۇرنا تارتۇق قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا كېلىپتۇ . » بۇ ماتېرىياللار 1400 ئۆيلۈك لوپنۇرلۇقنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا چىدىماي ، ئاقسۇ ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئارزۇ بەگ باشچىلىقىدىكى مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك دولانلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قارا شەھەرگە كۆچۈرۈلگەندە ، شېخىدىي يەنە مۇنداق دەپ مەلۇمات يوللىغان :

«دولانىڭ ھاكىمبەگلىكىگە يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئابدۇلەي كەچىك بەگلەرنى باشلاپ كۆرۈشكىلى كېلىپ ، كورلا قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئىجازەت بېرىشنى تەلەپ قىلدى . ئابدۇلەينىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇنىڭ ئاكىسى توختى بۇرۇن شۇ جايلاردا چارۋىچىلىق قىلغانىكەن . لوپنۇرغا تاراپ كەتكەن بەزى كونا قوۋملىرىمۇ قايتىپ كېلىۋېتىپتۇ . »

قويىدۇ :

بەزىلەر دولانلار موڭغۇللار ، قىرغىزلار ۋە لوپنۇرلۇقلار قاتارلىق ھەرخىل مىللەت ۋە ئۇرۇقلارنىڭ تەركىبىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، دەپ قارايدۇ . چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە دولۇنلار جۇڭغارلارنىڭ چەتكە قېقىشى تۈپەيلىدىن قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بارچۇق ، ئاقسۇ... قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، بىر قىسىم دولانلار كورلا ، بۈگۈر ، ئىلى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈلگەن... ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ھازىر ئاساسلىق مەكىت ، مارالبېشى ، يەكەن ، ئاۋات قاتارلىق ناھىيىلەرگە توپلاشقان① .

دولانلار ئويرات موڭغۇللىرى ، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ۋە مەلۇم قىرغىزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ مەنبەدىن كېلىپ چىققان . ئۇلار XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قاراشەھەر ، يۇلتۇز ئوتلىقى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق لوپنۇردىن قەدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرى ئاقسۇ ئاۋات ، قەشقەر تەۋەسىدىكى مەكىت ، مارالبېشى ، يوپۇرغا ناھىيىسى تەۋەلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن . ئاشۇ كۆچكەن ۋاقىتلاردا «دولانلار» ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان . شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانى ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىش ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن② .

بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار مۇنداق رىۋايەتنى ئاساس قىلىپ ، ئۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ :

«بۇگۈنگە قەدەر مەكىت ئەتراپىدا مۇنداق بىر خەلق رىۋايىتى ساقلىنىپ قالغان : بىر قانچە يۈز يىل ئىلگىرى مەكىتتىن ئىبارەت

---

① جى داچۈن تۈزگەن : «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» دىكى [دولۇنلار] ماددىسىغا قارالسۇن ، (بۇ ماددىنى مياڭ پۈشىڭ يازغان) 266 ـ بەت . مياڭ پۈشىڭ «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1990 ـ يىل 1 ـ سان ، 131 ـ ، 132 ـ بەتلەر .

② مۇھەييەن كېرىم باھادىر : «دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 2006 ـ يىل 1 ـ سان ، 30 ـ 38 ـ بەتلەر .

تارىم دەرياسى بويلىرىغا كۆچكەن دېگەن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ[1] .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ لوپنۇرلۇقلار بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالاقىسى — تۇرمۇش ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىقلارغا ئائىت تۆۋەندىكىدەك مەلۇماتلار بېرىلگەن :

«پۇتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىككى جايدىكى خەلقلەر دائىم بىر-لىق يەيتتى ، بىرى ، بارچۆقنىڭ ئەتراپى بولۇپ ، تارىم دەرياسىدا بېلىق كۆپ ئىدى . يەرلىك دولانلارنىڭ (Dolans) دائىملىق تامىقى ئىدى . يەنە بىرى ، لوپنۇر ئەتراپىدا بولۇپ ، بېلىق يەرلىكلەرنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى ئىدى . ئۇلار بېلىقنى يېگى ۋاقتىدىلا تازىلاپ پىشۇ-رۇپ يەيتتى ياكى قۇرۇتقاندىن كېيىن يەيتتى . دەققەت قىلىشقا ئەر-زىيدىغىنى شۇكى ، بېلىق يېيىشنى ياخشى كۆرىدىغان دولانلار ۋە لوپنۇر ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنى تۇركىلەر يات مىللەت ، دەپ قارايتتى»[2] .

«ھاۋزىدا سۇ كەمچىل بولغاچقا چارۋىچىلىق ئوت ـ سۇيى بار دائىرە بىلەنلا چەكلەنگەن . بۇ رايونلاردا ئەلمىساقتىن تا ھازىرغىچە يەكەن دەريا سى ئەتراپىدىكى دولانلار (Doleng) ، تارىم دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى لوپنۇرلۇقلار (Lopliks) دىن ئىبارەت ئانچە مۇھىم بولمىغان كىچىك گۇرۇھلاردىن باشقىلاردا ئەزەلدىن كۆچمەن چارۋىچىلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»[3] .

6 . «دولانلار ئارىلاشما قانلىقلار» دېگەن قاراش

بۇ كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار «دولانلار تارىم ۋادىسىغا باشقا جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەنلەردىن تەركىب تاپقان» دېگەن ئىدىيە-نى ئىلگىرى سۈرىدۇ ھەم مۇشۇ قارىشىغا ئاساس بولغان ماتېرىياللار-نى ، رىۋايەت ۋە كىشىلەر بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەتلەرنى ئوتتۇرىغا

---

① مىياۋ فۇشىياڭ : «جياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى » ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، (ئۇيغۇرچە)1991 ـ يىل 1 ـ سان ، 120 ـ ، 123 ـ بەتلەر .

② ئالبېرت فون لىكوك (مۇھەممەد ئېلى ، مەخسۇت ۋەلى تەرجىمىسى) : «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيىتى بايلىقلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2003 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 نەشرى ، 176 ـ بەت .

③ ستېيىن : «مەركىزىي ئاسىيا» ، (سۇن شوشيەن تەرجىمە قىلغان) ژېي چاڭخۇاڭ ، خې خەنىياڭ «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ، 1994 ـ يىل ، خەلىق نەشرىيى ، 154 ـ بەت .

840 - يىلى) ئەسلىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇرلار كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بارچۇقتا ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىك خەلقلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلغان. مىلادىيە 10 - ئەسىردە قاراخانىيلار گۇللەنگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوشۇلۇشى تېخىمۇ تېزلەشكەن. ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. مىلادىيە 13 - ئەسىردە موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى غەربكە كېرىشكە باشلىغان. دوغلات قاتارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ بۇ ناھىيە ئىچىگە كىرگەن ھەم XIV ئەسىردىكى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە يەرلىك خەلقلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن.

يەكەن ۋادىسىنىڭ تەبىئىي ۋە تارىخىي ئامىللىرى تۈپەيلىدىن بۇ ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەپ تۇرغاچقا «دولانلار» دەپ ئاتالغان»①

بۇنىڭدىن باشقا بىر قىسىم ئەسەرلەردىنمۇ «دولانلار» نىڭ ياشىغان جايلىرى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى، تىل ئالاھىدىلىكى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئاندا - ساندا تەسۋىر ۋە بايانلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

«دولان» — مەكىت ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى. مەكىت تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمالى چېتىگە جايلاشقان. ئىلگىرى بۇ يەر قۇم بارخانلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن شورتاڭ جاي بولۇپ، ھەممە يەردە يۇلغۇن، يانتاق ۋە ئاق تىكەن قاتارلىق ياۋا ئوتلار ئۆسۈپ كەتكەنىدى. كىشىلەر قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر قانچە پارچە كىچىك كۆلەمدىكى ئورمانلىق ۋە ئوت - سۇيى مول يايلاقلارغا تارقىلىپ ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرگەنىدى. كۆچمە-

① «مارالبېشى ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىل 9 - ئاي، خەنزۇچە نەشرى، 843 - بەت.

بۇ قەدىمكى ماكانغا خوتەندىن ئۆزلىرىنى ‹چىن ماچىن› لار دەپ ئاتايدىغان بىر بۆلەك ئادەم كەپتۇ . تارىمدىن ئۆزلىرىنى ‹توقتۇرچى› دەپ ئاتايدىغان بىر بۆلەك ئادەم كەپتۇ . قۇمۇلدىن ئۆزلىرىنى ‹خاقەنىچ› ، دەپ ئاتايدىغان بىر بۆلەك ئادەم كەپتۇ ، چىڭخەيدىن ئۆزلىرىنى ‹باردونچ› ، دەپ ئاتايدىغان بىر بۆلەك ئادەم كەپتۇ . بۇ ئادەملەر ئىلگەرى - كېيىن بولۇپ مەكتكە جەم بوپتۇ . بۇ يەر ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ ئاۋاتلىشىپ ، تا ھازىرغا قەدەر داۋام قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ .

بۇ گەرچە خەلق رىۋايىتى بولسىمۇ ، تارىخىي خاتىرىلەر بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ . XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئىككى يۈز يىلدىن ئارتۇق يېغىلىق مەزگىلدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، كۆپلىگەن جايلاردىكى كۆچمەنلەر تۈركۈم - تۈركۈملەپ تارىم دەريا ۋادىسىدىكى چۆللۈكلەرگە كۆچۈپ كەلدى . بەزىلىرى گەنسۇ ، چىڭخەيدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن بولسا ، بەزىلىرى خوتەن ، قۇمۇل ، يەركەن قاتارلىق جايلاردىن بۇ يەرگە كەلدى . كىشىلەر بۇ ئەتراپتا ياشايدىغان كىشىلەرنى ئۇمۇملاشتۇرۇپ دولانلار دەپ ئاتىغانىكەن («دۇلان» ئۇيغۇر تىلىدا «بىر توپ - بىر توپ» دېگەن مەنىدە ئىزاھلىنىۋاتىدۇ) . تارىم دەرياسىمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن دولان دەرياسى دەپ ئاتالغانىكەن»[1] .

«تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى ئۇيغۇر ئېتنىك مەنبەلىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر . مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000 - يىللار-دىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىدە بۇ يەردە (بۇ يەردە ئېيتىلغان جاي دەل مارالبېشى ناھىيىسىدۇر) ئىنسانلار ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 100 — 1 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇ يەردە ئاساسەن ساكلار ياشىغان . سۇي ، تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ تۈركىي قەبىلىلەردىن قارلۇقلارنىڭ ياغما قەبىلىسىدىكى بار-چۇق ئۇرۇقى بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللان-غان . تاڭ سۇلالىسى كەي چېڭ (开成) نىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە

---

① جى چۈەن : «دولانلار ۋە دولان ئۇسۇلى» ، «ئۇسۇل مەجمۇئەسى» 1981 - يىللىق 3 - سان . («دولان مۇقامى ئۇستىدە» ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» مەركىزى مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى ، 2004 - يىل 11 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 9 - بەتتىكى نەقىل) .

قارىغاندا ، بوستانلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان بولۇپ ، چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق ، بېلىقچىلىقنى مەخسۇس كەسىپ قىلغان ياكى قوشۇمچە كەسىپ قىلغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىكەن① . »

7 . قىسقىچە خۇلاسە

دېمەك ، ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزلىرى ياشىغان تەبىئىي ئەۋزەللىكىكە ئىگە مۇنبەت تۇپراق ، باي ۋە گۈزەل زېمىندا تارىختىن بۇيان ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ، كېيىنچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق بېھىساب ماددىي بايلىق يارىتىپ ، تەكلىماكان ئېتىكىدىكى بۇ قەدىمكى ماكاننى گۈللەندۇرگەن . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلىرى ، ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىۋى مەدەنىيەت ياراتقان .② بۇ بولسىمۇ ئاشۇ مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ دۇردانىسى ھېسابلانغان ھېكمىتى مەنىدار ، سەنئىتى مەپتۇنكار ، ئەڭ ئاممىۋى ، ئەڭ باي مەزمۇنلۇق ، ئىلمىي سەنئەت شەكلى دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىدۇر .

ئۇيغۇر دولانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات يېقىنقى 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ ، تەرەققىي قىلىپ ، ھازىرقىدەك بىر قەدەر كۆلەملەشكەن ھالەتكە كەلدى ھەم خېلى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى . بۇ ئەھۋال كىشىنى ئىنتايىن خۇشال قىلىدۇ . ھالبۇكى ، ئۇيغۇر دولانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ، يەنە يېڭى مەسىلىلەر ، يېڭى كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى . بۇ بىزدىن ئۇيغۇر دولانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . ئەمەلىيەتتىمۇ دولانلار ھەققىدىكى تەتقىقاتتا بىر قىسىم مەسىلىلەر ساقلانغان بولۇپ ، بىز پەقەت تېك لىنىيە بويىچە — قولىمىزدا بار ئازغىنە تارىخىي خاتىرىلەر ، ئىلگىرىكىلەرنىڭ ، چەت ئەللىك سەيياھلار ، ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ خاتىرىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ،

① «دولان مۇقامى ئۇستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى تەشرىياتى ، 2004 - يىل 11 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى . 12 - بەت .

② «ئۇيغۇر دولان مۇقامى» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى ، 1996 - يىل 8 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، كىرىش سۆز .

لىك دەسلەپتە پارچە - پارچە ئولتۇراق جاينى «دۆلەك» دەپ ئاتىغان. «دۆلەك» خەنزۇچە «دۆڭلەنگەن» دېگەن مەنىگە توغرا كېلىدۇ. كېيىنچە، تىل ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن «دولان» دەپ ئاتالغان. شۇنداق قىلىپ بۇ يەردە ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى «دولانلار» دەپ ئاتىغان. ئۇلار يەكەن دەريا سىنىكى مۇشۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتكەن بۆلەكىنى «دولان دەريا سى»، بۇ يەردە گۇللەنگەن ئۇسۇلنى «دولان ئۇسۇلى» دەپ ئاتىغان. بۇ يەردىكى خەلق ناخشىلىرىنى «دولان ناخشىسى»، مۇشۇ تۈپراقتا ئۆسۈپ يېتىلگەن قىز - چوكانلارنىمۇ «دولان قىزى» دەپ ئاتاشقان[1].

مەملىكەتلىك سەنئەت ئىلمى «9 - بەش يىللىق» پىلانىدىكى «دولان مۇقامى ئۇستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ناملىق تەتقىقات تېمىسىنى ئىشلەش گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدىكى ئەھۋالىدىن مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

«مۇئەللىپ ئاۋات، مارالبېشى، مەكىت قاتارلىق ئۇچ ناھىيىدىكى ئاھالىلەرنىڭ چىرايىنىڭ ھەرخىللىقىغا دىققەت قىلغان: ئۇلارنىڭ ئىچىدە قويۇق ساقاللىقلار، ساقال - بۇرۇتسىزلار، تېرىسى قارا، ئاقلار، ئورا كۆز قاڭشارلىقلار، تۆز يۈزلۈكلەر، ياۋروپا ئىرقىغا ئوخشايدىغانلار، موڭغۇل ئىرقىغا يېقىنلاپ قالىدىغانلارمۇ بار ئىكەن. بۇلار دەل «دولانلار» نىڭ قانداشلىق جەھەتتە روشەن «ئارىلاشما» ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھازىر گەرچە دولانلار ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، بىراق بۇ ئۇچ ناھىيىنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا يۈزىنى ياپقان ئاياللارنى ئۇچرىتىش بولمايدۇ. بېشىغا سەللە يۆگىگەن، ئۇچىسىغا تون، يەكتەك كىيگەن ئەر دىنىي زاتلارمۇ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا قارىغاندا ئاز ئىكەن. ھازىرقى دولانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئومۇمىي جەھەتتىن

---

① چۈيۈەنلىيالىڭ: «دولان ئۇسۇلى ھەققىدە پارالىڭ»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، خەنزۇچە 1981 - يىللىق 2 - سان، 75 - 76 - بەتلەر.

«دولانگىت» لارغا باغلاش بىر قەدەر ئومۇمىي قاراش بولسىمۇ ، بىراق بىر قىسىم ئالىملار بۇ خىل قاراشنى قوللىمايدۇ ھەم ئۆزلىرىنىڭ ئوخشىمىغان پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . بەزى تەتقىقاتچىلار دولانلارنى باشقا بىر قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە باغلايدۇ ، بۇ خىل قاراشلار مەلۇم ئاساس ۋە ئىلمىي پەرەز ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ ، يەنىلا چوڭقۇر ئىزدىنىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ . شۇڭا بىز « دولانلار ئۇيغۇر ئەمەس ، دېگەن قاراشلارنى قوبۇل قىلالمايمىز »[1] .

2 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە تارىخىي شەكىللىنىشى بىلەن بىردەك . ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن . «بۇ جەريانىدا ، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كەڭ دالىلاردا ياشىغان بىر قىسىم قەدىمكى مىللەتلەر ۋە شىنجاڭ (تەڭرىتېغىنىڭ شەرقى ، جەنۇب ، شىمالى — تارىم ئويمانلىقى — نەقىل ئالغۇچىدىن) دىكى بىر قىسىم قەدىمكى مىللەتلەر (يەرلىك ئاھالىلەر — نەقىل ئالغۇچىدىن) بىلەن سىڭىشىپ ، ئەسلىدە ئاھالىسى كۆپ بولمىغان ، تارقالغان جايلىرى چەكلىك بولغان ئۇرۇقتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بىر مىللەتكە ئايلانغانىدى . كېيىنكى چاغلاردا بۇنداق سىڭىشىش جەريانىدا ، ئۇلار شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئاخىر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەن ئىدى»[2] . ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان «دولانلار» مۇ ئوخشاشلا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ ، ئۇلار «ئۇيغۇر» دىن ئىبارەت مۇشۇ ئوق يىلتىزنى مەركەز قىلغان ھالدا ، قەدىمدە ئۆزى بىلەن زامان ، ماكان جەھەتتە بىرگە مەۋجۇت بولغان قەدىمكى مىل-

---

① مەسىلىكەتلىك مەنئەت ئىلمى «9 - بەش يىللىق» پىلانىدىكى تەتقىقات تېمىسى «دولان مۇقامى ئۇستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى ، 2004 - يىل 11 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 12 - بەت .

② جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخىغا ئائىت مەجمۇئە «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1989 - يىل 11 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 63 - ، 64 - بەتلەر .

كۆپ قىرلىق ، ئومۇمىي بولغان تەتقىقاتقا سەل قارىدۇق . نەتىجىدە تەتقىقاتىمىزدا يېڭىلىق ئاز بولدى ، بىر تەرەپلىمىلىك ساقلاندى . مېنىڭچە ، ئۇيغۇر دولانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا يالغۇر تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىلىرىگە ئېسىلىۋالماي ، بەلكى ، تارىخشۇناسلىق ، تىل ـ ئەدەبىيات ، ئارخېئولوگىيە ، ئېتنوگرافىيە ، مەدەنىيەت ـ سەنئەت ، مۇزىكا ئېتنوگرافىيىسى ، فولكلور ، بىناكارلىق قاتارلىق نۇقتىلىق ۋە يانداش پەنلەرنىڭ يارىدىمىدە ئېتراپلىق ، كەڭ دائىرىلىك ، سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ؛ مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن — ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى (دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى) نىڭ تارىخى ، مەدەنىيەت قاتلىمى ، دولانلارنىڭ تىلى ، تارىخىي يادىكارلىقلىرى ، ئېتنوگرافىيىسى تېپى ... قاتارلىق جەھەتلەردە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ . پەقەت شۇنداللا بىز ئۇيغۇر دولانلىرى ھەققىدە ئەڭ يېڭى ، ئەڭ ئېتراپلىق ۋە ئىلمىي بولغان ، ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان تەتقىقات نەتىجىسىگە ئېرىشەلەيمىز . «دولان» دېگەن ئىبارەت بۇ «سىر» مۇ يېشىلىدۇ ، دولانلارنىڭ «سىرلىق چۈمپەردىسى» ئېچىلىدۇ .

شۇنداقتىمۇ ، مەن دولانلار ھەققىدىكى ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئاساسىدا دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە دەسلەپكى يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ ، دەپ قارايمەن .

يۇقىرىدا دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى كۆزقاراش ھەم بايانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق . ئۇلارنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ :

1 . دولانلار ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، دولانلارنىڭ ھازىرقى ئەمەلىيىتى ھەم مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئالىملارنىڭ كۆزقاراشلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ . دولانلارنى موڭغۇللار ۋە قىرغىزلارغا باغلاش نوقۇل نام قوغلىشىش ھەم قىسمەن ئەھۋاللارغا قارىتا ئۆتتۈرىغا قويۇلغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىلمىي ئاساسى يېتەرلىك ئەمەس (ئەسەرنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىدا بۇ ھەقتىكى كۆزقاراش ۋە بايانلار ئۆتتۈرىغا قويۇلۇپ ، بۇ قاراشلار كەسكىن رەت قىلىنغان) . بۇ قاراشنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ . دولانلارنى قەدىمكى تېلې قەبىلىلىرىدىن

بەشىنچى باب
ئۇيغۇر دولان فولكلورى

«فولكلور» (Folklore) ئاتالغۇسى كونا ئىنگلىز تىلىدىكى «folk» (خەلق ئاممىسى) بىلەن «lore» (ئاغزاكى رىۋايەتلەر) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. ئىستېمال مەنىسى «خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى»، «خەلقنىڭ بىلىملىرى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئاتالغۇنى ئەڭ دەسلەپ ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگىيە ئالىمى، پارلامېنت كاتىپى ۋ. ج تومىس (1803 — 1885) 1846-يىلى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئىلىم ساھەسىدە بىرقەدەر كەڭرى تارقالغان «خەلقنىڭ كونا ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ۋە «ئاممىباب ئەدەبىيات» دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن①.

فولكلور ئىجتىمائىي پەن دائىرىسىدىكى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئىلىم بولۇپ، 1846 ـ يىلىدىن بۇرۇنلا ئەنگلىيە فىلولوگلىرى قەدىمكى ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ئىنتايىن دىققەت ـ ئېتىبار بىلەن قارىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ئىلمىي ھادىسىلەرگە مۇناسىپ نام بېرىشتە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھامان ئىختىلاپلار مەۋجۇت ئىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ «ئۆرپ ـ ئادەتلەر» (民俗)، «قەدىمكى ئاسار ئەتىقىلەر» (古物) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن بىرلىكتە، يەنە «ئېتنوگرافىيە»، «مىفولوگىيە»، «خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى» دېگەنگە ئوخشاش ھەرخىل ناملار ئىلىم ساھەسىدە ئېقىپ يۈرگەنىدى. ئەينى يىللاردا تومىس يۇقىرىقى يېڭى ۋە توغرا نامنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئىلىم ساھەسىدە ئۇنى ئورتاق ئېتىراپ قىلىپ بىرەك قوللىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن 1878 ـ يىل 10 ـ ئايغا كەلگەندە ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىدە دۇنيا بويىچە تۇنجى قېتىم

① جالال زىجىن: «جۇڭگو ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتشۇناسلىق» 13 ـ، 14 ـ بەتلەر («مەشھەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1997 ـ يىل 3 ـ سان، 38 ـ بەت).

لەت ، قوۋملارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . بۇ نۇقتىنى ئەسەرنىڭ ئالدىدا قىسمىلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان دولانلارنى ئانتروپولوگىيىلىك جەھەتتىن «تۇرك» دەيدىغان ، تارىخىي باغلىنىش ، مەدەنىيەت ۋە مىللىي فولكلور جەھەتتىن «تارىملىقلار» غا باغلايدىغان ، مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ، دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى (تارىم ۋادىسىدىكى ئىسلاملىشىش) ۋە تارىم ۋادىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا سىڭىشى قاتارلىق جەھەتلەردىن «تۇرك» ، «تارىملىق» ۋە «ئارىلاشما» دەيدىغان قاراشلار ۋە ئۇلارنىڭ بايانلىرى ئىسپاتلايدۇ .

3 . يايلاق كۆچمەن چارۋىچىلىقى ، ئوۋچىلىقتىن بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى ، ئولتۇراق شەھەرلىشىشكە ئۆتۈش ئىنتايىن مۇھىم بىر «مەدەنىيەت ئۆزگىرىش» جەريانىدۇر . ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم تەرەققىي قىسمى بولغان «دولانلار» پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىگە ئوخشاش ، بۇ جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن . بىراق ، دولانلار تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت (ھازىر دولانلار يەكەن — دولان دەريالىق ، تىزناپ دەريالىق ، قەشقەر دەريالىق ، ئاقسۇ دەريالىق ۋە خوتەن دەريالىق ھەم بۇ دەريالارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تارىم دەريالىق قاتارلىق دەريالارنىڭ ئىككى قىرغاقلىرىدىكى بوستانلىقلارغا مەركەزلىك جايلاشقان ھەم تارىم دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى شايار ، بۈگۈر ، كورلا... قاتارلىق جايلارغا تارقالغان) ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىنى بەلگىلىك چەكلىمىلىككە ئىگە قىلغان بولۇپ ، كېيىنكى بوستانلىق تېرىقچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تولۇقلىنىشى بولغان چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق ۋە ئۇلارنىڭ بېلىقچىلىق ئىگىلىكى باشقا ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئۆزگىچە ئالاھىدە بىر شەكىل ۋە مۇئەييەن نىسبەتتە ساقلىنىپ قالغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە دولانلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان جايلار ئۆزىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى بىلەن دولانلارنىڭ پارچە - پارچە بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ بارلىققا كەلتۈرگەن «مەھەللىۋى» تۈرمۇش فورماتسىيىسىدە يەرلىك ، ئۆزگىچە مەھەللىۋى پۈرىقى كۈچلۈك بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسىنى — دولان مەدەنىيىتىنى ئاپىرىدە قىلغان . شۇنىڭدىن باشلاپ تارىختىن بۇيان دولانلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان بۇ رايونلار «دولان دىيارى» دەپ ئاتالغان ۋە دولانلارنىڭ «دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى» بىلەن قوشۇلۇپ ، «دولان مەدەنىيىتى» نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن .

غا ئەگىشىپ پەيدا بولغان ، تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان . ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىشى كول-لېكتىپنىڭ ئورتاق ئېڭى ۋە رېئال ئىجتىمائىي (سىياسىي ، ئىقتىسا-دىي ، دىنىي ، پسىخىك ، تىل قاتارلىق) ئامىللارغا ، شۇنداقلا تەبىئىي (جۇغراپىيىلىك ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قاتارلىق) ئامىللارغا باغ-لىق بولىدۇ . شۇڭا ئۇ بىر قاتار ئۆزىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئەلۋەتتە فولكلور ھادىسىلە-رىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن بىرلەشتۇرۇپ قاراش ئېڭى توغرا ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە بولۇپ ، يۇقىرىقىلارنى ئومۇ-لاشتۇرۇپ فولكلورنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىشكە... مىللىيلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت ئېڭ ئاساسلىق ، تۆپكى ئالاھىدىلىككە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ . بۇ ، فولكلور ھادىسىلىرىدە ئو-مۇمىيۈزلۈك ئىپادىلىنىدىغان ، تارقاقان ياكى ئۆزلەشتۇرگەن ۋە ئىش-لەتكەن مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئېڭى ، ئېتىقادى ، پسىخىكە-سى ، شەرت ـ شارائىتى ، تارىخىي سەرگۈزەشتىسى بىلەن زىچ باغلاۋ-غان شۇنداقلا ئۇ ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزگىچە مەزمۇن ۋە شەكىلگە ئىگە بولغان بولىدۇ .①

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ فولكلورى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلورى ئىچىدىكى مىللىي خاسلىقى ، يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان فولكلور تارمىقى بولۇپ ، بىر قارىماققا ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر فولكلورى بايلىقىدىكى بىر تال ھۆجەيرە ، ياپراقچىغا ئوخشاپ ، بىر پۈتۈن گەۋدە ياكى بىر باغنىڭ گۈلىدەك كۆرۈنىدۇ . بىراق ، ئۇ دولانلارنىڭ ياشىغان تەبىئىي مۇھىتى ، ئىجتىمائىي تۈرمۇش شەكلى ، ئادەتلىرى ، مىللىي پسىخىكىسى قاتارلىق بىرقاتار ئالاھىدە سەۋەبلەر ، شارائىتلار تۈپەيلىدىن ، بىرقەدەر ئۆزگىچىلىككە ، قويۇق يەرلىك پۈ-راققا ئىگە بولغان بولۇپ ، ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ تولۇقلىمە-سى ۋە ئۆزگىچە بىر شاخچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ فولكلورى توغرىسىدا ئىزدىنىش بىر پۈتۈن ئۇيغۇر

① ـ ئەۋەر مۇھەممەد سەيدى : «فولكلور ئۇقۇمى ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تۈرلىرىگە بۆلۈنۈشى توغرىسىدا» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1997 ـ يىل 3 ـ سان ، 39 ـ 40 ـ بەتلەر .

خەلق ئۆرپ- ئادەتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىي ئورگان قۇرۇلغاندا ، بۇ ئىلمىي ئورگان يېڭى نام بىلەن «فولكلور جەمئىيىتى» (Folk—lore sociery) دەپ ئاتالدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ نام خەلقئاراغا تارقىلىشقا باشلىدى .

«Folklore» دېگەن بۇ ئاتالغۇ دەسلەپ ئىنگلىز تىلىنى قوللىنىدىغان ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىدە ئېتىراپ قىلىندى . نەتىجىدە ئەنگلىيە فولكلور جەمئىيىتى ۋىلىيام تومسونىڭ مۇھەررىرلىكىدە جەمئىيەتنىڭ ژۇرنىلى سۈپىتىدە «فولكلور» ناملىق ژۇرنال چىقاردى . شۇنداق قىلىپ 10 يىل ئەتراپىدا بۇ نام كەڭ دائىرىدە ئومۇملىشىپ 1888 - يىلى ئامېرىكىدىمۇ «فولكلور جەمئىيىتى» قۇرۇلدى . بۇ جەمئىيەت فولكلور ژۇرنىلى چىقاردى .

ئېلىمىزگە «فولكلور» دېگەن بۇ ئىلمىي ئاتالغۇ 1878 - يىلى «ئەنگلىيە فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلۇشتىن تۆت يىل ئىلگىرى دىنىس ئىسمىلىك ئەنگلىيىلىك بىر ئالىمنىڭ «جۇڭگو ئوبزورلىرى» دا فولكلور ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنلا مەلۇم بولدى . 1876 - يىلى دىنىسنىڭ «جۇڭگو فولكلورى» ناملىق كىتابى شىاڭگاڭدا نەشر قىلىندى . ئەمما ئەينى يىللاردا بۇ ئىنگلىزچە ئاتالغۇ جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى تولۇق قوزغىيالمىغانىدى . پەقەت 1922 - يىل 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تەسىس قىلىنغان «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ «بېغىشلىما» سىدا تۇنجى قېتىم «فولكلور» سۆزى ئىلمىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە تىلغا ئېلىندى .①

فولكلورنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ، مەزمۇنى مۇرەككەپ ، شەكلى خىلمۇخىل بولۇپ ، روشەن ئىجتىمائىي ، مىللىي ، سىنىپىي خاراكتېر ئالغان بولىدۇ . ئۇ ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولۇپ قالىدىغان ، شۇنداقلا ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئۆز خاھىشى بويىچە مەيدانغا چىقارغان نەرسىسى ئەمەس ، بەلكى ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى-

① ئابدۇكېرىم راخمان : «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1989 - يىل 7 - ئاي نەشرى ، 3 - 4 - ، 7 - بەتلەر .

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت — فولكلور بايلىقىنىڭ ئۆز ئومۇمىيلىقى ، ئالاھىدىلىكى ۋە خاسلىقى بىلەن ساقلاپ قالغان قىسمى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىشتىن ئىبارەتتۇر .

بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر دولانلىرى فولكلورى «دولان رايونى» نىڭ مەركىزىي قىسملىرىدىن بىرى ھېسابلانغان مەكىتتىكى دولانلارنىڭ فولكلور مەدەنىيىتى ئاساسىي مىسال قىلىپ ئېلىندى . چۈنكى «دولان» رايونىنىڭ مەركىزىي قىسمىنى ، يەنى مەكىت ناھىيىسىنى غەربىتىكى ناھىيىلەردىن دولان (يەكەن) دەرياسى ئايرىپ تۇرىدۇ . شەرقتە بولسا تەكلىماكان چۆلى بىلەن تۇتىشىدۇ . بۇ رايون باشقا ناھىيە مەركەزلىرى ۋە شەھەرلەردىن يىراقتا ، قاتنىشى قولايسىز بولۇپ ، شەھەر مەدەنىيىتى ۋە باشقا جايلارنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى ئاز ئۇچراپ كەلگەن ، ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئەينى پېتى ساقلاپ قالغان ياكى ئۆزگىرىش ئاز بولغان .

ئەسلىدە بۇ جاي توغراقلىق ، جاڭگاللىقتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئۇچۇن شەرت - شارائىتى قولايلىق ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۇن بۇ جايدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى كەسپى بولغان ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن . كېيىنكى چاغلاردا تىزناپ ۋە دولان (يەكەن) دەريالىرى قىرغاقلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان دېھقانچىلىق ئۇسۇنلۇكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئۆزىنىڭ قەدىمكى كەسپىنىڭ ئىزلىرى چوڭقۇر ساقلانماقتا .

ھازىر دولان رايونىدا قىزىقىش بىلەن ئويىنىلىدىغان قۇش سېلىش ، قارچىغا ئوۋى ، ئىت - تايغان بىلەن ئوۋ ئوۋلاش ، ئوغلاق تارتىش ئادەتلىرى ئەنە شۇ قەدىمكى كەسىپنىڭ قالدۇقلىرىدۇر . بۇنداق ئىزلارنى ئۇلارنىڭ تاماقلىرىدىنمۇ تاپقىلى بولىدۇ : دولان خەلقى ئەزىز مېھمانلىرىنى كۆپرەك پىشۇرۇلغان گۆش بىلەن مېھمان قىلىدۇ . زىياپەتلىرىدە سويۇلغان قوينى پۈتۈن پېتى پىشۇرۇپ ، ئاندىن مېھمانىنىڭ كۆز ئالدىدا پارچىلاپ تارقىتىدۇ . دولانلىقلارنىڭ قىشتا مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ مېھمان كۈتىدىغان مەخسۇس چوڭ ئۆيى بولىدۇ .

دولان رايونىدا ، بەزى دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئانچە كۈچ-

فولكلورىنى تولۇقلاش ، بېيىتىشتا ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قېزىپ چىقىشتا ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ، ۋارىسلىق قىلىش جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ فولكلورى ئومۇمىيلىق جەھەتتىن پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇشتەك يۇكسەك ئومۇمىيلىققا ، ئالاھىدىلىك جەھەتتىن پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىدىكى قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراققا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ، خاسلىق جەھەتتىن پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىدە دولانلارغىلا خاس بولۇشتەك خاسلىق ، ئايرىملىققا ئىگە بولۇپ ، نۆۋەتتە بۇ ھەقتە ئىزدەنىشتە خاسلىققا ئېسىلىۋېلىپ ئومۇمىيلىق ، ئالاھىدىلىككە سەل قارايدىغان ، ئالاھىدىلىككە ئېسىلىۋېلىپ خاسلىقىنى يوق قىلىپ ، ئومۇمىيلىققا ئېتىبار بەرمەيدىغان ياكى پەقەت ئومۇمىيلىققا ئېتىبار بېرىپ ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ، خاسلىقىنى يوق قىلىدىغان خاھىش دولان فولكلورى توغرىسىدا ئىزدىنىش ، ئۇنى قېزىش ، بايان قىلىشتا ھەل قىلىش بىرقەدەر قىيىن بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ تۇرماقتا . شۇڭا ، بۇ نۆۋەتنىڭ دىققەت قىلغان ئاساستا ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ فولكلورىنى پەقەت ئۇنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى ، خاسلىقى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇپ ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدىن ئايرىۋەتمەسلىك ھەم دولانلارنىڭ فولكلور مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىك ، خاسلىقىغا ئېتىبار بەرمەي ، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى ئىچىدىكى مەۋجۇتلۇقىنى يوق قىلىۋەتمەسلىك ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى ھەمدە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ فولكلورىنى بايان قىلىشتا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىگە تەۋە ، ئورتاق بولغانلىرى بىلەن ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ بىرقەدەر يەرلىك پۇراق ، ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغانلىرى بىرلىكتە بېرىلدى . بۇنىڭدىكى مەقسەت ، دولانلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى گەۋدىلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتىدە ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا خاس ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتلىرىدا ساقلاپ ، ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى ، دولان فولكلورىنىڭ تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا ، ئۇيغۇر قەدىمكى

ياراتقان . ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى ئۇلار ياشىغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ ، قەدىمدىن ھازىرغىچە شىنجاڭنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي گەۋدىسىدە تۆۋەندىكى تۆت خىل ئېتنىك ئادەت شەكىللىرى كۆزگە چېلىقىدۇ .

تاغلىق (باياۋان) رايونلار ئىقتىسادىي گەۋدىسى (ئوۋچىلىق ، تەبىئەتتىن توپلاپ يېغىش ، ئورمانچىلىق ، كانچىلىق ، تېرە ۋە گۆش يېمەكلىكلىرى) .

بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى (بېلىقچىلىق ، قىسمەن دېھقانچىلىق ، سۇ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش) .

چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى (چارۋىچىلىق ، تېرە- يۇڭ ، سۈت ۋە گۆش يېمەكلىكىنى ئىشلەش ، چارۋا يەم - خەشەكلىرىنى تەييارلاش) .

دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى (ئاشلىق ، ماي ، پاختا - كەندىر ، سەي - كۆكتات ، تېرىقچىلىق ، ئائىلە باقمىچىلىقى ، ھۈنەر - كەسىپ) .

ئۇلارنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ ، شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆزىگە خاس بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان .

دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ . رايونىمىزدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇنداق ئۈچ چوڭ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن :

بىرىنچى باسقۇچ : ئېپتىدائىي دەۋرگە تەئەللۇق تاش ، سۆڭەكتىن ياسالغان قوپال ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى دەۋرى .

ئىككىنچى باسقۇچ : ياغاچ قوراللار دەۋرى .

ئۈچىنچى باسقۇچ : ياغاچ بىلەن تۆمۈر ماسلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان قوراللار دەۋرى . بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ

لۇك ئەمەس ، بولۇپمۇ ئايالالارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى جەھەتتە ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن پەرقلىنىدۇ . بۇ يەردە ئايالالار ئەرلەر بىلەن ئوخشاشلا ھەر خىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ كەلگەن . ئايالالارنىڭ يۇزىنى يېپىشى ئادەت بولمىغان شۇنداقلا ، تەكلىماكان بويىدىكى دولاننىڭ مەركىزىي رايونلىرىدا ئىسلامدىن كېيىن باشقا ئۇرۇنلاردا بولغىنىدەك ، نەغمە ـ ساز ، ناخشا ـ ئۇسسۇل چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان . شۇڭا ، بۇ رايوندا قەدىمكى چالغۇلار ۋە ناخشا ـ قوشاقلار بىرقەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغان .①

ئۇيغۇر فولكلورى ئابدۇكېرىم راخمان ، ئابدۇرەھىم ھېبىبۇللا ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ نىياز خۇشتار قاتارلىق ئۇستازلار تەرىپىدىن قېزىلىپ ، رەتلىنىپ ، تەتقىق قىلىنىپ بىر پۈتۈنلۈككە ، سىستېمىلىققا ئىگە قىلىندى . بۇ نۆۋەت ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ فولكلورىنى ئىشلەشتە ، ئۇلارنىڭ «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ، «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ، «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى» قاتارلىق قوراللىرى كىتابلىرى ئاساس قىلىندى . ھەتتا ئۇيغۇرلارغا ئومۇمىي بولغان بەزى قىسىملىرى ئەينەن ئېلىندى (بۇ ئومۇمىي بولغان تەرەپلەرنى ھەر كىم بايان قىلسا ئاشۇ ئۇستازلارچىلىك قىلار ، شۇڭا ، ھەممىگە بىلىشلىك ھەم ئاللىقاچان سىستېمىلاشقان قىسىملارنى بۇزۇپ قويۇشتىن ھەزەر ئەيلەندى) . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ، ھۆرمەتلىك ئۇستازلارنىڭ ئەجىر ـ مېھنىتىگە چوڭقۇر تەشەككۇر بىلدۈرىمەن ، ئەسەردە ئەمگەكلىرىدىن پايدىلىنىلغان ئالىم ، تەتقىقاتچىلار ۋە ماڭا ياخشى مەسلىھەت بەرگەن ، مېنى ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىن ئەتكەن سەپداشلارغا رەھمەت ئېيتىمەن !

1 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

شىنجاڭدا ياشايدىغان ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانلىرىدا ، رەڭمۇ رەڭ ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتىنى

① ئابدۇشۈكۈر تۇردى : «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى — ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1990 ـ يىل 1 ـ ، 2 ـ سان ، 45 ـ بەت .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئوۋچىلىقتا ئىشلەتكەن ، بىز-نىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قوراللاردىن تاپان توزاق ، قىلتاق ، مۆڭگۈز قاپقان ، تۆمۈر قاپقان ، تور ، چەتمەك ، لەخمە ، كەپتەر قىس-مىقى ، توشقان قىسمىقى ، باسماق ، سوغان ، تاختىمۇشۇك ، مىلتىق ، نەيزە ۋە ئوۋغا ئۆگىتىلگەن ھەرخىل قۇشلار ۋە ئىت قاتارلىقلار بار . دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئەڭ دەسلەپكى مۆڭگۈز ، يۇلغۇن ، ئۇجمە ياغاچلىرىدىن ئېگىپ ئىشلىنىدىغان قاپقان ـ قىسماقلار بارا-بارا مىس ، تۆمۈر ، كۆمۈشتىن ئىشلىنىپ ، ئۇزلۇكسىز ئىسلاھ قىلى-نىپ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئىچىدە قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئىش-لەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ئادەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان . بۇ بىر تەرەپ-تىن دولانلارنىڭ ئەجدادلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى تاشلىمىماي ، ۋارىسلىق قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەنلىكى ، ئەڭ مۇھىمى ئۇيغۇر دولانلىرى ئولتۇراقلاشقان جۇغراپىيىلىك مۇھىت — چەكسىز كەتكەن چۆل ، دالا ، توغراق ، يۇلغۇنلۇق قاتارلىق تەبىئىي شارائىت-نىڭ ھەم مۇشۇ تەبىئىي شارائىت تۇپەيلىدىن ، ئۇلارنىڭ ماددىي ئىش-لەپچىقىرىش- ئوۋچىلىق ئىگىلىكى باشقا تەركىبلەر ، ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنىڭ ئازراق تەسىر قىلغانلىقىدىن بولسا ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ئادىتىنىڭ ئۇي-غۇر دولانلىرىنىڭ مەنئىيىتىگە ئۆتۈپ ، ئۇلارنىڭ مەشرەپ ـ مۇقام-لىرى ، ئۇسۇللىرىدا ئەكس ئەتكەنلىكى ، توغرىسى ئۇلارنىڭ مەنئى دۇنياسى بىلەن بىرلىشىپ ، پۈتۈن جىسمىغا سىڭىپ كەتكەنلىكىدىن بولغانىدى .

دولانلار ئۆز يېمەكلىكلىرىنى ئاز ئىستېمال قىلىدۇ (ئىلگىرى تېخىمۇ شۇنداق ئىدى) ، گۆش يېمەكلىكلىرى كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ . بۇ ھال ئۇيغۇر دولان ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى چارۋىچە-لىق ، ئوۋچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلا-نىدۇ . ئۇلار مېھمانلارنى ياۋا توشقان ، قىرغاۋۇل ، ياۋا كەپتەر ، جەرەن ، قىرقىمىغان ئوغلاق ، پاقلان گۆشلىرى بىلەن مېھمان قىلىش-

تۇرى كۆپەيگەن ۋە سۇپىتى ياخشىلانغان . نوقۇل ئادەم كۆچمگە تايە-
نمشتىن دېھقانچىلىق ئۇلاغلىرىنىڭ كۆچمگە تايىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن .
شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئاساسەن مۇقىم دېھقا-
چىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ، ئۇلارنىڭ قول ھۈنەر
ۋە ئائىلە باقمىچىلىق كەسپىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . قازاق ،
موڭغۇل ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس
قىلغان .
ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ماددىي ئىش-
لەپچىقىرىش — تۇرمۇش شەكلى ۋە ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيە-
لىك مۇھىت قاتارلىق ئالاھىدە سەۋەبلەر تۈپەيلى ، يۇقىرىدىكى ئىقتە-
سادىي گەۋدە ئىچىدىكى تۆت تۇرلۇك ئېتنىك ئادەتلىرىدىن باشقا ،
ئۆزچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئىگىلىك ، تۇرمۇش شەكلى
قىلىپ ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ . بۇ ھەم ئۇلارنىڭ
مەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرى — دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىدا ئۆز
ئىپادىسىنى تاپقان ، ئەكس ئەتكەن ھالدا ، ئۇنىڭ بىر تۇرلۇك تارىخى ،
مەدەنىيەت قاتلىمى سۇپىتىدە ساقلىنىپ قالغان .

1 . ئۆۋچىلىق

ئۆۋچىلىق — ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ
مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ۋە ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجى
ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تۇنجى تارىخىي پائالىيىتىگە ئەگىشىپ مەيدانغا
كەلگەن ئىگىلىك شەكلى . ئۇ تاغ ـ ئورمانلاردا ، قىر ـ دالىلاردا
ياۋايى ھايۋانلارنى ئۆۋلاشتىن تاشقىرى ، دەريا ـ كۆللەردىن بېلىق
تۇتۇش ، ئۇچار قۇشلارنى ئۆۋلاشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئەجدادلە-
رىمىز قەدىمكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى
ئۆۋچىلىق ئارقىلىق قاندۇرۇپ كەلگەن . بۇ جەريانداا ئۇلار ئۆزلىرە-
نىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ ، ئۆۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ
خۇسۇسىيىتىگە مۇناسىپ ھالدا تاياق ـ توقماق ، چوماق ، نەيزە ،
ئىلمەك ، گۆلمە ، مانجا ، مانتۇ ، سانجاق ، ئوقيا ۋە ھەر خىل تاش
قاتارلىق ئۆۋچىلىق قوراللىرىنى ياساپ چىققان .

بالايىئاپەتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ كەلگەچكە ، ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى . بۇ ئاپەتنىڭ بىرى دەل تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ ، بۇ دولان خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلـ رىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن . قۇم كۆچۈش ، قۇم بېسىشنى تىزگىنـ لەش جەريانىدا شۇنداقلا ياۋايى ۋەھشىي ھايۋانلار تەھدىتى تۇپەيلىدىن ئۇملىشىشنىڭ مۇھىملىقى بارغانسېرى ھېس قىلىنغان . دولانلار مۇـ شۇ جەريانداً ئۇملىشىپ ئاپەتكە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش بىلەن ئوڭچەـ لىقنى ئاساسلىق كۇندىلىك پائالىيىتىگە ئايلاندۇرغان① .

دولاندىكى پېشقەدەملەرنىڭ رىۋايەتلىرى ، مۇھىمى ئۇسۇل مۇتەـ خەسسىسلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ ، دولان ئۇسۇلىنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى ۋە قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا ، تۆت باسـ قۇچلۇق دولان مەشرىپى قەدىمكى زاماندىكى بىر مەيدان ئوۋچىلىق پائالىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ .

چېكىتمە : بۇ باسقۇچنىڭ ئاساسلىق «ھەرىكەت شەكلى» ئەر ـ ئايال ئۇسۇلچىلارنىڭ بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ ، ئالدى ـ كەينىگە مېڭىپ ئويىنىشى ، ئەرلەرنىڭ ئىككى قولىنى ئىككى يانغا تاشلاپ ئويىنىشى ، ئاياللارنىڭ بولسا بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، بىر قولـ نى ئارقىغا تۇتۇپ ، ئەرلەرگە ماسلىشىپ ئويىنىشىدىن ئىبارەت . بۇ ھەرىكەتلەر كىشىگە ئەرلەرنىڭ چاتقاللىقلارنى قايرىپ ، ئىز قوغلاپ ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنى ، ئاياللارنىڭ بىر قولىدا مەشئەل كۆتۈرۈپ ئەرـ لەرگە يول باشلاپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىدۇ . ئۇسۇل تىلى نەزەرـ يىسىدە بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ ئېغىر قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى قايغۇ ـ نادامەتنى ، قان ـ ياشلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيـ دۇ ؛ ئالدى ـ كەينىگە مېڭىش ھەرىكىتى ھۇجۇم ، چېكىنىشنى ئىپادىلەيدۇ . قەدىمدىن ئىگىلىك شەكلىنىڭ ئاددىيلىقى ھەرىكەتنىڭ ئادـ دىي بولۇشىنى بەلگىلىگەن . شۇڭا ، ئوۋچىلىق دەۋرىدە ئوۋغا بېرىش ، ئوۋدىن قايتىشنى ۋە ھۇجۇم ، چېكىنىشنى ئىپادىلەيدىغان ئالدى ـ كەينىگە مېڭىش ھەرىكىتى ئاساسلىق ھەرىكەت شەكلى ئىدى . بۇ خىل

① ئىقبال تۇرسۇن : «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي ـ مەدەنىي قاتلىمى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1996 ـ يىل 1 ـ سان ، 53 ـ بەت .

نى ياخشى كۆرىدۇ . بولۇپمۇ ، ئەزىز مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويىنى پۈتۈن پېتى پىشۇرۇپ «ئۇچا» قىلىپ ئېلىپ چىقىش كۆچلۈك بولغان يايلاق چارۋىچىلىق تۇرمۇش پۈرىقىنى نامايان قىلىدۇ . بۇ خىل تۇر-مۇش ئادەتلىرى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى بىلەن بىرلەشسە ، ئۇ شۇنداق بىر دەۋرنى — ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى تۇرمۇش ، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .①

ئۇسسۇل جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى تەتقىقات نۇقتىسىدىن قارا-غاندا ، ھەربىر دەۋردە ئۆز دەۋرىگە ماس ھالدىكى ئۇسسۇل شەكىللە-نگەن . ھەرقانداق بىر ئۇسسۇلغا ئۆز دەۋرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ .

ئۇسسۇل جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى — بىرەر دۆلەت ، رايون ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئۇسسۇلىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق شۇ ئۇس-سۇل مەنسۇپ دەۋرنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى ، پەلسەپىۋى ئىدىيىسى ، ئەخلاق قاراشلىرى ، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك زۆ-رۈر ئۇچۇرلارغا ئېرىشىدۇ . شۇنداقلا قىيا تاش ، تام سىزمىلاردىكى ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرىدىن پايدىلىنىپ سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ ، مەزكۇر ئۇسسۇل ھەقدارلىرىنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ، سىڭىشە-شى ، كۆچۈشلىرى ، دىنىي ئېتىقادى ، ئىگىلىك شەكلى ۋە ياشىغان ماكانلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە باھا بېرىدۇ .②

جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا ، مۇشۇ نەچچە ئون ئەسىر ئىچىدە تەكلىماكان قۇملۇقى ھەممىگە بىر تەھدىت ۋە ئاپەت بولۇپ كەلگەنلىكىگە قارىماي ، ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب گىرۋە-كىگە مەكىت جايلاشقان . دولان دەريالىق مەكىتنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ . ئۇ دولان دىيارىنىڭ مەركەزلىك رايونلىرى بولغان مەكىت ، مارالبېشى ھەم ئاۋات ناھىيىلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتكەن . دولان خەلقى مۇشۇ ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان ئىزچىل تۇرده تەبىئىي

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001-يىل 10 - ئاي نەشرى ، 134 - بەت .

② ئۇمەرجان ئىسمىن : «مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىن بىر تامچە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيتى» 1996 - يىل 1 - سان ، 21 - بەت .

قاتناشمىغان بولسا ، بۇگۈنكى دولان مەشرەپىنى ئىجاد قىلالمىغان بولاتتى[1] .

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئاخىرىدا ساما سەلىش بولسا ، غەلىبىگە قىلىنغان تەنتەنىدىن ئىبارەت[2] بولۇپ ، بىر قېتىملىق غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىلغان ئوۋدىن دېرەك بېرىدۇ . «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ مۇزىكا قىسمىدا يېزىلىشىچە ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئون ئالتە ئۇسسۇل ئۇسۇلى ئىچىدە بۇركۇت ئاتار ئۇيغۇر ئۇسۇلى (بۇلار تاۋار-دىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ ، بۇركۇت ئېتىز-ۋانقان قىياپەتتە تۇرىدۇ) قاتارلىق ئوچ ئۇسۇلى بولغان . تەتقىقاتچى گۇباۋ بۇ ئۇسسۇللارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ قەدىمىي ئۇسسۇلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ، بولۇپمۇ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ مەكىت نا-ھىيىسى ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئوينىلىۋاتقان دولان ئۇسسۇل ھەرىكە-تىدە يەنىلا بۇركۇت ئېتىۋاتقان چاغدىكى قىياپەت ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ .[3] بۇنى تەتقىقاتچى جۇجىڭباۋ تەستىقلاپ ، ئۇيغۇر مۇزىكىلە-رى ئىچىدە بىر قەدەر قەدىمىي بولغىنى دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى ئىكەنلىكىنى ، دولان ئۇسسۇلىدىكى «ئوقيا ئېتىش» ئۇسسۇلىنىڭ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا شىمالىي يايلاقتا ئوينىلىپ تۇرغانلىقىنى يازىدۇ . ئۇ يەنە «دولان خەلقىنىڭ ھازىرقى ئۇسسۇلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇسسۇل شەكلى ۋە مەزمۇنى ساقلىنىۋاتقان» لىقىنى تەكىتلەپ ئۆتىدۇ .[4] پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئە-مىن : تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكىرىگە تارقالغان غەربىي يۇرت ئۇسسۇللىرى ئىچىدە «ئوقيا ئېتىش ئۇسۇلى» نىڭمۇ بولغانلىقىنى يازىدۇ ھەم بۇنى «دولانلارنىڭ ئوقيا ئېتىش ئۇسۇلى» دەپ قارايدۇ .[5]

---

① ئۆمەرجان ئىمىن : «مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىن بىر تامچە» ، «شىنجاڭ مەئىشى» ، 1996 - يىل 1 - سان ، 22 - 23 - بەتلەر .

② ئەمەتجان ئەھمەدى : «ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993 - يىل نەشرى ، 61 - بەت .

③ گۇباۋ : «شىنجاڭنىڭ ناخشا - ئۇسۇل مەئىشىگە ۋە قەدىمكى چەمئىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1986 - يىل 11 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 32 - 33 - بەتلەر .

④ جۇ جىڭباۋ : «يېپەك يولىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 - يىل خەنزۇچە نەشرى 285 - بەت .

⑤ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1980 - يىل 3 - ئاي نەشرى ، 53 - بەت .

هەربىر شەكلى تەدرىجىي سىمۇوللۇق تۈسكە كىرىپ ، ئۇۋ ئۈسۈلىدا تۇنجى هەربىر تىلنى تەشكىل قىلغانىدى .

سەنەم : بۇ باسقۇچتىكى ئەر - ئايال ئۈسسۈلچىلارنىڭ ناهايىتى تېزلىكتە ئۇيۇشقان سولغا بۇرۇلۇپ ئويناشلىرى ، چاپچىما هالەت ، ماهىرلىق بىلەن ئالماشتۇرۇپ يۆتكىلىدىغان پۇت هەربىر تىلرى ، يانغا ياكى ئارقىغا تېز ئايلانغاندا شەكىللىنىدىغان مەركەزدىن قاچما كۈچ هادىسىسىگە تولىمۇ ئەپچىللىك بىلەن ماسلاشقان بەدەن هالىتى ، بەدەن- نىڭ تولغىما قىياپەتلىك دەقىقىسىدىكى غۇلاچنىڭ كېرىلىش ، تارد- يىش هالىتى... قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى هايات - ماماتلىق ئۇۋ مەيدانىنى ، هۇجۇم ، چېكىنىش ، ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ، بەزلەش تاكتىكىسىنى قوللىنىۋاتقان ئەر - ئايال ئۇۋچىلارنىڭ ئوقيا ئېتىش ماهارىتىنى كىشىگە ئەسلىتىدۇ .

سەنئەس (سەلىقە) : بۇ بۆلەكتە ئۈسسۈلچىلار دۇگىلەك هالقا هاسىل قىلىپ چۆرگىلەپ ئويناىدۇ . بۇ باسقۇچ ئۇۋچىلارنىڭ ئۇۋ قورشاش مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەيدۇ . ئىپتىدائىي ئۇۋچىلار بۆلۈنۈپ هەربىر قىلغانغا قارىغاندا ، قورشاپ هۇجۇم قىلسا ئۈنۈملۈك بولىد- غانلىقىنى هېس قىلغان هەم چەمبەرسىمان هەربىر تەنى مۇۋەپپەقىيەتكە سىمۇول قىلغان .

سىيرىلما : بۇ بۆلەكتە ئۈسسۈلچىلار يۇقىرىقى بۆلەكتىكى چەم- بەرسىمان دائىرىنى ئاساس قىلىپ ، بىردەم ئوڭغا ، بىردەم سولغا ئايلىنىپ ئويناىدۇ ، مەيداندا بىرقانچە دۇگىلەك دائىرە شەكىللەندۇر- دۇ . بۇ باسقۇچقا ئۇۋچىلارنىڭ ئۇۋ ئالدى - كەينىدىكى هەر- سىدىياتى سىڭگەن .①

پلىخانوف «يەنە ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ سەنئىتى هەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە : «قەدىمكى چاغدىكى ئۇۋچىلار ئۈسسۈلىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى — ئۇۋ جەريانىدا هايۋانلارنىڭ هەربىتىگە تەقلىد قىلىش- تىن كەلگەن» دەپ كۆرسەتكەن . ئېنىقكى ، ئەگەر قەدىمكى چاغلاردا دولانلار ۋە ئۈلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۇۋچىلىق پائالىيىتىگە بىۋاسىتە

① ئابدۇشۈكۈر تۇردى : «خەلقىنىڭ سەنئىت مەكتىپى — ئۇيغۇر مەشرەپلىرى» ، «شىنجاڭ مەدەنە- يىتى» 1990 - يىل 1 - ، 2 - سان ، 46 - ، 47 - بەتلەر ؛ ئۇمەرجان ئىمىن : «مەدەنىيەت تەقسىماتىدىن بىر تامچە» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» 1996 - يىل 1 - سان ، 21 - ، 22 - بەتلەر .

مىلىتقىلارمۇ ئۇۋچىلىقتا ئىشلىتىدىغان قوراللار بولغان . دولانلار ئۇۋ قىلىشتا بىخەتەرلىكنى نەزەرگە ئېلىپ مەدەنىي قوراللارنى بولۇپمۇ ، مىلىتقىنى ئىشلىتىشنى ئادەت قىلمىغان) لىرنىي ، قارچىغا ، لاچىنلىرنى ئېلىپ ، پىيادە ئۇۋ چاقىرغۇچىنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ ، دولان ئۇسۇلىنىڭ سەلبىقە باسقۇچىدەك ئۇۋ مەيدانىغا دائىرە ھاسىل قىلىپ ماڭىدۇ . ئۇۋنى كالتەك ـ چوماقلىرى بىلەن سوقۇپ ، قارچىغا ـ لاچىنلىرىغا ئالدۇرۇپ ئۇۋلايدۇ . كەچ كىرگەندە غەنىيمەتنىڭ ھەممىسىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ ھەممىنى تەپتەكشى تەقسىم قىلىپ بۆلۈشىدۇ ياكى بىرلىكتە پىشۇرۇپ يەيىشىدۇ . بۇ يەردە كىمنىڭ ئۇۋنى كۆپ تۇتقانلىقى ، كىمنىڭ تۇتالمىغانلىقى سۇرۇشتۇرۇلمەيدۇ . ئۇۋغا قاتناشقانلىكى ئادەم (مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن ، مەيلى قېرى ياكى ئۇسمۇر بولسۇن) نىڭ ھەممىسى بىر كىشىلىك نېسىۋىگە ئېرىشىدۇ① . تۇۋەندە بىر قىسىم ئۇۋچىلىق قوراللىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ :

كېيىك قاپقىنى (مۇڭگۇز قاپقان) كېيىك قاپقىنى ئادەتتە تاغ-لاردا ياشايدىغان بۆكەن ، ئۆچكە ، بۇغا ، كېيىك قاتارلىق ھايۋانلارنى مەخسۇس ئۇۋلاش ئۈچۈن ياسالغان ئالاھىدە بىر خىل ئۇۋچىلىق قورال-لى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

كېيىك قاپقىنى ئادەتتە ئىككى خىل بولىدۇ . بىر خىلى ، كېيىك مۇڭگۇزىدىن ياسىلىدۇ ، يەنى كېيىك مۇڭگۇزىنى قوقاستا قىزىتىپ ، يۇمشىتىپ ، ئەتراپىغا چىش چىقىرىپ ، چۆرىسىنى بولسا ياي شەكىلدە ئېگىپ زەي بىلەن تارتىپ ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ ياسىلىدۇ . زەينىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ بالداقتىن تۇتقۇ بېكىتىلىپ ، ئىلچۇق ياساپ ، تۇت-قۇنى بولسا قىل ئارغامچىغا باغلاپ ، ئاستى تەرەپكە ئورەك كولاپ كېيىكنىڭ ماڭىدىغان يولىغا قۇرۇپ قويۇلىدۇ . ئادەتتە بۇنداق قاپقان-لارنىڭ ئايلانىمىسى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . يەنە بىر خىلى ، تۆمۈر قاپقان . بۇ خىل قاپقان ئادەتتە تۆمۈرنى بىر قانچە قېتىم تاۋلاش ئارقىلىق ، ئۇنىڭغا چىش چىقىرىلىپ ، يان تۆمۈرنى جۈپ قىلىپ ئاي

① ئابدۇۋەلى ئابدۇللا : «دولانلىقلارنىڭ يېقىنقىچە ياقلىنىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئادەتلىرى» ، «ئاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى» 4 ـ قىسىم ، 248 — 249 ـ بەتلەر .

ئۇنىڭدىن باشقا ، دولانلار هازىرغا قەدەر ناغرا چوكىسىنى بەلۋاغ بىلەن ئوراپ ۋە ئۇنى بېشىغا هايۋان مۇڭگۈزىدەك تاقاپ ، هايۋانلارنىڭ هەرىكىتىگە تەقلىد قىلىپ ئويناپدىغان «تېكە ئۇسسۇلى» نى ئويناپ كەلمەكتە . بۇمۇ قەدىمكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇسسۇلدۇر[1] .

دولانلارنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۇلارنىڭ ماددىي ، مەنىۋى تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭگەن بولۇپ ، بۇركۇت ، قارچىغىنى ئەتىۋارلاش ، مېهمانغا ئەركەك قوينىنىڭ سېنىنى تەقدىم قىلىش قاتارلىق ئادەتلەر هېلىمۇ يوقالغىنى يوق . بىر قىسىم هازىرقى زامان ئوۋچىلىرى يەنىلا ئوقيا ئىشلىتىدۇ ياكى ئوقيانى سۈندۈرۈپ قەسەم قىلىشىدۇ ، ئەھدە تۈزۈشىدۇ . توغرا قىلارغا هاياتلىق بەلگىسى سېلىپ قويۇشىدۇ ، بۆرە ئوشۇقىنى توتېم (تەۋەررۈك) هېسابىدا ساقلايدۇ[2] .

يەكەن دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ، ئىياغ ئېقىنلىرى ۋە تارىم دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئورمانلىقلار ، ياپىلاقلار ۋە قۇملۇقلار ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقان دولانلاردا يېقىنقى يىللاردىمۇ (دۆلەت ياۋايى هايۋانلارنى ئوۋلاشقا چەكلىمە قويغانغا قەدەر) كۈزدىن باش ئەتىيازغىچە بىللە ئوۋچىلىق قىلىش ئادىتى ساقلىنىپ كەلگەن . بۇ ئوۋچىلىق تۆۋەندىكىدەك ئىپلىپ بېرىلغان : ئوۋچىلىق مەزگىلى (بۇ مەزگىل كۈزدىن باش ئەتىيازغىچە بولۇپ ، ياۋايى هايۋانلارنىڭ كۆپىيىش مەزگىلى ئاخىرلىشىپ يېڭى كۆپىيىش مەزگىلى باشلانغۇچە بولغان مەزگىلنى كۆرسىتىدۇ . باش ئەتىيازدىن باش كۈزگىچە ئوۋچىلىق قىلىنمايدۇ) دە ، كىم خالىسا شۇ كىشى تاك سەھەردىلا بۇرغا چېلىش ياكى توۋلاش ئارقىلىق «ئوۋ ! . . . . ئوۋ ! . . . .» دېگەن ئاۋازنى چىقىرىپ كىشىلەرگە ئوۋ چاقىرىقى قىلىدۇ . كىشىلەر ئەتىگەنلىك ناشتىسىنى قىلىپ ، ئوزۇق - تۈلۈكىنى تەييارلاپ ، كالتەك - چوماق (كالتەك - چوماق ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئوۋ ئوۋلاش قورالى بولۇپ ، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن نەيزە ، ئوقيا ،

---

① ئۆمەرجان ئىمىن : «دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىلى 3 - سان ، 71 — 72 - بەتلەر .

② مۇختار قادىر : «دولان ، دولى ، دەلى ، لولى سۆزلىرىنىڭ باغلىنىشچانلىقى ۋە قەدىمكى دولان دىيارى ، دولان مەدەنىيىتى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1986 - يىل 4 - سان ، 36 - بەت .

شەكلىدە ئۇچلىنىپ ، سۇ ئاستىدىكى لايغا چىڭ سانجىلىدۇ ، يۇلغۇنۇڭ ئىككى ئۇچىغا سوغان يىپى چىڭ چىگىلىدۇ ، ئوتتۇرىسىغا بولسا كىلەك ئورىلىپ ، سۇ يۇزىدىن بەش سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە قۇرۇلىدۇ . ئادەتتە سوغان كەچتە سۇ يۇزىگە قۇرۇلىدۇ . كېچىسى كۆللەرگە چۈشكەن ئۇرەكلەر ئۇزۇپ كېلىپ بېشى كىلەكنىڭ ئىچىگە كىرىپ قېلىپ ئۇچالماي قالىدۇ ، ئەتىسى سوغانچىلار ئۇرەكلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ .

چاشقان قىسمىقى (تاختىمۇشۇك) بۇ خىل قىسماق ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنى تۇتىدىغان قاپقان ۋە قىسماقلارغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ . قەدىمدە بۇ خىل زىياندا شلارنى تۇتىدىغان مەخسۇس تاختىمۇشۇك ياسالغان . بۇ خىل تاختىمۇشۇك ئادەتتە كىچىك سانduقتەك ياسىلىپ ، ئاستىدىن بىر تۇشۇك ئېچىپ قويۇلىدۇ ، تۇشۇكنىڭ ئۈستىگە چاشقاننىڭ ئېغىزى يەتكۈدەك يېرىگە چاشقان قىسمىقى بېكىتىلىدۇ . قىسماقنىڭ ئەتراپى تۇمۇر سىملارغا پۈرۈنما بېكىتىپ ياسىلىدۇ . تاختىمۇشۇك ئادەتتە ئۇينىڭ بۇلۇڭلىرىغا قويۇلىدۇ . بۇ خىل تاختىمۇشۇكنىڭ چاشقان تۇتۇش ئىقتىدارى ئادەتتىكى چاشقان قىسماقلىرىغا قارىغاندا ئالاھىدە يۇقىرى بولىدۇ .

يىلان ئوۋلاش بۇ ئوۋچىلىقنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، يىلان ئوۋچىلىقنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى — داۋالاش . يىلان گۆشى ، يىلان تۇخۇمى ئارقىلىق كېسەللەرنى داۋالاش ، ساقلىقنى ساقلاش ، ساغلاملىق دورىلىرىنى ياساش ئۇچۇن بولىدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرى «ئىنساندىكى بارلىق كېسەللىكلەرنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان كېسەللىك ئامىلى ،ئۆلۈك يەل ، (ياللۇغ) ، ئۆلۈك يەلنى پاقا - يىلان يەيدۇ» دەپ قارايدىغان بولغاچقا ، مەخسۇس يىلان ئوۋلايدىغان ئاي ، كۈنلەرنى ساناپ ، شۇ ئاي ، شۇ كۈنلەردە چۆللەردە يىلان ئوۋىسىغا قوللىرىنى تىقىپ ، تىرىك يىلانلارنى تۇتۇۋېرىدۇ . ئۇلار تاللىغان مۇشۇ مەزگىل يىلانلارنىڭ ئادەم چاقمايدىغان زەھەرسىز مەزگىلى بولۇپ ، مەخسۇس يىلان ئوۋلايدىغان ئوۋچىلار بۇنداق «ئوۋ پەسلى» نى ياخشى بىلىدۇ . مەكتەتكى ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا مەخسۇس يىلان ئوۋلاپ جان باقىدىغان ئوۋچىلارمۇ بار .

شەكىلدە ئېگىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . ئاستى تەرىپىگە بولسا ئۇۋ چۈشكەندىن كېيىن دەرھال ئېتىلىپ ئوۋنى چىڭ قىسىپ تۇرۇش ئۈچۈن تۆمۈردىن قوپاغرا ۋە قۇلاق ئىشلىنىدۇ . قۇلاق قوتاز يۇڭدىن ئىشلەنگەن 10 مېتىرچە ئۇزۇنلۇقتىكى ئارغامچىغا باغلىنىپ ، كېيىك-لەرنىڭ ئۆتەر يولىغا قۇرۇپ قويۇلىدۇ ھەمدە قاپقان بىلەن ئارغامچا توپىغا بوش كۆمۈلۈپ ، ئىزلار پاك - پاكىز ئۆچۈرۈۋېتىلىدۇ . ئادەتتە بۇ خىل قاپقانلارغا كېيىك ، بۆكەن چۈشكەندىن تاشقىرى ، بەزىدە بۆرە ، تۈلكىلەرمۇ چۈشۈپ قالىدۇ . بۇ خىل قاپقانلارغا چۈشۈپ قالغان ھەرقانداق ئوۋ قاپقاننىڭ ئىگىسى يېتىپ كەلمىگۈچە ئەسلا بوشىنالماي-دۇ . قاپقاننى ئارغامچا تارتىپ تۇرغاچقا ، ھايۋانلار ئۇنى سۆرەپمۇ قاچالمايدۇ .

ئۇششاق ھايۋانلارنى تۇتىدىغان قاپقان بۇ خىل قاپقانلار ئادەتتە-كى قاپقانلارغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان ، كىچىكلىتىلگەن قاپقانلار بولۇپ ، مۇڭگۈز قاپقان ۋە تۆمۈر قاپقانلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، ئۇ ئادەتتە ئارغامچىلارغا باغلانمايدۇ ، بۇ خىل قاپقانلارغا ئادەتتە توشقان ، كىرپە ، داۋغان قاتارلىق ھايۋانلارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ .

ئۇچار قۇشلار قىسمىقى بۇ خىل قىسماقلار ئادەتتە ياغاچ قىس-ماق ، تۆمۈر قىسماق ، باسقاق ، باسماق ، چەتمەك قاتارلىق بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ . ياغاچ ۋە تۆمۈر قىسماقلار كېيىك قاپقىنىدىن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان بولۇپ ، ئادەتتە ئىلچۇقى يېنىغا مەخسۇس دانچۇق بېكىتىلىدۇ . قىسماقنىڭ ئىككى يېنىدىكى كەرمەككە زەي يىپ ، قىل يىپ ياكى رېزىنكە بېكىتىلىپ ، دەستە ئارقىلىق بۇراپ چىڭتىلىپ ، قىسماقنىڭ تۇتۇش ئىقتىدارى كۈچەيتىلىدۇ .

سوغان سوغان ئادەتتە ئەتىياز پەسلىدە ئۆردەكلەرنى تۇتۇش ئۈ-چۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئوۋچىلىق قورالى بولۇپ ، ئۇنىڭ ياسىلىشى نىسبەتەن ئاددىي ، ئىشلىتىلىش ئۇنۇمى يۇقىرى بىر خىل قورال ھېسابلىنىدۇ . سوغان ئادەتتە بىر مېتىردىن بىر يېرىم مېتىر ئېتراپىدا كېلىدىغان بارماقچىلىك تومۇلۇقتىكى ئىككى تال يۇلغۇن ياغىچى ۋە 50 - 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر پارچە سوغان يىپىدىن ياسىلىدۇ ، يەنى ئىككى تال يۇلغۇن ياغىچىنىڭ بىر ئۇچى قوزۇق

لمقتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ئادەتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەم ساقلاپ كەلگەن .

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، يەنى 1905 ـ يىلى ئۆكتەبىردە گېرمانىيىنىڭ شىنجاڭ ئېكسپېدىتسىيىسى ئەترىتىنىڭ 2 ـ قېتىم-لىق يىراققا يۈرۈش قىلغان ئەترىتى تەركىبىدە شىنجاڭغا كەلگەن ئالبېرت فون لېكوك مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان :

پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىككى جايدىكى خەلقلا دائىم بېلىق يەيتتى ، بىرى بارچۇقنىڭ ئەتراپى بولۇپ ، تارىم دەرياسىدا بېلىق كۆپ ئىدى ، يەرلىك دولانلارنىڭ (Dolans) دائىملىق تامىقى ئىدى ؛ يەنە بىرى ، لوپنۇر ئەتراپى بولۇپ ، بېلىق يەرلىكلەرنىڭ ئاساسلىق ئوزۇ-قى ئىدى . ئۇلار بېلىقنى يېڭى ۋاقتىدىلا تازىلاپ پىشۇرۇپ يەيتتى ياكى قۇرۇتقاندىن كېيىن يەيتتى .①

بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتىنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھا-يىتى كۈچلۈك بولىدۇ . دولان رايونىدىكى دەريا ـ كۆللەردە بېلىق تۇتۇش كۆپرەك 7 ـ ئايدا (كەلكۈن پەسلىدە) ۋە كۈز ۋە قىش پەسىللىرىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئەتىياز ۋە ياز پەسلىنىڭ باشلىرى دەريا ـ كۆللەرگە يېڭى سۇ — كەلكۈن سۈيى كەلگەن چاغلار بولۇپ ، بېلىقلار سۇنىڭ ئۇستۈنكى قاتلىمىدا توپ ـ توپ بولۇپ ، ھەر تەرەپكە ياكى سۇ ئېقىنىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە قاراپ ھەرىكەتلىنىدۇ . بۇ بېلىق تۇتۇشنىڭ ئەڭ قولايلىق ۋاقتى بولۇپ ، ھەممە كىشى چىقىپ خالىغان-چە بېلىق تۇتىدۇ . قىش پەسلىدە بېلىق تۇتۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەتلىرى بار : بۇ پەسلىدە بېلىقلار سۇنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى قاتلىمىدا ناھايىتى شالاڭ ھەرىكەت قىلىدۇ . مۇز قاتقان مەزگىلدە بولسا سۇنىڭ ئەڭ ئاستىدا بولىدۇ . بېلىق تۇتقۇچىلار قىش كۈنلىرى قېلىن مۇز بىلەن قاپلانغان دەريا ـ كۆللەرگە بېرىپ ، بىرقانچە جايغا لىنىيە بويلاپ كاچكۈل ئاچىدۇ . كېچىسى كاچكۈل ئەتراپىغا گۈلخان ياقىدۇ ياكى چىراغ يورۇتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بېلىقلار يورۇقلۇققا ئىنتىلىپ كاچكۈلغا يىغىلىدۇ . نەتىجىدە بېلىقچىلار قولىدىكى چويلا

① ئالبېرت فون لېكوك : «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيىتى بايلىقلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2003 ـ يىل 10 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 176 ـ بەت .

2 . بېلىقچىلىق

بېلىقچىلىق ئادەتتى سۇ ھايۋانلىرىنى ئوۋلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان كۆپ خىل شەكىلدىن تەركىب تاپقان ئىقتىسادىي پائالىيەت بولۇپ ، قەدىمكى ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ . بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئادەتتى ئاساسەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان . بۇ دەۋر تارىختا «بېلىق تۇتۇش مەدەنىيىتى دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ .

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى بىۋاستە قول بىلەن تۇتۇش ئىدى . كېيىنچە ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى- نىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ تاشنى يونۇپ سىلىقلاش ئارقىلىق سانجىغاق قاتارلىق بېلىق تۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان ئىپتىدائىي قوراللار كەشىپ قىلىنغان . بارا ـ بارا ئۇچىغا ئەگمە يېڭنە بېكىتىلگەن قارماق قاتار- لىق قوراللار بارلىققا كەلگەن . شۇنداق قىلىپ بېلىق قاتارلىق سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشمۇ ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا تەرەققىي قىلغان .

بېلىق تۇتۇشتا تورنىڭ بارلىققا كېلىشى بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقـ- رىش ئادەتتىدىكى بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ ، ئوۋچىلىق دەۋرىگە قارىغاندا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىدىكى ئە- قىل- پاراسىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ .

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇش ئىشلەپچىقىرىش ئادەتتى جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىككە قاراپ بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق ئىچكى قۇرۇقلۇق مۇھىتىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ ماد- دىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىدە بېلىقچىلىق چوڭ سالماقنى ئىگىلە- مەيدۇ . بېلىقچىلىق ئىقتىسادىي ئادەتلەر پەقەت ئۇيغۇرلار جايلاشقان جايلاردىكى ئانا دەريالار بويلىرىدا ، چوڭ كۆللەر ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەردىلا بۇ خىل ئادەت شەكىللەنگەن . ئۇيغۇر دولانلىرى بولسا دولان ، تىزناپ ، قەشقەر ، ئاقسۇ ، تارىم دەريا ۋادىلىرى ۋە بۇ ۋادىلار ئەتراپىدىكى چوڭ كۆللەر بويىغا ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا ، بېلىقچە-

دولانلارنىڭ قوي مەدەنىيىتى

ھەممىگە ئايانكى ، قوي ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ بالدۇر قولغا كۆندۇرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى . بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى قويغا مۇناسىۋەتلىك سۆز - ئىبارىلەردىن ھەمدە مۇندىن 3800 يىل بۇرۇن دەپ يەكۈن چىقىرىلغان «كروران گۇزىلى» نىڭ قەبرىسىدىكى قوي يۈڭىدىن توقۇلغان بۇيۇملاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، قوي قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز-نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان . ئاتا - بوۋىلىرىمىز قوينىڭ گۆشىدىن ئوزۇقلۇق سۈپىتىدە پايدىلانغاندىن باشقا ، تېرىسىدىن تۇماق ، جۇۋا ، شالۋار قاتارلىق كىيىملەرنى تىكىپ ، كىگىز ، گىلەم ، خۇرجۇن قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى توقۇپ ئىشلەتكەن . ھەتتا تۆۋەندىكى رۇبائىيدا قەيت قىلىنغاندەك ، قوي ئۆچىدىن راۋاب - دۇتارلارغا تار ئېشىپ سېلىپ ، ئىنسان روھىدىكى ئەڭ مۇقەددەس تۇيغۇ بولغان سۆيگۈ - مۇھەببەتنى كۈيلەشنى بىلگەن :

ئۆي - ئۆيدە سورۇننىڭ تۆرىدە دۇتار ،
چالىدۇ قوي كۆزلۈك جانان ۋاپادار .
دۇتارنىڭ نەقشى قويلار سۆڭىكى ،
ئۇچىيى مۇڭ تۆككەن ئاشۇ بىر جۈپ تار .

دولانلار گەرچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئوخشاشلا ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق قاتارلىق تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئاساسەن تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى خىلۋەت جايلارنى ماكان قىلىپ ياشاپ كەلگەچكە ، چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا ئۆتۈش دەۋرى نىسبەتەن كېيىنرەك بولغان . روشەنكى ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس قوي مەدەنىيىتى يارىتىشىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان .

ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قوي مەدەنىيىتى زادى نېمە ؟ ئۇنىڭ ئەتراپتىكى قېرىنداش ئورۇنلار بىلەن بولغان پەرقى

ئوت ، بهده ، سامان بهرىلگەنده ئۇلارنى يۇيۇپ ، قاتمال بولسا ئىسسىق سۇغا بهسسىپ يۇمشىتىپ بهرىدۇ . بوردالغان قوي ، كالىغا هەلەپ ئەتكەنده كهپهك بىلەن قوناق ئۇننىى ئارىلاشتۇرىدۇ . چۇنكى ، يالغۇز كهپهكلا بەرسه ئۇنىڭ كۇچى بولمىغاچقا مال ئەت ئالمايدۇ . ئەكسىچه يالغۇز ئۇن بەرسه مالنىڭ ئىچىنى سۇرۇۋېتىدۇ . قويغا قوناق بهرىشكه توغرا كەلگەنده يارما قىلىپ ياكى قاينىتىپ بهرىدۇ . ئادەتته هۆل شاپاق ـ شالتاقنى بەرمەيدۇ . بهرىشكه توغرا كەلسه ئالدى بىلەن شاپاقنى سايىده شامالدىتىپ سۇ تەركىبى تۇگەپ شىرشىم بولغاندا بهرىدۇ .

قوي سەمرىشكه باشلىغاندىن كېيىن ئالدىدىن يەم ئۇزمەيدۇ . يەم ـ خەشەكنىڭ كۆپ خىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بهرىدۇ . مەسىلەن ، هازىر بهده بهرىلسه ئارقىدىن ئاداپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن هەلەپ بهرىپ ئارقىدىن سۇغىرىدۇ . يەم بهرىش جەريانىدا يەملەرگه تۇز سالىدۇ ياكى يالاش ئۇچۇن شور تۇز قويۇپ قويىدۇ . قوي سەمرىپ يېتىلىشكه باشلىغاندا ئۇخلاتمايدۇ . بەلكى ئىككى تەرىپىگىچه تاختا قويۇپ ، قوي-نىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۇرەلمەي يېقىلىپ چۇشۇشىنىڭ ئالدىنى ئالـ-دۇ . مالنىڭ ئاستىنى داۋاملىق قۇرۇتۇپ تۇرۇشتىن تاشقىرى ، بۇ-رۇن ، قۇلاق ، تۇياقلىرىنى تەكشۇرۇپ ، مالدا پەيدا بولىدىغان هەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئىشتىهاسى تۇتۇلسا ، بۇر-نىغا سۇ مېيى سۇركەپ ياكى پىياز يېگۇزۇپ ئىشتىهاسىنى ئاچىدۇ . كالا بورداشمۇ ئاشۇ خىلدا بولۇپ ، يەم ـ خەشەكلىرىگه قوناق شېخى ، مېۋىلىك دەرەخ يوپۇرماقلىرى قوشۇپ بهرىلىدۇ . بوردىلىدىغان قوي كۇنىگه ئوتتۇرا هېساب بىلەن بەش يۇز گرامدىن سەككىز يۇز گرامغـ-چه ، كالا بىر يېرىم كىلوگرامدىن ئىككى كىلوگرامغىچه يەم يېيىشى لازىم . مۇشۇ خىلدا باققان قويلارنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى بىر يۇز ئوندىن بىر يۇز يىگىرمه كىلوگرام ، گۆش ئېغىرلىقى يەتمىشتىن سەكسەن كىلوگرامغىچه ، كالىنىڭ گۆش ئېغىرلىقى ئىككى يۇز ئەلـ-لىك كىلوگرامدىن ئۇچ يۇز كىلوگرامغىچه بولۇپ يېتىلىدۇ .

مال بورداشنى كەسىپ قىلغان مەخسۇس كىشىلەر بار بولۇپ ، بۇ سودا ـ تىجارەتنىڭ بىر خىل شەكلى هېسابلىنىدۇ .

تۇرلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا بولمىغان بۇ ئۆزگىچە ھادىسە قويغا ھېـ
ـرىسىمەن دولان خەلقى ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى
تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە .

2 . قوزىلارنى يوقلاش

قوي باققان دولانلار ئارىسىدا ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىشىپ
قوي ھەققىدە پاراڭلىشىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغاندىن باشقا ، يېڭى
تۇغۇلغان قوزىلارنى ئالاھىدە يوقلاپ بارىدىغان بىر خىل ئادەتمۇ بار .
بۇ خىل ئادەت مەكتەپ قويىدىن ئىبارەت تاشقى كۆرۈنۈشى تولىمۇ
چىرايلىق ، ئىقتىسادىي قىممىتى ئالاھىدە يۇقىرى بولغان بۇ ئەلا
نەسىللىك قوي تۇرى دولان رايونىدا ئەرمەك ھايۋان قاتارىغا قوشۇلۇش-
قا باشلىغاندىن كېيىن پەيدا بولغان بولۇپ ، گەرچە يېڭى تۇغۇلغان
قوزىلارنى يوقلاپ بارغۇچىلار ئالاھىدە سوۋغاتلارنى ئېلىپ بارمىسىمۇ ،
لېكىن ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە ، ئۆزلىرىنىڭ
قوزىلارغا ، جۈملىدىن مەكتەپ قويلىرىغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنى ئى-
پادىلەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، قايسى خىلدىكى قوچقارلارنى قايسى
خىلدىكى ساغلىقلار بىلەن چېتىشتۇرسا قانداق قوزا چۈشىدىغانلىقى
ھەققىدە بىۋاستە سېزىمغا ئىگە بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، قوزىلارنى
يوقلاش داۋامىدا نەچچە 10 مىڭ يۈنلۈك سودىدا پۈتۈشۈپ قالىدىغان
ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ . بەزىدە ھەتتا يوقلاپ بېرىلغان ئاشۇ قوزىنىڭ
سودىسىمۇ بولۇپ قالىدۇ . بۇ خىل سودا سەل ئالاھىدىرەك بولۇپ ،
يوقلاپ بارغۇچىلاردىن بىرى قوزىنى قولدىن چىقىرىپ قويۇشقا كۆزى
قىيمىغان ئەھۋالدا نەق مەيداندىلا سودىلىشىپ ، پۈتۈشكەن نەچچە مىڭ
يۈەن پۇلنى نەق بېرىدۇ ـ دە ، ئۇچ ياكى تۆت ئايلىق بولغاندا ئېلىپ
كېتىشكە ۋەدىلىشىپ قايتىپ كېتىدۇ .

3 . «ھۆسن تۇزەش»

ئەرمەك ھايۋان بىلەن ئادەتتىكى ھايۋانلارنىڭ يەنە بىر كۆرۈنەر-
لىك پەرقىنىڭ «ھۆسن تۇزەش» تە ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى ھەممە ئادەم
ھېس قىلىپ يەتكەن بولسا كېرەك . گەرچە دولان دىيارىدا قوي بېقىپ
كېلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىدە قويلارنىڭ «ھۆسنىنى تۇزەش»
ئادىتى بار دېگىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن مەخسۇس مەكتەپ قويلىرى

قايسىلار ؟ ناۋادا بۇ سوئالغا بىر جۇملە سۆز بىلەن جاۋاب بېرىشكە توغرا كەلسە ، «دولانلارنىڭ قوي مەدەنىيىتى ئۇلارنىڭ دولان قويىدىن ئىبارەت ئەلا سورتنى يېتىشتۇرۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنى ئەرمەك هايۋان دەرىجىسىگە كۆتۈرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ» دېيىش مۇمكىن .

مەكىت ناهىيىسىنى مەركەز قىلغان هالدا ، يەكەن ، يوپۇرغا ۋە مارالبېشى قاتارلىق قوشنا ناهىيىلەرنىڭ مەكىتكە يېقىن كۆپلىگەن يېزا- كەنتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هىلال ئاي شەكىللىك دولان رايونىدا ، ئەلا نەسىللىك مەكىت قويلىرىنىڭ هەقىقەتەن ئەرمەك هايۋان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىنمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ :

1 . قويلارغا ئىسىم قويۇش

مەكىت قويىدىن ئىبارەت بۇ ئەلا نەسىلنىڭ بارلىققا كېلىشتىن تارتىپ ، تاكى بۈگۈنكى هالغا يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتىكى بېسىپ ئۆتكەن تەبىئىي تەرەققىيات جەريانىمۇ يۇقىرىقى بايانلارنىڭ مەزمۇنى بىلەن بىردەك بولۇپ ، 1920 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇ قوي نەسلى بارلىققا كەلگەندە ، باشقا ئادەتتىكى قويلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «قاڭشارلىق قوي» ، «قىرغىزەك» دېگەندەك ئورتاق ئىسىملار بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنچە بەزى داڭلىق قويلارغا «ئالا پاچاق» ، «قارا قۇيرۇق» دېگەندەك خاس ئىسىملار قويۇلۇشقا باشلىغان . هازىرقى باسقۇچقا كەلگەندە بۇ خىل خاس ئىسىملار تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ ، قوچقارلارغا «بوز بەگ» ، «قۇتبەگ» ، «قىرانباي» دېگەندەك ؛ ساغلىقلارغا بولسا «مۇڭ مەرەم» ، «جەمىلەم» ، «چالا مەرەم» دېگەندەك ئىسىملار قويۇلۇشقا باشلىدى . گەرچە مەكىت قويلىرىنىڭ هەممىسىنىڭ خاس ئىسمى بار دېگىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن باهاسى 100 مىڭ يۈەننىڭ ئالدى - كەينىدىكى داڭلىق قويلارنىڭ كۆپىنچىسىنى كىشىلەر خاس ئىسىم بىلەن ئاتىشىدۇ . باهاسى 10 مىڭ يۈەننىڭ ئالدى - كەينىدىكى قويلارنى هەممە ئادەم بىلىپ كەتمەسمۇ ، لېكىن شۇ قوي ئىگىسى خاس ئىسىم بىلەن ئاتايدىغان ئەهۋاللارمۇ بار .

دېمەك ، قويلارغا خاس ئىسىم قويۇشتىن ئىبارەت باشقا قوي

دەرىجىدە پاكىز قىرقىمىدۇكى ، ئۇقمىغان ئادەم «ئۇستىرا بىلەن چۇ-شۇرگەن ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالمىدۇ . قۇلاق ئەتراپىدىكى يۇڭلارنى شۇ دەرىجىدە پاكىز قىرقىشتىكى بىرىنچى سەۋەب ، قۇلىقى پەۋقۇلئادە-دە ئۇزۇن ۋە كەلگەن مەكتەپ قويلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بۇ روشەن ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن بولسا ، ئىككىنچى سەۋەب «ھۆسن تۈزەش» ئۈچۈندۇر .

4 . ھەقىقىي تۈرده كۆيۈنۈپ بېقىش

قوي بېقىش دېگەن بۇ ئۇقۇمدىن كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا كېلە-دىغىنى يايلاقلاردا يايلىتىپ بېقىلىۋاتقان قوي پادىلىرى ياكى ئېغىل-قوتانلاردا يەم - بوغۇز بىلەن بوردىلىۋاتقان توپ - توپ قويلار بولۇشى مۇمكىن . بۇ خىلدىكى قويلارنى بېقىشتا پەقەتلا ئىقتىسادىي ئامىل كۆزده تۇتۇلغاچقا ، ئۇنى پىسخىك ئامىللارنىڭ تەسىرىده بېقىلىدىغان مەكتەپ قويلىرىنى بېقىش بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ . باشقىچە-رەك قىلىپ ئېيتقاندا ، مەكتەپ دولان قويلىرىنىڭ بېقىلىشىنى ئادەتـ-تىكى «قوي بېقىش» دېگەن سۆز بىلەن تولۇق ئىپادىلەش تەس . چۈنكى ئادەتتىكى قويلار ئوت - چۆپنى ئاساس قىلغان ھالدا بېقىلسا ، مەكتەپ دولان قويلىرى يەم - بوغۇزنى ئاساس قىلغان ھالدا بېقىلىدۇ . بۇ يەردە كۆزده تۇتۇلغان يەم - بوغۇز قوناق ياكى قوناق يارمىسى ، زىغىر كۈنجۈرىسى ، كېپەك ، زاغرا نان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، چىگىت كۈنجۈرىسى ، چىگىت شاكىلى (پوستى) قا-تارلىق زەھەرلىك تەركىبلەر ئادەتتە مەكتەپ دولان قويلىرىغا بېرىلمەي-دۇ . بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ ، چىگىت كۈنجۈرىسى ۋە شاكىلى بىلەن بېقىلغان قويلارنىڭ سۈتى كېسىلىپ كېتىدىغان بول-غاچقا ، قوزىلارنىڭ چوڭ بولۇشىغا تەسىر يېتىپلا قالماستىن ، چوڭ قويلاردىمۇ 3 — 4 ئايدىن كېيىن ئىزىدا چۆرگىلەيدىغان ، سىيەلمەي-دىغان كېسەللىك ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ . مەكتەپ دولان قويلىرىنى نوقۇل ھالدا پۇل تېپىشنى كۆزلەپلا ئەمەس ، بەلكى بۇ قويلارنىڭ كۆركەملىكىدىن ۋە ئادەمنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرىدىغان ئىجىللىقـ-دىن ھۆزۈرلىنىش ، زوقلىنىشنى كۆزلەپ بېقىپ كېلىۋاتقان دولانلار قاراپ تۇرۇپ ئۇنىڭ زەھەرلىنىپ قېلىشىنى خالىمايدۇ . شۇڭا شۇ

تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ۋە تىجارەت ئۇچۇن ئەمەس ، بەلكى ھۇزۇرلىنىش ، زوقلىنىش ئىستىكى بىلەن مەكىت قويى باققانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قويلارنىڭ «ھۆسىنىنى تۇزەش» كە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . بۇنى ئۆز تەرتىپى بويىچە بىر - بىرلەپ بايان قىلساق ، قوزا تۇغۇلۇپ بىر نەچچە كۈنلۈك بولغاندا بوينىغا تىلتۇمار ياكى كۆزمونچاق ئاسىدۇ ، بۇ ، يامان كۆزلەردىن ساقلاپ ، شۇ قوزىنىڭ ئامان - ئېسەن چوڭ بولۇشىنى تىلەش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ . قوزا پاقلان بولۇپ تۇنجى قېتىم قىرقىلغاندا سۆڭگىچىگە كوكۇلا قويۇپ قويۇلىدۇ . بۇ شۇ پاقلانىنىڭ تېخى يېشىغا توشمىغان «ناھەسىدە» ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە ، قوي ئىگىسىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئامراقلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . پاقلان يېشىغا توشۇپ رەسمىي قوي قاتارىغا قوشۇلغاندىن كېيىن بوينىغا بويۇنچۇق سېلىنىدۇ .

بويۇنچۇق مەكىت دولان قويلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس زىننەت بۇيۇمى بولۇپ ، ئادەتتە ئۇ تەبىئىي تېرە تاسمىلارنى ھەر خىل چوڭ - كىچىك لىكتە تىلىپ ، چىرايلىق توقۇش ئارقىلىق ۋە ئۇستىگە كۆزمونچاق ، رەڭلىك مارجان ، كىچىك قوڭغۇراق قاتارلىقلارنى ئورنىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . ئادەتتىكىلىرى 7 — 8 يۆەندىن ، ئالاھىدىرەكلىرى 70 — 80 يۆەندىن سېتىلىدۇ . بويۇنچۇقنىڭ رولى گەرچە قويلارنى باغلاش ۋە كۆركەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولسىمۇ ، لېكىن ھازىر باغلاش رولى بارغانچە ئاجىزلاپ ، كۆركەملەشتۈرۈش رولى كۈچىيىپ بارماقتا . قويلارنىڭ باش - كۆزىنى ئالاھىدە ياساش ۋە يۇيۇپ تاراش قويچىلارنىڭ «ھۆسن تۇزەش» تىكى يەنە بىر خىل ئۇسۇلى بولۇپ ، ئادەتتە بويۇنچۇق ئېسىلغان مەكىت قويلىرى ئەتىيازدا ھاۋا ئىسسىغاندىن باشلاپ ، كۈندە بولمىسىمۇ ھەپتىدە بىر قېتىم ئۇن سوپۇن بىلەن يۇيۇلۇپ تارىلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن قويلار توڭرا - قاسماقلاردىن ئادالىنىپ ، يۇڭلىرى پارقىراپ تېخىمۇ كۆركەملىشىپ كېتىدۇ . يەنىمۇ ئالاھىدە بولغىنى شۇكى ، مەخسۇس مەكىت قويى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەزى قويچىلار قويلارنى بازارغا ئەكىرىشتىن بۇرۇن باش - كۆزىنى كۆڭۈل قويۇپ ياسايدۇ . بولۇپمۇ قۇلاقنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ۋە ئاستى- ئۇستىدىكى يۇڭلارنى شۇ

چوڭ بولغاندا خەمسىغا يېنىپ يەنە ئادەتتىكى قويغا ئايلىنىپ قالىدىغان ئىشلار بولۇپ قالىدۇ . شۇڭا ئوخشاش شارائىتتىمۇ ، ئەجدادى داڭلىق قوزا ـ پاقلانلار نەچچە مىڭ يۈەن قىممەت سودا قىلىنسا ، ئەجدادى ئېنىق بولمىغانلىرىنىڭ باھاسى نىسبەتەن تۆۋەن بولىدۇ . باشتا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن داڭلىق قويلاردىن چۈشكەن قوزىلارغا ئالدىن پۇل بېرىپ سودىلىشىپ ، كېيىن قوزا چوڭ بولغاندا ئېلىپ كېتىش هادىسىمۇ ماهىيەتتە ئەجداد سۈرۈشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ خىل ئۆزگىچە ئادەتنى باشقا قوي تۈرلىرىنىڭ سودىسىدا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ .

دولانلارنىڭ قوي مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ ئۆزگىچە بولغان خاسلىق — ئۇلارنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىزچىل ئىزدىنىش ئارقىلىق ، مەكىت دولان قويىدىن ئىبارەت هەم ئىقتىسادىي قىممەتكە ، هەم هۈزۈرلىنىش قىممىتىگە ئىگە بۇ ئەلا نەسىلنى مۇۋەپپەقىيەتلىك هالدا يېتىشتۈرۈپ چىقىپ ، ئۇنى دولان رايونىدا ئەرمەك هايۋان دەرىجىسىگە كۆتۈرگەنلىكىدە دېيىش مۇمكىن .

مەكىت دولان قويلىرىنىڭ ئەرمەك هايۋان قاتارىغا قوشۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئۆزگىچە هادىسىنىڭ سەۋەبىنى دولانلىقلارنىڭ ئەنئەنىسىدىن ، شۇنداقلا ئاشۇ ئەنئەنە ئاساسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قويخۇماراڭلىق پىسخىكىسىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ . باشتا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەندەك ، تارىختىن بۇيان تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى پىنهان جايلارنى ماكان قىلىپ ياشاپ كەلگەن دولانلىقلارنىڭ ئۇۋچىلىق ، چارۋىچىلىق باسقۇچىدىن دېهقانچىلىق باسقۇچىغا ئۆتۈشى باشقا قەبىلىلەرگە قارىغاندا نىسبەتەن كېيىنرەك بولغان . ئۇۋچىلىق ، چارۋىچىلىق باسقۇچىدىن دېهقانچىلىق باسقۇچىغا كېيىنرەك ئۆتكەن مىللەت ياكى قەبىلىلەرنىڭ كۆندۈرۈلگەن هايۋانلارغا هېرىسمەن كېلىشى تەبىئىي ئەهۋال . ئۇنىڭ ئۈستىگە دولانلارمۇ باشقا قەبىلىلەردىكى قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ، دىنىي ئەقىدىلەردىكى قوينىڭ جەننەتتىن چىققانلىقىغا دائىر رىۋايەتلەر دولانلارنىڭ پىسخىكىسىدىكى قويخۇمارلىق بىلەن قوشۇلۇپ ، رېئال تۈرمۇشتا مەيلى قانچىلىك جاپا چېكىش ۋە قانچىلىك زىيان تارتىشتىن قەتئىينەر-

دەرىجىدە كۆيۈنۈپ باقىدۇكى ، بەرگەن يەم - بوغۇزلىرىنىڭ زەھەر-سىز بولۇشىغا كېپىللىك قىلىشتىن تاشقىرى ، بەزى كىشىلەر ھەتتا ئېغىل - قوتانلارغا قىشتا مەش قويۇپ ، يازدا شامالدۇرغۇچ ئورنىتە-دۇ ؛ ئىككىنچى قوزىلىغان ساغلىقلارنىڭ ئورۇقلاپ كۆرۈمسىزلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، سۈت ئۆچكىلىرىنى سېتىۋېلىپ قوزىلارنى شۇنىڭغا ئېمىتىپ چوڭ قىلىدۇ . قوزىلارغا «ئىنىكئانا» تېپىپ بېرىپ ، ساغلىقنىڭ كۆركەملىكىنى ساقلايدىغان مۇناسىق قوي بېقىش ئۇسۇلى بەلكىم باشقا قوي نەسىللىرىگە تېخى نېسىپ بولمىغان بولسا كېرەك .

5 . ئېلىم - سېتىمدىكى ئۆزگىچىلىك

ئادەتتىكى قوي سودىسىدا ئاساسلىقى شۇ قوينىڭ گۆش بېرىش نىسبىتىگە ، يەنى ئىقتىسادىي ئامىللارغا قارالسىمۇ ، لېكىن مەكىت قويلىرىنىڭ سودىسىدا باشتا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك پىسخىك ئامىللار ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ . تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتە قاڭشار ، قۇلاق ، قۇيرۇقتىن ئىبارەت «ئۈچ ئۆلچەم» ئاساس قىلىنغان ھالدا ، بوي - تۇرقى ، يېشى ، رەڭگى قاتارلىقلارغا قارىلىدۇ ، ئاندىن ئەجدادى سۇرۇشتۇرۇلىدۇ .

6 . ئەجداد سۇرۇشتۇرۇش

بۇ ئادەت مەكىت دولان قويلىرىنىڭ ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدە-كى ئۆزگىچىلىكىنىڭ تۇنجىسى بولۇپ ، ئۇ باھاغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ . گەرچە بازارغا ئېلىپ كىرىلگەن قويلارنىڭ ھەممىسە-نىڭ ئەجدادى بىر - بىرلەپ سۇرۇشتۇرۇلۇپ سودا قىلىنىدىغان ئىش بولمىسىمۇ ، لېكىن تەجرىبىلىك قويچىلار بۇ نۇقتىغا ھەرگىز سەل قارىمايدۇ . بولۇپمۇ نەسىل ئېھتىياجى ئۈچۈن بېقىلىدىغان قوچقارلار-نى ياكى تېخى چىش يېمىگەن پاقلان - قوزىلارنى سېتىۋېلىشتا ، ئەجداد سۇرۇشتۇرۇش ئۆتكىلى تولىمۇ چىڭ ئىگىلىنىدۇ . چۈنكى يېشى ، بوي - تۇرقى ، رەڭگى قاتارلىق تاشقى ئامىللار ئوپمۇئوخشاش بولغان شارائىتتىمۇ ، خاس ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدىغان داڭلىق قوي-لاردىن چۈشكەن قوزا - پاقلانلار بارغانسېرى كۆركەملىشىپ بارسا ، ئادەتتىكى قويلاردىن تاسادىپىي چىرايلىق چۈشكەن قوزا - پاقلانلار

قارىنىنى يېرىپ تېڭىپ ، ئېغىز ئالدۇرۇپ داۋالايدۇ .

غولۇق قاپاق غولۇق قاپاق كىچىك قاپاق (بالا قاپاق) لار
لىدىغان بىر خىل سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ ، ئۇيغۇر دولانلىر
قاپاقلارغا ئالاھىدە ماھارەت بىلەن تۆشۈك ئېچىش ئارقىلى
قاپاق» ياساپ ، كەپتەرنىڭ قۇيرۇقىغا چىگىش ئارقىلىق
چىققان ئاۋازدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك زوق ئالىدۇ . ئادەتتە ك
گە غولۇق قاپاق ئېسىشتىكى مەقسەت قولغا ئۆگىتىلگەن كەپ
ئۆز توپىدىن ئايرىلىپ كەتمەسلىكىگە باشلامچىلىق قىلىش
قاتارلىق گۆشخور قۇشلارنىڭ كەپتەرلەرنى ئۇرۇپ - سوقۇپ
نىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت .

5 .دېھقانچىلىق

ئۇيغۇر دولانلىرى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ — شەھە
ئۇۋچىلىق ، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق ، قول ھۈ
لىك كەسىپىگە يۈزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن
ھالدا ئۆزىگە خاس ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى
لىپ ، بۇغداي ، قوناق ، ئارپا ، تېرىق ، ماش قاتارلىق دانلىق
لەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان
دولانلىرى گەرچە ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيەۋى مۇھىتنى
رى بىلەن ، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىكچىلىك شەكىللىر
غان ئۇۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، بېلىقچىلىق قاتارلىقلار بىلەن
لانغان بولسىمۇ ، بىراق ، دېھقانچىلىق يەنىلا ئۇلارنىڭ ئاساس
گىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ .

دېھقانچىلىق سايمانلىرى : قوش ، بوقۇسا ، سۆرەتمە تاختا
رەم) ، تارماق ، تۆلۈق ، كەتمەن ، ئورغاق ، ئوتغۇچ ، ئارا ،
غەلۋىر ، ئۆتكەمە ، مومايىغاچ ، شامالدۇرغۇچ ، سوقا قاتار
ئىبارەت .

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى : ئۇيغۇر دولانلىرى يەرلىك ئۇسۇل
چىلىق قىلىدۇ ، كۆزگى بۇغداينى قوناق يېغىۋېلىنغاندىن
يەرنى تاختىلاپ (تۆزلەپ) ئوغۇتلاپ ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇ

زەر ، قوينى قەدىرلەيدىغان ئۆزگىچە بىر ئەملىي ئادەتنى شەكىللەن-دۇرگەن . ئەنە شۇ ئەملىي ئادەت مەكىت دولان قوينىنىڭ ئەرمەك ھايۋان قاتارىغا قوشۇلۇشىغا ئاساس بولغان .[1]

4 . كەپتەرۋازلىق

ئۇيغۇر دولانلىرى كەپتەرنى ۋاپادار قۇش دەپ بىلىدۇ . جۇملە-دىن بېقىپ ئۆگىتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دولان خەلقى يىراق ئۆتمۇش زامانلاردىن باشلاپ ، كەپتەر-دىن خەۋەرچى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇر دولانلىرى كەپتەرنى چىرايلىق ، ياۋاش ، ئاۋازى يېقىم-لىق ، ئىنسانلار بىلەن بىللە ياشىيالايدىغان ۋاپادار قۇش دەپ ئائىلىدە بېقىپ ئۆگىتىدۇ . ئۇلار ئويۇنچى كەپتەرگە غوك قاپاق ئېسىپ قويە-دۇ . كەپتەرلەر غوك قاپاق ئاۋازى بىلەن توپلىشىپ ئۇچىدۇ . كەپتەر باققۇچى قاپاقنى شالدىرلىتىپ «يەھ ـ يەھ» دەپ توۋلاپ كەپتەرنى ئالدىغا چۈشۈرىدۇ . بەزى كەپتەرلەر كەپتەر ئىگىسىنىڭ باش ، مۇرە ، قوللىرىغا قونۇپ ، دان ئىزدەپ بۇقۇلداپ سايرايدۇ . كەپتەرۋاز بۇنىڭ-دىن پەخىرلىنىپ ھۇزۇرلىنىدۇ . كەپتەرۋاز ئۆي كۆچسە ياكى ئۆيلە-رى ۋەيران بولسا كەپتەر ئەسلىي ئۇۋىسىدىن زادى كەتمەيدۇ .

ئۇيغۇر دولان مويسىپىتلىرى «دەمدەر» دەپ ئاتىلىدىغان كەپتەر-نىڭ تاك سەھەردە بۇقۇلداپ مۇڭ ئاۋازدا سايرىشىنى ئاڭلاشقا ئاشىق ، ئۇلار كەپتەرنىڭ سەھەردىكى سايرىشىنى ئىبادەت ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەت دەپ بىلىپ ، بۇنداق كەپتەرلەرگە پېشايۋان ئاستىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ .

كەپتەر — ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۇستۇن ، گۆشى ھالال ، قۇۋۋەت-لىك ، دورىلىق ، شىپالىق قۇش . ئۇيغۇرلار كەپتەر گۆشى بىلەن بەدەن ئاجىزلىق ، ئاشقازان ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالىسا ، رېماتىزم قاتارلىق يەللىك ئاغرىقلارغا بەدەننىڭ سىرتىدىن ئۇنىڭ قېنىنى ئېقىتىپ داۋالايدۇ . بەزى يىرىڭلىق كېسەللەرگە كەپتەرنىڭ

---

[1] تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم تاياس : «دولانلىقلارنىڭ قوي مەدەنىيىتى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 2005 ـ يىللىق 5 ـ سان ، 98 — 103 ـ بەتلەر .

تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . جان ـ جانىۋارلار ھەققى دەپ توپانلارنى ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ .

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، يېغىم ـ تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان .

تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى ئۇيغۇر دولانلىرى دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى ، قايسى خىل ئۇرۇقنى قايسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار ، جۇملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆل-چەرلەپ تۇرىدۇ . مۇبادا ، ھۆل ـ يېغىن ئاز بولۇپ قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپىسى بولىدىغان بولسا ، كونا قائىدىسى بويىچە ، پۈتۈن يۇرت خەلقى ئۆلۈغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ كالا ، قوي ئۆلتۈرۈپ ھەربىر ئادەم خالىغان نەرسە ئېلىپ چىقىدۇ ، قان قىلىپ ، ياغ پۈرتىپ سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ ، بۇ مۇراسىمنى «زاراخەتمە» دەپ ئاتايدۇ .

زاراخەتمىدىن كېيىن ، ھەربىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۈزەپ سۇ كېلىشىنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە قاراشلىق ئېتىز بېشىدا قوي ، كالا دېگەندەك جانلىقلارنى سويۇپ «قان قىلىپ» نەزىر قىلىدۇ . جامائەت يىغىلىدۇ . بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسالىسى ئوقۇلۇپ ، دېھقانلار-نىڭ ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ . بولۇپمۇ رىسالىدىكى بەدەننى پاكىز ، پاك تۇتۇش ، تېرىقچىلىق ۋاقتىدا پىرلارغا سېغىنىش ، شەرىئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش ، ئېتىقادىنى پاك قىلىش ، ئاللانى ياد ئېتىش ، ئۇرۇقنى ئوڭ قول بىلەن سېلىش ، خاپلىق ـ ئاچچىقلىنىشتىن خالىي بو-لۇش ، كەڭ قورساق بولۇش ، ئالىملارنى دوست تۇتۇش ، قوش قە-تىش ، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش ، ئۆشرە ، كەپسەن بېرىش ، يالغۇز بۇغداي ، قوناق تېرىمای ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، ماش ، پۇرچاق ، كۆكتات قاتارلىق ھەرخىل زىرائەتلەرنىمۇ تېرىش ، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ .

سالغاندىن كېيىن ، نەملىك تەڭشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ ، ئۇرۇق سالىدۇ . ئۇرۇق ئۇستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سېلىپ چىڭدايدۇ (ئۇرۇقنى باستۇرىدۇ) . بۇغداي ئونگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزىدۇ ، بەزىلەر مايسا ئۇستىدىن تۇلۇق سۆرەپ مايسىنىڭ قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ . ئەتىيازدا يەرگە تارماق سېلىپ بوشتىدۇ . ئەخلەت-چاۋارلارنى تازىلايدۇ . مايسا بىخ سۈرۈپ 10 ـ 15 سانتىمېتىر ئۆسكەندە ، سېپىل ياكى كونا تام توپىسى بىلەن توپلايدۇ . ياۋا ئوت - چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ .

يازغى بۇغداي 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ . كۈزگى بۇغداي بۇرۇن ، يازغى بۇغداي كېيىن پىشىدۇ .

ئاشلىق يىغىش : دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئورۇپ باغ قىلىپ باغلايدۇ ، مەخسۇس خامان راسلايدۇ . خامان ئورنى تۈزلىنىپ چىڭدىلىدۇ . ئوتتۇرىغا موما ياغاچ قاداپ يەرگە ئەنجۈ (باغلانغان بۇغداي) نى چۈۋۈپ سېلىپ ، ئۇلاغقا تۇلۇق سۆرىتىپ مومىنى ئايلاندۇرۇپ ، بۇغدايىنى باشاقتىن ئاجرىتىدۇ . بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدەشكە ، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۇلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ . باشاقتىن ئايرىلغان بۇغداي ئاستىدا قالىدۇ . پاخالنى ئېلىپ تاشلاپ ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالدا سورۇپ سامىنى ئايرىلىدۇ ، شامال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ .

قوناق بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ . تېرىش جىددىي بولىدۇكى ، ئەتىگەندە سالغان ئۇرۇق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۇرۇقنىڭ پىشىشىدا پەرقى بولىدۇ . ئوتاش ، سۇغىرىش ۋاقتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . قوناق پىشقاندا ئۇزۇۋېلىپ ، پاتقىنىدا (پالىكىنى) سويۇپ تاشلاپ ، كالتەك بىلەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ .

قائىدە ـ يوسۇنلار : خامان ئېلىنغاندا شۇ مەيداندا بولغان ، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھوسۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ . ئومۇمىي مەھسۇلات سادىغىسى ئۇچۇن مەدرىسە ، مەسچىت ، ئىمام ، مەزىن ، خاتىپلارنىڭ راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ ، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشرە بېرىدۇ . بۇغداي ، قوناقلار ئورۇلۇپ ، خامانغا توشۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ، ئېڭىزلىقتا يوقسۇللارنىڭ باشاق

مەھكەم بېكىتىپ ، ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ . بۇنداق ساقلانغان ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ .

كەتمەن ئۇيغۇر دولانلىرىغا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان دېھقانچىلىق قورالى بولۇپ ، ئادەتتە تۆمۈردىن ياسىلىدۇ . يۇزىگە ھەرخىل گۈل چىقىرىلىپ ، ئىككى تەرىپىگە ئىككى قۇلاق قويۇلىدۇ . يۇزى يۇمىلاق كېلىدۇ ، ئارقا تەرىپىگە چولدا چىقىرىلىپ ياغاچ بىلەن ساپلىنىدۇ . كىشىلەرنىڭ جىسمانىي كۈچى ۋە ئېھتىياجىغا قاراپ كەتمەنلەرمۇ چوڭ- كىچىك سوقۇلىدۇ . ھەرقايسى جايلارنىڭ كەتمەنلىرى شەكىل جەھەتتىن ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقلىنىدۇ .

ياغاچ ئارا (چاپچا) ياغاچ ئارا قىزىل يۇلغۇندىن ياسىلىدۇ . ئادەتتە ئۇنىڭ بەش تال ئىلمىكى بولىدۇ ، بۇ بەشئىلمىك ئارا دەپ ئاتىلىدۇ . ئاساسەن بۇغداي ، ئارپا قاتارلىقلارنى شامالدا سورۇپ سامىنىدىن ئايرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ ، ئوت - چۆپ يىغىش ئىشلىرىدا ئۇچۇملىك ئارا ئىشلىتىلىدۇ .

ئورغاق ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ دېھقانچىلىق قورالى بولۇپ ، بۇغداي ، ئارپا ، تېرىق ، قوناق ئورۇشتا ياكى ئوت - چۆپ ئورۇشتا ئىشلىتىلىدۇ . يۇزى ھىلال ئاي شەكلىدە بولۇپ ، تۆمۈردىن ياسىلىدۇ ، دەستىسى ياغاچتىن بولىدۇ .

ياغاچ گۈرجەك ياغاچ گۈرجەكنىڭ شەكلى ھازىرقى تۆمۈردىن ياسالغان گۈرجەكلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، بېشى ۋە ساپ قىسمى پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان . ئاساسەن خامان سورۇشتا ، بۇغدايلارنى چەشلەشتە ئىشلىتىلىدۇ .

ئۆتكەمە ۋە غەلۋىر ئۆتكەمە ۋە غەلۋىرنىڭ قاسقىنى ياغاچتىن ياسىلىدۇ . قاسقانىنىڭ ئاستىنقى تەرىپىگە ئۇچەيدىن ياسالغان يىپتىن تور توقۇلىدۇ . ئادەتتە ئۆتكەمىنىڭ تۆشۈكلىرى چوڭراق ، غەلۋىرنىڭ تۆشۈكلىرى كىچىكرەك بولىدۇ . ئۆتكەمە ئاساسەن بۇغداي ۋە ئارپىلارنى چادىن ئايرىشتا ئىشلىتىلىدۇ . چادىن ئايرىلغان بۇغداي ياكى ئارپا غەلۋىردە تاسقىلىش ئارقىلىق ئۇگۈت قىلىنىدۇ .

تارتقۇ تارتقۇ تۆت چاسا كەلگەن كىچىكرەك بىر تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا تۆشۈك ئېچىلىپ ، ئۇنىڭغا ياغاچتىن ساپ بېكىتىلىپ

يىغىم ۋاقتىدا ، خامان بېشىدا بەرىكەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا - تەكبىر ئوقۇلىدۇ .

خامان چەشلىنىپ بولغاندا ، ئالدى بىلەن «چەش بۇرنى» دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قويىدۇ ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرىنى ئۆشرە دەپ ئايرىپ قويۇپ ، مەسچىت ، مەدرىسىلەرگە بېرىدۇ .

ئائىلە باشلىقى كەپسەن دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرىغا ، خامان ئۈستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ . جان - جانىۋارلار ھەققى دەپ خامانىدا قالغان چار بۇغداينى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ . يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . بۇلارنى سەدىقە ، ئەلگە نەپ دەپ بىلىدۇ .

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ .

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . مېۋە پىشقاندا ھەرقانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ . بېغى يوق قولۇم - قوشنا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ .

ئاشلىق ساقلاش ئۇيغۇر دولانلىرى ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار ، خانپا (ياغاچ ساندۇق) ، باداك (چۈنۇق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا ساقلايدۇ . يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يېرىك ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا توغرا كەلگەندە مەخسۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ . ئاشلىق ئورىسى ئۇچۇن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئاشلىق ئورىسى ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، ئۈستى ئوچۇق تۇز كولانغان ئورا ، يەنە بىرى ، ئىچ گۆر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە . ھەر ئىككىسىنىڭ ئىچ تەرىپى ھاك ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلغان ساماناتلىق لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ . بۇنداق سۇۋاقتىن چاشقان ، ئاغمىخان قاتارلىق ئاشلىق «ئوغرى» لىرى ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۇزۇلمايدۇ . ئورىنىڭ ئاغزى توپا چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم ئېتىلىدۇ . تەكلىماكان قۇملۇقىغا يېقىن جايغا جايلاشقان كەنتلەردە دېھقانلار ئارتۇق ئېشىنچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى توغراق چۇنقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداك (گۈمبەز شەكلىدە توقۇلغان سېۋەت) غا قاچىلاپ ئاغزىنى

ياغلىق ئۆرۈك ، خەشتەك ئۆرۈك ، سەمەت ئۆرۈك ، كىشمىش ئۆرۈك ، كۆك ئۆرۈك يەنى كۆك پىشار قاتارلىقلار) ، شاپتۇل ، توقاچ ، ئۆزۈم ، ئانار ، ئەنجۇر ، ئالما ، قوتۇر ئامۇت ، نەشپۈت ئامۇت ، چەلان ، جىگدە ، ئۇجمە ، بادام ، ياڭاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . 6 - ئايدا ئۇجمە پىشقان مەزگىلدىن تارتىپ تاكى 10 - ئايغىچە بولغان 3 - 4 ئاي ھەرخىل مېۋىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ مەي باغلىغان «ئالتۇن پەسىل» ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئايلاردا دولانلار ئۆيىگە كىرگەن مېھماننىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەرخىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغىغا باشلاپ ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن مېۋە ئۇچۇن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ . ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا ، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋە - چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلنى تاللاپ ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا چىقىپ «باغ سەيلىسى» ئۆتكۈزىدۇ . بۇ ۋاقىتلاردا باغۋانلار يىراق - يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ .

مۇشۇ خىل مېۋە - چېۋە قاتارىدا يەنە قوغۇن - تاۋۇزنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ . بولۇپمۇ قوغۇن مەكىت دولانلىرىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ ، مەكىتلىكلەر قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە خىلى داڭقى بار . قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە ، قاراكۆسەي ، كۆكچى ، بىشەكشىرىن ، شېكەر سۇيى ، پوستىپىياز ، بوز كۆكچى ، تېكىر قوغۇن ، كۆك بەرى ، ئالا بەرى قوغۇن ، ناشپىكەر ، مامۇت قازى ، قارا كۆكچى ، چىلگە ، خانىش قاتارلىق قوغۇنلار مەشھۇر بولۇپ ، ئۇلار يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ . يېزىلاردا ھەربىر ئائىلە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرەر پارچە يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن . ئۇلار قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ ، مەخسۇس ساقلايدۇ ياكى ئېسىل ئۇرۇقنى تام تورۇسىغا چاپلاپ قۇرۇتۇپ ، تېرىيدىغان چاغقىچە ئالماي ساقلايدۇ . شۇ ئارقىدىن

ياسلىدۇ . ئۇنىڭ ھەممە يېرى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ ، ئاساسەن بۇغداي ، ئارپىلارنى توڭمەندە تارتقان چاغدا ئۇنلارنى بىر يەرگە يىغىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ .

بوقۇسا بوقۇسا ياغاچتىن ياسالىپ ، ئۇچىغا چويۇندىن قۇيۇلغان ياكى تۆمۈردىن سوقۇلغان چىش بېكىتىلىدۇ . بوقۇسنىڭ ئۇزۇنلۇقى 120 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ، باش قىسمىغا چىش بېكىتىلىدىغان بولغاچقا ، ئۇزۇنچاقراق ياسالىدۇ . باش قىسمىدا بىر چوڭ تۆشۈك ئېچىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا بىر دانە ئۇزۇن كالتەك بېكىتىلىدۇ . كالتەكنىڭ ئۇچىغا بويۇنتۇرۇق ياكى باشقا سايمانلار بېكىتىلىپ ، شۇ ئارقىلىق ھايۋانلارغا سۆرىتىلىدۇ . ئۇستۇنكى قىسمىغا بىر تۆشۈك ئېچىلىپ ئۇنىڭغا بىر تۇنقۇچ بېكىتىلىدۇ . بوقۇسا يەر ئاغدۇرۇش ، يەر يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ .

6 . باغۋەنچىلىك

دولانلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىل بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلار تۇرمۇش ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا ، بىرەر تۇپ دەرەخ تىكىپ پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش دەپ قارىلىدۇ . بوستانلىق ئۇيغۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق يېزا ـ مەھەللىدە بۇك ـ باراقسانلىق باغ بولىدۇ . بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا باغۋەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، شىنجاڭ مېۋە ـ چېۋە ماكانى دەپ قارىلىدۇ .

مېۋە تۇرلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن مەشھۇر . باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۇرلىرى بىر قانچە ئون خىلدىن ئاشىدۇ . بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (سورتلىرى ئاق ئۆرۈك ، تۆكلۈك ئۆرۈك ، ئاچچىق ئۆرۈك ، مانتا ئۆرۈك ، جانانە ، توقاچ ئۆرۈك ، گۈلە ئۆرۈك ، خۇۋەينى ئۆرۈك ، مايسەم ئۆرۈك ،

كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ، سەۋزە ، چامغۇر ، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزىغا كۆمۈپ ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ .

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەربىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكىلىپ توپ ۋە پارچە ساتىدۇ . بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ . مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ .

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەربىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ . بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتكە ماسلاشقان . ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قارىماي ، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۇرىدىن ئاز ـ ئازدىن بېرىپ ، خېرىدارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ . توپ ئېلىپ ، پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسپىي كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىقى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ .

2 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ سودا ، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى

1 . سودا ـ سېتىق ئادەتلىرى

سودا بازارلىرى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى — ئىقتىسادىي قىممەت سۈرۈشتە قىلىنمايدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلىدىن تەرەققىي قىلىپ ، ئوخشاش قىممەت يارىتىدىغان ئىقتىسادىي مەقسەتكە يۈزلەنگەن دەۋرده پەيدا بولدى . ئەنە شۇ قەدىمكى تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىدە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر يۇرۇش ئادەت شەكىللىرى بولغان :

1 . تىلسىز ۋە كېلىشىمسىز ئالماشتۇرۇش ئادىتى . بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلىدە تاۋار ئالماشتۇرىدىغان ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ئۇچراشماي ، پەقەت ئۆزلىرى ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا ئەكېلىپ قويىدۇ . تاۋار ئالماشتۇرماقچى بولغان

لىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ساقلاپ كەل-گەن . ئۇلارنىڭ ئادەتتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۇزمەيدۇ .

شىنجاڭدا مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ ، ھەم تەملىك بولۇشى بۇ رايوننىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شىنجاڭ ، بولۇپمۇ مېۋە - چېۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقلىم جەھەتتىن قۇرغاق رايون بولۇپ ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ، تۆپرىقى مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ . لېكىن ئەڭ مۇھىمى ، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېشىل-لىقنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي ئامىل بولۇپ ھېساب-لىنىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرى ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش ياكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسىللىرىدە دېگۈدەك ھەرخىل قۇرۇق يېمىش-لەر بولىدۇ .

7 . كۆكتاتچىلىق

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن . ئۇيغۇر دولانلىرى قوشۇمچە كۆكتاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا ، كۈزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنى بازار كۈنلىرى دېھقانلارنىڭ سەۋزە ، پىياز ، چامغۇر ، تۇرۇپ ، يېسۈلەك-لىرى بازارغا كىرىدۇ .

كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار ، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە ، پىياز ، كۆك تۇرۇپ ، چامغۇر ، يېسۈلەك ، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ . بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر دولان دېھقانلىرى 10 - ئايدىن باشلاپ 11 - ئايغىچە

كېچەك ، قاچا ـ قومۇچ قاتارلىق تاۋارلارنى ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقىرالمىغاچقا ، ئۇلارنى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ئېھتىياجلىق ئىدى . ئاشۇ ئېھتىياج تۈپەيلى ، يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بولغان مەھسۇلاتلىرىنى تۆۋەن قىممەتلىك تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى . بۇنداق ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت ئۆلچىمى مۇقىم بولماستىن ، ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇراتتى . ھازىرغىچە شەھەردىن يىراق يېزا ـ قىشلاقلاردىكى مال ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان بۇيۇملارغا (بولۇپمۇ يېمەك ۋە ئىچمەكلىكلەرگە) باھا سۇندۇرۇپ سېتىشنى نورمۇس دەپ قاراپ ئېيىبلەش ئادىتى بار . لېكىن كۆچمەنلىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ئاشلىق پۇل ئورنىدا بىرلىك ئۆلچىمى قىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۆتمۈشتە بىر جىڭ بۇغدايغا بىر جىڭ گۆش ، ئىككى چارەك بۇغدايغا بىر خىش چاي ، بىر خىش چايغا بىر پاقلان ، ئىككى چارەك قوناققا بىر ماتا (بۆز) ، تۆت چارەك بۇغدايغا بىر چەكمەن . . . ئالماشتۇرۇلغان .

4 . تاۋارنى پۇلغا سۇندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالماشتۇرۇش . تاۋارلارنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى ئاساسىدا مۇقىم باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل قىممىتىدە ئالماشتۇرۇش ئادىتىنى پەيدا قىلدى . بۇ ئادەت تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ . بۇنداق ئالماشتۇرۇشتا ئىككى تەرەپ تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن پۇلغا سۇندۇرىدۇ ، ئاندىن كېلىشكەن باھا بويىچە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ . بۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ بېكىتىلگەن مۇقىم باھاسىنى بىرلىك قىلىپ ئالماشتۇرۇش ئىدى . مەسىلەن ، قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئات مۇقىم باھا بىرلىكى ئىدى . ئىچكى ۋە تاشقى سودىدا مۇشۇ بىرلىك ئۆلچەم قىلىنغان . پۇل بىرلىكىگە ئەنە شۇنداق چارۋا ئاتالغۇسىنى قوللىنىشنىڭ ئۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە كۆپرەك چارۋا ماللارنى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ پۇل بىرلىكى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . كېيىنچە بۇ ئادەت ئاقچا (پۇل) نى بىرلىك قىلىپ ئېلىپ سېتىشقا تەرەققىي قىلغان .

قارشى تەرەپ بۇ ئورۇندىن ئۆزگە ھاجەت بولغان تاۋارنى ئېلىپ ، ئورنىغا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن تاۋارنى قويۇپ كېتىدۇ . بۇ خىل ئالماش-تۇرۇشتا تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى سۇرۇشتە قىلىنمايدۇ . بۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش بىر خىل ئىپتىدائىي ئېھتىقادقا تايانغان بولۇپ ، بۇنىڭدا ھەر ئىككى تەرەپ تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىنى ئەمەس ، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنىلا كۆزدە تۇتىدۇ . ئىدىئولوگىيە جە-ھەتتە ئۇنىڭغا «ئۆز - ئۆزىنى سوراش» ، «ئىنساپلىق بولۇش» تەك مۇقەددەس ئاڭ يېتەكچىلىك قىلغان .

2 . ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەبىئىي ئالماشتۇ-رۇش شەكلى . بۇمۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت ئۇقۇمىغا ئىگە بولمىغان ئالماشتۇرۇش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدا تاۋار ئالماشتۇرماقچى بولغان A ۋە B تەرەپ ئۆزئارا ئۇچرىشىدۇ . ئەگەر A تەرەپ B تەرەپنىڭ ئېلىپ كەلگەن تاۋىرىغا ئېھتىياجلىق بولسا ھەمدە B تەرەپمۇ A تەرەپنىڭ تاۋارىغا ئېھتىياجلىق بولسا ھېچقانداق ئىقتىسادىي قىممەت سۇرۇشتە قىلماي ، رازىمەنلىك بىلەن تاۋارلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرىدۇ . تاۋارنىڭ سانى ، سۈپىتى جەھەتلەردە باشقىچە تەلەپ ۋە تالاش - تارتىش بولمايدۇ . بۇ شەكىل بىرىنچى خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادىتىدىن بىرئاز تەرەققىي قىلغان .

3 . سان ۋە سۈپەتكە ئاساسەن تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش . تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا تاۋارلارنىڭ سانى ۋە سۈپىتى جەھەتتىكى پەرق تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت (باھا) ئۇقۇمىنى پەيدا قىلدى . بۇ-نىڭغا ئەگىشىپ بازار سودىسىمۇ شەكىللەندى . بۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ئىككى تەرەپنىڭ ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى باھاغا سۇندۇرۇپ قىممەت نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇش . ئەمما بۇ شەكىل-دىمۇ ئىقتىسادىي قىممەت جەھەتتىن مۇتلەق تەڭ نىسبەتتە بولۇش تەلەپ قىلىنمىغان . ئەگەر ئىككى تەرەپ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ پۇتۇشكەن بولسىلا ، تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىنى سۇرۇشتۇرۇش قاتتىق تەلەپ قىلىنمىغان .

ئۇتمۇشتە چارۋىچىلىق رايونلىرى ئاشلىق ، كۇندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى (چاي ، تۇز ، يىپ - يىڭنە قاتارلىقلار) ، كىيىم -

ئىشلىرىغا چېۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ ، چارۋا مال بازىرىغا كەلگەن ھەرخىل چارۋىلار شەرتسىز ھالدا «بېدىك» نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان . بېدىكلەرنىڭ باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولاتتى : بىرى ، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» ئوتتۇرىسىدا باھا كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ . مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەننەرخىگە ئارىلاشمايدۇ . «بېدىك» ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچىنى ئىزدەپ ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن ، مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە نەقلەشتۈرۈپ پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ . ئىككىنچى خىل شەكىل ، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» مەخسۇس باھا كېلىشىمى تۈزمەستىنلا ، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ . سودا ئۈستىدە مال ئىگىسىمۇ بىرگە بولىدۇ . مال ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەننەرخ جەھەتتە بېدىك ئۆزئارا كېلىشتۈرىدۇ . كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەك سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ . ئاغزاكى باھا قويۇش ئادىتى بولمايدۇ . «بېدىك» بىرەم مال ساتقۇچى بىلەن يەك ئىچىدە بارماق ئارقىلىق مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ . خەلق ئىچىدە ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ ، بارماق مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئويناىدۇ . شۇنداق قىلىپ «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ، ئادەت بويىچە مال ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوك قولىنى تۇتۇپ ، «ھەر ئىككىڭلارغا قۇتاتسۇن !» دەپ ئالقانلىرىنى تۇپراققا سۇرىدۇ . بۇ ، تۇپراقنى شۇ سودىغا گۇۋاھچى قىلغانلىقىنىڭ بېشارىتى ، بۇ دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ - ئادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن سودا تاماملىنىدۇ . «بېدىك» نىڭ «ئەجرى» ئۇچۇن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە شېرىنكانە بېرىدۇ . بەزى رايونلاردا «بېدىك» نىڭ «سالاچىلىق ھەققى» شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان . خۇددى يۇقىرىقىغا ئوخشاش ، ئاشلىق بازارلىرىدا ، مېۋە - چېۋە بازارلىرىدا ، ئالتۇن - كۈمۈش بازارلىرىدا ، پاختا - يىپ بازارلىرىدە- مۇ دەللال ، بېدىك ۋە باشقا سالاچىلار تاۋار ئالماشتۇرۇش بازارلىرى- نىڭ تەبىئىي باشقۇرغۇچىلىرى بولۇۋالغان . سودا - سېتىقتىكى بۇ

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىدە تاۋارنى تاۋارغا ئالماشتۇرۇش ئاساس قىلىنغان . كېيىنچە تاۋار پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ ، پۇلنى ۋاستە قىلىش-تەك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرى باسقۇچى بارلىققا كەلدى ، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يېڭى بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرى — ئاقچا مەدەنىيىتى دەۋرى باشلاندى .

ئۇيغۇر دولانلىرى پۇتكۇل ئۇيغۇر ئېتنىك تەركىبىدە ئەنە شۇ ئۇزاق ئەسىرلىك سودا ـ سېتىق پائالىيىتىگە قاتناشتى ھەمدە ئۇنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ سودا ـ سېتىق ئادەتلىرىگە ئايلاندۇ-رۇپ بۇگۈنگىچە ساقلاپ كەلدى .

2 . خەلق ئىچىدىكى سودا ـ سېتىق ئادەتلىرى

بازار سودىسى جەريانىدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرگۈچى بېدىك (دەل-لال) پەيدا بولدى . بۇ خىل كىشىلەر ئۆزئارا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى بارلىق كونا ئادەتلەرگە خاتىمە بېرىپ ، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ مەخ-سۇس باشقۇرغۇچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى . ئۇلار سودا بازار-لىرىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار قولىدىكى تاۋارلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىستېمالچىلارغا يېڭى باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق ، ھېچقانداق دەسمايە سالماي ئارىلىق-تىن پايدا تاپىدۇ . بۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق جەريانىدا بۇرۇنقى شەكىلگە ئوخشىمايدىغان يېڭى ئالماشتۇرۇش ئادىتى شەكىللەندى ، يەنى تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى بىۋاستە شەكىلدىن ۋاستىلىك شەكىلگە ئۆزگەردى . باشقىچە ئېيتقاندا ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئالماشتۇرماق-چى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ دەللالارغا ئۆتكۈزۈپ بې-رىپ ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك تاۋارلارنى ئاشۇ دەللالارنىڭ قولىدىن ئالىدىغان بولدى . ئادەتتە سودا بازارلىرى تاۋار-لارنىڭ تۈرى بويىچە مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ ، ھەرقايسى بازارنىڭ ئۆزىگە خاس سودا باشقۇرغۇچىلىرى (سودىگەرلىرى) بول-غان . ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا چارۋا مال بازىرىدىكى سودا ـ سېتىقنى باشقۇرغۇچىلار «بېدىك» دەپ ئاتالغان . ئۇلار سودا ـ سېتىق

يۇرتتا ھەرقايسى كۇنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ . مۇشۇ-
داق بازارلاردا ئايلىنىپ يۇرۇپ تىجارەت قىلغۇچى «چار بازارچى»
دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇلار ئۇلاغ ياكى باشقا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ يارد-
ىمىدە ، ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ .

بازار كۇنى ئايرىم - ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا مال
بازىرى ، جۇۋا (ئاشلىق بازىرى) ، گەزمال بازىرى ، چەرچىنمال بازە-
رى ، كۆكتات بازىرى ، ئاياغ - كىيىم بازىرى ، باش كىيىم بازىرى ،
ئوتۇن بازىرى ، سامان بازىرى ، ياغ بازىرى قاتارلىقلار بولۇشتىن
تاشقىرى ، يەنە ئاشخانا ، ناۋايخانا ، قاسساپ دۇكانلىرى بولىدۇ . ئەد-
راپتىكى دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىلەرنى بازار كۇنى ساتە-
دۇ ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ . بەزىلەر سودا -
سېتىق ئۇچۇن بازارغا كېلىدۇ . بەزىلەر بولسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان
سامسا ، گۆشگىردە ، كاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۇچۇن كېلىدۇ .

چار بازاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بولە-
دۇ . شۇڭا بەزىلەر چار بازار كۇنى يەنە بىر بازار كۇنى بولغۇچە
يەتكۇدەك نەرسە - كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ .

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ . مەددىاھلار ئالاھىدە سورۇن
تۇزۇپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ
قىلىدۇ . بەزىلەر باشقا سورۇن تۇزۇپ قوچقار سوقۇشتۇرىدۇ ، توخۇ
سوقۇشتۇرىدۇ ، يەنە بەزىلەر تېكە ئويىنىتىدۇ ، دارۋازلار دارغا چىقە-
دۇ ، ۋەھاكازالار .

3 . مۇقىم تىجارەت شەكلى . بۇ شەھەر — بازارلاردىكى مال
ئالماشتۇرۇش شەكلىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن ، مۇ-
قىم ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا - تىجارەت شەكلى . بۇنداق تىجارەت
ئادەتتى ئالدى بىلەن سودا قىلىدىغان يەرنىڭ مۇقىملىقى ، ۋاقىتنىڭ
مۇقىملىقى ، تاۋارنىڭ مۇقىملىقىدىن ئىبارەت «ئۇچ مۇقىم» لىقتا
ئىپادىلىنىدۇ . مۇنداق مۇقىم تىجارەت كۆپىنچە شەھەر - بازارلارنى
ئاساس قىلغان بولۇپ ، بۇ ھال تارىختا كۆپلىگەن ئاۋات شەھەرلەرنىڭ
بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان . شەھەر - بازارلارغا مەركەزلەشكەن
مۇقىم تىجارەت شەكلى ئوخشاش كەسىپتىكىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدە-

ئادەت هازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

تاۋار ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى ئايرىم - ئايرىم هالدا ئومۇملاش-تۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئېتنىك ئادەتكە بۆلۈشكە بولىدۇ :

1 . ئوتتۇرىدىكى «ۋاكالەتچىلىك سودا» شەكلى . بۇنداق سودا بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئېلىپ ساتىدىغان ئۆزىگە تەئەللۇق تاۋارى بولمايدۇ . ئۇ پەقەت مال ئالماشتۇرىدىغان ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋاكالەتچى (خەلق تىلىدا دەللال) سۈپىتىدە ۋاكالىتەن سېتىپ بېرىشكە هاۋالە قىلغان مەهسۇلاتلارنى ئىستېمالچىلارغا ئالماشتۇرۇپ بېرىپ ، شۇنىڭ بەدىلىگە تاپاۋەت قىلىدۇ . بۇنداق ۋاكالەتچىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس سودا دەسمايىسى بولمايدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ شەكلى مال ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرۇپ قويۇشتىن باشلانغان ، كېيىنچە مەخسۇسلىشىپ سودا ساهەسىدىكى ئايرىم بىر ساهە بولۇپ شەكىللەنگەن . خەلق ئارىسىدا يەنە بىر خىل «ۋاكالەتچىلىك سودا» شەكلى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ۋاكالەتچى سودىگەر مەلۇم دەسمايە سېلىپ يېزا - قىشلاقلار تۇرمۇشىغا لازىملىق بولغان چەرچىنمالالار (يىپ - يىڭنە ، رەخت ، قەغەز - قەلەم ، چاي ، تۇز قاتارلىقلار) نى سودىگەرلەردىن ئارىيەت ئېلىپ دۇكان ئاچقان . بۇ نەرسىلەرنى پۇلغا ساتماستىن ، بەلكى يېزا - قىشلاقتىكى خەلقلەرنىڭ يەرلىك ئالاهىدە مەهسۇلاتلىرى (چارۋا مەهسۇلاتلىرى ، ئاشلىق ، ياغلىق دان ، پاختا ، دورا - دەرمەك خام ئەشيالىرى . . .) بىلەن ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان . بۇنداق ۋاكالەتچىلەر كۆپرەك چەرچىنماللارنى هارۋا ياكى كىچىك تەنزىگە قاچىلاپ يېزا - قىشلاقلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ ۋاكالىتەن تاۋار ئالماشتۇرۇپ بېرىش رولىنى ئويناغان . شۇنداق قىلىپ ئۇلار ۋاكالىتەن ئېلىپ ، ۋاكالىتەن سېتىش (ماهىيەتتە ئالماشتۇرۇش) هەمدە ۋاكالىتەن توشۇش ۋەزىپىسىنى ئانقۇزغان . بۇ خىل ئادەت تەبىئىي هالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋانلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، يېزا - قىشلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى گۈللەندۈرگەن .

2 . چار بازار . هەپتىنىڭ هەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا - باشقا يەردە بولۇپ تۇرىدىغان سودا - سېتىق بازىرىنىڭ نامى . هەر بىر

ئۇيغۇر دولانلىرى ئىشلەتكەن «يارىيار هارۋا» غا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ . چاقنىڭ دىئامېترى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ، چەمبىرى سىرىق سۆگەتنىڭ ياغچىدىن ياسىلىدۇ . هارۋا ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ، هارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ . بۇنداق هارۋا توپلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە ، يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان .

كارۋانچىلىق بۇ شارائىتى مۇرەككەپ يول ئارىلىقىدا قىلىنىدىغان مەخسۇس ترانسپورت شەكلى . ئۇنىڭدا مەيلى ئات ، قېچىر ياكى تۆگە بولسۇن ، ئاز دېگەندە يەتتە ـ سەككىزى ، كۆپ دېگەندە ئون نەچچىسى بىر بىرلىك هېسابلىناتتى . مۇنداق توپ ياكى شۇ توپ ئىگىسى «كارۋان» دەپ ئاتىلاتتى .

ئىجارىكەشلىك بۇ قىسقا يوللۇق قاتناش شەكلى . بەزىلەر 2 ـ 3 ئات ، تۆگە ياكى قېچىر ، قوتاز ، ئېشەك بېقىپ ئات ـ ئۇلىغى يوق ياكى ۋاقىتلىق ئېهتىياج بولۇپ قالغانلارغا مىنىش ئۈچۈن مەلۇم مۇرۇك بىلەن ئىجارىگە بېرىدۇ . ئەگەر شۇ جەريانىدا ئىجارىگە ئالغان ئات ـ ئۇلاغ بىرەر هادىسە تۈپەيلىدىن ناكا بولۇپ قالسا ياكى ئۆلسە ، ئىجارىگە ئالغۇچى تۆلەيدۇ .

ئەر قانىتى ـ ئات ئات ـ ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن هايۋانلارنىڭ بىرى . ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇهىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق . كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، هازىر دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان . ئاتنى كۆندۈرۈشمۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ رايوندا تارىختىكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن .

ئات يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىر دىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئاساسلىق قورالدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى هەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ . «ئوغۇزنا-

غان سودا رىقابىتى نەتىجىسىدە ، بىر يۇرۇش سودا ئادەتلىرىنى پەيدا قىلغان . بۇنىڭ ئىچىدە تاۋار سۇپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى ، مال باھاسىنىڭ ئەرزانلىقىنى كۆچەپ تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق خېرىدارلارنىڭ پىسخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ .

3 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قاتناش ـ ترانسپورت ئادەتلىرى

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش ـ ترانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات ـ ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . تۆگە ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ، ياۋاش ئەمما كۆچتۇڭگۇر ھايۋان بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتە شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان . ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان . بۇ جايلار-دا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن .

قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخانىنىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ ، ئوغۇز-خانىنىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان ، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيمەت-لەرگە تارتقۇزغان . ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا ، «قانغا ، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان ، ئوغۇزخاقان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۆلىدۇ ، ئېيتتىكى : «قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن . ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن قانغۇلۇق ساڭا ئات بول-سۇن» دېگەن مەلۇمات بار . جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «ياريار ھارۋا» شەكىل جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە .

يېيىش دولانلارنىڭ ئېتىقادىدا گەرچە مەنئى قىلىنمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ .

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، بۇگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتـ قىنى يوق . بەلكى يېزا ـ قىشلاقلاردا ، ھەتتا شەھەرلەردە ئات ھارۋىـ لىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا .

ھارۋا ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى ھارۋا ئەجدادلىرىمىزنىڭ قاتناش قورالى ئىچىدە يىرىك قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ . ھارۋا ياسالغان ماتېرىيالىغا قاراپ «ياغاچ ھارۋا» ، «كۆتەك ھارۋا» ؛ چاق شەكلىگە قاراپ «يارىيار ھارۋا» ، «غالتەك ھارۋا» دەپ ئىككى خىل ؛ قوشۇلـ دىغان ئۇلاغ تۈرىگە قاراپ «ئات ھارۋا» ، «كالا ھارۋا» ، «ئېشەك ھارۋا» دەپ ئۈچ خىل ئاتىلىدۇ .

«يارىيار ھارۋا» نىڭ چاقى يوغان ، ئېگىز بولۇپ ، ئۇ سۆگەت ياغىچىدىن قاسقان شەكلىدە ئېگىپ ياسىلىدۇ . گۈڭگىلىرىمۇ ئۇزۇن ، گۈڭگە ئارىلىقىمۇ كەڭ كېلىدۇ . يارىيار ھارۋىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى يېنىك ، تەننەرخى تۆۋەن ، چاقنىڭ ئايلىنىش كۆلىمى كەڭ ، شۇڭا يول ئاينىيدۇ . ئەمما ، كۆتەك ھارۋىدەك پۈختا ئەمەس ، يارىيار ھارۋىـ نىڭ چاقىنىڭ ئېگىز ، يوغانلىقى ، ئايلىنىش كۆلىمىنىڭ كەڭلىكىگە ئاساسەن ، ئۇ تارىخىي ھۆججەتلەردە «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالـ غان ئەجدادلىرىمىز تېلېلار ياساپ ئىشلەتكەن ئېگىز چاقلىق ھارۋىـ نىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ .

غالتەك ھارۋا : بۇ توغراقنىڭ يوغان بېشىنى ھەرىدەپ غالتەك قىلىش ياكى قېلىن ئۇچ تال شالنى جېپسلاپ ئاندىن قاسقان شەكلىدە چۆرۈلدۈرۈپ ھەرىدەپ غالتەك قىلىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . غالتەك ھارۋا ئاساسەن ئېتىزغا قېغ ، ئوغۇت توشۇش ، تۇغمەنگە ئۇگۇت ئاپىرىش قاتارلىق يېقىن ئارىلىقتا ئىشلىتىلىدۇ . بۇنىڭغا ئادەتتە ، كالا ياكى ئېشەك قوشۇلىدۇ .

كۆتەك ھارۋا : بۇنىڭ ياسىلىشى بىرقەدەر مۇرەككەپ ، تەننەرخـ مۇ ئۆرە . ئۇ ئۇجمە ياغىچى ياكى شۇنىڭدەك چىك ياغاچتىن تىلىنغان

مه» ئېپوسىدا ئاتمۇ خوددى «كۆك ياللىق بۆرە» گە ئوخشاش مۇقەد-دەسلەشتۇرۇلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى «ئىرق پۈتۈك» تە ئات ئومۇمەن ياخشىلىق ، بەخت-نىڭ بەلگىسى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۆگۈنگىچە «دۇلدۇل» ھەققىدە ناھايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە-رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۈرمەكتە . دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماھىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇ-لۇشى ھېسابلىنىدۇ . ئات ھەقىقەتەن ھەممە ھايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىق ، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان . قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغ-لاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن خان ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە ، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان . كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈ تاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەك-تە . قەدىمكى دەۋرلەردە يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن .

مىلادىيە 568 - يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئەلچىلىرى تۇنجى قېتىم شەرقىي رىمغا بارغاندا ، رىم ئىمپېراتورى كونستانتىن I نىڭ سوئاللىرىغا بەرگەن جاۋابىدا : بۇخارا دۆلىتىدە «دولان ئېتى» نىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان① .

دولانلار ئاتنى ھەقىقەتەن قەدىرلەيدۇ . ئاتنى ئۇرۇش ياكى خار-لاشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتىۋارلاپ باقىدۇ . ئات ئېغىلىغا پات - پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ . بولۇپمۇ مىنىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ - تاراپ تۇرىدۇ . يۈگەن ، ئېگەر - جابدۇقلىرىنىمۇ خىللاپ ، ئانقا تېخىمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ . ھارۋىغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاھىدە بېزەيدۇ . ئات گۆشى

① ۋاڭ جىلەي : «ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى» (قەدىمكى زامان تومى 1 - قىسىم) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2004 - يىل 2 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 178 - بەت .

ئەتراپلىرىغا قاتنايدۇ . ئالاھىدە زۆرۈرىيەت تۇغۇلۇپ قالغان تەقدىردە ئۇزۇن يولغىمۇ قاتنايدۇ . مەپىنىڭ ياسلىشى ئادەتتىكى ھارۋىغا ئوخشاش . پەرقى ئېشەك ھارۋىسىدىن ئېگىزرەك ، كۆتەك ھارۋىسىدىن پەسرەك ، ئۇستى يا شەكلىدە يېپىقلىق كېلىدۇ . مەپىگە ئادەتتە بىرلا ئات قوشۇلىدۇ . ئەمما ئاتنىڭ جابدۇقلىرى ناھايىتى چىرايلىق بېزەلگەن بولۇپ ، بوينىغا كىچىك تۈچ قوڭغۇراقلار ئېسىلىدۇ .

كېمە دولانلار كېمىدىن بېلىقچىلىق قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغاندىن تاشقىرى ، قاتناش قورالى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن . مۇنداق كېمە چوڭ ، ئىچى ئويمان ، قورساقلىق ، چوڭقۇر كېلىدۇ . بۇ چوڭ توغراق ياغىچىدىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ ، ئاساسلىقى دەريادىن ئۆتۈشكە ئىشلىتىلىدۇ . مۇنداق كېمىدە ئادەتتە ئادەم ئۆتكۈزۈلىدۇ . يۈك ، ھارۋا قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈشتە چېتىق كېمە ئىشلىتىلىدۇ . بۇ ئادەم ئۆتكۈزۈلىدىغان كېمىدىن 3 ـ 4 نى قاتار چېتىپ ئۈستىگە تاختاي مىخلاپ ياسىلىدۇ . ئۇستى تۈز كېلىدۇ .

تۆگە تۆگىمۇ دولانلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ۋاستىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . دولانلار تۆگىدىن ئۇزۇن يوللۇق تىرانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدە ئاساسلىقى دەشت ، قۇملۇق يوللاردا پايدىلىنىپ كەلگەن . تۆگە كارۋىنى يولغا چىققاندا تىزىلىپ ماڭىدۇ . تۆگە ئۈسۈزلۇق ، ئاشلىققا بەرداشلىق بولغاچقا «چۆل كېمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تۆگە كارۋىنى ماڭغاندا ئالدىدىكى ۋە كەينىدىكى تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلىدۇ .

سال بۇ ئاساسلىقى دەريانىڭ ئېقىشىغا قاراپ ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي قاتناش قورالى بولۇپ ، ئادەتتە ، ئادەم ، ئوتۇن قاتارلىقلار توشۇلىدۇ . سال ئادەتتە ، 2 ـ 3 تال ياكى ئۈنىكىدىن كۆپ ياغاچ قاتار چېتىلىپ ياسىلىدۇ .

لەيلىمە كۆۋرۈك بۇ بىر قانچە سال ياكى كېمىنى قاتار قىلىپ چېتىپ ، ئۈستىگە ياغاچ تاختاي مىخلاپ ، قىرغاقتا باغلاپ ياسالغان ۋاقىتلىق لەيلىمە كۆۋرۈك بولۇپ ، ئۇيغۇر دولانلىرى ، بولۇپمۇ مەكتەپكى دولانلار دولان دەريا سىنىڭ كەلكۈن پەسلى (ھەر يىلى 5ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە) دىن قىش ، كېلەر يىلى ئەتىياز پەسلى

شالنى تەخمىنەن 35 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ۋە مۇۋاپىق كەڭلىك ۋە قېلىنلىقتا يا شەكلىدە توغراپ قاسقان شەكلىدە چېتىپ ياسلىدۇ . چاقنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 260 سانتىمېتىر بولۇپ ، گۈڭلىرى قېلىن كېلىدۇ . بېشى پۈتەي ياغاچ تۈگىغا ئوخشاش ئىككى باشتىن چەمبەرلەنگەن بولۇپ ، ئىچىگە چويۇن چوم ئېلىنىدۇ . چاق مەلۇم تومۇلۇقتىكى تۆمۇر ئوققا مىندۇرۇلىدۇ . ئوقنىڭ ئۇستىگە يەنە مەلۇم تومۇلۇقتىكى ياغاچ قويۇلۇپ ، ئىككى باشتىن چىڭ چەمبەرلىنىدۇ . شۇڭا كۆتەك چارۋا ياربيار ، غالتەك هارۋىلارغا قارىغاندا پۇختا ، تەخمىنەن يېرىم تونىغا يېقىن ئېغىرلىقتا يۈك كۆتۈرىدۇ .

تۆمۇر هارۋا : تۆمۇر هارۋىنىڭ ياسلىشى كۆتەك هارۋىغا ئوخشاش ، بىر پەرقى چاق ئۇلتىگىغا تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتىردىن ئىككى سانتىمېتىر قېلىنلىقتا تۆمۇر تارتىلىپ ، ياڭاق چوڭلۇقىدىكى مودۇر باش تۆمۇر مىخ بىلەن مىخلاپ تاشلىنىدۇ . هەربىر مىخ ئارىلىقى تەخمىنەن 7 ـ 8 ياكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ . ئادەتتە بىر تونىغا يېقىن يۈك كۆتۈرىدۇ .

ئات ۋە كالا هارۋا : كالا هارۋىغا كەلسەك ، ئادەتتە تۆمۇر هارۋىغا ئات ، كالا هارۋىغا كالا قوشۇلىدىغان پەرقىگە قاراپ «ئات هارۋا» ، «كالا هارۋا» دەپ ئايرىلغان . مەيلى ئات هارۋا ياكى كالا هارۋا بولسۇن ، ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان ئات ياكى كالا سانى هارۋىغا بېسىلىدىغان يۈك ئېغىرلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . تۆمۇر هارۋىغا ئادەتتە 3 ـ 4 كە قەدەر ئات قوشۇلىدۇ . زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بەش ئات قوشۇلىدۇ . كالا هارۋىسىغا ئادەتتە ، ئۈچ كالا قوشۇلىدۇ . زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا تۆت كالا قوشۇلىدۇ . ياربيار هارۋىغا ئادەتتە بىر ئات ياكى بىرلا كالا قوشۇلىدۇ .

ئېشەك هارۋا : ئېشەك هارۋىنىڭ ياسلىشى كۆتەك هارۋىغا ئوخشاش . پەرقى ، چاقى كۆتەك هارۋىغا قارىغاندا كىچىك ، شوتىلىرىمۇ ئىنچىكىرەك كېلىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، دولانلار ئارىسىدا كېيىنرەك پەيدا بولغان يەنە بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ ، ئۇ «مەپە» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭدا مەخسۇس ئادەم توشۇلىدۇ . ئادەتتە شەھەر ئىچى ۋە شەھەر

چەكلىرىنىڭ تۇرلىرىنى ، تاش كېيىم ، ئىچ كېيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ، شەخسىنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا ئۆيۈچىلىك كېيىم ، تالالىق كېيىم ، ئەمگەك كېيىمى ، كەسپىي كېيىم ۋە مۇراسىم كېيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ . ئومۇمەن ، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا ھەرخىل ئېھتىياج تۈپەيلى پەرقلىق كېيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن .

قاراخانىيلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۈيۈك ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كېيىم ـ كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار . مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر كېيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ ، تېرە كېيىم ، يۇڭ كېيىم ، يىپەك كېيىم ۋە پاختا رەخت كېيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم ـ كېچەك ئەنئەنىسىدە ، گۈللۈك يىپەك رەخت كېيىملەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بولۇپمۇ ، ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەرخىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كېيىملەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسبىي ھالدا ، قىزىل رەڭ — خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ ، ئاق رەڭ— ساپلىق ۋە قۇتنىڭ ، سېرىق رەڭ — پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ ، كۆك رەڭ — ياشلىق ۋە بەخت ـ سائادەتنىڭ ، قارا رەڭ — قايغۇ ـ ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان . مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن جىنسىي ئايرىملىققا ، ياش قۇرامىغا ، كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە ، ئورۇن ـ مەرتىۋىسىگە ، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇر-مۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەرقلىق كېيىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن .

ئەر ـ ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق ، گۈزەللىك تەلىپى ۋە پسىخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق ، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرىز ئادەتلىرى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ، قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئاياللىنىڭ كېيىنىش ئادىتى ئەمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن . مەسىلەن ، ئادەتتە ئۇيغۇر ئايال-

(شۇ يىلى 10 ـ ئايدىن كېيىنكى يىلى 5 ـ ئايغىچە) گىچە دەريا يولى (مۇقىم بېكىتىلگەن دەريا كېچىكى) غا سالىدىغان پەسىللىك كۆۋرۈك.

4. ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

كىيىم ـ كېچەكلەر ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدىكى ناھايىتى چوڭ بىر ساھە بولۇپ، ئۇنى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادىتى، گۈزەللىك قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن رەڭگارەڭ دۇنيا دېيىشكە بولىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ ۋادىلاردا ئەۋلادتىنئەۋلاد ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقى ئۆزىگە خاس مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىگە ئىگە بولۇپ، تۇر ۋە رەڭگىنىڭ كۆپ خىللىقى، مىللىي سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ گەۋدىلىكلىكى، جىنس، ياش ۋە پەسىل پەرقىنىڭ روشەنلىكى، لايىھىلەش تېخنىكىسىنىڭ كۆركەملىكى ۋە ئىلمىيلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ ھېيىت ـ بايرام، توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، مەشرەپ، قىزقۇۋار، ئاقىنلار ئېيتىشى، ئوغلاق تارتىش، ئات بەيگىسى قاتارلىق تۇرلۇك ئەنئەنىۋى مىللىي مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇ خىل سورۇنلارنى مىللىي كىيىم ـ كېچەك كۆرگەزمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۇرۇپ كىيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۇرۇشكە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق. بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە ھەرخىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كې-

كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كۆلىپ چىقىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمىنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ . دولانلار تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە ، ئايالىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن . ئىشقىلىپ باش كىيىمسىز يۈرۈشنى دولانلار يامان كۆرىدۇ . بولۇپمۇ نەزىر - چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت . خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ئومۇمەن ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمسىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ .

رايون پەرقى ، كەسپىي پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن ، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى ، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ .

دولانلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق ، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ . بۇ باش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى تۇرىدە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن .

تۇماق ئادەتتە دولانلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ . نۇسخا جەھەتتىن ئاق تۇماق ، سالۇا تۇماق ، سوغا تۇماق ، كۆلا تۇماق ، مۇغەمبەر تۇماق ، دۇمچە ، كەمچەت تۇماق ، بەگچە تۇماق ، كۆرپە تۇماق ، قارا كۆرپە تۇماق ، قۇلاقچا ، ھاكىم تۇماق ، كۆرەك تۇماق ، ئەلتېرە تۇماق ، غىجىم تۇماق ، جىيەك تۇماق ، تەلپەك ۋە يېڭىسار تۇمىقى ، كەربىيە تۇمىقى ، ساغان تۇمىقى ، ھەربىيچە تۇماق ، سۆسەر تۇماق ، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ . ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن . بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ ، ئېغىز گىرۇكىگە سۇپەتلىك

لىرى گۇللۇك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئىشتان ، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياقىلىق جىلىتكە ياكى تاۋار جىلىتكە ، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۇللۇك كىيىم. لەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن ؛ ئەرلەر بولسا ، گۇلسىز سىدام رەختلەر. دىن (كۆپرەك ئاق ، قارا ، قارا كۆك ، كۇل رەڭ) تىزىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرلىك تونچە چاپان ، ئۇزۇن ئىشتان ، كاشا (تۆگە يۇڭىدا توقۇلغان 5 ـ 10 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى بەلۋاغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ . بالىلار ۋە ياشلار كۆپرەك تىلە ياكى بۆرەك ياقىلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ . كۆڭلەكنىڭ ياقىسى ۋە ئالدى پېشىگە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۋا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ .

كىيىنىش ئادىتى دەۋرىيلىككە ئىگە بولۇپ ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ، كىيىم ـ كېچەكتىمۇ نىسبىي ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ . جۇملىدىن ، جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن ، كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتمۈشتىكى كىيىنىش ئادىتى ، شەھەرلىكلەر بىلەن يېزىلىكلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئورۇنلاشقان ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە تۇرمۇش ، كىيىم ـ كېچەك ئادىتىدە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ، ساقلىغان بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرىدا ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل ، نادىر ئۇلگىلىرىنى قوبۇل قىلغان ھەم ئۆزلىرىگە خاس ھالەتە تە راۋاجلاندۇرغان .

1. باش كىيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ، جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىتى ، دىنىي ئېتىقادى ، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ

باسقان دوپپا ، مارجان دوپپا ، سىدام دۇخاۋا دوپپا ، شاپاق دوپپا قاتارلىق يۇز خىلدىن ئاشىدۇ . بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن ، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل - سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادام دوپپا بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ . بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ ، ھەممىسىگە تۆت دانە بادام شەكىلىك يېرىم ئاي نۇسخىسى ۋە جىيەكىنىڭ ئۇستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۇلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلگەن . بۇ گويا كى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ . گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئايالىلارغا خاس بولۇپ ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ .

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك .

2 . ئاياغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇخىل ئاياغ كىيىملىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر كەسپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . ئادەتتە ، ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئىتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن . ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى ، يېزا - قىشلاقلارغىچە كەڭ يېيىلغان .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۇتنى ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي ، قۇرۇق تۇتۇشنى ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ

كۆرپىدىن چوڭ - كىچىك زىغىرنىق تۇتۇلغان ، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۇستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەستىرىگە تېرە ئېلىنغان . ھەرخىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن . ئۇيغۇر دولان تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە يېگىرمە سانتىمېتىردىن قىرىق سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ .

ئاياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ ، كۆپرەك ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەرخىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ . بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ ، ئۇستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ . قاسقىنىغا بۆرەكچە شەكلىدە 3 - 4 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەك ئورنىتىلىدۇ . ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ . بۇ تۇماقنىڭ تەنەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا ، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىدە كۆپرەك ئۇمۇملاشقان .

«قۇلاقچا» مۇ ئۇيغۇر دولانلىرى كىيىنچە قوبۇل قىلغان ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى . بىراق ، يېڭا - قىشلاقلاردا دولانلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ .

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغاچقا يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى ، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . ئۇيغۇر دولانلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۇنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە ، يەنە ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل نەمۇنىلىرىنى ئۆزىنىڭ باش كىيىم ئادەتلىرىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ ، بادام دوپپا ، تاشكەنت دوپپا ، گىلەم دوپپا ، مەنپۇ دوپپا ، تۇگۇچ مەنپۇ دوپپا ، ئۇنچە دوپپا ، كالۇتۇن دوپپا ، ئىلمە گۈللۈك دوپپا ، چىمەن دوپپا ، تور

ۆە پايپاق ، پېتەككە ئالاقىدار ئاتالغۇلاردىن ئوك خۇرۇم ئۆتۈك ، تەتۇر خۇرۇم ئۆتۈك ، چورۇق ، تېرە پايپاق ، يۇك پايپاق ، كىگىز پايپاق ، مەندەل ، لىپەك ، پېتەك ، تىزلىق قاتارلىقلار بار .

3 . پوتا باغلاش

دولان ئەرلىرى بېلىگە پوتا (مەكىتتە بەلۋاغ دەيدۇ ، بۇنداق بەلۋاغلاردىن تاۋار ، دۇردۇن ، دۇخاۋا ، كۇلا ، چىگە ، كۆن ، تېرە بەلۋاغ قاتارلىقلار بار) باغلاشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەرلەرگە خاس مەردانىلىك ۆە چەبدەسلىكنىڭ نىشانى ، دەپ بىلىدۇ . ئادەتتىكى چاغلاردا ئەرلەرنىڭ پوتىسى ھەرخىل رەڭدىكى يىپ ياكى يىپەك رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ . ئۇزۇن - قىسقىلىقى بىردەك بولمايدۇ . تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىردىن كۆپرەك ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . ياش يىگىتلەر كۆپرەك قىزىل ، يېشىل ياكى گۈللۈك ، ياشانغانلار قارا رەڭلىك رەختلەردىن پوتا باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ . پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا پەيدا بولغان . بىزگە مەلۇمكى ، ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ ، تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك كۆڭلەك ياكى تون بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۆگمە ياكى ئىزما قادىمايدۇ . شۇڭا بۇ كىيىمنى بەلدىن پوتا بىلەن باغلىۋېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل تون ياكى تونچە كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، پوتا يەنە يانچۇق رولىنىمۇ ئويناپدۇ . دولان ئەرلىرى دائىم بېلىدىكى پوتىسىغا نان ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى تۆگۈۋالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلار بەلنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ . بەلگە سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ . پوتا باغلاش بەلنى ئاسراشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بولۇپ ، ئۇ بەلگە سوغۇق تېگىش ۆە بەدەنگە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ . قورساق سېلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالىدۇ .

دولانلار ئارىسىدا يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك ياكى تون كىيگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالماستىن ، كالتە چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك

هېسابلايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئەر - ئاياللار دېگۈدەك ئۆيىدىن تالاغا چىقىپلا تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە - كالاچ ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان . يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيگە گىلەم ، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ . ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۇستىگە باشلايدۇ . ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بارسا ئاياغ كىيىمىنى سېلىپ كۆرپە ئۇستىگە چىقىدىغان ئادەت بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ (كېپىش) ئوينىغان . دېمەك ، كالاچ (كېپىش) نى سېلىۋېتىپ ، پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ . نەتىجىدە ، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز - كېچەكلىرى بۇلغانمايدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسىنى ئاسراش رولىنى ئوينايدۇ . ئادەتتە ياشلار مەسە - كالاچ كىيمەيدۇ . بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى ياشانغان مويسېپىتلەر قىش - ياز دېگۈدەك پۇتىدىن ئاجراتمايدۇ . ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۇتىغا پايتىما ئورايدۇ . بۇ خىل پايتىما پۇتنى نەملىكتىن ساقلاپ ، پۇت تەرلەشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ .

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ . بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن بولۇپ ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ . قونچى ئۇزۇن بولۇپ ، تىزغا چىقىدۇ . رەڭگى قارا ياكى قىزىل بولۇپ ، بەزىلىرىنىڭ پاشنىسى ئېگىز (3 - 4 سانتىمېتىر) ، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (بىر - ئىككى سانتىمېتىر) بولىدۇ . تۇمشۇقى بۆرەكچە ئارا پاشنىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ . تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قۇش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كافكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ . ئۇيغۇر دولان موزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا ، قېيىن مىخ قاقىدۇ ياكى مومىلانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ . بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ - غاچ (غاچىلداق) قويىدۇ . دولانلاردا ئۆتۈك

دىن كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىدۇ . ئىشتىن سىرتقى چاغلاردا ئەر ـ ئاياللار چۈرىدەپ ئولتۇرۇپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن پاراڭلىشىدۇ ۋە ئۇسسۇل ئويناپدۇ » .①

ھالبۇكى ، «دولان رايونىدا ، بەزى دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئانچە كۈچلۈك ئەمەس ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى جەھەتتە ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن پەرقلىنىدۇ . بۇ يەردە ئاياللار ئەرلەر بىلەن ئوخشاشلا ھەرخىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ كەلگەن . ئاياللارنىڭ يۇزىنى يېپىشى ئادەت بولمىغان . شۇنداقلا ، تەكلىماكان بويىدىكى دولاننىڭ مەركىزىي رايونلىرىدا ئىسلامدىن كېيىن باشقا ئورۇنلاردا بولغىنىدەك ، نەغمە ـ ساز ، ناخشا ـ ئۇسسۇل چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان . شۇڭا ، بۇ رايوندا قەدىمكى ساز قوراللىرى ۋە ئاھاڭ ـ قوشاقلار بىر قەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغان .

دولان خەلقى ئەلنەغمە ، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ھېرىس ، مەشرەپكە ئامراق كېلىدۇ ، بۇ رايوندىكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسىنى مەشرەپ خۇشتارلىرى دېيىشكە بولىدۇ . دولان خەلقى «مەشرەپسىز ھايات ــ تەمسىز ھايات» دېيىشىدۇ . شۇڭا مەشرەپ ئۇلارنىڭ كەم بولمايدىغان كوللېكتىپ پائالىيىتىگە ئايلانغان ۋە «دولان مەشرىپى» ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان .

دولان مەشرەپلىرىگە ئەر ـ ئاياللارنىڭ بىرلىكتە قاتنىشىشى باشقا جايلارنىڭ مەشرەپلىرىگە ئوخشىمايدىغان بىر ئالاھىدىلىكتۇر »② .

يۇقىرىدىكى «دولانلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشىمايدۇ... دولان ئاياللىرى يۇزىنى ياپمايدۇ ، ئۇسسۇل ئويناپدۇ » دېگەن قاراش پەقەت شەكلىگە قاراپ ، ماھىيىتىنى چۈشەنمىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان . يۇزىنى يېپىش ـ چۈمبەل تارتىش ئۇيغۇر دولانلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن دىنىي ئادەت بولۇپ ، ئۇ دولان رايوندا قەدىمدىمۇ ، ھازىرمۇ بەك ئومۇملاشقان

---

① فەن جۇن : «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىرقلارنىڭ تارقىلىشى» ، «تىنچلىق گېزىتى» ، 1947 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ ، 11 ـ كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان . «غەربىي شىمال مىللەتلىرىدىن تارىخى مائېرىياللىرىدىن ئۈزۈندە» گە بېسىلغان 70 ـ بەت . («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 10 ـ بەتتىكى نەقىل) .

② ئابدۇشۇكۈر تۇردى : «خەلقنىڭ مەنئەت مەكتىپى ــ ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1990 ـ يىل 1 ـ ، 2 ـ سان ، 45 ـ بەت .

كىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا باغلايدۇ . ئومۇمەن پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى ۋە ئېستېتىك تەلىپى بىلەن زىچ باغلانغان ، شۇنىڭ ئۈچۈن دولانلارنىڭ مەشرەپلىرىدە مەخسۇس «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ .

4 . چۈمبەل تارتىش

دولان ئايالىرىنىڭ يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى باش ياغلىقى بىلەن يۈزىنى ئوراش ئادىتى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئەسلىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىغا تارقالغان .

ئېتنىك جەھەتتىن قارىغاندا ، يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى ياغلىق بىلەن ئورىۋېلىش ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . ئەرەب يېرىم ئارىلى قۇم - بورانلىق قۇرغاق رايون بولۇپ ، كۈن نۇرى كۈچلۈك ، شۇڭا ئەرەب ئاياللىرى يۈز - كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم - بوراندىن ئۆزىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۈزىنى رومال بىلەن ئورىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن . كېيىنچە ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭىپ كەتكەن . ئىسلام دىنىدا «ئاياللار غەيرىي ئەر كىشىگە يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك» ، «ئاياللار يۈزىنى ئو-چۇق قويۇپ تالا- تۇزگە چىقسا نامەھرەم بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش شەرئىەت پەتىۋالىرى بەلگىلەنگەن . ئۆتمۈشتە قازاقالانلار يۈزىنى ياپ-ماي يۈرگەن ئايالىنى ئۇچراتسا ، تۇتۇۋېلىپ دەررە بىلەن ئۇرغان ياكى سازايى قىلغان . مۇشۇنداق دىنىي ۋاستىلەر بىلەن ئايالارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان .

ئۇيغۇر دولانلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بىر قىسىم ئېلىمىز ئالىملىرى دولانلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ، كېيىم - كېچەك ئادەتلىرى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ :

«دولانلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشىمايدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە ئاياللار يۈزىنى يېپىشى شەرت ، ھەم ئەر- ئايال ئارىسىدا نامەھرەمدىن ساقلىنىشى كېرەك . لېكىن دولانلار بۇنداق ئەمەس ، ئاياللار يۈزىنى ياپمايدۇ . ئەر - ئاياللار نامەھرەمگە ئانچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ . ئاياللار ساھىبخان سۈپىتىدە يىراق - يېقىن-

راق ئۆي قۇرۇلمىسىدا روشەن ئەكس ئېتىپ ، ئۆيلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە زىننەتلىنىشى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققي قىلغان .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئاساسەن ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقاچقا ، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان . گەرچە ئىقتىسادي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، جۇغراپىيىلىك شارائىتنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشى سەۋەبلىك ، ئۆي قۇرۇلما شەكىللىرى شەرتلىك ھالدا بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ .

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر خىلى ، ئۆگزىسى تۇز ، چاسا شەكىللىك كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر بولۇپ ، بۇ ئۆيلەر تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆل ـ يېغىن ئاز رايونلاردا — تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايوننىڭ تۆپرىقى ناھايىتى بوش ، قۇمساڭغۇ ، تۆت پەسىل ناھايىتى روشەن ، قۇم بوران كۆپ ، بىر قىسىم يەر ئاستى سۇ ئورنى نىسبەتەن يۇقىرىراق بولغان جايلىرىدا تۆپراقنىڭ زەيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى . كىشىلەر ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىدا مۇشۇ تەرەپنى ئالاھىدە ئويلىشىپ توقۇم تاملىق ئۆي ، كېسەك تاملىق ئۆي ، لاي تاملىق ئۆي قاتارلىق قۇرۇلۇش شەكلىنى ئىشلەتكەن ، بۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ توقۇم تاملىق ئۆي ئۇيغۇردولانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتى بولۇپ ، بۇنداق ئۆينىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى زەگۈندە ، تۆۋرۈك ، چېتىق ، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تورمىلاش ئۇسۇلى ياكى ئەركەك ـ چىشى قىلىپ چېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق قوراشتۇرۇلغانلىقىدا . بۇ خىل ئۆي يەر تەۋرىسىمۇ ياكى ئۆي ئورنىدىن زەي چىقىپ كەتسىمۇ ئاسان ئۆرۈلۈپ كەتمەيدۇ . زەي چىقىپ كەتسىمۇ ئاسان ئۆرۈلۈپ كەتمەيدۇ . تۆپرىقى زەي ، بوش ۋە يەر تەۋرەش بەلۋاغىغا يېقىن رايونلارغا تازا ماس كېلىدۇ① .

① ئابدۇراخمان ئىبراھىم : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئاساسلىق ئامىللار» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمي ژۇرنىلى» 2003 ـ يىل 2 ـ سان ، 59 ـ بەت .

هەم قانتىق پەرز قىلىنغان ئادەت ئەمەس ئىدى . ئۇسسۇل بولسا دولانلارنىڭ قېنىندا بار ، جىسمىغا سىڭىپ كەتكەن تۇرمۇش ئادىتى ئىدى . شۇڭا ، بۇ يەردە «يۇزىنى ياپماسلىق ، ئۇسسۇل ئويناش» قاتارلىق ئادەتلىرىگە قاراپ «دولانلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشمايدۇ» دېيىشنىڭ قىلچە ئاساسى يوق .

چۈمبەل قارا قىل يېپتا توقۇلىدۇ . ئۇزۇنلۇقى قىرىق سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 25 - 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ ، باش تەرىپىدە باشقا ئېلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يېپى بولىدۇ . ئۇنى كۆپرەك «ئاقپىجا» دەپ ئاتىلىدىغان بەدەننىڭ ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەربجە كىيىدىغان ، ياشقا چوڭراق مۆتىۋەر ئاياللار يۇزىگە بېكىتىدۇ . ئاقپىجىسى يوق ئاياللار يۇزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ . چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رومال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۇزىنى ياپىدۇ . چۈمبەل ياكى رومال ئومۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا ، كۆرۈشكە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ .

ئازادلىقتىن كېيىن ، ئەر - ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۇزىگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ خۇراپىي ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا .

5 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە ، مۇشۇ ئىگىلىك شەكلىگە ماس بولغان ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) لەردە ياشىغان . كېيىنچە ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ مۇقىملاشقان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچكەندىن كېيىن ، قەدىمكى يۆتكەشكە بولىدىغان «كىگىز ئۆي» دە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ ، خىش ياكى كېسەكتىن ياسىلىدىغان كۆپ قەۋرىلىمىلىق تۆت چاسا ئۆيلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان خاراكتېرى ئۇلارنىڭ ئولتۇ-

لىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا سېلىپ ئۈستى پېشايۋان قىلىنىدۇ . پېشايۋان ئالدىغا ئۈزۈم بارىكى ياسىلىپ ، ھويلىغا قويۇلغان ئۈزۈم تالى بارلىق ئارقىلىق پېشايۋانغا ياماشتۇرۇلىدۇ . ھەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ ، ھويلىنىڭ ئىشىكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۈنگەي جاينى تاللايدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە . ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ، ئىسلام مېمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر ئومۇملاشقا باشلىدى . بولۇپمۇ ، جامە ، مەسچىت ، مازار ، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى . بولۇپمۇ ئۇيغۇر مېمارچىلىقىدىكى مۇنار ، گۈمبەز ، قۇببە ، مېھراب ، بالابېشى ، ئىشىك بېشى ، تەكچە ئويۇقى ، مورا ، پېشايۋان ، تۆۋرۈك لەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشىغا ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى سۈپىتىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى بېيىتتى .

دولانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ئەڭ دەسلەپكى ئىگىلىك چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بولۇپ ، دولانلار ئولتۇراقلاشقان دولان ، تىزناپ دەريا بويلىرى ئاقسۇ ، تارىم دەريا ۋادىلىرى چەكسىز كەتكەن ئىپتىدائى ئېي توغراق ئورمان ۋە يايلاق بولغان . دولانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولغاچقا ، دولانلار قوشنا جايلار ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئەنئەنىسىنى دوراپ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى تەدرىجىي ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسى قىلغان . بولۇپمۇ بۇ ۋاقىتتا ئولتۇراق قۇرۇلۇشىدا زور دەرىجىدە يېڭىلىنىش بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئىلگىرىكى تەبىئىي شارائىت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئولتۇراق جايلار مانا ئەمدى يېڭى بىر تۇرمۇش شارائىتىغا ماس ھالدا ئۆزگەرگەن .

بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۇلى قالڭ بىلەن چىڭدىلىدۇ ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۇلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ . پىششىق خىش ئۇستىگە مومىلانغان قوش زەگۈندە چاسىلاپ قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە خام كېسەك تام قوپۇرۇلىدۇ . بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئۇستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ . ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال ، توققۇز تال ، ئون بىر تال مەزمۇت ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ . لىم ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ قىرىق سانتىمېتىردىن ئاتمىش سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ . لىم ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۇپ ياكى ۋاسا دىمىيان قىلىپ يېپىلىدۇ . ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆگەت بادرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ . بالا بېشى دېيىلىدىغان ئارىلىقىغا جەگە ياغىچى ، جەگە بىلەن ۋاسا ئارىلىقىغا ناۋا ياغىچى ، پەرمان ياغىچى قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە بورا سېلىپ ، پاخال بىلەن چۆمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ . قارا لاي قۇيغاندىن كېيىن سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۇۋىلىدۇ . ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۇۋاق ۋە ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىدۇ . ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن-كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ . قالغان تاملىرىغا بىر كۆادرات مېتىر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ ، ئۇنىڭغا چىنە ـ قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ . دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلىرىگە قىشلىق قوغۇن ـ تاۋۇز ، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ . بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر-بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمان ئۆي ، ئايۋان ياكى دەھلىز ئۆي ، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانىغا بۆلۈنىدۇ . مېھمان ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ . قازناق — تازلىق ئۆيى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ . «ئەۋرەز» يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندى ـ سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . دەھلىز ئۆيگە تۇۋرۇك قويۇلۇپ ، تۇۋرۇك بىلەن پارالىل تەكشىلىكتە سۇپا ياكى كالڭ ئورنىتىلىدۇ . مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۇستىدىن تۇڭلۇك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئىشىكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە قارىتىـ

تۇرۇملاش ئۇسۇلى بىلەن ياكى ئەركەك - چىشى قىلىپ چېتىش ئۇسۇلى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان» ، بۇ خىل قۇرۇلما يەنى «قوشام» ئۆي ياساش ئۇسۇلى مەكىتتىكى «قوشام» (توقۇلما) ئۆي ياساش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ . بۇ خىل ئۆي پەقەت تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان نىيا ، كروران ۋە مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات قاتارلىق جايلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان بىناكارلىق شەكلىدۇر . «ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ، ھۇنەر - سەنئىتى ۋە ئىشلىتىلىشچانلىقى مۇشۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا ئاساسەن تاللانغان ھەمدە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك ھالىتىگە يەتكەن»[1] .

دېمەك ، بۇ يەردە نىيا ، كروران قاتارلىق قەدىمكى شەھەرلەردىكى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن دولانلارنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ئوخشاشلىق ھەم بىر خىل ئىزچىللىق ساقلانغان بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە بۇ ، مۇشۇ جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنىك باغلىنىشنى ، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدىكى ئورتاقلىقنى ، قەدىمكى چاغدا تەكلىماكان ئېچىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى خەلقلەرنىڭ يىلتىزداشلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ[2] .

دولانلار تارىختا تۆيۈزە تام ، يالاڭ تۆيۈزە تام ، قوش تۆيۈزە تام ، قىسما تام ، قوشام تام ، سوقما تام ، چالما تام ، كېسەك تاملاردا ئولتۇرۇپ كەلگەن . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەنجان تېمى (قىستۇرما تام) پەيدا بولغان . چارۋىچىلار گەمە ، يېرىم گەمە شەكلىدىكى ئۆيلەردە ۋە ياغاچ تىزما ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ كەلگەن . ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىر خىل بولۇپ ، ھەممە ئائىلىدە بىردىن چوڭ مەشرەپخانا ۋە مەشرەپ سۇپىسى ، چوڭ دالانلار بولىدۇ . بۇنى مېھمانخانا دەپ ئاتايدۇ . مەيلى ئۇ قايسى خىلدىكى ئۆي بولمىسۇن ھەممىسىگە تۆشۈلۈك قويىدۇ . بۇنداق ئۆيلەر دېرىزىلىك ئۆيلەرگە نىسبەتەن بىر قەدەر

---

① ئالىمجان مەخسۇت ، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت : «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى ، 143 - بەت .

② ئادىل مۇھەممەت تۇرسۇن : «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001 - يىل 10 - ئاي نەشرى ، 132 - بەت .

ئىلگىرى ئۇلار توغراق ياغاچلارنى ئۆزئارا باغلاپ «لاكقا» ياساپ ، تۇرالغۇ جاي قىلغان (بۇ ئۆيلەر ياغاچتىن ياسالغان بولغاچقا ، دولانلار-نى سىرتتىن كەلگەنلەر «ياغاچ ئۆيلۈك دولان» ، «ئون سەككىز مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىغان . كېيىن بۇ نامىلار دولانلار ئىچىدىمۇ ئادەتكە ئايلانغان) بولسا ، كېيىن «قوشام» ئۆيلەر (بۇ ئۆيلەر مەكتەپ ، مارالىبېشى ، ئاۋات قاتارلىق جايلاردا «تۆيۈزە» ، «توقۇلما» تام ياكى «تۆيۈزە تاملىق ئۆي» ، «توقۇلما تاملىق ئۆي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بارلىققا كەلگەن[1] . بۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ، تام ئۇلىغا زەگۈندە (تام ئۇلىغا قويۇلغان ياغاچ لىمدىن ئىبارەت بولۇپ ، قوشام ئۆيلەردە ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆۋرۈك ، ئايرىش تۆۋرۈكلەر قويۇلىدۇ . توپا تاملىق ئۆيلەردە ئۆينىڭ قۇرۇلمىسىنى پۈختىلايدۇ . ئۆي تېمىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ھەمدە يەر تەۋرەشكە تاقابىلچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ) قويۇ-لىدۇ . زەگۈندىنىڭ ئۈستىگە تۆۋرۈك ، تۆۋرۈك ئارىلىقىغا ئاراش تۆۋرۈك ، ئاراش تۆۋرۈك ئارىلىقىغا چېتىق (تۆۋرۈكلەرنى بىر- بىرگە تۇتاشتۇرۇپ تامنىڭ مۇقىملىقىنى ئاشۇرىدۇ) ، قىيپاش چېتىق ئورنىتىلىدۇ . چېتىق بىلەن تۆۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى بوشلۇق تام چېتىقلار بىلەن توقۇپ ، باغلاپ چېتىلغان . ئاندىن ئىككى تەرىپى كاكىل لاي بىلەن سۈۋالغان . قېلىنلىقى ئادەتتە ئون سانتىمېتىر (بەزىدە 15 — 20 سانتىمېتىر) كېلىدۇ . لىم بىلەن تۆۋرۈكلەر ئۆزئارا تۇرۇملانغان . ئۆگزىسى ۋاسا ، ۋاسا ئۈستىگە بورا ياكى تال چۈنقىتىن توقۇلغان چىتلاق ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سامان ، سامان ئۈستىگە لاي ، توپا ، سامانلىق لاي بىلەن سۈۋاش ئارقىلىق يېپىلغان بولۇپ ، بۇ نىيا قەدىمكى شەھىرىدە ساقلىنىپ قالغان «قوشام» ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى[2] بىلەن ئوخشاش . «كروران قەدىمكى شەھىرىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ ، تۆۋرۈك بىلەن سوقۇما ، زەگۈندە ، چېتىق ، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكتەپ تارىخىدىن تېزىسلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001 - يىل 10 - ئاي نەشرى ، 130 - بەت .

② ئالىمجان مەخسۇت ، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت : «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 - يىل 12 - ئاي نەشرى ، 138 - ، 139 - ، 138 - ، 143 - بەتلەر .

ئوتۇن قالىنىدۇ . تاماققا تۇتۇش قىلماستىن بۇرۇن ، «ئوچاق تونۇ-رى» غا لايىق خىمىر يۇغۇرۇلىدۇ . تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەندە ، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىنىدۇ . ئوچاق ئالدىغا ئۆرە مىس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ . تاماق پىشقۇچە «ئوچاق تونۇرى» قىزىپ تەييار بولىدۇ . قازاننى چۈشۈرۈپ ئوچاقتا تۈز سېپىلىپ نان يېقىلە-دۇ . تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ . دېمەك ، مورا ئوچاق يۇقىرە-قىدەك تۇرلۇك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىش كۈنلىرى ئىسىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ .

مورا ئوچاق تەشمە مورا ، چاپلىما مورا ، قاڭشار مورا ، قىشلىق مورا ئوچاق دەپ ھەرقايسى پەسىللەرگە قاراپ ئايرىم ياسىلىدۇ . مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى بىر يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكلىدە قاپارتمىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ «مورا بېشى» دەپ ئاتىلىدۇ . «مورا بېشى» نىڭ ئۈستىگە «جىنچىراغ» (سۇ يېغى ئىشلىتىدىغان چىراغدان) قويۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكتر لىشىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ، «يەرلىك جىنچىراغ» لار ئەمەلدىن قال-ماقتا) . «مورا بېشى» ئالاھىدە تېخنىكا بىلەن ياسالغاچقا ، ئۆيگە يارىشىدۇ .

6 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى

يېمەك - ئىچمەك مىللىي تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ بىر تۈرىدۇر . ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى ئالا-ھىدىلىكلىرى ئۇلار شۇغۇللىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى ، ياشاۋاتقان تەبىئىي شارائىتى ، دىنىي ئېتىقادى ۋە پىسخىك ئادىتى قاتارلىقلار بىلەن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . شىنجاڭدىكى مىللەتلەر يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ئۆزلىرىگە خاس يې-مەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يارىتىپ ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھە-دىلىكلىرىگە ماس كېلىدىغان لەززەتلىك ۋە مەززىلىك تاماقلارنى ئىجاد قىلغان .

بىخەتەر بولۇپ ، كۇن نۇرى ئۆيگە تۆكۈلۈكتىن چۈشمىدۇ . تۆكۈلۈكتىن كىرىپ تامغا چۈشكەن قۇياشنىڭ شولىسىغا بەلگە قىلىپ ۋاقىتنى ۋە پەسىلنى بىلدۈ . ئادەم ئۆلسە مېيىت ھەققىنى تۆكۈلۈكتىن سۈنۈپ بېرىدۇ . ئۆينىڭ ئۆگزىسى توز بولىدۇ . گاسا (ۋاسا) سېلىپ بورا ياكى يېكەن بىلەن ياپىدۇ . ئالاھىدە ئۆيلەرنى گاسى جۇپ قىلىپ ياپىدۇ . ئۆينىڭ تاملىرىغا مېھراب (ئەگمە) شەكىللىك ئويۇق چىقىرىپ ، نەرسىلەرنى ئېلىپ قويىدۇ . «ئاسقا» قىلىپ كېيىم - كېچەك-لەرنى ئىلىپ قويىدۇ . بەزىلەر «چۇقا»[1] ئېتىپ تورۇسقا ئېسىپ ، ئۇنىڭغا باش كېيىملەرنى ئىلىپ قويىدۇ . ئۆينىڭ يان مورا چىقارغان تەرەپكە بىر مېتىر ئېگىز ، بىر گەز كەڭلىكتە چاپلىما تام قوپۇرۇپ ، ئىچىنى ئويۇق قىلىپ 2 — 3 جايدىن تۆشۈك قويىدۇ . ئۇنى «لىما-تاق»[2] دەيدۇ . لىماتاقنىڭ ئوستىگە ئورۇن - كۆرپە تىزىدۇ . ئاستى-دىكى ئويۇقتىن ئېھتىياجىغا قاراپ پايدىلىنىدۇ .[3]

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيە-تى ۋە ماددىي تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئە-تىنى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇردى ھەم ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي مۇ-ھىت ، ياشاش شارائىتى ، تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ماس ھالدا بارلىققا كەل-گەن بىناكارلىق سەنئىتى — ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرىنى ساقلاپ ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى ، ۋارىس-لىق قىلدى .

مورا ئوچاق جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى «مورا ئوچاق» نى كەشپ قىلىپ ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىپ كەلدى . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرىدە بۇ كەڭ ئومۇملاشقان مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ : ئۆينىڭ تۆر تېمىغا مورا چىقىرىلىدۇ . مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئېلىنىپ ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكىلدە ئوچاق سېلىنىدۇ . بۇ ئوچاق «ئوچاق تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچاققا

---

① چۇقا - كۆپ پۇتاقلىق دەرەخ شېخىنى كېسىپ ، ئۇنىڭ پۇتاقلىرىدىن ئوتتۇرىدىكى بىرسىنى تورۇسقا ئاسىدۇ . ئەترايىدىكى شاخلىرىنى يېگىرمە سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا قالدۇرۇپ ئۇچىنى ئۆچلاپ قويىدۇ . ئۇنىڭغا ئاساسەن باش كېيىمىنى ئاسىدۇ .

② لىماتاق - پارسچە بېرىم تام ياكى بېرىم پەلە ، يەي دېگەن بولىدۇ .

③ مۇھەممەت ئوسمان ئەمىرى : «ئاۋات دولان مەدەنىيىتىدىكى تارىخىي ئامايانداىلەر» ، «ئاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى» جۇغلىغۇ خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىسى تەۋزىگەن . 2004 - يىل 4 - ئاي (ئىچكى ماتېرىيال) 4 - قىسىم ، 23 — 24 - بەتلەر .

ياغ : كەندىر يېغى ، قوغۇن ئۇرۇقى يېغى ، زىغىر يېغى ، قىچا يېغى ، كۈنجۈت يېغى ، مېغىز (ياڭاق ، گازىر ، ئۈرۈك ، شاپتۇل) يېغى ، قوي يېغى قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلاتتى . ئازادلىقتىن كې-يىن چىگىت يېغىمۇ ياغنىڭ قىس چاغلىرىدا قوشۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدىغان بولغان .

گۈرۈچتىن پولۇ ، شويلا ، شوۋگۈرۈچ ، نەزىر ئېشى ئېتەتتى .

بۇغداي ئۇنىدىن مانتا ، چۆچۈرە (پۈرچاق چۆچۈرىسى ، قوناق چۆچۈرىسى ، گۆش چۆچۈرىسى ، قىزىلبۇغداش چۆچۈرىسى قاتارلىق) ، جۇۋاۋا (تۇگرە) ، لەڭمەن ، سۈيۇقئاش ، چۆپ ، ھالۋا قاتارلىق تاماقلارنى ئېتىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۇكى ، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە ، ئۇنىڭدىن نېسىۋە قىلىپ ، يېقىن قولۇم ـ قوشنىلارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئادىتى بار . شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى ، مەسىلەن ، باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرە-سى ، كۈدە مانتىسى ، قاپاق مانتىسى ، يالپۇز جۇۋاۋىسى قاتارلىق تاماقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەل ـ ئاغىنىلەرنىڭ ئۆيىگە «يېڭىلىق تۇتىدىغان» ئادەت بولۇپ ، «يېڭىلىق تۇتۇش» ياخشى كۆڭۈل ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇر دولانلىرىدا تاماققا قوشۇپ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ ئىسلام شەرئىتىدە ھاراقنى ئوخشاش مەسىت قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن . ئەمما ئوزۇقلۇق سۇپىتىدە يەرلىك ئۇسۇلدا قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇمدىن مۇسەللەس ، مەيزاپ ئىشلەش ئەنئەنىسى ھازىر-غىچە بەزى رايونلاردا ، بولۇپمۇ ئاۋات رايونىدىكى دولانلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن . بۇ خىل ئىچىملىكلەرگە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرمايدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىك-لەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ ، جەمئىيەت تە-

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە قو-رۇلغان سەيلىك تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ ، بېلىقتىن باشقا دېگىز مەھسۇلاتلىرىنىمۇ يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى تۇرىنىڭ كۆپ خىللە-قى ، ئوزۇقلۇق قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن مەشھۇر . بولۇپمۇ دولانلارنىڭ يەرلىك قوناق تاماقلىرى (يوبدان ، چوڭقۇرچەك ، سىق-ماق ، يارما ، ئۇماچ ، سەي زاك ، سۇت زاك ، يارما پولۇ ، مۇنەك ، كۆجە ئاشلىرى) ، ئوغلاق ، پاقلان كاۋاپلىرى ، بېلىق گۆشى (مايدا پىشۇرغان ، سۇدا پىشۇرغان ۋە ئوتتا كاۋاپ قىلغان) تاتلىرى داڭلىق .

ئۇيغۇر دولانلىرى تاماق ئېتىش سەنئىتىگە ، تاماقنىڭ تازىلىقىغا ۋە تەملىك بولۇشىغا ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە گۆش ۋە ئاشلىق بىلەن قىلىنغان تاماق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئاساسەن ئىسلام دىنىي شەرىئىتىدە «ھالال» قىلىنغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلە-دۇ . ئاتنى ئىسلام شەرىئىتىدە «ئات» جەڭگە يارالغان ، يېسىمۇ بولە-دۇ ، يېمىسىمۇ بولىدۇ دەپ قارالغان بولغاچقا ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزلۈكىدىن ئۆلتۈرۈپ يېمەيدۇ . مەلۇم سەۋەب بىلەن بوغۇزلانغان بولسا ، خام تالاش (خام پېتى پارچىلاپ تارقىتىدۇ) قىلىدۇ . گۆشنى يېگىلى بولىدىغان چارۋىلارنى ئۆلتۈرگەندە پۇتنى چۈشەپ ياتقۇزۇپ ، بېشىنى جەنۇب تەرەپكە قارىتىپ ، يۇزىنى قىبلىغا (غەربكە) قارە-تىپ ، ئەر كىشى دۇرۇت ئوقۇپ بوغۇزلىشى شەرت . پاقلان ، ئوغلاق گۆشلىرىنى ئەتىۋارلىق گۆش ھېسابلايدۇ . ياۋايى ھايۋاناتتىن قىرغا-ۋۇل گۆشنى ئالىي گۆش ھېسابلايدۇ . تۆگە گۆشنى ئەڭ ناچار گۆش ، ئات گۆشنى زىيانلىق گۆش ھېسابلايدۇ .

ئاشلىق : قوناق ، بۇغداي ، گۈرۈچ قاتارلىقلارنى دائىملىق ئىس-تېمال قىلىدۇ .

گۈرۈچ بىلەن بۇغداي ئەتىۋارلىق ئاشلىق ھېسابلىنىدۇ . ئۆتە-مۈشتە ئاساسەن قوناق ئىستېمال قىلىناتتى . ھازىر بۇغداي ئىستېمال قىلىنىدۇ .

يېيىش ئادىتىمۇ خېلى ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئائىلە تامىقى گۆشلۈك ياكى گۆشسىز بولۇشۇن كۆپ خىل بولۇپ ، ھەر كۈنى مۇمكىنقەدەر ئوخشاشمىغان تاماق ئېتىلىدۇ . سەيلىك قورۇما تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ .

2 . مېھمان تامىقى

ئۇيغۇر خەلقىدىكى مېھماندوستلۇق قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى مېھمان كەلسە «رىزقىنى ئېلىپ كېلىدۇ» ، «بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ . شۇڭا ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئاچىقىدۇ ، يوقنى تەييارلايدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرى چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاسادىپىي كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن ، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاش قەدىرلەپ كۈتىدۇ . مېھماننى ئەڭ ئېسىل ، ياخشى تاماق ، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى ، ئات ـ ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايدۇ .

ھەرقانداق ئائىلە مېھمان كەلگەن ھامان ئۇنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ . ئالدى بىلەن سىنچاي ، كاكچا نان ياكى قاتلىما نان قويىدۇ ، چېيىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ . ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ . چايدىن كېيىن ، ياز بولسا ھۆل مېۋە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ . مېھمان خالىغان تاماقنى ئېيتىدۇ ، ئەگەر مېھمان تۈزۈت قىلىپ تاماق بۇيرۇمىسا ، ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار ، مەسىلەن ، كاۋاپ ، پېتىر مانتا ، بولاق مانتا ، پولۇ ، ئۇگرە ، چۆچۈرە ، لەڭمەن دېگەندەك تاماقلاردىن بىرىنى ئېتىدۇ (بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ) . كۆپ ھاللاردا مېھمان تامىقى جۇپ بولۇپ ، پولۇ ئەتسە ئارقىدىن ئۇگرە ، شورپا سالسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار قوشۇپ ئېتىلىدۇ . كاتتا بىلگەن مېھمانغا قوينى پۈتۈن پىشۇرۇپ «ئۇچا» قىلىپ ، ئۇستىگە بىر توققۇز نان بېسىپ ئېلىپ چىقىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئادىتىدە ، ئەگەر مېھمان تۇن يېرىمىدە

رەققىياتىغا ئەگىشىپ نىسپىي ھالدا ئۆزگەردى ۋە يېڭىلاندى . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە قورۇلغان سەي تۇرلىرىمۇ خېلى كەڭ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى . لېكىن قورۇما سەيلەرنىڭ تۇرى ، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتىن يەنە مەلۇم مىللىي ئالاھىدىلىك مەۋجۇت .

1 . ئائىلە تامىقى

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تاماقلىنىش ۋاقتى ئەتىگەن ، چۈش ، كەچ- تىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخ بولىدۇ . يېمەك - ئىچمەك ئادىتى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . كۈنلۈك ئو- زۇقلىنىش ئادىتى ئادەتتە ئىككى ۋاخ نان بىلەن چاي ئىچىدۇ ، ئەتە- گەندە (دېھقانلار ئەتىگەندە تاماق ئېتىپ يەيدۇ) ، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشتى) . ئۇيغۇر دولانلىرى سەھەر تۇرۇپ يۇز - قوللىرىنى يۇيۇپ ساپ ھاۋادىن بەھرىمەن بولىدۇ (چوڭلار تاھارەت ئېلىپ نامىز ئوقۇيدۇ) ، ئاندىن يېغىلىپ چاي ئىچىشكە باشلايدۇ . ئەتىگەنلىك چايدا چازا قۇرۇپ ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . چاي چوڭ چىنىگە قۇيۇلغان بولسا ناننى چىلاپ ، كىچىك چىنىدە بولسا تۆگۈرۈپ ئىچىلىدۇ . چۈشلۈك چاي تارقاق بولۇپ ئېتىزدا چاي بىلەن نان ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىلىدۇ . يېز پەسلىدە قوغۇن - تاۋۇز بىلەن يېيىلىدۇ . كەچتە ، ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ يىغىلغاندىن كېيىن ، قوللىرىنى يۇيۇپ ، ئائىلە تەرتىپى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . تەي- يارلانغان تاماق كەلتۈرۈلىدۇ . تاماقتىن كېيىن ، لەگمەن بولسا ئاش سۇيى ، پولۇ ، مانتا قاتارلىقلار بولسا سىنچاي ئىچىدۇ . يېز كۈنلىرى تاماقتىن كېيىن ھەرخىل ھۆل مېۋىلەرنى يەيدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئائىلە قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىدە ، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ قۇرۇق ئۈزۈم ، ياڭاق مېغىزى ، قەنت ، ناۋات بىلەن چاي ئىچىش ، ھۆل ئۈزۈم بىلەن يۇمشاق توقاچ نان

ئېسىل تاماقلارنى ئېتىپ تۇنەيدۇ .

رامزان ئېيىدا روزا تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن زورلۇق ۋە ئىپتار ۋاقتىدا خىلمۇخىل ياخشى تاماقلارنى ئېتىپ ، روزا تۇتىدۇ ، ئىپتار قىلىدۇ .

روزا ھېيىت كۈنى ئەتىگەندە ھەرقانداق ئائىلە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرىنى ئېتىش بىلەن روزىنى ئۈزاتتۇق ، دېيىشىدۇ . يەنە ، روزا ھېيىت ئۇچۇن ساڭزا ، پېچىنە - پىرەنىك ، پوشكال ، سامبۇسا ، قەنت- گېزەك ، ھۆل ، قۇرۇق يېمىشلەرنى تەييار قىلىدۇ . ئۆيمۇ ئۆي پەتىلەپ ، خىلمۇخىل نازۇ نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزىدۇ . روزا ھېيىتتا گەرچە قۇربانلىق قىلىنمىسىمۇ ، ھەربىر ئائىلىدە ئۆزىنىڭ ھالىغا يارىشا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ .

قۇربان ھېيىت ئالاھىدە بولۇپ ، قۇربى يەتكەن ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى قۇربانلىق قىلىدۇ . بۇ كۈندىكى تۇنجى تاماق قۇربانلىق قىلىنغان قوينىڭ دۈمبە جىگىرى بولۇپ ، ئاندىن پىشۇرۇلغان گۆش يېيىلىدۇ . قۇربانلىق قىلغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆپكە - ھېسىپ قۇيۇلىدۇ . قۇربانلىق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن يوقسۇل ئائىلىلەر بولسا ھەرقايسى قوي سويغان ئائىلىلەر كىرگۈزگەن خامتالاش (خام تارقىتىلغان) گۆشنى پىشۇرۇپ يەيدۇ . ھەرقانداق ئائىلە گۆشسىز قالمايدۇ .

بالىلارغا ئىسسىق قويۇش (ئات) تويىدا ، ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ئۇچۇن لەڭمەن قاتارلىق تاماق ئەتسە ، قىرىق تويىدا بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس ئاشلار ئېتىپ كىچىك توقاچلار بىلەن بېرىدۇ .

سۇننەت تويىدا ، كۆپ مېھمان چاقىرىپ قوي ، كالا سويۇپ ئاش (پولۇ) ئېتىشتىن تاشقىرى ، ئائىلىدە تۇخۇم يېيىش ئەنئەنىسىمۇ بار . قىز - يىگىت تويلىرىدا ئاساسىي تاماق پولۇ بولىدۇ . بىر لېگەن ئاش ئۇچ كىشىگە قويۇلىدۇ . توي داستىخىنى ھەرخىل نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولىدۇ . ئاياللار داستىخىنى تېخىمۇ مولراق بولىدۇ . بەزى جايلار (جەنۇبىي شىنجاڭ) دا ئاياللارغا نىشالا قويۇش ، نان قورداق قىلىش ئادەتلىرىمۇ بار .

توي چېيى قاتارلىقلاردا پولۇ ۋە قورداق ئېتىلىدۇ .

كېلىپ قالسىمۇ ، ھېچقانداق ئېرىنمەي ھاردۇق ئېشى دەپ ئۇگرە ، مەنچىزە قاتارلىق سۈيۈق تاماق ئېتىپ بېرىش ئەنئەنىسى بار . چاقىرىلغان ئايال مېھمانلار بولسا ياخشى كۆتۈشتىن تاشقىرى ، مېھمانلار قايتىش ۋاقتىدا پولۇ ، مانتا قاتارلىق تاماقلاردىن زەللە قىلىدۇ (ئاش يۆگەيدۇ) . ئەر مېھمانلارغا پىششىق گۆش بىلەن نان ئالدۇرۇش ، ئەك بولمىغاندا ئىككى نان تۇتۇش ئادىتى بار .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا يەنە بىرەر ئۆيگە مېھمان كەلسە بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلىرى مېھمان ئالدىغا كىرىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ، نۆۋەت بىلەن بۇ مېھمانلارنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئادەت بار . تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېھمان ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىرەر خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ . بۇ ئادەت بولۇپمۇ يېزىلاردا كەك ئومۇملاشقان . قىسقىسى «تاپقىنى قوي ئۆلتۈرۈر ، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» دېگەندەك ، ھەربىر كىشى ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ ، مېھماندىن ھېچ نەرسىنى ئايىماي ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ .

3 . ھېيت - ئايەم يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى ئىچىدە ھېيت- ئايەم ، توي - تۆكۈن ، مۇراسىملار ۋە سەيلە - باراۋەت يېمەك- ئىچمەكلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە .

ھەربىر ھېيت - ئايەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماقلىرى بار . مەسىلەن ، «نوروز» كۈنى بۇغداي يارمىسىدىن قىلىنغان مەخسۇس «نوروز كۆجىسى» ئېتىپ ، كوللېكتىپ ئېغىز تەگكۈزىدۇ . دېھقانلار كالېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىدا مول ھوسۇل خاتىرىسى ۋە دىنىي ئەقىدە بويىچە كۆكباش يارمىسى بىلەن گۈلە ، جىگدە ، قاق ، گۆش ، ھەرخىل قۇرۇق گۈلە - قاق سېلىنغان «كۆجە» ئېتىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياغ پۇرىتىپ ژىت (پوشكال) سالىدۇ .

مەۋلۇت ئېيىدا ياغ پۇرىتىپ پولۇ ۋە باشقا تاماقلارنى ئېتىپ دۇئا- تەكبىر قىلىدۇ .

باران ئېيىدا ھەربىر ئائىلە ياغ پۇرىتىپ قۇيماق سالىدۇ ۋە باشقا

3 . گىرەە ئۇيغۇر دولانلىرى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان نان تۈرلـ-
رىنىڭ بىرى . ئۇزاق سەپەرگە چىققۇچىلار بۇ نادىن ئېلىپ ماڭىدۇ .
بۇ نانىنىڭ يېقىلىشى مۇنداق : ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ چىڭ يۇغۇ-
رۇلىدۇ . خېمىرغا ئۇزۇنراق ئىشلەپ باستۇرۇپ قويۇلىدۇ . خېمىر
كۆپكەندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ تاۋلىنىدۇ . نانىنىڭ گىرۋىكى
يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسىنى ئويمان قىلىپ ياساپ ، پەشخونغا ئوخشىتىپ
تىزىپ ، يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ ، كۈنجۈت سېپىپ ، ئىككى نانىنىڭ يۈزىنى
بىر قىلىپ جۇپلەپ ، داستىخان بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ . قىزىتىلغان
تونۇرنىڭ ئوتىنى كۆمۈپ ، داپخونىنى ئېتىپ تونۇرغا تۈز سېپىپ ،
تونۇرنىڭ ھاۋاسى پەس تەڭشىلىدۇ . نانىنى يېقىپ بولۇپ ، يۈزىگە سۇ
ئۇرۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ ، يېرىم سائەتچە خۇيلىنىدۇ . نان
قولغا چاپلاشمىسا ، خۇي يېگەن بولىدۇ . خۇي يەتكەندە تونۇرنىڭ
ئاغزى ئېچىلىپ نان يۈزىگە يەنە سۇ چېچىپ داپخونىنى ئېچىپ ئوت
يېلىنجىتىلىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى يەرلىرىدە جىگدىنى سۇغا
چىلاپ ، شەربەت چىقىرىپ گىرەە يۈزىگە سۈركەيدۇ ، بۇ خىل نان
«شەربەت نان» دەپ ئاتىلىدۇ .

4 . گۆشگىرەە . بۇ خىل گىرەە ئۇيغۇر دولان خەلقى سۆيۈپ
يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى . گۆشگىرەە مۇنداق يېقىلىدۇ : بۇنىڭ
خېمىرى پېتىر بولىدۇ . لېكىن خېمىرى چىڭ ھەم تۈزلۇقراق يۇغۇ-
رۇلىدۇ ۋە ياخشى ئىشلىنىدۇ . زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ بىرئاز تىندۇرۇ-
لىدۇ . ئاندىن جىلىت ئېچىلىدۇ . قوي ياكى كالىنىڭ لوق گۆشى
نېپىز ، قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ يېدۈرۈلە-
دۇ . ئاندىن توغرالغان باش پىياز ، قارىمۇچ ، تۈز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ .
يەنە قۇيرۇق ياغدىن ئازراق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنە-
دۇ . جىلىتقا قىيما سېلىپ بولاق مانتا تۇگكەندەك تۇگۇپ ، ئۇستىگە
سۇ ئۇرۇپ تەييارلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ چوغلىرىنى تونۇرنىڭ
ئوتتۇرىسىغا يىغىپ داپخونىنى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۈزىگە تۈز سۈيى
ئۇرۇپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن يېقىلىدۇ . يېقىلىپ بولغان
نانىنىڭ يۈزىگە يەنە سۇ ئۇرۇلۇپ تونۇرنىڭئاغزى ھەم يېپىلىدۇ .
گىرەە خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزى ۋە داپخون ئېچىۋېتە-

4 . نان

نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە ، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكىنىڭ بىرى . ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا نانسىز زادىلا ئايرىلالمايدۇ . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نانىنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيدى . تۆۋەندە نانىنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز .

1 . ئۆي نېنى ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يۆگەپ قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن بىر جىنىڭ ئېغىرلىقتا زۇۋۇلا ئۇزۇپ قۇرۇق ئۇنلاپ تاۋلاپ قېلىن راسلىنىدۇ . ئوتتۇرىغا چەككۈچ چېكىپ ، ئۇستىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ . بۇ خىل ئۆي نېنىغا ياغ چەيلىسىمۇ ياكى چىگىردەك ، سىيادان ئارىلاشتۇرسىمۇ بولىدۇ . تونۇر ئادەتتىكىدەك قىزىتىلىدۇ . تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . نانىنىڭ ئارقىسىنى تۇز سۈيى بىلەن سۈلاپ ، يەڭلىك بىلەن يېقىپ تونۇرنى توشقۇزغاندىن كېيىن ، نانىنىڭ يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى دۇملىنىدۇ . ئەگەر ئوت بوش بولسا داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ . نان قېلىن بولغىنى ئۈچۈن تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ ، سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇنداق يېقىلغان ئۆي نېنىنى ئۇزاق ساقلاشقا بولىدۇ .

2 . بازار نېنى . «ئاق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان مۇنداق يېقىلىدۇ : خېمىرى بوشراق يۇغۇرۇلۇپ ، ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ . نان ئۇتتۇرلۇق ئېچىلىپ تونۇرغا ئوتتۇرلۇق يېقىپ قايسىسى پىشسا شۇ قومۇرۇۋېلىنىدۇ . بۇ نانىنىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز ، گىرۋىكى توم بولىدۇ . يۈزىگە چەككۈچ چېكىلىدۇ . نانىنى ئېچىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىش ئالدىدا ، يۈزىگە چانالغان باش پىياز ۋە كۈنجۈت سۈرۈلىدۇ . نان تونۇرغا گەزنە بىلەن يېقىلىدۇ .

بۇ خىل نانىنى يېگۈچىلەر ئوتتۇرلۇق ئەكىرىپ يەيدۇ ، ئۇزۇن ساقلاشقا بولمايدۇ . بۇ نانىنى ئىسسىق ۋاقتىدا يېسە ناھايىتى مەززىلىك ، تەملىك بولىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئائىلىلىرىدە ئۆزلىرى يېيىش ۋە مېھمانلارغا قويۇش ئۈچۈن ، سەپەرگە چىققۇچىلارغا يوللۇق تۈتۈش ئۈچۈن ياكى يىراقتىكى يېقىن ئادەملىرىگە خالتا قىلىپ ئەۋەتىش ئۈچۈن توقاچ يېقىلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۆزۈپ پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك چوڭلۇقتا (ئۇنىڭدىن كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ) توقاچ راسلىنىدۇ . ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ چېكىپ ، يۈزىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ . تونۇرنى قىزىتىش ، ناننى يېقىش ۋە پىشۇرۇش جەريانى ، ئۆسۈلى گىرده ناننىڭكىدەك بولىدۇ . توقاچ پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن قومۇرۇپ ، قىزىق ۋاقتىدىلا ئېرىمىگەن قوي يېغى سۈرۈلۈپ پارقىرىتىلىدۇ . توقاچنىڭ خېمىرى سۇت ، تۇخۇم ، قوي يېغى ئارىلاش-تۇرۇپ يۇغۇرۇلسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ . بۇخىل توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى ، قېتىپ كەتسە چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ . ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ . ئوڭاي كۆكىرىپ كەتمەيدۇ .

8 . چالا نان . ئۇننىڭ كېپەك ياكى يارمىسى ئايرىلماي ياققان نان . بۇ نان ئادەتتە ھەزىم قىلىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئالاھىدە يېقىلىدۇ . بۇ نان بەزى يەرلەردە «جۆۋەندە» ، «قوشۇقلۇق نان» دەپ ئاتىلىدۇ ھەمدە مۇنداق يېقىلىدۇ : مەلۇم نىسبەتتە ئاق ئۇن بىلەن قوناق ئۇنى ياكى كۆممىقوناق ئۇننى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭغا خېمىر-تۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۆزۈپ تاۋلاپ ، نان ئېچىپ يۈزىگە ئۇششاق توغرالغان پىياز سۈركىلىدۇ . قىزىتقان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، داپخۇننى ئېتىپ ، تونۇرنى دۇملەپ سىڭدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ .

9 . زاغرا . خاس قوناق ئۇنى بىلەن قىلىنغان نان «زاغرا» دەپ ئاتىلىدۇ . زاغرا ئۈچۈن كۆممىقوناق ياكى ئاق قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ . ئۇن قىزىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر سوۋۇغاندا ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بىرەر سائەت بولدۇرۇلىدۇ ، ئاندىن زۇۋۇلا ئۆزۈپ ئاق ئۇنغا دومىلىتىپ ، گىرۋىكى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىن قىلىپ نان راسلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىپ جۆۋەندە نانغا ئوخشاش قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ . زاغرا تونۇردا ئۆزۈنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . زاغرىنىڭ خېمىرىنى يۇغۇرغاندا ئۇششاق توغرالغان پىياز ، مانتا

لىپ ، ئوتنى يەلپۇپ يېلىنجىتىدۇ . گىردىنىڭ يۇزى قولغا چاپلاشماي-
دىغان دەرىجىدە قىزىشقاندا خۇي يېگەن بولىدۇ ۋە تونۇردىن قومۇرۇپ
داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .

5 . گۆشنان . گۆشنى ئۇششاق توغراپ ، ئۇنىڭغا ئۇششاق توغ-
رالغان باش پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ
قىيما تەييارلىنىدۇ . خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ئازراق
تىندۇرغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، زۇۋۇلىنىڭ گىرۋىكە-
نى نېپىز ، ئوتتۇرىسىنى بىرئاز قېلىن قىلىپ ، بىر چوڭ ، بىر
كىچىك جىلتا تەييارلىنىدۇ . چوڭ جىلتىغا قىيما تەكشى يېيىتىلىدۇ .
ئۈستىگە كىچىك جىلتا يېپىلىپ ، چوڭ جىلتىنىڭ گىرۋىكىنى ئارقە-
غا ياندۇرۇپ پۈكۈلۈپ نان تەييارلىنىدۇ . ئاندىن تاۋا ياكى قازانغا
ياغ قۇيۇپ نان ئۇرۇپ - چۆرۈپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا
ھەربىر گۆشنانىنى پىچاق بىلەن پارچە - پارچە قىلىپ توغراپ ،
لېگەنگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرىدۇ . بۇ خىل نان شورپىلىق ،
تەملىك ، يۇمشاق بولۇپ ، تولىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ .

6 . ھەمەك نان . بۇ نان «چوڭ نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى نانلىرىدىن بىرى . بۇ نان كۆپىنچە ھېيت-
لاردا ، تويلاردا داستىخانغا دەستىلەپ قويۇلۇپ ، ئۈستىگە ئۇششاق
ياغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ . ئۆزى قاتتىق بولىدۇ . لېكىن چايغا سالسا
تېز ئېرىيدۇ ، يېيىشلىك بولىدۇ .

ھەمەك نان مۇنداق يېقىلىدۇ : نانىنىڭ خېمىرى چىڭراق يۇغۇرۇ-
لىدۇ . ياخشى ئىشلەپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، چوڭلۇقىنى چوڭراق
ئەلگەكتەك قىلىپ تەييارلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرغا تۇز سېپىپ
ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، نانىنى گەزنىگە تەكشى قويۇپ يېقىپ ، سىڭدۇرۇپ
پىشۇرۇلىدۇ .

7 . توقاچ . توقاچ ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئالاھىدە تۈرى . مەھمۇد
قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم ، 464 - بەت) دا
«توقاچ» دېگەن سۆزنى بۇ سۆز «توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى
«توق» سۆزىدىن ياسالغان . «چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» دەپ
چۈشەندۈرگەن .

داق تەييارلىنىدۇ : گۆش ئۇششاق توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق توغرالغان قۇيرۇق ياغ ، توغرالغان باش پىياز ، سوقۇلغان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ . قۇۋۇەتسىز تۇز سۇيى بىلەن پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، ياخشى ئىشلەپ تىندۇرۇلىدۇ . زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، پۇزا بىلەن جىلتا ئېچىپ جىلتىغا قىيما سېلىپ ئۇزۇنچاق تۆت بۇرجەك قىلىپ سامسا تۇگۈلىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۇيى سېپىپ ، ئوتنى ئوتتۇرىغا يىغىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . تۇگۈلگەن سامسىنىڭ يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ ، سامسىنىڭ تۇگۈلگەن تەرىپىنى تونۇرغا يېقىپ ، ئۇستىگە ئازراق سۇ ئۇرۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ ، ئون مىنۇتقا قەدەر خۇيلىنىدۇ . خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋېتىپ ، سامسىنىڭ يۇزى قىزارغان چاغقا قەدەر پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن مەخسۇس چۆمۈچ بىلەن ئاۋايلاپ قومۇرۇلىدۇ . بۇنداق سامسا ناھايىتى مەززىلىك ۋە تەملىك بولىدۇ . چىشلىگەن ھامان شۇرىدە مېيى ئېقىپ تۇرىدۇ .

6 . پولۇ

پولۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . ئەزىز مېھمانلار ئۆچۈن بۇ تاماق قىلىنىدۇ ، شۇنداقلا توي - تۆكۈن ، ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق مەرىكىلەردە مېھمانلار مۇشۇ تاماق بىلەن ئۇزىتىلىدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرى بۇ تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ قىلىپ يەيدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى ، شېپالىق رولىمۇ ناھايىتى كۆپ .

بۇ تاماق لېگەنگە ئۇسۇلۇپ قول بىلەن يېيىلىدۇ . پولۇ يېگەندە قېتىق ۋە تۇرۇپ ، پەمىدۇر ۋە لازا بىلەن قىلىنغان سوغۇق سەي بولسا تاماق تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . پولۇ قانچە مايلىق ئېتىلسىمۇ كۆڭلگە تەگمەيدۇ . پولۇنىڭ خۇرۇچى ياغ ، گۆش ، گۈرۈچ ، سەۋزە ، پىياز ، تۇزدىن ئىبارەت . بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ .

سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ ، پىياز توغرىلىدۇ ، پولۇغا بېسىلىدىغان گۆش پارچىلىنىدۇ ، گۈرۈچ ئىككى - ئۈچ قېتىم يۇيۇ-

كاۋسى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلسا زاغرا تېخىمۇ يېيىشلىك ۋە مەززە-لىك بولىدۇ .

10 . قاتلىما . قاتلىما ئۇيغۇر نانلىرىدىن ئالاھىدە بولغان بىر تۈر . مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم ، 672 - بەت) دا «قاغۇرغان» دېگەن سۆزنى «ماي بىلەن يۇغۇرۇپ ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان» دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇ قاتلىمىنىڭ ئۇيغۇر نانلىرى ئىچىدە ئۆزۈن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

قاتلىما مۇنداق يېقىلىدۇ : خېمىر يۇغۇرۇپ ، خېمىر تېندۇرۇل-غاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن يۇقا يېيىلىدۇ . ئاندىن يېيىلغان خېمىر-غا كۆيدۇرۇلگەن قۇيرۇق ماي ياكى ئەبجەش ماي سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن خېمىر تۇرۇلۇپ تۇرمە قىلىنىدۇ . تۇرمىنى تولغاپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇل-دۇ ، ھەربىر زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان ھالىتىگە كەلتۈرۈل-دۇ . ئاندىن قىزىق تونۇرغا يېقىلىدۇ ياكى دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدۇ . كۆپىنچە ئائىلىلەردە قاتلىما قازاندا ياكى تاۋىدا ياغدا ئۆرۈپ - چۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ . تونۇر قاتلىمىسى يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرى قاتلىمىنىڭ ئارىسىغا كۆيدۈرۈلگەن پىياز قىيمىسى ئېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ .

قاتلىمىنىڭ يەنە «گۆش قاتلىمىسى» دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىمۇ بار . بۇنىڭ خېمىرى يۇقىرىقى قاتلىمىنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنى-دۇ . خېمىر ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك چوڭ ھەم نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆش ، نېپىز چانالغان پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۇزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قىيما سېلىپ تۇرمە تۇرۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ ، زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان تەييار-لىنىدۇ . بۇ خىل قاتلىمىنى تونۇرغا يېقىپ پىشۇرسىمۇ ، قازاندا ياكى تاۋىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ . قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى : خېمىرى قاتـ-ماۋاتلاپ بولىدۇ . يۇمشاق ، يېيىشلىك ، سىڭىشلىك بولىدۇ .

5 . سامسا

سامسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . ئۇ مۇ-

ياپىلاق توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا تۇخۇم ، يۇمشاق چاناڭغان پىياز ، بىر ئاز ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ بىرەر سائەتچە دۇملەپ قويۇلىدۇ . ئاندىن گۆش ھەم ياغ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ . كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر ياكى ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ ، چوغ بولغاندا زىخنى كاۋاپدانغا تىزىپ ، ئۇۋاق لازا ، زىرە ، تۇز سەپسەپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ يۇمشاق بولىدۇ ھەم «قۇۋۋەت دورىسى» سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ .

2 . قېرىن كاۋىپى . بۇ خىل كاۋاپ ئۈيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ھاياتى باشلانغان دەۋرلەردە پەيدا بولغان . ئالدى بىلەن پاكىز قوم ئۈستىگە سۆكسۈك ، توغراق ئوتۇنى قالىنىپ قوم قىزدۇرۇلىدۇ . قوم قىزىغاندىن كېيىن ، قۇمنىڭ ئارىسىغا تەييارلانغان قېرىن كۆمۈلىدۇ . قېرىن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي (قوزا ياكى ئوغلاق) ئۆلتۈرۈلۈپ ، گۆش سۆڭەكتىن ئاجرىتىلىدۇ . گۆش پارچىلىنىپ ، ئۇنىڭغا تۇز ، سامساق ، پىياز ، قارىمۇچ ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆلـ تۈرۈلگەن مالنىڭ قورسىقى كېچىكرەك ئېچىلىپ ، يۇيۇپ تازىلانغانـ دىن كېيىن ، تەييارلانغان گۆش قېرىنغا تىقىلىپ ، قېرىننىڭ ئېچىلـ غان يېرى تىكىلىدۇ . ئاندىن قوم ئۈستىدىكى چوغ قايرىلىپ قۇمنى ئېچىپ ، قېرىن كۆمۈلىدۇ . قوم ئۈستىگە چوغ دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ . قېرىن قوم ئىچىدە ئىككى ـ ئۈچ سائەت تۇرغاندىن كېيىن پىشىدۇ . قېرىننى يېرىپ گۆش يېيىلىشكە باشلايدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دالادا — چارۋا بېقىلغانلىقتىن يەردە قىلىنىدۇ .

3 . تونۇر كاۋىپى . بۇ خىل كاۋاپ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي ئۆلتۈرۈلۈپ ، تېرىسى سويۇلۇپ ، باش ۋە پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشـ لىنىدۇ . قورسىقى كېچىكرەك يېرىلىپ ، قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، ئىچى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقىلىپ ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن قوي بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ . تونۇر ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن ، ئوتنىڭ چوغى ئېلىپ تاشلىنىدۇ ، تونۇرنىڭ داپخۇنى چىڭ ئېتىلىدۇ ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپـ نى تۆۋەنگە قارىتىپ تىكلەپ تۇرغۇزۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھور چىقـ مايدىغان دەرىجىدە ھىم ئېتىلىدۇ . بىر يېرىم سائەت ئوتتا قاقلىنـ دۇ . گۆش قاقلىنىپ سېرىق رەڭگە كىرگەندە پىشقان بولىدۇ . گۆش-

لۇپ ، ئىلمان سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ . قازانغا ياغ قويۇلۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن ، تۇز سۇيى بىلەن داغلىنىدۇ . ئاندىن قازانغا گۆش ، پىياز سېلىنىپ قورۇلىدۇ . ئاندىن قەلەمچە قىلىنغان سەۋزە سېلىپ قورۇلىدۇ . سەۋزە قورۇلغاندىن كېيىن مەلۇم نىسبەتتە سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . ئاندىن گۆشنى سۆزۈپ ئېلىۋېلىپ سۇغا گۈرۈچ سېلىنىدۇ . قازان دۆلىنىش ئالدىدا ، ئېلىپ قويۇلغان گۆش بىسىلىپ يېگىرمە - يېگىرمە بەش مىنۇت ئەتراپىدا پولۇ ئاستا ئوتتا دۆلەنسە پىشىدۇ .

پولۇغا ئادەتتە قوي گۆشى ، كالا گۆشى ، سۇرلەڭەن گۆش ، توخۇ گۆشى ، غاز گۆشى ، قېزا قاتارلىقلار بېسىلىدۇ . بەزى يەرلەردە بولسا بېھى ، قوغۇن قېقى ، كىشمىش ئۇزۇملەرمۇ بېسىلىدۇ . پولۇ ئۇچۇن كۆپىنچە ئەبجەش ياغ ئىشلىتىلىدۇ . تەملىك بولىدۇ ، دەپ خاس قوي يېغى ئىشلىتىلمەيدۇ .

پولۇنىڭ «بەتتە» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۇرى بار . بۇنىڭ پولۇغا ئوخشاشمايدىغان يېرى ، ئۇنىڭغا گۆش بېسىلمايدۇ ، گۆش ئورنىغا قورۇلغان سەي قۇيۇپ يېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆرۈك غورا بولغاندا ، قورۇماقچى بولغان سەيگە غورا ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇ خىل سەي ئاچچىق - چۇچۇك بولىدۇ . بۇ خىل سەي ئارىلاشتۇرغان پولۇ ناھايىتى يېيىشلىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ .

7 . كاۋاپ

ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ (ئوۋچىلىق دەۋرىدىن تارتىپ) ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى ئۇچۇن ، كاۋاپ خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان . كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي دەرىجىلىك تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى . ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، كاۋاپنىڭ تۇرىمۇ كۆپەيىپ باردى . ھازىر ئۇيغۇر دولانلىرىدا كاۋاپنىڭ بىرقانچە تۇرى بار .

1 . زىخ كاۋاپ . بۇ كاۋاپنىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۇرى . بۇنىڭغا يېڭى گۆش ئىشلىتىلىدۇ . گۆش ھەم قۇيرۇق ياغ باش بارماق چوڭلۇقىدا

7 . بېلىق كاۋىپى . بۇ كاۋاپ دولان ۋە تارىم بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ، يەنى بېلىق چىقىدىغان يەرلەردىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تاماق تۈرلىرى-دىن بىرى . ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىنى مۇشۇ كاۋاپ بىلەن مېھمان قىلىدۇ . شۇنداقلا مۇشۇ رايونلاردا بازار كۈنلىرى مەخسۇس بېلىق كاۋىپى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار ھازىرمۇ بار . بېلىق كاۋىپى مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن بېلىقنىڭ قاسىرىقى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ . قاناتلىرى ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، يۇيۇپ تازىلىنىدۇ . تازىلانغان بېلىق بويىدىن ئىككى قىلىنىپ ، تۆز سۈيىگە چىلاپ قويۇلىدۇ . ئاندىن يۇلغۇندىن ياسالغان ئىككى تال ئۇزۇن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئوتتۇن قالاپ چۈشۈرۈلگەن چوغقا يىراق تۇتۇپ ، پات - پات ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا ساپسېرىق بولىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ مەززىلىك بولىدۇ . قىلتىرىقلىرى ئۇۋېلىپ تۇرىدۇ . ھازىر مۇشۇ خىلدا تەييارلانغان بېلىق دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدىغان بولدى .

8 . ئوغلاق كاۋىپى . بۇ دولانلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ھەم ئۆزلىرى چوڭ كۆرگەن كىشىلەرگە ، مېھمانلارغا تەييارلايدىغان كاۋاپ-لارنىڭ بىرى . ئۇ قىرقىلمىغان ئوغلاق گۆشى تونۇردا پوتۇن پېتى پىشۇرۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ . تەمى ياخشى ، قۇۋۋەتلىك بولىدۇ . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كاۋاپلاردىن باشقا ، ئۇيغۇر دولانلىرىدا يەنە جىگەر ، بۆرەك ، تال قاتارلىقلارنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ ، كاۋاپلاندا پىشۇرۇپ يەيدىغان (خۇرۇچلىرى زىخ كاۋاپنىڭ خۇرۇچلىرىغا ئوخ-شاش) كاۋاپ تۇرلىرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپلارمۇ ناھايىتى مەززىلىك ، تەملىك بولىدۇ . لېكىن پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا باشقا كاۋاپ تۇرلىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەرلىرىمۇ بار . ئېيتايلى ، تالنى كاۋاپ قىلغاندا بۇ توغرالمايدۇ . ئارىسىنى يېرىپ ئىچىگە چاۋا ياغنى تىقىپ يارغان يەر يېپ بىلەن تىكىۋېتىپ پىشۇرۇلىدۇ . جىگەر كۆزىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋەت-ىنى ئاجىزلاپ كەتكۈچىلەرگە پايدا قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ قېنىنى پوتۇنلەي قاچۇرۇۋەتكەندە شىپالىق رولى قالمايدۇ ، شۇڭا ئۇ چالا پىشۇرۇلىدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرىدا ئۆردەك ، غاز ، توخۇ ، كەپتەر ، ياۋا

نى تونۇرغا سېلىشتىن بۇرۇن تۇخۇمنىڭ سېرىقى ، تۇز ، سوققان زەرچۆچە ، زىرە ، قارىمۇچ ۋە ئاق ئۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇپ، قوچۇپ ، گۆشنىڭ يۇزىگە سۈركىلىدۇ . بۇنداق قىلغاندا كاۋاپقا تەم كىرگۈزىدۇ ھەم گۆشتىكى ياغنىڭ ئېقىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ . پىشقان كاۋاپ مېھمان ئالدىغا يا پۇتۇن ھالىچە ، يا پارچىلاپ تارتىلىدۇ . تونۇر كاۋىسىنىڭ قوينىڭ پەش گۆشىنى شاكىرابقا چىلاپ ، قىزىق تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان تۇرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپمۇ ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ .

4 . قازان كاۋىپى . بۇ «قورۇما كاۋاپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كاۋاپدان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا قىلىپ يېيىلىدۇ . گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ ، قازانغا قۇيۇلغان ياغ ئوبدان قىزىغاندا گۆشنى سېلىپ ئوبدان قورۇپ قىزارتىلىدۇ . بۇنىڭغا ئۇۋاق تۇز ، ئۇۋاق قىزىل لازا ، سوقۇلغان زىرە سېلىنىدۇ . گۆش قورۇلغاندا قازانغا سۇ قۇيۇلمايدۇ .

5 . قىيما كاۋاپ . قىيما كاۋاپ ئۇچۇن زىخ كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق بولمىغان گۆش ئىشلىتىلىدۇ . گۆش يۇمشاق چانىلىدۇ . ئاندىن گۆشكە تۇخۇم ، تۇز ، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ . قىيما كۇمىلاچ قىلىنىپ زىخقا ئوتكۇزۇلىدۇ . كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر قالىنىدۇ . كۆمۈر كۆيۈپ چوغ بولغاندا ، كاۋاپدانغا زىخ تىزىپ ، ئوستىگە يۇمشاق تۇز ، ئۇۋاق لازا ، زىرە سېپىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپنىڭ گۆشى يۇمشاق ، يېيىشلىك بولىدۇ . ئاشقازاننى قۇۋۇتلەيدۇ .

6 . تاۋا كاۋىپى . بۇ خىل كاۋاپ ئۇچۇن ، گۆش سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا ياپىلاقلاپ توغرىلىدۇ . چانالغان پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچلارنى گۆشكە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ ، 10 ـ 20 مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ . تاۋا ئوبدان قىزىتىلىپ گۆشنى ئۇنغا مىلەپ تاۋىغا تىزىپ ، ھەر ئىككى تەرەپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقان كاۋاپنى تاۋىدىن ئېلىپ توغراپ ، ئوستىگە سوققان لازا ، تۇز سېپىپ تەخسىگە ياكى نان ئوستىگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپنىڭ تېشى چوروك ، ئىچى يۇمشاق ، تەملىك ، يېيىشلىك بولىدۇ .

ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇچەينىڭ چوڭ بېشىدىن قىيما ۋارونكا بىلەن ياكى قول بىلەن ئۇچەيگە قويۇپ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇچەينىڭ ئىككى ئۇچى باغلىنىپ ئاۋايلاپ قازانغا سېلىنىدۇ . ھېسىپىنىڭ گۈرۈچى يېرىم پىشقاندا بىرقانچە يەرگە يېڭنە سانجىپ ئۇچەيدىكى سۇ ياكى ھور چىقىرىۋېتىلىدۇ . ئۇچەيگە قىيما بەك چىڭ تېقىلماسلىقى لازىم ، بولمىسا پىشماي تۇرۇپ يېرىلىپ كېتىدۇ . ئۆپكە - ھېسىپكە قوشۇپ ، تىرىپى پاكىز قىرىۋېتىلگەن قېرىنىنمۇ بىللە پىشۇرىدۇ . ھەممىسى پىشقاندىن كېيىن لېگەنگە توغراپ ئېلىنىپ مېھمان ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا ئۆپكە - ھېسىپ قۇيۇش بىر خىل ئېرەملىك ھادىسە ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئۆپكىنى قانسىراتقاندا ئۇستىگە داستىخان يېيىپ قويۇلىدۇ ھەمدە ئۆپكىنى قانسىرىتىۋاتقان ياكى قۇيۇۋاتقاندا ئۆيگە بالىلارنىڭ كىرىپ - چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ . مۇشۇ ئادەت تۇيۇقسىزدىن ھەممە كىشى ئۆپكە قۇيالمايدۇ . يۇرت - مەھەللىلەر ئىچىدە ئۆپكە قۇيۇشنى ئۇدۇم قىلغان مۆتىۋەر ئايالىلار بولۇپ ، ئۇلار ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدۇ . بۇنداق ئەقىدە ئېھتىمال ئۆپكە - ھېسىپ قۇيۇش باشقا خىلدىكى تائاملارنى تەييارلاشقا قارىغاندا مۇرەككەپ تېخنىكىلىق ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك .

9 . لەڭمەن

لەڭمەن ئۇيغۇر دولانلىرى ياخشى كۆرىدىغان ، قىزىقىپ يەيدىغان تاماقلىرىنىڭ بىرى . شۇڭا ئۇيغۇرلار لەڭمەننىڭ خېمىرى ئوخشىسا ئېشى ئوخشايدۇ دەپ ، خېمىرغا ئالاھىدە ئىشلەيدۇ ۋە خېمىر يۇغۇرۇشنى پەسلىگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ .

خېمىر تەييارلاش : قىش كۈنلىرى لەڭمەن خېمىرىنى ئىسسىق سۇدا تۇزى كەم ، بوشراق قىلىپ يۇغۇرىدۇ . ئەتىيازدا ، كۈزدە ئىلمان سۇدا تۇزىنى مۇۋاپىق قىلىپ ئوتتۇراھال يۇغۇرىدۇ . يازدا سوغۇق سۇدا تۇزىنى ئۆتكۈزۈپ چىڭراق يۇغۇرىدۇ . يۇغارغان خېمىرنى پورەك ئۆرلىگىچە ئىشلەپ بىر ئاز تىندۇرۇپ ، چوڭ ياكى كىچىك پىلتە

توشقان قاتارلىقلارنى ۋە ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئادىتىمۇ بار .

8 . ئۆپكە ـ ھېسىپ

ئۆپكە ـ ھېسىپ — ئۇيغۇر دولان تائاملىرىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىرنەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان . بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ .

1 . ئۆپكە . ئالدى بىلەن قېرىندىن ئۆپكە ئاغزى (قېرىننىڭ بۆكى) كېسىۋېلىنىپ ئۆپكە كانىيىنىڭ ئۈچىغا تىكىلىدۇ . ئاندىن ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە سۈزۈك سوغۇق سۇ ماڭغۇزۇلۇپ ، ئۆپكە ئاغزى بوش مۇجۇپ بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە تومۇرلىرىدىكى قان سۇ بىلەن ئۆپكە تۆشۈكچىلىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، ئۆپكەنىڭ تومۇرلىرى ئېچىلىدۇ ـ دە ، ئۆپكە ئاپئاق ئاقىرىدۇ . بۇ «قانسىرىتىش» دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە خېمىر يۇغۇرۇلۇپ سۇزۇك سۇغا چىلاپ مۇجۇلىدۇ . ئۇنىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ . ئاندىن ئۇن شىرنىسى داكا بىلەن ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇن سۈيىنىڭ تۈز تەمىنى تەڭشەپ ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە ماڭغۇزۇلىدۇ . ئۇن سۈيى ماڭدۇرۇلۇۋاتقاندا ياكى ئاخىرىدا ئۆپكىگە بىر جىڭدەك سۇ يېغى ماڭغۇزۇلىدۇ . شۇنداقلا بىرەر تۇخۇمنى چېقىپ ماڭدۇرۇۋەتسىمۇ بولىدۇ . ئاخىرىدا شىرنىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىر تېلىپىگە سوققان لازا ، جىگەر ياكى گۆش قىيمىسى قوشۇپ ئۇنى ئۆپكە ئاغزىغا توشقۇزۇپ ئاغزىنى بوغۇپ ئۆپكە بىلەن بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ «مەنجىك» دەپ ئاتىلىدۇ . قۇيۇلۇۋاتقان ئۆپكىنىڭ بىرەر يېرى تېشىلىپ كېتىپ ئۇ يەردىن ئۇن سۈيى چىقىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلسە تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇ يەرنى داغلىۋەتسە توختاپ قالىدۇ .

2 . ھېسىپ . قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيى تەتۈر ئۆرۈلۈپ تۈز سۈيى بىلەن پاكىز يۇيۇلىدۇ . ئاندىن جىگەر ، يۈرەك ، چاۋا ياغ ، گۆش ، سەۋزىلەر ئۇششاق توغرىلىپ ئۇنىڭغا زىرە ، قارىمۇچ ۋە پاكىز يۇيۇلۇپ ئىسسىق سۇغا چىلاپ قويۇلغان گۈرۈچ سېلىپ ، سۇ قۇيۇپ

داستىخانغا سامساق ئارىلاشتۇرۇلغان ياغ لازا ، ئاچچىقسۇ ئايرىم كەلتۈرۈلىدۇ . خالىغانلار سىلىپ يەيدۇ . ئاشتىن كېيىن ، بىرئاز ئاش سۇيى ئىچىش قەدىمىي ئادەت .

كەسكەن لەڭمەن : خېمىرنى چىلاك يۇغۇرۇپ يېيىپ ، چوكا كەڭ-لىكىدە كېسىپ پىشۇرىدۇ . كۆپرەك كىشىلەر تاماقنى قىزىق ياكى سۇغا سالماي يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ . بۇ خىل ئاشنىڭ سېيى سۈلۈق قورۇلۇپ ، سەيلەر ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ .

ياغ لازا ھەممىگە ئورتاق ، لېكىن ئۇيغۇرلار ياغ لازىغا سامساق سالىدۇ . سەۋەب ، لازا يەللىك ، سامساق يەل يېگۈچى ، ئىككى-سى ئارىلاشقاندا ، تەم تەڭشىلىش بىلەن تاماققا لەززەت كىر-گۈزىدۇ .

10 . مانتا

مانتا ئۇيغۇر دولانلىرى سۆيۈپ يەيدىغان ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلە-رىنىڭ بىرى . مانتىنىڭ بولاق مانتا ، پېتىر مانتا ، ئاشمانتا ، كاۋا مانتىسى ، شېكەر مانتىسى دېگەندەك تۈرلىرى بار .

1 . بولاق مانتا . ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سىلىپ تۇزىنى كەم قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئىسسىق جايغا قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . گۆش دادۇر چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ (گۆش بولمىغاندا جىگىردەك توغرالسىمۇ بولە-دۇ .) يەنە بەسەي ، كۆدە ، كاللەكبەسەي ، ماش ئۇندۇرمىسى قاتارلىق كۆكتاتلاردىن بىرىنى ياكى ئىككى تۈرىنى ، شۇنداقلا پىيازنى يۇيۇپ ، توغراپ ، گۆشكە ئارىلاشتۇرۇپ بىرئاز سۇ يېگۈزۈپ ، يەنە بىر ئاز ياغ مىجىپ ، ئاندىن سوققان كاۋاۋىچىن ، زىرە ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . بولاق مانتىنىڭ قىيمىسى كۆپرەك گۆش بىلەن پىياز-دىن تەييارلىنىدۇ . ئاخىرىدا بولدۇرۇلغان خېمىرغا ئازراق شۇلتا ياكى سودا ئارىلاشتۇرۇپ چەيلەپ ، زۇۋۇلا ئۈزۈپ قول بىلەن جىلتا ئېچىلىدۇ . جىلتىغا قىيما سىلىنىپ مانتا تۈگۈلىدۇ . مانتا قاسقان ياكى جىمبىلدە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل مانتا ياغ لازا ، ئاچچىقسۇغا مىلەپ يېيىلىدۇ . بولاق مانتا ناھايىتى يۇمشاق ۋە يېيىشلىك بولىدۇ .

2 . پېتىر مانتا . قوينىڭ سېمىز لوق گۆشى قوناقتەك ئۇششاق

قىلىدۇ . چوڭ پىلتە ئۇچۇن ئالمىدەك ئۇزۇپ پىلتە قىلىپ ئىككى قول ئارىلىقىغا ئىلىپ ئېشىپ ، ئاشتاختا ياكى لېگەنگە ماي سۈزۈپ چوڭگىلىتىپ يۆگەپ ، قاتمۇقات ماي سۈزۈيدۇ . پىلتىنى ئالدىغان چاغدا ، پىلتىنىڭ بىر ئۇچىنى ئوڭ قولىدا تۇتۇپ تارتىپ ، سول قولدا لېگەندىن ئاجرىتىپ ، سوزۇپ تاشلايدۇ . سوزىدىغان مەزگىلدە ، پىلتە ئۇچىنى سول قولدا تۇتۇپ ئوڭ بىلەككە يۆگەپ ، سول بىلەكتىن ئۆتكۈزۈپ پىلتە تۇگىگەندە غۇلاچنى سوزۇپ ، سوزۇلغان ئاشنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئۇنغا تەگكۈزۈپ پەشخۇنغا ئورۇپ ئىنچىكلەيدۇ . ئاندىن تېز قاياناۋاتقان قازانغا سېلىپ ، چاپلاشماسلىقى ئۈچۈن چوكا سېلىپ ئىلەشتۇرۇپ قويىدۇ . پىشقاندا ، سۈزۈپ ، سۈزۈك سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ .

كىچىك پىلتە قىلغاندا ، چوڭ ياڭاقتەك خېمىر ئۇزۇپ ، ئىككى قول ئالىقىنىدا دۇگىلىتىپ ، پىلتىنى 20 ـ 25 سانتىمېتىر سوزۇپ ، ياغلانغان لېگەن ياكى پەشخۇنغا قات ـ قات قىلىپ تىزىپ ، ھەربىر قېتىغا ماي سۈرىدۇ . سوزۇش ۋاقتىدا پىلتىنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئىككى قولدا تۇتۇپ ، دادىل غۇلاچ كېرىپ سوزىدۇ . ئاندىن ، ئىككى باشنى سول قولغا ئىلىپ ، ئوتتۇرىنى ئوڭ قول بىلەككە ئۆتكۈزۈپ يەنە سوزىدۇ ، تەكرار سوزۇپ ئىنچىكلىگەندە ، سول قولىدىن پوملاشقان خېمىرنى كېسىپ ئىلىۋېتىپ ، قازانغا سالىدۇ ، پىشۇرۇپ ئىلىپ ، سوغۇق سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ .

لەڭمەنىڭ سەي خۇرۇچى ئاساسلىقى ، گۆش ، ياغ ، سامساق ، پىياز ، سۇڭپىياز ، لازا ، شوخلا ، جاڭدۇ ، يېسۈملەك ، ياڭيۇ ، كاۋا ، ۋېچىن ، قارىمۇچ ، تۇز ، سوققان لازا ، ئاچچىقسۇدىن ئىبارەت . ئەمما قايسى خۇرۇچ بىلەن سەي قۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ شەرت ـ شارائىتى ۋە ئىختىيارىدا بولىدۇ .

ئادەتتە ، گۆشنى سوقا چىلانداك توغراپ ، قازاننى قىزىتىپ ، ياغ قۇيۇپ ، ياغ ئوبدان چوچۇگەندە گۆشنى سېلىپ سارغايغىچە قورۇپ ، تۇز سېلىپ ئۇستىگە نېپىز توغرالغان پىياز ياكى سۇڭپىياز ، سامساق ، كاۋا ، ۋېچىن سېلىپ ، شوخلا ۋە باشقا ئىختىيار قىلغان سەينى سېلىپ قورۇپ ، پىشقاندا ئۇستىگە قارىمۇچ سېپىلىدۇ .

دىغان ۋە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .
5 . شېكەر مانتىسى . ياڭاق مېغىزى پوستىدىن ئاجرىتىلىپ قوناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا توغرالغان قۇيرۇق ياغ ، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . خېمىرنى يۇغۇرۇش ، بولـ دۇرۇش ، جىلتا ئېچىش بولاق مانتىنىڭكىدەك بولىدۇ . جىلتىغا قىيمىدىن سېلىپ ، سوقمىچاق ياكى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تۆگۈپ قاسـ قانغا سېلىپ تېز ئوتتا پىرىم سائەت دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇ مانتا دولانلاردا كېيىنچە ئومۇملاشقان .

11 . ئۇگرە

ئۇگرە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق تۈرلىرىـ دىن بىرى . بۇنى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم ، 171 ـ بەت) دا «ئۇگرە» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھاتى بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ . ئۇ : «سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى . ئۇ چۆپتىن سۇلۇق ، لەززەتلىكرەك بولىدۇ» دەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئاق ئۇنغا ئىككى - ئۈچ تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، خېمىر چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ . ئاندىن خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ . ئاندىن بىر ئاز شامالدىتىپ ئىنچىكە ئۇگرە كېسىلىدۇ . قازانغا سۇ ئەكلىك گۆش سېلىپ قاينىتىپ شورپا تەييارـ لىنىدۇ . ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆشكە چانالغان باش پىياز ، تۇز ، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قازاندىكى شورپىغا تاشلىنىدۇ . بۇلار پىشاي دېگەندە ئۇششاق توغرالغان پەمىدۇر ، چامغۇر (تۇرۇپ بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىدۇ . 5 ـ 10 مىنۇتتىن كېيىن قازانغا ئۇگرە سېلـ ىنىدۇ . ئاش پىشىپ قاچىغا ئۇسۇشتىن بۇرۇن قازانغا يۇمغاقسۇت ياكى پىننە سېلىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . ئۇگرىگە ئاچچىقسۇ ياكى لازا قۇيۇلمايدۇ . ئۇنىڭ ئورنىغا ئازراق قارىمۇچ سېپىپ ئىچسە كۆپايە قىلىدۇ . ئۇگرە شورپىلىق ، تەملىك ، پۇراقلىق بولۇشتىن تاشقىرى ، يەنە سىڭىشلىك بولىدۇ . بۇ خىل تاماق مېھماـ لار ئۈچۈنمۇ تەييارلىنىدۇ .

توغرىلىدۇ (ئەگەر گۆش ئورۇق بولسا ، بىر ئاز قۇيرۇق ماي ئارىلاش-تۇرۇلىدۇ) . بۇنىڭغا بىرئاز سۇ قۇيۇپ ، سۇ يېدۇرۇلىدۇ . ئاندىن شىلىنىپ چانالغان پىياز ، تۇز ۋە سوقۇلغان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . چىڭ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن زۇ-ۋۇلا ئۇزۇلىدۇ . زۇۋۇلا پۇزا بىلەن چېتى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىن-راق جىلتا ئېچىپ قىيما سېلىپ تۇگۇلىدۇ . قاسقان ياكى جىمبىلنى مايلاپ مانتىنى قاسقانغا تىزىپ ، قاسقانىنى ھەم يېپىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مانتا ئون بەش مىنۇتتىلا پىشىدۇ . مانتا پىشقاندا تاۋاققا ياكى قاسقانغا سېلىنغان ئاق نان ئۈستىگە ئېلىپ ، ئۈستىگە بىرئاز سوققان قارىمۇچ سېپىلىدۇ . بۇ خىل مانتا ناھايىتى شورپىلىق ، قۇۋۇەتلىك بولۇپ ، بەدەنگە قۇۋۇەت بېرىدۇ .

3 . ئاشمانتا (ئاشمانتا دېگەنلىك ، ئۈستىگە پېتىر مانتا بېسىلغان پولۇ دېگەنلىك) . ئالدى بىلەن پېتىر مانتا تەييارلىنىدۇ . بۇنىڭ ئېتىلىشى ئادەتتىكى پېتىر مانتىنىڭ ئېتىلىشىگە ئوخشاش بولىدۇ . لېكىن بۇ خىل مانتىنىڭ زۇۋۇلىسى كىچىكرەك ئۇزۇلۇپ ، كىچىك-رەك تۇگۇلىدۇ . پولۇنىڭ ئېتىلىشىمۇ ئادەتتىكى پولۇنىڭ ئېتىلىشىگە ئوخشاش بولىدۇ . پولۇنى دۇملەش ۋاقتىدا ، تۇگۇلگەن پېتىر مانتىنى گۇرۇچ ئۈستىگە تىزىپ يېرىم سائەتچە دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ . مانتە-نىڭ پىشىپ ئۆتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دەققەت قىلىنىدۇ .

4 . كاۋا مانتىسى . بۇ تاماق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلە-رىدىن بىرى بولۇپ ، مۇنداق ئېتىلىدۇ : مانتا كاۋىسىنىڭ پوستى ئاقلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۇرۇق ۋە لەشلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . كېيىن قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ . يەنە چاۋا ياغ ۋە پىياز توغراپ ، ئۇنىڭغا سوققان زىرە ، تۇز ۋە داغلانغان ياغ قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاق ئۇندا چىڭ قىلىپ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، قول بىلەن بېسىپ ياپىلاقلاپ پۇزا بىلەن ئوتتۇرىسىنى قېلىنراق ، چەتلىرىنى نېپىزرەك قىلىپ جىلتا ئېچىپ قىيما سېلىپ تۇگۇلىدۇ . قاسقاندا يېگىرمە مىنۇتقا قەدەر تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىلدا پىشۇرۇلغان مانتىنىڭ كاۋىسى تىرىك ، تەمى ئۇزگىچە بولىدۇ . كاۋا مانتىسى ئۇيغۇر دولان دېھقانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرە-

ئەمدى بىخ سۈرۈشكە باشلىغاندا ئۇنى تېرىپ تۇغقانلىرىغا ، يېقىن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە ياكى قولۇم ـ قوشنىلىرىغا «يېڭىلىق تۇـ تۇش» ئادىتى يېزا ـ قىشلاقلاردا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . «يېڭـ لىق تۇتۇلغان» كۆك بەدىلىگە «يېڭىلىق» نى قوبۇل قىلغۇچى «يېڭـ لىق» نى تۇتقان كىشىگە ئەھۋالغا يارىشا سوۋغات بېرىدۇ .

14 . چۆپ

چۆپ (تۇتماچ) — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇتىۋەر تاماقلـ رىنىڭ بىرى . ئۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . بۇنى مەھمۇد قەشقەرى «تۈر كىي تىللار دىۋانى» (I تۇم ، 590 ـ بەت) دا «تۇتماچ» دېگەن سۆزگە ھەم (III تۇم ، 599 ـ بەت) «چاۋلى» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھلاردىن بىلگىلى بولىدۇ . ئۇ «بۇ تاماق قۇۋۇەت بېرىپ ، يۇزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ شورپىسـ نى ئىچىدۇ» دەپ يازغان . ھازىر ئۇيغۇر خەلقىدە چۆپنىڭ «نېرىن چۆپ» ، «ئاتۇش چۆپى» ، «نانچۆپ» دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

1 . نېرىن چۆپ . بۇ پىشۇرۇلغان خېمىر ۋە گۆشنى ئۇششاق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاماق .

بۇ تاماق ئاساسەن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : سېمىز گۆش پىشۇرۇـ لىدۇ . قازان قاينىغاندا شورپا سورۇلۇپ تۇرۇلىدۇ . شورپا پىشقاندا ئۇنىڭ يۈزىدىن بىر قاچىغا ئېلىپ قويۇلىدۇ . پىشقان گۆش قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن نېپىز ھەم ئۇزۇنچاق قىلىپ توغرىلىدۇ (شارائىتى يار بەرسە ، قوي گۆشى ئورنىغا قېزا ئىشلىتـ لىدۇ) . خېمىرنىڭ سۇدا ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ئۇنغا مەلۇم مىقداردا تۇخۇم چېقىپ ، تۇزنى ئۆتكۈزۈپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خې مىر تىنغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ ، بىرئاز شامالدـ تىپ ، ئاندىن 4 ـ 5 لىك ئۇزۇنلۇقتا ئۇگرە كېسىلىدۇ . ئۇگرە قازاندىكى شورپىدا پىشۇرۇلىدۇ . خېمىر پىشقاندىن كېيىن ، مىلىچـ لاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، چويلىدا سۈزۈۋېلىپ سوغۇق سۇدا چايقىلـ دۇ . خېمىر قاچىغا ئېلىنىدىغان چاغدا قازاندىكى شورپىدا قىزىتىلـ دۇ . باش پىياز ئۇششاق يالپاقداپ توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا سوققان قارـ

12 . چۆچۈرە

چۆچۈرە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئېسىل تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماقنى ئائىلىلەردە ئادەتتە قىلىپ يېيىشتىن تاشقىرى ، يەنە ئەزىز مېھمانلار بۇ تاماق بىلەن كۈتۈلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : سېمىز قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا باش پىياز چانىلىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن تۇز ، قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قېيما قىلىنىدۇ . ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ (خېمىرنىڭ ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خېمىرغا بىرەر تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇۋەتسە تېخىمۇ ياخشى) ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك يېيىلىدۇ . ئاندىن بۇنىڭدىن تۆت بۇرجەك جىلتا كېسىپ تەييارلىنىدۇ . جىلتىغا تەييارلانغان قېيما سېلىنىپ گۈلە قاق چوڭلۇقىدا توگۈلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ سۇيى مۇنداق تەييارلىنىدۇ . داغ سۇغا سۆڭەك تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ ياكى ئازراق چۆچۈرە قېيمىسى تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ . بۇنىڭغا ئۇشۇشاق توغرالغان تۇرۇپ ياكى چامغۇر تاشلىنىدۇ . سۇيى تازا پىشقاندا چۆچۈرە سېلىنىدۇ . ئاشنى قاچىغا ئۇسۇش ۋاقتىدا قازانغا ئازراق (مەيلى ھۆل ياكى قۇرۇتۇلغان بولسۇن) ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت) ، رەيھان ياكى پىننە سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ ئۇسۇلىدۇ . چۆچۈرە تەملىك ، لەززەتلىك ھەم قۇۋۋەتلىك بولىدۇ .

13 . كۆك چۆچۈرىسى

ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا ھەر يىلى ئەتىيازدا ، يېڭى ئۇنۇپ چىققان بېدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان . بۇ تاماقنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق : بېدە پاكىز تازىلىنىپ چانىلىدۇ . سقىپ سۇيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا كۆيدۇرۇلگەن قوي مېيى ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىپ ، چۆچۈرە تۇگۇپ سۇدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارقا ـ ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە ، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ سالامەتلىكىگە پايدا قىلىدۇ ، دەپ قارايدۇ . دېمىسىمۇ بېدىنىڭ شىپالىق رولى بولىدۇ . مۇشۇنداق كۈنلەردە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ . بېدە

تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئېرىتىلگەن قوي يېغىنى قازانغا سېلىپ ياخشى قىزىتقاندىن كېيىن قازانىنى ئوتتىن ئېلىپ ياغنى بىرئاز سوۋۇتۇپ ، قازانىنى يەنە ئوتقا قويۇپ ياغقا ئۇن سېلىپ قورۇلىدۇ . شېكەر ياكى قەنت قاينىق سۇدا ئېرىتىلىپ قورۇلۇۋاتقان ئۇنغا قۇيۇپ پات-پات قوچۇلىدۇ . سۇيى تۆگەپ پىشقاندا ياغ پۈتۈنلەي چەلگىپ ئوستىگە چىقىدۇ ، كىچىك مېۋە تەخسىلىرىگە ئېلىپ يۇمشاق نان ھالۋىغا مىلەپ يېيىلىدۇ . ھالۋا تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ ، تەبىئىتى ئىسسىق . شۇڭا ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن كىشىلەر بىرقانچە قېتىم ھالۋا ئېتىپ يېسە مەسىجەزى تەڭشىلىدۇ . بۇ تاماق دولانلاردا كېينىچە ئومۇملاشقان .

17 . پوشكال

پوشكال كۆپىنچە «ئەرۋاھ» لارنى يوقلاش ئۈچۈن ياغ پۈراتقاندا ھەمدە نەزىر ـ چىراغلاردا قىلىنىدۇ . پوشكال مۇنداق تەييارلىنىدۇ : ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ ، يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يەرگە قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن ، ئۇششاق ـ ئۇششاق زۇۋۇلا ئۈزۈپ پۈزا بىلەن نېپىز ئېچىپ ئوتتۇرىغا ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتقاندىن كېيىن ، پوشكالنى سېلىپ ، سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . پوشكال ناھايىتى يۇمشاق ، يېيىشلىك بولىدۇ . پوشكالنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشىمايدۇ . نەزىر ـ چىراغلار ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان پوشكال يالپاقراق ھەم چوڭراق بولىدۇ . ئادەتتە ئۆيدە يېيىش ئۈچۈن سېلىنغان پوشكال قېلىنراق ھەم كىچىكرەك بولۇپ ، يۈز گرام ئۇندا ئۈچ ـ تۆت پوشكال تەييارلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەندە چوقۇم ياغ پۈرۈتۈش شەرت . ياغ پۈراتقاندا پوشكال سېلىش ئادەت قىلىنغان . دولانلار كۆپ ھاللاردا مېھمانلار ئۈچۈن تۇخۇم پوشكىلى سالىدۇ .

تۇخۇم پوشكىلى — تۇخۇمنى قاچىغا چېقىپ قوچۇپ سۈيۈلدۇرۇلىدۇ . ئۇنىڭغا بىرئاز ئۇۋاق تۇز سېلىنىدۇ ، ئاندىن ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىدۇ . تۇخۇم بىلەن ئۇننىڭ نىسبىتىگە كەلسەك ، تۇخۇم

مۇچ ، تۇز سېلىپ مىجىپ تەييارلىنىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا قاچىغا ئېلىنغان خېمىر ئۇستىگە توغراپ تەييارلانغان گۆش ، توغرالغان پىياز ۋە شورپىنىڭ يۇزى قۇيۇلۇپ ئېلەشتۇرۇپ ، قوشۇق بىلەن كىچىك چىنە-لەرگە بۆلۈپ يېيىلىدۇ . شارائىت يار بەرسە ، قۇرۇتنى سۇدا ئېزىپ سۈيۇقلاندۇرۇپ قاچىغا خالىغانچە قۇيۇپ يېسە تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا قازاندىكى شورپىدىن بىرەر پىيالىدىن ئىچىلىدۇ .

2 . پىياز چۆپ . بۇ پىياز قىيمىسىنى قورۇپ مايلىق ھالەتكە كەلگەندىن كېيىن ئاش چۆپى ئۇستىگە قويۇلۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . ئىلگىرى مەكىت دولانلىرى ئاربىسىدا كۆپ ئىدى .

15 . قورداق

قوي ياكى كالىنىڭ سۆڭەكلىك گۆشى سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلىدۇ . ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن گۆش سېلىنىپ قىزارغىچە قورۇلىدۇ . ئاندىن چوڭ - چوڭ توغرالغان پەمىدۇر ، لازا ۋە پىياز سېلىپ ئېزىلدۇرۇپ قورۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ياڭيۇ ، سەۋزە سېلىپ بىرئاز قورۇغاندىن كېيىن ، بۇلار چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ ، تەمىنى تەڭشەپ دورا - دەرمان سېلىپ ، پەس ئوتتا بىرەر سائەت سىم - سىم قاينىتىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندىن كېيىن لېگەن ياكى باشقا قاچىلارغا ئۇسۇلۇپ داستىخانغا ئېلىپ كېلىنىدۇ .

قەشقەر ، خوتەن ، مەكىت قاتارلىق رايونلاردا توي - تۆكۈن بولغاندا پولۇدىن باشقا يەنە قورداقمۇ ئېتىلىدۇ . توي قوردىقى ئۇچ كىشىگە بىر لېگەندىن تارتىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا قورداقنىڭ «نان قورداق» دېگەن تۈرىمۇ بار . بۇ خىل قورداقنىڭ سۈيى كۆپرەك بولۇپ ، پىشاي دېگەندە ، قېتىپ قالغان نانلارنى پارچىلاپ قورداق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، بىرقانچە مىنۇت دۇملىگەندىن كېيىن ، لېگەن ياكى قاچىغا ئۇسۇپ يېيىلىدۇ .

16 . ھالۋا

ھالۋا — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ

چۈك سەي سېلىنىپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ . دولانلاردا سەيسىز سەي ـ كۆكتات قوشماي) قىلىنغان بىرقانچە خىل زاك بولۇپ ، لار «سۇتلۇك زاك» (ئۇستىگە سۇت قۇيۇپ ئېتىلىدۇ) ، «شەربەت- لىك زاك» (ئۇستىگە شەربەت — ئاساسەن جىگدە شەربىتى قۇيۇلە- ۇ) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ .

ئۇماچمۇ زاكنىك بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ زاكغا قارىغاندا سۇيۇقراق لىدۇ . قورۇلغان سەي ھاجەت قىلىنمايدۇ . ئۇماچقا ئادەتتە پىياز ، امغۇر ، گۈلە ياكى شارائىتى بولسا توغرامچە گۆش (ئەك ياخشىسى ۇينىنىك قوۋرۇغىسى چىمچىلاق قول چوكۈلۈقىدا پارچىلىنىپ سېلىنە- دۇ) قېتىلىدۇ . ئاستا ئوتتا ئۇزۇن قاينىتىلىدۇ . ئۇماچ كۆپىنچە ئەتىگەنلىك ياكى كەچلىك چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ . ئۇماچ قان بېسىم يۇقىرى بولۇپ كېتىشنىك ۋە قاندا ماي تەركىبىنىك ئېشىپ كېتىشە- نىك ئالدىنى ئالىدۇ .

20 . يوبدان

بۇ قوناق ئۇنىدىن قىلىدىغان يېمەكلىكلەر ئىچىدە ئەك يېيىشلىك ناماقلارنىك بىرى بولۇپ ، «قوناق سۇيۇقئېشى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . بىر قىسىم جايلاردا بۇ ناماققا ئوخشاپ كېتىدىغان «سەق- ماق» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل قوناق تامىقى بار . بىراق بۇ ئىككى تاماق شەكىل جەھەتتىن ئازراق ئوخشاپ قالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، تەم ۋە ئېتىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ .

يوبدان ئېشىنى ئېتىشتە ، ئاۋۋال يۇمشاق قوناق ئۇنى تەييارلىنە- دۇ ۋە ئارىقشىپ قاياناپ تۇرغان قاينات سۇدا خېمىر قىلىنىدۇ . يوبدان خېمىرى چىك يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن ، سۇپرا ئۇستىگە ئېلىنىپ ، نوغۇچ بىلەن يېيىلىدۇ . خېمىر يېيىلىپ مەلۇم كەڭلىك ، قېلىنلىقتا بەتكەندە ئالىقانىنىك كەڭلىكىدە تال ـ تال كېسىۋېلىپ ئاندىن ئۇگرە ئاشنىك چۆپىدەك كېسىلىدۇ (يوبدان چۆپى ئۇگرە چۆپىدىن كەك ھەم قېلىن كېلىدۇ . يوبدان چۆپى قازاندىن تىرىك چىقىشى ئۇچۇن خە- مىرغا مەلۇم دەرىجىدە بوغداي ئۇنى — ئاق ئۇن قوشۇلىدۇ) . يوبدانغا چامغۇر ، كاۋا ، ئاش كۆكى قاتارلىق كۆكتاتلار ۋە قوي ، ئوغلاق ،

كۆپرەك بولىدۇ . ئاندىن قازانغا قوي يېغى ياكى ئەبجەش ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، تەييارلانغان خېمىرنى ياغقا قۇيۇپ تەكشى يېيىتىپ ھەر ئىككى يۈزى سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئەگەر تۇخۇمغا ئۇن چېلىنغاندىن كېيىن بىرئاز قويۇق بولۇپ قالسا ئازراق سۇ قۇيۇپ سۇيۇلدۇرۇسىمۇ بولىدۇ . بۇ تاماق ناھايىتى قۇۋۇەتلىك بولۇپ ، تەبئىتى ئىسسىق .

18 . قۇيماق

قۇيماق قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرىدىن بىرى . مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (Ⅲ توم ، 239 ـ بەت) دا «قويما» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : «خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ» . قۇيماقنى ئادەتتە ئۆيلەردە يېيىش ئۈچۈن قىلىشتىن تاشقىرى ، يەنە نەزىر ـ چىراغلار ئۈچۈنمۇ قىلىنىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ سۇيۇق خېمىر چېلىنىدۇ . خېمىر بىرئاز تىندۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتىلىدۇ . خېمىر قول بىلەن مانتا جىلتىسى چوڭلۇقىدا ئېچىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ . ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ پىشۇرغاندىن كېيىن ، قازاندىن ئېلىپ ئىسسىق ۋاقتىدىلا ئۈستىگە شېكەر سېپىلىدۇ . كۆپ ھاللاردا قۇيماقنىڭ خېمىرىغا تۇخۇم سېلىنىدۇ . بۇنداق قۇيماق ئاساسلىقچە قېتىپ قالمايدۇ . ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ .

19 . زالا

بۇ تاماق بەزى يەرلەردە «جوتالا» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقى ، بولۇپمۇ دېھقانلار قىش كۈنلىرى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ دەپ بۇ تاماقنى ئېتىپ يەيدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : قوناق ئۇنى (بەزى يەرلەردە كۆممىقوناق ئۇنى ، بەزى يەرلەردە ئاق قوناق ئۇنى) قازاندا قاينىۋاتقان قاينات سۇغا چېلىنىدۇ . بۇ نوغۇچ بىلەن داۋاملىق ئىلەشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ . قويۇلغاندىن كېيىن قاچىلارغا ئۇسۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىن قورۇپ تەييارلانغان سۇلۇق ھەم ئاچچىق ـ

ئۇزۇپ ئېلىنىپ ، قولدا يۇمىلاقلىنىدۇ ۋە يىمىرىلىپ ئوتتۇرىسى چوڭقۇرراق «تۇگمە» شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ قازانغا سېلىنىدۇ . تاماق-نىڭ تەمى ياخشى بولسۇن ئۈچۈن قازانغا چامغۇر ، كاۋا ، قوي گۆشى ، ئوغلاق ، خوراز ، كەپتەر گۆشلىرى ئۇششاق پارچىلىنىپ سېلىنىدۇ . بۇ ئىلگىرى قول ئىلكىدە يوق كىشىلەرنىڭ دائىملىق تامىقى بولۇپ ، كۆپ ھاللاردا چامغۇر ياكى كاۋا سېلىنىپ ئېتىلگەن . ئەپسۇس ، ھازىر بۇ تاماق ئاساسەن ئېتىلمەيدىغان بولدى .

23 . يارما

يارما — يېڭى پىشقان ئالتە ئايلىق قوناق (ئات چىشى قوناق) نى بەك يۇمشاق ئېزىۋەتمەي يىرىك تارتىپ ، سۇت مېغىزى (شىرىسى) نى پۈتۈن ھالەتتە پىشۇرۇپ يەيدىغان قوناق تامىقى . خەلق ئارىسىدا «مەكىتىلىك يارمىچى» دەيدىغان داڭقى بار .

24 . كۆجە

كۆجە — دولانلار ياخشى كۆرىدىغان مەززىلىك تائاملاردىن بىرى . ئۇنىڭغا كۆكباش قوناق ئاساسلىق خۇرۇچ قىلىنغاچقا ، ئۇنى كۈزدىلا ئېتىپ ئېچىشكە بولىدۇ . كۆجىنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىرەر ئېنىق تارىخىي مەلۇمات بولمىسىمۇ ، بىراق ئۇنى ئەجدادلىرىمىز كۆممىقوناق تېرىشقا باشلىغاندا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ، دېسەك ئانچە ئاساسسىز بولمايدۇ .

كۆجە ئىنتايىن سىڭىشلىك تاماق بولۇپ ، ھەرقانداق ئادەمگە ئېغىر كەلمەيدۇ . ئۇنىڭدىن سۇت تەمى تېتىپ تۇرىدۇ . ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنىڭ مەيدىسى يەڭگىللىك ھېس قىلىدۇ .

كۆجە مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئاۋۋال يېتەرلىك مىقداردا پاكىز سوغۇلغان كۆكباش تەييارلاپ ، دېننى كاساڭغا مەدىكى قالغۇچە قىرىپ چۇشۇرۇپ ، يۇمشاق سوقۇمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن ، سوقمىغا ئازراق سۇ سېپىپ ، تىرىپى بىلەن سۈتىنى ئايرىيمىز . كېيىن ، گۆش ، چامغۇر سېلىپ قاينىتىلغان شورپىغا ئايرىلغان داننى سېلىپ بىردەم قاينىتىمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن قاياۋاتقان قازانغا قوناق سۈتىنى ئاز-

خوراز ، كەپتەر گۆشلىرى سېلىنىدۇ . كۆپ ھاللاردا ئەزىز مېھمانلار-نى كۈتۈۋېلىش ھەم يېيىشلىك بولۇش ئۈچۈن بەزى ئوغلاق (قىرقىل-مىغان ئوغلاق) ، چوجە خوراز ، كەپتەر باچكىلىرى سېلىنىدۇ . يو-دان ئېشىنى ئېتىش ئالاھىدە ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ . ھەممە كىشى ئوخشىتىپ ئېتەلمەيدۇ . شۇڭا ، دولانلاردا «ئايال كىشىنىڭ تۆشۈك ئىشىنى يوبدان ئېشىدا سىنا» دېگەن سۆز بار .

21 . مۇنەك

بۇ قوناق ئۇنىدىن قىلىنغان تاماقلار ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاش-قان ھەم بەك يېيىشلىك تاماقلارنىڭ بىرى . بىر قىسىم جايلاردا بۇنى «مۇندەك» ، «قوناق چۆچۈرىسى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ .

مۇنەك تامىقىنى ئېتىشتە : ئاۋۋال يۇمشاق قوناق ئۇنى ۋە بۇ تاماقنىڭ قازاندىن تىرىك چىقىشى ئۈچۈن قوشۇلىدىغان ئازراق ئاق ئۇن (بۇغداي ئۇنى) تەييارلىنىپ ، ۋاراقلاپ قاينىتىپ تۇرغان قاينىق سۇ بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . مۇنەك خېمىرى چىڭ يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۇرۇلغاندىن كېيىن ، كىچىك ياڭاقتەك پارچە قىلىپ ئۇ-زۇۋېلىنىپ ، يۇمىلاقلىنىدۇ ھەم ئارىسى ئېچىلىپ ، ئالدىن تەييارلا-غان قىيما (مۇنەك قىيمىسى ئاساسەن پاقلان گۆشى بىلەن پىيازدىن تەييارلىنىدۇ . پىياز زىيان قىلىدىغان كىشىلەر ئاق بەسەيگە ئوخشاش يېيىشلىك باشقا سەيلەرنى قوشىدۇ) سېلىنىپ ، قازانغا تاشلىنىدۇ . مۇنەكنىڭ شەكلى بىر خىل ، خېمىرنىڭ نېپىز - قېلىنلىقى تەكشى ، قىيمىسى تەملىك بولسا ئوخشىغان ھېسابلىنىدۇ ھەم تاماق ئەتكۈچە-نىڭ ماھارىتى ئالاھىدە تەرىپلىنىدۇ .

22 . چۈچۈقۇرچەك

بۇ قوناق ئۇنىدىن قىلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئاد-دىي ھەم ئالاھىدىرەك بىر خىلى بولۇپ ، ئېتىش ئۇسۇلى بىرقەدەر ئاددىي .

چۈچۈقۇرچەكنى ئېتىشتە : ئاۋۋال قوناق ئۇنى تەييارلىنىپ ، ۋا-راقلاپ قاينىتىپ تۇرغان قاينىق سۇدا خېمىر قىلىنىدۇ . خېمىر چىڭ قىلىنىدۇ ھەم ياخشى تىندۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، گۈلە قاقتەك

رۇپ ئون بەش مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن ، بىر سەر چوڭلۇقتا زۇڭۇلا ئۇزۇپ ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ ، ئازراق ياغلاپ قۇرۇق داسقا ياكى لېگەنگە ئوست - ئوستىلەپ تىزىپ ، ئوستىنى تەكشى ياغلاپ يىگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرۇش (تىندۇرۇش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى ، توزنىڭ مىقدارى ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق - يۇمشاقلىق دەرىجىسىگە باغلىق) . زۇڭۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بار-ماق قول بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ، خېمىرنى ئىككى قولىنىڭ ئالقىنى بىلەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلتە ياساپ ، ئۇنى يەنە ئېشىپ ئىنچىكە چوكىنىڭ تومىلۇقىدەك بولغاندا ، ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە بەش سانتىمېتىر قىلىپ كالولاپ ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئېلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ ، ساڭزا پىشۇرۇش چوكىسى بىلەن ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆرۈپ تەكشى سارغايتىپ پىشۇرىمىز . پىياز ۋە كاۋاۋچىن قوشۇپ قاينىتقان سۇ ساڭزىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئويناىدۇ . ساڭزا قازاندىكى مايدا چېچەكلەپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۇزۇۋېلىنىدۇ . ئاندىن ئىسسىق ۋاقتىدىلا لېگەنگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زۇڭۇللۇق ساڭزىنى بىر - بىرىگە يېرىم چىشلىتىپ ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئوست - ئوست ئوراپ ، پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ .

ساڭزا سېلىشتا ئوت كۈچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر . ناۋادا قازاندىكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا ، ساڭزا چېچەكلىمەي ، لەڭمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ . ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە ، ساڭزىنىڭ ئىچى خام ، تېشى كۆيۈك چىقىدۇ . شۇڭا ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقىسىدە ساڭزا خېمىرىدىن بىر - ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك . ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا ئاندىن ساڭزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك .

ساڭزا سېلىش — خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىققۇچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر . شۇڭا ساڭزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت ، بىرى زۇڭۇلىنى ئېشىپ تەييارلىسا ، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ .

ئازدىن قۇيۇپ ، مالتىلاپ پىشۇرىمىز . شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى ، ئەگەر كۆكباش سۇتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋەتىلسە ياكى ياخشى مالتىلاپ بېرىلمىسە ، سۇت بىلەن دان ئارىلاشمايدۇ ، كۆجە بۇزۇلىدۇ . كۆجە پىشاي دېگەندە ، ئازراق يۇمغاقسۇت سېلىۋەتىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك .

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا ، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ . بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشىلا يۇقىرىقى كۆجە بىلەن ئوخشىشىدۇ .

كۆجىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دولان دەرياسى بويلىرىدىكى ئىلىلەر — دولانلار ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتىلەيدۇ .

25 . ساڭزا

ساڭزا — ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ، كۆپرەك ھېيت ـ بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش ئۈچۈن پىشۇرۇلىدۇ . ھازىر توي ـ تۆكۈنلەردىمۇ ساڭزا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا . ساڭزىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ، ھەم چۈرۈك ، ھەم مەززىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ساڭزىنىڭ خۇرۇچى ئادەتتە ئاق ئۇن ، ئالمىي دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ ، پىياز ، كاۋاۋېچىن ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇزدىن ئىبارەت .

ساڭزا سېلىش ئۇسۇلى : ئالدى بىلەن پىيازنى يالپاقلاپ توغراپ ، كاۋاۋېچىن بىلەن قوشۇپ قاينىتىپ ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىرگەندە پىياز بىلەن كاۋاۋېچىننى سۇزۇۋېتىپ (ئەڭ ياخشىسى داكىدا ياكى نېپىز ئەلگەكتە سۇزۇش كېرەك) ، سۈيىنى سوۋۇتىمىز ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ سوۋۇتىمىز (ئادەتتە بەش جىڭ ئۇندا تەييارلىنىدىغان ساڭزا ئۈچۈن بەش سەر ئەتراپىدا ياغ داغلاش كېرەك) . سوۋۇتۇلغان كاۋاۋېچىن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇز ، داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى قويۇپ ، ئۇن سېلىپ قاتتىقراق قىلىپ خېمىر يۇغۇرىمىز . خېمىرنى بارلىق كۈچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇ-

رۇپ ئون بەش مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن ، بىر سەر چوڭلۇقتا زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ ، ئازراق ياغلاپ قۇرۇق داسقا ياكى لېگەنگە ئۇست - ئۇستىلەپ تىزىپ ، ئۇستىنى تەكشى ياغلاپ يېگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرىمىز (تىندۇرۇش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى ، تۇزنىڭ مىقدارى ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق - يۇمشاقلىق دەرىجىسىگە باغلىق) . زۇۋۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بار-ماق قول بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ، خېمىرنى ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلتە ياساپ ، ئۇنى يەنە ئېشىپ ئىنچىكە چوكىنىڭ تومىلۇقىدەك بولغاندا ، ئۇزۇنلۇقى يېگىرمە بەش سانتىمېتىر قىلىپ كالولاپ ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئېلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ ، ساڭزا پىشۇرۇش چوكىسى بىلەن ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆرۈپ تەكشى سارغايتىپ پىشۇرىمىز . پىياز ۋە كاۋاۋچىن قوشۇپ قاينىتقان سۇ ساڭزىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئويناىدۇ . ساڭزا قازاندىكى مايدا چېچەكلەپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۇزۇۋېلىنىدۇ . ئاندىن ئىسسىق ۋاقتىدىلا لېگەنگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زۇۋۇللۇق ساڭزىنى بىر - بىرىگە يېرىم چىشلىتىپ ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئۇست - ئۇست ئوراپ ، پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ .

ساڭزا سېلىشتا ئوت كۆچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر . ناۋادا قازاندىكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا ، ساڭزا چېچەكلىمەي ، لەڭمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ . ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە ، ساڭزىنىڭ ئىچى خام ، تېشى كۆيۈك چىقىدۇ . شۇڭا ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقىسىدە ساڭزا خېمىرىدىن بىر - ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك . ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا ئاندىن ساڭزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك .

ساڭزا سېلىش — خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىققۇچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر . شۇڭا ساڭزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت ، بىرى زۇۋۇلىنى ئېشىپ تەييارلىسا ، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ .

ئازدىن قۇيۇپ ، مالتىلاپ پىشۇرىمىز . شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى ، ئەگەر كۆكباش سۇتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋەتسىلسە ياكى ياخشى مالتىلاپ بېرىلمىسە ، سۇت بىلەن دان ئارىلاشمايدۇ ، كۆجە بۇزۇلىدۇ . كۆجە پىشاي دېگەندە ، ئازراق يۇمغاقسۇت سېلىۋەتسىڭىز ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك .

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا ، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ . بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشلا يۇقىرىقى كۆجە بىلەن ئوخشىشىدۇ .

كۆجىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دولان دەرياسى بويلىرىدىكى ئىلىلەر — دولانلار ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتەلەيدۇ .

25 . ساڭزا

ساڭزا — ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ، كۆپرەك ھېيت ـ بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش ئۈچۈن پىشۇرۇلىدۇ . ھازىر توي ـ تۆكۈنلەردىمۇ ساڭزا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا . ساڭزىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ، ھەم چۈرۈك ، ھەم مەززىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ساڭزىنىڭ خۇرۇچى ئادەتتە ئاق ئۇن ، ئالىي دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ ، پىياز ، كاۋاۋېچىن ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇزدىن ئىبارەت .

ساڭزا سېلىش ئۇسۇلى : ئالدى بىلەن پىيازنى يالپاقلاپ توغراپ ، كاۋاۋېچىن بىلەن قوشۇپ قاينىتىپ ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىرگەندە پىياز بىلەن كاۋاۋېچىننى سۈزۈۋېتىپ (ئەڭ ياخشىسى داكىدا ياكى نېپىز ئەلگەكتە سۈزۈش كېرەك) ، سۈيىنى سوۋۇتىمىز ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ سوۋۇتىمىز (ئادەتتە بەش جىڭ ئۇندا تەييارلىنىدىغان ساڭزا ئۈچۈن بەش سەر ئەتراپىدا ياغ داغلاش كېرەك) . سوۋۇتۇلغان كاۋاۋېچىن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇز ، داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى قۇيۇپ ، ئۇن سېلىپ قاتتىقراق قىلىپ خېمىر يۇغۇرىمىز . خېمىرنى بارلىق كۈچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇ-

28 . تاماق سايمانلىرى

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تاماق سايمانلىرى دېگەندە ، تاماق راسلاش سايمىنى ۋە تاماق يېيىش سايمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بۇ خىل سايمانلارنىڭ تۇرى كۆپ بولۇپ ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . مەسىلەن ، تونۇر ، زىخ ، ئوچاق ، كۆسەي ، لاخشىگىر ، مۇپرا ، ئاشتاختا ، پۇزا ، نوغۇچ ، تۆكچە ، رېپىدە ، گەزنە داس (تەڭلە) ، قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق) ، مانتا قازىنى ، چۆمۈچ ، كەپكۇر ، چويلا ، قوشۇق ، قوشۇقلۇق ، پىلتە لېگىنى ، سەي كورىسى ، چۆگۈن ، چېلەك ، كۇب ، ياغ تۆڭى ، تۇز قاچىسى ، پىچاق ، قىڭراق ، كەكە ، پالتا ، ئەلگەك ، بەل ، پېچىنە - پىرەنىك قېلىپى ، دوخۇپكا ، پەشتاما قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ .

چوكا ، قوشۇق ، پىيالە ، چىنە ، ھەرخىل تەخسە ، لېگەن ، تاماق ئۈستىلى ، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايمىنىغا كىرىدۇ . ئەمما بۇ سايمانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىش ، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىدۇ . بۇ خىل تاماق سايمانلىرى ئاساسەن يەرلىك قول ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرىدا قوشۇق ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايمىنى بولۇپ ، ئۇ ئۇجمە ياغىچى ، ئۆرۈك ، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ . يېزىلاردا چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان ، بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئاياللار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەڭمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن .

7 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ھۈنەر - كەسىپ ئادەتلىرى

شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قول ھۈنەر - سەنئىتى كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك كۆركەم . ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ گۈزەل - سەنئەت سەھنىسىدىكى پارلاپ تۇرغان گۈلدۇر .

26 . تالقان

تالقان — قەدىمكى يېمەك تۈرلىرىدىن بىرى . ئىلگىرى دولانلار-نىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولغان . مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (II تۇم ، 271 ـ بەت) دا «قاتتۇردى» دېگەن سۆزنى «ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن . بۇ مىسال بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . تالقان ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇزۇلۇپ قالمىغاچقا ، قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە ، شۇنداقلا ئۇزۇن سەپەر قىلغان كارۋانلار تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى . ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۈستىگە قاياناق سۇ قۇيۇپ ئىچىشكە بولىدۇ . بۇ قورساقنى ئاچۇرمايدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : قازانغا قوي يېغى سېلىپ قىزىتىپ قاندىن كېيىن ئۇننى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ . ئۇن سارغايغاندىن كېيىن شېكەر سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ يەنە قورۇلىدۇ . بەزىدە ئۇنىڭغا كۈنجۈت ياكى ئۇششاق توغرالغان ياڭاق مېغىزى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن بۇ تالقاننى خالتىغا قاچىلىۋېلىپ ، خالىغان ۋاقىتتا ئىشلىتىدۇ . تالقان بولۇپمۇ چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق رايونلىرىدا كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ .

27 . جىگدە

جىگدە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ ، جىگدە شەربەتلىك زاڭ ، ئۇماچ كۆپىنچە هاللاردا ئۇنىڭسىز ئىچىلمەيدۇ ، جىگدە شەربىتى سۈركەلگەن نان ئىنتايىن مەززىلىك ، يېيىشلىك بولىدۇ ، تالقانمۇ ئۇنىڭسىز يېيىلمەيدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرى جىگدىنى نان جىگدە ، قاغا جىگدە دەپ ئىككى خىلغا ئايرىيدۇ . نان جىگدە پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرۈلىدۇ . قاغا جىگدە تەبئىي جىگدىزارلىقتىن ئېلىنىدۇ . ئۇنىڭ ياغ جىگدە ، ياغ كۆتەن جىگدە ، ئاق جىگدە دېگەن سورتلىرى بولۇپ ، ئەڭ ياخشىسى ياغ جىگدە . ئۇ ، پىشقاندا ھەممە يېرى خۇددى مايغا چىلاپ قويغاندەك خورما رەڭ هالەتكە كېلىدۇ ، ئۇنىڭ تەمى خورمىغا ئوخشاپ كېتىدۇ .

يار . تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 260 نەچچە خىل ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم .

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۇيغۇرلار قول ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ پۈتكۈل جەۋھەرلىرىنى ئۆزىگە جەم قىلغاندىن باشقا ، ئۆزلىرىنىڭ تۈرمۇش مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان ۋە قەدىمكى ئەنئەنىلىرى ھېسابلىنىدىغان چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىققا ئائىت بۇيۇملارنى ياساشنى ئادەت ، كەسىپ قىلغان . ھازىر ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدىن باشلانغان ھۈنەر - كەسىپ ئادەتلىرى ۋە ھۈنەر - كەسىپ سەنئەت بۇيۇملىرى خېلى مول ساقلانغان .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ھۈنەر - كەسىپ ئادەتلىرى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىگە ئائىت مۇنتىزىم ماتېرىياللار كۆپ بولمىسىمۇ ، بىراق دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سەييياھلار ، ئارخېئولوگ ، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر قىسىم مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ .

گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس ئا . لېكوك . ئۇ XX - ئەسىرنىڭ باشلىرى بىر قانچە قېتىم گېرمانىيەنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە مەسئۇل بولۇپ ، شىنجاڭغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن . ئۇ بۇ بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان . دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن ، بۇ ئېرىشكەن ماتېرىياللار ئاساسىدا 1916 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈچ كىتاب نەشر قىلدۇرغان . بىرىنچى كىتابى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس قول ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ (ئاساسلىقى زىننەت بۇيۇملىرى) ۋەسىلىك ئالبومى ھېسابلىنىدۇ . قالغان ئىككىنچى ، ئۈچىنچى كىتابلىرىدا ئاپتور كۆچا ، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىملىرى (يەنى تىككۈچىلىك ھۈنىرى) ، دولانلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى (جۈملىدىن قول ھۈنەر - سەنئىتى) ۋە تۇرالغۇ ئۆيلەرى (يەنى بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتى) توغرۇلۇق بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ[1] .

---

① ل . ئا . چېۋىر : «19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇ» ، «ناۋۇكا» نەشرىياتى ، موسكۋا ، 1990 - يىل رۇسچە نەشرى ، 17 - بەت . (يەغىرىدىن ھېسامىدىن : «چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ، «مىراس» ژۇرنىلى ، 2001 - يىل 3 - سان ، 27 - ، 28 - بەتلەردىكى نەقىل .)

كەشتىچىلىك ، گۈل چېكىش ، كىمخاپ ، زەرباب ، سەگەز ، ماتا ، ئەتلەس ، گىلەم توقۇش قاتارلىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان ھۈنەر ـ سەنئەت ھېسابلىنىدۇ . بىراق ئۇلارغا ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيا ماتېرىياللىرى ۋە ئىشلەش ئۇسۇلۇ-لىرى جەھەتتە ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بار . ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆڭلەك ، چاپان ، ياغلىق ، ياستۇق ، تەكىيە ، بەلۋاغ ، ئىشىك ـ دېرىزە پەردىلىرى ، خۇرجۇن ، ھەرخىل ئورۇن ـ كۆرپە ياپقۇچلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە كۆركەم گۈل-لۈك نۇسخىلار كەشتىلىنىدۇ . شۇ ئارقىلىق قويۇق مىللىي ئۇسلۇب شەكىللىنىدۇ .

ئۇيغۇر ، ئۆزبېك ، تاتار ، ئافغان (مەكتىتە كارۋك ، كايتۇك دەيدىغان پۇشتۇلارنىڭ ئەۋلادى بار) قاتارلىق مىللەتلەر مۇقىم ئولتۇ-راقلىشىپ دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئىشلەپچىقا-رىش مەشغۇلاتى بىلەن كۆپرەك شۇغۇللانغاچقا ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلا-ردا شەھەر مەدەنىيىتى بۇرۇن باشلانغاچقا ، ئائىلە تۇرمۇش سايمانلىرى-نى ياساش ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ناھايىتى تەرەققي قىلغان .

ئۇيغۇرلار قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئالاھىدە ئالغا كەتكەن مىللەت-لەرنىڭ بىرى . ئۇلاردا توقۇمىچىلىق ، بوياقچىلىق ، كەشتىچىلىك ، تۆمۈرچىلىك ، ياغاچچىلىق ، قۇيمىچىلىق ، كۈلالچىلىق ، زەرگەر-لىك ، گەجخالىق ، جۇۋازچىلىق ، بىناكارلىق قاتارلىق ھۈنەر ـ كە-سىپ ئالاھىدە ئومۇملاشقان . ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چېۋەر قوللى-رى بىلەن ياسالغان ھەرقانداق بىر بۇيۇم كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتماي قالمايدۇ .

ئۇيغۇرلار ھۈنەر ـ كەسىپكە تولىمۇ ھېرىسمەن خەلق بولغاچقا ، ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەشتە ھۈنەر ئىگىلەش ۋە ئۇنىڭ خاسىيىتى-نى كۆپ تەكىتلەيدۇ . ئۇلاردا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە «ئوغۇل بالىغا 72 تۈرلۈك ھۈنەر ئازلىق قىلمىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن ھېكمەتلىك ئىبارىلەر ساقلىنىپ كەلمەكتە . بىر قىسىم ئۇيغۇر كلاس-سىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە بىر قىسىم ھۈنەرۋەنچىلىك رىسا-لىلىرىدە ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەققىدە ئالاھىدە مەلۇماتلار

مېتىر چوڭلۇقتا تۆت دانە تىز ياستۇق قويۇلىدۇ . ئۇستىگە بۆشۈكنىڭ چوڭلۇقىغا «ئودا» (جاكىغا ئودۇل قىلىپ تۆشۈككە قويۇپ تىكىلگەن پاختىلىق كۆرپە) قويۇلىدۇ . ئودىنىڭ ئۇستىگە يۇمشاق پاختىلىق كۆرپە (بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولىدۇ) سېلىنىدۇ ۋە زاكا (كىرلىك) بىلەن ئورىلىدۇ . باش تەرىپىگە بوۋاققا ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ . ئاستى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن ، «بۆشۈك ئانىسى» بوۋاقنى يالىڭاچلاپ ، بەدەنلىرىنى يۇمشاق سىلاپ ئېرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ . ئاندىن جاكىغا توغرىلاپ شۇمەك (ياغاچتىن نەيچە قىلىپ ياسالغان سۈيدۈك يولى ئېغىزى) سالغاندىن كېيىن ، ئىككى پۇتىنى تۆزلەيدۇ ۋە پۇتتارتقۇ (بىر سويام كەڭلىكتە ئەستەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىگىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىمۇ يۆگەك بىلەن چۈمكىلىدۇ . ئىككى قولىنى بالىنىڭ بىقىنىغا تەكشى رۇسلاپ ، ئىككى جەينىكىنگىچە جەينەكلىك قويۇپ «قولتارتقۇ» (پۇتتارتقۇغا ئوخشىشىدۇ) بىلەن تېڭىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۈككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان ئېسىپ قويىدۇ . قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۈكنىڭ ئۇستىدىكى گورىزونتال ياغاچ (بۆشۈك تۈرمىلى) قا بالىنى يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېرىملىق تۇمار ئېسىلىدۇ ۋە بەزىدە كۆز مونچاق بېكىتىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ ئۇستىگە رەڭلىك ئېسىل رەختلەر-دىن ياسالغان «بۆشۈك ياپقۇ» يېپىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق) ، ئەگەر قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇ-رۇپ قويۇلىدۇ . بۇ بالىنى «قارا بېسىپ قالماسلىق» نىڭ ئېرىمىدۇر . تۈنجى قېتىم بالىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن ، «بۆ-شۈكئانىسى» ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىر چىمدىم يېرىك تۇز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ ، بۆشۈكنىڭ ئۇستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشىۋالغان «يامان روھ» لارنى قوغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغ-لىشىدۇ .

1 . بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلار ئۈچۈن مەخسۇس لايىھىلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر «كا-رىۋات» بولۇپ ، ئۇ «بۆشۈك» دەپ ئاتىلىدۇ . بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز ، ئۆزبېك ، تۈرك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۈختىلىقى ، ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى ، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ .

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى ئاتمىش نەچچە سانتىمېتىر ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا ھەتتا بىر تال تۆمۈر مىخمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ . بۆشۈكنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەتتىن ، ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۇنىڭغا ھۈنەر ـ سەنئەت بېرىلگەچكە ، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرى بۆشۈككە بىر خىل مۇقەددەس ئېرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ . شۇڭا بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى «بۆشۈك توي مۇراسىمى» ئۆتكۈزىدۇ . بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى توشقىچە ئارىلىقتا بولىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى بۆشۈككە سالىدۇ . دولانلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ، بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئېرىملىق ئادەت تۈسىنى ئالغاچقا ، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ . بوۋاقنى تونجى بۆشۈككە سېلىشتا ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم «بۆشۈكئانىسى» بالىغا تەييارلىغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ ، دۇئا ـ تەكبىر قىلغاندىن كېيىن ، بۆشۈكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ . ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۈلتۈك) نى ئورنىتىدۇ . جاكنىڭ تۆشۈككە تۇتاشقان يۈزىگە جاك تۆمىقىنى كىيدۈرىدۇ . ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە 15 كۋادرات سانتى-

پۈزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ چاقنىڭ قارىمۇقارشى چىشنى يېپ بىلەن ئۈدۈل چېتىپ قويىدۇ ۋە چاق بىلەن يېڭ ئارىلىقىغا ئۆلچەپ تاناپ بېكىتىدۇ . بۇ تاناپ چاق بىلەن يېكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولىنى ئويناىدۇ .

ئېگىرىش : ئۇچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يېپ ئېشىلىپ ، يېڭ ئۇچىغا ئىلىپ قويۇپ ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ ، سول قولدا پىلتە پاختىنى سوزىدۇ . يېپ ئېشىپ غۇلاچ بولغاندا ، ئوقنى ئارقىغا يانداۇرۇپ ئېشىلگەن يېپنى يېككە يۆگەيدۇ . ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى تېز بولۇپ ، بىر دەمدىلا يېڭ توشىدۇ ، ئاندىن يېكتىكى يېپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كاللەك قىلىدۇ ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكىلىدۇ .

3 . كەندىر توقۇمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردىكى كەندىر توقۇمىچىلىقى ئەڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . دولانلار ئىپتىدائىي تۈرمۇشىدىن باشلاپ ياۋا كەندىر تالالىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم - كېچەك توقۇپ كىيگەن . «لوپنۇر كەندىرى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ياۋا كەندىرى قەدىمدىن باشلاپ ناھايىتى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ ، تارىم دەريالىرى بويلىرىدىن ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ . مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى قۇم بارخانلىرى ئىچىدە «كەندىرلىك» دېگەن بىر شەھەر خارابىسى بولۇپ ، پۈتكۈل ئەتراپ ياۋا كەندىر بىلەن تولۇپ كەتكەن .

ئۇيغۇر دولانلىرىدا قول توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلغان مەزگىلدە ، ياۋا كەندىرلەرنى بىر مەزگىل كۆمۈپ قويۇش ئارقىلىق تالالىرىنى غولىدىن ئاجرىتىپ (بۇنداق قىلغاندا تالالىرى پۈتۈن چىقىدىكەن) ، ئۇنى شاخار سۇيى بىلەن قاينىتىپ تالالىرىنى ئاجرىتىپ ، ئۇنىڭدا ئەڭ داڭلىق شايى - ئەتلەس ، كىمخاب ، زەربابى ، تەتىلا ۋە ھەرخىل داستىخان (كاناب داستىخان كەندىر تالاسىدا توقۇلغان) ، چۈمپەردە (پەرەنجە) ، ئەغۋانە قاتارلىق كەندىر رەختلىرىنى توقۇغان .

ئادەتتىكى مالچىلار كەندىردىن زەمبىل ، قوتان ئىشكى ، قاشا

بۆشۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا ، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە :

بىرىنچىدىن ، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ . چۈنكى ، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن ، بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ . بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ . بالىنىڭ چوڭ ـ كىچىك تەرتىبى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاكالا قۇيۇلىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، بالا ئېچىلىپ قېلىپ ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ .

ئۇچىنچىدىن ، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىلىدۇ .

تۆتىنچىدىن ، بالىنىڭ ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق . چۈنكى ، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ ، قول ، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا ، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ . ئومۇمەن ئالغاندا ، بۆشۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن ، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئائىلارنى تېپىش تەس . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئاڭ كەڭ تارقالغان «ئەللەي ناخشىسى» (بۆشۈك ناخشىسى) ئەملىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر .

2 . چاق

ئۇيغۇر دولان ئايالىرى ئائىلە ئىشىدىن بوشىغاندا چاقتا يىپ ئېگىرىپ ئائىلىنىڭ يىپ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ .

چاق — چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىدۇ . 80 سانتىمېتىرلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا 50 سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى 10 سانتىمېتىر ئارىلىق قويۇپ تۇرغۇزىدۇ . يەنە بىر بېشىغا 20 سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا تىك تۇرغۇدەك قىلىپ تۇرغۇزىدۇ . 8 ـ 16 چىشلىق قىلىپ ياسالغان يۇمىلاق ئىككى چاقنى

دولانلار يۇك توقۇمىچىلىقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . ئۇلار ساپ تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن (قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا يۇك چەكمەننىك تۈرى كۆپ) ، تېۋىت رومال ، يۇك پالاس ، كاشا ، ئات ـ ئۇلاغلار ياپقۇسى قاتارلىق كۆپ خىللىق توقۇلمىلار ۋە يۇك تاغار ، يۇك خۇرجۇن قاتارلىق ئىپتىدائىي يۇك توقۇلمىلارنى توقۇغان .

دولانلار بوياقچىلىققا ماھىر ، بولۇپمۇ مەكتەپ رايونىدىكى دولانلار بوياقچىلىقى تەرەققىي قىلغان . ئۇلار قىزىل ، نىل ، قارا ، قارا كۆك ، زەيتۇنە ، چەيزە رەڭ ، شاپتۇل چېچىكى ، ئانارگۈلى ، خورما رەڭ ، توپا رەڭ ، ئەت رەڭ ، توق سېرىق ، تۇخۇم سېرىقى ، پوررەڭ ، كاۋا چېچىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىدۇ ۋە ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تۈرىنى كۆپەيتىدۇ ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ .

تەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك ، پاختا ، يۇڭ رەختلەرنى بويايدۇ ، مەشۇت بويايدۇ . ئۇلار بوياق ئۇچۇن تۇخۇمەك ، زاك ، زەمچى ، ئانار پوستى ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ياڭاق پوستى ، تۆمۇر دېتى ، داشقال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ . بۇ خىل بوياق ئەسىرلەر بويى توزۇمايدۇ .

5 . سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

دولانلاردا رەختلەرگە ھەرخىل گۈل بېسىشمۇ بىر خىل گۈزەللىك تۇيغۇسى ۋە ئەنئەنىۋى ھۇنەر سۈپىتىدە داۋام قىلىپ كەلگەن . سەرگەز ، ھەمزەك ، زەدىۋاللار بۇنىڭ دەللىلى بولالايدۇ .

سەرگەزنىڭ رەختى ئاق ماتا بولۇپ ، گۈلى ياغاچ ئويما ، نەقىش لىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچا گۈل ، چارچە گۈلدىن ئىبارەت . ئۇنىڭ ئاساسىي خۇرۇچى يەرلىك ئۇسۇلدا تەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بوۇلۇپ ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ . ئوتتۇز جىڭ سۇغا بىر جىڭ ئۇن سېلىپ قاينىتىلىدۇ . تۆمۇر دېتى ، داشقال ، سوققان يېلىمنى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ . ئۇ ، يازدا 8 ـ 10 كۈن ، كۈزدە 10 ـ 20 كۈن تۇرغاندا جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ . ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ ، قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ ،

تام ياساشتىن باشقا يەنە ، يەرلىك ئۇسۇلدا تالالىرىنى ئاجرىتىپ ، پالاس ، كەندىر ئارغامچا قاتارلىقلارنى توقۇۋالىدۇ . بۇگۈنكى كۈندە ، كەندىر يىپ توقۇلمىلىرى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارغا يۈزلەنمەكتە .

4 . توقۇمىچىلىق ۋە بويياقچىلىق

ھۈنەر ـ سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يىپەك يولىدىكى سودا ـ ئالاقىسىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان . ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىككە تايىنىپ تاۋار ، دۇردۈن ، كىمخاب ، شايى ـ ئەتلەس ، بەقەسەم ، ماتا ـ چەكمەنلەرنى توقۇپ ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندۇرغان .

ئۇيغۇرلار بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خوتەن ، يەكەن ، قەشقەر قاتارلىق رايونلار ۋە ئۇيغۇر دولانلىرى مەركەزلەشكەن مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات قاتارلىق جايلار يىپەكچىلىكنىڭ ئانا يۇرتلىرى بولۇپ ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان يىپەكتىن سىرتنق ، ئات باغرى ، قىزىل ئالا ، سىرتق ئالا ، ئالا قاغا ، قارا قاتارلىق كۆپ خىللىق ئەتلەس ، تۆمۇررەڭ ، يېشىل ، يېشىل ئالاقاغا ، مۇجەت قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل بەقەسەم ، ئاق ، سىرتق ، ئەت رەڭ ، قارا ، پورەڭ شايى ، قوش يىپلىق چەكمەن ، شايى قاتارلىق رەختلەر ، يىپەك گىلەم ، جايناماز ، مېھراب ياپقۇ ، بەلۋاغ ، ئايالار ياغلىقى ، چۈمپەردە ، پەربجە ، ھەتتا ئەگلەك شايىلارنى توقۇغان .

پاختىدىن ھەرخىل كاتەكچە ، ھەيرانى ۋە ئانارگۈلى ، ئالما گۈلى ، يۇلغۇن چېچىكى ، توز قۇيرۇقى ، يېشىل ، نىل رەڭ تولىما ، شاتاۋا ، ئاق قىرغاق سىماۋى تېرىكە ، قوش يىپلىق رەڭمۇرەڭ تېرىكە قاتارلىق 70 ـ 80 خىل گۈللۈك رەخت ، كۆپ خىللىق ماتا ـ چەكمەن (ماتا ـ چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويىلىدۇ) ، ھەرخىل گۈللۈك پالاس ، گۈللۈك تاغار ، گۈللۈك خۇرجۇن ، گۈللۈك ئىشتانباغ قاتارلىق يۈز نەچچە خىل پاختا توقۇلمىلارنى توقۇيدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە تولانغان يىپتىن تېۋىتلىك توقۇپ ، قىزىل ، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بىلەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ .

بۇلارنىڭ خام ئەشياسى يەنىلا ئاق ماتا بولۇپ ، ماتانى شاخار سۈيىدە قاينىتىپ ، سوقۇپ يۇمشىتىپ ، داۋا ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۈل باسىدۇ . گۈلدىن چىققان جايناماز ، مېھراب ياپقۇلارنى سۈزۈك سۈدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ ، قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ .

6 . تامغا

«تامغا» دېگەنلىك — «بەلگە» ، «نىشان» دېگەنلىك . تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . ئۇ تارىختا خىلمۇخىل رول ئويناپ كەلگەن . تامغا ئەينى زاماندا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان ، شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان .

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچۈشتىن بۇرۇن ، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرگەن . چارۋىلار بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ياكى يوقىلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋېلىش ئۈچۈن ئۆز مالىلىرىغا ئوخشاشمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى . شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولدى . بۇ خىل تامغا تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ مالىلارنىڭ ئوڭ ياكى سول ساغرىسىغا بېسىلىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىدا بەلگە — نىشاننىڭ «ئەن» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان . بۇ قوي ، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق مالىلار ئۈچۈن قوللىنىلغان . ئۇششاق مالىلارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلىقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە «ئەن سېلىش» دەپ ئاتالغان . شەخسلەرنىڭ مالىلىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان . «تامغا» كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۈۋاھ ـ ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان .

7 . باسمىچى قېلىپى

باسمىچى قېلىپى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەر ـ سەنئىتىدىكى خىلمۇ خىل گۈل ـ نەقىش قېلىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئادەتتە 16×14 سانتىمېتىرلىق ئۆلچەمدىكى تۆت چاسا ، بەزىلىرى 16×6

ئۇستىگە دوغ ئۆتمەسلىك ئۈچۈن كىگىز ، ماتا قويۇپ ، نەم ئۇستىگە چىققاندا رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ماز-غاپلىشىدۇ . ئەنە شۇ مازغاپلىق بىرىكمە «كاتاپ قارا» دېيىلىدۇ . كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن ، بۆرەك شەكىلدە ياسالغان كۆتەكنىڭ ئۇستىگە قويۇپ «دوككاك- دوك» (ياغاچ بولقا) بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، تەخمىنەن ئون ماتاغا يۈز گرام ھېلە-لىنى ئېرىتىپ ، سۈيىگە ماتانى چىلاپ ھېلىلە سۈيىنى ماتاغا سىڭدۈ-رىدۇ . ماتانى قۇرۇتۇپ ، گۈل بېسىش تاختىسىغا يايىدۇ .

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەگكۈزۈپ ماتا ئۇستىگە باسـ-دۇ . كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا ، سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ . سەرگەزنى يەنە سۈزۈك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ . بىرقانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە ئەسىر تۇرسىمۇ توزۇمايدۇ .

ھەمزەك — ئۇنىڭ رەختى ئاق ماتا . ماتا شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ . ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك ، سوپۇن ، يېلىمنى بىرلەشتۇرۇپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ . ھەمزەك قېلىپى تۆ-مۇر ، تۇنىكىدىن ياسالغان بولۇپ ، گۈل ئورنى ئويۇق بولىدۇ . تەش-تەككە تەييارلانغان ھاك ، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەن-دە ، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالىدۇ . ئاندىن ماتا نىل رەڭگە سېلىنىدۇ . رەڭدىن چىققاندا ، ئاق گۈل توزۇندىلىرى چۈشۈپ ئاق ئىزى قالىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمزىكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكە-لەرگە تارقالغان بولۇپ ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەخت بو-لۇپ ، ئاپتۇۋا - چىلاپچا نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن تۆمۇر قېلىپ بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ . ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە ، زەدىۋال ھەربىر ئۆينىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ .

جاينامار ، مەرەپ ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇببە ، مېھراب شەكلىدە بولۇپ ، مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتە-دۇ . بەزى ئۇستىلار بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ .

11. تۆكچە (تۆكۈچ، چەككۈچ)

تۆكچە ئاساسەن ھەرخىل قۇش پەيلىرىدىن يۇمىلاق قىلىپ ياسالغان. ھازىرقىلىرى ئاساسەن ئويۇپ چىقىرىلغان يۇمىلاق ياغاچقا مىخ ياكى قاتتىق سىملارنى بېكىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئۇ نان يۇزىگە گۈل چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل سايمان.

12. چوكا سالغۇچ (چوكىدان)

چوكا سالغۇچ ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، شەكلى ھەرخىل. بۇ ئائىلىلەردە ئاساسەن چوكا ۋە قوشۇقلارنى سېلىشتا ئىشلىتىلگەن. ئالدىغا ھەرخىل گۈل شەكىللىرى ئويۇلغان، ئۇنىڭغا ھازىرقى مېتال مىخلار ئىشلىتىلمەي، ياغاچ مىخ ئىشلىتىلگەن.

13. چاي خالتىسى

چاي خالتىسى ھەرخىل رەڭلىك رەختىلەردىن تىكىلگەن. چاي خالتىسىنىڭ يۇزىگە رەڭلىك مەشۇت ۋە كالۇۋتۇن يىپلاردىن چاچما-گۈل، يۇرەكسىمان گۈل ۋە باشقا ھەرخىل گۈل نۇسخىلىرى تولىمۇ چېۋەرلىك بىلەن كەشتىلەپ چىقىلغان، ئاستىغا رەڭلىك پۇپۇك تۇ-تۇلغان. ئىلگىرىكى چاي خالتىلىرىنىڭ ئىچى ئۆچكە تېرىسىدىن، تېشى ھەرخىل رەختىلەردىن تىكىلگەن، ھازىر ئاساسەن رەختتىن تىكىلىدىغان بولدى.

ئۇنىڭغا ئادەتتە چاي، تۇرلۇك دورا - دەرمەكلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى سېلىپ ساقلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئۆينى زىننەتلەپ تۇرغۇچى مۇھىم تۇرمۇش بۇيۇمى.

14. جۇۋىچىلىق

ئۇيغۇرلاردا جۇۋىچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن، بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇنلا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا، چارۋا مال بېقىل-غان، ئىپتىدائىي كۆن - خۇرۇم ئىشلەنگەن... ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن. ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن

سانتىمېتىرلىق سوزۇنچاقراق (ئۆلچىمى ئەھۋالغا قاراپ ھەرخىل بولۇشى مۇمكىن) كېلىدۇ. ياغاچلارغا ئالدى بىلەن ھەرخىل گۈل نۇسخىلىرى سىزىلىپ، ئاندىن ياغاچچىلار تەرىپىدىن سىزىلغان گۈل نۇسخىلىرى ئويۇپ تەييارلىنىدۇ، باسمىچى قېلىپلارنى تۇزغا ۋە ھەرخىل رەڭلەرگە چىلاپ ئاق رەختلەرنىڭ يۈزىگە گۈل باسىدۇ. ھازىر ساقلىنىۋاتقان باسمىچى قېلىپلىرى جەمئىي 7 دانە بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوخشاش بولمىغان ئالتە خىل گۈل بېسىشقا بولىدۇ.

8. جالا

چاچ ئۆيغۇر دولان ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلار چاچ پەردازىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئادەتتە چېچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا (سۇنئىي چاچ) سېلىشقا ئادەتلەنگەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا جالا سېلىشنىڭ مۇنداق ئىككى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان. بىرى، ئۇزۇن چاچ سېلىش، يەنە بىرى، ماڭلاي چاچ سېلىش. مەھمۇد قەشقەرى ئاياللار سالىدىغان جالانىڭ چۈپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. يەنە بەزى يازما ماتېرىياللاردا جالانىڭ قوتاز قۇيرۇقىدىن ياسىلىدىغانلىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

9. مىسۋاك

بۇ تەبىئىي چىش چوتكىسى بولۇپ، چۈچۈكبۇيا يىلتىزى، ئالما شېخى ياكى ئارتۇچقا ئوخشاش خۇش پۇراق ياغاچ ماتېرىيالىدىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر بولۇپ، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئادەتتە خۇرۇمدىن غىلاپ تىكىلىدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرى ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن بۇ ئادەتنى قوبۇل قىلغان.

10. رېپىدە

تونۇرغا نان يېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان قول پەلىيى. ئۇ قېلىن ئاق ياكى قارا رەختتىن ئەستەرلىك قىلىپ تىكىلىدۇ. ئالىقان قىسمى يۇمىلاق نان شەكلىدە بولىدۇ.

لىرىنى يۆمەيدۇ . ئەگەر چوڭ ياقلىق ياكى كەمچەت ، قاما ، تۇلكە ياكى كۆرپە ياقا بولسا بۇنى ئايرىم ئولتۇرغۇزىدۇ .

تاشسىز جۇۋىلارنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۇچقاقلىرىغا ، شۇنداقلا يەڭ ئۇچلىرىغا ئىككى سانتىمېتىر كەڭلىكتە بىر خىل رەڭلىك ئەلتېرىدىن زىغىزىق تۇتىدۇ . زىغزىقنىڭ لېۋىگە تېرىدىن تىرناق چوڭلۇقىدا ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ . تاشسىز جۇۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىكىلىدۇ .

15 . تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلىرىنى كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى ، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ . ھەممە جايىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تۇمىقى بولغىنىدەك ، دولانلارنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تۇمىقى بار . تۇماقچىلىق ئاتا كەسىپ سۈپىتىدە تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر دولان تۇماقلىرى يارىشىملىق ، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى ، گۈل قىسىپ كىيىشكە ، ئالدى ـ ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كىيىشكىمۇ ئەپلىك .

تۇماق رەختى : قولى چېۋەر ئۇستىلار تۇماق رەختى ئۇچۇن كەمچەت ، قاما ، سۆسەر ، تىيىن ، تۇلكە ، سۇلەيسۇن ، سۇغۇر ، ئەلىتېرە ، قوي ، ئۆچكە ، ئات تېرىسى قاتارلىق بىر يۈز سەكسەن ئۇچ خىل ھايۋانات تېرىسىنى ، تاش ئۇچۇن دۇخاۋا ، مەخمەل ، موۋۈت قاتارلىق ھەرخىل ئىپسىل رەخت ۋە ئەستەر ئۇچۇن ھەرخىل رەختلەر ئىشلىتىدۇ .

تۇرى : ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تۇماقلىرى ئەر ـ ئايال دەپ ئىككى چوڭ تۇرگە بۆلۇنۇش بىلەن بىرگە ، ياشلار ، ئوتتۇرا ياشلار ، قېرىلار ، دىنىي زاتلار ، سەللە تۇمىقى ۋە خىلمۇخىل يەرلىك تۇماقلارغا ، مەسىلەن ، ئاتۇش تۇمىقى ، پەيزاۋات تۇمىقى ، قەشقەر ، خوتەن ، كېرىيە تۇمىقى ، قاغىلىق تۇمىقى ، مەكىت تۇمىقى ، يېڭىسار ساغان تۇمىقى ، كۇچا تۇمىقى ، قۇمۇل تۇمىقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۇر ،

شۇغۇللانغاندىن باشلاپ جۇۋىچىلىق مەخسۇس كەسىپلەشكەن . دولانلار ئۆزىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىۋى مۇھىتى ۋە ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە بۇ كەسىپكە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن ھەم ساقلاپ تەرەققي قىلدۇرغان .

جۇۋىچىلىقنىڭ تۈرى كۆپ ، رەختى ، رەڭگى خىلمۇخىل . ئۇيغۇرلار قوي ، تۆلكە ، بۆرە ، سۇلەيسۇن ، تىيىن ، قاما ، سۇغۇر ، سۆسەر ، كەمچەت ، ئەلتېرە قاتارلىق سەكسەن نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇۋا تىكىدۇ . ئۇيغۇر جۇۋىلىرى تاشلىق ، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ . تاشلىق جۇۋىلارغا مەخمەل ، دۇخاۋا ، موۋۇت ، سارجا ، باستون ، كىبرىكوت ، ھەرخىل تېرىكە ، چىبەرقۇت ، چەكمەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ .

تاشسىز جۇۋىلارنىڭ تېرە يۈزىنى ئاق قالدۇرىدۇ ياكى قارا ، سېرىق ، پوررەڭ ، جىگەر رەڭ بىلەن بويايدۇ .

جۇۋىچىلىق سايمانلىرى : قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ) ، تېرە كېسىدىغان پىچاق ، ئەندىزە ، يىپ ، يىڭنە ، ئويماق ، مېتىر ، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى : جۇۋا تىكىدىغان ھەر قانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ تېرىدىكى ماي ، گۆش ، شۇلۇق ئەتلەر قىرىۋېلىنىدۇ . ئاندىن ئون بىلەن ئاشلايدۇ ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . تېرە سىقىمغا سىغقۇدەك يۇمشىغاندا ، تېرىنىڭ يۈزىگە سۇ پۈركۈپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ ، قورۇق ، قىيپاچ ئورۇنلىرىنى تۈزەپ تامغا تارتىپ مىخلاپ كېرىيدۇ . بۇنىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسىز ئورۇنلار تۈزلىنىدۇ .

كېسىش ئۇسۇلى : تېرىنىڭ يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ ، تېرە كېسىش پىچىقى بىلەن كېسىدۇ . رەخت كېيىم كەسكەندەك پارچە بولىدۇ . ئاندىن تىككەندە تېرىنىڭ يۆگىنى ئىچىگە قىلىپ يۈزى تەرەپنى جۇپلەشتۇرۇپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ . پەش ، ياقا ، يەڭ ئولتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ ، جۇۋىنىڭ تاشلىقىنى قايچا بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتتۈرۇپ ، جۇۋىنىڭ ئۇستىگە كىيدۈرگەندىن كېيىن ، ياقا ، ئېتەك-

تېرىقنى چىگرىن ، مەسكابقا گۈل چىقىرىشقا ، سۇ مېيى ، قېيىن مېيىنى پەردازغا ئىشلىتىدۇ .

كۆنچىلىك سايمانلىرى : ئاش تۆڭى ، سېسىق سۇ قۇدۇقى ، داس ، ئورغاق ، شور قازىنى ، قاشتېشى ، سىمتىراچ ، چاك كەكە ، پەشگەھ ، ئىتتىك ۋە گال كەكە ، بادرا .

ئىشلەيدىغان مەھسۇلاتلار : خامان كۆن ، شورلۇق كۆن ، چىگىرىن ، مەسكاپ ، بۇلغارى ، بىشۇ (ئەستەر) ، لايكا ، چەم ، ئات ئېگەر - جابدۇقى ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرى .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ھەرقانداق تېرىنى دەسلەپ سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن بەز ، گۆش ، مايلارنى قىرىۋېتىپ ھاك سۇيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ . يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ ، سېسىق سۇ قۇدۇقىغا سالىدۇ (ئۇزۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبئىي ئېچىتقۇ بولغان) . بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ھاك چىقىپ تېرە يۇمشايدۇ . ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۇيىگە كەپتەر مايىقى سېلىپ ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزىدۇ . شۇردىن چىققان تېرىنىڭ يۈزىنى يەنە بىر قېتىم قىرىپ سېرىق سۇ ، ياۋا تۈكلەرنى چىقىرىۋېتىپ ، قازانغا شور سېلىپ ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ . ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قومۇش بىلەن زىغىر پاخلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قالاپ بىر قانچە قېتىم ئىسلايدۇ . تېرىنى ھەر قېتىم ئىسلىغاندا كەمەك سۇيىگە چىلاپ قويىدۇ . ئىس ۋە كەمەك سۇيى بىلەن تېرە سارغىيىدۇ . تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن سۇ ماي پۈركۈپ ئۇستىدىن قاشتېشى سۈرۈپ پەردازلايدۇ . قارا كۆننى قارا گۈل ، ئانار پوستى ، كاتاپ بىلەن قارىغا بويايدۇ . چەمنى يۇقىرىقىدەك ئىشلىنىدۇ . رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ . لايكىنى ئۇندا ئىشلەيدۇ . باشقا رەسمىيىتى ئوخشاش .

ئېگەر جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ : تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىشۇرىدۇ . قووزاقتا باسماي قېيىش ئىشلەيدۇ . ھاكتىن چىققان تېرىنىڭ يۇڭنى ئېلىۋېتىپ ، ئىسلاپ ، ھاكنى چىقىرىۋېتىپ ، بۇ تېرىگە ئون جىك ھېسابىدا ئۇن سېلىپ ئاشلايدۇ ، بۇنىڭدىن يۇگەن ، ئۇزەڭگە باغ ، نوختىغا لايىق رەخت ئىشلەيدۇ .

نۇسخىلارغا بۆلۈنىدۇ .

تۇماقچىلىق سايمانلىرى : تېرە كېسىدىغان پىچاق ، ئەستەر ، تاش-لىق رەخت كېسىدىغان قايچا ، يىپ ، يىڭنە ، پاختا ، قېلىپ ، ناۋات ، چۈبۇق ، قاراگۈل ، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى .

تىكىلىشى : ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۈندا ئاشلىنىپ ، قۇ-رۇتۇلۇپ ، ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ . كېسىشتە تېرىنىڭ يۈزىدىن ئەندە-زە قويۇپ تۆت تالالىق ، ئالتە تالالىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن ئۇلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتتۈرە-دۇ . ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماقچى بولسا ، رەختكە پاختا سېلىپ سىيرىپ ، تۆپە تالاسسەك كېسىپ چىقىپ ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ . ئەتراپىنى يۆمەپ تىكىپ بولۇپ ، قېلىپقا سە-لىپ قايچا بىلەن مويلىرىنى قىرقىپ تەڭشەيدۇ ۋە سۇ پۈركۈپ مويىنى چۈشۈرۈپ ، سۈنئىي بۇدۇر قىلىدۇ . بۇدۇرىنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۈركۈيدۇ . ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ .

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالىپاساق بولۇپ قالسا ، ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويايدۇ . تۇماق ، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆپىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا ، ئۆز رەڭگىدە قارا گۈل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ . ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقچىلىق گۈل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ .

16 . كۆنچىلىك

دولانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسىپلىرىنىڭ بىرى — ھايۋانات تېرىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەش (كۆنچىلىك) تىن ئىبارەت . دولانلار-دىكى كۆنچىلىك ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇلار كۆن- خۇرۇمنى يەرلىك ئۈسۈل ، يەرلىك خۇرۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ .

خۇرۇچلار : ھاك ، شور ، تۇز ، كاتاپ قاتارلىقلارنى تېرىنى ئاش-لاش ، كۆپتۈرۈشكە ئىشلىتىدۇ . كەمەك ، ھېلىلە ، زاك ، رەڭ ، ئۆ-رۈك قوۋزىقى ، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ . قومۇش ، زىغىر پاخلىنى ئىسلاش ، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ . چىغ ۋە

قويۇپ كېگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ .
شىرداق كېگىزنى ئالدى بىلەن پىشۇرۇۋالىدۇ . قويۇلىدىغان گۈل نۇسخىلىرى تەييار بولغاندىن كېيىن كېگىز ئۇستىگە تىزىپ ، قول بىلەن تەكشى تېكىلىدۇ . شىرداق ئادەتتىكى كېگىزلەرگە قارىغاندا ھەم قېلىن ھەم چىداملىق بولىدۇ .

18 . قاسساپلىق

ئۇيغۇر دولانلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي ، ئۆچكە ، كالا ، قوتاز ، تۆگە ، ئات قاتارلىق كۆندۇرۇلگەن ھايۋانلارنى ، شۇنداقلا ئارقار ، كېيىك ، بۇغا ـ مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن . مۇشۇنداق مالالارنى سويۇپ سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «قاسساپ» دەپ ئاتالغان . خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە ، قاسساپلارنىڭ پىرى جەئفەرى سادىق دېگەن كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاسساپلىق رىسالىسىدە : قاسساپلارنىڭ پاكىز ، پاك ، راستچىل بولۇشى ، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىشى ، مال سويغاندا تىغنى بىلەپ ئىتتىك تۇتۇشى ، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ ، دۇئا ـ تەكبىر بىلەن پىچاق سۇرۇشى ، مالنىڭ قېنى چىقىپ بولغۇچە كۆتۈشى ، پايدىنىڭ ئوندىن بىرىنى خەير ـ ساخاۋەت قىلىشى ، ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن شاگىرت تەربىيىلىشى ، گۆشنى كانارغا ئېسىپ ، قائىدە بويىچە ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى ، بوغۇزلانمىغان ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى ، قان ، يىرىڭ ، يۇلۇن ، ئۆت ۋە ئۆت قېپى ، يۇرەكنىڭ ئىككى قۇلىقى ، بەز ، مېڭە قېپى ، كۆز قارىسى ، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلارنى كېسىپ تاشلىۋېتىشى . . . قاتارلىقلار بايان قىلىنغان .

دولان قاسساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ، بوغاز مال ۋە ھەرخىل كېسەل مالالارنى سويمايدۇ . مال سويغاندا مالنىڭ

17. كىگىز چىلىك

ئۇيغۇر دولان قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كىگىز چىلىك ئالاھىدە ئو-رۇندا تۇرىدۇ. تۇرمىنىڭ كۆپلۈكى، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

دولانلار يۇڭنىڭ ئەسلىي زەڭگىنى ئاساس، گۈل بېشىنى قوشۇم-چە قىلىپ خىلمۇخىل كىگىز ئېتىدۇ. ئاق يۇڭدا جايناماز ۋە گۈللۈك چۈچىلىق ئاق كىگىز، قارا يۇڭدا قارا كىگىز ۋە ھەرخىل گۈللۈك كىگىز، ناماتمان، شىرداق قاتارلىقلارنى ياسايدۇ.

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى: قوي يۇڭى، ئۆچكە يۇڭى، سۇ، كۈنجۈرە ۋە ھەرخىل بوياقلاردىن ئىبارەت.

سايمانلىرى: چىغ (چىغدان)، ساۋاق، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان، سالغۇ، پالاس، ئارقان، سۈپۈرگە ۋە پۇت كۈچى.

كىگىز ئېتىش ئۇسۇلى: يۇڭ رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ. تاللانغان يۇڭ يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغان يۇڭنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىل-دۇرۇپ يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان بىلەن ئاتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەييار-لانغان چىغنى يەرگە يېيىپ چىغ ئۈستىگە ئېتىلغان يۇڭنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ، ئۈستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سۇ سېپە-دۇ، چۆرىسىگە چۈچا قويىدۇ. ئۈستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۇڭنى سالغاندىن كېيىن، يۇڭنى چىغ ئارىسىغا ئېلىپ تۇرتەكلەپ يۆگەيدۇ. ئۈستىدىن پالاس يۆگەپ ئارغامچا بىلەن تېڭىپ ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ دومىلىتىدۇ. يۇڭ كىرىشكەندىن كېيىن يۇڭنى تەتۇر ئۆرۈپ تېڭىپ يەنە دومىلىتىدۇ. بۇنداق دومىلىتىش، 3 - 4 قېتىم تەكرارلانغاندا يۇڭ پىشىدۇ. ئاندىن، ئىككى كىشى بىلىكى بىلەن دومىلىتىپ سىلىغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن، سۈپۈرۈپ ياۋا قىللارنى تازىلاپ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيدۇ.

گۈل بېسىش: گۈل ئۈچۈن قايسى رەڭ لازىم بولسا، شۇ رەڭدە بويالغان يۇڭنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇۋالىدۇ. لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ، كىگىز يۇڭى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نۇسخا ئورنىدا

بۇغداي ، قوناق ۋە باشقا دانلىقلارنى ئېزىپ ياما تەييارلايدىغان ئائىلە سايمىنى .

ئۇ مەخسۇس قورام تاشلارنى يونۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . ئاستى ۋە ئۈستى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بو-لۇپ ، بىر ـ بىرىگە چاپلاشقان يۈزى سىلىقلىنىدۇ . ئوتتۇرىسىغا ياغاچتىن ئوق بېكىتىلىدۇ . ئۈستى يۈزىنىڭ چەت تەرىپىگە ئايلاندۇرۇ-لىدىغان ياغاچ قول ئورنىتىلىدۇ . تاش چەمبەر شەكلىدە بولۇپ ، كەڭ-لىكى 40 — 50 سانتىمېتىر .

20 . تونۇر

ھۇنەر ـ كەسىپنىڭ بىر تۈرى بولغان تونۇر — نان يېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما . تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى «ئۆي تونۇرى» دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى «ناۋاي تونۇ-رى» دەپ ئاتىلىدۇ .

تونۇر مۇنداق ياسىلىدۇ : سېغىز توپىغا قوي يۇڭى ياكى كالا يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، تۆز سۇيى بىلەن لاي قىلىنىدۇ . لاي دەسـ-سەپ ، چەيلىنىپ ئوبدان پىشۇرۇلىدۇ . پىشقان لاي ئارقىلىق تونۇر-نىڭ ئاستى بىلەن ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قور-ساقلىق قىلىپ تونۇر ياسىلىدۇ . مۇشۇ شەكىلدە چوڭ ھەم كىچىك تونۇرلار ياسىلىدۇ . بۇ خىل تونۇر خەلق ئارىسىدا «ناۋاي تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تونۇرنىڭ كىچىكلىرىنى ئائىلىلەردىمۇ ئىشلەت-كىلى بولىدۇ . ئائىلىلەردە پىششىق خىش ياكى ئوتقا چىداملىق خىش بىلەن ياسالغان تونۇرلارمۇ بولىدۇ . بۇلار «ئۆي تونۇرى» دەپ ئاتىلە-دۇ . يۇقىرىقىدەك تونۇرلار ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن مەي-دانغا كەلگەن بولۇپ ، بۇلار «يەر تونۇرى» نىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يەر تونۇرىدا بىر قېتىمدا 5 ـ 10 نان پىشۇرغىلى بولىدۇ .

يەر تونۇرى مۇنداق ياسىلىدۇ : يەرگە تېپىز ئورەك كولىنىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا ياپىلاق ياكى يۇمىلاق تاش گۇمبەز شەكلىدە تىزىلە-دۇ . ئۇنىڭغا بىر ئېغىز ، بىر مورا قويۇلىدۇ . تونۇرنىڭ تەكتىگە

ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئۇچ ئايىغى) نى باغلاپ، بېشىنى قىبلىگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق ئۇرىدۇ. قېنى چىقىپ بولغاندا، ئوك پۇتىنىڭ تىزى ئۈستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۇۋدەپ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانىيىغا ئۇدۇللاپ يېرىپ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ. ئاندىن مالنىڭ بېشىنى ۋە ئىككى قول - پاچىقىنى كېسىۋېتىپ، ئارقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانارىغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن مالنىڭ قارنىنى يارىدۇ. قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ، ئاچچىق ئۇچەينى ئۈزمەي سىيرىۋالىدۇ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي قېرىن ۋە ئۆپكە - زاسۇيلىرىنى ئالىدۇ. ئۆپكىگە تۇتاش چىققان يۇرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۇرەك قېنىنى چىقىرىۋېتىدۇ. ئاخىرىدا مالنىڭ قارنىدىكى شۇللۇق ئەت، سېرىق سۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قىللارنى تازىلاپ قائىدە بويىچە پارچىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ. قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پۇتۇن كېسىۋالىدۇ. ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەككى شەكلىدە يۆگەپ قويىدۇ.

دولان قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېپى بار ۋە قولى چاققان بولۇپ، ئۈستا قاسساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 — 15 مىنۇتتىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ.

دولان قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار ھەربىر مالنىڭ چوڭ - كىچىك ئۈستىخان قۇرۇلمىسى، بېغىش ۋە ئومۇرتقىلىرى بىلەن بەش قولدەك تونۇش. شۇڭا ئۇلار مالنىڭ ئۈستىخان، ئۇگىلىرىنى سۇندۇرماي، ئېچىللىك بىلەن ئاجرىتىۋېتەلەيدۇ.

دولان قاسساپلىرىنىڭ بەك ئۈستىلىرى «بۆكەل» دەپ ئاتىلىپ، ئالاھىدە مېھماندارچىلىق سورۇنلىرىدا تارتىلغان «ئۇچا» لارنى پارچىلاشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ ئۇلار ئۇچۇن ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىدىغان پۇرسەت ھېسابلىنىدۇ.

19. يارغۇنچاق

سۇ تۇگمىنى پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنقى قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ

ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا تۇڭمەننىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە كىم تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە قولىمىزدا مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نامى خېلى بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ . كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمەننەن ئىككى يۇز ئوتتۇز كىلومېتىر جەنۇبىدىكى كېرىيە دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان مارجانلىق خارابىسى (بۇ شەھەر مىلادىيە IV — VI ئەسىرلەردە خارابلىككە ئايلانغان) دىن تۆت پاي تۇڭمەن تېشى تېپىلغان . تۇرپان ئاستانە ۋە قارا غوجىدىكى IX — IV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي ، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان ، چۆچۈرە قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەر تېپىلغان .

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «ئۇگىتچى» (ئۇن تارتقۇچى ، تۇگمەنچى) «ئىتەگو» (تۇگمەندە ئۇسىتىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قۇلاق) ، «قوغۇش» (قوش ، نور) ، «تەگىرمەن قوغۇشى» (تۇگمەن نورى) ، «سىبەك» (سۆزۈك) ، «سۇكەن» ، «چىغرى» (تۇگمەن چاقى) ، «تۇشۇرگۇ» (چۇشۇرگە) ، «ياراماش ئۇن» (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن) ، «تەگىرمەن تىشەدى» (تۇگمەن تېشىنى چەكتى) (مەھمۇد قەشقەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى ، I تۇم ، 72 ـ ، 184 ـ ، 478 ـ ، 505 ـ ، 549 ـ ، 637 ـ بەتلەر ۋە II تۇم ، 54 ـ ، 364 ـ بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ . بۇ ھال بىزگە قاراخانىيلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۇگمەننىڭ كەڭ دەرىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوزۇقلۇق ئادىتىدە ئۇندىن ياسالغان تاماقلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ ئەھۋالمۇ سۇ تۇگمىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەنچىلىك مەخسۇسلاشقان ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، سۇ تۇگمىنى ئەملىيەتتە سۇ ئىلمى ، مېخانىكا ئىلمى ، بىناكارلىق ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، ئىقتىساد قاتارلىق ئىلىم ـ پەنگە ئالاقىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھە-

چوڭ ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلىدۇ ياكى بولمىسا تۆپتۆز قىلىپ لايلىنىدۇ . تونۇرنىڭ سىرتى لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ . ئوت قالىنىپ (ئوتۇن قالىنىدۇ) تونۇز قىزىغاندا ، چوغ ۋە كۈللەر تارتىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، راسلانغان نان تونۇر ئىچىگە تىزىلىدۇ . تونۇرنىڭ ئاغزى بىلەن موريغا تاش قويۇپ ئېتىپ ، سىرتى لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ . شۇ تەرىقە-دە ئىككى - ئۈچ سائەتتە نان پىشىدۇ . دېمەك ، ئۇيغۇر خەلقى شەھەرلەشكەنگە قەدەر نانغا بولغان ئېھتىياجىنى يەر تونۇرى ئارقىلىق قامداپ كەلگەن .

21 . خۇرجۇن

خۇرجۇن ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان ئائىلە تۇر-مۇش بۇيۇملىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇ ئادەتتە پاختا يىپتىن توقۇلىدۇ . ئىككى تەرىپىگە يېمەكلىك ، كىيىم - كېچەك قاتارلىق بۇيۇملار سېلىنىدۇ . بەزى خۇرجۇنلار رەڭلىك يىپلار بىلەن ئىنتايىن نەپىس توقۇلىدۇ .

22 . تۇغمەن

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تارىم بوستانلىقى ئەتراپلىرى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ دسلەپكى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ھەممىگە ئايانكى ، تارىم بوستانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر-لار مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلىق-تىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان . شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۇرى كۆپەيگەن . بۇ ھال دان ئايرىش ۋە يانجىش قوراللىرىنى تەقەززا قىلغان . بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى يانجىپ ئۇن قە-لىپ ، نان ، ئۇنلۇق تاماق قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان . مۇشۇ ئېھتىياج ئاساسىدا ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ سۇ تۇغمىنىنى كەشىپ قىلغان . تۇغمەن ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ ، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىششىنى ئىلگىرى سۈرگەن .

ئالما ياغىچىدىن ئاغزى كىچىك ، قورسىقى يوغان (تۆكۈرۈك قاچىسى شەكلىدە) ئويۇلغان باچكا قويۇلىدۇ . كۆتەكنىڭ ئاستىنقى بىر تەرىپى ئويۇلغان بولۇپ ، بۇ ياغ تۆكۈى قويۇش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆتەك گۈندا دەپ ئاتىلىدۇ . ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قارىغاي ياغىچىدىن قايچا ياساپ گۈندىغا ئاچىنى تىرەپ قويىدۇ . ئاچىنىڭ كۆتىكى تەرەپنى ياپىلاق قىلىپ ئوتتۇرىسىغا بىر ئويۇق ئويۇپ ، ئويۇقتا قىلچاق دەپ ئاتايىدىغان ياغاچنى تىك بېكىتىپ ، ئۇنىڭ ئۈچىغا ئېچىلغان تۆشۈككە چۈلۈك ياغاچ ئويمىنى يېپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تۇرغۇزۇلىدۇ . ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى گۈندىدىكى باچكىغا ، يۇقىرىقى ئۇچىنى پوتلا ياغاچقا تېڭىپ قويۇلغان يېغاچ ئويما — بۆلەك ئېچىگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قايچا (ئاچا) ياغاچنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . گۈندىنى ئارقا ئېلىپ تۇرغان قايچا ئاچىسىنىڭ تاشقى تەرىپىگە بويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۇۋازغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ) .

ماي چىقىرىش ئۇسۇلى : ماي چۇشىدىغان باچكا ئېچىگە مايلىق دان چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ھەيدەشتىن بۇرۇن قايچا ياغاچتىن كۆتەك تەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ . تاش ئېغىرلىقى بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قىرىق بەش گرادۇسلۇق يانتۇلۇق ھاسىل قىلىدۇ . كالا ھەيدەلگەندە جۇۋازچى چىگىتنى ئوق ئاستىغا ئىتتىرىدۇ . ئاق تاشنىڭ ئېغىرلىقى بېسىم بىلەن چىگىتنى يانجىيدۇ . چىگىت كۈنجۇرگە ئايلانغاندا مايلىق دان سېلىنىدۇ . جۇۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ . ئوق ئاستىدا دان يانجىلىپ بولغاندا ، چىغ بېسىلىدۇ ، چىغنىڭ يانجىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن ماي تامىدۇ . دان ۋە چىغ يانجىلىپ بولغاندا گۈندا ئېچىدە بىر قاتاللىق پەيدا بولىدۇ . بۇنى جۇۋازچى بوشتىۋېلىپ پارچىلاپ ، ئايلانما ئوق ئاستىغا باسىدۇ . بۇ چاغدا دەسلەپ جۇۋازچى قولى مايلىشىدۇ . ماي پىشقاندا ، قول قۇرۇقلىشىدۇ . جۇۋازچى بۇنىڭدىن ماينىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ جۇۋازنى توختىتىدۇ .

ماي ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى : بىر جۇۋاز كۈنىگە بىر قېتىم ئۇلاغ

سابلىنىدۇ . ئۇ ئېرىق - ئۆستەكنى شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇ-لىدۇ . سۇنىڭ كۆپ - ئازلىقىغا قاراپ بىر تاشلىق تۇغمەن ، ئىككى تاشلىق تۇغمەن... دەپ ئايرىلىدۇ . بىر تاشلىق تۇغمەن ئېھتىياجلىق بولغان سۇنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا ، ئەگەر ئۆستەڭدە ئارتۇق سۇ بولسا تۇغمەن نورىنىڭ يېنىدىكى چۇشۇرگە ئارقىلىق تەڭشەيدۇ . ئادەتتىكى تۇغمەن تۇغمەنخانا (ئۇگۇت تازىلاپ تەييارلىغان دان قويۇش ئۆيى ، ئۇن تارتىشقا كەلگەنلەر ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۇن تارتىش ئۆيى قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ) ، نور ، تاقاق ، چاق ، تاش ، سۇكەن ، چاناق ، چېقىلدۇرۇق ، خامپا ، ئەلگەك ، قوپارغۇ . . . قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ . تۇغمەنچى بەلگىلىك ھۇنەر - تېخنىكىغا ئىگە بولغان كىشى بولۇپ ، ئۇ بەلگىلىك قەرەلدە تاشنى چۇشۇرۇپ چېكىپ تۇرى-دۇ . شۇ ئارقىلىق ئۇننىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەت-لىك قىلىدۇ .

دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، يەرلىك تۇغمەنلەرنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن خەلق ئاممىسى زاۋۇت ئۇنىغا قارىغاندا تۇغمەن ئۇنىنى ئەتىۋارلايدۇ .

23 . جۇۋازچىلىق

دولانلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، شەكلى ئاددىي ، تەننەرخى ئەرزان ، مېيى سۈپەتلىك .

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى : ئاددىيغىنا بىر ئېغىز ئۆي ، گۈندا ، باچكا ، قايچا ، ئوق ، لەنگەر ، بوك ، چۇلۇك ، پوتلا ، بويۇنتۇرۇق ، ياغ ئېلىش قاچىسى ، تېڭىق ئۇچۇن ئارقان ، ياغاچ كۆتىكىگە ئېلىپ قويىدىغان تاش ، ياغ ساقلاش ئۇچۇن تۇلۇمچىلاپ سويۇلغان تېرە (تۇلۇم) ، چاۋا (مايلىق كۇنجۇرە يۇك قېتىلمىسىدىن ياسالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچ-تىن ياسىلىدۇ .

جۇۋازنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى : بىر مېتىردىن ئېگىز قۇچاق يەد-مەيدىغان كۆتەك ئۆي ئوتتۇرىسىغا بېكىتىلىدۇ . كۆتەكنىڭ ئۇستى كەك ، ئاستى تەرەپ تار قىلىنىپ ئويۇق ئويۇلۇپ ئاستىغا ئاموت ياكى

دارغا باغلاپ ، ئارقان ئۇچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ . ئاندىن تاقىلايدىغان پۇتنىڭ تۇياق ئۇستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، سوتىراچ بىلەن تۇياقنى ياساپ تاقىنى قويۇپ مىخلاپ ، تۇياق چۆرىسىنى تاقا يۇزىگە جىپسىلاپ ياسايدۇ .

ئۇيغۇر دولان تاقىچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش ، تاقىلاش بىلەن بولماي ، بەلكى ھايۋانات دوختۇرلۇقىنى بىللە ئىلىپ بارىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلاغلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى ، ئالىقاراق ، تۇياق يېرىلىش ، يىرىڭداش ، ھەرخىل سۇلۇق يېغىر ، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر ، ئۆسمىلەرنى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپېراتسىيە قىلىدۇ .

25 . سەررىچىلىق

ئۇيغۇر دولان قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەررىچىلىق كەسپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . سەررىچىلار ئېگەر ، جابدۇق ، ھارۋا جابدۇقى ، ئات ، تۆگە ، قېچىر ، ئېشەكلەرنىڭ توقۇم - مۆلىسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ .

سەررىچىلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇخىل بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر دولان سەررىچىلىرى ئۇيغۇر قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر ، موڭغۇلچە ئېگەر ، قازاقچە ئېگەر ، قىرغىزچە ئېگەر ، رۇسچە ئېگەر ، ھەربىيچە ئېگەر ، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى ، قوش ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى ، يارىيار ، خادىك ، كالا ھارۋىسى ، ئېشەك ھارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ . سەررىچىلار ھۈنەرگە كامىل ، قولى چېۋەر بولىدۇ . ئۇلار ، قۇش باشلىق ئېگەرنى ياساشتا ، ئېگەرنىڭ قاپىسى (ئىككى يېنى) ، سوك (ئارقىسى) ، ئۇستى كىرەشمىسى (ئىككى قاپىسىنى چېتىپ تۇرىدىغان) ۋە قۇشنىڭ بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ . بۇلارنى ياسىغاندا قۇش بېشىنى ئۇرۇپ - يانجىپ قاپىا - سوڭغا يار يېلىم سۈركەپ ، ئۇستىگە يانجىلغان پەينى چاپلاپ ئۇستىدىن يەنە يار يېلىم بېرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن قاپىا ۋە سوڭنىڭ چىداملىقلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ . قۇش بېشى بىلەن كىرەشمىمۇ شۇ خىلدا چىڭىتىلىپ ، بېرىلگەن يېلىم ئۇستىگە

ئالماشتۇرۇش بىلەن 10 ـ 12 كىلوگرام ماي ئالىدۇ . پىشقان مايىنى بەزىلەر ئوقنى چىقىرىۋېتىپ باچكىدىن سۈزۈۋالىدۇ . بەزىلەر گۈندا ئاستىدىكى ئويۇقنى قۇيۇلغان ماي قاچىسىغا ، باچكا ئاستىدىكى ماي چۈشۈش تۆشۈكىدىن چۈشۈرۈپ ئالىدۇ . جۇۋازدا ھەيدەلگەن ماي «پىششىق ماي» دېيىلىپ ، ئاسانلىقچە بۇزۇلۇپ قالمايدۇ . جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ياغ مەسلىسىنى ھەل قىلىدۇ ، ھەم ھايۋانلارنى بورداش ئۈچۈن قۇۋۇەتلىك يەم ـ خەشەك بولغان كۈنجۈرە تەييارلايدۇ .

جۇۋازغا قاتىدىغان چارپايلار كەچكىچە جۇۋاز ئوقىنى مەركەز قىلىپ ، بۇ يولدا ئايلىنىۋېرىدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئۇنىڭ كۆزىنى لاتا بىلەن باغلاپ قويىدۇ .

24 . تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى «ئات يۈكنى كۆتۈرىدۇ ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ» دېگەن ماقال بۇنىڭ دەلىلى . بولۇپمۇ قاتناش ، سودا تىرانسپورتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى . شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسپىكە ئايلىنىپ تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى .

تاقىچىلىقنىڭ سايمىنى ئاساسەن ، ئوچاق ، كۆرۈك ، قىسقاچ ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قەلەم ، سۈنبە ـ سىمىتىراچ ، ئاتنىڭ تاقىسىنى شىلدىغان ئۇستىرا ، دار ، ئارغامچا قاتارلىقلار . ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا ياسايدۇ ۋە ئات ـ ئۇلاغ تاقىلايدۇ .

ياسىلىشى : تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ ، قىزىتىلىپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئېگىدۇ . تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇچىنى ئۇچلۇق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ ، قېلىپقا سېلىپ ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخى ياسايدۇ .

تاقا قېقىش : ئۇچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنىغا تۇرغۇزۇپ ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تېقىم ئارىلىقىدىن

لىرى ئوخشاش بولىدۇ . مەسىلەن ، ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆرۈك ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قايچا ، قىسقۇچ ، ئېكەك ، داغمال ، تۆمۈر ئۇشكە ، كەپشەر ، دانىكا ، سەركول قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇر دولانلىرى تۆمۈر بىلەن ئىشلىنىدىغان ھەرقايسى ھۈنەر-لەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن ، تۆمۈرنى تۆمۈرگە ، پولاتنى تۆمۈرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر ، ئۇلار تېغ قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۈردىن ، تىغىنى پولاتتىن ياسايدۇ . يەنى كېسىلىدىغان تېغ تەرىپىگە پولات باغلايدۇ . ئۇيغۇر دولان تۆمۈرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چېنى — مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ ، قېلىپ ، ئەندىزە ئىشلەتىمەيدۇ . ئۇيغۇر دولان ئۇستىلار تۆمۈرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ كەسىپكە ئەزەلدىن توغراق ، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيلەشتى) .

27 . ئاپتۇۋا - چىلاپچا

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۇز - قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى . ئاپتۇۋا ئۇزۇن ئىنچىكە جۇمەكلىك ، قورساقلىق ، بوغۇزى تار بولىدۇ . چىلاپچا يۇز - قولنى يۇغاندا يۇندى ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ ، يېپىقلىق ئاغزى بولىدۇ . ئاپتۇۋا - چىلاپچا مىس ياكى تۆچتىن ياسالغان بولۇپ ، ئىچى قەلەيلەنگەن ، سىرتى چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ ، دات باسمايدۇ . بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ .

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ھەر ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ . ئۇيغۇر دولان ئائىلىلىرىدە ئاپتۇۋا - چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ . سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ . قول يۇغۇچىلار قولىنى ئۈچ قېتىملا يۇيىدۇ . يۇيۇلغان قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ . يۇيۇلغان قولنى لۆڭگىگە سۈرتمەستىن ، قولنى سىلكىش ئۇيغۇر دولان خەلقىنىڭ تۈرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس . يۇز - قولنى يۇيغاندا ، سۇنى ئېقىتىپ يۇيۇش ، تازىلىق تەلىپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن . بەزى ئائىلىلەر ئاپتۇۋا - چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆينىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ .

قاتمۇقات ماتا ئوراپ هەر قاتقا يار يېلىم بېرىلىدۇ . ئورالغان ماتا بىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىنى گۈللۈك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىننەتلەيدۇ . بەزى ئېگەرلەرگە تۇچ ، كۈمۈش ، مىستىن نەقىش قويىدۇ .

ئۇيغۇر دولان سەرراچلىرىنىڭ نوختا تۇگۇش ، يۇگەن ياساش ، يۇگەن نەقىشلەش ، قامچا ئۆرۈش ، رەڭدار پۈپۈك ياساش ، قامۇت ، جونبۇ ـ جاۋەن قاتارلىقلارنى ياساش ماھارىتىمۇ ئۇستۇن . بۇ خىل جابدۇقلار ھازىرقى زامان ئۇچۇن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارـ ىدا ئەتىۋارلىنىدۇ .

26 . تۆمۈرچىلىك ۋە مىسكەرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۈرچىلىكنىڭ تۇرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن . ئۇيغۇر دولانلىرى تۆمۈرچىلىكنى ئاق ئىش ، قارا ئىش دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . پىچاقچىلىق ، ئۇستىرا ، قىلىچ ، قايچا ، قىڭراق ، رەندە تىغى ، ھەرە تىغى ، ئىسكىنە ، ئۇشكە ، كەكە ، پالتا ، ئېكەك ، دەـ رەش ، قۇلۇپ ، قاغىتۇمشۇق ، ئىشىك زەنجىرى ، ئوۋ مىلتىقى ، تۇنـ كىسازلىق ، مىسكەرلىك ، زەرگەرلىك ئەسۋابلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئون ئۇچ خىلدىن ئارتۇق ھۇنەر تۆمۈرچىلىكنىڭ ئاق ئىش تۇرىگە كىرىدۇ .

كەتمەن ، كۈرەك ، ئورغاق ، بولقا ، بازغان ، لوم ، ئات تاقىسى ، ناھال ، مىخ ، قاماق (ماخاك) ، كويزا ـ كىشەن ، قاپقان ، چوك دەرۋازا زەنجىرى ، ھالقا ، ھالقا ـ مەپە ، ئات ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق ، تۇگمەن ، جۇۋاز ، سوقما ، توسما ، قۇرۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھۇنەر قارا ئىش تۇرىگە كىرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئىشلارنىڭ كەسىپ ئايرىمىسى بولىدۇ . پىچاقچىلىق ، كەتمەنچىلىك ، قۇلۇپسازلىق ، تۇنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، تاقىچىلىق قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۇنەر ـ كەـ سىپ بولۇپ ، ئۇلار يەنە ئۆز سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا باشقا كەسىپلەرنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ .

يۇقىرىقى كەسىپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولسىمۇ ، ئىشلىتىش سايماڭـ

قىلىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئايلانمىلىق باشلىق ۋە قونچى ئەندىزە بىلەن كېسىلىدۇ . باشلىقىنىلىق باشمالداقلا ئوخشاش تىلى قونچىنىلىق ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشىنا سالىدۇ) ، ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ . پاشنا قويۇپ قىلىپقا تارتىپ پەرداز-لايدۇ . قىلىپتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ .

كارۇانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قىلىپقا سىلىنماي تەتۇر ئۆرۈپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈيدۇ ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ . بۇ ئايالارنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، ھەربىر يۇرتتا بۇ ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدە-غان كاسىپلار بار . ئۇيغۇر يەر ـ جاي نامىلىرى ئىچىدە «موزدۇز مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

29 . دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش ، ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ . بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ ، تەييارلىنىشى خىلمۇخىل بولىدۇ .

دولان خەلقىدە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كەسىپكە ئايلانغان . جۇملىدىن ئەتىيازدىن كەچ كۈز-گىچە شەھەر ، يېزا ـ بازارلىرى ، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ ، جۇلاپ ۋە چۈلە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇچىلارنى كۆرىسىز .

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى :

جايلاردا مۇزچىلار ۋە مۇرخانىلار بولىدۇ . مۇزچىلار ھەر يىلى 1ـ ئايدا دەريا ـ كۆللەرنىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چاناپ ئېلىپ گەمە ، مۇزخانىلاردا شامال ئۆتۈشمەيدىغان قىلىپ ساقلايدۇ .

ھەر يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا شەھەر ، يېزا كوچا دوقمۇشلىرىدا

28 . موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئىنسانىيەت جاپالىق بولغان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ئات ، كالا ، تۆگە ، قوتاز ، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن . يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يەپ ، تېرىسىدىن ئايىغ كىيىمى ئىشلەش-نى ئىجاد قىلغان . لېكىن بىز ئۇيغۇر خەلقىدە موزدۇزلۇق كەسپىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى بىلمەيمىز . بىراق ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئېپتىدائىي قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر موزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى مەلۇم . دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدۇزلۇق كەسپى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتمىسى دېيىشكە بولىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سەپەر (كار-ۋانچە) ئۆتۈكى ، ھالقا ئۆتۈك ، پەس پاشنا ، ئارا پاشتا ، ئېگىز پاشنا ئۆتۈك ، تۇز مەسە ، توغرا تۇمشۇق مەسە ، بۇغداي تۇمشۇق مەسە ، ئىسكىلاچ مەسە ، ئەرەنچە مەسە ، ھالقا كەش ، سەندەل ۋە يېڭى پاسوند-دىكى ھەرخىل بەتىنكە قاتارلىقلار بار .

ئۇيغۇرلار ئايىغ كىيىمىنى ئات ـ كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ . ئۆچكە ، قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇرلار ئايىغ رەختىنى كۆن ، خۇرۇم ، چەم ، ئۇلتاق ، بېشۇ ، مەسكاپ ، چىگىرىن دەپ بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ . كۆن ، خۇرۇملار قارا ، قىزىل رەڭدە ، ئەستەرلىكلەر ئاق ، سېرىق رەڭدە بولىدۇ . بۇ خىل رەختلەر-نى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلەيدۇ .

موزدۇزلۇق ئەسۋابلىرى : كۆن ، خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچىقى ، چوڭ ـ كىچىك دەرەش (بىگىز) ، يىپ ـ يىڭنە ، كوۋا (رەخت تۇزەش سايمىنى) ، پەرداز كالتىكى ، ئاق ـ قارا موم ، سىرەج ، قارا گۈل ، ئەندىزە ۋە قېلىپلاردىن ئىبارەت .

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى : موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە

پىشۇرۇلغان سۈتنى قۇيىدۇ . تۇڭنىڭ سىرتقى تەرىپىگە تۇز ئارىلاشتۇ-رۇغان مۇز قاچىلاپ ، تۇڭنىڭ ئايلاندۇرغۇچ رولىنى ئوڭ قول بىلەن ئايلاندۇرىدۇ . سول قولدىكى پالاق سۈت ئىچىدە ھەركەت قىلىدۇ ، تۇڭ ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇزنىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىراۋ باغلايدۇ . ئۇلار يەنە قايماق سالغان ، تۇخۇم ئېقى ، مەخسۇس تۇخۇم سېرىقى سالغان ، ئاق ماي ، سېرىق ماي ئارىلاشتۇرغان ماروژ-نىلارنى ياسايدۇ .

30 . چالغۇ ئەسۋابلار

ئۇيغۇر دولانلىرى قەدىمدىن باشلاپ ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا-غا ماھىر خەلق . ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچ-رايدۇ . خەلق ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆزىنىڭ تۆرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابىنى ئېسىپ قويۇش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان .

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن . بۇنداق تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلا-رىنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى ، ئۇيغۇر مۇزىكا كۇيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق ، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ مەش-رەپ- مۇقاملىرى ، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى — «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مەنبە - ئېقىنلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتىدە شەكلى خىلمۇخىل ، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراقلا ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا ئەزىنىسى ئىچىدە قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى ، خەلق ناخشىلىرى ، مەشرەپ ۋە سەنەم- ئەلنەغمىلىرىنىڭ گۈلتاجىسى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنى ئورۇنلاشتا خاس ئىشلىتىدىغان قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىدىن ھازىرغىچە ساق-لىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى تۆۋەندىكىچە :

كۆپكۆك (نىل رەڭ) سايمۇەن تارتىلىپ ، شىرە ـ ئورۇندۇقلار قويۇ-لۇپ ئەتراپى پاكىز سۈپۈرۈلۈپ ، سۇ سېپىلىدۇ . دوغاپ ، جۇلاپ ، ماروژنى ساتقۇچىلار مۇز ، قېتىق ، سۈت ، سۈزمە ، قىيام ، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە 10 — 20 لېگەن ـ شېشىلەردە قىيامنى تىزىپ ، بىر يانغا قېتىق ، ئوتتۇرىغا مۇز ، يەنە بىر يانغا سۇ تۆكۈنى توختىتىپ تىجارەت باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش ، مۇزغا قېتىق ، سۈزمىلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ ، قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن 10 — 15 سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىدۇ . ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قۇيىدۇ . خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇ-رۇپ بېرىدۇ . بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ ، ئىچىشلىك بولىدۇ . جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قىيام قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ . دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ ، «سارالڭ دوغ» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ قېتىق (سۈزمە) قا بىر ـ ئىككى قوشۇق قىيام قۇيۇپ ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ . تەمى چۈچۈ-مەل بولۇپ ، ئۈسسۈزلۇقنى قاندۇرىدۇ .

چۈلە : چۈلە ساتقۇچىلار ھەرىلى كۈزدە خۇۋەينە ئۆرۈكنى (بۇ خىل ئۆرۈك يوغان ، گۆشلۈك ۋە تاتلىق ، شىرنىلىك بولىدۇ) تاللىۋا-لىدۇ . ئەتىياز كىرىش بىلەن گۈلىنى سوغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ ، قاياناق سۇغا چىلاپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت قويۇپ قويىدۇ . گۈلە ئېسىلىپ توقىچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ . ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى ، چىلا-دىن ئازراق سېلىۋېتىدۇ . بۇنىڭدا تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىتى مۆتىدىللىشىدۇ . ئۇيغۇرلار ئۈسسۈغاندا بۇنىڭدىن بىرقانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۈيىنى ئىچىپ ئۈسسۈزلۇقىنى قاندۇرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ مۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇپ سۇۋۇتۇپ ئىچىدۇ . بەزىلەر مۇز سۈيىنى ئىچىدۇ . بازار كۈنلە-رىدە چېلەككە مۇز سۈيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ، كۈرۈشكىدا كەملەپ ساتىدىغانلارمۇ بار .

ئۇيغۇر دولانلىرى ماروژنى (يەرلىك تىلدا «مەرەجە» دېيىلىدۇ) نى ھەرخىل ئېتىدۇ ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۈستىلار ياسىغان ماروژنى ياساش سايمىنى بار . مىستىن ياسالغان تۇڭ ئىچىگە شېكەر بىلەن

دىن كامانچە ياساپ قىلىنى قىلغا سۈركەپ چالغان . بۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى مۇڭلۇق چىقىدۇ .

ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، كىشىلەر بىر - بىرىدىن چىرايلىق ھەم ئاۋازلىق قىلىپ ياسىغان . شۇنىڭ بىلەن خەلق ئورتاق ئېتىراپ قىلغان دولان قىل غىجىكى پەيدا بولۇپ ، خەلق ئاممىسى ئىچىگە تارالغان .

كېيىن بۇنىڭغا ئات قىل تارىسىدىن باشقا 9 - 11 گىچە قۇلاق بېكىتىلىپ ، پولات سىم سېلىنىپ ئاۋاز قىسمى بېيىتىلغان . لېكىن ئاساسلىق چالىدىغان تارىسى ئات قىلىدىن بولۇپ قالغان . پولات تارىلار ئاۋازنى ياخشىراق كۆتۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ . دولان قىل غىجىكى يۇلغۇندىن ياكى جىغان ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . ئەگەر ، باشقا ياغاچلاردىن ياسالسا چىداملىقى ياخشى بولماي ، غىجەك باش قىسمى بىلەن دەستە قىسمى ئاسانلا ئاجراپ كېتىدۇ . شۇڭا ، دولان قىل غىجىكىنى ياسىغاندا ياغاچ ماتېرىياللارنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك . باش قىسمىنىڭ يۇزلۇكى (قارنى) ئېشەك ساغرا تېرىسىدىن ياكى كالا تېرىسىدىن كېرىلسە مۇۋاپىق بولىدۇ . دولان قىل غىجىكىنىڭ پەدىسى بولمايدۇ . پەدە بېسىشتا كۆپىنچە چالغۇچىلار ئۆزىنىڭ مۇزىكا سېزىمى ۋە مۇقاملارنىڭ باشلىنىش كۈيى ئاھاڭىغا قاراپ بېكىتىدۇ . بارماقنى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە باسقاندا ياكى تۆۋەندىن يۇقىرىغا باسقاندا بوم ، بوش ئاۋاز ، زىل ، يۇقىرى ئاۋاز چىقىدۇ . بۇ ئاۋازلار بەزىدە ئۇنداق تۇراقلىقمۇ بولمايدۇ . بۇمۇ يەنىلا چالغۇچىلارنىڭ ئاھاڭ ئىگىلىشىگە باغلىق بولىدۇ . شۇڭا ، دولان قىل غىجىكىنى تۈزۈش ۋە چېلىش ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابى غىجەككە قارىغاندا بىرقەدەر مۇرەككەپ ۋە تەسرەك .

ناغرا ئۇرۇپ چالىدىغان سوقما چالغۇ ئەسۋابى . ناغرا تۆمۈرىدىن ، ئۇستى كەڭ ، ئاستى تار قىلىپ ياسىلىدۇ . يۇزلۇكى قوي ياكى ئېشەك تېرىسىدىن كېرىلىدۇ . ناغرىنىڭ بەل قىسمىدىكى ئىككى تەرەپتە بىردىن ئىككى تۈتقۇچ ھالقىسى بار . چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس . چوڭلىرىنىڭ يۇزىنىڭ چوڭلۇقى 28 سانتىمېتىر ، كىچىكلىرىنىڭ يۇزىنىڭ چوڭلۇقى 20 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ . ناغرا

دولان راۋابى دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ . شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل ، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدىغان ، كەڭ تۈردە چېلىنىدىغان ئۆزگىچە بىر خىل چالغۇ ئەسۋاب . ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 82 سانتىمېتىر ، دەستىسىگە پەدە باغلانمىغان ، تارىسى 11 تال ، دەستىسىنىڭ ئۈچىغا ئۈچ تال تار تارتىلغان ، بۇ ئاساسىي تار ، قالغانلىرى قوشۇمچە تار بولۇپ ، ئەكس سادا قايتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ . ئاساسلىق تارلىرى ئۇچەي ، قوشۇمچە تارلىرى سىم تاردىن ئىبارەت . راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش قويۇلغان قىسقا ئىككى مۇڭگۈز ئورنىتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى قۇمۇل رايونىدا بىر خىل قۇمۇل راۋابى ساقلانغان . ئۇنىڭ شەكلىمۇ دولان راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

قالۇن قالۇنمۇ قەدىمكى دولان چالغۇلىرىنىڭ بىرى . ئۇ ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ، سول تەرىپى ئەگمە ، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ . قالۇننىڭ 16 ، 18 ۋە 24 تارلىق شەكىللىرى بار ، ھەربىر تارسى جۈپ سىم قىلىنىپ ، بىر تەبىئىي ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ ۋە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ تەبىئىي ئاۋاز باسقۇچلىرى رېتى بويىچە تىزىلغان . ئۇ دولان مۇقاملىرىنىڭ مۇھىم تەڭكەش قىلغۇچى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى . ئۇ ئاساسەن تۈز يانتۇزۇلۇپ ، ئوڭ قولنىڭ باش ، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرانچى بارماقلىرى بىلەن سىمنى ئىلىش ، سول قولدا پەدە باسقۇچ (گوشتاپ) ئارقىلىق سىمنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۇسۇلى بىلەن چېلىنىدۇ . ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېيىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ ، پەۋقۇلئاددە تەۋرىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە .

دولان قىل غىجىكى دولان قىل غىجىكىنىڭ قاچان ، كىم تەرىپىدىن كەشپ قىلىنىپ ياسالغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق . قەدىمكى زامانداا دولان مۇقام ئەلنەغمىچىلىرى يۇلغۇن كۆتكىنى چىرايلىق ياساپ ، ئۇنىڭ ئىچىنى سىلىق ئويۇپ ، ئۇۋۇلىغان ھايۋان تېرىسىنى يۇزىگە كېرىپ ، يەتتە تال قۇلاق تىكىپ ، ئاتنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن كېسىپ تار سىلىپ غىجەك ياسىغان . ئاتنىڭ قۇيرۇق قىلى-

ئۇ ئاۋازى يۇقىرى ، جارانلىق ، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ ، ئاۋاز تۈسى مۇڭلۇق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇنلىنىدۇ . مۇزىكا ئورکېستىرىدىمۇ شوخ ، تېتىك بولغان يۇقىرى ئاۋاز قىسىملىرىدا ئالاھىدە رول ئويناىدۇ . ئادەتتىكى نەينەك سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ .

خوتەنلىك ئاتاقلىق تارىخشۇناس ، مۇزىكىشۇناس موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ 1854 - يىللىرى يازغان تارىخنامىسى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) دېگەن كىتابىدا ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى X ئەسىردە ياشىغان جەمشىت پادىشاھنىڭ خانىشى مەلىكە دىلسۇز ئىجاد قىلغان ، دەپ رىۋايەت قىلىنغان . كۆچا «قىزىل مىڭئۆي» تام رەسىملىرى ۋە تۇرپان «بېزەكلىك» تام رەسىملىرىدە نەينەك رەسىمى سىزىلغان . دېمەك ، يۇقىرىقىلاردىن نەينەك كەم دېگەندە ئۇچ مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

داپ — دۇمباق تىپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاۋازى جۇشقۇن ، ئۆزى يەڭگىل ، ئىشلىتىشكە ئەپچىل قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئورۇپ چېلىنىدىغان ، ئۇيغۇر دولان مەشرەپىدە كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . بەزى كلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ .

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . يۇزلۇكىگە ئات ، ئۆچكە تېرىلىرى كېرىلىدۇ . گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلار ئېسىلىدۇ ، ئۇلار داپ چېلىنغاندا شىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ . داپنىڭ تۇرلىرى چوڭ - كىچىك ھەرخىل بولىدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ . دولان مەشرەپ دېپىنىڭ دىئامېتىرى 25 — 30 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

قوشۇق قوشۇقمۇ دولان مەشرىپى ۋە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشاشمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر

يەرگە قويۇلۇپ ، ناغرا چوكىسى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ . ناغرا ھەمىشە دېگۈدەك سۈناي بىلەن بىرلىكتە چېلىنىدۇ ۋە تۇرلۇك مۇرا-سىم ، ئەنئەنىۋى ھېيىت- ئايەملەردە چېلىنىدۇ ياكى ناخشا - ئۇسسۇل-لارغا تەڭكەش قىلىنىدۇ .

بۇرغا بۇرغا — پۇۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ ، ئاۋازى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، جەڭ ۋە ئوۋ ئوۋلاشتا چېلىنىدىغان چالغۇ ئىدى . ئۇ دەسلەپتە كالا ۋە ئۆچكە مۈڭگۈزىدىن ياسالغان . ئۇزۇنلۇقى 20 — 30 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە ، يېرىم ئەگمە شەكىلدە بولىدۇ . ئۇچىدا بىر دانە پۇۋلەش تۆشۈكى بولۇپ ، يوغان ئۇچى كېسىۋېتىلىپ كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇلۇپ ياسىلىدۇ ، بارماق تۆشۈكلىرى بولمايدۇ . تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە ، بۇرغا يېڭى تاش قورالار دەۋرىدىلا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان . ئەڭ بۇرۇن قەدىمكى زامانىدىكى دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان بەش خۇ ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان .

نەي نەي — ئەڭ قەدىمكى نەي ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكىدىن ياسالغان ئىككى ۋە ئۈچ تۆشۈكلۈك نەي بولۇپ ، ئۇ ، تۇرك ۋە ھون چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قورالى (مال ھەيدەيدىغان قامچىسىنىڭ دەستىسى) ۋە چالغۇ ئەسۋابى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن . كېيىنچە ، ئۇ قومۇشتىن ياسىلىدىغان بولغان . ھازىر بىز ئىشلىتىۋاتقان-لىرىمىز بامبۇك قومۇشى ۋە مېتالدىن ياسالغان ئىككى خىل نەيدۇر .

نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەرخىل بولۇپ ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى 20 سانتىمېتىر ، قومۇشتىن ياسالغانلىرى 40 — 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ .

ئۇ ، يانتۇ تۇتۇپ پۇۋلەپ چېلىنىدىغان ئەسۋاب بولۇپ (بەزىلىرى تىك تۇتۇلۇپ بىر ئۇچىدىن پۇۋلەپ چېلىنىدۇ) ، ئۇستىدە كۆپلىگەن ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ . بارماقلار بىلەن ئاۋاز تۆشۈكلىرىنى تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل پۇتۇن ۋە يېرىم ئاھاڭلارغا چېلىشقا بولىدۇ . ھازىر ياسالغان بىر قىسىم نەيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۈنئىي ئۇلاش بوغۇمى قويۇلغان بولۇپ ، تارتىپ چىقىرىش ۋە كىر-گۈزۈش ئارقىلىق ئاھاڭ يۇقىرىلىقىنى خالىغانچە تەڭشىگىلى بولىدۇ .

بەسىپ چىلىنىدۇ . ئۇستىدە نۇرغۇنلىغان تۆشۈكچىلەر ئېچىلغان . ئاۋاز تۈسى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ ، قومۇشنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق بىر تۈسكە ئىگە . ھازىر دولان رايونىدا چىلىنىۋاتقان پىپا (بالمان) نىڭ سەككىز تۆشۈكى بار . بارماق بەسىش قائىدىسى نەيگە ئوخشاپ كېتىدۇ . بۇ چالغۇ ئەڭ دەسلەپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى كۆسەن دۆلىتىنىڭ چالغۇسى ئىدى[1] . سۇي ، تاڭ دەۋرلىرىدە ئوردا مۇزىكىلىرى قاتارىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان[2] .

8 . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

1 . ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت

ئائىلە — ئەڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي كاتېگورىيە . ئىنسانىيەت پەيدا بولۇپ ، جەمئىيەت شەكىللەنگەندىن كېيىن ئائىلە تەدرىجىي ئىجتىمائىي ئىنسان تۇرمۇشنىڭ ئاساسىي پائالىيەت بىرلىكى بولۇپ قالدى . ئىنسانىيەت جەمئىيەتنى قايسى ئىجتىمائىي تۈزۈم قاتلىمىغا كۆتۈرمىسۇن ، ئائىلە شەكلى قايسى خىل خاراكتېردا راۋاجلانغان بولمىسۇن ، ئائىلە ئىنسانىيەت بىلەن بىللە ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى بىلەن بىللە ساقلاندى ۋە راۋاجلاندى .[3]

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا ، ئائىلە — نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە بولۇپ ، مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا ، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپلىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ .

---

① جۇ چېڭياۋ : «بىپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى ، 422 ـ بەت .

② «ئوكيانۇس . مىللەتلەر قىسمى» ، شاڭخەي قامۇسلار نەشرىياتى ، 1985 ـ يىل 3 ـ قېتىملىق باسمىسى ، 29 ـ بەت .

③ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «ئائىلە» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2002 ـ يىل 10ـ ئاي نەشرى ، 1 ـ بەت .

خىل چالغۇ ئىكەن . كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا ، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ چالغۇ «قوشۇق» دەپ ئاتالغان . ھازىر ئىشلىتىلمەيدىغان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتە تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ھەجمى سەل يوغان بولۇپ ، ئۇستىگە خىلمۇخىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ . قوشۇق چېلىشتا ، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ ، قوشۇقلارنىڭ دۈمبىسىنى بىر - بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول قول ئالقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۇرە ، تىز ۋە باشقا جايلار) غا ، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ ، مۇزىكا رىتىمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىمىز .

تاش تاش — چاقچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسسىمان تاشتىن ئىبارەت . بۇ خىل تاش ھەربىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر - بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا ۋە دولان خەلق ئەنئەنىسىدە تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە .

ئېللىپسسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتىر ، ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتىر ، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر ئۆپ-چۆرىسىدە بولىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇرىدۇ . شۇڭلاشقا ، ئاپتونوم رايونىمىز دۇنيا مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى بولۇپ قالماقتا . ئىشىنىمىزكى ، تەتقىقاتچىلىرىمىز ، چالغۇچىلىرىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ تىرىشىپ ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۆپ مەنىۋى بايلىقلىرىمىز دۇنياغا نامايان بولغۇسى① .

پىپى (بالمان) پىپى — يەنى بالمان ، قومۇش نەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، پۈۋلەپ چېلىنىدۇ . ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە ، نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن

① تۇرسۇنجان لېتىپ : «ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997- يىل 5 - ئاي نەشرى ، 62 - ، 98 - ، 140 - ، 30- ، 144 - ، 151 - ، 152- بەتلەردىكى مەزمۇنلارغا قارالسۇن .

بولسا ، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ ، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ . ئەگەر ئۆي ئايرىپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە ، ئاتا ـ ئانىسى ھايات بولسىلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم ـ چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ . ئاتا ـ ئانىسى ھايات تۇرۇپ ، مىراس تەلەپ قىلىش جامائەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ . بالىلار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا ، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئاتا ـ ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ ، شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپەتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈرۈلگەن .

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇرۇنراق فېئودالىزمغا كۆچكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلىچىلىك ھاياتىنىڭ تەسىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا ئەمەس . شۇ سەۋەبتىن ئەۋلاد ـ ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس . دولانلار دادىسىنى «ئاتا» دەيدۇ ، يەرلىك شېۋىدە يەنە «ئاتام باللا» ، «ئانام باللا» دېگەن ئاتاشمۇ بار . ئۇلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس ، بەلكى «چوڭ» ، «كىچىك» دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن . مەسىلەن ، دادىنىڭ ئاكىسى — چوڭ تاغا (بەزى جايلاردا چوڭ ئاتا) ، دادىنىڭ ئىنىسى — كىچىك تاغا (بەزى جايلاردا كىچىك ئاتا) ، دادىنىڭ ئاچىسى — چوڭ ھاما (بەزى جايلاردا چوڭ ئاپا) ، دادىنىڭ سىڭلىسى — كىچىك ھاما (ھاماچا ، بەزى جايلاردا كىچىك ئاپا) دېگەندەك . ئەرگە ئوخشاش .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئادىتىدە «مەن» نى مەركەز قىلىپ يۇقىرىغا سانىغاندا ، دادىسى بىلەن ئاتىسىغىچە بىر ئەجداد ، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئىككى ئەجداد ، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە

بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان روشەن پەرقلەردىن ئىبارەت .

خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ، ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئودالىلىق ھاكىمىيەت كونترولىلۇقىدا ياشىغاچقا ، ئۇ- لارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسـ- رى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن . يەنى ئائىلە باشلىقلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان . قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكۈمىگە مۇتلەق بويسۇ- نۇش شەرت قىلىنغان . بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى ، ۋاراسلىق ھوقۇقى ، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىرتەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتـ- سادىي ئىلىم - بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ، بىرتەرەپ قىلىش ، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇ- قى ئائىلە باشلىقى بولغان ئەرگە خاس بولۇپ ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ . ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ كېلەلمىگەن بولسا ، ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەتنىڭ كېپىللىكى ۋە گۇ- ۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا ، ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋاكالىتەن بىرتەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئائىلە ئىقتىسادىي مۇلكىگە ۋاراسلىق قىلىش جەھەتتە ، ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ، ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەلگىلىمە- لىرىنى ئىجرا قىلغان ، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق ، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان . شۇ ئۆينىڭ بىر قىسىم پارچە مۇلۇكلىرى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، قاچا - قۇچا ، قازان - قومۇچ ، ئۈي جابدۇقلىرى مىراسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتقان ئوغۇلغا قالدۇرۇلىدۇ . ناۋادا ئاتا - ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان نەۋرە - چەۋرىلەر ۋە باشقىلار

ئۇيغۇر دولانلىرى ئائىلىلىرىدە يۇرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان ، راستچىل ، ئۆزئارا كۆيۈمچان ، ئاق كۆڭۈل ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ . ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى ئاساسەن دادا ، قىز بالىنى تەربىيىلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ . ئۆيگە مېھمان كەلسە ، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەپ بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ ، مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار . ئۇلارنىڭ نەزەرىدە قىز بالا ھامان «تالانىڭ ئادىمى» ، يەنى باشقا ئائىلىگە «بالا» بولىدىغان بولغاچقا ، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى ، كىر ـ قات يۇيۇش ، تاماق ئېتىش ، تىكىمچىلىك قاتارلىق ئىشلارنى ئۆگىتىدۇ .

دولانلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۇرۇش ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ ، كىچىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان .

3 . يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر دولانلىرى ئولتۇراقلاشقان يۇرت ـ مەھەللىلەر گەرچە يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەھەللىنى بىرلىك قىلغان (بەزى جايلاردا «چىراغ» نى ئاساس قىلغان) يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت ـ مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ئەلا» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . يۇرتداشلار ئارىسىدىكى

ئۇچ ئەجداد ، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە تۆت ئەجداد... ھېسابلىنىدۇ .

«مەن» دىن تۆۋەنگە سانىغاندا ، ئوغۇل ـ قىزلىرى بىر ئەۋلاد ، نەۋرىلىرى ئىككى ئەۋلاد ، ئەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد ، چەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد ، پەي نەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد . . . ھېسابلىنىدۇ . شۇنداق قىلىپ توققۇز ئەۋلاد بىۋاستە قېرىنداشلىق كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ بىۋاستە قېرىنداشلار ئارا نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ .

2 . ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇر دولانلىرى ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن . چۈنكى ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇشى ئائىلىنىڭ رونىق تېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەربىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرىدا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ : بىرى ، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش ؛ يەنە بىرى ، ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئەۋلادلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت .

ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا ـ ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا «ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ» دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك . شۇ سەۋەبتىن قائىدە ـ يوسۇن بىلمەيدىغان ئەدەپسىز بالىلار چېلىقسا ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ ، «چاقتا گۇناھ يوق ، شادىسى بۇزۇق ، قىزىدا گۇناھ يوق ، ئانىسى بۇزۇق» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان .

مايدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ . ناۋادا ئۆلۈمىگە ئىگە بولىدىغان ئادەمنى يوق يېتىم - يېسىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن - ئاياغ يۇرت - جامائەت مەسئۇل بولۇپ ، خالىس ئۇزىتىدۇ .

يۇرت ئىچىدە بىرەر ئائىلە يېقىندىن ئۆي سالماقچى بولسا ، قولۇم- قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەربىرىتكە كېلىپ خالىسانە ياردەم بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ، ھەرخىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش ، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەر- نىڭ بىرى .

ئۇلاردا كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەرخىل تۈزۈملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان . بىرەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان . ئەگەر بىرەر ئائىلىدە ئاغرىق - سىلاق بولسا ، مەسچىت جامائەتلىرى بامدات نامىزىدىن يېنىپ ، كوللېكتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ . بىر قانچە كۈن مەسچىتكە چىقماي ئىز - دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ . بولۇپمۇ ياشانغان قېرى - چۈرىلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ . يۇرت - مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، ئۇرۇش - جېدەل ، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە ، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ .

ئومۇمەن ئالغاندا ، يۇرتداشلىق مۇناسىۋىت ئىستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۇرۇپ - ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ .

4 . قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىت

ئۇيغۇر دولانلىرىدا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنىلەر ساقلانغان .

ئۆزئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

دولانلار ھازىر دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە ، ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا موھتاج بولىدۇ . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋاقىت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، تېرىقچىلىق ۋە يېغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن . چۈنكى ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا ، «كۈندىن قالسا ، يىلدىن قالىدۇ» غان جىددىي پەيتىنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلىدۇ .

دولانلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن ، ئۇلار ئارىسىدا توي - تۆكۈن ياكى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە مەھەللە ، ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسانە ياردەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار . مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا ، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ «ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ ؟» دەپ ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . تويىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۆزئارا ئىشقىچە قولۇم - قوشنا ۋە يار - بۇرادەرلەر جەم بولۇپ ، خالىسانە ياردەملىشىدۇ . ھەتتا ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۇپەيلىدىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم - يېسىر ، يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ . بۇنداق ياردەمنى «ساۋابلىق ئىش» دەپ ھېسابلايدۇ .

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنئالا تەييارلىق قىلالا-

كەلگەن مېھمانلىقنى ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ .

8 . قوشنىلاردىن بىرەرى يىراق - يېقىن بىر ياققا كېتىپ قالغاندا ، باشقىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ قويىدۇ . بۇ قوشنىدارچىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت .

9 . قوشنىلار بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلمايدۇ . بۇنداق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ .

10 . قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلىنىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ .

5 . ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق

ئۇيغۇر دولانلىرىدا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى — ئىتتىپاقلىق- ئىناقلىق ، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماسلىق .

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا ، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويىدۇ . ئاداۋەتلەشكەنلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ . بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئادا-ۋەتلەشكەنلەردىن بىرى ئۆزلۇكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا چىلاپ ، چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى تۇگىتىدىغان ؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى يۇيىدىغان ئەھۋال بولغانىدى .

ھېيت - ئايەم ، ئۆلۈم - يېتىم ۋاقىتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىش ؛ شۇنداقلا بىر - بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ . ئاداۋەت تۇتۇشقانلار-نىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا ، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدا-كى ئاداۋەتنى يۇيۇش — ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلە-رىنىڭ بىرى .

6 . مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل ، ئەڭ ياخشى

1 . قوشنىلار بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ . بىر - بىرىنىڭ خۇشاللىقى ۋە قايغۇ - ھەسرىتىگە ئورتاقلىشىدۇ . بىر - بىرىنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ . بولۇپمۇ توي - تۆكۈن ، ئۆلۈم - يېتىم بولغاندا بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ . ئۇ چاغدا ئېغىر - يېنىك ئىشلاردا بىر - بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ .

2 . قوشنىلار ئەتىگەن - ئاخشاملىرى «بارمۇسەن - يوقمۇسەن؟» دەپىشىپ ، بىر - بىرىدىن ھال - ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدۇ . ئادەتتەكى كۈنلەردە كىرىش - چىقىش قىلىپ تۇرىدۇ . بۇ مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرىدۇ .

3 . قوشنىلار ئۆزئارا كەم - كۈتە نەرسىلىرىنى بىر - بىرىدىن ئۆتنە - يېرىم قىلىشىدۇ . سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەرمەي قويمايدۇ .

4 . قوشنىلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە تاماق سۇنۇشىدۇ . بىراق چىراغ ئادەتلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ باشقىلار بىلەن تۇز ، ئاق ئالماشتۇرۇپ ، ئۆزىنىڭكىگە قوشمايدۇ . ئاخشىمى سۈت ، قېتىق ، پاختا ئارىيەت بەرمەيدۇ ، ئالمايدۇ . ئەگەر ، زۆرۈر بولۇپ قالسا ، بىر ئۆيدىن بىر ئۆيگە ئېلىپ چىققۇچە قېتىقنىڭ ياكى سۈت ، پاختا قاتارلىقلارنىڭ ئۈستىگە بىر تال كۈيە تاشلاپ قويىدۇ . قوشنىلاردىن بىرى ئوبدان تاماق قىلغان كۈنى شۇ تاماقتىن ئۆز قوشنىسىغا كىرگۈزۈش ، ئۆزۈندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنە . تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچا قاچاندا قايتىشىدىن قەتئىينەزەر ، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ .

5 . يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە ، كونا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيلىرىگە چاقىرىپ كۈتۈۋالىدۇ . شۇنىڭدەك قوشنىلاردىن بىرەرى كۆچۈپ كەتسە ، قېپقالغان قوشنىلار چاي قىلىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ . كۆچۈپ كەتكەن ۋە قېپقالغان قوشنىلار بىر - بىرىنى دائىم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ .

6 . قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ ئۆيىدە ماتەم - مۇسىبەت بولغان بولسا ، باشقىلار ، قوشنىلار ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ .

7 . قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ يېراق ياقا - يۇرتلاردىن يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى كەلسە ، باشقا قوشنىلار قوشنىسىنىڭ ھەم

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆيگە مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ . مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدۇ .

1 . ئۆيگە كەلگەن مېھمانىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان سېلىنىدۇ . ئەقەللىيسى ، قايناقسۇ ، زاغرا بىلەن بولسىمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ مېھماندوستلۇقى ھېيت ـ ئايەملەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ .

2 . مېھمان ھۆرمەتكە سازاۋەر دەپ قارىلىپ ، مېھمانغا چاي ياكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ . ئائىلاج بىر قول بىلەن بېرىش توغرا كېلىپ قالسا «بىر قولۇم بولۇپ قالدى ، ئەپۇ قىلسىلا» دەپ ئۆزرە ئېيتىلىدۇ شۇنداقلا مېھمان ياكى چوڭلارنىڭ قولىدىن بىر نەرسە ئالغاندىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىش — بۇ ئومۇمىي ئادەت . مېھمانغا چاي قۇيغاندا ياكى باشقا نەرسە سۇنۇلغاندا ، ئوڭ قول ئىشلىتىلىدۇ . سول قولنى ئىشلىتىش مېھمانغا نىسبەتەن تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

3 . ئەر ـ خوتۇن دەرقەم تۇرۇپ مېھمان كۈتۈۋاتقاندا ، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېھمانغا توغرىدىن ـ توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ ، پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ .

4 . مېھمانغا چاي قۇيۇلغان ياكى تاماق ئۈسۈلغان قاچىنىڭ پۈچۈق ياكى دەز بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ . ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۈچۈق قاچىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈپ قالغان بولسا ، ئۆي ئىگىسى سەزگەن ھامان يەڭگۈشلىۋېتىدۇ ۋە مېھماندىن ئەپۇ سورايدۇ . مېھمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ ، چاينى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈكلەشتۈرۈۋېتىش ناھايىتى ئەيىب بولىدۇ . شۇڭا چاي پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قۇيۇلىدۇ . پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قۇيۇلماستىن ، كونا چاينى تۆكۈۋېتىپ چاينى يېڭىلايدۇ .

5 . مېھمان كاڭلىق ـ سۇپىلىق ئۆيگە باشلانغان بولسا ، مېھمانىنىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ .

6 . ئۆيگە كەلگەن مېھمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ . ئىشىكتىن چىقماي ئۇزىتىپ قويۇش مېھمانغا نىسبەتەن ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

ئەنئەنسى . دولانلار مېھماندارچىلىق (ھەرخىل چاي ، نەزىر - چىراغ ، توي - تۆكۈن) لارنىڭ ھەممىسىنى تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بارىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۆيىگە مېھمان كېلىپ قالسا ياكى ئۆزى بىرەر سەۋەب بىلەن مېھمان چاقىرماقچى بولسا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قولۇم - قوشنا ، مەھەللىدىكىلەرنىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇپ چاقىرىدۇ . ئۇلار بىر مال سويۇلغان مېھماندارچىلىقنى «بىر پىيالە چاي» ، ئىككى مال سويۇلغان مېھماندارچىلىقنى «ئىككى پىيالە چاي» دەپمۇ ئاتايدۇ . ئۇلاردا مېھمانلار «ئېسىل» ياكى «پەس» دەپ ئايرىلمايدۇ . مېھمانلارنىڭ ئورنى «تۆر» ياكى «پەگا» دەپ ئايرىمايدۇ . مېھمانلار كەلگەن ۋاقىتتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىگە قاراپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇۋېرىدۇ . چاقىرىلمىغان كىشىلەر كېلىپ قالسا ئۇلارمۇ مېھمان سۈپىتىدە ئوخشاش كۈتۈلىدۇ . چايغا سويغان مالنىڭ گۆشىنى پۈتۈن بويىچە پىشۇرۇپ سورۇنغا ئېلىپ چىقىدۇ . «بۆكەل» (گۆش پارچىلىغۇچى) لىقنى ئۇستىگە ئالغان كىشى گۆشنى شۇ سورۇندىكى ئادەملەرنىڭ سانىغا قاراپ (ئۆي ئىگىسى ۋە ئۇنىڭ خوتۇن ، بالا - چاقىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) تەكشى پارچىلايدۇ . مۇلازىملار پارچىلانغان گۆشنى كاكچانان ئۇستىگە ئېلىپ بىر تەرەپتىن مېھمانلارغا تارتىدۇ . مېھماندارچىلىقتا تەييارلانغان غىزا ۋە نازۇ نېمەتلەرمۇ بىر باشتىن تارتىلىدۇ . مېھماننىڭ مەرتىۋىسىنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىدىن ، ئىززىتىنىڭ قانچىلىك ئەزىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، باشقىلارغا ئوخشاش تۆمە ۋە مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ . گۆشنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى مېھماننىڭ ئەمىلىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ، ئىززەت - ئابرۇيىغا قاراپ پارچىلايدىغان ، تاتامنىمۇ شۇنىڭغا قاراپ تارتىدىغان خۇشامەت مېھماندارچىلىقنى ھەرگىز قىلمايدۇ . بۇ مېھماندارچىلىقتا ئورۇنسىز سەۋەب كۆرسىتىپ مەنستىمەي كەلمەيدىغان ، نېسىۋىسىنىڭ ئوخشاش بولۇپ قالغانلىقىدىن ئاغرىنمىدىغانلار چىقمايدۇ . ئەكسىچە ھەممە كىشىلەر بۇ خىل مېھماندارچىلىقتىن ئازادىلىك ۋە شاد - خۇراملىق تاپىدۇ[1] .

① ئابدۇۋەلى ئابدۇللا : «دولانلىقلارنىڭ يېقىنقىچە ياقلىنىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى» ، «ئاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى» 4 - قىسىم ، 249 - ، 250 - بەتلەر .

قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېغىز - بۇرۇننى توسۇۋېلىش — بۇ ئەدەپ-نىڭ بەلگىسى . شۇنىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش ، گېپىنى قىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش ، قاتتىق كېكىرىش-مۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر چىشنى كولاشقا توغرا كەلسە ، ئېغىزىنى ئالىقان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ ، داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسنەپ كېرىلىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

6 . داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ شۇنداقلا چوڭ - كىچىك تاھارەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ . قولىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قول لۆڭگە بىلەن ئېرتىلىدۇ . قولنى سۈرتمەستىن قولىنى سىلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ .

7 . بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كىرىپ كەلسە ، ئۇنى «كەلسىلە» ، «داستىخانغا كەلسىلە» دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشمۇ ئەڭ ياخشى ئەخلاق نەمۇنىلەرنىڭ بىرىدۇر .

8 . ياشانغان ئادەملەر بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە يالاڭباشتاق ئولتۇرۇش — باشقىلار تەگەيدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ شۇنداقلا نەزىر - چىراغ ، ئۆلۈم - يېتىم مەرىكە-لىرىگىمۇ يالاڭباشتاق بېرىش ئەيىب ئىشلار جۈملىسىگە كىرىدۇ . بۇنى جامائەت تەگەيدۇ .

9 . باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە داستىخان يىغىلماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامىقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ ، داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەپسىزلىك بولىدۇ .

8 . چوڭلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئالاھىدە خاراكتېرلىك . بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ .

1 . ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئوڭ قولنى كۆكسىگە ئېلىپ

7 . بىراۋنىڭ ئۆيىگە ئۇلاغلىق مېھمان كەلسە ، ئۆي ئىگىسى ئۆينىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت ، مېھماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ باغلايدۇ . مېھمان يانار ۋاقتىدا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى يېشىپ كېلىپ ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ، ئۇلاغقا مىنگۈزۈپ قويىدۇ .

7 . داستىخان ئۈستىدە

كۆپ ھاللاردا توي ـ تۆكۈن ، نەزىر ـ چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە ، مېھماندارچىلىقتا تونۇغان ـ تونۇمىغان ، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنداق چاغلاردا دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەپ ـ ئەخلاققا دائىر بىرمۇنچە قائىدە ـ يوسۇنلار بولىدۇ :

1 . چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا ، تاماققا چوڭلار قول ئۇزاتمىغۇچە قول ئۇزىتىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ . «قېنى ئېلىپ بەرسىلە» دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۇزەل ئەخلاقتۇر شۇنداقلا ساھىبخان تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماق يېيىشكە باشلاش — بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

2 . باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يېگەندە ، ئۆز ئالدىنى قويۇپ باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزىتىش — بۇمۇ ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئېلەشتۇرۇپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

3 . تاماق ۋاقتىدا گەپدانلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلىك ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

4 . تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش ، تاماقنى پاكىز يېمەي ، قاچىدا تاماق يوقۇندىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىندۇر . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك ـ ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق ، ئۇنى قەدىرلەش . شۇڭا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ .

5 . داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش ، يۆتىلىش توغرا كەلگەندە ،

ئادەتلەر جۇملىسىدىندۇر . ياشلار بىر يەردە توپلىشىپ ئولتۇرغاندا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا ، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ، سالام بېرىپ ھۆرمەتىنى بىلدۈرۈش — بۇمۇ ياخشى ئادەتلەردىندۇر .

6 . توپلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە ياكى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىدۇ . ئۇلاردىن يول تالىشىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ . ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش ياكى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش بۇ چوڭلارغا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

7 . ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۇرۇپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ .

8 . ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈز تۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولىنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولىنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ۋە ياكى پۇتنى ئويناتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ .

9 . بىرەر ياشانغان ئادەم بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك) ئۇنى كۆرگەن بىر ياش ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ ئىشلەپ بېرىش ئۈيغۇر دولانلىرىدىكى ئېسىل ئەخلاقتۇر .

10 . ئاتا - ئانا ، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا تاماكا چېكىش ۋە باشقا كەيپىنى قىلىش قاتتىق ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا ، چوڭلارنى كۆرگەن ھامان دەرھال يوشۇرىدۇ ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەھۋال .

11 . بىر ھۆرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كىيىم - كېچەكنى راۋۇرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر . چاپانىنىڭ تۆگمىلىرىنى ئەتمەي ، چاپانىنىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئۈست كىيىم كىيمەي مايكىچان كىرىش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

12 . بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالىنى قىرىپ تۈكۈرۈش ، مىشقىرىش قاتتىق ئەدەپسىزلىك بولىدۇ . ناۋادا تۈكۈرۈشكە ياكى مىشقىرىشقا توغرا كەلسە چەتەرەك خالىي جايغا ئۆتۈپ

«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ . چوڭلار بولسا ، «ۋەئەلەيـ
كۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ . سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۇرۇ-
لۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئىككـى قـول بىلـەن قـول ئـېلـىشـىـپ
تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىدۇ . بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس ،
خوتۇن ـ قىزلاردىمۇ بار . لېكىن ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ
كۆرۈشمەيدۇ . ياشانغان ئاياللار بىر ـ بىرى بىلەن يۈزىنى ـ يۈزىگە
يېقىپ كۆرۈشىدۇ . ياش قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەر-
نى ياكى ئاياللارنى كۆرسە «ئەسسالام» سۆزىنى ئىشلىتىپ ، ئازراق
ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ . ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە «ياخشىمۇ
سىز» دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى چوڭلارنى
ھۆرمەتلەش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس .

2 . ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «دادا ، تاغا ، ئاكا ،
ئانا ، ھاممـا ، ئاچا» دېگەندەك ھۆرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش
ئەڭ ياخشى ئادىتىمىزدۇر . بىۋاستە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ
ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ .

3 . تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى چوڭلارغا بېرىلىدۇ . تاماقنىڭ
ئالدىنى تالىشىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ .

4 . ياشانغان ئادەم ئۆيگە كىرىپ كەلسە ، ئۆيدە ئولتۇرغانلار
ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ، ئورۇن بوشـ-
تىپ ئۇنىڭغا تۆرنى بېرىشىمۇ ياخشى ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ .

5 . ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئۆتۈشمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولـ-
ىدۇ . شۇڭلاشقا ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ . ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈش
توغرا كېلىپ قالسا «ئالدىلىرىدىن ئۆتۈپ قويدۇم» دەپ ئەپۇ سورىلـ-
ىدۇ . بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قە-
لىپ ئولتۇرۇش— بۇمۇ ئەيىب ئىشلار ھېسابلىنىدۇ . نائىلاج ئارقىنى
قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا «ئارقام بولۇپ قالدى» دەپ
ئەپۇ سورىلىدۇ . ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئات ـ ئۇلاغ ياكى ۋېلـ-
سىپىت مىنىپ سالام ـ سەھەتسىز ئۆتۈشمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن
ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . ئات ـ ئۇلاغ ، ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ ،
چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش — ئۇيغۇر دولانلىرىدىكى ئەڭ ياخشى

بېقىلغان بالا كالا مىجەز ، گومۇش بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن قاراشمۇ بار ، شۇ سەۋەبتىن بالىسىنى بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتمىگەن ئانىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ .

دولانلار ئارىسىدا ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانىيىتى بولمىسا ، شۇ پەيتتە بالا ئېمىتىۋاتقان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى قولۇم - قوشنىلىرى ۋاكالەتەن ئېمىتىپ بېرىدىغان ئادەتمۇ بار . بۇنداق بالىلار «ئېمىلداش» دېيىلىدۇ . ئېمىلداشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنىدۇ .

10 . سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق - تۇغقان ، ئەل - ئاغىنە ، يۇرت - قېرىنداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا ، شۇنداقلا ياش قۇرامى ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقساقاللارغا يولۇققاندا سالاملىشىش ھەممە خەلقلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . ئەمما سالاملىشىشنىڭ شەكلى ، قائىدە - يوسۇنلىرى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ .

سالاملىشىش — ئادەپ - ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى . شۇڭلاشقا ئۇيغۇر دولانلىرى سالام - سەھەتكە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . ھەرقانداق ئاتا - ئانا ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملىشىشنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت قىلغان . چۈنكى سالام - سەھەتنى بىلمەيدىغان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى ، ئۇنى ياخشى تەربىيىلىمىگەن ئاتا - ئانىسىنمۇ ئەيىبلەيدۇ . قىسقىسى ، ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر - ئايال-لاردا ئوخشاش بولمايدۇ .

1 . ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر دولان ئەرلىرىنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئەنئەنىۋى سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، سالاملىشىش ھاجىتى تۇغۇلغاندا

باشقىلارغا سەزدۇرمەي ئىشنى بىرتەرەپ قىلىش كېرەك .

13 . چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا ، چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دىققىتىنى باشقا ياققا بۇراپ ، ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىشمۇ ئەدەپسىزلىك سانىلىدۇ .

9 . بوۋاقلارنى بېقىش

دولانلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى هامىلىدار بولۇپ توققۇز ئاي ، توققۇز كۈن ، توققۇز سائەت ، توققۇز سېكۇنت ، توققۇز دەقىقە قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىلغان يېڭى جاننى بوۋاق دەپ ئاتايدۇ . بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ئۇنىڭ ئەقىدىسىدە «خۇدانىڭ بەندىسى» دېيىلىپ ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ كىندىكى كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇنى ساغلام بەدەن ، چىداملىق قىلىپ يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن تۇزلانغان يىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا هەرخىل ئېرەملىك دورا - دەرمانلارنى ، يەنى ئالما قېقى ، ئادراسمان ، ئارتىش ياپرىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى ، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ياپرىقىنى داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويىدۇ) ، سېغىزلىغان (ئۇپىلىغان) دىن كېيىن ، ئوبدان زاكىلايدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە - توققۇز كۈن ئىچىدە بۆشۈككە بۆلىنىدۇ . بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىش ئۇيغۇر دولانلىرىدا قەدىمدىن بۇيان كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت هېسابلىنىدۇ .

دولانلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن باقىدۇ . قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلگەن بۇلماق ، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا ، قورۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ سوسكا ئورنىدا شورىتىدۇ . ئومۇمەن ، بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ ، دەپ ئانا سۈتى هەم قۇۋۋەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ . بالىنىڭ يىلىكى توشمايدۇ هەم سوغۇقچان (سوغۇق مىجەز) بولۇپ قالىدۇ ، دەپ بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى ئىچۈرمەيدۇ . خەلق ئارىسىدا تۇغۇلۇپ كالا سۈتى بىلەن

مەكتەپ تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار . تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى سەپەر-دىن قايتىپ كەلگەندە كۆچلۈك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقى-دەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ .

2 . ئايالار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر دولان ئايالىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتىدە ئۇ-مۇمەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق . ئايالار ئۆزئارا ئۆچ-راشقاندا ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ پەنجىسىنى كۆكرەك ئۇستى-دىن ئالماشتۇرۇپ ، بېشىنى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن «ئەسسالام» دەپ سالام بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر - بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ قويۇش سالاملىشىش-نىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ .

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال جىنسىلىقلارنىڭ ئەر جىنسىلىقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشى «نامەھرەملىك» دېيىلىپ مەنئى قىلىنغاچقا ، ئۇيغۇر ئايالىرى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە بىر ئائىلە-دىكى ئەر كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ . بىراق ، دولان ئايالىرى بۇ جەھەتتە بىر قەدەر ئەركىنرەك . قىزلار بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ ، ھەربىر كۈنلۈكى سەھەر-دە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا - ئارامنى سۈپۈرۈپ ، يۇز - قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قېينىاپىسى ۋە قېينىتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ «ئەسسالام» دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن ، «سالامەت تۇردىلىمۇ ؟» دەپ تىنچلىق - ئامانلىق سورايدۇ . قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن ، كېلىن ھۆرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ ئۆزى-نىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ .

دولانلار ئۆيىگە ئەر - ئايال مېھمان چاقىرغاندا ئومۇمەن ئەرلەر ، ئايالار بىر ئۆيدە كۈتۈلىدۇ ، ئارىلاش ئولتۇرىدۇ . ئايالار ئۆيگە ئاۋۇال كىرىدۇ ، تۆردە ئولتۇرىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر - ئايالار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ) . ئايال مېھمانلار جەم

ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق (لېكىن مۇتلەق ئەمەس) . ئەكسىچە ، سالام بەرگۈچى A تەرەپ ئوڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئېلىپ ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۈيغۈسى بىلەن باشىنى ۋە بەلنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئېگىپ «ئەسسالامۇئەلەيكۈم» دەيدۇ ، سالام قوبۇل قىلغۈچى B تەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن «ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام» دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن .

دولانلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت قىلىنغان .

جامائەت توپلاشقان ئاممىۋى سورۇنلىرىنىڭ ئالدىدىن بىرەر ئۇلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى ئۆتۈشكە توغرا كەلسە ، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى ئېشىكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇلاغقا قايتا مىنىپ سەپرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . دولانلاردا بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئۆلگۈچىنى تونۇش - تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش ئادىتى بار . ھال سوراپ بارغۇچى كىشىنى ئۆلۈم ئىگىلىرى (ھازىدارلار) ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيىدە كۈتۈۋالىدۇ . ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىدارلار بىلەن مۇسىبەت تۈيغۈسى ئىچىدە بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ (ھازىرقى زامان سالاملىرىدەك بىر قولىنى ئەمەس ، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئۈچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆرۈشكەندىن كېيىن ، قولىنى ئاجرىتىپ ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئېڭەكلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيپاپ قويىدۇ . شۇ يوسۇندا ھازىدارلارنىڭ ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ .

توي - تۆكۈنگە بارغاندىمۇ توي ئىگىلىرى بىلەن يۇقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقىدۇ . مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمىغان يېقىن تۇغقانلار ياكى ئەل - ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ تەبىئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى

نى سورۇشلىرىغا كىيدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت .

3 . بۇرۇن دولانلاردا ئايالارنىڭ تۇغماس بولۇپ قېلىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلاتتى . شۇڭا تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرىپىدىن «قېچىر» دەپ ھاقارەتلىنەتتى . تۇغماس ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى ، باشقىلار تەرىپىدىن ھاقارەتلىنىپ تۇرسا ، يەنە بىرى ئۆزىنىڭ تۇغمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئۈستىگە خوتۇن ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى . شۇڭا بىچارە ئايال بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۇرلۇك - تۇرلۇك سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى . ئېيتايلى ، دوختۇر ، تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى . ئۆزىنى موللىلارغا ئوقۇتاتتى . «ئانىلار» نى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ سەدىقىلەر بېرەتتى . مازار - ماشايىخلارغا بېرىپ يىغلايتتى ، يالۋۇراتتى . بۇۋىلەرگە بېلىنى تاڭدۇراتتى . بۇۋىلەر بېلىنى تېڭىپ بولۇپ ، سۈپۈرگىنى بالا ياساپ ، بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇ ئايالنى تەبرىكلىشەتتى . ھەتتا يېڭى تۇغقان ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى)نى سورۇشلىپ ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى . ئۇ ئايالدا «ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغىمەن» دېگەن ئەقىدە بولاتتى .

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر بىلەن يەنە تۇغمىسا ، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرەتتى . ھەتتا بىرەر بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ ئايالنى قويۇپ بېرەتتى .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويىچە تۇغۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ياكى ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپاتى» دەپ قاراپ ئوخشاش قەدىرلىنىدۇ . تۇغۇلغان بوۋاق قىز ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ .

12 . مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ، مىراسنى ئىسلام دىنى شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن . شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆلۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن :

بولغان ئۆيگه يەنه يېڭىدىن مېهمان كىرسه ، ئۆيدىكى ئاياللار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېهمان ھەممه ئاياللار بىلەن بىر - بىرلەپ يۈقىرىقى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچه كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ .

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ھېيت - بايراملاردا ئۆزئارا سالاملىشىشى بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىده تېخىمۇ ئەۋجگه كۆتۈرۈلىدۇ . ھەتتا ھېيت - بايرام كۈنلىرىده ئۆزئارا ئازارلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۆچرىشىپ قالغاندا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۈرسىتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئازارلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ .

11 . بالا تەشنالىقى

ئۇيغۇر دولانلىرىدا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەھەتلەردە بىرمۇنچه ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن . بۇلارغا ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن .

1 . بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام ، بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگه كۆرۈنگەن بولسا ، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن «بالا قانچه ئايلىق بولدى ؟» دەپ سورىسا «كۆز تېگىدۇ» دەپ ، گەرچه بوۋاق 5 - 6 ئايلىق بولغان بولسىمۇ ، قەستەن «بىر ياشقا كىردى» ياكى «يېشىدىن ئاشتى» دەپ يالغان ئېيتىدۇ ، بەزى ئاتا - ئانىلار بالىغا كۆز تېگىپ چەتنەپ كېتىدۇ ، دېگەن خىيال بىلەن بوۋاققا قۇراق كىيىم تىكىپ كىيدۈرۈپ قويىدۇ : بالىنىڭ يۈزىگه قارا سۈركەپ سەتلەشتۈرۈپ قويىدۇ ، ھەتتا بوۋاقنى تالا - تۈزگه چىقارماي ئۆيدىلا باقىدۇ . بەزىلەر بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا ، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كېلىپ «تىلىڭغا تاش» دەپ غۇدۇڭشۇپ نارازى بولىدۇ .

2 . بالىسى تۇرمىغان ئاتا - ئانا بالا كۆرۈپ قالسا ، ئۆز بالىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ كونا كىيىمىنى تىلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملىرى-

مەسئۇل مۇھەررىرى : پالتاخۇن ئەۋلاخۇن
مەسئۇل كوررېكتورى : ئادالەت ياقۇپ

مەكتەپ تارىخ - مەدەنىيىتى
(1)

ئادىل مۇھەممەت تۇران

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14 ، پوچتا نومۇرى : 830046)
ھەرقايسى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
880×1230 مم ، 1/32 ، باسما تاۋىقى : 16 . 625 قىستۇرما ۋاراقى4
2006 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
2006 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى : 0001—2000

ISBN 7—5631—1953—1
ئۇمۇمىي باھاسى (ئۈچ قىسىم) : 85.00 يۈەن

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى بىردىن بولسا ، ئومۇمىي مىراسىنى ئۇچكە بۆلۈپ ، ئىككىسى ئوغۇلغا ، بىرى قىزغا تېگىدۇ . قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا ، ئومۇمىي مىراسىنى ئۇچكە بۆلۈپ ئىككىسى قىزلارغا ، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا تېگىدۇ . ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا ، ئۇنىڭغا مىراسىنىڭ يېرىمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ بالىلىرى بولسا ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەربىرىگە ئومۇمىي مىراسىنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . بالىسى بولمىسا ، مىراسقا ئاتا - ئانا ۋارىسلىق قىلىدۇ . لېكىن مىراسىنى ئۇچكە بۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئىككىسى دادىسىغا ، بىر ھەسسىسى ئانىسىغا تېگىدۇ . ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولسا ، ئانىسىغا مىراسىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ .

ئايال ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا ، ئۇ قالدۇرغان مىراسىنىڭ يېرىمى ئەرگە تېگىدۇ . بالىلىرى بولسا ، ئەرگە مىراسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ . ئەر ۋاپات بولسا ، بالىلىرى بولمىسا مىراسىنىڭ تۆتتىن بىرى ئايالغا تېگىدۇ . ئەرنىڭ بالىلىرى بولسا ئايالغا مىراسىنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچى ئاتا - ئانىسىز ، بالىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىندىشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مىراسىنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر ئاتا باشقا قېرىنداشلىرى ، ھەمشىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا ، مىراسىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ .

مۇبادا ، مىراس تەقسىم قىلغاندا ، ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم - يېسىرلارغا كېلىپ قالسا ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ، ياخشى سۆز قىلىپ ، ئاز - تولا بىر نەرسە بېرىش زۆرۈر ، دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە بۇ تەقسىمات ، مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ئورۇندىلىپ بولغان ھاياتلىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ . مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇندىلىشى لازىم . بالىلارغا

图书在版编目(CIP)数据

麦盖提历史文化/阿迪力·穆罕默德·土兰著. —乌鲁木齐:新疆大学出版社，2006.4
ISBN 7-5631-1953-1

Ⅰ.麦... Ⅱ.阿... Ⅲ.麦盖的县-地方史-维吾尔吾(中国少数民族语言) Ⅳ.K294.54

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2006）第 039955 号

责任编辑:帕力塔洪·艾吾拉洪
责任校对:阿达来提·亚合甫
责任印制:王国鸿

麦盖提历史文化

（1）

阿迪力·穆罕默德·土兰 著

新疆大学出版社出版发行
（乌鲁木齐市胜利路 14 号,邮政编码:830046）
新疆新华书店发行
新疆新华印刷厂印刷
880×1230 毫米 1/32 印张:16 .625 插页 4
2006 年 4 月第 1 版 2006 年 4 月第 1 次印刷
印数:0001 — 2000 册

ISBN 7-5631-1953-1
总定价（三册）：85 .00 元

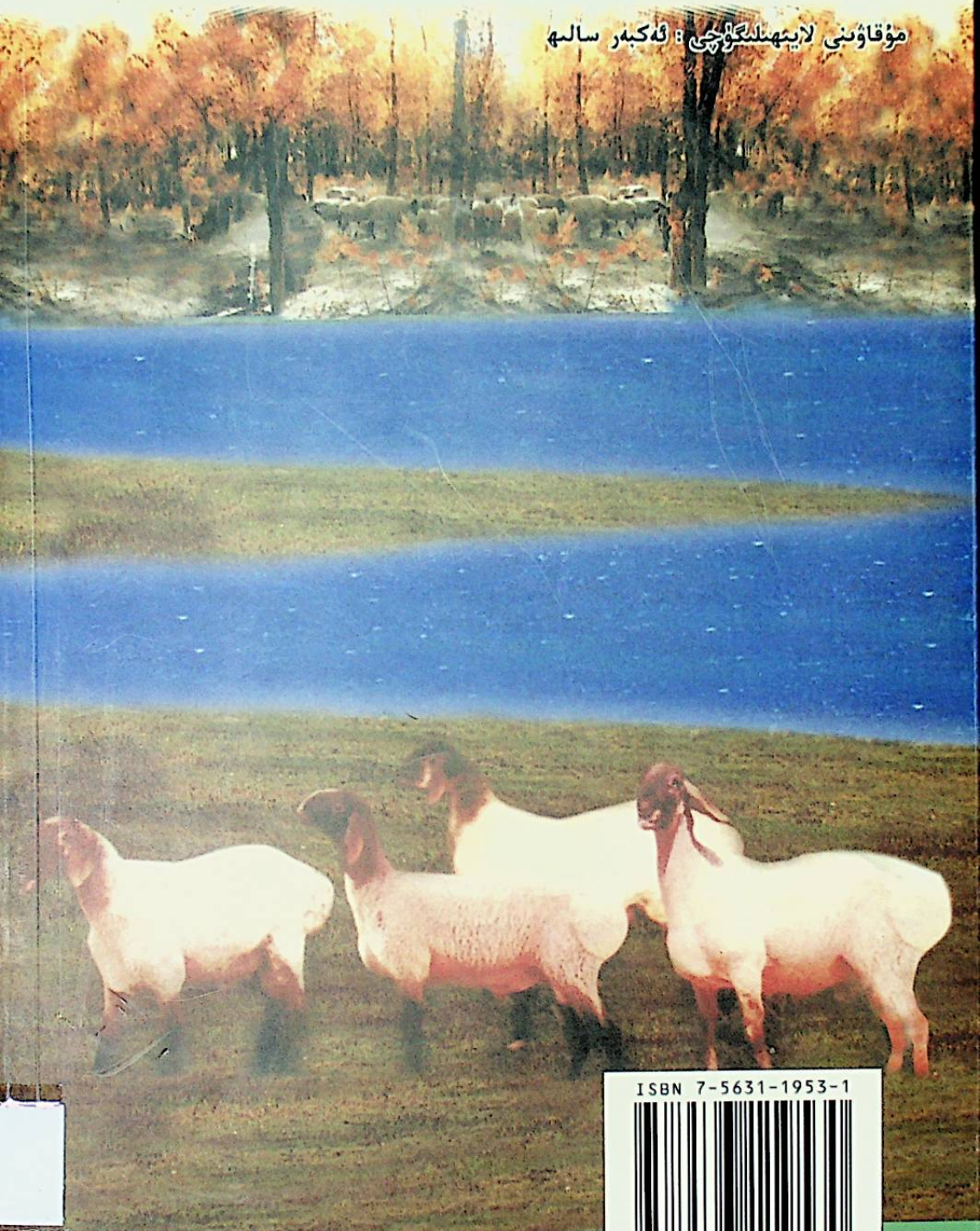
「マキテイの歴史と文化」

この本はカシュガル地区マキテイ県の歴史・地理・古代文明またはウイグルにおけるドラン人およびその来源、民俗、ドランマシラーフ・ドランムカーム・ドラン方言について記述された書物である。そしてマキテイの民間文学・マキテイの地名文化・旅行・歴史的人物についても述べられと同時にマキテイの近代政治・経済、マキテイの近代社会の発展などについて深く検討され、または以上のそれぞれのテーマがシステム化されたものでもある。

«История-культура Мекита»

В настоящем издании тщательно, глубоко исследуется и систематически излагается история, география, древняя культура Мекита; уйгурские доланы и их генезис; фольклор, машрап и мукамы уйгурских доланов, доланский (мекитский) говор; классическая литература, топонимия и туризм Мекита, исторические лица и проблемы политеческого, экономического, общественного развития Мекита в ближайший период.

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-5631-1953-1
(维文)定价:85.00元(三册)

ISBN 7-5631-1953-1

9 787563 119530 >